

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 34 (1979)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1987

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 34 (1979)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1987

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ: Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ, Ε. ΛΙΤΙΝΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

- Θεσσαλονίκη: Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης). Θεσσαλονίκη: Ανασκαφικές εργασίες: Ανατολικό Ρωμαϊκό νεκροταφείο (Περιοχή Πανεπιστημίου-Διεθνούς Εκθέσεως, Οδός Μακένζυ Κιγκ 12), Δυτικό Ρωμαϊκό νεκροταφείο (Οδός Καλλιθέας 11-Φαναρίου 1, Οδός Αμπελώνων 115, Οδός Μελενίκου 11 (Ανατολικό τείχος). Τυχαία ευρήματα. Νομός Θεσσαλονίκης: Άγιος Αντώνιος, Νέα Μηχανιώνα (Οικόπεδο Λαδοπούλου-Οικονομίδου, Τούμπες), Νομός Χαλκιδικής: Νέα Καλλικράτεια (Οικόπεδο Λάμπουλου (Ο.Τ. 87 αριθ. 738-740), Οικόπεδο Κανταρτζή (Ο.Τ. 72 αριθ. 616)), Νέα Ποτίδαια, Άφυτος, Ιερισός, Νομός Πιερίας: Καρύτσα (Οικόπεδο Αθ. Μπατζογιάννη, Οδός Κολινδρού-Καταχά), Νομός Κιλκίς: Ανασκαφικές εργασίες (Άνω Απόστολοι, Φιλλυριά). Τυχαία ευρήματα (Ν. Σάντα, Μουσείο Κιλκίς) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 115-117) Σελ. 275-280
- Assiros Toumba (Middle Slope, Upper Slope, Main Area), Study (Long Section, Main Area) » 280-282

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

- Νομός Θεσσαλονίκης: Συντήρηση και στερέωση μνημείων. Θεσσαλονίκη (Αγία Σοφία, Άγιος Παντελεήμων, Μπεζεστένι, Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Αχειροποίητος, Νέα Παναγιά, Καθολικό Μονής Βλατάδων, Άγιος Ανδρέας Περιστερές, Τείχη Θεσσαλονίκης, Παναγία Χαλκέων, Άγιοι Απόστολοι, Δημοτικό Νοσοκομείο, Όσιος Δαβίδ, Λευκός Πύργος, Λουτρά «Παράδεισος»), Νομός Πιερίας (Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς, Παλαιοχριστιανική βασιλική Δίου). Συντήρηση ψηφιδωτών και τοιχογραφιών: Θεσσαλονίκη (Αχειροποίητος, Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου, Άγιος Νικόλαος ο Τρανός, Τάφος οδού Νέστορος, Τάφος οδού Αμπελώνων 115, Συλλογή Ροτόντας, Συλλογή Μητροπόλεως). Επανεκθετικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Ροτόντα). Ανασκαφικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Ναός Γρηγορίου του Παλαμά (Μητρόπολη), Οδός Κασσάνδρου και Σελεύκου, Οδός Αγίου Νικολάου και Γαλιλαίου, Οδός Φιλικής Εταιρείας και Μητροπόλεως, Οδός Κ. Μελενίκου, Οδός Ολύμπου και Ιασωνίδου, Περιοχή Πανεπιστημίου-Διεθνούς Έκθεσης, Οδός Αμπελώνων 115, Πλατεία Ι. Μεταξά (Βαρδαρίου), Ρεντίνα νομού Θεσσαλονίκης (Σ χ έ δ. 1-4· Π ί ν. 118-126) » 283-293

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

- Συντήρηση μνημείων: Άγιον Όρος (Μονή Μεγίστης Λαύρας, Μονή Ιβήρων, Μονή Ξενοφώντος, Μονή Παντοκράτορος, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Κουτλουμουσίου, Πρωτάτο, Μονή Χελανδαρίου, Κριτζιανά), Στάγειρα. Ανασκαφικές εργασίες: Νικήτη, Βεριά, Γαλάτιστα, Στάγειρα. Καταγραφές-Μελέτες » 294-299

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΔΕΣΣΑΣ

Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Έδεσσας: Έδεσσα (Οικόπεδο Ν. Μεγλένη, Γωνία οδών Βενιζέλου και Πτολεμαΐδος (Ο.Τ. 413, Οικόπεδο Π. Δήμου), Οδός Κ. Ακρίτα (Ο.Τ. 194, Οικόπεδο Μ. Μέσκου), Νομός Πέλλας: Πέλλα (Ανατολικό νεκροταφείο, Τομέας IV, τετράγωνο 2, Οικόπεδο Γυμνασίου Πέλλας), Νομός Φλώρινας: Λακκιά, Φιλώτα, Βεγόρα, Νομός Κοζάνης: Εμπόριο Πτολεμαΐδας, Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Μαρ. Καρακωστή και Εδέσσης (Ο.Τ. 219, Οικόπεδο Μωυσιάδη), Οδός Σοφίας (Ο.Τ. 365, Οικόπεδο Λιάτου-Μαντζάρη), Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Κωττουνίου (Ο.Τ. 221, Οικόπεδο αδελφών Πρωτόγερου), Οδός Κομνηνών (Ο.Τ. 505, Οικόπεδο Χρ. Αρναουτίδη), Πάροδος Ίωνος (Ο.Τ. 104, Οικόπεδο Γ. Σπανού), Οδός Βερόης (Ο.Τ. 104, Οικόπεδο Ε. Γεωργαντά), Οδός Αντ. Τσούπελη (Ο.Τ. 137, Οικόπεδο Στ. Γεωργαντά), Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 220, Οικόπεδο Β. Ηλιόπουλου), Οδός Μερ. Καρακωστή). Αναστηλωτικές εργασίες: Νομός Πέλλας. Παραδόσεις-Τυχαία ευρήματα: Νομός Πέλλας: Πέλλα, Έδεσσα, Λόγγος Έδεσσας, Μοναστηράκι Αλμωπίας. Νομός Ημαθίας (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 127-133) Σελ. 300-312

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΕΡΟΙΑΣ

Στερέωση και συντήρηση μνημείων-Διαμόρφωση χώρων: Βέροια (Παλιά οικία στο συγκρότημα τουρκικών λουτρών, Ναός Παναγούδας (Υπαπαντής), Ναός Ευαγγελίστριας, Ναός Αγίου Γεωργίου (ενορίας Αγίου Αντωνίου), Παλαιοχριστιανικοί τάφοι (στο οικόπεδο Χρ. Σαρηγιαννίδη), Νεόκαστρο Ημαθίας (Παλαιοχριστιανική βασιλική), Παλατίτσια Ημαθίας (Ναός Αγίου Δημητρίου), Καστοριά (Κουρσούμ Τζαμί, Μονή Μαυρώτισσας, Ναός Αγίου Ανδρέα (ενορίας Αγίου Γεωργίου), Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίων Αναργύρων, Βυζαντινά τείχη στην πλατεία Μακεδονομάχων, Αρχοντικό Νατζή, Ναός Αγίου Νικολάου του Σερβιώτη, Ναός Αγίου Αθανασίου Μητροπόλεως, Ναός Αγίων Αλυπίου και Στυλιανού), Σιάτιστα (Αρχοντικό Μανούση, Αρχοντικό Μαλιόγκα, Αρχοντικό Νερατζόπουλου), Έδεσσα (Παλιά Μητρόπολη), Βυθός Κοζάνης (Μονή Αγίας Τριάδας). Συντήρηση τοιχογραφιών. Επανεκθεση αρχαιοτήτων: Βέροια (Τουρκικά λουτρά), Νομός Πέλλας. Επισήμανση αρχαιοτήτων: Χρυσή Αλμωπίας (Κάστρο), Βεργίνα (Παλαιοχριστιανική βασιλική) (Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 134-141) » 313-321

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

Νομός Καβάλας: Θάσος: Ανασκαφικές εργασίες (Οικόπεδο Μουσα, Οικόπεδο Νικολέρη, Οικόπεδο Ε. Βογιατζή, Οικόπεδο Γ. Στίγγα, Οικόπεδο Κατσαμάκη, Οικόπεδο Γεωργαλή, Οικόπεδο Γκατζώλη, Οικόπεδο Χ. Θεολογίτη, Αρχαία Νεκρόπολη). Αναστηλωτικές εργασίες. Καβάλα (Καλαμίτσα (αρχ. Αντισάρα), Περιγιάλι (αγρόκτημα Αθαν. Μουρέλλου και Αχιλ. Παλλίδη). Φίλιπποι: Ανασκαφικές έρευνες (Ακρόπολη). Τυχαία ευρήματα: Σέλιανη, Αμυγδαλεόνας, Κοκκινόχωμα, Ελευθερούπολη, Χορτοκόπι, Κοκκινόχωρι, Ορφάνι. Νομός Δράμας: Δράμα (Μακεδονικός τάφος, Βιομηχανική ζώνη), Καλός Αγρός, Φωτολείβος, Άγιος Αθανάσιος, Κεφαλάρι, Νομός Σερρών: Αμφίπολις: Ανασκαφικές εργασίες. Τυχαία ευρήματα: Νέος Σκοπός, Ευκαρπία Αμφιπόλεως (Προϊστορικός οικισμός στην περιοχή Καστρί). Πεντάπολη Σερρών (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 142-147) » 322-335

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΡΑΚΗΣ

Κομοτηνή, Σύμβολα, Ξάνθη. Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Άβδηρα, Αλεξανδρούπολη. Επισήμανση αρχαιοτήτων: Νομός Ροδόπης: Εργάνη, Μικρό Δουκάτο, Πρωτάτο, Πάσσος, Ασώματοι, Ρίζωμα, Νομός Έβρου: Συκορράχη, Λουτρός, Νομός Ξάνθης: Δαφνώνας, Καστανωτό. Τυχαία ευρήματα: Νομός Ροδόπης: Πελεκητή, Παραδημή, Θάμνα, Φανάρι, Νομός Έβρου: Μεσημβρία, Νομός Ξάνθης: Κρεμαστή, Μάνδρα, Κομνηνά, Διομήδεια, Χρύσα (Π ί ν. 148) » 336-338

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Σερρών: Σέρρες (Οδός Αριστοτέλους 13, Οδός Ζλάτκου 7, Μουσείο, Μονή Τιμίου Προδρόμου), Χρυσούπολη, Νομός Δράμας: Δράμα (Οδός Αγίας Βαρβάρας, Οδός Φρ. Ρούσβελτ και Ιω. Δραγούμη, Ξηροπόταμος), Νομός Καβάλας: Καβάλα (Μεσαιωνικό τείχος, Δημοτική κληναποθήκη), Φίλιπποι (Μουσείο Φιλίππων, Οχυρωματικός περι-

βολος, Βασιλική Γ' του Μουσείου, Οκτάγωνο, Ανατολικό Νεκροταφείο), Θάσος (Λιμένας, Τσουκαλαριό), Νομός Ξάνθης: Ξάνθη, Πόρτο Λάγο, Νομός Ροδόπης: Γρατινή, Πατέρμα, Νομός Έβρου: Διδυμότειχο, Φίλιπποι (Ανασκαφή Βασιλικής Μουσείου) Σελ. 339-352

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σάμος (Γλυφάδα, Αγρός Νικ. Καρμίρη, Μυτιληνιοί, Οικόπεδο Πολυξ. Κανακάκη, Οικόπεδα Κ. Καμπούρη και Μαρ. Καραβασίλη, Τρία Δόντια) (Πί ν. 160-162) » 353-357

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Συντήρηση μνημείων: Νομός Λέσβου: Μόλυβος (Οικία Γιαννακού, Τουρκική Κρήνη, Κάστρο), Πέτρα (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Παναγίας), Μυτιλήνη (Παλιό Λιμεναρχείο), Βατούσα (Αρχοντικό Γ. Γώγου), Ντίπι (Οικία Γριμανέλλη), Λήμνος (Φρούριο Μύρινας), Νομός Χίου (Νέα Μονή, Φρούριο Χώρας), Περιοδείες-Επισήμανση αρχαιοτήτων: Νομός Λέσβου: Λουτρόπολη Θερμής (Πύργος Τσουκαλαδέλλη), Νομός Χίου: Αμάδες (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Γεωργίου), Πιτύος (Ναός Αγίου Δημητρίου, Μεσαιωνικός Πύργος), Βερβεράτο (Ναός Αγίου Γεωργίου στο Φλαμούνι), Άγιος Γεώργιος Συκούσης, Νένητα (Ναός Παναγίας Κυρά-Βελιδαινας), Άγιος Γάλας (Ναός Παναγίας Αγιολαλούσαινας, Ναός Αγίου Θαλαλαίου, Ναός Αγίας Παρασκευής), Κοινή (Ναός Υπαπαντής, Μονή Παναγίας Επισκέψεως), Σιδερούντα (Ναός Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά, Ναός Αγίου Ιωάννη στη Γερίτα), Παλιός Καταρράκτης (Ναός Αγίου Ιωάννη Αργέντη, Ναός Αγίου Γεωργίου), Βολισσός (Ναός Αγίου Γεωργίου στα Βασιλικά), Δαφνώνας (Βεσταρχάτο, Καναβουτσάτο), Πυργί (Ναός Αγίου Γεωργίου Σωζοντιανού, Ναός Αγίου Συμεών), Μεστά (Μονή Παναγίας, Ναός Αγίου Βασιλείου, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Ιωάννη, Ναός Αγίου Μηνά, Ναός Αγίων Βικτόρων) (Πί ν. 163-167) » 358-365

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Μύκονος, Δήλος, Πάρος, Νάξος, Κέα, Κύθνος. Ανασθηλωτικές εργασίες (Ρωμαϊκό Ωδείο Οινόνης Ικαρίας) (Σχ έ δ. 1' Πί ν. 168-170) » 366-369

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Στερέωση μνημείων: Νάξος (Μονή του Χρυσοστόμου κοντά στη Χώρα, Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί, Ναός του Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό), Τήνος (Οικία Κριαρά-Παχυνάκη), Σίφνος (Οικία Θ. Κατσουλάκη στο Κάστρο), Πάρος (Καταπολιανή, Ναός της Αγίας Παρασκευής και της Αγίας Τριάδας στην Παροικιά), Ναός της Ευαγγελίστριας και του Προδρόμου στην Παροικιά, Μήλος (Κατακόμβες), Κίμωλος (Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμάλου), Ίος (Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο της Χώρας), Φολέγανδρος (Ναός της Θεοσκέπαστης της Χώρας). Συντήρηση τοιχογραφιών: Νάξος (Ναός του Αγίου Σπυρίδωνος και της Θεοσκέπαστης στο Χαλκί, Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί, Ναός του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη κοντά στο Χαλκί, Ναός της Παναγίας Δροσιανής κοντά στη Μονή, Ναός του Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό, Ναός της Μοναστηριώτισσας κοντά στις Εγκαριές), Άνδρος (Ναός του Ταξιάρχη στη Μεσαριά, Μονή του Αγίου Νικολάου στα Σόρα). Συντήρηση ξυλόγλυπτων και εικόνων: Άνδρος. Περιοδείες-Καταγραφές εικόνων: Ίος: Χώρα (Κάστρο), Ναϊσκος Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο, Ναός Αγίου Ελευθερίου, Ναϊσκος Αγίου Νικολάου Κάστρου, Ναϊσκος Χριστού (Αγίας Τριάδος) Κάστρου, Ναός Παναγίας Γκρεμιώτισσας, Ναϊσκος Αγίας Αικατερίνης, Δίδυμος ναός Αγίου Ανδρέα και Κυριακής, Ναός Αγίου Βασιλείου, Ναός Ταξιάρχη ή Θεοσκέπαστης, Ναϊσκος Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής), Ναός Αγίων Αναργύρων, Ναϊσκος Αγίου Ιωάννου Προδρόμου (Παλιά Μητρόπολη), Ναός Αγίου Νικολάου του Λαζάρου, Ναός Αγίων Νικολάου, Βαρβάρας και Ευαγγελίστριας στους Μύλους (ή στο Κυπαρίσσι), Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Σταυρού, Ναός Παναγίας Φανερωμένης, Δίδυμος ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και Αγίου Παντελεήμονος, Ναός Εισοδίων Θεοτόκου, Παναγία «η Καθολική», Ναός Αγίου Γεωργίου στο Γυαλό, Ναός Αγίας Ειρήνης στο Γυαλό, Ύπαιθρος, Ναϊσκος του Σταυρού «στου Μπούρη», Ναϊσκος Αγίου Γεωργίου στον Επάνω Κάμπο, Ναϊσκος Εισοδίων της Θεοτόκου στα «Ελληνικά» (Πί ν. 171-189) » 370-381

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Νομός Ηρακλείου: Λεβήνα, Λασαία, Μάρτσαλος-Καλαμάκι, Μάταλα, Σώπατα Κουσέ, Φαιστός-Αγία Τριάδα, Καλυβιανή Φαιστού, Πύργος-Κοκκίνη Χάνι, Γάζι-Αμμούδα, Σμάρι Πεδιάδας (Πί ν. 190-194)	Σελ. 382-385
Knossos (Stratigraphical Museum Excavations, Conservation) (Πί ν. 195)	» 385-387
Kommos (Season IV) (Πί ν. 196-198)	» 387-389

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Νομός Χανίων: Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Χανίων, Συλλογή Μητσotάκη). Ανασκαφικές εργασίες: Καστέλλι Χανίων (Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οδός Καντανολέων (οικόπεδο Ε. Λούπη), Χανιά (Οδός Μπονιαλή 26 (οικόπεδο Μουσουράκη), Οδός Περιίδου 14 (οικόπεδο Φρατζεσκάκη), Νεροκούρου Χανίων, Καστέλλι Κισάμου (Οικόπεδο Καλογριδάκη, Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη, Οικόπεδο Μυλωνάκη, Οικόπεδο Χατζουλάκη, Οικόπεδο Πατεράκη). Τυχαία ευρήματα: Χωραφάκια Ακρωτηρίου. Αναστηλωτικές-Στερεωτικές εργασίες (Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου), Νομός Ρεθύμνης: Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ρεθύμνου, Αποθήκη Μουσείου Ρεθύμνου). Ανασκαφικές εργασίες (Αποδούλου). Στερεωτικές-Αναστηλωτικές εργασίες: Αργυρούπολη (Ρωμαϊκή δεξαμενή) (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 199-213)	» 390-401
---	-----------

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες (Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου), Μάλια, Λούμα Μιραμπέλου, Ιεράπετρα, Άμπελος. Τυχαία ευρήματα. Κουφονήσι Σητείας (Ναϊκό κτίσμα), Μακρύς Γιαλός Σητείας, Πετράς Σητείας (Ρωμαϊκοί τάφοι) (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 214-217)	» 402-410
---	-----------

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	» 410
--	-------

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Μουσειακές εργασίες-Συντήρηση αρχαιοτήτων: Ρόδος, Κως. Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη Ρόδου: Περιοχή μεσαιωνικής πόλης (Οδός Πλάτωνος, ανάμεσα στα οικόπεδα Μαχμούτ Χασάπογλου και Γεωργ. Ασπράκη (οικόπεδο Βασ. Μαραβέλια), Βόρειο τμήμα νέας πόλης (Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Ελευθ. Νικολάου), Οδός Όθωνος και Αμαλίας, Οδός Δ. Θέμελη (οικόπεδο Ι. Βαρδουλάκη-Κωσταρίδη και Σία), Οδός Δηλμπεράκη 17 και Ίωνος Δραγούμη (οικόπεδο Νικ. Μανέττα), Οδός Λοχαγού Φανουράκη (οικόπεδο Λαχανιάτη), Οδός Παπαλουκά (οικόπεδο Λουκά Γερεντέ), Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου 50 (οικόπεδο Εμμ. Παπαϊωάννου-Σταυριά), Οδός Ελευθ. Βενιζέλου (οικόπεδο Σοφ. Κακά), Δυτικό τμήμα νέας πόλης (Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδα Κατσανάκη-Καστέλλα-Λούπη-Γιάκρα), Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδο Πάρη Χατζηδημητρίου), Οδός Κέννεντυ 36 (οικόπεδο Ειρ. Χατζηκωνσταντίνου-Αντώνογλου), Οδός Κέννεντυ (οικόπεδο Αρ. Βουδούρη-Γιαννακόπουλου), Οδός Κέννεντυ 39 (οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη), Οδός Κέννεντυ και Χειμάρρας (οικόπεδο Ηλία Γεωργά), Οδός Χειμάρρας (έργα δήμου), Οδός Χειμάρρας και Μεσολογγίου (οικόπεδο Ιω. Χαραλάμπους), Οδός Αγίου Ιωάννη (οικόπεδο Χρ. Λινάρδου), Οδός Θεμ. Σοφούλη 93 (οικόπεδο Γ. Κυρίνη), Οδός Αγίας Λαύρας (οικόπεδα Χ. Παπανδρέου - Αλάγιαλη και Γ. Παρισίδη), Οδός Αγίων Αναργύρων 70 (οικόπεδο Μ. Καραγιάννη), Γωνία των οδών Κ. Παλαιολόγου και Λεμεσού (οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη), Πάροδος Κ. Παλαιολόγου (οικόπεδο Τριαντ. Μπακαρή), Οδός Κ. Παλαιολόγου 9 (οικόπεδο Σαραγά-Βερβέρη), Περιοχή οδών Μ. Κωνσταντίνου, Αλεξίας-Στ. Καζούλη και Γαριβάλη), Ανατολικό τμήμα νέας πόλης (Οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου (οικόπεδο Στ. Λαού), Οδός Παπαφλέσσα 5α, Αγία Αναστασία 154 (οικόπεδο Γ. Λυρίου), Οδός Αγίας Αναστασίας 154 (οικόπεδο Β. Βασιλά), Οδός Πατρ. Αθηναγόρα 35 (οικόπεδο Δημ. Χατζημιγάλη), Πάροδος Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Κούκουλα), Οδός Αγ. Γεωργίου 21 (οικόπεδο Αλεξ. Σαλαχούρη), Οδός Αγίου Γεωργίου 25 (οικόπεδο Ελευθ. Σκόνη και Ιφιγ. Μπαγάνη), Οδός Πατρ. Αθηναγόρα και Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Αγιακάτσικα), Οδός Καναδά και Ερνέστου Μπέβιν (οικόπεδο αδελφών Χαστά), Οδός Καναδά (οικόπεδο Μιχ. Κατσιμπή), Οδός Μητροπόλεως 27 (οικόπεδο Γ. Γερασίμου), Οδός Αθαν. Διακού 32 (οικόπεδο Σησαμωτού-Γαλανόπουλου), Προέκταση οδών Άννας Μαρίας και Γρηγορίου Ε΄,	
--	--

Οδός Λευκωσίας (οικόπεδο Δημ. Χατζημιχάλη), Στρατόπεδο Ιον ΤΕΧ, Νοτιοδυτικές νεκροπόλεις: Περιοχή Ντοκούκ Σοκάκ και Μακρύστενο (Οικόπεδο Γ. Ρίκα, Οικοδομικός συνεταιρισμός «Η Ανοιχοδόμησις» (Οικόπεδο Μιχ. Καραγιάννη), Οικόπεδο Δημ. Ζυγούρη, Προέκταση Θεμ. Σοφούλη (οικόπεδο Νικ. Βλάχου), Οικόπεδο Νικ. Κολάη, Οικόπεδο Καραμαρίτη-Κωβιού (Ο.Τ. 269), Οικόπεδο Νουρεδίν Κούκουρα (Ο.Τ. 304), Οικόπεδα Ευαγγ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρίκα, Οδός Κ. Τσαλδάρη), Περιοχή Αγίας Τριάδας και Ανάληψης (Κιζλ Τεπέ) (Οικόπεδα Κρητικού, Κουκουβάη Γιαννούρη και Τσούκου), Οικόπεδο Νικ. Λαδόπουλου, Οικόπεδο Στεφ. Θαρρενού, Οικόπεδο Αικ. Σπανού, Οικόπεδο Κυρ. Παπαχριστοφή, Οικόπεδο Αδελφών Αντώνογλου, Έργα ΟΤΕ βόρεια από το οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου, Οικόπεδα Κεραμέα-Τσίικη Οικόπεδο Κωνστ. Μπουρλίδη, Οικόπεδο Τσαμπίκας Ματθαίου, Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Π. Παλαιολόγου), Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Νικ. Ζαράνη), Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Ευαγγ. Καραγιάννη), Οικόπεδο Γ. Κουσουρνά, (Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Σ. Κλαδίτη, Οικόπεδο Ελ. Ζαμπελλάκη, Οικόπεδο Χρ. Μορφωπού, Οικόπεδα Μοσχή-Γιάκρα-Αρωνία και Στεφ. Θαρρενού, Οικόπεδο Κ. Σταματιάδη). Νοτιοανατολικές νεκροπόλεις: Περιοχή Ανατολικά Ροδινού (Οικόπεδο Κ. Σαρρή, Οικόπεδο Παύλου). Περίχωρα πόλεως Ρόδου (Οδός προς Κοσκινού και Λουτρά Καλλιθέας), Ιξιά (μεταξύ Ρόδου και Ιαλυσού) (Οικόπεδα Ι. Φτακλάκη και Ν. Μυλωνά), Ιαλυσός (Βίγλες και Κιόλες), Κρεμαστή (Ασώματος), Τριάντα (Οικόπεδο Ι. Θεοχάρη), Δαματριά (Σταυρός-Κτήμα Γ. Καλούδη), Θεολόγος (Θολός), Κτήμα Σωτ. Πότσου), Αρχάγγελος (Σπήλαιο Κούμελο), Άγιος Γεώργιος Καλυθιών, Λάερμα, Κως (Οδός Ψαρών και Πάροδος Μπουμπουλίνας (οικόπεδο του Δημοσίου), Πάροδος Μπουμπουλίνας (οικόπεδο Γ. Σταφυλά), Ακτή Κουντουριώτη και Π. Τσαλδάρη Ι (Κλινική Θ. Πέρου), Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Βεροιοπούλου (οικόπεδο Άν. Σισκαμάνη-Νάκη), Οδός Βεροιοπούλου 40 (οικόπεδο Ελ. Χατζηστεργίου), Οδός Μ. Αλεξάνδρου 30 Β (οικόπεδο Κωνστ. Καματερού), Πάροδος 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Κυρ. Κεσόγλου), Οδός Ελ. Βενιζέλου και Λόρδου Βύρωνος (οικόπεδο Ειρ. Σβύνου), Οδός Κοραή (οικόπεδο Μ. Πλατανίστα, Ο.Τ. 43), Οδός Ελ. Βενιζέλου 30 (οικόπεδο Νικ. Τουφεξή), Οδός Μετσόβου 14 (οικόπεδο Δ. Τριανταφύλλου), Οδός Χάλκωνος 11 (οικόπεδο Χαρ. Σήφη). Κως Ύπαιθρος (Μεσαριά, Καστέλλες), Αρκάσα Καρπάθου (Μυκηναϊκός τάφος), Τήλος (Λακκιά, Γαρίπα), Λέρος (Αγία Μαρίνα). Αμοργός. Περιοδείες και επισήμανση αρχαιοτήτων: Ρόδος. Αναστηλωτικές εργασίες-Διαμορφώσεις αρχαίων μνημείων: Ρόδος, Κως (Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 218-247)

Σελ. 411-463

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Αναστήλωση-Συντήρηση μνημείων: Ρόδος (Τείχος μεσαιωνικής πόλης, Καστελλανία, Άγιος Αθανάσιος, Αγία Παρασκευή, Άγιος Γεώργιος, Αγία Τριάδα, Αγία Αικατερίνη, Διαβατικό στην Οδό Ιπποτών, Νοσοκομείο Ιπποτών (Μουσείο), Κρατικά σπίτια της Μεσαιωνικής Ρόδου (Οικία Villiers), Λίνδος (Ακρόπολη), Άγιος Δημήτριος, Άγιος Θωμάς), Μεσαναγρός (Κοίμηση της Παναγίας, Σύμη (Αρχοντικό Χατζηγαπητού, Σπίτι Χάσκα), Καστελλόριζο (Κονάκι), Νίσυρος (Κάστρο Παναγίας της Σπηλιανής). Συντήρηση τοιχογραφιών και φορητών εικόνων: Ρόδος (Άγιος Γεώργιος Μαρτισών, Κοίμηση Θεοτόκου Λίνδου, Αγία Τριάδα (Παρεκκλήσι της «Γλώσσας» της Γαλλίας μεσαιωνικής πόλης, Κοίμηση της Παναγίας Ασκληπείου, Παναγία η Καρυωνίτισσα, Άγιος Γεώργιος Απολλώνων, Κοίμηση Παναγίας Μεσαναγρού), Κως (Άγιος Γεώργιος Ασφενδιού, Άγιος Γιάννης στα Εφτά Βήματα), Σύμη (Τοιχογραφίες Αρχοντικού Χατζηγαπητού), Λέρος. Συντήρηση ψηφιδωτών: Ρόδος (Μεγάλη βασιλική Ρόδου (Παύλου Μελά και Χειμάρρας), Βασιλική Πρεσβυτέρου Ευχαρίστου), Μεσαναγρός (Βασιλική Κοίμησης της Παναγίας), Θεολόγος, Κως Πυλί, Κάρπαθος. Συντήρηση χειρογράφων και χαλκογραφιών. Περιοδείες-Επισήμανση μνημείων: Ρόδος (Άγιος Γεωργιος στο Μάσσαρι, Άγιος Θωμάς στο Μεσαναγρό, Άγιοι Θεόδωροι στην Αρνίθα), Κάλυμνος (Άγιοι Απόστολοι στο Άργος, Παναγία η Κυρά στο Άργος), Νίσυρος (Σταυρός, Ναός Τιμίου Σταυρού), Κως (Βασιλική Αγίας Βαρβάρας στην Καρδάμαινα), Κάρπαθος (Βρυκούς), Βασιλική Α', Βασιλική Β', Βασιλική Γ'), Άγιος Αντώνιος στις Μενετές). Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος (Παλιохριστιανική βασιλική οδού Χειμάρρας, Οικόπεδο Γ. Κούρου, Αγία Τριάδα (Ντολαπλί) στη μεσαιωνική πόλη), Κοίμηση Θεοτόκου στο Μεσαναγρό, Δημοτικός Ξενώνας στο Μανδράκι). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Ρόδος (Πόλη) (Οδός Χειμάρρας, Με-

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σαιωνικό φρούριο, Οικόπεδο Χατζηανδρέου), Κολύμπια, Αρνίθα (Αγία Ειρήνη, Άγιος Γεώργιος Βάρδας), Σύμη (Αρχαιολογική Συλλογή, Κάστρο Χωριού Σύμης, Νημπορειό, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Οικία Μαλαζού-Χάσκα), Κως (Ιπποτικό Φρούριο Βασιλική Αγίου Γαβριήλ στο Ψαλίδι, Βασιλική Σκανδαρίου στη Λάμπη). Λέρος (Μεσαιωνικό στο Παντέλι, Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι, Παλαιοχριστιανική βασιλική στον Ξερόκαμπο), Νίσυρος (Ιπποτικό Φρούριο στο Μανδράκι, Παλιόκαστρο, Άγιος Ιωάννης στη θέση Κώνστα, Άγιος Κωνσταντίνος και Πανορμίτης, Άι Γιάννης, Παναγία Θερμιανή, Βασιλική Αγίου Φωκά στους Πάλλους, Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής Αρμάς, Άγιος Γρηγόριος, Κουκουμάς), Καστελλόριζο (Παλιόκαστρο, Άγιος Παντελεήμων, Άγιος Ιωάννης, Άγιος Γεώργιος, Κάστρο Περιοχής Μύλου, Κονάκι) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 248-255)	Σελ. 464-480
--	--------------

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι δραστηριότητες της Εφορείας περιληπτικά έχουν ως εξής: ανασκαφές σε οικόπεδα στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στη Χαλκιδική και σύντομες σωστικές σε διάφορες θέσεις του νομού Πιερίας, Θεσσαλονίκης και Κιλκίς. Συνέχιση της συντήρησης ευρημάτων των βασιλικών τάφων της Βεργίνας από το Δ. Μαθιό στο εργαστήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Καταγραφές ευρημάτων και ταξινομήσεις αρχείων της Εφορείας. Η Έφορος Αικ. Ρωμιοπούλου είχε την εποπτεία όλων των εργασιών βοηθούμενη από τις Εφόρους Αρχαιοτήτων Ι. Βοκοτοπούλου και Αικ. Δεσποίνη, τις δόκιμες Επιμελήτριες Αρχαιοτήτων Ε. Παντερμαλή και Π. Βελένη και τους επιστημονικούς βοηθούς Ν. Καλτσά, Β. Μισαηλίδου και Ε. Τρακοσοπούλου. Η Έφορος Αικ. Ρωμιοπούλου ασχολήθηκε παράλληλα και με την προετοιμασία του υλικού για την έκθεση «Μ. Αλέξανδρος: Ιστορία και θρύλος στην τέχνη» (Ιούλιος 1980- Έκθεση στο Μουσείο Θεσσαλονίκης). Αναλυτικά οι εργασίες έχουν ως εξής:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Συνεχίστηκε με πολλή επιτυχία η έκθεση της αρχαίας μακεδονικής μεταλλοτεχνίας. Πολλοί Έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες την επισκέφθηκαν και εκφράστηκαν με ενθουσιασμό για τα εκθέματα και τον τρόπο παρουσίασης. Το γεγονός αυτό μας ενθάρρυνε για να μετάσχουμε σε πανευρωπαϊκό διαγωνισμό που διεξάγεται με τη βοήθεια του Συμβουλίου της Ευρώπης κάθε χρόνο για τη βράβευση μουσειακών επιτεύξεων, γιατί για πρώτη φορά διοργανώθηκε τέτοιας έκτασης και διεθνούς ακτινοβολίας περιοδική έκθεση έργων αρχαίας ελληνικής τέχνης σε ελληνικό μουσείο. Έτσι παρόλο που η Ελλάδα συμμετείχε για πρώτη φορά, πήρε διάκριση στον τομέα της οργάνωσης έκθεσης με ειδικό θέμα (Museum Award for Special Exhibition). Το βραβείο παραδόθηκε, από τη βασίλισσα του Βελγίου, στις Βρυξέλλες σε ειδική τελετή που έγινε το Φεβρουάριο του 1980 στη Διευθύντρια του Μουσείου Αικ. Ρωμιοπούλου. Το βραβείο που είχε απολεσθεί από την Ιρλανδία ήταν ένα μοντέρνο γλυπτό του σύγχρονου γλύπτη J. Behan και χρηματικό βραβείο 30000 δραχμών.

Θεσσαλονίκη

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Περιοχή Πανεπιστημίου-Διεθνούς Εκθέσεως

Στους χώρους μεταξύ των κτιρίων της Νομικής Σχολής και της Θεολογικής καθώς και κατά τη διαπλάτυνση της Εγνατίας Οδού κοντά στα Γραφεία της Διεθνούς Εκθέσεως συνεχίστηκαν με διακοπές από το Νοέμβριο του 1978 ως τις αρχές Ιουνίου 1979 οι ανασκαφές τάφων υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ήταν: α) κιβωτιόσχημοι χτιστοί με πέτρες και συνεκτικό κονίαμα και επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα εσωτερικά, β) κεραμοσκεπείς. Συνολικά ήταν δεκαοχτώ τάφοι με ελάχιστα ή καθόλου κτερίσματα (δεκατέσσερις κιβωτιόσχημοι με καμαροσκεπή κάλυψη και τέσσερις κεραμοσκεπείς καλυβίτες). Ορισμένοι απ' αυτούς δεν περιείχαν σκελετούς, ενώ άλλοι ήταν ομαδικοί τάφοι, που περιείχαν περισσότερους του ενός σκελετούς.

Σε κιβωτιόσχημο μαρμάρινο τάφο που αποκαλύφθηκε κοντά στο γνωστό παλαιοχριστιανικό τάφο του 5ου αι. μ.Χ. της Νομικής Σχολής, βρέθηκε κεφαλή γυναίκας ελληνιστικής εποχής. Η ανασκαφή έγινε από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (βλ. σ. 293) (Π ί ν. 115 α).

Οδός Μακένζυ Κιγκ 12

Από τον Απρίλιο και σε όλη τη διάρκεια του 1979 συνεχίστηκε με διακοπές (υπαιτιότητα των μηχανικών και ιδιοκτητών του οικοπέδου) η ανασκαφή μεγάλου συγκροτήματος θερμών ρωμαϊκών χρόνων που πιθανότατα έχουν σχέση με παλιότερα οικοδομικά συγκροτήματα εποχής Τετραρχίας, που βρίσκονται σε γειτονία με το ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Π ί ν. 115 β).

ΔΥΤΙΚΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Καλλιθέας 11 - Φαναρίου 1 (συνοικισμός Αμπελοκήπων)

Αποκαλύφθηκε ένας ακόμη χτιστός καμαροσκεπαστος τάφος στην περιοχή του δυτικού ρωμαϊκού νεκροταφείου της πόλης. Τα πλευρικά τοιχώματα είχαν χτιστεί με πέτρες και συνεκτικό κονίαμα, ενώ η σκεπή του ήταν καμαρωτή εσωτερικά και η είσοδός του, από ηηλοπλίνθους. Το επάνω άνοιγμα της εισόδου ήταν σκεπασμένο με μαρμάρινη πλάκα. Διαστάσεις: εσωτ. μήκ. 2,15, πλ. 1,50 ύψ. 1,70 μ. Εσωτερικά τα τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με υπόλευκο κονίαμα. Βρέθηκαν μέσα στον τάφο παράλληλα τοποθετημένοι περίπου δέκα σκελετοί χωρίς κτερίσματα (Π ί ν. 115 γ).

Οδός Αμπελώνων 115

Στη γνωστή περιοχή του δυτικού νεκροταφείου

αποκαλύφθηκε τμήμα καμαροσκέπαστου τάφου (σωζ. μήκ. 0,85 μ.), υστερορωμαϊκών χρόνων.

Οδός Μελενίκου 11 (Ανατολικό τείχος)

Σε εκσκαφικές εργασίες σχετικές με έργα αποχέτευσης βρέθηκαν επτά τάφοι (Σ χ έ δ. 1-3) ρωμαϊκών χρόνων, μεταξύ αυτών μαρμάρινη σαρκοφάγος με επιγραφή.

Περιείχε τουλάχιστον τρεις σκελετούς. Οι διαστάσεις της εσωτερικά είναι: 1,85 × 0,72, το βάθος της 0,72 μ.

Οι υπόλοιποι τάφοι κεραμοσκεπείς ή ορθογώνιοι χτιστοί με πλίνθους. Στα μπάζα της ανασκαφής βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,36 × 0,37 × 0,08 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7507).

Από το κοντινό τμήμα του βυζαντινού τείχους αποτοιχίστηκε επιτύμβια ενεπίγραφη ανάγλυφη πλάκα με γυναικεία προτομή, διαστ. 0,45 × 0,40 × 0,25 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7505). Η επιγραφή έχει ως εξής: (Π ί ν. 116 α)

*Αιλία Βεία Ἀθηναῖδι
τῇ θρηπτῇ μνήμης χάριν*

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο τμήμα του ανατολικού τείχους κοντά στην οδό Αγίου Δημητρίου υπήρχε η δημοσιευμένη από τον Ch. Edson, IG, X, II, I αριθ. 487 επιγραφή. Πρόκειται περί επιτύμβιου ενεπίγραφου βωμού. Αποτειχίστηκε και μεταφέρθηκε στο μουσείο (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7510) (Π ί ν. 116 β).

Ο Αλ. Μάτσιος παρέδωσε επιτύμβια ανάγλυφη πλάκα από τον Ἅγιο Χριστόφορο Σερρών (θέση Λουγκαρή) με παράσταση ενός άνδρα που στέκεται ανάμεσα σε δύο καθισμένες γυναίκες. Η σύνθεση κάπως ασυνήθιστη, διαστ. 0,54 × 0,37 × 0,14 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7506). Στο κάτω μέρος υπάρχει η επιγραφή:

*ΑΠΟΛΟΔΩΡΟΝ ΘΥ
ΟΣ ΜΑΡΚΟΣ ΕΚ ΤΩΝ
ΙΔΙΩΝ*

Χρονολογία: Ιος αι. π.Χ.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἅγιος Αντώνιος

Στον αγρό του Χ. Κόπανου, που βρίσκεται περίπου 2 χλμ. νότια του χωριού Ἅγιος Αντώνιος και προς την κατεύθυνση του χωριού Λάκκωμα πάνω στην κορυφή λοφίσκου, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (Π ί ν. 116 γ), με κατεύθυνση Α.-Δ., χτισμένος με μεγάλες πλάκες και μικρές ακανόνιστες πέτρες. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου είναι: μήκ. 1,80, πλ. 0,90, βάθ. 1 μ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν οστά από τρεις τουλάχιστον σκελετούς. Κτερίσματα: τέσσερα πήλινα αγγεία, τμήμα χάλκινου

βραχιολιού, ασημένιος κρίκος και ενώτιο, γυάλινη χάντρα και χάλκινος κρίκος. Επίσης τρία μπρούτζινα νομίσματα.

Πρόκειται περί τάφου ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Νέα Μηχανιώνα

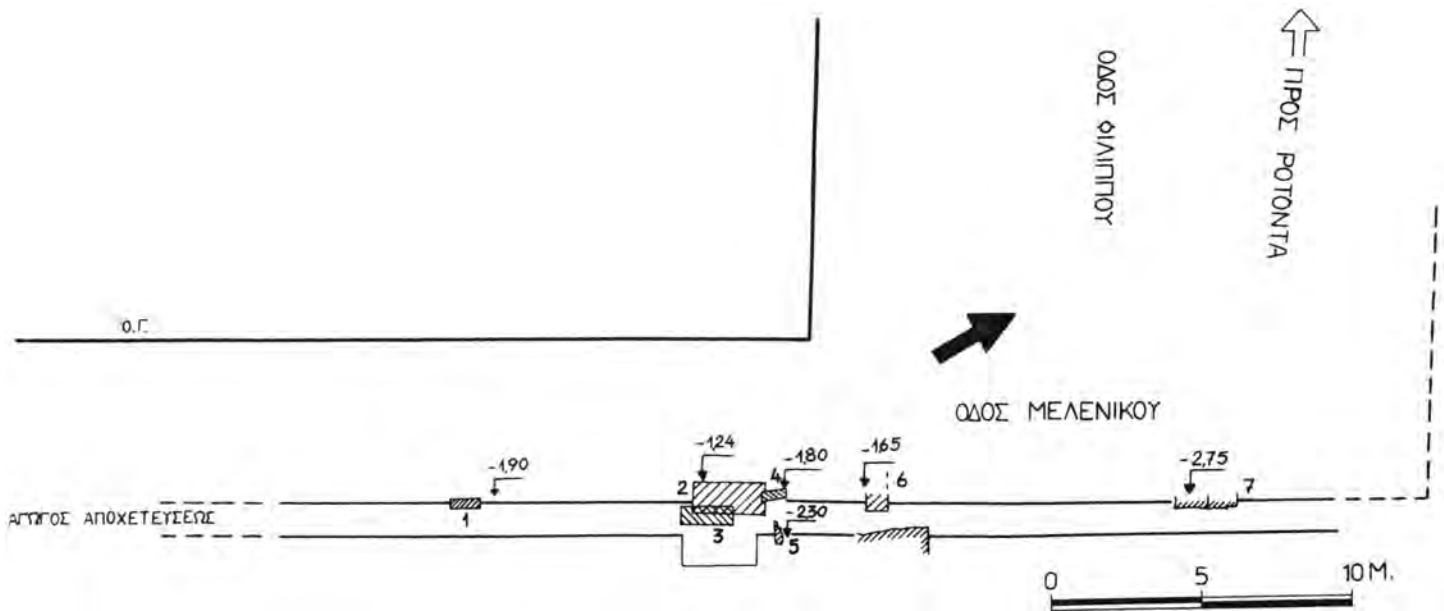
Στο συνοικισμό Ανθουπόλεως, όπου εκτεινόταν συστάδες τάφων που ανήκουν σε κοντινό αρχαίο οικισμό κατά καιρούς βρίσκονται στις εκσκαφές ιδιωτικών οικοπέδων τάφοι κλασικών χρόνων.

Οικόπεδο Λαδοπούλου-Οικονομίδου

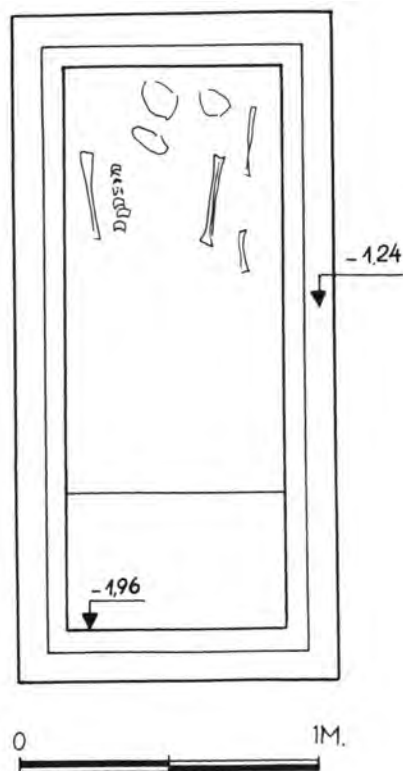
Αποκαλύφθηκε λίθινη (από πωρόλιθο) λάρνακα που καλυπτόταν από επίπεδη λίθινη πλάκα. Βρέθηκε σκελετός και μία ακέραιη μελαμβαφής κύλιξ. Οι εσωτερικές διαστάσεις της λάρνακας είναι: 2,04 × 0,58 × 0,52 μ. βάθος. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Τούμπες

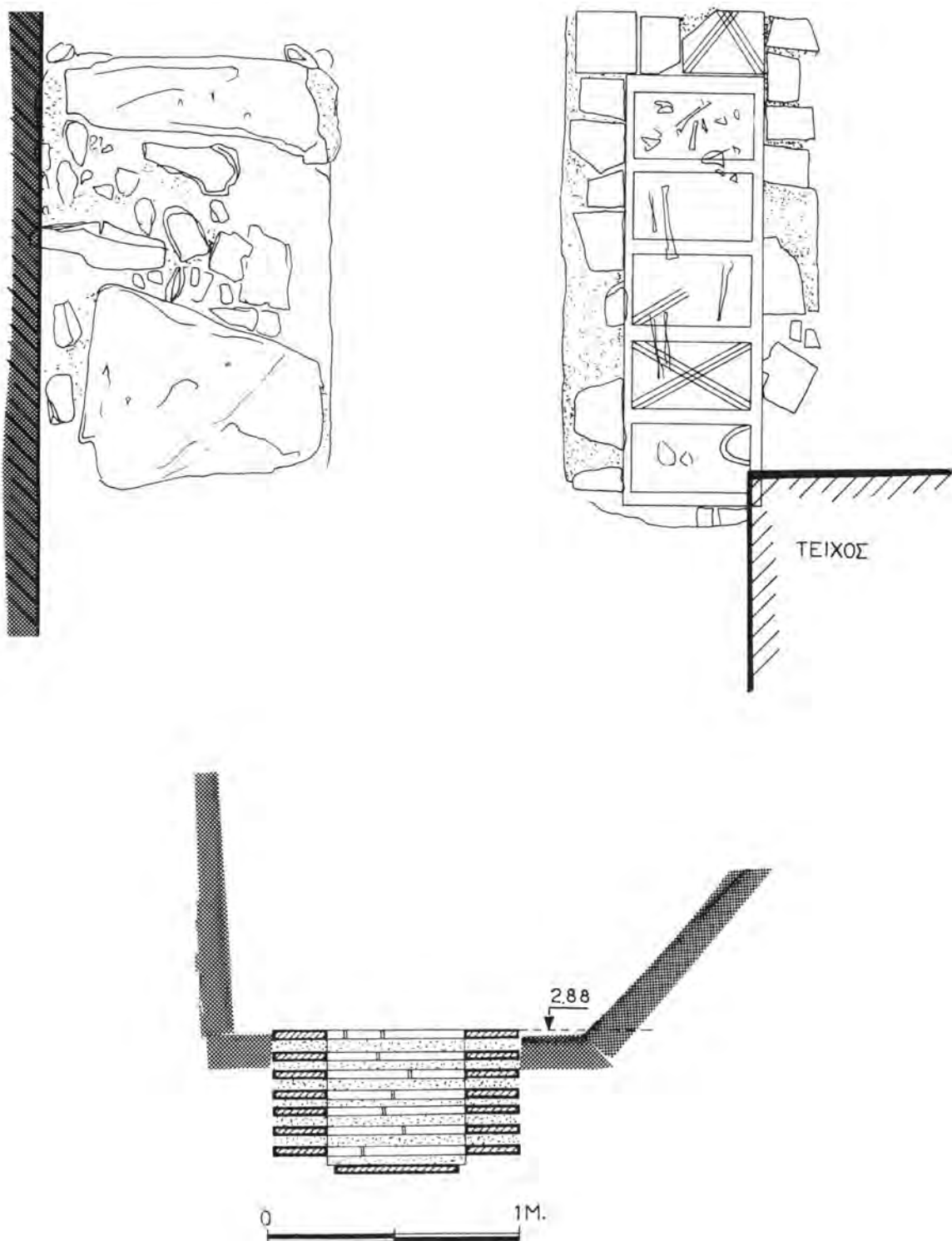
Δυτικότερα από την Ανθούπολη, 3 χλμ. δυτικά από τη Μηχανιώνα, προς την κατεύθυνση του Αγγελοχωριού υπάρχουν ταφικοί τύμβοι. Εκεί θέλησε η Τ.Υ.Δ.Κ. να κατασκευάσει κοινοτική δεξαμενή και κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν τάφοι του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Συνολικά είναι επτά και παραπλεύρως σ' αυτούς αποκαλύφθηκε πυρά για την καύση των πτωμάτων και των προσφορών. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής θα ανακοινωθούν εκτενώς από την Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Βοκοτοπούλου, που είχε και την εποπτεία της ανασκαφής. Συνοπτικά μόνο παραθέτουμε τα εξής στοιχεία: μεταξύ των τάφων υπήρχαν και τρεις χτιστοί κιβωτιόσχημοι, των οποίων τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν διακοσμημένα με τοιχογραφίες: ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζουν τα διακοσμητικά θέματα του τάφου Π: στο μέσο του ύψους του εσωτερικού τοιχώματος πολύχρωμη ζώνη με ελικοειδείς βλαστούς και άνθη· στο κέντρο της κάθε εσωτερικής πλευράς του τάφου ανά μία γυναικεία προτομή· ταινία ιωνικού κυματίου και πάνω από αυτή απεικονίζονται αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες: στεφάνι, πήλινες προτομές, αλάβαστρο, κάτοπτρο, πέπλος, μια χρυσή λάρνακα (κοσμηματοθήκη;) και ένα περιστέρι. Στον τάφο αυτό που είχε διαστάσεις: 2,40 × 1,60 μ. εξωτερικά και εσωτερικές: 2,02 × 0,825 και βάθος 1,02 μ. βρέθηκαν ενδιαφέροντα κτερίσματα: τμήματα καμένα από ελεφαντοστέινη διακόσμηση κιβωτιδίου, διαλυμένο επίχρυσο χάλκινο στεφάνι, πήλινος αμφορίσκος τύπου «κυπριακού» και δεκατρία αλάβαστρα ανάμεσα στα οποία δύο επίχρυσα και τέσσερα γυάλινα «φοινικικά». Ο τάφος αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε ολόκληρος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης όπου και εκτίθεται μετά τη συντήρησή του. Ἄφθονα ήταν και τα κτερίσματα, που έδωσαν οι

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Μελενίκου ΙΙ (ανατολικό τείχος). Τοπογραφικό διάγραμμα με τις θέσεις των ταφών.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Μελενίκου ΙΙ (ανατολικό τείχος). Κάτοψη της ενεπίγραφης σαρκοφάγου του Τ2.

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Μελενίκου 11 (ανατολικό τείχος). Κατόψεις του τάφου 3 και τομή κατά πλάτος.

υπόλοιποι τάφοι. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζει μια χάλκινη τεφροδόχος υδρία και ένα χάλκινο κάτοπτρο με παράσταση Έρωτα.

Το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι επισημάνθηκε ακόμη μία ενδιαφέρουσα συστάδα τάφων του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης μετά τις γνωστές ήδη θέσεις του Δερβενίου, Σέδες, Νεαπόλεως που τα ευρήματά της σε συνδυασμό με εκείνα από άλλες περιοχές του αρχαίου Μακεδονικού βασιλείου (Πέλλα, Βεργίνα, Λευκάδια) θα συμβάλλουν στο να σχηματιστεί μια πληρέστερη εικόνα για τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Μακεδόνων, ιδιαίτερα στην εποχή του Μ. Αλεξάνδρου.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Καλλικράτεια

Επειδή τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών του αρχαίου νεκροταφείου που εντοπίστηκε στη θέση της σημερινής Καλλικράτειας (συστηματικά παρακολουθούνται οι εκσκαφές οικοπέδων) θα αποτελέσουν ειδική μελέτη, δε δίδονται εδώ παρά συνοπτικές πληροφορίες.

Οικόπεδο Λάμπουλου (Ο.Τ. 87 αριθ. 738-740)

Βρέθηκε μία λίθινη (από ασβεστόπετρα) λάρνακα που καλυπτόταν με τρεις πλάκες. Οι διαστάσεις: $2,067 \times 0,80 \times 0,65$ μ. Το πάχος των τοιχωμάτων 0,10-0,15 μ. Εκτός από ένα αλάβαστρο που βρέθηκε έξω από τον τάφο τίποτα δε βρέθηκε μέσα, εκτός από σαθρά οστά του νεκρού.

Οικόπεδο Κανταρτζή (Ο.Τ. 72 αριθ. 616)

Αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων κιβωτιόσχημων με πλάκες λίθινες και ανοιχτών (λακκοειδών) μέσα στο αμμουδερό έδαφος. Συνολικά αποκαλύφθηκαν έξι ταφές με υπολείμματα σκελετών και κτερίσματα που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Πρόκειται περί ταφών ανδρικών, γυναικείων και παιδικών.

Ν. Ποτίδαια

Στη θέση Γεράνι νότια της Ποτίδαιας αποκαλύφθηκε στον αγρό Κωνστ. Πασχαλάκη κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος με πώρινους λίθους που χρησιμοποιήθηκαν σε β' χρήση. Οι διαστάσεις του τάφου είναι: $2,30 \times 1,30$ και το βάθος 0,75 μ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν έξι σκελετοί. Κτερίσματα ελάχιστα: τμήματα χάλκινου βραχιολιού, ένα ακέραιο χάλκινο βραχιόλι και μια χάλκινη πόρπη ζώνης. Χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στην τοποθεσία αυτή έχουν επισημανθεί και άλλοι τάφοι ρωμαϊκών χρόνων συλημένοι και μισοκαταστραμμένοι. Είναι κιβωτιόσχημοι χτισμένοι με αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση ή πλινθόχτιστοι με κεραμοσκεπή στέγη.

Άφυτος

Στο οικόπεδο Αθαν. Γκιβιζίνη, που βρίσκεται σε τοποθεσία όπου έχει επισημανθεί το νεκροταφείο της αρχαίας Αφύτιος, αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ισοπεδωτικών εργασιών και καταστράφηκαν ενμέρει τρεις τάφοι. Πρόκειται για λίθινες λάρνακες που καλύπτονταν από επίπεδες πλάκες. Τα κτερίσματα που άλλα βρέθηκαν στη θέση τους, ενώ άλλα είχαν αφαιρεθεί από τους κατοίκους και παραδόθηκαν στην αστυνομία, αποτελούν ένα ενδιαφέρον σύνολο υστεροαρχαϊκών χρόνων. Ιδιαίτερα αξιόλογα είναι τα αττικά μελανόμορφα αγγεία, οχτώ συνολικά. Η δόκιμη Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Βασ. Μισσηλίδου επεξεργάζεται το υλικό για την επιστημονική του δημοσίευση (Πί ν. 117 α-β).

Ιερισσός

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στο νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου. Διενεργήθηκε έρευνα σε πέντε οικόπεδα (αριθ. 9, 31, 49, 54, 117) και ανασκάφτηκαν συνολικά 406 τάφοι (πήλινες λάρνακες, κεραμοσκεπείς απλοί και καλυβίτες, ανοιχτές ταφές, ταφικά πιθάρια). Ένα πλήθος κτερισμάτων (αγγεία, ειδώλια και νομίσματα κυρίως του 4ου αι. π.Χ., αλλά και του 5ου αι. π.Χ. σε μικρότερο αριθμό) μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης για συντήρηση και καταγραφή.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Καρύτσα

Οικόπεδο Αθ. Μπατζογιάννη

Κατά την εκσκαφική εργασία για κατασκευή βόθρου βρέθηκαν δύο τάφοι σε βάθος 1 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους:

α) Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Διαστ. $1,02 \times 0,46-0,32$ και ύψ. 0,33 μ. Περιείχε παιδικό σκελετό.

β) Ταφικός πίθος, διαστ. $1,76 \times 1,35$ μ. Το στόμιό του φραζόταν από μαρμάρινη βάση κίονα. Μέσα στον πίθο βρέθηκαν πέντε σκελετοί. Κανένα κτερίσμα στους δύο τάφους, οι οποίοι μάλλον χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Οδός Κολινδρού-Καταχή

Στα έργα κατασκευής της οδού αποκαλύφθηκε ανάγλυφο μαρμάρινο επιτύμβιο με επιγραφή του Ιου αι. π.Χ.-Ιου αι. μ.Χ. Διαστ. $1,04 \times 0,40 \times 0,10$ μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7511). Η επιγραφή έχει ως εξής:

ΔΕΚΜΟΣ ΣΙΡΤΙΟΣ
ΜΑΡΚΟΣ ΚΑΙ ΖΕΣΤΙΑ
ΜΑΣΙΜΑ ΖΩΝΤΕΣΓΑΙ
ΟΝ ΚΑΙ ΟΡΘΗΣΙΟΝ ΤΑ ΤΕΚΝ
Α ΗΡΩΑΣ ΧΑΙΡΕ ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ
ΣΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άνω Απόστολοι

Δυτικά του γηπέδου του χωριού βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι στην ίδια περιοχή που και παλιότερα έχουν αποκαλυφθεί τάφοι (βλ. Χρονικά ΑΔ προηγούμενων ετών).

α) Κιβωτιόσχημος Α': εσωτ. διαστ. $1 \times 0,56-0,47 \times 0,60$ μ. βάθος. Βρέθηκαν ελάχιστα οστά παιδικού σκελετού και ένα θραυσμένο ειδώλιο πτηνού.

β) Κιβωτιόσχημος Β': εσωτ. διαστ. $0,70 \times 0,35 \times 0,40$ μ. βάθος. Μέσα στον τάφο μόνο ίχνη του τελείως διαλυμένου σκελετού χωρίς κτερίσματα. Στην εξωτερική νοτιοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκε ένα χυτροειδές αγγείο σε τεμάχια.

Φιλλυριά

Σε ύψωμα νοτιοδυτικά του χωριού (στη βόρεια πλευρά του υψώματος) αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ισοπεδωτικών εργασιών δύο τάφοι ελληνιστικών χρόνων (Πί ν. 117 γ).

α) Τάφος Α' κιβωτιόσχημος καμωμένος από μεγάλους παρολίθους, διαστ. $1,70 \times 1,51$, βάθ. 1,07 μ. Βρέθηκαν τμήματα επίχρυσου χάλκινου στεφανιού, επίχρυσα πήλινα πλακίδια με συμπλέγματα γρυπών που σπαράζουν ελάφια, πιθανότατα επενδύσεις διακοσμητικές ξύλινου φερέτρου, ανάγλυφα πλακίδια πήλινα με γυναικείες προτομές, επίχρυσες πήλινες χάντρες και καρποί μυρτιάς και πήλινα πλακίδια με παράσταση μαινάδων. Δυτικότερα του τάφου Α' εντοπίστηκε πυρά, διαστ. $2,20 \times 0,90$ μ., όπου βρέθηκαν πάλι υπολείμματα επίχρυσων διακοσμητικών πήλινων τεμαχίων καθώς και επίχρυσα χάλκινα στελέχη.

β) Τάφος Β' σχήματος ορθογωνίου που κατασκευάστηκε κατ' αρχήν λακκοειδής με αλειμμένα τα τοιχώματά του με πηλό που ορίστηκαν πιο ξεκάθαρα από τις πάρινες μακρόστενες πλίνθους που κάλυπταν τον τάφο: διαστ. $1,90 \times 0,75 \times 0,70$ μ. (βάθος). Πρόκειται μάλλον για παιδική ταφή. Βρέθηκε ο σκελετός (μήκ. 0,62 μ.) και τα εξής κτερίσματα: γυάλινο «φοινικικό» μυροδοχείο, τρεις χάλκινες πόρπες, επίχρυσες χάντρες και μελαμβαφές φιαλίδιο τεμαχισμένο. Τα ανωτέρω ευρήματα θα δημοσιευτούν προσεχώς από τον Επιμελητή Ν. Καλτσά. Στην περιοχή αυτή φαίνεται, ότι υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους ή απλούς λακκοειδείς τάφους, οι οποίοι έχουν συληθεί από αρχαιοκαπήλους. Σε άλλες θέσεις του χωριού (Αγία Κυριακή, Ισβόρ και Αγριοσυκιά) έχουν βρεθεί κατά καιρούς αγγεία και πήλινα ειδώλια.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ν. Σάντα

Στο εργοστάσιο Αλουμινίου Β.Ε. στη θέση Χάνι

της Σιάνας, στο 27ο χλμ. της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Κιλκίς, βρέθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών επιτύμβιο οικογενειακό ανάγλυφο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Απεικονίζονται δέκα πρόσωπα της οικογενείας. Διαστ. αναγλύφου: $0,73 \times 0,74 \times 0,08$ μ. (αριθ. ευρ. Μ. Κιλκίς 402) (Πί ν. 117 δ).

Κιλκίς

Μας αναφέρθηκε από τις Αρχές η ανεύρεση του κλαπέντος κεφαλιού του κούρου Ευρωπού από το Μουσείο Κιλκίς. Βρέθηκε σε χέρια αλλοδαπών αρχαιοκαπήλων στη Γερμανία. Μετά τη δίκη που θα διεξαχθεί στο Μόναχο αναμένεται η επιστροφή του.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

ASSIROS TOUMBA

Dr K. A. Wardle, University of Birmingham, undertook a season of excavation and study at the Prehistoric and Dark Age settlement mound at Assiros (Assiros Toumba). The aim of the limited amount of excavation was the further exploration of the two upper trenches in the long section through the east side of the mound in order to increase the overlap and stratigraphic continuity between them.

Middle Slope (trench JC)

No excavation had taken place in this trench since 1976, in order to facilitate the more rapid exploration of the lower trench (KA) which reached natural in 1977. Renewed excavation proceeded relatively fast, since it was possible to backfill the trench below, and an overlap of over 2 m. has now been obtained. Further sections of wall were discovered belonging to the two uppermost building phases noted in the trench below, while an earlier version of the massive terrace bank at the west end of this trench was revealed immediately below it, composed at least in part of mud bricks set at an angle. The total height of the terrace bank is now revealed to be over 4 m. At least one of the buildings to the east of the bank could be demonstrated to post-date its construction and the indications are that an earlier bank lies below again. It seems that at this period of the site's occupation simple structures of unknown function lay outside the terrace wall which should represent the main perimeter of the site. Above these structures were horizontal levels of gravelly material containing large amounts of coarse cooking ware, together with other debris. These levels have the same character as those which lay between the terrace bank and the outer wall at an upper level, and have been interpreted as a street or pathway. The implication is that a similar wall existed at an earlier period but has since been eroded away

completely, leaving only the horizontal levels it once retained.

Upper Slope (trench JA)

Excavation here progressed more slowly because of the problems of earth removal and the safety of those working in the trench below.

Nevertheless it was possible to lower the outer half of the trench an average depth of 1.50 m., reaching the top of the uppermost terrace bank in trench JC. Progress was made more difficult by the complex nature of the deposits. Successive heaps of fallen stones lying amid clean mud-brick debris suggested that a perimeter wall, with stone revetment and standing above the terrace bank, had regularly collapsed and has as regularly been rebuilt (perhaps the recent observations that the earthquake frequency associated with the fault in the Langadas Basin is of the order of 30 years may have some connection with the phenomenon). In every case the debris and stones of the collapse lay horizontally or ran slightly upwards towards the edge of the terrace bank, suggesting that the perimeter wall was set back from the edge. Only rarely were more than two or three stones sufficiently aligned to indicate that they were still in their original position. A small amount of investigation in the inner part of the trench revealed further house-walls below those found in previous years, again emphasizing the extreme conservatism of the settlement plan. Finds from these levels were limited in number and included no Mycenaean pottery.

Main Area (trenches JB, JD-JJ)

Earthquake and rain damage have sadly caused more walls to collapse. The opportunity was taken to excavate a small area in the north east part where large masses of carbonised grain in association with a destruction level (phase 9) could be seen in the section of a large pit. Slight traces of walls were detected underlying almost exactly those of phases 7 and 8. All the sections of the main area were cleaned and re-examined, preparatory to compiling single drawing from the separate portions drawn in each year for each trench. Details were clarified by this process, but no major alterations were needed.

Study

Long Section (JA, JC, KA)

The study concentrated on the material from this part of the mound, starting with the earliest, in order to examine the development of the pottery and the distribution of other artefacts. All stratified and unmixed pottery groups from the levels have been classified, weighed and counted; representative sample groups have been kept entire for final storage, while for much of the remainder only diagnostic

sherds have been kept. During this process it was possible to identify and restore in drawing at least, a good range of shapes, despite the relatively small area excavated at any one level.

It is evident that there is little change in the local burnished hand-made pottery during the major part of the site.

Cut-away neck jugs, four-handled storage jars with everted rims, wishbone handle bowls and simple juglets with a high-swung handle are represented in all phases, while the large double vessel with a single high handle rising from between the two bowls occurs regularly. Coarse ware included simple necked jars with two vertical handles and open jars with a single handle; particularly notable were the numerous fragments of a distinctive cooking vessel consisting of a deep open jar, with two handles and a flat or rounded base, integrally set in a cylindrical stand with a large cut-out in its wall at the base, small cut-outs at intervals and vents at its junction with the jar body. This form has not been recorded previously in Greece though fragments can now be identified from other sites and a similar type is known from approximately contemporary sites in the Middle Danube area. The burnished fine ware is perhaps a little better made in the earliest level and fires to a lighter yellow-buff while the later levels have a darker brown colour. Pithos sherds are frequent and seem to belong to several different sizes of vessel, including a small form with pointed base. The quality of the ware is also better in the earlier levels.

Decorated ware is infrequent: the commonest form is the roughly comb-incised and paste-filled dark-brown or black-burnished type. The normal shape is a two-handled globular jar with a narrow mouth, while fragments from tall necked jars with four handles are also known. Incised decoration of other types is very rare as is also the ware simple geometric patterns in dull paint, more common in western Macedonia. Plastic decoration, such as finger-impressed cordons, does not occur until a relatively late date, and then rarely.

Mycenaean wares, imported to Assiros from outside Macedonia, first occur in the street levels between the terrace bank and the upper wall surviving. Above this they are regularly found in the deposits outside the line of the terrace bank but in the trench above and within the banks they do not occur until a much higher level. Clearly there was a difference of at least 3 m. between the contemporary ground levels inside and outside the terrace bank at this date and presumably this difference also existed earlier. The earliest imported Mycenaean pottery belongs to types current in LH IIIA2 and LH IIIB and should therefore date the rebuilding of the terrace bank, street and wall to c. 1400-1350 B.C. Below this level the only

indication of date so far (14C determinations are not yet available) is a single sherd in local ware of a ribbed-stem form probably derived from Grey Minyan types. This was found about 2 m. above the natural ground surface and may indicate a date of between 2000 and 1800 B.C. for the first occupation of the site. No other material which could be classified as Middle Bronze Age was found, nor were there any types of the Macedonian Early Bronze Age as found at Kritisana, Vardaroftsa or Kastanas. It seems very likely on the basis of comparison with the finds and stratigraphy of other sites in Macedonia that no separate local Middle Bronze Age exists — though some sites on the coast such as Molyvopyrgos may have an imported Minyan period.

Small objects of stone, bone and chert were not common and there is no indication of changes in the types in use during this period. Equally, comparison with the more numerous examples from the main area suggests continuity of types.

Main Area

In order to facilitate the preparation of a synthetic preliminary report selected material from this area was drawn and photographed. Diana Wardle has drawn all the whole vases (and many fragments from all levels). These are surprisingly varied and will allow a very satisfactory picture of the ceramic repertoire of each period to be presented in publication. Already it

is possible to see many parallels with other sites, both in Macedonia and beyond.

It is clear from the study of the excavation remains from Assiros and of the structure of the settlement itself, that this is more than a simple village community. It seems, rather, to have the character of a nucleus of a wider community, perhaps scattered in the plain round the mound itself. The mound itself would have been the administrative centre, providing storage facilities within a defended perimeter for the whole community, together perhaps with such buildings as would have housed a chief and his retinue — though none of the structures found so far have this character.

The building traditions and conservatism of the pottery and other artefacts indicate a settled community relatively remote from the developments further south in the Aegean until the period of greatest Mycenaean expansion. Apart from the defended nuclear form of the settlement (which is in any case hypothetical at this stage of the excavation), which could be seen as the microcosm of the major defended centres of the Peloponnese or Central Greece, serving a small and simpler community, the pottery shows more links with the cultural groups of Yugoslavia and Bulgaria throughout its history than with those of southern Greece. No evidence of incursion or major change can be adduced for Assiros, even at the transition from Bronze to Iron Age.

K. A. WARDLE

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Ύστερα από το μεγάλο σεισμό του Ιουνίου 1978 που προξένησε πολύ σοβαρές ζημιές στα μνημεία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειας, οι πρώτες ενέργειες της Υπηρεσίας ήταν η καταγραφή των ζημιών, υποστυλώσεις στα πιο επικίνδυνα σημεία των μνημείων και γενικά η λήψη μέτρων για την άμεση αντιμετώπιση των αναγκών (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 237). Παράλληλα άρχισε η αντιμετώπιση του προβλήματος της οριστικής στερέωσης των μνημείων και η αναζήτηση του φορέα ο οποίος θα αναλάμβανε το πολυσύνθετο και υπεύθυνο αυτό έργο. Στις 5.9.1978 με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού συγκροτήθηκε Ομάδα Εργασίας αποτελούμενη από τους καθηγητές Ν. Μουτσόπουλο, Γ. Λάββα, Θ. Τάσιο, το Διευθυντή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Μ. Μιχαηλίδη, τον Προϊστάμενο της ΥΠΑΝ Ι. Δημακόπουλο, την Έφορο των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και την Έφορο Αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη. Με την ίδια απόφαση καθορίστηκε ότι το έργο της ομάδας θα είναι να μελετά, να συντονίζει και να επιβλέπει τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των μνημείων Άνω και Κάτω Πόλης Θεσσαλονίκης. Η ομάδα συνήλθε σε μία πρώτη σύσκεψη και υπέβαλε στο Υπουργείο προτάσεις για την οργάνωση και χρηματοδότηση του έργου.

Με νέα απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, την 65021/9722/2.12.1978, τροποποιήθηκε η σύνθεση της Ομάδας Εργασίας και ορίστηκαν μέλη της οι καθηγητές Ν. Μουτσόπουλος, Μ. Παπαδόπουλος, Γ. Λάββας, Γ. Νιτσιώτας, ο Ι. Δημακόπουλος Προϊστάμενος της ΥΠΑΝ, η Έφορος Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και ο αρχιτέκτων του Δήμου Θεσσαλονίκης Απ. Παπαγιαννόπουλος. Ήδη όμως η ΥΑΣΒΕ, δηλαδή η ειδική Υπηρεσία που συγκροτήθηκε στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων για την αποκατάσταση των σεισμοπλήκτων Βόρειας Ελλάδας, είχε εντάξει στο πρόγραμμά της τη στερέωση των μνημείων της Θεσσαλονίκης και είχε αρχίσει να συντάσσει μελέτες στερέωσής τους χωρίς τη συμμετοχή και συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού. Ήταν απαραίτητο λοιπόν να αναζητηθεί τρόπος συνεργασίας ανάμεσα στους δύο φορείς. Για το λόγο αυτό, με την κοινή Υπουργική Απόφαση Φ.33α/66/3331/17.2.1979, δημιουργήθηκε: α) Διεύθυνση Αποκατάστασης και Στερέωσης Μνημείων Πόλης και Περιοχής Θεσσαλονίκης τα οποία έχουν

πληγεί από τους σεισμούς, υπαγόμενη στην ΥΑΣΒΕ και β) Ομάδα Εποπτείας και Αρχικής Έγκρισης Μελετών για την αποκατάσταση των μνημείων πόλης και περιοχής Θεσσαλονίκης με πρόεδρο τον ομότιμο καθηγητή Στ. Πελεκανίδη, και μέλη τους καθηγητές της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. Ν. Μουτσόπουλο, Γ. Λάββα, Π. Παναγιωτόπουλο, Μ. Παπαδόπουλο, Γ. Νιτσιώτα, Γ. Πενέλη, τους Εφόρους Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Ν. Νικονάνο και την Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Αποκατάστασης μνημείων μηχανικό Ευθ. Γούναρη.

Η Ομάδα Εποπτείας αντιμετώπισε ως πρώτο θέμα τον έλεγχο και την ενίσχυση των υποστυλώσεων στα μνημεία που είχαν τοποθετηθεί το 1978 αμέσως μετά τους σεισμούς. Παράλληλα οργάνωσε συνεργεία από αρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, τοπογράφους, αρχαιολόγους, σχεδιαστές, εργοδηγούς κ.τ.λ. και άρχισε από το Μάιο του 1978 τις εργασίες για τη σύνταξη των μελετών στερέωσης. Οι εργασίες αυτές ακολούθησαν τα εξής στάδια που καθόρισε η Ομάδα Εποπτείας έχοντας υπόψη την επιστημονική δεοντολογία και τις διεθνείς προδιαγραφές για επεμβάσεις στα μνημεία:

1. Πλήρη τεκμηρίωση (στατική, σχεδιαστική, φωτογραφική, ιστορική, αρχαιολογική) και ενδεχόμενες διερευνητικές ανασκαφές και συλλογή γενικά πληροφοριών για το μνημείο.

2. Περιγραφή και ανάλυση της στατικής και οικδομικής αρχιτεκτονικής κατάστασης του μνημείου με βάση τα στοιχεία που δίνει η τεκμηρίωσή του.

3. Έκθεση διάγνωσης της όλης παθολογίας του οικοδομικού οργανισμού του μνημείου.

4. Αιτιολογημένη έκθεση για τη μορφή και τις εναλλακτικές δυνατότητες στερέωσης και συντήρησης και ενδεχόμενης αποκατάστασης του μνημείου.

5. Τελική πρόταση επέμβασης και οργανόγραμμα εφαρμογής της μελέτης.

Ως το τέλος του 1979 οι εργασίες που έγιναν στα μνημεία της Θεσσαλονίκης είναι οι ακόλουθες:

Αγία Σοφία

Με την εποπτεία των καθηγητών Στ. Πελεκανίδη, Γ. Λάββα και Βλάχου έγινε η χωροστάθμιση και το γενικό τοπογραφικό δίκτυο και ολοκληρώθηκε η αποτύπωση του διαπέδου και του κωδωνοστασίου. Καθαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα των τοίχων στα υπερώα, ώστε να στερεωθούν οι ρωγμές και συγχρόνως να φανούν στην τοιχοποιία οι διάφορες φάσεις του μνημείου (Πίνακας 118 α). Επίσης έγιναν εργασίες επισκευής της στέγης, αντικαταστάθηκε τμηματικά το πέτωμα και τα κεραμίδια. Κατασκευάστηκε ικρίωμα και δάπεδο εργασίας στον κεντρικό χώρο του ναού κάτω από τον τρούλο, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε προσωρινή υποστύλωση του ψη-

φιδωτού. Επίσης στήθηκε ικρίωμα στο Ιερό του ναού για να εξεταστεί η κατάσταση του ψηφιδωτού και να απομακρυνθούν τα σαθρά τμήματα των επιχρισμάτων του ανατολικού τόξου. Παράλληλα με τις εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες στα δάπεδα των υπερώων του μνημείου. Μετά από αίτηση της αρχιτέκτονος της Εφορείας Κ. Θεοχαρίδου, η οποία μελετά το μνημείο, άρχισε ανασκαφική έρευνα σε τμήματα του βόρειου και δυτικού υπερώου. Στη συνέχεια η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε σ' όλη την έκταση των υπερώων, επειδή κρίθηκε απαραίτητη για τη στερέωση του μνημείου από τους σεισμούς.

Οι έρευνες της Κ. Θεοχαρίδου έγιναν στην τέταρτη από ανατολικά αντηρίδα του βόρειου τοίχου του ναού, ανάμεσα στο τέταρτο και πέμπτο παράθυρο του γυναικωνίτη και στη νοτιοδυτική γωνία του βόρειου υπερώου.

Η τομή στην αντηρίδα αποκάλυψε θυραίο άνοιγμα προς το γυναικωνίτη, ένα πλατύσκαλο με κατεύθυνση παράλληλη προς το βόρειο τοίχο και ανατολικά και δυτικά από το άνοιγμα δύο μέτωπα βαθμίδων. Δεξιά και αριστερά από το άνοιγμα, ο τοίχος παρουσιάζει διαπλάτυνση που προχωρεί σε όλο το μήκος του ανοίγματος και προεξέχει ελαφρά. Σε απόσταση 1 μ. από το τελευταίο σκαλοπάτι και στην ανατολική πλευρά του ανοίγματος αποκαλύφθηκε η αρχή ενός κεκλιμένου επιπέδου (ράμπα) και στα δεξιά της ράμπας η βόρεια απόληξη της κυλινδρικής καμάρας του βόρειου κλίτους του ναού. Η ράμπα παρουσιάζει στροφή προς τα νότια σε απόσταση 1,70 μ. από το τελευταίο σκαλοπάτι.

Στην τομή βρέθηκαν θραύσματα από opus sectile, σπαράγματα τοιχογραφιών και ψηφιδωτών δαπέδων, υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά νομίσματα.

Ανασκαφή στη νοτιοδυτική γωνία του υπερώου αποκάλυψε την όψη του ανατολικού τοίχου του δυτικού τμήματος του γυναικωνίτη, ο οποίος πρέπει να είναι της εποχής της τουρκοκρατίας. Κάτω από τον τοίχο αυτό αποκαλύφθηκε διαγώνιος τοίχος με κατεύθυνση προς ΒΑ. και φάνηκε η καμάρα του νάρθηκα. Ο τοίχος πατάει πάνω στο σφαιρικό τρίγωνο και φαίνεται ως επισκευή. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν νομίσματα του 4ου και του 6ου αι.

Ανασκαφή έγινε επίσης κατά μήκος του τετράλοβου ανοίγματος του ανατολικού τοίχου του δυτικού υπερώου. Σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του σημερινού δαπέδου αποκαλύφθηκε ενιαίος στυλοβάτης ο οποίος είναι κομμένος στο βόρειο και νότιο άκρο. Στο τμήμα αυτό υπάρχει τουρκικός τοίχος πρόχειρα κατασκευασμένος.

Ο στυλοβάτης βρίσκεται χαμηλότερα από το επίπεδο της γένεσης των θόλων του νάρθηκα. Στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε μεγάλο παράθυρο.

Στα χώματα της ανασκαφής βρέθηκαν πολλά ακέραια αγγεία, ένα τμήμα μαρμάρινης επένδυσης

τουρκικής παραστάδας, opus sectile, ζεύξεις, νόμισμα του Κωνσταντίνου Ζ' (950-959) κι' ένα νόμισμα του 10ου αι.

Τα πορίσματα της ανασκαφής αυτής θα δημοσιευθεί η Κ. Θεοχαρίδου.

Η ανασκαφή στα υπερώα συνεχίζεται για την ολοκλήρωση της εικόνας της κατάστασης των καμαρών, ώστε να μελετηθεί η στερέωσή τους.

Επικεφαλής των συνεργειών στην Αγία Σοφία ήταν ο αρχιτέκτων Π. Θεοδωρίδης και ο αρχαιολόγος Σ. Κίσσας.

Άγιος Παντελεήμων

Οι εργασίες στο μνημείο άρχισαν με την επίβλεψη του καθηγητή Στ. Πελεκανίδη.

Άρχισε η φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση του μνημείου, η διερεύνηση των ρωγμών και ανάλυση του δομικού υλικού. Υποστυλώθηκε επειγόντως ο δυτικός τρούλος του ναού γιατί παρατηρήθηκε αποκόλληση και κατάρρευση πλίνθων του τόξου.

Με στόχο τη διερεύνηση των θεμελίων του ναού έγιναν τον Ιούνιο του 1979 δύο τομές, παράλληλα προς το βόρειο και νότιο τοίχο του ναού εξωτερικά και μικρότερες τομές κατά μήκος της θεμελίωσης της νότιας, δυτικής και βόρειας στοάς που περιέβαλλε αρχικά το ναό.

Η τομή που διανοίχτηκε παράλληλα στο νότιο τοίχο του ναού έφθασε σε βάθος 1,70 μ. και διαπιστώθηκε διατάραξη στρωμάτων από παλιότερη ανασκαφή της Εφορείας. Η κεραμική της τομής αυτής έδωσε όστρακα βυζαντινά και μεταβυζαντινά, εγχάρακτα και εφιαλωμένα 13ου-16ου αι., ισλαμικά και τουρκικά. Επίσης διαπιστώθηκε πρόχειρη ταφή στο ύψος περίπου της τρίτης από δυτικά παραστάδας του ναού.

Στις δοκιμαστικές τομές στη θεμελίωση της νότιας εξωτερικής στοάς φάνηκε τοίχος κάθετος προς τον τοίχο της στοάς που προχωρεί προς Ν.

Η θεμελίωση της νότιας στοάς φθάνει τα 2,60 μ. Η θεμελίωση της βόρειας στοάς αποτελείται από μεγάλες πέτρες.

Η τομή στο βορινό τμήμα της δυτικής στοάς αποκάλυψε κοντά στη βορειοδυτική γωνία άνοιγμα αγωγού του οποίου δε διερευνήθηκε η πορεία. Λίγο νοτιότερα από τον αγωγό αυτό βρέθηκε νόμισμα billon του Ανδρόνικου Β' (1282-1328).

Παράλληλα άρχισε από τους συντηρητές της Εφορείας η συντήρηση των τοιχογραφιών της Πρόθεσης και του Διακονικού ως προεργασία για τη στερέωση του ναού. Η συντήρηση στη φάση αυτή περιέλαβε εμποτισμούς και στεφανώματα.

Μπεζεστένι

Επειδή οι πρώτες υποστυλώσεις που έγιναν μετά τους σεισμούς κρίθηκαν ανεπαρκείς συντάχθηκε

μελέτη για την κατασκευή μεταλλικών υποστυλώσεων.

Ροτόντα Αγίου Γεωργίου

Με την εποπτεία των καθηγητών Ν. Μουτσοπούλου και Γ. Πενέλη συντάχθηκε προμελέτη υποστυλώσεως του μνημείου, και κατασκευάστηκαν ξυλίνες υποστυλώσεις στο νότιο τμήμα του μνημείου, στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά. Επίσης κατασκευάστηκαν ικριώματα με δάπεδα εργασίας στο εσωτερικό του ναού και εξωτερικά. Τοποθετήθηκαν επιμηκυνσιόμετρα στις ρωγμές, έγιναν στρωματογραφικές τομές για το στατικό έλεγχο της θεμελίωσης, εσωτερικά και εξωτερικά από το ναό. Τα πορίσματα των ερευνών θα περιληφθούν στη μελέτη στερέωσης του μνημείου. Άρχισε η αρχιτεκτονική και φωτογραφική τεκμηρίωση και η τοπογραφική αποτύπωση με την επίβλεψη του καθηγητή Α. Παντέλα.

Παράλληλα έγινε από Πολωνούς επιστήμονες η φωτογραμμετρική αποτύπωση του μνημείου. Χρησιμοποιήθηκαν δοκίμια από τη μάζα της τοιχοποιίας του μνημείου για τη μελέτη των χημικών, φυσικών και μηχανικών ιδιοτήτων των υλικών, για να γίνει η πειραματική σύνθεση των ενεμάτων για τη σφράγιση των ρωγμών.

Επίσης ανακατασκευάστηκε από την Εφορεία το πάνω τμήμα του βορειοανατολικού περιβόλου της Ροτόντας για να προστατευθεί ο μουσειακός και αρχαιολογικός χώρος του μνημείου.

Ψηφιδωτά Ροτόντας: Η μεγάλη ρηγμάτωση της τοιχοποιίας και των εντοιχίων ψηφιδωτών στη νότια, νοτιοανατολική και δυτική καμάρα του μνημείου και η άμεση ανάγκη στερέωσης της πλινθοδομής με εμποτισμούς, οδήγησε στην απόφαση της αποκόλλησης των ψηφιδωτών στις τρεις καμάρες και την επανατοποθέτησή τους μετά τη στερέωση της τοιχοποιίας.

Η εργασία προετοιμασίας άρχισε τον Αύγουστο του 1979 με τους συντηρητές της Υπηρεσίας Κ. Γεωργούση, Θ. Μπογοίτη, Αλ. Καλλιοντζή, Αθ. Παλούση, Κ. Πάππα και τους βοηθούς τους, με την εποπτεία του Ι. Κολέφα. Τα θέματα των ψηφιδωτών αυτών είναι γεωμετρικά, φυτικά και ζωικά σε χρυσό και ασημένιο κάμπο.

Στην αρχή αποκολλήθηκαν από τα ψηφιδωτά τα πανιά που είχαν κολληθεί μετά τους σεισμούς του 1978 για να συγκρατήσουν τις ψηφίδες που έπεφταν. Έγινε πλήρης φωτογράφιση της κατάστασης πριν από τις εργασίες καθώς και σ' όλες τις φάσεις της επέμβασης. Ακολούθησε σχεδίαση του ψηφιδωτού και καθορισμός σταθερών σημείων και σχεδιάστηκε με τέμπερα οι αρμοί κοπής του ψηφιδωτού (Πί ν. 118 β-119 α). Έγινε καθαρισμός των ψηφιδωτών από τα στοκαρίσματα παλιότερων στερεώσεων και πλύσιμο με ελαφρό ψεκασμό. Στη συνέ-

χεια επικολλήθηκαν με κολλέτα τρία πανιά (τουλπάνι, κάμπο και καναβατσότριχα), κι' από πάνω χαρτί. Μετά την επικόλληση του πρώτου πανιού αφαιρέθηκαν οι αρμοί, οι ψηφίδες τους κολλήθηκαν σε χαρτί και φυλάχτηκαν σε ειδικό κιβώτιο για την επανατοποθέτηση. Πάνω σε κάθε πανί και στο τελευταίο χαρτί σημειώθηκαν όλα τα στοιχεία ασφαλείας που θα συντελέσουν στην ακριβή επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών (ορισμός συντεταγμένων, τοποθέτηση μεταλλικών σταθερών στοιχείων στο μέτωπο του τόξου, αναγραφή των μετρήσεων πάνω σε κάθε τεμάχιο ψηφιδωτού (Πί ν. 119 β-γ)). Στο σύνολο κόπηκαν 264 τεμάχια, διαστ. περίπου 0,50 × 0,70 μ. Παράλληλα με τις μετρήσεις των συντηρητών έγινε πλήρης αποτύπωση με τοποθέτηση σταθερών στόχων από τοπογραφικό συνεργείο με την εποπτεία του καθηγητή Α. Παντέλα.

Ακολούθησε η προετοιμασία της αποτοίχισης, τοποθέτηση ισοϋψών καρφιών στις γραμμές ασφαλείας, ελευθέρωση των αρμών από τα πανιά και το κονίαμα και άρχισε η αποτοίχιση. Μετά την αποτοίχιση τα τεμάχια του ψηφιδωτού θα τοποθετηθούν σε ειδικά κατασκευασμένους ξυλοτύπους με το σχήμα της καμάρας, σκεπασμένους με τσόχα που τοποθετήθηκαν μέσα στη Ροτόντα. Με την κατασκευή στεγασμένης τζαμωτής αίθουσας μέσα στο μνημείο, όπου τοποθετήθηκε ο ξυλότυπος, προσπαθήσαμε να διασφαλίσουμε κατάλληλες και ελεγχόμενες συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας για τα ψηφιδωτά.

Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Ο μικρός βυζαντινός ναός ήταν από τα πρώτα μνημεία που αντιμετωπίστηκε άμεσα το πρόβλημα στερέωσής του. Για τη σύνταξη της μελέτης στερέωσης άρχισαν το Μάιο του 1979 εργασίες κάτω από την επίβλεψη των καθηγητών Γ. Λάββα και Μ. Παπαδόπουλου και της Εφόρου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου. Καθαιρέθηκαν νεότερα επιχρίσματα για διερεύνηση των ρηγματώσεων. Με την καθάρηση αυτή αποκαλύφθηκαν οι παλιότερες επεμβάσεις στο μνημείο και εκπονήθηκαν νέα σχέδια αποτύπωσης (Πί ν. 120 α).

Με τις διερευνητικές αυτές εργασίες των συντηρητών της Εφορείας Γ. Κωνσταντινίδη και Αλ. Γκουτζιμίση εντοπίστηκαν για πρώτη φορά αξιόλογες τοιχογραφίες στον τρούλο και το τύμπανό του, μαυρισμένες τελείως από την καπνιά, καθώς και αποσπασματικά στο κάτω μέρος του μνημείου, σκεπασμένες από τις μεταγενέστερες προσθήκες. Στην κορυφή του τρούλου εικονίζεται ο Χριστός σε Δόξα, ανάμεσα στα παράθυρα του τρούλου ολόσωμοι προφήτες και από κάτω Παράσταση Θείας Λειτουργίας (;) (Πί ν. 120 β). Επειδή οι μεγαλύτερες επιφάνειες έχουν ζωγραφιστεί με τεχνική *secco*, το χρώμα ταιριασμένη με τα παλιά με τις δονήσεις της τοιχο-

ποιίας από τους σεισμούς. Πριν γίνει οποιαδήποτε εργασία, ολοκληρώθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας η εξαιρετικά λεπτή εργασία της επαναφοράς του απολεπισμένου χρώματος στην αρχική του θέση, με ενέσεις κάτω από το λεπτό φλοιό του χρώματος, και στη συνέχεια έγινε οπλισμός με τουλπάνι.

Επίσης αποξυλώθηκε τμήμα της κεράμωσης του τρούλου για να ερευνηθεί η κατάστασή του.

Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο αρχαιολόγος Αθ. Παπαζώτος.

Οι τοιχογραφίες θα δημοσιευτούν από την Έφορο Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου.

Αχειροποίητος

Παράλληλα με την αρχιτεκτονική αποτύπωση του μνημείου, που άρχισε με την εποπτεία του καθηγητή Γ. Λάββα, κρίθηκε απαραίτητο να γίνουν ορισμένες αρχαιολογικές έρευνες για να διευκρινιστούν προβλήματα μορφολογικά, φάσεις και νεότερες στερεωτικές επεμβάσεις που είχαν άμεση σχέση με προβλήματα της στατικής ανάλυσης του μνημείου. Αποφασίστηκε να καθαιρεθούν τα σαθρά κονιάματα της βόρειας και ανατολικής όψης του μνημείου, όπου διακρίνονταν ανομοιομορφίες στη δόμηση και να γίνουν ανασκαφικές τομές στη βόρεια πλευρά του περιβόλου του ναού. Οι εργασίες αυτές έγιναν με την άμεση εποπτεία της Εφόρου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και του αρχαιολόγου Αθ. Παπαζώτου και συνεχίστηκαν και στο επόμενο έτος.

Καθαίρεση κονιαμάτων. Η καθαίρεση των κονιαμάτων της βόρειας πλευράς μας έδωσε τρία ενδιαφέροντα στοιχεία: α) τη γένεση καμάρας σ' όλο σχεδόν το μήκος της βόρειας πλευράς, κάτω από τα παράθυρα του κλίτους, β) τη γένεση καμάρας στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου, κάτω από το πολύλοβο παράθυρο του βορινού υπερώου, η οποία σχετίζεται με μία από τις φάσεις του κλιμακοστασίου, γ) διαφορές στην τοιχοποιία του υπερώου του βορινού τοίχου από το κάτω τμήμα του ίδιου τοίχου. Μία σειρά από φραγμένες δοκοθήκες στο ύψος του δαπέδου του υπερώου μας δίνει την ένδειξη ότι η καμαροσκέπαστη στοά ήταν διώροφη με καμάρα στο ισόγειο και ξυλόστεγο όροφο.

Στην ανατολική όψη η καθαίρεση των κονιαμάτων περιορίστηκε στο νότιο τμήμα. Με την εργασία αυτή αποδείχτηκε για πρώτη φορά ότι ο νότιος εξωτερικός τοίχος δεν ανήκει στην αρχική κατασκευή του μνημείου.

Έρευνα στο κλιμακοστάσιο. Αποκαλύφθηκαν το μαρμάρινο πλατύσκαλο εισόδου και δύο πλίνθινες βαθμίδες στη βορειοανατολική γωνία του κλιμακοστασίου από όπου γινόταν η επικοινωνία του με την τελευταία προς Δ. θύρα του βόρειου τοίχου του ναού.

Ανασκαφή βόρεια από το ναό. Η διαπίστωση ότι ο χώρος έξω από τη βόρεια πλευρά του ναού ήταν στεγασμένος με καμάρα σ' όλο σχεδόν το μήκος και η ύπαρξη τριών μεγάλων θυρών στο βόρειο τοίχο του μνημείου, μας ώθησαν στην ανασκαφική έρευνα του χώρου. Αποκαλύφθηκε υποθεμελίωση τοίχου παράλληλου προς το βόρειο τοίχο, σε απόσταση 2,50 μ., ο οποίος όριζε το χώρο της καμαροσκέπαστης στοάς και κατέληγε στο κλιμακοστάσιο (Πί ν. 121 α). Ένα μαρμάρινο κατώφλι βρίσκεται σε απόσταση 4,80 μ. από τον ανατολικό τοίχο του κλιμακοστασίου και όριζε τη δυτική πλευρά της στοάς. Η θύρα έκλεινε από τη δυτική πλευρά. Στη στοά αποκαλύφθηκε δάπεδο με μαρμαροθέτημα.

Η καταστροφή των στοιχείων στο χώρο αυτό ήταν μεγάλη από επεμβάσεις που έγιναν για τη διαμόρφωση του χώρου πριν από μερικές δεκαετίες. Ένας δεύτερος τοίχος παράλληλος προς το βόρειο τοίχο της Αχειροποίητου αποκαλύφθηκε σε απόσταση 6,10 μ. Η έρευνα του τοίχου αυτού προς τα ανατολικά θα συνεχιστεί το επόμενο έτος. Οπωσδήποτε αποκαλύφθηκε ήδη μια μεταγενέστερη φάση του χώρου αυτού με τρία εγκάρσια τόξα που συνδέουν τους δύο παράλληλους τοίχους. Σε μεταγενέστερη επίσης φάση δημιουργήθηκε κλίμακα που οδηγεί από ένα βόρειο υπερκείμενο χώρο στο κτίσμα που δημιουργείται στη βόρεια πλευρά της Αχειροποίητου.

Νέα Παναγιά

Έγινε η σχεδιαστική, τοπογραφική και φωτογραφική αποτύπωση του μνημείου με την επίβλεψη των μελών της Ομάδας Εποπτείας καθηγητών Γ. Λάββα, Μ. Παπαδοπούλου και της Εφόρου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου. Αποκολλήθηκαν πρόσφατα τοποθετημένες ταπετσαρίες και εντοπίστηκαν οι ρωγμές της τοιχοποιίας. Για να διευκρινιστούν τα προβλήματα των διαφόρων οικοδομικών φάσεων που διακρίνονται στο μνημείο, έγιναν από τους συντηρητές της Εφορείας έρευνες στα κονιάματα της τοιχοποιίας. Στο βόρειο τοίχο του ναού διαπιστώσαμε τρία στρώματα τοιχογραφιών. Το παλιότερο στρώμα, που διακρίνεται κατά τόπους (π.χ. η παράσταση της Παραβολής του Υποκριτή στο υπερώο), πρέπει να χρονολογηθεί στο 18ο αι.· στο δεύτερο στρώμα ανήκουν τοιχογραφίες με βήλα και ανθοφόρα στεφάνια στο γυναικωνίτη και παραστάσεις με φοίνικες και σταυρούς πάνω από τα παράθυρα του ισόγειου· στο νεότερο στρώμα ανήκει απλή διακόσμηση με ελισσόμενη κληματίδα στο γυναικωνίτη (Πί ν. 121 β-γ). Η έρευνα δεν προχώρησε στη ζωγραφική του 1934 πάνω από τις τοξοστοιχίες με την οποία επιζωγραφήθηκαν πιθανότατα παλιότερες τοιχογραφίες. Στις πολύ αξιόλογες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Ιερού έγιναν αντιστήριξη για τη συγκράτησή τους, στεφανώματα καθώς και δείγματα χημικού κα-

θαρισμού για την αντιμετώπιση, πιθανού οπλισμού των τοιχογραφιών. Μετά απ' αυτά άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών με εμποτισμούς η οποία δεν ολοκληρώθηκε. Παράλληλα στερεώθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που είχαν αποσπαστεί με τους σεισμούς από την οροφή του ναού.

Με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Αναστ. Τούρτα έγιναν δύο μικρές ερευνητικές τομές στην ανατολική πλευρά έξω από το ναό, στη θεμελίωσή του, στο σημείο συμβολής του ημικυκλικού τοίχου της κόγχης με το νότιο και νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου. Σε βάθος 3,40 μ. από το σημερινό επίπεδο της πλακόστρωσης αποκαλύφθηκε τοίχος παράλληλος προς τον ανατολικό τοίχο του ναού. Δε διαπιστώθηκε σχέση του με το ναό. Στη βόρεια τομή η θεμελίωση της κόγχης σχηματίζει κρηπίδα που εξέχει κατά 0,60 μ. από την ευθεία της θεμελίωσης. Αποτελεί πιθανή ένδειξη για παλιότερη κατασκευή στο σημείο αυτό. Μέσα στις τομές βρέθηκαν σπαράγματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών και λίγα βυζαντινά και μεταβυζαντινά εφυαλωμένα όστρακα.

Καθολικό Μονής Βλατάδων

Με την εποπτεία του καθηγητή Ν. Μουτσοπούλου έγινε η αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου.

Άγιος Ανδρέας Περιστεράς

Με την εποπτεία του καθηγητή Ν. Μουτσοπούλου άρχισε η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του μνημείου για τη σύνταξη μελέτης στερέωσής του. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών έγινε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού, όπου αποκαλύφθηκε η θέση της βορειοδυτικής κεραίας. Τα πορίσματα των ερευνών αυτών θα περιληφθούν στη μελέτη στερέωσης.

Τείχη Θεσσαλονίκης

α) *Δεύτερος πύργος δυτικά από την πύλη των Αγίων Αναργύρων* (Σ χ έ δ. 1: πύργος 33)

Ήδη πριν από τους σεισμούς ο πύργος παρουσίαζε προβλήματα, γιατί είχε αποκολληθεί το πάνω τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας, είχε ρηγματωθεί η ανατολική πλευρά, είχε καταρρεύσει το γείσο της δυτικής πλευράς και είχε σαθροποιηθεί τμήμα της μακριάς βορινής πλευράς. Μετά από τους σεισμούς αποκολλήθηκε το ανατολικό τμήμα του πύργου από το παρακείμενο τείχος στο σημείο συρραφής τους.

Για την αντιμετώπιση της κατάστασης έγιναν εμποτισμοί σ' όσα σημεία υπήρχαν φθορές και ανακατασκευάστηκε πιστά η βορειοδυτική γωνία και το γείσο της δυτικής πλευράς με τη βοήθεια φωτογραφιών και σχεδίων που εκπονήθηκαν γι' αυτό το λόγο (Π ί ν. 122 α-β).

β) *Πέμπτος πύργος δυτικά από την πύλη των Αγίων Αναργύρων*

Το πάνω τμήμα του πύργου είχε καταστεί ετοιμόρροπο γιατί υπήρχαν δύο μεγάλες οπές στη δυ-

τική πλευρά, κατακρημνίσεις στο εσωτερικό μέρος του πύργου, μια τρίτη οπή στην ανατολική πλευρά, στο τμήμα της συρραφής του πύργου με το τείχος και σημαντική φθορά στα γείσα (Σ χ έ δ. 1: πύργος 30).

Συμπληρώθηκαν οι οπές και οι εσωτερικές κατακρημνίσεις, στερεώθηκε και συμπληρώθηκε το γείσο στη δυτική πλευρά και έγινε στην ανατολική πλευρά συρραφή με το παρακείμενο τείχος για να μην υπάρξει αρμός μεταξύ τους (Π ί ν. 122 γ-δ).

γ) *Τρίτος πύργος δυτικά από την πύλη των Αγίων Αναργύρων*

Στη συνάντηση της ανατολικής πλευράς του πύργου με το τείχος σχηματίστηκε ρωγή και μερική κατάρρευση της τοιχοποιίας. Επίσης σαθροποιήθηκε η απόληξη της βορειοανατολικής γωνίας. Οι φθορές αντιμετωπίστηκαν με εμποτισμούς και συμπληρώσεις όπου ήταν απαραίτητο.

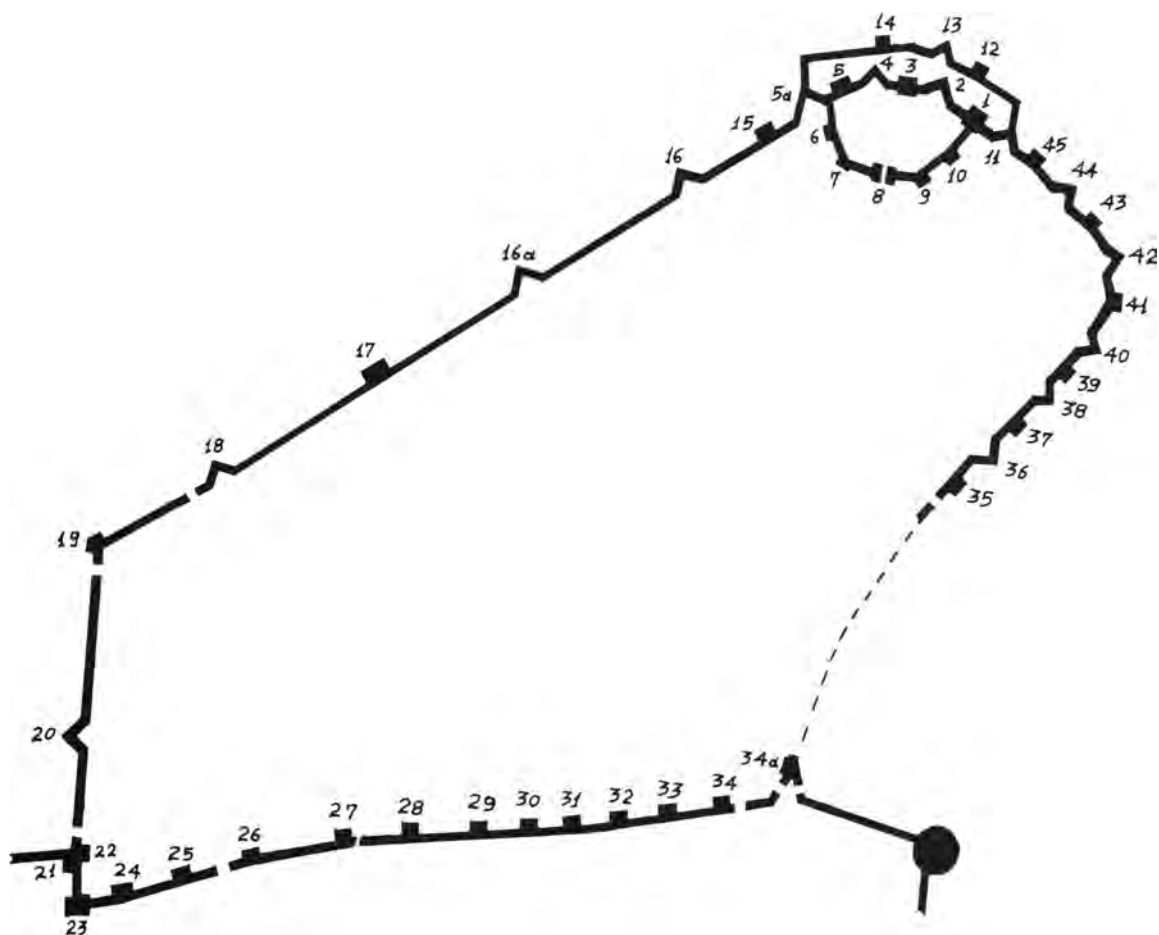
δ) *Δεύτερος πύργος ανατολικά από την πύλη της Μονής Βλατάδων* (Σ χ έ δ. 1: πύργος 29)

Ήδη πριν από τους σεισμούς ο πύργος παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα, γιατί είχε καταστραφεί το πάνω μισό της βορειοδυτικής γωνίας και στο δυτικό τμήμα της μακριάς βορινής πλευράς υπήρχε μεγάλη οπή. Μετά από τους σεισμούς του 1978 τα ψηλότερα τμήματα του πύργου παρουσίασαν κλίση προς το εσωτερικό του πύργου και εμφανίστηκε ρωγή, η οποία κατεβαίνει προς τη βορειοανατολική γωνία του, λίγο πιο ψηλά από τη βάση του πύργου, με κίνδυνο να διχοτομήσει τον πύργο κατά τον άξονα των τοιχών. Επίσης στο ύψος των επάλξεων ο πύργος δε συνδεόταν με το τείχος εξαιτίας παλιότερων καταρρεύσεων.

Ο πύργος είναι παλαιοχριστιανικός με μεταγενέστερες επισκευές κυρίως στη βόρεια πλευρά και στο πάνω τμήμα του. Η αποκατάσταση της βορειοανατολικής γωνίας έγινε σύμφωνα με τις ενδείξεις που σώζονταν ακόμη στην τοιχοποιία. Έγιναν επίσης, όπου ήταν απαραίτητο, συμπληρώσεις στο πάνω τμήμα του πύργου, έτσι ώστε να συνδεθεί ο πύργος με το τείχος και συμπληρώθηκε η οπή που υπήρχε στη βορινή πλευρά. Εμποτίστηκε και αρμολογήθηκε η ρωγή και συμπληρώθηκε η σημαντική αλλά μη ορατή φθορά της στη βορειοανατολική γωνία (Π ί ν. 123 α-β). Στην πυλίδα που υπάρχει ανατολικά από τον πύργο υπήρχαν μικρής έκτασης φθορές οι οποίες συμπληρώθηκαν. Αποκαταστάθηκαν επίσης τρεις επάλξεις αμέσως δυτικά από τον πύργο και έγιναν αρμολογήματα και εμποτισμοί στον πύργο και στο τείχος δεξιά και αριστερά απ' αυτόν.

ε) *Τείχος οδού Ειρήνης*

Απέναντι από τον Πυλώνα των Αγίων Αποστόλων, τμήμα του δυτικού παλαιοχριστιανικού τείχους είχε υποστεί σοβαρές ζημιές. Στερεώθηκε το νότιο τμήμα του τείχους και ο τριγωνικός πύργος που υπάρχει στη θέση αυτή, και αποκαταστάθηκε η κω-

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικό σκαρίφημα της ακρόπολης με την αρίθμηση των πύργων.

νική καμάρα και η συνοχή της μάζας του τριγωνικού πύργου.

στ) *Τείχος οδού Ευδόξου*

Στερεώθηκε τμήμα του τείχους που είχε υποστεί σοβαρή αποσάθρωση και μερική κατάρρευση από τους σεισμούς. Επίσης αποκαταστάθηκε η κλίμακα που συνδέει τον πύργο με το τείχος στα νότια του πύργου.

ζ) *Τείχος στο Ισλά-Χανέ*

Η κατεδάφιση του τουρκικού κτιρίου Ισλά-Χανέ από την ΥΑΣΒΕ μετά τους σεισμούς αποκάλυψε τμήμα του ανατολικού τείχους. Η κατεδάφιση έγινε με μηχανικό εκσκαφέα, κατέστρεψε μέρος του τείχους και προκάλεσε ζημιές στο υπόλοιπο τμήμα το οποίο υποστυλώθηκε.

Παναγία Χαλκείων

Μετά τους σεισμούς εμφανίστηκαν ρωγμές στο βόρειο και νότιο τόξο του βόρειου τρούλου και στο βόρειο τόξο του νότιου τρούλου (Π ή ν. 123 γ). Ίχνη ρωγμών διαπιστώθηκαν στη βόρεια και νότια εξωτερική όψη του γυναικωνίτη.

Μετά από την επισήμανση των ρωγμών υποστυλώθηκαν τα τόξα και αντιστηρίχθηκε το πάνω τμήμα του γυναικωνίτη από τις τρεις εξωτερικές πλευρές του, για να μη διανοιχτούν περισσότερο οι ρωγμές και γίνουν ετοιμόρροποι οι τρούλοι.

Άγιοι Απόστολοι

Έγινε μερική ανακεράμωση της στέγης, γιατί τα κεραμίδια είχαν υποστεί φθορές με αποτέλεσμα τα

νερά της βροχής να μπαίνουν μέσα στο ναό. Επίσης αρμολογήθηκαν οι τοίχοι σ' όσα σημεία η τοιχοποιία παρουσίαζε προβλήματα.

Δημοτικό Νοσοκομείο

Κατασκευάστηκε στέγαστρο στον παλαιοχριστιανικό τάφο και έγιναν αντιστηρίξεις για να προστατευτούν οι τοιχογραφίες του πριν από την αποκόλλησή τους.

Ώσιος Δαβίδ

Διαμορφώθηκε η ανατολική και βόρεια αυλή του ναού, οι οποίες επανήλθαν στην αρχική στάθμη τους. Στερεώθηκαν επίσης μικρά τμήματα του εξωτερικού περιβόλου που ήταν επικίνδυνα. Επίσης αποκαταστάθηκε στην αρχική μορφή το αποχευτικό σύστημα των δύο αυλών για την ομαλή απορροή των νερών της βροχής.

Λευκός Πύργος

Έγινε καθαρισμός του πύργου και διανοίχτηκε η κανονική πρόσβαση από το κλιμακοστάσιο στον εξώστη. Παράλληλα κλείστηκε με μεταλλική θύρα η δευτερεύουσα πρόσβαση προς τον εξώστη που ήταν επικίνδυνη.

Λουτρά «Παράδεισος»

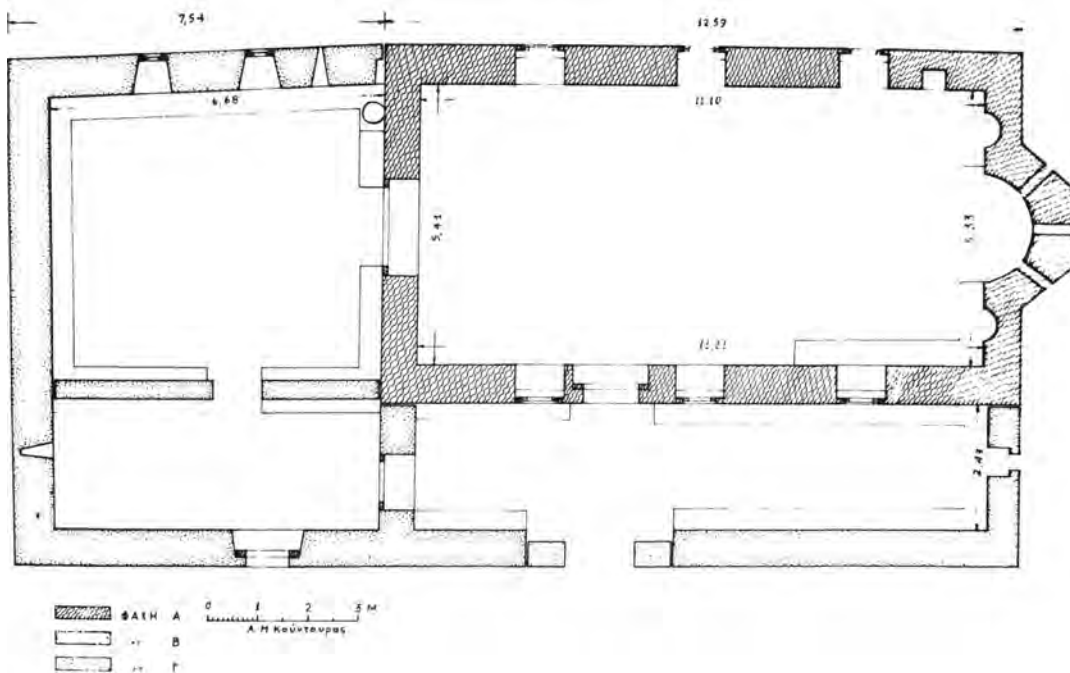
Τα μαγαζιά των λουτρών διαμορφώθηκαν και μετατράπηκαν σε χώρους αποθήκευσης και συντήρησης τοιχογραφιών και ψηφιδωτών.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς

Ο μονόχωρος ναός που πρέπει να ανήκει στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή είχε ρηγματώσεις στις γωνίες του και ιδιαίτερα στις βορινές, εξαιτίας υπερύψωσής του, στις αρχές του 20ου αι., με βαρύτατη κατασκευή. Η στέγασή του είχε σαθροποιηθεί τόσο στο αρχικό τμήμα όσο και στις πολύ μεταγενέστερες δυτική και νότια στοά του (Σχέδ. 2· Πί ν. 124 α-125 β).

Ύστερα από μελέτη της αρχιτέκτονος Ν. Ιωαννίδου και του σχεδιαστή Α. Κούντουρα, που επέβλεψε τις εργασίες, καθαιρέθηκε η υπερύψωση του 20ου αι. και αποκαταστάθηκε η στέγη του ναού στην αρχική θέση και μορφή της. Διανοίχτηκαν τα αρχικά παράθυρα τα οποία είχαν κλειστεί στην ανατολική και βορινή πλευρά και συμπληρώθηκαν οι μικροφθορές τους.

Σχέδ. 2. Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς. Κάτοψη του ναού.

Απομακρύνθηκε η νεότερη δυτική στοά που ήταν τελείως σαθρή και στη θέση της κατασκευάστηκε στεγασμένη στοά σύμφωνα με τα στοιχεία της παλιάς στέγασής της τα οποία διασώθηκαν. Καθαιρέθηκαν επίσης οι τελειώς πρόσφατες συμπληρώσεις που υπήρχαν στην είσοδο της νότιας στοάς και αποκαλύφθηκαν έτσι οι αρχικές παρειές της εισόδου (Πί ν. 126 α-β).

Ο ναός έχει επίσης τοιχογραφίες εσωτερικά και εξωτερικά στο δυτικό τοίχο, οι οποίες πρέπει να συντηρηθούν.

Παλαιοχριστιανική Βασιλική Δίου

Οι μεγάλες φθινοπωρινές βροχοπτώσεις στην περιοχή του Δίου δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στους τοίχους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος και την προστασία της βασιλικής έγιναν εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας, στο αίθριο και το νάρθηκα.

Οι εργασίες αυτές που αποτελούν τα πρώτα προστατευτικά μέτρα του αρχαιολογικού χώρου, πρέπει να συνεχιστούν.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Αχειροποίητος

Συντηρήθηκε με εμποτισμούς το ψηφιδωτό του βόρειου τόξου του νάρθηκα.

Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου

Μετά από μηχανικό καθαρισμό της παλαιοχριστιανικής τοιχογραφίας με παράσταση σταυρού που βρέθηκε στον τάφο, η τοιχογραφία αποτοιχίστηκε.

Άγιος Νικόλαος ο Τρανός

Συνεχίστηκε η στερέωση των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν τα έτη 1976-1978 κατά την ανασκαφή στο προαύλιο του ναού.

Τάφος οδού Νέστορος

Αποκολλήθηκαν οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες του τάφου.

Τάφος οδού Αμπελώνων 115

Προκειμένου να γίνει η αποτοίχιση των παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών του τάφου άρχισε ο καθαρισμός τους από τα άλατα.

Συλλογή Ροτόντας

Συνεχίστηκε η συντήρηση των εικόνων.

Συλλογή Μητροπόλεως

Άρχισε η στερέωση δύο εικόνων που είχαν πάθει ζημιές από τους σεισμούς.

ΕΠΙΑΝΕΚΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

Ροτόντα

Συνεχίστηκε η συγκόλληση βυζαντινών αγγείων της συλλογής και ο καθαρισμός βυζαντινών νομισμάτων.

Εξαιτίας της ανάγκης υποστύλωσης του μνημείου από τους σεισμούς έγινε μεταφορά των γλυπτών που υπήρχαν στο εσωτερικό του μνημείου τα οποία τοποθετήθηκαν στην αποθήκη και στον περίβολο.

Θεσσαλονίκη

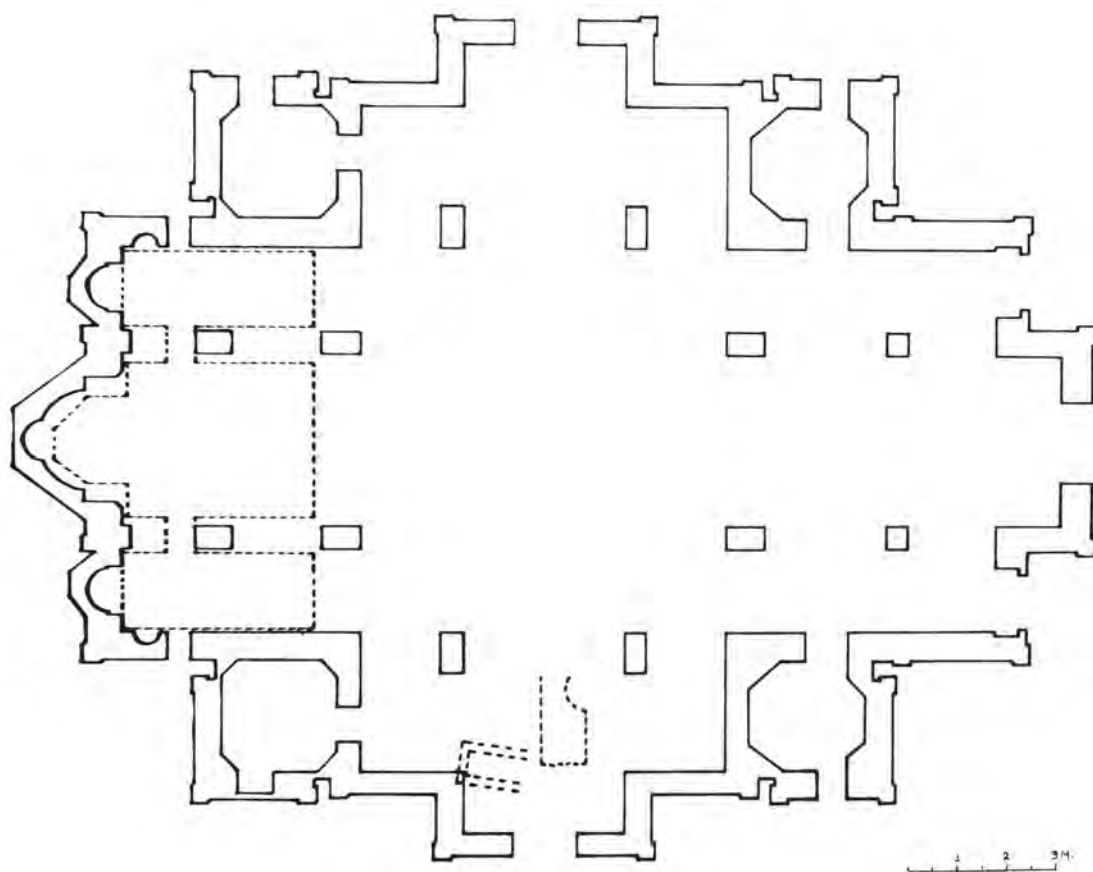
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ναός Γρηγορίου του Παλαμά (Μητρόπολη)

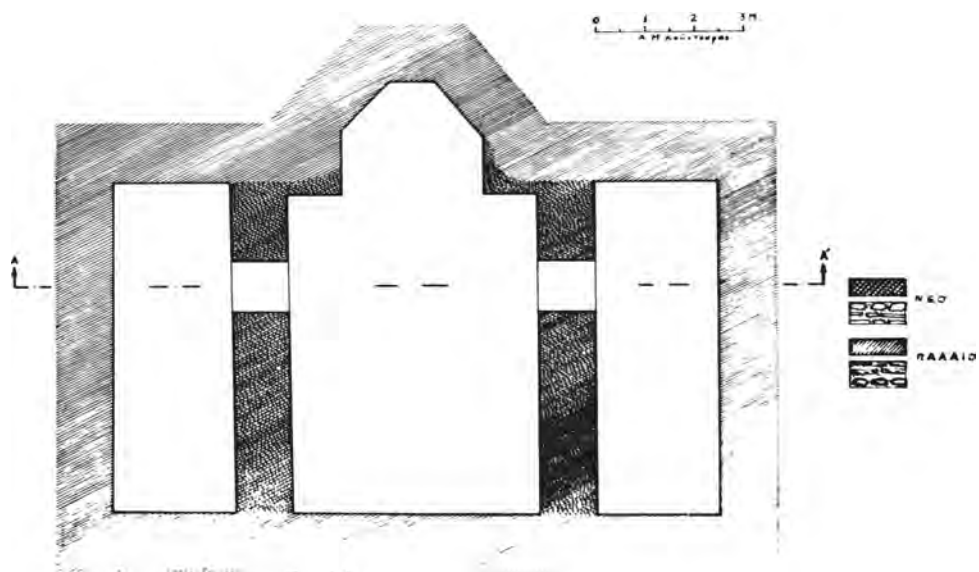
Κατά τις εργασίες αποκατάστασης των ζημιών από τους σεισμούς στο ναό, αποκαλύφθηκαν κάτω από το δάπεδο του σημερινού ναού πέντε κρύπτες, η μία κάτω από το χώρο του Ιερού, δύο ανατολικά, κάτω από τους χώρους των παρεκκλησίων και δύο δυτικά, κάτω από τους χώρους των κωδωνοστασίων.

Όλες έχουν την ίδια τοιχοδομία και ακολουθούν εξωτερικά το διάγραμμα του ναού (Σχ έ δ. 3), παρουσιάζουν όμως δύο κτιριακές φάσεις. Οι τέσσερις γωνιακές κρύπτες είναι ορθογώνιες, ενώ αυτή που βρίσκεται κάτω από το Ιερό έχει τριμερές σχήμα (Σχ έ δ. 4). Το κεντρικό τμήμα της καταλήγει σε πολυγωνική κόγχη, η οποία βρίσκεται κάτω ακριβώς από την κόγχη του ναού. Τα πλάγια τμήματα είναι ορθογώνια χωρίς κόγχες και επικοινωνούν με το κεντρικό με απλό θυραίο άνοιγμα. Οι τοίχοι που χωρίζουν την κρύπτη σε τρία μέρη ανήκουν σε δεύτερη οικοδομική φάση. Στη βάση της πολυγωνικής κόγχης αποκαλύφθηκαν πολύ λίγα λείψανα τοιχογράφησης με διακοσμητικά θέματα. Καμία δίοδος δεν υπάρχει στους εξωτερικούς τοίχους των κρυπτών, γι' αυτό υποθέσαμε πως η επικοινωνία θα πρέπει να γινόταν από πάνω, δηλαδή από κρυφό άνοιγμα στο δάπεδο του ναού. Το άνοιγμα αυτό βρέθηκε μέσα στο Ιερό, στο χώρο πίσω από την Αγία Τράπεζα.

Είναι γνωστό ότι ο μητροπολιτικός ναός χτίστηκε ανάμεσα στα 1900-1912 στη θέση του ναού του Αγίου Δημητρίου που είχε ανεγερθεί το 17ο αι. και κάηκε στην πυρκαϊά του 1890 (βλ. Π. Παπαγεωργίου, Εφημερίδα Νέα Αλήθεια (Φεβρουάριος 1911). Οι εργασίες ανέγερσής του διακόπηκαν για κάποιο χρονικό διάστημα και σ' αυτήν τη διακοπή οφείλεται μάλλον η αλλαγή της τοιχοδομίας στις κρύπτες και όχι στην προέλευση από τον παλιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου. Είναι επίσης γνωστό ότι στη βόρεια πτέρυγα του Ιερού του Αγίου Δημητρίου υπήρχε υπόγειος θόλος όπου φυλάγονταν χειρόγραφα και κειμήλια της Μητρόπολης (βλ. Ι. Παπαγεωργίου, ό.π., και Μακεδονικό Ημερολόγιο του

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Κάτοψη του ναού του Γρηγορίου Παλαμά.

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Ναός Γρηγορίου Παλαμά. Κάτοψη της κρύπτης.

1912, σ. 6), αλλά δεν πρόκειται για το θαλατώ αυτό χώρο. Είναι πιθανό ότι οι κρύπτες αυτές δημιουργήθηκαν κατά το χτίσιμο του ναού για να καλύψουν τις ανάγκες του Μακεδονικού Αγώνα, ως μυστικοί χώροι συναθροίσεων, αποθήκευσης αλλά και απόκρυψης αγωνιστών, σύμφωνα με μαρτυρίες των απογόνων του Μακεδονικού Αγώνα.

Μέσα στον κεντρικό χώρο του ναού και κάτω από το δάπεδό του αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που πρέπει να ανήκουν στον παλιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου που σύμφωνα με πληροφορία του Π. Παπαγεωργίου χτίστηκε στα 1699. Επίσης στο βόρειο τμήμα του ναού βρέθηκε τάφος χτισμένος με πλίνθους της εποχής της τουρκοκρατίας. Μέσα στα μπάζα της θεμελίωσης του ναού βρέθηκαν όστρακα βυζαντινά, μεταβυζαντινά και νεότερων χρόνων και θραύσματα εντοιχισμένων πολύχρωμων πλακιδίων. Τα βυζαντινά όστρακα πιθανόν να προέρχονται από βυζαντινό ναό που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Την ανασκαφή επέβλεπε η αρχαιολόγος Ευ. Μαρκή-Αγγέλου.

Οδός Κασσάνδρου και Σελεύκου

Κατά τη διάρκεια εργασιών του ΟΥΘ για τη διέλευση αγωγού ύδρευσης αποκαλύφθηκαν λείψανα σημαντικού κτίσματος των υστερορωμαϊκών χρόνων που ανήκουν πιθανόν σε δημόσιο κτίριο.

Συγκεκριμένα κατά μήκος της οδού Κασσάνδρου αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 2 μ. περίπου, πλ. 0,90 και ύψ. 2,60 μ. Ο τοίχος αποτελούνταν από μαρμάρινους δόμους και πλινθοδομή στο πάνω τμήμα.

Δυτικότερα στη συμβολή των οδών Κασσάνδρου και Σελεύκου, δίπλα στο αντλιοστάσιο του ΟΥΘ, αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, μήκ. 2,70, ύψ. 1, και πλ. 1,40 μ., κατασκευασμένος επίσης με μαρμάρινους δόμους. Ένας ακόμη τοίχος πρόχειρης κατασκευής, πλ. 0,70 μ., βρέθηκε πίσω από τον τοίχο αυτό, ενώ τρεις μαρμάρινοι δόμοι που πρέπει να ανήκαν σε τοίχο αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλευρά της διανοιγμένης τάφρου. Η έρευνα της χρήσης των δόμων δεν ήταν δυνατή, γιατί πάνω από αυτούς περνούσαν ήδη αγωγοί της ύδρευσης και της ΔΕΗ.

Η έρευνα περιορίστηκε στον καθαρισμό των τοίχων και σε μικρή τομή μπροστά από τον τοίχο Ι. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκε, σε μήκος 2,50 μ., τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου πολύ καταστραμμένο και μαρμάρινος τοιχοβάτης. Πάνω στην επιφάνεια του τοίχου Ι, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αναβαθμού κλίμακας με κατεύθυνση προς τα δυτικά και διαστάσεις $1 \times 0,70$ και ύψος 0,30 μ.

Η έρευνα στους δύο αυτούς χώρους δυστυχώς δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας των συνθηκών (τάφροι πάνω σε δρόμους) φαίνεται όμως πιθανόν ότι τα λείψανα που βρέθηκαν κοντά στην οδό Καμενάτου και τα λείψανα της οδού Σελεύκου πρέπει να ανήκουν

στο ίδιο σημαντικό κτίριο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Το κτίριο αυτό βρίσκεται σε απόσταση 80 μ. περίπου βόρεια από τον Άγιο Δημήτριο. Την ανασκαφή επέβλεπε η αρχαιολόγος Ευ. Μαρκή-Αγγέλου.

Οδός Αγίου Νικολάου και Γαλιλαίου

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων οικοδομής αποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρού πιθανόν ρωμαϊκών χρόνων. Το κτίσμα είχε θεμελιωθεί πάνω σε ρωμαϊκά και ελληνιστικά στρώματα. Στην υποθεμελίωσή του βρέθηκαν ρωμαϊκά όστρακα και λίγα μελαμβαφή υστεροελληνιστικά.

Αποκαλύφθηκε ο δυτικός εξωτερικός τοίχος του κτίσματος (I), μήκ. 2,20 μ., και ο βόρειος εξωτερικός τοίχος (II), μήκ. 3,60 μ. Στον εξωτερικό τοίχο (II) προσαρμόζεται η κόγχη του caldarium, η οποία δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολο, γιατί συνεχίζεται ανατολικά πέρα από τα όρια του οικοπέδου. Μέσα στην τοιχοδομία της κόγχης διακρίνονται οι θέσεις των αγωγών για την παροχή νερού. Τα αυλάκια έχουν πλάτος 0,40 και ύψος 0,10 μ. Σε βάθος 1 μ. από το σωζόμενο ύψος του caldarium αποκαλύφθηκε το μαρμαροθέτημα του δαπέδου. Τα σωζόμενα τμήματα των παραθύρων του caldarium κλείστηκαν μεταγενέστερα, πιθανόν στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Στο σημείο που κατέληγαν τα νερά της στέγης σχηματίζεται μικρή δεξαμενή (α), διαστ. $1,85 \times 1,70$ μ. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου υπήρχε βόθρος που ανοίχτηκε πάνω στην κόγχη του caldarium.

Οι υπόλοιποι τοίχοι του κτίσματος δεν αποκαλύφθηκαν, γιατί είχαν καταστραφεί από τη θεμελίωση της οικοδομής που προϋπήρχε στο χώρο. Μέσα στα μπάζα του οικοπέδου βρέθηκε επίσης ένα τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου με τρίγλυφα. Την ανασκαφή επέβλεπε η αρχαιολόγος Ευ. Μαρκή-Αγγέλου.

Οδός Φιλικής Εταιρείας και Μητροπόλεως

Κατά την εκσκαφή των θεμελίων οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα τριγωνικού πύργου του ανατολικού τείχους. Η τοιχοδομία του αποτελείται από εναλλασσόμενη πλινθοδομή με τέσσερις σειρές πλίνθων, πάχ. 0,068 μ., και αργολιθοδομή. Σώζεται σε ύψος 1,40 μ. Αποκαλύφθηκε η είσοδος του πύργου που έχει άνοιγμα 4,40 μ. και τμήμα της πλευράς του τριγώνου. Το υπόλοιπο τμήμα συνεχίζεται κάτω από την οδό Φιλικής Εταιρείας. Την ανασκαφική έρευνα πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Ευ. Μαρκή-Αγγέλου.

Οδός Μελενίκου

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την τοποθέτηση αποχετευτικού δικτύου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του ανατολικού τείχους της πόλης χτισμένο με πέ-

τρεις και ζώνη με τρεις σειρές πλίνθων και μικρό τμήμα του τετράγωνου πύργου. Από τον πύργο σώζεται μέρος του βόρειου τοίχου και σε αρκετά καλή κατάσταση η δυτική πλευρά του. Είναι χτισμένος με πέτρες και ισχυρό κονίαμα, ορθογώνιους δόμους και μερικές πλίνθους ενδιάμεσα. Τα λείψανα της οχύρωσης αυτής πρέπει να ανήκουν στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ανδρ. Ιωαννίδης.

Οδός Ολύμπου και Ιασωνίδου

Στη διάρκεια εργασιών για τη διαπλάτυνση της οδού Ιασωνίδου και στη συμβολή της με την οδό Ολύμπου αποκαλύφθηκε ορθογώνια κινστέρνα, χτισμένη με πέτρα και ισχυρό κονίαμα. Ο πυθμένας της ήταν στρωμένος με πλίνθους και είχε οπή κυκλικής διατομής. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένη με ισχυρό κοκκινωπό κονίαμα. Στο βόρειο και νότιο τοίχο σωζόταν η αρχή της καμάρας που στέγαζε την κινστέρνα. Η κινστέρνα πρέπει να χτίστηκε στην εποχή της τουρκοκρατίας. Την ανασκαφή επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ανδρ. Ιωαννίδης.

Περιοχή Πανεπιστημίου - Διεθνούς Έκθεσης

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών κοντά στον παλαιοχριστιανικό τάφο της Νομικής Σχολής αποκαλύφθηκε αρχαίος κιβωτιόσχημος μαρμάρινος τάφος, διαστ. 1,45 × 0,80 και ύψ. 0,72 μ. Στη δυτική πλευρά ο τάφος είχε ως προσκέφαλο μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,80 × 0,28 μ. Μέσα στον τάφο σώζονταν οστά και μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή πιθανόν των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Πί ν. 115 α).

Την έρευνα πραγματοποίησε ο αρχαιολόγος Ανδρ. Ιωαννίδης.

Οδός Αμπελώνων 115

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης ιδιαίτερα ενδιαφέρον καμαροσκέπαστος παλαιοχριστιανικός τάφος. Ο τάφος ήταν καταστραμμένος σε μεγάλο μέρος της δυτικής πλευράς του και συλημένος. Στα μάζα βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα και νόμισμα του Ονωρίου (4ος αι.).

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι τοιχογραφίες του τάφου. Στην ανατολική πλευρά και στην καμάρα σώζεται χριστόγραμμα και στις άλλες πλευρές καρποί, αγγεία και πτηνά (Πί ν. 126 γ). Την έρευνα επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ανδρ. Ιωαννίδης. Ο τάφος θα δημοσιευτεί από την Έφορο Χ. Τσιούμη.

Πλατεία Ι. Μεταξά (Βαρδαρίου)

Κατά τη διάρκεια εργασιών του ΟΥΘ αποκαλύφθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία της Πλατείας Βαρδαρίου, στη συμβολή της πλατείας και της οδού 26ης Οκτωβρίου, τμήματα της δυτικής παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της πόλης. Τα ανασκαμμένα τμήματα είναι πολύ μικρά και γι' αυτό δεν αποκτήθηκε πλήρης εικόνα της μορφής της οχύρωσης στο χώρο αυτό. Τις εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ανδρ. Ιωαννίδης.

Ρεντίνα Νομού Θεσσαλονίκης

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο χώρο του φρουρίου της Ρεντίνας από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο. Από την πλευρά της Εφορείας την ανασκαφή παρακολούθησε η αρχαιολόγος Ευ. Αγγέλκου-Μαρκή.

*ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ*

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

Κατά το 1979 συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης, αναστήλωσης, καταγραφής, φωτογράφισης, επανέκθεσης, σύνταξης μελετών, ανασκαφικής έρευνας και γενικά προστασίας και τεκμηρίωσης των μνημείων στο Άγιον Όρος, την υπόλοιπη Χαλκιδική και τις περιοχές Βασιλικών, Επανομής και Ν. Μηχανιώνας του Νομού Θεσσαλονίκης.

Στις 2 Ιουνίου σημειώθηκε σεισμός με επίκεντρο τη θαλάσσια περιοχή ΝΑ. της Ιερισσού, που δεν προκάλεσε καμία άμεση ζημιά στα μνημεία του Αγίου Όρους και του υπόλοιπου χώρου αρμοδιότητας της Εφορείας: ωστόσο επηρέασε την εκτέλεση των προγραμματισμένων εργασιών, γιατί χρειάστηκε να απασχοληθεί έκτακτα, ιδιαίτερα το εργατοτεχνικό προσωπικό, για να γίνουν υποστυλώσεις σε ορισμένα κτίσματα που οι σεισμικές δονήσεις, όπως διαπιστώθηκε, είχαν κλονίσει σοβαρά τη στατική τους επάρκεια*.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Άγιον Όρος

Μονή Μεγίστης Λαύρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης σε διάφορα τμήματα της μονής.

Βαγενареίο: Κατά το 1978 οι επεμβάσεις της Υπηρεσίας είχαν περιοριστεί στο βόρειο και δυτικό τμήμα¹, όπου ο κίνδυνος κατάρρευσης ήταν άμεσος, ενώ εφέτος επεκτάθηκαν στο νοτιοανατολικό και ολοκληρώθηκαν έτσι οι στερεωτικές εργασίες στο κτίσμα.

Συγκεκριμένα: α) έγινε αναδόμηση του ετοιμόρροπου τμήματος της νοτιοανατολικής γωνίας σε έκταση 15 τ.μ. περίπου· β) αρμολογήθηκαν οι εξωτερικές επιφάνειες και συντηρήθηκαν τα εσωτερικά κονιάματα· γ) αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ζευκτά της κάλυψης· δ) έγινε ανάσχυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση των σχιστοπλακών σε έκταση 30 τ.μ. περίπου καθώς και προσεκτικός έλεγχος στην υπόλοιπη σκεπή.

Κρήνη: Ο σεισμός του Ιουνίου επιδείνωσε σοβαρά την κακή στατική κατάσταση της μνημειώδους κρήνης στο λιμάνι της μονής, γι' αυτό, μετά

την απαραίτητη πρόχειρη υποστύλωση, η Εφορεία προχώρησε στη στερέωση του κτίσματος.

Αντικαταστάθηκαν στην τοιχοποιία όσοι πωρόλιθοι είχαν μεγάλες φθορές, στερεώθηκαν τα τέσσερα τόξα που ανακρατούν το θόλο της κάλυψης και συντηρήθηκε η κλίμακα ανόδου στην κρήνη.

Μαγκιπέιον (αρτοποιεϊόν)²: Σημαντικό τμήμα της κάλυψης, ορισμένα μέρη της τοιχοποιίας, το σύστημα αποχέτευσης και άλλα τμήματα του κτίσματος είχαν ανάγκη άμεσης συντήρησης.

Στη νότια πλευρά, όπου οι φθορές ήταν μεγαλύτερες, σε έκταση 30 τ.μ. περίπου απομακρύνθηκαν από την κάλυψη οι σχιστόπλακες, τα σαθρά σανιδώματα και τα ζευκτά· στη συνέχεια έγινε αναδόμηση των κορυφών των τοίχων, τοποθετήθηκαν νέα ζευκτά και σανιδώματα και μετά από επιλογή και συμπλήρωση επανατοποθετήθηκε η σχιστόπλακα.

Στη βόρεια και ανατολική πλευρά, σε έκταση 40 τ.μ., έγινε ανάσχυση και μετά από επιλογή και συμπλήρωση επανατοποθετήθηκε και εδώ η σχιστόπλακα.

Συντηρήθηκαν πέντε φωταγωγοί και δύο καμινάδες.

Στο δυτικό τμήμα του κτίσματος απομακρύνθηκαν τα διάφορα κρημνίσματα, έγινε καθαρισμός των αποχετευτικών αγωγών, αναδόμηση της εσωτερικής σειράς του κτισίματος και αρμολόγηση της τοιχοποιίας.

Απομακρύνθηκαν οι διάφορες σύγχρονες κακοτέχνες προσθήκες.

Άλλες εργασίες: Με αφορμή την παραμονή του συνεργείου της Εφορείας στη μονή Μ. Λαύρας έγιναν και άλλες μικρότερης κλίμακας, εργασίες συντήρησης:

Παρεκκλήσι του Αγίου Βλασίου³: Έγινε έλεγχος στη στέγη και καθαρισμός του χώρου γύρω από το μνημείο.

Καθολικό και Φιάλη: Αντικαταστάθηκαν ορισμένα καταστραμμένα μολυβδόφυλλα στην κάλυψη των δύο κτισμάτων.

Σκευοφυλάκιο⁴: Έγινε προσεκτικός έλεγχος

2. Κάτοψη στον Α. Ορλάνδο, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική², Αθήνα 1958, εικ. 95.

3. Βρίσκεται 2 χλμ. περίπου ΒΔ. της μονής. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναύδριο, εξωτ. διαστ. 6,80 × 4,45 μ., καμαροσκέπαστο που επικαλύπτεται με σχιστόπλακες και απολήγει σε ημικυκλική ασίδα που εξέχει ελαφρά στην ανατολική πλευρά. Η νότια όψη του φαιδρύνεται με δύο τυφλά ασιδώματα. Το ναύδριο ανάγεται στο 14ο αι. και σύμφωνα με εντοιχισμένη ενεπίγραφη πλάκα ανακαινίστηκε το 1529. Το εσωτερικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες. Σχετικά με την ίδρυση του αρχικού ναού βλ. Μακεδονικά 19 (1979), σ. 426-429.

4. Πρόκειται για σύγχρονο κτίσμα, όπου φυλάγονται τα πολύτιμα κειμήλια της μονής, βλ. ΕΕΘΣ 29 (1959), σ. 526.

* Ο υπογραφόμενος και από τη θέση αυτή οφείλει να ευχαριστήσει τους επιστημονικούς συνεργάτες της Εφορείας Λήδα Τόσκα-Ζαχάρωφ, Ιω. Ταβλάκη, Ιωάν. Παπάγγελο, Πλούτ. Θεοχαρίδη, Μιλτ. Πολυβίου, Νικ. Χαρκιολάκη και Δημ. Λεμπίδα για τη φιλότιμη ανταπόκριση στα θέματα που τους απασχόλησε.

1. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 249.

στην κάλυψη και σε έκταση 13 τ.μ. ανύψωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας.

Παρεκκλήσι του Αγίου Μιχαήλ Συνάδων⁵: Η κάλυψη του ναού παρουσίαζε προβλήματα, γι' αυτό αφαιρέθηκαν τα τιμμένα από την ανατολική και δυτική κεραία του σταυρού και στη θέση τους τοποθετήθηκαν σχιστόπλακες, συντηρήθηκαν τα παράθυρα, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα μολυβδόφυλλα και αρμολογήθηκαν τα γείσα στον τρούλο.

Μονή Ιβήρων

Πύργος του αρσανά: Ο πύργος του αρσανά (1626) της Μονής Ιβήρων, ο οποίος εκτός από το ιδιαίτερο τυπολογικό, μορφολογικό και κατασκευαστικό ενδιαφέρον⁶ αποτελεί και ένα από τα πιο ωραία και επιβλητικά παραδείγματα⁷ του είδους στην αγιορείτικη μοναστηριακή αρχιτεκτονική, στατικά βρισκόταν σε καλή κατάσταση· όμως παρουσίαζε σημαντικές φθορές των τοίχων στο εξωτερικό και το εσωτερικό και το παρεκκλήσι του δεύτερου ορόφου κινδύνευε άμεσα εξαιτίας των φθορών στη θολωτή οροφή του. Γι' αυτό η Εφορεία μελέτησε συνολικά τα προβλήματα του πύργου και άρχισε την εκτέλεση εργασιών που απέβλεπαν στη γενική συντήρηση και την αποκατάσταση ορισμένων τμημάτων του.

Πρώτα υποστυλώθηκε το παρεκκλήσι που βρίσκεται ενσωματωμένο στον τελευταίο — το δεύτερο — όροφο, γιατί ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπο, στη συνέχεια υψώθηκαν ικριώματα ως την κορυφή του πύργου, συγκεντρώθηκαν παλιά τούβλα, θηραϊκή γη

και άλλα υλικά και τμηματικά προχώρησαν οι εργασίες στην ανατολική και νότια πλευρά.

Συντηρήθηκε το λεγόμενο «παρτηρητήριο»⁸ που εξέχει στη νοτιοανατολική γωνία της στέγης, με την αναδόμηση των τμημάτων που είχαν καταρρεύσει, την αρμολόγηση όλων των επιφανειών και την επανατοποθέτηση των σχιστοπλακών στην κάλυψη.

Έγιναν τα απαραίτητα αρμολογήματα και αναδόμηση των καταστραμμένων τμημάτων στις καπνοδόχους.

Συντηρήθηκαν οι συστοιχίες με τις δεκατρείς ζεματίστρες⁹ στην ανατολική και νότια πλευρά. Στα εικοσιοχτώ λίθινα φουρούσια αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι λίθοι, ανακατασκευάστηκαν οχτώ μικρά μισοκαταστραμμένα τόξα που υψώνονται ανάμεσα στα φουρούσια και αρμολογήθηκαν όλες οι επιφάνειες.

Αποκαταστάθηκε το πλίνθινο γείσο κάτω από τη στέγη με την επανατοποθέτηση των πλίνθων που έλειπαν ή είχαν σοβαρές φθορές.

Συντηρήθηκε η μεγάλη ζεματίστρα της ανατολικής πλευράς που βρίσκεται χαμηλά στο ύψος του πρώτου ορόφου. Τοποθετήθηκαν ράβδοι από ανοξείδωτο χάλυβα επάνω από το καταστραμμένο φουρούσι και στη συνέχεια τοποθετήθηκε το «πρέκι» και επανακατασκευάστηκαν τα καταστραμμένα τμήματα.

Αρμολογήθηκαν όλες οι επιφάνειες στις θέσεις όπου υπήρχαν φθορές, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα τούβλα και αποκαταστάθηκαν τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα των όψεων, εφόσον τα στοιχεία που σώζονται επέτρεπαν την ασφαλή συντήρηση και ανακατασκευή τους.

Στη βάση του καταστραμμένου εξώστη¹⁰, στο μέσον της ανατολικής πλευράς του δεύτερου ορόφου, τοποθετήθηκαν ξύλινα φουρούσια, στερεώθηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα και συμπληρώθηκαν τα κενά ανάμεσα στα ξύλινα στοιχεία.

Μονή Ξενοφώντος

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στους δύο πύργους της εισόδου¹¹.

Μικρός πύργος. Εξωτερικός: Ολοκληρώθηκε η

5. Χτίστηκε το 1911 στη θέση παλιού ναού που καταστράφηκε από το σεισμό του 1905. Σχετικά με τον παλιότερο ναό βλ. Κοσμά Βλάχου, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και οι εν αυτή μοναί και μοναχοί πάσαι τε και νυν, Βόλος 1903, σ. 176. Πρβλ. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Áthos, Παρίσι 1904, σ. 126-127. Γερ. Σμυρνάκη, Το Άγιον Όρος, Αθήναι 1903, σ. 390.

6. Σύμφωνα με δύο εντοιχισμένες επιγραφές το κτίσμα χρονολογείται το 1626, βλ. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit, ό.π., σ. 93. Γερ. Σμυρνάκη, ό.π., σ. 471. Το ισόγειο ελεύθερο προς Β. — προς την πλευρά της θάλασσας — φράσσεται με ξύλινη πόρτα και αποτελεί με το πρόσκτισμα που προσκολλάται στην απέναντι — νότια — πλευρά τον αρσανά. Ο όροφος είναι ενιαίος θολοσκέπαστος χώρος που επικοινωνεί με στενή σκάλα με το ισόγειο και το δεύτερο όροφο· στην ανατολική πλευρά φέρει ζεματίστρα. Ο δεύτερος και τελευταίος όροφος είναι επίσης θολοσκέπαστος. Στη βορειοανατολική γωνία του διαμορφώνεται παρεκκλήσι και στη νοτιοδυτική δωμάτιο. Έξω από κάθε πλευρά του ορόφου υπάρχει συστοιχία από δεκατρείς ζεματίστρες, ενώ μία σκάλα οδηγεί στο εξωτερικό της στέγης για τον έλεγχο της και σε ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα, το λεγόμενο «παρτηρητήριο» που εξέχει σαν μεγάλη και ευρύχωρη καμινάδα στη νοτιοανατολική γωνία.

7. Ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή στο Προσκυνητάριο του Ιωάννη Κομνηνού, Ιωάννου Κομνηνού, Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος, Εντέτησιν 1745, σ. 57-58. Πρβλ. Α. Ορλάνδου, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, ό.π., σ. 146.

8. Βλ. υποσημ. 6.

9. Για τις ζεματίστρες ή φονιάδες βλ. Α. Ορλάνδου, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, ό.π., σ. 136-137.

10. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκε ότι στο δεύτερο όροφο της ανατολικής όψης υπήρχε αρχικά στεγασμένος εξώστης που στηριζόταν σε επάλληλα ξύλινα δοκάρια (φουρούσια), γι' αυτό, επειδή υπήρχε στημένη η σκαλωσιά στην πλευρά αυτή του πύργου, τοποθετήθηκαν τα ξύλινα δοκάρια, για να μη χρειαστεί να κατασκευαστεί νέα σκαλωσιά κατά την πλήρη αποκατάσταση του εξώστη.

11. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 251.

συντήρηση της στέγης με την κατασκευή νέουσανιδώματος, τη διάστρωση με ασφαλτόπανο και την επανατοποθέτηση, μετά από επιλογή και συμπλήρωση, της σχιστόπλακας. Καθαρίστηκαν οι εξωτερικές επιφάνειες από τα σύγχρονα ασπρίσματα και έγιναν σποραδικά αρμολογήματα. Στο ναύδριο του πύργου, που τιμάται στο όνομα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, επανακατασκευάστηκαν οι ετοιμόρροποι σαθροί τοίχοι, αρμολογήθηκε το τόξο του νάρθηκα, συντηρήθηκαν οι οροφές και τα παράθυρα και κατασκευάστηκαν νέα επιχρίσματα.

Μεγάλος πύργος. Εσωτερικός (πύργος του Αγίου Στεφάνου): Αφαιρέθηκε η σχιστόπλακα και όλα τα σαθρά ξύλινα στοιχεία από τη στέγη. Τοποθετήθηκε ενισχυμένο, κρυφό σενάζ στην κορυφή των τοίχων. Κατασκευάστηκαν νέα ζευκτά από ξυλεία καστανιάς εντελώς όμοια με τα αρχικά και συνδέθηκαν με σιδερένιες λάμες. Έγινε διάστρωση της κάλυψης με νέο σανίδωμα και ασφαλτόπανο και επανατοποθετήθηκαν, μετά από επιλογή και συμπλήρωση, οι σχιστόπλακες. Βελτιώθηκαν ή ανακατασκευάστηκαν, όπου ήταν ανάγκη, οι «μπαγαδάτοιοι» του επάνω ορόφου. Κατασκευάστηκαν νέα επιχρίσματα στον κλειστό πρόβολο του τελευταίου ορόφου. Έγιναν οι απαραίτητες απορροές.

Τέλος πρέπει να αναφερθεί ότι ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Πλουτ. Θεοχαρίδης, μετά από έρευνα στα τοιχώματα και τα δάπεδα, μελέτησε και αποτύπωσε τις οικοδομικές φάσεις στους δύο πύργους.

Τράπεζα¹²: Η ανεπαρκής στεγανότητα της στέγης έθετε σε άμεσο κίνδυνο τις τοιχογραφημένες επιφάνειες της τράπεζας. Οι φέροντες τοίχοι δεν παρουσίαζαν κανένα σοβαρό στατικό πρόβλημα εκτός από ορισμένες ρωγμές στο νότιο τοίχο, οι οποίες καθαρίστηκαν, φράχτηκαν και αρμολογήθηκαν.

Στην κάλυψη έγιναν οι εξής εργασίες:

Αφαιρέθηκε η σχιστόπλακα και αποξυλώθηκαν τα σανιδώματα που στο σύνολό τους σχεδόν ήταν εντελώς σαθρά. Έγινε προσεκτικός καθαρισμός της «κουτελογέμισης» και ταυτόχρονη λήψη στοιχείων για την εξακρίβωση των φάσεων των επισκευών στα ξύλινα ζευκτά της στέγης. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ζευκτά με νέα, όμοια με τα παλιά από ξυλεία καστανιάς. Τοποθετήθηκε νέο σανίδωμα και έγινε διάστρωση με ασφαλτόπανο. Επανατοποθετήθηκε η σχιστόπλακα μετά από επιλογή και συμπλήρωση.

Στη συνέχεια οι συντηρητικές εργασίες επεκτάθηκαν στην περιοχή της συμβολής της στέγης της τράπεζας με τη στέγη του συνεχόμενου εξωνάρθηκα

του παλιού Καθολικού. Και στην περιοχή αυτή έγινε παρόμοια εργασία. Απομακρύνθηκε η σχιστόπλακα και το σανίδωμα, αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ζευκτά, τοποθετήθηκε νέο σανίδωμα, που διαστρώθηκε με ασφαλτόπανο και μετά από επιλογή και συμπλήρωση επανατοποθετήθηκαν οι σχιστόπλακες. Επίσης έγινε καθαρισμός στο εσωτερικό των στεγών της τράπεζας και του συνεχόμενου μαγειρείου. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι συγκρατήθηκαν τα τμήματα των τοιχογραφιών που κινδύνευαν να καταπέσουν.

Παλιό Καθολικό¹³: Εξαιτίας των σεισμών του Ιουνίου διευρύνθηκαν επικίνδυνα οι ρωγμές στα κλειδιά του βόρειου και νότιου τόξου που ανακρατούν τον τρούλο, γι' αυτό υποστύλωθηκαν, αφού προηγουμένως συγκρατήθηκαν οι τοιχογραφίες και τοποθετήθηκε τσόχα ανάμεσα στους ξυλότυπους και τη ζωγραφική επιφάνεια.

Ετοιμόρροπος εξώστης: Στη νότια κόρδα των κελιών ο εξώστης που βρίσκεται αμέσως μετά την τράπεζα ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπος, γι' αυτό στερεώθηκε και αντικαταστάθηκαν ορισμένα ξύλινα στοιχεία του.

Μονή Παντοκράτορος

Παρεκκλήσι των Αρχαγγέλων και εξώστες: Οι ξύλινοι εξώστες που περιβάλλουν από τη βόρεια και ανατολική πλευρά το παρεκκλήσι των Αρχαγγέλων, στον τελευταίο όροφο της βορειοανατολικής γωνίας του μοναστηριακού συγκροτήματος, ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροποι, γι' αυτό η Εφορεία τους ανακατασκεύασε, και ταυτόχρονα με την εργασία αυτή ολοκλήρωσε τη συντήρηση της βόρειας πτέρυγας των κελιών¹⁴. Αποξυλώθηκαν όλα τα σαθρά ξύλινα στοιχεία — στρωτήρες, λοξές αντηρίδες, πατώματα, δοκοί, στηθαία κ.τ.λ. — και μετά από κατάλληλη επεξεργασία τοποθετήθηκαν νέα, εντελώς όμοια με τα αρχικά, από ξυλεία άγριας καστανιάς. Στη συνέχεια έγινε ανύψωση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση των σχιστοπλακών στην κάλυψη του παρεκκλησίου. Τέλος, κατασκευάστηκαν νέα κονιάματα στις ορατές εξωτερικές όψεις — βόρεια και ανατολική — του παρεκκλησίου και αρμολογήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι κάτω από τους εξώστες ως τα θεμέλια.

Κτίριο του αρσανά: Συνεχίστηκαν οι εργασίες που άρχισαν το 1978¹⁵ στη σκεπή του αρσανά.

12. Σχετικά με τις φάσεις και την ίδρυση της τράπεζας βλ. Πλ. Θεοχαρίδη, XVI Internationales Byzantinistenkongress. Akten II/4, Βιέννη 1982, σ. 445-6.

13. Για την ίδρυση του παλιού Καθολικού, την αρχική χωρίς τους χορούς μορφή του και τις κύριες οικοδομικές φάσεις βλ. Πλ. Θεοχαρίδη, Πρώτο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 1981, σ. 28-29 (περίληψη της σχετικής ανακοίνωσης).

14. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 272-31 (1976): Χρονικά, σ. 273.

15. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 250.

Έγινε ανάλυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανοποθέτηση της σχιστόπλακας, στο ανατολικό τμήμα, σε έκταση 100 τ.μ. περίπου, και έτσι ολοκληρώθηκε η συντήρηση στην κάλυψη του κτίσματος.

Διώροφος οικίσκος στο λιμάνι: Στο μικρό διώροφο οικίσκο, που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του λιμανιού, το νοτιοδυτικό τμήμα της τοιχοποιίας ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπο, γι' αυτό το συνεργείο της Εφορείας που εργαζόταν στη μονή εκτέλεσε τις απαραίτητες στερεωτικές εργασίες. Αναδόμησε τα ετοιμόρροπα τμήματα, συμπλήρωσε όσα είχαν καταρρεύσει και αρμολόγησε όλες τις γύρω επιφάνειες σε έκταση 45 τ.μ. περίπου.

Βόρεια και νότια πτέρυγα των κελιών: Ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή της ξύλινης οροφής στους διαδρόμους της βόρειας και νότιας πτέρυγας των κελιών, που είχε αρχίσει τον προηγούμενο χρόνο¹⁶. Στη νότια μάλιστα κόρδα συντηρήθηκαν και τα δύο συνεχόμενα αφοδευτήρια δίπλα στο αρχονταρίκι που βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση. Αντικαταστάθηκαν όλα τα σαθρά ξύλινα στοιχεία στην κάλυψη και έγινε ανάλυση και επανοποθέτηση των κεραμών, κατασκευάστηκαν νέα κονιάματα στις εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες, στερεώθηκε το δάπεδο με την τοποθέτηση κρυφασεναζ από ενισχυμένο σκυρόδεμα και συντηρήθηκαν τα παράθυρα και οι πόρτες.

Μονή Σταυρονικήτα

Μετά το σεισμό του Ιουνίου το προστώο που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του Καθολικού και ένας εξώστης στη βόρεια πτέρυγα των κελιών είχαν καταστεί επικίνδυνα ετοιμόρροποι, γι' αυτό υποστρώθηκαν.

Μονή Κουτλουμουσίου

Φορητές εικόνες: Συντηρήθηκαν¹⁷ δεκαεπτά φορητές εικόνες και ένας μεγάλος σταυρός τέμπλου με την παράσταση του Σταυρωμένου. Σε όλες τις εικόνες και το σταυρό στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια με ενέσεις. Σε τρεις εικόνες έγινε συγκόλληση, γιατί η κάθε μία αποτελούνταν από δύο κομμάτια και σε δύο έγινε εμποτισμός, γιατί το ξύλο τους ήταν σαθρό.

Φιάλη: Υποστρώθηκε έγκαιρα η επικίνδυνα ετοιμόρροπη φιάλη, και έτσι προστατεύθηκε αποτελεσματικά από το σεισμό του Ιουνίου.

Πρωτάτο

Συνεχίστηκε από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης η συντήρηση των τοιχογραφιών στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα του ναού του Πρωτάτου. Η εργασία κατά το 1979 επεκτάθηκε στη δεύτερη και τρίτη ζώνη του βόρειου και ανατολικού τοίχου, όπου εικονίζονται η παράσταση της Σαμαρείτιδος και διάφοροι άγιοι μεμονωμένοι. Εκτός από τη στερέωση έγιναν στεφανώματα, στοκαρίσματα και επιφανειακός καθαρισμός από σκόνες, κάπνες κ.τ.λ.

Μονή Χελανδαρίου

Τράπεζα: Η υπηρεσία, σύμφωνα με τη μορφωτική συμφωνία Ελλάδος-Γιουγκοσλαβίας, συνεργάστηκε και κατά το 1979 με την αντίστοιχη Υπηρεσία του Βελιγραδίου στη συντήρηση των τοιχογραφιών της μονής. Συγκροτήθηκε έτσι ένα μειχτό συνεργείο από Έλληνες και Σέρβους συντηρητές, οι οποίοι εργάστηκαν στην τράπεζα της μονής με την εποπτεία του ζωγράφου-συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου και της Εφορείας. Συγκρεκρίμενα στερεώθηκαν οι τρεις ζώνες των τοιχογραφιών — η μία κάτω με τους ολόσωμους αγίους και οι δύο επάνω με τις σκηνές — σε επιφάνεια 80 τ.μ. περίπου στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς του κτίσματος¹⁸.

Πύργος Αγίου Γεωργίου: Συνεργείο του ζωγράφου συντηρητή Φ. Ζαχαρίου, συντήρησε τις αρχικές τοιχογραφίες στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται στον τελευταίο όροφο του ομώνυμου πύργου, γιατί εξαιτίας των σεισμών ορισμένα τμήματά τους κινδύνευαν με πτώση. Το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου αρχικά μονόχωρο δρομικό κτίσμα¹⁹, που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές — βόρεια, δυτική, νότια — από στοιά, έχει χτιστεί πριν από τα μέσα του 13ου αι. Αργότερα, τον 17ο και 19ο αι., ανακαινίστηκε και μεταβλήθηκε σε τρουλαίο ναό με νάρθηκα· ωστόσο διατήρησε στις εξωτερικές όψεις και το χώρο του σημερινού νάρθηκα τις αρχικές τοιχογραφίες, που χρονολογούνται γύρω στα 1260²⁰.

Κατά το 1979 έγιναν οι εξής εργασίες:

Στο νάρθηκα: Αφαιρέθηκαν με μηχανικό τρόπο τα αλλεπάλληλα σύγχρονα ασβεστώματα. Έγιναν οι απαραίτητες εξωτερικές στερεώσεις. Στερεώθηκε η προετοιμασία στην τοιχοποιία με ενέσεις και κο-

16. Ό.π.

17. Οι εργασίες σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες κατά το 1979 έγιναν από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης και συγκεκριμένα από το ζωγάφο-συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου και τους συνεργάτες του Λεων. Κάσση, Ελ. Κότσο, Σωτ. Κουταβούλη και Δημ. Καμπούρη.

18. Για τις εργασίες των προηγούμενων ετών βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 236-33 (1978): Χρονικά, σ. 250.

19. Hilendarski Sbornik 3 (1976), σ. 160, όπου κάτοψη και τομή του ναού (σερβικά με γαλλική περίληψη).

20. V. Djurić, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Μόναχο 1976, σ. 54. P. Bogdanović-V. Djurić-D. Medaković, Hilandar auf dem Heiligen Berg, Βελιγράδι 1978, σ. 62-64.

ντραρίσματα στα τμήματα που είχαν κρεμάσει. Στερεώθηκε και φιξαρίστηκε το χρώμα.

Στις εξωτερικές όψεις: Στερεώθηκε η προετοιμασία στην τοιχοποιία. Έγιναν στοκαρίσματα και στεφανώματα.

Επανομή

Κριτζιανά

Ορισμένα τμήματα του κεντρικού πύργου στο μετόχι Κριτζιανά²¹ κινδύνευαν με κατάρρευση, γι' αυτό υποστυλώθηκε περιφερειακά ολόκληρο το κτίσμα.

Στάγειρα

Ο ένας από τους δύο πύργους²² — ο βόρειος — που βρίσκονται στο χώρο όπου έχει τοποθετηθεί το άγαλμα του Αριστοτέλη, και ο πύργος επάνω από το χωριό, ανατολικά από το ναό της Παναγίας Σπηλιώτισσας²³ μετά το σεισμό του Ιουνίου είχαν καταστεί επικίνδυνα ετοιμόρροποι, γι' αυτό υποστυλώθηκαν με αντιστηρίξεις και προσδέσεις.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Νικήτη

Στην περιοχή Άγιος Γεώργιος Νικήτης, 200 μ. περίπου νοτιοδυτικά από τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής²⁴, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του εδάφους σε αγροτεμάχιο εντοπίστηκαν παλιοί τοίχοι, γι' αυτό διακόπηκαν οι εργασίες και επακολούθησε ανασκαφική έρευνα, σε μία έκταση 7 × 6 μ. περίπου, για να εξακριβωθεί το είδος και η σημασία των αρχαίων.

Μετά τη σύντομη έρευνα αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού λουτρού²⁵ και συγκεκριμένα: μία ημικυκλική κόγχη, που διατηρείται σε ύψος 0,70 μ. περίπου, είναι επιχρισμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα και η ακτίνα της έχει μήκος 0,87 μ.· υπολείμματα τοίχων που ορίζουν χώρους στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά της κόγχης και διατηρούνται ως τη σημερινή στάθμη του εδάφους·

έξι χτιστοί πεσσίσκοι ορθογώνιας διατομής, που αποτελούν μέρος των υποκαύτων· θραύσματα πηλινων αεραγωγών ορθογώνιας επίσης διατομής.

Βεριά

Στον αρχαιολογικό χώρο Βεριά²⁶ της παραλίας των Ν. Συλλάτων έγιναν ανασκαφικές έρευνες στα οικόπεδα των Γρ. Φωτιάδη και Δ. Χρηστίδη, στα οποία εντοπίστηκαν θεμέλια παλαιοχριστιανικών κτισμάτων.

Γαλάτιστα

Έγινε καθαρισμός και έρευνα στο σύστημα λειτουργίας δύο υδρομύλων²⁷ που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με το μεσαιωνικό πύργο²⁸ της Γαλάτιστας και διαπιστώθηκε ότι οι υδρόμυλοι αυτοί, οι οποίοι λειτουργούσαν ως το 1940, ανάγουν τη χρήση τους στη μεταβυζαντινή εποχή και πιθανότατα την αρχική κατασκευή τους στα βυζαντινά χρόνια²⁹.

Στάγειρα

Ο καθηγητής Α. Guillou σε συνεργασία με την Εφορεία αποπεράτωσε την ανασκαφική έρευνα στα Στάγειρα Χαλκιδικής με τη λήψη στοιχείων για τη συμπλήρωση των τοπογραφικών σχεδίων και γενικότερα με την ολοκλήρωση των επί τόπου παρατηρήσεων³⁰.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ-ΜΕΛΕΤΕΣ

α) Συνεχίστηκε το έργο της καταγραφής των φορητών εικόνων και άλλων κειμηλίων στο Άγιον Όρος και τον υπόλοιπο χώρο αρμοδιότητας της Εφορείας. Κατά το 1979 φωτογραφήθηκαν, καταγράφηκαν επί τόπου και στη συνέχεια καταλογογραφήθηκαν σε ειδικά δελτία φορητές εικόνες και άλλα κειμήλια από το ναό του Πρωτάτου στις Καρυές, τη Μονή Ιβήρων, τη Μονή Παντοκράτορος και τον ενοριακό ναό των Ταξιαρχών στα Σανά.

β) Συνεχίστηκε ο έλεγχος των εκσκαφών στους νομούς Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης με αποτέλε-

21. Βλ. Μακεδονικά 10 (1970), σ. 143-151.

22. Σχετικά με τα σημερινά Στάγειρα και τους πύργους βλ. Pl. Theocharidis, International Castles Institute, Bulletin 35 (1980), σ. 76-97.

23. Μνημονεύεται από το 13ο αι. βλ. ΕΕΒΣ 4 (1927), σ. 223, 236, 240.

24. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 571-572.

25. Πρέπει να σημειωθεί, ότι εκτός από την παλαιοχριστιανική βασιλική, το λουτρό και ένα άγνωστο ακόμη προορισμού κτίριο (βλ. παρακάτω) έχουν εντοπιστεί επιφανειακά υπολείμματα τοίχων και όστρακα διάσπαρτα στους αγρούς που πιστοποιούν, ότι κατά την ύστατη αρχαιότητα και την παλαιοχριστιανική περίοδο υπήρχε στην περιοχή Άγιος Γεώργιος Νικήτης αξιόλογος οικισμός.

26. Από το 1978 η παρακολούθηση των εκσκαφών και η διενέργεια σωστικών ανασκαφών γίνεται από τη 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 256.

27. Σχετικά με τη Βεριά που ταυτίζεται με τη βυζαντινή Βρύα ή Βρούα βλ. M. Zahnt, Olynth und die Chalkidier Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel ins 5. und 4. Jahrhundert v. Chr., Μόναχο 1971, σ. 170. Γ. Θεοχαρίδη, Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 74. Travaux et Mémoires 7 (1979), σ. 483-484. J. Lefort, Villages de Macédoine. 1. La Chalcidique occidentale, Παρίσι 1982, σ. 50-52.

27. Η έρευνα έγινε με αφορμή εκσκαφή στο οικόπεδο του Κατ. Στρίκου, όπου βρίσκονται οι υδρόμυλοι.

28. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 370.

29. Πρβλ. Χρονικά Χαλκιδικής 33-34 (1978), σ. 70-71.

30. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 277.

σμα να συμπληρωθεί η μνημειακή τοπογραφία της περιοχής με αξιολογικά υπολείμματα ζωής από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή. Από τα ευρήματα αυτά τα πιο σημαντικά επισημάνθηκαν στην περιοχή Άγιος Γεώργιος Νικήτης. Συγκεκριμένα 80 μ. περίπου βορειοδυτικά από τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής³¹ εντοπίστηκαν κορυφές τοίχων, θραύσματα ορθομαρμάρωσης και εντοιχίες ψηφίδες, που πιστοποιούν την ύπαρξη ενός σημαντικού κτίσματος στη θέση αυτή.

γ) Η Εφορεία με τους τεχνικούς της, εκτός από την παρακολούθηση των αναστηλωτικών και στερεωτικών εργασιών που περιγράφηκαν με συντομία παραπάνω, συνέταξε διάφορες μελέτες, όπως π.χ. αυτή που αφορά στην αποκατάσταση του καταστραμμένου ξύλινου εξώστη στην ανατολική πλευρά του πύργου του αρσανά της Μονής Ιβήρων, στη στερέωση του παρεκκλησίου του Προδρόμου στις Καρυές, στη συντήρηση της στέγης του παρεκκλησίου των Αγίων Τεσσαράκοντα του Καθολικού της

Μονής Δοχειαρίου, στη στερέωση του κωδωνοστασίου της Μονής Καρακάλου κ.τ.λ. Επίσης συγκέντρωσε στοιχεία για τη σύνταξη της εδαφοτεχνικής μελέτης που θα αντιμετωπίσει στο σύνολο τα στερεωτικά προβλήματα της Μονής Σταυρονικήτα, τη σύνταξη της μελέτης στερέωσης του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου της Μονής Αγίου Παύλου, τη μελέτη νέας πτέρυγας στη Μονή Γρηγορίου³², αποτύπωσε διάφορα μνημεία, όπως οι πύργοι και η τράπεζα της Μονής Ξενοφώντος, συνέταξε τη μελέτη διαμόρφωσης της πλατείας της παλιάς κρήνης στη Νικήτη, και τέλος τακτοποίησε το αρχείο υλικών δομής από τους πύργους και την τράπεζα της Μονής Ξενοφώντος.

δ) Ερευνήθηκαν διάφορα προβλήματα των ιερών καθιδρυμάτων του Αγίου Όρους που αφορούν την Υπηρεσία, όπως η προστασία των χειρογράφων, η έντονη υγρασία που παρατηρείται σε ορισμένα κτίσματα, η εξεύρεση χώρων κατάλληλων για επανέκθεση και φύλαξη κειμηλίων κ.τ.λ.

ΝΙΚ. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

31. Βλ. υποσημ. 24, 25.

32. Κ. Αντωνίου-Πλ. Θεοχαρίδη, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Βόλου, Σεπτ. 1981 (Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Τμήμα Μαγνησίας), σ. 245-277.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΔΕΣΣΑΣ

Κατά το χρόνο αυτό εργάστηκαν στη ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εκτός από την υπογράφουσα και οι επιστημονικοί βοηθοί Μ. Ακαμάτη, Κ. Τζαναβάρη, Α. Καραστέργιου, Π. Παλαιοπάνου, Σ. Νικολαΐδου και η αρχιτέκτων Α. Ξεναρίου.

Οι τρεις πρώτες πέτυχαν στο διαγωνισμό του Μαΐου 1979 για την πλήρωση οργανικών θέσεων του κλάδου ΑΤ2 Αρχαιολόγων, οι δε Παλαιοπάνου και Νικολαΐδου απεχώρησαν. Απεχώρησε επίσης και η αρχιτέκτων Α. Ξεναρίου, η οποία διορίστηκε στην ΥΑΣΒΕ.

Σε αντικατάσταση αυτών που απεχώρησαν προσλήφθηκαν οι επιστημονικοί βοηθοί Θ. Σαββοπούλου και Στ. Κανελλοπούλου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Οι εργασίες του έτους 1979 στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας ήταν κυρίως ανασκαφικές σωστικού χαρακτήρα και εργασίες συντήρησης των λειψάνων του αρχαίου τείχους της 'Ανω Πόλης' και του κτιρίου (Γενή Τζαμί), όπου φυλάγεται η αρχαιολογική συλλογή. Στις ανασκαφικές εργασίες πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί η σημαντικότερη συμβολή των δύο αρχαιοφυλάκων της περιοχής, του Ε. Σιάνου και του Ε. Εμμανουήλ. Χάρης στις επίπονες και αδιάκοπες προσπάθειές τους στάθηκε δυνατό να τεθεί φραγμός στην εκτεταμένη και οργιώδη οικοδομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στην Έδεσσα και να εντοπιστούν τα οικόπεδα με τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Οικόπεδο Ν. Μεγλένη

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του δρόμου που οδηγεί από τη Θεσσαλονίκη προς την Έδεσσα, 500 μ. περίπου μετά τη διασταύρωση προς τη Φλαμουριά, αποκαλύφθηκε ακτέριστη ταφή σε οξυπύθμενο πιθάρι, διαστ. 1,55 × 0,45 μ., καταστραμμένη σχεδόν η μισή από το μηχανικό εκσκαφέα.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κρανίο προς το

στόμιο, ενώ τα οστά των άκρων που προεξείχαν στο κάτω μέρος πατούσαν επάνω σε κεραμίδι οριζόντια τοποθετημένο.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της ταφής, όμως θα πρέπει να αναφερθεί η αναφορά χριστιανικών τάφων, έστω και διαφορετικού τύπου, στην περιοχή από τον Φ. Πέτσα².

Γωνία οδών Βενιζέλου και Πτολεμαΐδος (Ο.Τ. 413, οικόπεδο Π. Δήμου)

Αποκαλύφθηκε μισοκαταστραμμένος καλυβίτης τάφος, χριστιανικής εποχής, όπως μαρτυρεί η τοποθέτηση του νεκρού με το κρανίο προς Δ. Σωζ. μήκ. 0,40, πλ. 0,44 και ύψ. 0,45 μ.

Οδός Κ. Ακρίτα (Ο.Τ. 194, οικόπεδο Μ. Μέσκου)

Πλησιέστερα προς το νότιο σκέλος της αρχαίας ακρόπολης και σε περιοχή όπου τα τελευταία χρόνια έχουν βρεθεί και τάφοι παλιότερων εποχών βρέθηκε μισοκαταστραμμένος τάφος παλιοχριστιανικής εποχής του οποίου τα πλευρικά τοιχώματα είχαν λαξευτεί στο μαλακό κιτρινωπό βράχο της περιοχής, ενώ η κάλυψή του γινόταν με σχιστολιθική πλάκα, διαστ. 0,90 × 0,45 μ. Κτερίσματα δεν υπήρχαν.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Ανατολικό νεκροταφείο

Η ανασκαφή του ανατολικού νεκροταφείου συνεχίστηκε με την έρευνα σαράντα έξι κιβωτιόσχημων τάφων λαξευτών στο βράχο (Πί ν. 127 α) και οχτώ κεραμοσκεπών³. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ. ή από Δ. προς Α. και περιχέλιμα στις τρεις κυρίως πλευρές, ενώ στην τέταρτη, σε δύο περιπτώσεις, σχηματίζονται ένα ή δύο σκαλοπάτια. Καλυπτήριες πλάκες διασώθηκαν σε λίγους τάφους. Τετράπλευροι λάκκοι προσφορών λαξευμένοι στο δάπεδο υπάρχουν ή στις στενές πλευρές του τάφου ή σπανιότερα στις τέσσερις γωνίες. Δύο τάφοι ήταν επιχρισμένοι με λευκά κονιάματα απολεπισμένα. Σε μερικές περιπτώσεις η νότια και η ανατολική πλευρά του τάφου, όπου το έδαφος ήταν σαθρό, ήταν χτισμένες με αδούλευτες πέτρες. Σ' έναν τέτοιο τάφο μετά την αφαίρεση των λίθων του νότιου τοιχώματος αποκαλύφθηκε μικρό λάξευμα γεμάτο με χώμα και όστρακα.

Ορθογώνια πέτρινη σαρκοφάγος, διαστ. 1,10 × 0,56 μ., καλυμμένη με ορθογώνια πέτρα βρέθηκε

1. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, Σχέδ. 14, Πίν. 316 γ-δ. Έδεσσαϊκά Χρονικά Β' 10 (1976), σ. 16 κ.ε.

2. Μακεδονικά ΙΕ (1975), σ. 206 κ.ε., εικ. 34.

3. Η ανασκαφή του ανατολικού νεκροταφείου άρχισε το 1976, βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 261.

μέσα σε έναν κιβωτιόσχημο τάφο. Στη σαρκοφάγο βρέθηκαν καμένα κόκαλα, λίγα όστρακα και 13 αστράγαλοι ζώων. Παρόμοια πέτρινη σαρκοφάγο, διαστ. $0,55 \times 0,54 \times 0,50$ μ., με κάλυμμα και με καμένα κόκαλα βρέθηκε στη βόρεια πλευρά ενός άλλου τάφου. Μικρότερα λαξεύματα ακάλυπτα περιέκλειαν προχειρότερες ταφές.

Στους κιβωτιόσχημους τάφους βρέθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων και ειδωλίων (Πί ν. 127 β-ε). Ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια με επίθετη επιχρυσωμένη διακόσμηση και με παράσταση γάμου, μελαμβαφείς κάνθαροι και σκυφίδια, πυξίδες, λυχνάρια, γυάλινα και πέτρινα αλάβαστρα, χάλκινα κάτοπτρα, σιδερένιες στελεγγίδες, σιδερένιες αιχμές δοράτων και μαχαίρια. Πήλινες γυναικείες προτομές, ειδώλια ερωτιδίων, μια σπουδή αλόγου (Πί ν. 127 ε) ειδώλια πτηνών και εκατοντάδες πήλινα ειδώλια Ερμή με κριό, κυρίως από τα επιφανειακά στρώματα. Επίχρυστα πλακίδια πήλινα με παράσταση γρυπών που σπαράζουν ελάφι και με άρματα, επίχρυστοι καρποί στεφανιού, χρυσά φύλλα διαδήματος, ένα ασημένιο νόμισμα Αθηναίων και χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου. Στην επίχωση των τάφων βρέθηκε μικρότερος αριθμός πήλινων καθιστών γυναικείων μορφών, κουροτρόφων σε θρόνο και σύμπλεγμα Αφροδίτης με Έρωτα. Τα κτερίσματα βρέθηκαν σε συλημένους κατά κανόνα τάφους.

Σε λάξευμα του βράχου, διαμ. 0,35, βάθ. 0,30 μ., βρέθηκε τεφροδόχος κωδωνόσχημος ερυθρόμορφος κρατήρας με παράσταση Ανόδου και Σατύρων Σφυροκόπων, ύψ. 0,36 μ.⁴ (Πί ν. 127 στ).

Σε άλλο λάξευμα του βράχου, διαμ. 0,57 και βάθ. 0,30 μ., βρέθηκε τεφροδόχος μελαμβαφής ραβδωτή πελίκη με μόνη διακόσμηση γιρλάντα από επιχρυσωμένο επίθετο πηλό στο λαιμό (Πί ν. 127 ζ). Καλυπτόταν με πινάκιο μελαμβαφές, διακοσμημένο με έντυπα λογχόσχημα φύλλα σε σχήμα σταυρού. Ύψος πελίκης 0,385 μ.

Μέσα στην πελίκη βρέθηκαν τριάντα χρυσές χάντρες διαφορετικού μεγέθους, πέντε χρυσά ανθήματα, ρινίσματα χρυσού και ένα ασημένιο γοργόνειο.

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Συνεχίστηκε και αυτό το χρόνο η ανασκαφική έρευνα στο τετράγωνο 2 του τομέα IV⁵ και συγκεκριμένα στους εξής χώρους:

α) Νότια του μεγάλου βορειοανατολικού δωματίου⁶ και ως τη νότια περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, του οποίου το βάθος κυμαινόταν από 1,10-1,80 μ., αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων που ορίζουν μικρότερους χώρους, των οποίων ο προορισμός δεν είναι ακόμα σαφής.

Τοίχος με καλοδουλεμένους δόμους αποτελεί τον ανατολικό τοίχο της ανατολικής στοάς. Κατά τον καθαρισμό του στρώματος καταστροφής αποκαλύφθηκαν αραιές στρώσεις κονιαμάτων, αλλά και διασκορπισμένα κονιάματα, κομμάτια πήλινων ειδωλίων, μελαμβαφές λυχνάρι με ανάγλυφη ανθεμωτή διακόσμηση, ακροκέραμος με ελικωτό κόσμημα, μολύβδινη πυραμιδωτή αγνύθα και σιδερένιο κλειδί (Πί ν. 128 δ-ε).

Σε στενό χώρο, πλ. 3 μ., ακριβώς νότια του βορειοανατολικού δωματίου έγινε αποκόλληση από ειδικούς τεχνίτες συντήρησης πυκνών στρώσεων κονιαμάτων, που είχαν αποκαλυφθεί το 1978 και είχαν καλυφθεί για να προστατευθούν. Μετά τη συγκόλληση των κομματιών προέκυψαν πάλι τα γνωστά και από τα άλλα δωμάτια του σπιτιού διακοσμητικά στοιχεία των τοίχων: πίνακες, γείσα, μιμήσεις μαρμάρων στα γνωστά χρώματα και ακόμη σε πράσινο χρώμα μεγάλες επιφάνειες που δεν είχαν παρουσιαστεί στους υπόλοιπους χώρους: ένα επιπλέον διακοσμητικό στοιχείο του χώρου αυτού είναι και οι χαμηλές, πλατιές παραστάδες, διαστ. $1 \times 0,55 \times 0,12$ μ.

Τα κονιάματα τα οποία αποκαθιστούν διακοσμητική ζώνη, μήκ. 4 μ., ανήκουν στο νότιο τοίχο του χώρου αυτού που αποτελεί την είσοδο του σπιτιού. Από το βόρειο τοίχο διασώθηκε προς το παρόν μόνο το χοντρό υπόστρωμα διακόσμησης.

Κατά τον καθαρισμό και την αποκόλληση των κονιαμάτων βρέθηκαν κομμάτια πήλινης σίμης, και πήλινο περίαπτο με μάσκα σειληνού (Πί ν. 128 στ).

β) Δυτικό τμήμα του σπιτιού. Σε τομή, διαστ. 28×6 μ., από τα βόρεια δηλαδή όρια των βόρειων χώρων και ως τη νότια περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκαν τα όρια των δυτικών δωματίων, οι διαχωριστικοί τοίχοι των οποίων φαίνεται ότι συνεχίζονται προς Δ.

Έγινε αφαίρεση του στρώματος καταστροφής από τα δυτικά δωμάτια και τις στοές. Στη βορειοδυτική γωνία της βόρειας στοάς βρέθηκαν πολλά κομμάτια πήλινων ειδωλίων (Πί ν. 128 β-γ), που μετά τη συγκόλλησή τους έδωσαν τους εξής τύπους: α) πήλινο ειδώλιο έρωτα στηριγμένο σε πεσσίσκο, ύψ.

4. Η παράσταση είναι προφανώς εμπνευσμένη από το σατυρικό δράμα του Σοφοκλή «Σάτυροι Σφυροκόποι». Βλ. Α. D. Trendall-Al. Cambitoglou, *The red-figured vases of Apulia*, σ. 11, πίν. 4 I (c,d).

5. ΑΔ 29 (1973- 1974): Χρονικά, σ. 713 και 31 (1976): Χρονικά, σ. 260. Την ανασκαφή του σπιτιού με τα κονιάματα εποπτεύει από το 1976 κ.ε. η επιστημονική βοήθός Μ. Ακαμάτη.

6. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 259-261.

0,375 μ., β) πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης που στηρίζεται σε πεσσίσκο επάνω σε ελλειπτική ψηλή βάση, ύψ. 0,465 μ.⁷

Οι στενοί χώροι νότια του χώρου 6 που είχαν αρχίσει να αποκαλύπτονται τον περασμένο χρόνο μας έδωσαν ορισμένα στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για χώρους υγιεινής, όπως τμήμα δαπέδου με κομμάτια κεραμιδιών επάνω σε στρώμα από κουρασάνι και χαλίικια επάνω τους, που διασχιζείται από μικρούς σχετούς.

γ) Ανασκαφική έρευνα έγινε και στα νότια της νότιας στοάς για να διαπιστωθούν τα νότια όρια του σπιτιού. Αποκαλύφθηκε ο τοίχος της νότιας στοάς, πλ. 0,70 μ., από μεγάλους ορθογώνιους και σειρές από μικρότερους δόμους. Επειδή η ανασκαφή δεν προχώρησε λόγω της νότιας περίφραξης, δεν μπορούμε να έχουμε σαφή εικόνα ακόμη για τη μορφή και τη χρήση των νότιων δωματίων. Αποκαλύφθηκε μέχρι στιγμής κίονας επιχρισμένος με κόκκινο κονίαμα ανάμεσα σε δύο παραστάδες επιχρισμένες παρόμοια. Δάπεδο από χοντρό κουρασάνι απολεπισμένο, που διατηρεί χοντρές κροκάλες αποκαλύφθηκε νότια του νότιου τοίχου της στοάς. Στην εσωτερική παρειά του τοίχου βρέθηκαν τριάντα δύο ακέραιες πυραμιδωτές αγνύθες και μία σπασμένη σε σχήμα κόλουρου κώνου.

Τμήμα δαπέδου από τριμμένη πέτρα και μερικά κομμάτια κεραμιδιών βρέθηκε επίσης στη βορειοδυτική γωνία της δυτικής στοάς, ενώ στη βορειοδυτική γωνία της βόρειας στοάς ήρθαν στο φως όρθια, τοποθετημένα σε κουρασάνι, κομμάτια κεραμιδιών με στρώση από τριμμένες πέτρες σε μερικά σημεία. Τέλος στο βόρειο τμήμα της αυλής αποκαλύφθηκε δάπεδο με ουδέτερου χρώματος ψηφίδες⁸.

Τελείωσε ο καθαρισμός των αγωγών του ανατολικού και νότιου στυλοβάτη. Ο ανατολικός αγωγός είναι κατασκευασμένος από μικρές πέτρες στις παρειές και πήλινους καλυπτήρες στον πυθμένα. Προχωράει και κάτω από το νότιο στυλοβάτη. Ο νότιος αγωγός είναι κατασκευασμένος με ακατέργαστες πέτρες και στον πυθμένα και στις παρειές.

Μετά την αφαίρεση σωρού από πέτρες στο ανατολικό τμήμα της αυλής, που είναι κυρίως αδούλευτες, και λίγα μαρμάρια αρχιτεκτονικά κομμάτια, αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία της κατασκευή με τέσσερις δόμους με τόρμους, αδιάγνωστης μέχρι στιγμής χρήσης.

Στη νοτιοανατολική γωνία του στυλοβάτη της

αυλής έγινε από τους τεχνίτες συντήρησης καθαρισμός *in situ* κονιάματος που επέχριε γωνιακό κίονα του περιστυλίου, διαμ. 0,50 και πλάχ. 0,035 μ., που απέμεινε μετά την αφαίρεση του λίθινου πυρήνα (Π *í* ν. 128 ζ). Έξω από τη νοτιοανατολική γωνία της αυλής βρέθηκε πεσμένος πέτρινος κίονας πολύ απολεπισμένος που καλύφθηκε για προστασία. Δύο πέτρινα επίκρανα βρέθηκαν το ένα κοντά στο νότιο τοίχο της νότιας στοάς, και το άλλο στο χώρο της αυλής.

δ) Η έρευνα επεκτάθηκε ταυτόχρονα και στα βόρεια του χώρου 2, σε χώρο άλλου πιθανόν σπιτιού όπως δείχνει η εμφάνιση τοίχου παράλληλου προς το βόρειο τοίχο του σπιτιού και σε μικρή απόσταση από αυτό (0,65 μ.). Αποκαλύφθηκε δάπεδο με μαρμαροθέτημα σε κανονικές ζώνες και σε ψηλότερο επίπεδο από τα υπόλοιπα δάπεδα του σπιτιού με τα κονιάματα (Π *í* ν. 128 α). Το δάπεδο συναντάει προς Ν. θεμέλιο τοίχου με διεύθυνση από Α. προς Δ. του οποίου η βόρεια εσωτερική παρειά είναι επιχρισμένη με χοντρό άσπρο κονίαμα. Ανατολικά του δαπέδου καθαρίστηκε στρώμα καταστροφής και άλλα θεμέλια τοίχων. Η έρευνα θα συνεχιστεί το 1980.

Οικόπεδο Γυμνασίου Πέλλας

Στα νοτιοδυτικά του χωριού Π. Πέλλας, βόρεια του αρχαιολογικού χώρου, σε οικόπεδο όπου η κοινότητα προτίθεται να ανεγείρει νέο κτίριο γυμνασίου, έγινε ανασκαφική έρευνα για τη διαπίστωση αρχαίων λειψάνων, προκειμένου να δοθεί από την Εφορεία άδεια εκσκαφής θεμελίων.

Χαράκτηκαν επτά δοκιμαστικές τομές, διαστ. 10 × 2 μ., από τις οποίες οι τρεις μόνο βορειότερες αποκάλυψαν λείψανα αρχαίων σπιτιών.

Τομή Α. Έχει διεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. Μετά την αφαίρεση αραιών κεραμιδιών στρώματος καταστροφής και σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, διαστ. 2,60 × 2 μ., με ψηφίδες ουδέτερου χρώματος επάνω σε χοντρό υπόστρωμα κουρασάνιου. Ενδιαφέρον εύρημα της τομής είναι πλήλινη πυραμιδωτή αγνύθα με έντυπο κεφάλι Αλεξάνδρου.

Τομή Β. Είναι παράλληλη προς την τομή Α. Σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου χτισμένου με ακατέργαστες πέτρες, μήκ. 3,70 μ. Στην τομή βρέθηκε τμήμα σφονδύλου πέτρινου κίονα, διαμ. 0,55 και ύψ. 0,12 μ.

Τομή Δ. Έχει προσανατολισμό από Δ. προς Α., σε βάθος 0,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τμήμα επιστυλίου ή παραστάδας, διαστ. 1,31 × 0,45 × 0,225 μ., επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί το 1980 για να διαπιστωθεί η μορφή του σπιτιού στο οποίο ανήκουν τα λείψανα των δοκιμαστικών τομών.

7. Ειδώλια παρόμοιου τύπου βρέθηκαν σε λαξευτούς τάφους της Πέλλας και Βέροιας.

8. Ο τύπος του δαπέδου με κομμάτια κεραμιδιών επάνω σε κουρασάνι παρατηρείται συχνά κυρίως στις αυλές των υστεροελληνιστικών σπιτιών της Πέλλας.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Κατά το καλοκαίρι του 1979, ύστερα από σύσταση του νομάρχη Φλώρινας κ. Ασπασίδη και χρηματοδότηση του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος, η ΙΖ' Εφορεία Αρχαιοτήτων άρχισε αρχαιολογική έρευνα σε περιοχές των κοινοτήτων Λακκιάς, Φιλώτα και Βεγόρα (Εορδαία) όπου είχαν επισημανθεί κατά καιρούς αρχαιολογικά ευρήματα. Η ανασκαφή έγινε με την εποπτεία της επιστημονικής βοηθού δ. Νικολαΐδου.

Λακκιά

Η έρευνα άρχισε στην τούμπα Μπουλιάρου, στα ΝΑ. του χωριού. Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στη βάση της ανατολικής πλευράς της τούμπας δεν έδωσαν κανένα στοιχείο. Οι τομές όμως της κορυφής έφεραν στο φως ανθρώπινους σκελετούς, ίχνη ξύλων, πιθανόν από νεκρικά φορεία, κομμάτια πήλινων πιθαριών και πολλές ακατέργαστες πέτρες γύρω. Από τις τομές προήλθαν άβαφα όστρακα κοινών αγγείων και κομμάτια πήλινων πιθαριών.

Φιλώτα

Η έρευνα που ακολούθησε δεν έδωσε καμιά ένδειξη για την επισημάνση αρχαιολογικού στρώματος.

Βεγόρα

Οι δοκιμαστικές τομές στον κάμπο της Βεγόρας, ανάμεσα στα χωριά Βεγόρα και Λακκιά είχαν θετικά αποτελέσματα. Η έρευνα άρχισε σε περιοχή όπου υπήρχαν επιφανειακά λείψανα. Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου υστερορωμαϊκής εποχής, διαστ. 13,50 × 11,70 μ., με προσανατολισμό από Α. προς Δ., που σώζει μικρό μέρος της ανωδομής των τοίχων. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μικρές ακατέργαστες πέτρες συνδεμένες με ασβέστη και έχουν πλάτος 0,70 έως 1 μ. Το κτίριο έχει μορφή τετράπλευρη και εξωτερικά, κατά διαστήματα (3 μ.), φέρει αντηρίδες. Το εσωτερικό του χώρου χωρίζεται σε δύο κλίτη διαφορετικού πλάτους. Στο βόρειο κλίτος, πλ. 3,70 μ., διατηρήθηκαν στη θέση τους βάσεις από μεγάλα πήλινα πιθάρια. Στο νότιο κλίτος, πλ. 5,10 μ., διαπιστώθηκε τμήμα πήλινου δαπέδου. Τα όστρακα είναι κοινά άβαφα ή από ραβδωτά αγγεία ή terra sigillata.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ**Εμπόριο Πτολεμαΐδας**

Η ΙΖ' Εφορεία παρακολούθησε τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή περιβόλου του γυμνασίου. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τάφων από τους οποίους περισυλλέχθηκαν τα εξής αντικείμενα: δύο υδρίες, ένας κώθων, μία πρόχους άβαφη, ένας σκύφος με μαύρο γάνωμα και ένα κυάθιο με κόκκινο γάνωμα που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους (Πί ν. 129 α-ε). Επίσης 24 ακέραια χάλκινα

βραχιόλια, μερικά θραυσμένα και 4 αιχμές σιδερένιων ξιφών.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ**Βέροια****Οδός Μαρ. Καρακωστή και Εδέσσης (Ο.Τ. 219, οικόπεδο Μουσιάδη)**

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίων σε διάφορες οικοδομικές φάσεις. Απέχει μόλις 8 μ. από το οικόπεδο αδελφών Ηλιάδη επί της οδού Εδέσσης (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 263) και όπως αποδεικνύεται από την τεχντροπία των μωσαϊκών δαπέδων πρέπει να ανήκουν και τα δύο στο ίδιο οικοδομικό συγκρότημα.

Λόγω του μικρού βάθους της επίχωσης οι τοίχοι βρέθηκαν καταστραμμένοι μέχρι σχεδόν τη θεμελίωσή τους, γι' αυτό είναι πολύ δύσκολο να βγάλουμε συμπεράσματα. Παρόλα αυτά διακρίνουμε τις εξής φάσεις:

Σε α' φάση και στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος ελληνιστικής εποχής, χτισμένος με μεγάλους καλά δουλεμένους πώρινους γωνιολίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Στη φάση αυτή ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,20 μ., και σώζεται σε ύψος δύο δόμων (0,80 μ.). Ο τοίχος αυτός σχετίζεται στη μορφή του με παρόμοιους τοίχους που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Δινάλη, στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο και σε απόσταση 45 μ. περίπου δυτικά του οικοπέδου Μωυσιάδη (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 227).

Εκτεταμένο σύστημα χτιστών οχετών αποκαλύφθηκε στο κέντρο του οικοπέδου. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τρεις οχετοί με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Σώζονται σε μήκος περίπου 8,50 μ. Τα τοιχώματά τους που είναι χτισμένα με ακατέργαστες πέτρες και πουρόχωμα, ως συνδετικό υλικό έχουν πλάτος από 0,20-0,60 μ. και φθάνουν σε ύψος έως 0,90 μ. Ο πυθμένας τους είναι στρωμένος με πήλινες κεραμίδες, η κάλυψή τους γίνεται με πώρινες πλάκες. Οι δύο προς Β. οχετοί, τα τοιχώματα των οποίων είναι εσωτερικά επιχρισμένα με κουρασάνι, επικοινωνούν μεταξύ τους με μια κεραία κάθετη προς αυτούς (Πί ν. 130 α). Οι οχετοί αυτοί συνεχίζονται και ανατολικότερα κάτω από την οδό Εδέσσης.

Σε μια περίπου σύγχρονη φάση, που δεν μπορούμε να συσχετίσουμε επακριβώς λόγω της καταστροφής στο σημείο αυτό, διακρίνουμε θεμελιώσεις αίθουσας και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, από τα οποία αποκαθιστούμε ευρύχωρη αίθουσα στρωμένη με ψηφιδωτό δάπεδο, που θυμίζει παρόμοιο ψηφιδωτό στο οικόπεδο αδελφών Ηλιάδη.

Από το δάπεδο αυτό σώζεται η μορντούρα του ψηφιδωτού, πλ. 1 μ., στο οποίο, σε φόντο μπεζ χρώματος, αποδίδονται κατά κορυφή τετράγωνα με μπλε

ψηφίδες. Στο εσωτερικό τους υπάρχουν μικρότερα τετραγωνίδια που σχηματίζονται με ψηφίδες από άσπρο μάρμαρο. Ακολουθεί ταινία με πλοχμό που περιέβαλλε και την κύρια παράσταση του ψηφιδωτού δάπεδου, που έχει απολεσθεί.

Διακρίνουμε επίσης νοτιότερα της αίθουσας αυτής διάδρομο, πλ. 3,50 μ., στρωμένο με ψηφιδωτό δάπεδο, από το οποίο σώζονται σπαράγματα σύνθετου μαιάνδρου. Δεν είναι ορατά τα ανατολικά και δυτικά όρια του ψηφιδωτού.

Νεότερη φάση σώζεται στο προς Ν. ήμισυ του οικοπέδου αυτού. Τόσο κατά μήκος της ανατολικής όσο και της δυτικής πλευράς του οικοπέδου βρέθηκαν δύο διπλοί τοίχοι που προχωρούν παράλληλα. Οι δύο από αυτούς στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου αποτελούν πιθανόν τους εξωτερικούς τοίχους δύο χώρων σε επαφή. Είναι σύγχρονοι και χτισμένοι κατά ζώνες με αργολιθοδομή και οπτοπλίνθους. Το δυτικό σκέλος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,50 και ύψος 1,30 μ., κάμπτεται προς Δ. μέχρι 1 μ. μήκος όπου και παρουσιάζεται καταστραμμένο.

Το ανατολικό σκέλος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ. κάμπτεται προς Α. και προχωρεί προς την οδό Εδέσσης.

Ίσως ο προς Δ. καμπτόμενος τοίχος συναντά σε απόσταση 5,70 μ. παρόμοιο τοίχο στο δυτικό πέρας του οικοπέδου, όπου υπάρχει διπλός τοίχος, όμοιας κατασκευής, το δυτικό σκέλος του οποίου προχωρεί σε μήκος 9 μ. και κάμπτεται προς Δ. δημιουργώντας χώρους αδιάγνωστης μορφής και μεγέθους. Ο μεταξύ των ανατολικών και δυτικών τοίχων χώρος, μήκ. 10,50 μ., είναι τελειώς καταστραμμένος από τις νεότερες κατασκευές.

Σπαράγματα μωσαϊκών δαπέδων σε νεότερη ακόμη φάση, βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του οικοπέδου και δημιουργούν χώρους που δεν μπορούμε όμως να ορίσουμε λόγω του μεγέθους της καταστροφής.

Ενδιαφέρον έχει τμήμα διακοσμητικής ζώνης, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., πλ. 3 μ. περίπου, με κόσμημα οξυκόρυφων ρόμβων, στο εσωτερικό των οποίων δημιουργούνται οφθαλμοί. Η σύνθεση πλαισιώνεται εκατέρωθεν με απλούς πλοχμούς (Πί ν. 130 β).

Δίπλα στη ζώνη αυτή, στο ίδιο επίπεδο, στο σημείο 6, διασώθηκε τμήμα από μαρμαροθέτημα από ρόδινη πέτρα και λευκό μάρμαρο. Το μαρμαροθέτημα έχει πλαίσιο από λευκό μάρμαρο στην ανατολική του πλευρά και προφανώς έχει χρησιμοποιηθεί τοίχος της προγενέστερης κατασκευής.

Στην ανατολική πλευρά του τοίχου αυτού διακρίνουμε μωσαϊκό δάπεδο με γεωμετρική διακόσμηση στο σημείο 4. Όπως γίνεται αντιληπτό από τα πολύ μικρά τμήματα που σώθηκαν, ταινίες διακοσμημένες με τετράγωνα και ορθογώνια παραλληλόγραμμα διασταυρώνονται μεταξύ τους, με αποτέλε-

σμα να δημιουργούνται μικροί τετράγωνοι χώροι, που διακοσμούνται με κόμβους και προοπτικά τετράπλευρα. Η σύνθεση πλαισιώνεται από κοιλόκυρτο βλαστό με κισσόφυλλα. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν ψηφίδες από άσπρο μάρμαρο και από μπεζ, κοκκινωπή και μπλε πέτρα.

Παρόμοια σύνθεση διακρίνουμε στο σημείο 1 και προφανώς ανήκει στο ίδιο ψηφιδωτό δάπεδο με το προαναφερθέν στο σημείο 4 (Πί ν. 130 γ).

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου στο σημείο 2 βρέθηκε σε μια έκταση 5 τ.μ. περίπου τμήμα επίσης ψηφιδωτού δαπέδου, ίδιας κατασκευής, με σχέδιο από τεμνόμενους κύκλους και σε σημεία πλοχμό που προφανώς περιέβαλλε τα διάχωρα του ψηφιδωτού.

Περίεργες καταστροφές διαπιστώνουμε στο τμήμα αυτό, που προφανώς να οφείλονται σε καθιζήσεις του δαπέδου.

Οδός Σοφίας (Ο.Τ. 365, οικόπεδο Λιάτου-Μαντζάρη)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για τη διάνοιξη θεμελιών αποκαλύφθηκαν επτά λαξευτοί στο μαλακό βράχο καμαροσκέπαστοι τάφοι και δύο λακκοειδείς που ανήκουν στο γνωστό ήδη στα νότια της Βέροιας νεκροταφείο της μέσης ελληνιστικής εποχής (Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, σ. 14,16-17).

Τάφος Α. Διθάλαμος λαξευτός καμαροσκεπής τάφος. Βρέθηκε συλημένος. Ο δρόμος του καταστράφηκε πριν γίνει αντιληπτός από το εκσκαπτικό μηχάνημα. Η είσοδος, που βρίσκεται στα ανατολικά, έκλεινε με δύο πώρινους γωνιολίθους. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 2,85 × 2,08 μ. Η οροφή του έχει πέσει στο εσωτερικό του. Τα θυραία και τα εσωτερικά τοιχώματά του, που σώθηκαν σε ύψος 0,80 μ., έφεραν επίχρισμα από διάφορα χρώματα (άσπρο, κόκκινο, μπλε), σε ζώνες που μιμούνται ισοδομικό σύστημα. Στο δάπεδο του προθαλάμου βρέθηκαν κρανία και σκόρπια κόκαλα, πήλινο σκυφίδιο με χάλκινο νόμισμα, χάλκινο νόμισμα αυτόνομης κοπής Μακεδονίας (185-168 π. Χ.) δίπλα στο κρανίο, πολλά καρφιά με ξύλο και πολλά όστρακα αγγείων.

Στο εσωτερικό του θαλάμου, διαστ. 2,90 × 3,10 μ., υπάρχουν τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π. Στο ανατολικό άκρο της βόρειας κλίνης αποκαλύφθηκαν τρεις βαθμίδες προσφορών. Τα τοιχώματα και οι κλίνες έφεραν επίχρισμα λευκού χρώματος. Στη βορειοανατολική και βορειοδυτική γωνία του θαλάμου επάνω στις κλίνες βρέθηκαν δύο κρανία και καμένα κόκαλα. Στο θάλαμο βρέθηκαν δύο χρυσά ενώτια, το ένα στη βόρεια κλίνη και το άλλο στο δάπεδο του θαλάμου και ένα χάλκινο νόμισμα Περσέα (178-168 π.Χ.).

Τάφος Β (Πί ν. 131 α). Μονοθάλαμος λαξευτός καμαροσκεπής πιθανόν τάφος. Η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με τετράγωνο όρυγμα, διαστ. 1,20 ×

1,30 μ. Η πόρτα του θαλάμου, που βλέπει προς Α. έκλινει με πώρινους γωνιολίθους (Π ή ν. 131 α). Η οροφή του έπεσε στο εσωτερικό του θαλάμου, μαζί δε, καταστράφηκε και τμήμα της εισόδου. Ο θάλαμος έχει μήκος 2,35 και πλάτος 3,20 μ., και τα τοιχώματά του σώθηκαν σε ύψος 0,90 μ. Στο θάλαμο υπήρχαν μία ταφή και μία ανακομιδή στη βόρεια πλευρά. Ο νεκρός της κύριας ταφής βρέθηκε τοποθετημένος με το κεφάλι στην ανατολή. Τα κτερίσματα της ταφής αυτής ήταν: αρυτήρες με λυχνάρια, σκυφίδια με νομίσματα Θεσσαλονίκης, πήλινα μυροδοχεία, αμφορίσκοι, πήλινο μελαμβαφές λαγήνη, βάσεις και πώματα πυξίδων, σιδερένια στλεγγίδα.

Ο χώρος όπου έγινε η ανακομιδή της προηγούμενης ταφής λαξεύτηκε αργότερα για την κατασκευή του κυρίως θαλάμου. Έχει μήκος 2,10, πλάτος 0,60 μ., και χωρίζεται από τον κυρίως θάλαμο με τοιχάριο από αργολιθοδομή. Εδώ βρέθηκαν δύο κρανία και σκόρπια κόκαλα καθώς και πήλινο μυροδοχείο, αμφορίσκοι, λυχνάρια, πυξίδες, σκυφίδια και αρυτήρες.

Τάφος Γ. Μονοθάλαμος λαξευτός καμαροσκεπής τάφος. Τμήμα του δρόμου καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχανήμα πριν γίνει αντιληπτός. Βρέθηκε συλημένος. Η είσοδος, που βλέπει προς Α., φραζόταν με δύο σειρές πώρινους γωνιολίθους. Στην πρόσοψη της εισόδου λαξεύεται κύκλος στο κέντρο του οποίου και σε βάθος περίπου 0,30 μ. ανοίγεται η πόρτα του θαλάμου. Στο εσωτερικό του θαλάμου και κοντά στην είσοδο βρέθηκε κρανίο και πολλά σκόρπια κόκαλα, καρφιά με ξύλο, χρυσή δανάκη, πήλινο μυροδοχείο, λυχνάρι και φθαρμένο χάλκινο νόμισμα. Όλο το εσωτερικό του τάφου ήταν επιχρισμένο με κονιάματα σε κιτρινωπό, ροζ και άσπρο χρώμα που χωρίζονταν μεταξύ τους με οριζόντιες και κάθετες χαραξεις (μίμηση ισοδομικού συστήματος). Διαστάσεις θαλάμου 2,90 × 2,97 × 2,25 μ.

Τάφος Δ. Μονοθάλαμος λαξευτός τάφος. Η οροφή του βρέθηκε καταστραμμένη και πιθανόν σχημάτιζε καμάρα. Η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με τρεις βαθμίδες που οδηγούσαν σε τετράγωνο όρυγμα, μήκ. 1,20 και πλ. 1,70 μ. Η είσοδος του θαλάμου, που ήταν προς Α., βρέθηκε φραγμένη με αργούς λίθους και κομμάτια από κεραμίδια. Ο θάλαμος έχει διαστάσεις 1,90 × 1,80 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο ταφές, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Κτερίσματα: τριφυλλόστομη οινοχόη, σκυφίδια, αμφορείς, σκύφος, σιδερένια στλεγγίδα και ένα χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Ε' (220-179 π.Χ.) (Π ή ν. 131 β).

Τάφος Ε. Διθάλαμος λαξευτός τάφος. Ολόκληρο το επάνω τμήμα του βρέθηκε καταστραμμένο. Η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με λαξευτή κλίμακα έξι βαθμίδων. Η είσοδος που έβλεπε προς Α., φραζόταν με πωρολίθους διαφόρων μεγεθών. Στον προθάλαμο, διαστ. 1,90 × 3,10 μ., υπάρχουν δύο κλίνες. Στη νότια κλίνη υπήρχε ταφή με κατεύθυνση από Δ. προς

Α. Κτερίσματα: χάλκινη πόρπη, λυχνάρια, μυροδοχεία, αστράγαλοι, σκυφίδια, αρυτήρες και ένας κάρθαρος. Η βόρεια κλίνη ήταν αχρησιμοποίητη. Ο θάλαμος, διαστ. 2,80 × 3,20 μ., είχε δύο κλίνες στη βόρεια και νότια πλευρά.

Ανάμεσα στις δύο κλίνες στη δυτική πλευρά του θαλάμου υπήρχε ένα πεζούλι, ύψ. 0,10 μ. Στη βόρεια κλίνη αποκαλύφθηκε ένα λακκοειδές λάξευμα, με καύση και κτερίσματα: δύο χάντρες από υαλόμαζα, μυροδοχείο, αρυτήρες, σκυφίδια, μικροσκοπικό χρυσό ενώτιο, με μικρό ρόδακα filigrane στο κέντρο, και χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Ε', Πέλλης, και Μακεδονίας, καθώς και πολύ μεγάλο πλήθος σιδερένιων καρφιών. Στο βόρειο και δυτικό τοίχωμα του θαλάμου έχουν λαξευτεί κόγχες στο εσωτερικό των οποίων δε βρέθηκαν ευρήματα.

Τάφος ΣΤ. Παρουσιάστηκε ιδιότυπος λαξευτός τάφος, ημικαταστραμμένος, συνολ. μήκ. 9,30 μ., στον οποίο οδηγούσε μακρύς κατηφορικός διάδρομος με λοξή κατεύθυνση από Β., μήκ. 18,50 μ. Ο διάδρομος αυτός κατέληγε στις βαθμίδες του δρόμου του τάφου. Ο δρόμος-πρόσβαση του τάφου αποτελείται από πέντε βαθμίδες που λαξεύτηκαν χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα. Η είσοδος του τάφου, που βρίσκεται στα δυτικά του δρόμου, φράζεται με λαξευμένους πωρολίθους. Ο προθάλαμος είναι απλός τετράγωνος χώρος, στο βόρειο τοίχωμα του οποίου και σε ύψος 0,85 μ. από το δάπεδο υπάρχει τετράγωνο άνοιγμα, που οδηγεί σε βαθύτατη ημικυκλική κόγχη, που φραζόταν με αργούς λίθους. Η κόγχη περιείχε δύο ταφές με κτερίσματα: πυξίδα, αμφορίσκο, μυροδοχείο και αρυτήρα.

Ιδιοτυπία παρουσιάζει η συνέχεια του τάφου, ο οποίος δημιουργεί ένα πλατύτερο δεύτερο προθάλαμο, διαστ. 2 × 3,20 μ., με κλίνες λαξευμένες εκατέρωθεν, που οδηγεί στον κυρίως θάλαμο, διαστ. 2,90 × 2,60 μ., όπου οι λαξευτές κλίνες διαμορφώνουν ένα κανονικό και πλατύ Π. Η οροφή του κυρίως θαλάμου είναι η μόνη που διασώζεται από ολόκληρο τον τάφο. Ο τάφος ήταν φυσικά διαταραγμένος και τα ευρήματα που βρέθηκαν ήταν ελάχιστα.

Τάφος Ζ. Λαξευτός μονοθάλαμος τάφος. Η οροφή του βρέθηκε καταστραμμένη. Αποτελείται από δρόμο, μήκ. 2,25 και πλ. 1,20 μ., που οδηγεί σε θάλαμο, διαστ. 2,20 × 1,50 μ. Κτερίσματα: δύο μυροδοχεία, ένα σκυφίδιο και χάλκινο νόμισμα Πέλλης.

Τάφος Η. Λαξευτός λακκοειδής τάφος, διαστ. 2,10 × 0,70 μ. Στο εσωτερικό του δε βρέθηκαν κόκαλα. Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα μυροδοχεία, αρυτήρες και πήλινη πυξίδα.

Τάφος Θ. Λαξευτός λακκοειδής τάφος, διαστ. 2,10 × 1 × 0,80 μ. Ο σκελετός σώθηκε σχεδόν ακέραιος. Στο δεξί του χέρι ήταν τοποθετημένο πήλινο κύθιο. Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκαν συγκεντρωμένα δύο μυροδοχεία, αμφορέας, αρυτήρας, πήλινη πυξίδα και σκυφίδιο με χάλκινο νό-

μισμα στο εσωτερικό. Στον τάφο βρέθηκε επίσης και ένα χρυσό ενώτιο.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Κωττουνίου (Ο.Τ. 221, οικόπεδο αδελφών Πρωτόγερου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων διαφόρων εποχών (Σ χ έ δ. 1). Στην πρώτη φάση της υστεροελληνιστικής εποχής και βορειοανατολικά του οικοπέδου Γ. Μωυσιάδη ανήκει το θεμέλιο, πλ. 0,50 μ., μιας μεγάλης κεντρικής αίθουσας, διαστ. 7,50 × 12,50 μ. περίπου. Παράλληλα με τη βόρεια και νότια πλευρά της αίθουσας αυτής αποκαλύφθηκαν τοίχοι άλλων κτιρίων της ίδιας εποχής και ίδιας κατασκευής, χτισμένοι δηλαδή με μεγάλους πώρινους γωνιολίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Το προφανώς κυκλοτερές κτίσμα που αποκαλύφθηκε και ερμηνεύτηκε σαν β' φάση, υπάρχουν συγκεκριμένοι λόγοι να εικάζουμε ότι είναι ημικυκλικό και ειδικότερα ωδείο ή θέατρο ρωμαϊκών χρόνων (Σ χ έ δ. 2· Πί ν. 131 γ).

Η αποκατάσταση του σχεδίου (αναπαράσταση) στηρίζεται στις παρακάτω παρατηρήσεις:

1. Σύγκλιση των αξόνων των ακτινωτά διατεταγμένων τοίχων στο σημείο Ο, εκτός από το νοτιότερο τοίχο που αντίθετα απ' τους υπόλοιπους, είναι σταθερού πλάτους, μεγαλύτερης αντοχής και ο άξονάς του περνάει νοτιότερα από το σημείο Ο. Έτσι διαπιστώνουμε επέκταση του ημικυκλικού ή ημιελλειψοειδούς σχήματος του κοίλου προς την κατεύθυνση του προσκηνίου κατά τη ζώνη που ορίζεται από τους άξονες ΑΑ και ΓΓ. Η ανάπτυξη του κοίλου κατ' αυτόν τον τρόπο συνηθίζεται στη ρωμαϊκή εποχή.

Στο σημείο από όπου ξεκινούν οι ακτινωτοί τοίχοι και στην εξωτερική πλευρά του κτιρίου δημιουργούνται αντηρίδες, πάχ. 0,80 μ.

2. Αν αποκαταστήσουμε γραφικά τη συνέχεια της κάτοψης προς Α., σύμφωνα με τα γεωμετρικά δεδομένα που μας δίνει η υπάρχουσα διάταξη, διαπιστώνουμε ότι ο άξονας ΒΒ του νέου τοίχου που προκύπτει σχηματίζει ορθή γωνία με τον άξονα ΑΑ, πράγμα που συνηγορεί στην επισήμανση του τοίχου ΑΑ σαν οριακού.

3. Τμήμα τοίχου που βρέθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανασκαμμένου χώρου και αποκαλύφθηκε μόνο κατά τομή γιατί η συνέχειά του βρίσκεται προς την οδό Κωττουνίου ερμηνεύτηκε σαν οπίσθιος τοίχος του προσκηνίου για τους εξής λόγους: α) αν θεωρηθεί ότι συνεχίζει το κοίλο αλλάζουν οι γεωμετρικές σχέσεις που δίνουν οι άλλοι ακτινωτά διατεταγμένοι τοίχοι και δε δικαιολογείται η μορφή και η θέση του τοίχου ΑΑ αρχιτεκτονικά ή στατικά· β) σε σύγκριση με το θέατρο, το λεγόμενο στάδιο, που βρέθηκε στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης

(βλ. Κέρνος, σ. 121 και ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 196 κ.ε.) διαπιστώνουμε ταύτιση μεγέθους: διάσταση $\gamma=20$ μ. και στα δύο, λόγος $\beta/\alpha=0,18$ στο υπ' όψη και $\beta/\alpha=0,17$ στο άλλο. Η ύπαρξη αναπτυσσόμενου προσκηνίου στα θέατρα και ωδεία της εποχής αυτής είναι υποχρεωτική.

Βόρεια της μεγάλης ελληνιστικής αίθουσας αποκαλύφθηκε βαθύ όρυγμα στο φυσικό βράχο, διαστ. 2,30 × 3,30 και βάθ. 1,50 μ. από την επιφάνεια του φυσικού βράχου. Βρέθηκε γεμάτο με όστρακα που χρονολογούνται από την ελληνιστική εποχή μέχρι την εποχή της τουρκοκρατίας. Τα περισσότερα όμως από αυτά ανήκουν στην ελληνιστική εποχή. Ο ένας από τους ακτινωτούς τοίχους του ωδείου εδράζεται διαγωνίως στο όρυγμα αυτό. Σε μια τρίτη οικοδομική φάση δημιουργούνται νέα κτίρια ρωμαϊκής επίσης εποχής. Τμήματα των παλιότερων τοίχων καταστρέφονται, και οι πώρινοι γωνιολίθοι των τοίχων της υστεροελληνιστικής εποχής χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των νέων κτιρίων.

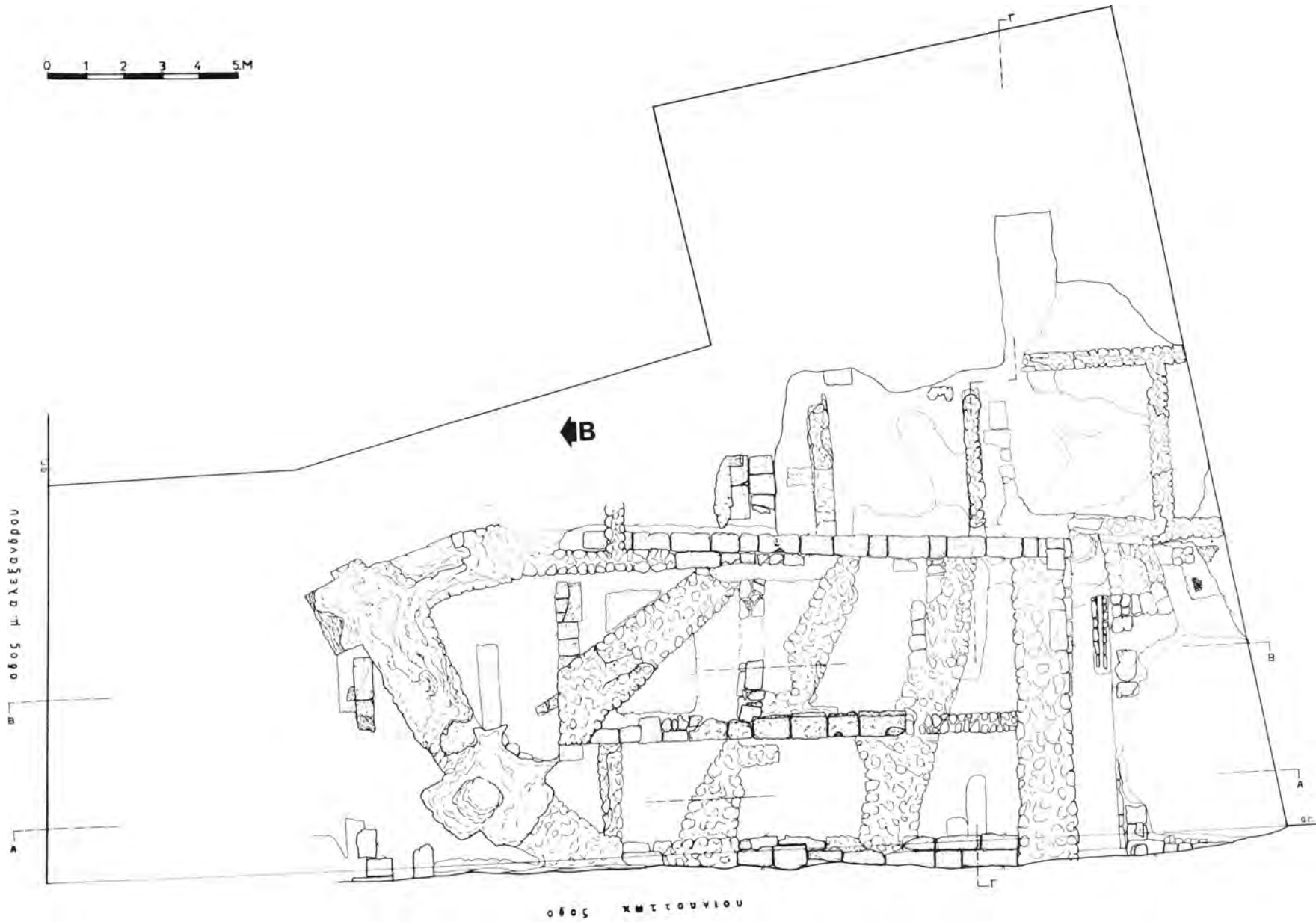
Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου δημιουργούνται τέσσερα δωμάτια, διαστ. 4 × 4,50 μ. περίπου. Οι τοίχοι των δωματίων αυτών, που είναι χτισμένοι με ακατέργαστες πέτρες και πουρόχωμα ως συνδετικό υλικό, βρέθηκαν, σε μερικά σημεία καταστραμμένοι. Τα δάπεδά τους δε διασώθηκαν, το εσωτερικό τους όμως βρέθηκε γεμισμένο με μπαζώματα από ακατέργαστες πέτρες. Είναι πολύ πιθανόν η καταστροφή του κτιρίου αυτού να οφείλεται σε σεισμό.

Τοίχος, μήκ. 12 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν., διαιρεί σε δυο μέρη τη μεγάλη αίθουσα της υστεροελληνιστικής εποχής στο κέντρο του οικοπέδου. Το θεμέλιό του είναι χτισμένο με αργολιθοδομή, ενώ η ανωδομή με μεγάλους πώρινους γωνιολίθους σε β' χρήση (Πί ν. 131 δ). Άλλοι τοίχοι κάθετοι προς αυτόν δημιουργούν μικρότερους χώρους.

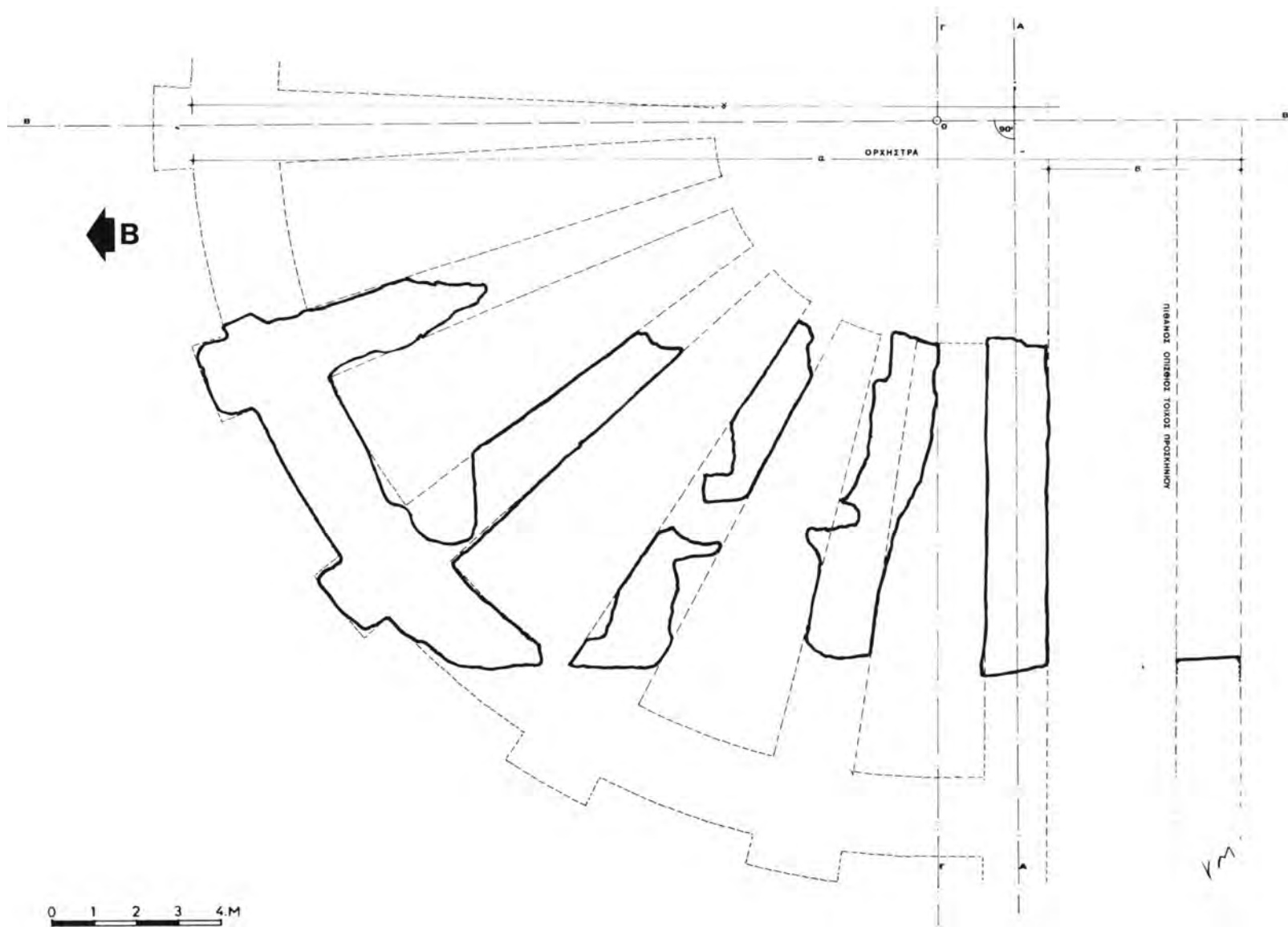
Τη συνεχή κατοίκηση του χώρου μέχρι την εποχή της τουρκοκρατίας δείχνει εσωτερική γωνία δωματίου με δάπεδο από σχιστολιθικές πλάκες που αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου ψηλότερα από όλα τα κτίρια σε μπάζωμα από μαύρο χάρμα. Λόγω της συνεχούς κατοίκησης της περιοχής αυτής, σε όλη την έκταση του ανασκαμμένου οικοπέδου δε βρέθηκαν ομοιογενή χρονολογικά στρώματα.

Οδός Κομνηνών (Ο.Τ. 505, οικόπεδο Χρ. Αρναουτίδη)

Αποκαλύφθηκε λαξευτός μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος. Ο δρόμος που έχει ελαφρώς λοξή κατεύθυνση προς τον άξονα του τάφου, έχει μήκος 4,50 και πλάτος 2,10 μ. Η είσοδος έκλεινε με τέσσερις πώρινους γωνιολίθους. Στο υπέρθυρο της εισόδου ήταν λαξευμένο ανάγλυφο αέτωμα με ένα κεντρικό και δύο πλαϊνά ακρωτήρια. Στο εσωτερικό του θαλάμου, διαστ. 3,10 × 3,15 μ., βρέθηκαν δύο θήκες, διατεταγμένες σε σχήμα Γ. Κάθε θήκη καλυπτόταν με

Σχέδ. 1. Βέροια. Οδός Κωττουλίου (Ο.Τ. 221). Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Βέροια. Οδός Κωππουνίου (Ο.Τ. 221). Ωδείο ή θέατρο ρωμαϊκών χρόνων. Β' οικοδομική φάση.

τέσσερις πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Και οι δύο θήκες βρέθηκαν ανοιγμένες.

Στο εσωτερικό της δυτικής θήκης βρέθηκε μια ταφή με κτερίσματα τμήματα πυξίδων και μυροδοχεία. Στο εσωτερικό της νότιας θήκης βρέθηκαν δύο αλληπάλληλες ταφές: α) η κάτω ταφή, τα κόκαλα της οποίας βρέθηκαν συγκεντρωμένα προς τη δυτική πλευρά της θήκης, β) η επάνω ταφή, με κτερίσματα σκυφίδια, μυροδοχεία και πήλινη χύτρα με λυχνάρι στο εσωτερικό. Επάνω στις καλυπτήριες πλάκες της δυτικής θήκης βρέθηκε πήλινο τεφροδόχο χυτροειδές αγγείο. Τα κτερίσματα βρέθηκαν επίσης τοποθετημένα επάνω στις καλυπτήριες πλάκες των θηκών και πεσμένα στο δάπεδο του θαλάμου.

Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκαν πήλινες χύτρες με λυχνάρια στο εσωτερικό τους (Πί ν. 132 α), αμφορείς με west slope διακόσμηση, μυροδοχεία, σκυφίδια, λεκάνη, μελαμβαφής κάνθαρος, τέσσερις σιδερένιες σπλεγγίδες και τρία χάλκινα νομίσματα της αυτόνομης κοπής νομισμάτων της Μακεδονίας (185-168 π.Χ.).

Ο τάφος χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε επίσης λαξευτός λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση από Δ. προς Α., διαστ. 1,90 × 0,60 × 0,70 μ. Ο τάφος ήταν καλυμμένος με πώρινες πλάκες και βρέθηκε συλημένος. Το κεφάλι βρέθηκε στη δυτική πλευρά, ενώ στην ανατολική υπήρχαν τοποθετημένα ένας αμφορέας και μια χύτρα με λυχνάρι στο εσωτερικό.

Νοτιοανατολικά του τάφου αυτού βρέθηκε επίμηκες παραλληλόγραμμο σκάμμα, μήκ. 3,15 και πλ. 1,30 μ., μια προσπάθεια λάξευσης δρόμου μεγάλου λαξευτού τάφου που εγκαταλείφθηκε πιθανόν λόγω της εξαιρετικής σκληρότητας του βράχου.

Στην επιφάνεια του σκάμματος αυτού βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης με αετωματική επίστεψη (αριθ. ευρ. 689), πλ. 0,28, σωζ. ύψ. 0,35, πάχ. 0,04 μ. (Πί ν. 132 β). Η επιγραφή:

Ἀμύντας Πευκολάου

Ἀρτεμίδωρος Ἀμύντου

Πάρδος Ἴωνος (Ο.Τ. 104, οικόπεδο Γ. Σπανού)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για τη διάνοιξη θεμελίων αποκαλύφθηκε μονοθάλαμος καμαροσκεπής λαξευτός στο μαλακό βράχο τάφος (Σχ έ δ. 3). Η είσοδος του, που έβλεπε προς Β., φραζόταν με πώρινους γωνιολίθους. Η πρόσοψη του τάφου έφερε υποτυπώδη λαξευτή ανάγλυφη αρχιτεκτονική διαμόρφωση, από δύο παραστάδες εκατέρωθεν της εισόδου, οι οποίες στήριζαν επιστύλιο. Στο εσωτερικό του θαλάμου, διαστ. 2,10 × 1,60 μ., βρέθηκαν δύο κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Γ, παράλληλα με το νότιο και δυτικό τοίχωμά του. Ο νεκρός βρέθηκε

στη νότια κλίνη. Η διάβρωση του σκελετού ήταν μεγάλη. Είναι πιθανόν το κεφάλι να βρισκόταν στα ανατολικά. Εδώ βρέθηκαν πήλινο χυτροειδές αγγείο με λυχνάρι στο εσωτερικό, και πήλινο σκυφίδιο, ενώ πεσμένα πιθανόν στο διάδρομο του θαλάμου βρέθηκαν σιδερένια αιχμή δόρατος και εγχειρίδιο, δύο πήλινες οινοχόες, κύλικα, σκυφίδιο και μυροδοχείο.

Ο τάφος βρέθηκε πολύ κοντά στο λαξευτό τάφο όπου είχαν βρεθεί το 1978 τα μεγάλα πήλινα ειδώλια έξω από το δυτικό άκρο της αρχαίας Βέροιας.

Οδός Βερόης (Ο.Τ. 104, οικόπεδο Ε. Γεωργαντά)

Αποκαλύφθηκαν: α) Κιβωτιόσχημος τάφος, εσωτ. διαστ. 2,30 × 1,30 μ., χτισμένος με μεγάλους πώρινους γωνιολίθους. Ο τάφος έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν. Βρέθηκε συλημένος και καταστραμμένος, γιατί έλειπαν οι καλυπτήριες πλάκες καθώς και ολόκληρη η ανατολική και βόρεια πλευρά του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δακρυδόχος και μόνωτο πήλινο μελαμβαφές αγγείο (Πί ν. 132 γ). Δε βρέθηκαν καθόλου κόκαλα. β) Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος καλυμμένος με πώρινες πλάκες, διαστ. 2,60 × 0,80 × 0,90 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο κρανία και κόκαλα.

Οδός Αντ. Τσούπελη (Ο.Τ. 137, οικόπεδο Στ. Γεωργαντά)

Αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικού τοίχου. Σώζεται σε τρεις δόμους που πατούν σε ευθυνηρία, ύψ. 0,50 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,30, πλάτος 0,90 και ύψος 1,50 μ. Μαρμάρινοι δόμοι σε β' χρήση χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του βόρειου τμήματος του τοίχου.

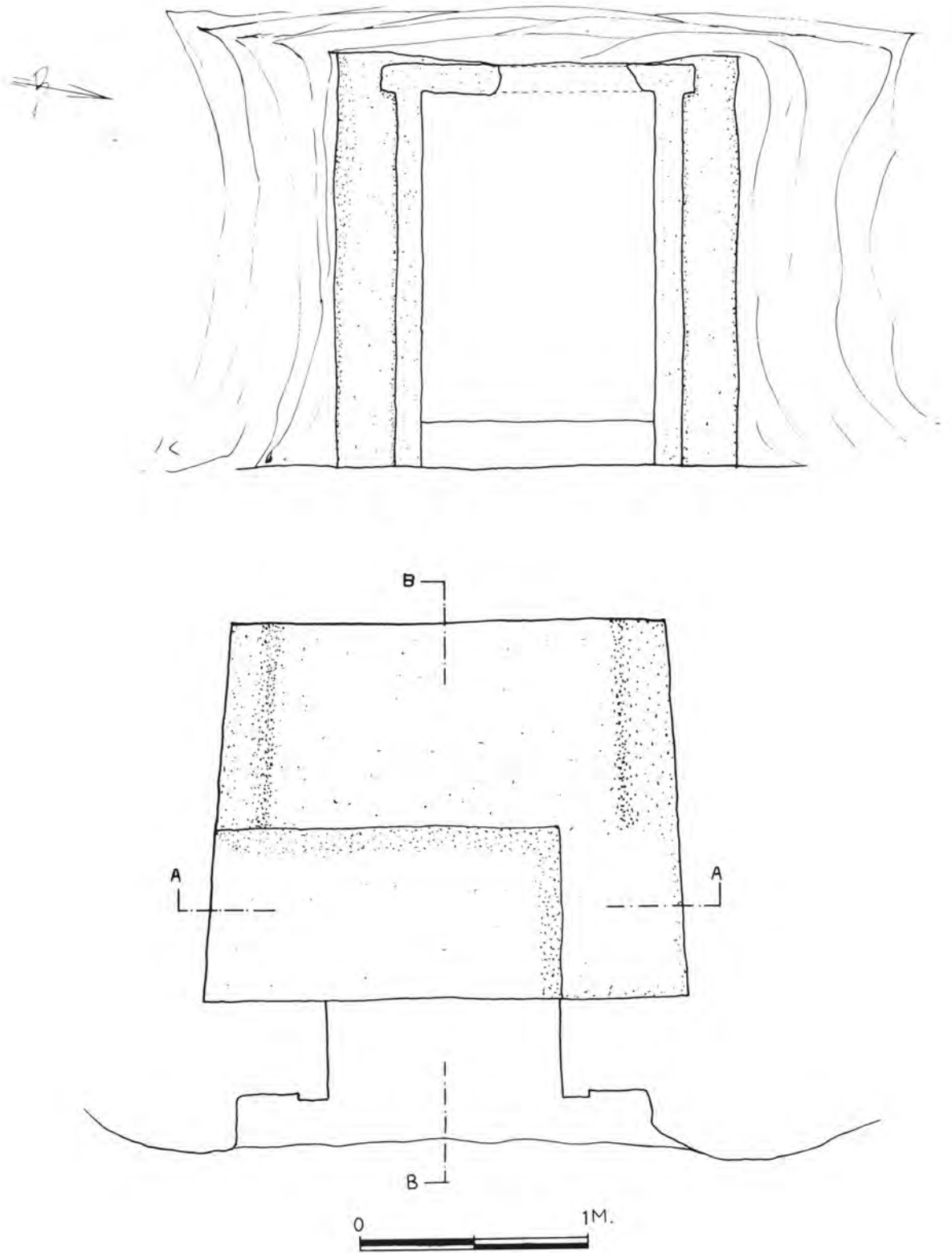
Σε μια γενικότερη μελέτη θα δοθεί η σχέση του τοίχου αυτού με τους αποκαλυφθέντες τοίχους στα γειτονικά οικόπεδα, που μας δίνουν ένα ενδιαφέρον οικοδομικό συγκρότημα της ελληνιστικής εποχής.

Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 220, οικόπεδο Β. Ηλιόπουλου)

Κατά την εκσκαφή βρέθηκε η συνέχεια του μεγάλου τοίχου που είχε αποκαλυφθεί στο δυτικό άκρο του αμέσως βόρεια ευρισκομένου οικοπέδου Β. Ηλιόπουλου (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 266). Ο τοίχος αυτός αποκαλύφθηκε έτσι συνολικά σε μήκος 33 μ. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε τώρα, μήκ. 11 μ., είναι χτισμένο με ακατέργαστες πέτρες συνδεδεμένες με κουρασάνι. Εντοιχισμένο και σε δεύτερη χρήση βρέθηκε εδώ πώρινο διάζωμα μετωπών και τριγύφων, μήκ. 0,87, πλ. 0,50, ύψ. 0,55 μ. (αριθ. ευρ. 688) (Πί ν. 132 δ). Το διάζωμα ήταν πιθανώς επιχρισμένο με επίχρισμα κίτρινου χρώματος.

Οδός Μερ. Καρακωστή

Κατά τις εργασίες της ΔΕΗ βρέθηκαν: α) μαρμάρινη βάση ιωνικού κίονα (αριθ. ευρ. 686), διαστ. 0,56 × 0,56 × 0,24 μ. και β) μαρμάρινη βάση ιωνικού

Σχέδ. 3. Βέροια. Πάροδος Ίωνος (Ο.Τ. 104). Κάτοψη και πρόσοψη του λαξευτού τάφου.

κίονα (αριθ. ευρ. 687), διαστ. 0,58 × 0,58 × 0,23 μ.
Οι δύο βάσεις αποκαλύφθηκαν *in situ*, και η μεταξύ τους απόσταση ήταν 2,60 μ.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Στην Πέλλα συνεχίστηκε η επεξεργασία του αρχιτεκτονικού υλικού του σπιτιού με τα ψηφιδωτά δάπεδα της αρπαγής της Ελένης και του κυνηγιού του ελαφιού στον τομέα Ι, τετράγωνο 5. Συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε ο κίονας της βορειοανατολικής γωνίας του στυλοβάτη.

Έγινε η συντήρηση των κονιαμάτων των χώρων Ι και 2 του σπιτιού με τα κονιάματα (καθαρισμός, συγκόλληση, συναρμολόγηση). Έγινε καθαρισμός και αποκόλληση επιφανειών κονιαμάτων από το χώρο της εισόδου του σπιτιού και συντηρήθηκαν κονιάματα που επέχριαν κίονες του περιστυλίου.

Συνεχίστηκε η αναστήλωση κίωνων στην αρχαία οδό του αρχαιολογικού χώρου του Λόγγου Έδεσσας.

Το συνεργείο αναστήλωσης τον περισσότερο χρόνο ασχολήθηκε με την αναστήλωση των βασιλικών τάφων της Βεργίνας.

Έγινε ακόμη στερέωση τμήματος του αρχαίου τείχους της Βέροιας.

Το συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών εργάστηκε με βραδύ ρυθμό γιατί ο αρχιτεχνίτης κ. Α. Καλλιωντζής απασχολήθηκε τον περισσότερο χρόνο στη συντήρηση των ψηφιδωτών των μνημείων της Θεσσαλονίκης, που υπέστησαν φθορές από το σεισμό του 1978.

Τα υπόλοιπα μέλη του συνεργείου ασχολήθηκαν με τον καθαρισμό των ψηφιδωτών δαπέδων του δωματίου Β της ρωμαϊκής έπαυλης Μπαλτανέτου Ναούσης που είχαν αποκολληθεί το 1978 και κατασκευάστηκε η υποδομή για την επανατοποθέτησή τους.

Επανατοποθετήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου ΑΙ που είχε αποκολληθεί το 1977 και αποκολλήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου Δ.

Συγχρόνως το συνεργείο συντήρησης ασχολήθηκε με τη συντήρηση αγγείων, πήλινων ειδωλίων και νομισμάτων από την Πέλλα, τα οικόπεδα της Βέροιας και χάλκινων αγγείων από την Αναρράχη Εορδαίας για το Μουσείο Κοζάνης. Ακόμη ασχολήθηκε με την κατασκευή βάσεων από *plexiglass* για την τοποθέτηση νέων αντικειμένων στις νέες προθήκες του Μουσείου Πέλλας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Χρυσό ενώτιο. Ο κρίκος με τεχνική συρματοτεχνικής απολήγει σε κεφάλι λιονταριού.

Έδεσσα

Οδός Κασσάνδρου

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος από τη ΔΕΗ βρέθηκε ενεπίγραφο τμήμα κίονα.

Λόγγος Έδεσσας

Κατά τη διάρκεια των πλημμυρών αποκαλύφθηκε πληθώρα αρχιτεκτονικών μελών και νομισμάτων. Στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο του Λόγγου και στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί από το Λόγγο στην Έδεσσα με το ορμητικό ρεύμα των νερών αποκαλύφθηκε καλοχτισμένος τοίχος με μεγάλους γωνιολίθους.

Μοναστηράκι Αλμωπίας

Διαπιστώθηκε η παρουσία αρχαίων στις θέσεις Καβάκια, Δύο Πλατάνια, Άγιος Νικόλαος, αγρός Ελευθεριάδη και φωτογραφήθηκαν στην αυλή του δημοτικού σχολείου κιονόκρανα ύστερης εποχής, ύψ. 0,16, 0,17 και 0,20 μ.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

1. Από την κοίτη του Αλιάκμονα παραδόθηκε τμήμα μαρμάρινου τραπεζοφόρου που προέρχεται προφανώς από μπάζα οικοδομών (αριθ. ευρ. 673), σωζ. ύψ. 0,40, πλ. 0,13 και πάχ. 0,17 μ. Φέρει ανάγλυφη προτομή Διονύσου στεφανωμένου με στεφάνι από κισσό (Π ί ν. 133 α).

2. Από τον περίβολο του ναού Αγίας Παρασκευής της κοινότητας Τριλόφου παραδόθηκε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης (αριθ. ευρ. 676), σωζ. ύψ. 0,34, πλ. 0,37, πάχ. 0,09 μ. Μπροστά σε απλωμένο παραπέτασμα σε πρόστυπο ανάγλυφο αποδίδονται σε πρώτο επίπεδο ανά ζεύγη δύο γυναικείες και δύο αντρικές μορφές, ενώ στο βάθος εικονίζονται τρεις μορφές δούλων και το δέντρο της ζωής, στον κορμό του οποίου είναι τυλιγμένο το χθόνιο φίδι.

3. Από τη γέφυρα της σιδηροδρομικής γραμμής προς το Λαζοχώρι παραδόθηκε κορμός μαρμάρινου αντρικού αγαλματίου (αριθ. ευρ. 677), σωζ. ύψ. 0,40 μ. Λείπουν το κεφάλι, οι πήχεις και οι κνήμες. Η μορφή φορά μόνο ένα μικρό ιματίδιο που πορπώνεται στο δεξιό του ώμο (Π ί ν. 133 β).

4. Από το Λιανοβρόχι Ημαθίας (θέση Κωστοχωρίτικα) παραδόθηκε μαρμάρινη κεφαλή Διοσκούρου σε καλή κατάσταση που φέρει πίλο (αριθ. ευρ. 690), σωζ. ύψ. 0,32 μ. (Π ί ν. 133 γ).

5. Στα μπάζα του οικοπέδου Τερτιβανίδη, στην οδό Ίωνος και Βερόης στη Βέροια βρέθηκε μαρμάρينو επιτύμβιο ανάγλυφο της ύστατης αρχαιότητας (αριθ. ευρ. 678), ύψ. 0,49, πλ. 0,69 και πάχ. 0,15 μ. Στο βάθος του αναγλύφου αποδίδονται οι προτομές μιας αντρικής και δύο γυναικείων μορφών. Ίχνη χρωμάτων διατηρούνται στα χαρακτηριστικά των προσώπων.

6. Στο οικόπεδο Σαρηγιαννίδη, οδός Ίωνος και πάροδος 16ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 104) στη Βέροια, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε ακόσμητη μαρμάρινη σαρκοφάγος (αριθ. ευρ. 684), μήκ. 2,30, ύψ. 1,70 και πλ. 1,15 μ.

7. Στο οικόπεδο αδελφών Ιακωβίδη, οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 211) στη Βέροια βρέθηκαν αποθεμιμένα προς τη δυτική πλευρά τα εξής αρχιτεκτονικά μέλη:

α) Κιονόκρανο με φύλλα άκανθας (αριθ. ευρ. 679), ύψ. 0,59, διαμ. καλάθου 0,47 μ. Λείπει τμήμα της μιας πλευράς του καλάθου, τμήματα των καυλών και των απολήξεων των φύλλων· η μια γωνία του άβακα είναι σπασμένη. Ο καλάθος είναι διακοσμημένος με δύο επάλληλες ζώνες ορθών φύλλων άκανθας και μια ζώνη από καυλούς. Κάθε ζώνη φέρει οχτώ φύλλα άκανθας, που είναι έτσι διατεταγμένα ώστε τα φύλλα της β' ζώνης που βρίσκονται σε βαθύτερο πεδίο να αναδύονται ανάμεσα από τα φύλλα της κάτω στεφάνης. Ο άβακας είναι καμπυλόπλευρος και στηρίζεται σε τέσσερις γωνιακές έλικες. Στο μέσο κάθε

πλευράς υπάρχει από ένα διαφορετικό λουλούδι.

β) Κιονόκρανο αμφικίονα (αριθ. ευρ. 680), ύψ. 0,56, σωζ. μήκ. 1,23, μεγ. πλ. 0,70 μ. Τα φύλλα άκανθας βρίσκονται σε διάταξη περίπου όμοια όπως στο προηγούμενο. Από τους έλικες εκφύονται κρίνα (Πί ν. 133 δ).

γ) Κιονόκρανο αμφικίονα με ίδια περίπου τη διάταξη των διακοσμητικών στοιχείων (αριθ. ευρ. 681), ύψ. 0,59, σωζ. μήκ. 1,25 και σωζ. πλ. 0,85 μ.

δ) Επίκρανο παραστάδας με φύλλα άκανθας (αριθ. ευρ. 682), ύψ. 0,56, σωζ. μήκ. 1,30 και σωζ. πλ. 0,50 μ. Είναι διακοσμημένο με δύο επάλληλες ζώνες ορθών φύλλων άκανθας και μια ζώνη από καυλούς και μισά ανθέμια. Ο άβακας είναι καμπυλόπλευρος. Στο κέντρο της κάθε πλευράς του υπάρχει ένα λουλούδι.

ε) Επίκρανο παραστάδας με φύλλα άκανθας παρόμοιας περίπου διάταξης (αριθ. ευρ. 683), ύψ. 0,58, σωζ. μήκ. 1,20, μεγ. πλ. 0,48 μ. (Πί ν. 133 ε).

Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη χρονολογικά ανήκουν στην περίοδο της τετραρχίας.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΕΡΟΙΑΣ

Κατά το 1979 δεύτερο έτος λειτουργίας της νεοσύστατης 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, συνεχίστηκε η οργάνωση της Εφορείας, πραγματοποιήθηκαν εργασίες για τη συντήρηση των μνημείων της περιφέρειας, καταγραφές εικόνων και λοιπών κειμηλίων, καθώς και εντοπισμός άγνωστων αρχαιοτήτων.

Τα θέματα αυτά αντιμετωπίστηκαν με ελάχιστο επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό και συγκριμένα από τον υπογράφο, συνεπικουρούμενο από τον ημερομίσθιο αρχιτέκτονα Κ. Τροχίδη και την ημερομίσθια γραμματέα Βασ. Βαβρίτσα. Μόνο στα μέσα Δεκεμβρίου προστέθηκε στη δύναμη της Εφορείας και ο μόνιμος αρχιτέκτονας Μιλτ. Πολυβίου.

Στα έργα αναστήλωσης συνεργάστηκαν με τον υπογράφο ο αρχιτέκτονας Κ. Τροχίδης και οι περιοδικά απασχολούμενοι Δημ. Λεμπιάς, πολιτικός μηχανικός και Σπ. Πανταζής, αρχιτεχνίτης.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Βέροια

Παλιά οικία στο συγκρότημα των τουρκικών λουτρών

Η παλιά οικία, που είναι προσαρτημένη στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος των τουρκικών λουτρών, είχε επισκευαστεί κατά βάση το περασμένο έτος (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 270). Κατά το 1979 έγιναν συμπληρωματικές εργασίες στις ξύλινες οροφές των δωματίων.

Ναός Παναγούδας (Υπαπαντής)

Ο ναός της Παναγούδας στη σημερινή του μορφή είναι δίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα, εξωτερικών διαστάσεων, χωρίς τις κόγχες, 8,50 × 15,50 μ. Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, απ' τις οποίες αυτές του νότιου τοίχου χρονολογούνται ακριβώς στο έτος 1706.

Η κάλυψη του ναού δε συγκρατούσε τα νερά της βροχής, γιατί πολλά από τα κεραμίδια ήταν σπασμένα και πολλά από τα ζευκτά είχαν καταστραφεί (Π ί ν. 134 α). Η νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα είχε σχεδόν καταρρεύσει και είχε αντιστηριχθεί πρόχειρα. Επίσης ο νότιος τοίχος παρουσίαζε επικίνδυνη διάγκωση προς την εξωτερική πλευρά, ενώ στον ανατολικό τοίχο και τις κόγχες του Ιερού υπήρχαν πολλές φθορές.

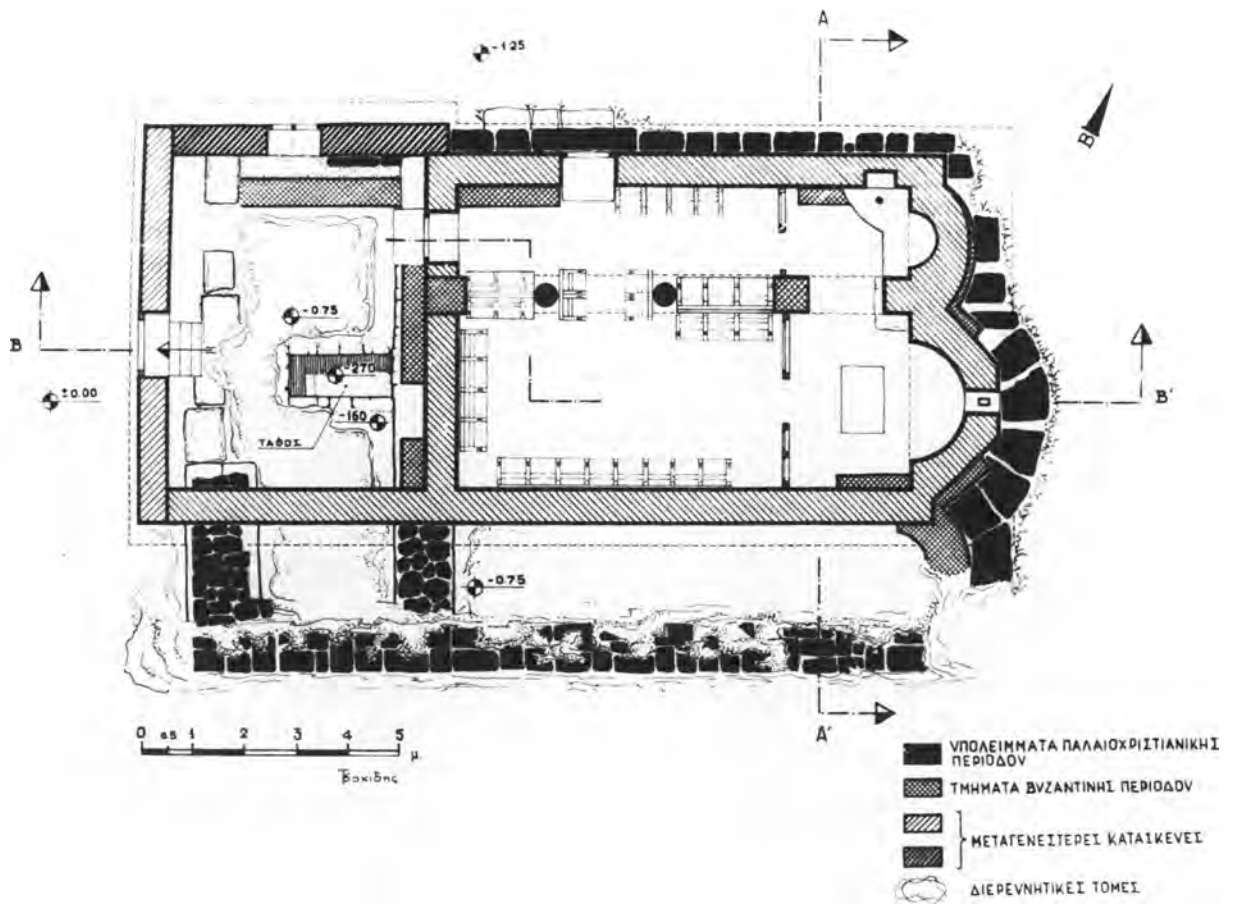
Με τις στερεωτικές εργασίες που ανέλαβε η Εφορεία, συμπληρώθηκαν οι φθορές στην τοιχοποιία των κογχών (Π ί ν. 134 γ), ανακατασκευάστηκε ετοιμόρροπο τμήμα του διαχωριστικού τοίχου του νάρθηκα και του κυρίως ναού, κατεδαφίστηκε και ανακατασκευάστηκε ο νότιος τοίχος του νάρθηκα (Π ί ν. 134 β). Αρμολογήθηκαν οι εξωτερικές όψεις των τοίχων στην ανατολική και νότια πλευρά. Κατεδαφίστηκαν τα ετοιμόρροπα επιχρίσματα στα μέτωπα της τοξοστοιχίας του ναού και αντικαταστάθηκαν με νέα. Τέλος απομακρύνθηκε η παλιά στέγη στον κυρίως ναό και στο νάρθηκα, και ανακατασκευάστηκε με νέα ξυλεία (Π ί ν. 134 β).

Στην ανατολική πλευρά η στέγη επεκτάθηκε προς τα έξω, όπως και η παλιά, μόνο που διαφοροποιήθηκε ο τρόπος στήριξής της: οι ξύλινοι ορθοστάτες, εκτός από το μεσαίο, αντικαταστάθηκαν με λοξές ξύλινες αντηρίδες (Π ί ν. 134 γ). Η επέκταση της στέγης ήταν απαραίτητη για να προστατευθούν οι κόγχες του Ιερού, που έμειναν ακάλυπτες, γιατί δε βρέθηκαν επαρκή στοιχεία, ώστε να αποκατασταθούν οι αρχικές στέγες τους.

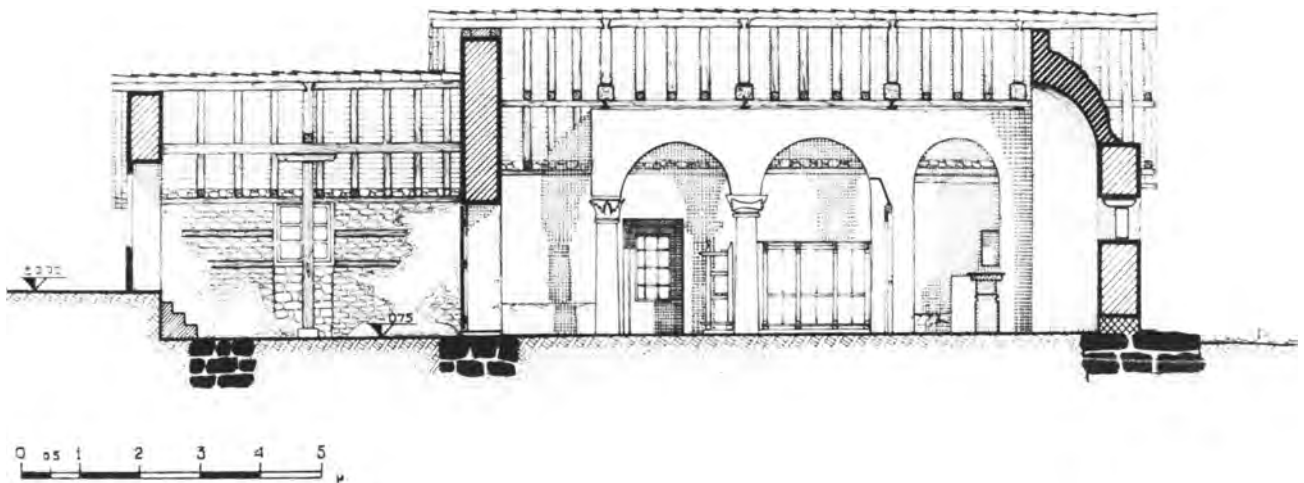
Κατά τη διάρκεια των στερεωτικών εργασιών και με την ευκαιρία της αποχωμάτωσης για τη διαμόρφωση των κλίσεων του εδάφους γύρω από το ναό, δόθηκε η δυνατότητα να γίνουν μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τις παλιότερες φάσεις του. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι αρχικά στη θέση αυτή υπήρχε βασιλική, πιθανόν τρίκλιτη, με μια ημικυκλική κόγχη ανατολικά και νάρθηκα δυτικά, χτισμένη με πελεκημένους πωρολίθους, ίσως σε δεύτερη χρήση, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Σ' αυτό μας οδηγεί τόσο η μορφή της κάτοψης (Σ χ έ δ. 1), όσο και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που ξαναχρησιμοποιήθηκαν στο νεότερο ναό. Πρόκειται για δύο μονολιθικούς κίονες με τα κιονόκρανά τους, κορινθιάζον το ένα (Π ί ν. 134 ε) και ιωνικό το άλλο (Π ί ν. 134 δ), και δύο θωράκια με λατινικό σταυρό σε ανάγλυφο δίσκο και κρινάνθημα στις γωνίες, που είναι τοποθετημένα στο τέμπλο. Ένας χτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με πλήθος οστών, που βρέθηκε κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα, πιθανώς να προέρχεται πάλι από την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Την παλαιοχριστιανική βασιλική διαδέχθηκε στα βυζαντινά χρόνια άλλος ναός, που χρησιμοποίησε τα υπολείμματα των τοίχων της ως κρηπίδωμα. Ο δεύτερος ναός απέληγε στ' ανατολικά σε τρεις κόγχες, ημιεξαγωνική στη μέση και ημικυκλικές στα πλάγια (Σ χ έ δ. 1-3).

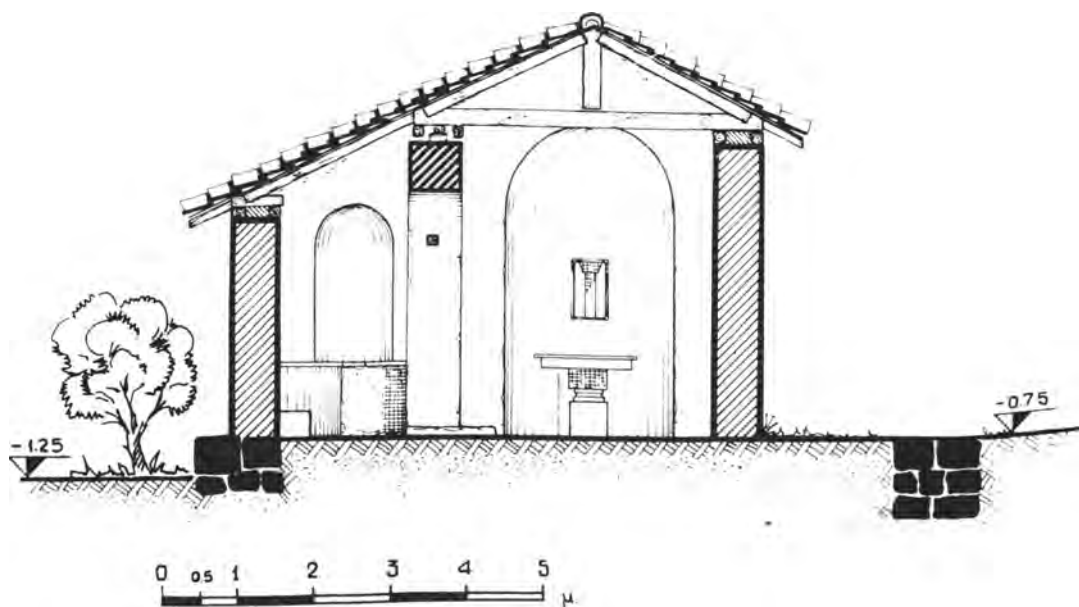
Τέλος, στη μεταβυζαντινή εποχή ξαναχτίστηκε νέα βασιλική με το νάρθηκά της, που περιορίστηκε όμως στο κεντρικό και βόρειο κλίτος. Η στέγη ωστόσο κράτησε την παλιά μορφή, με τον κορφιάτη στον άξονα του παλιού μεσαίου κλίτους (Σ χ έ δ. 1-3).

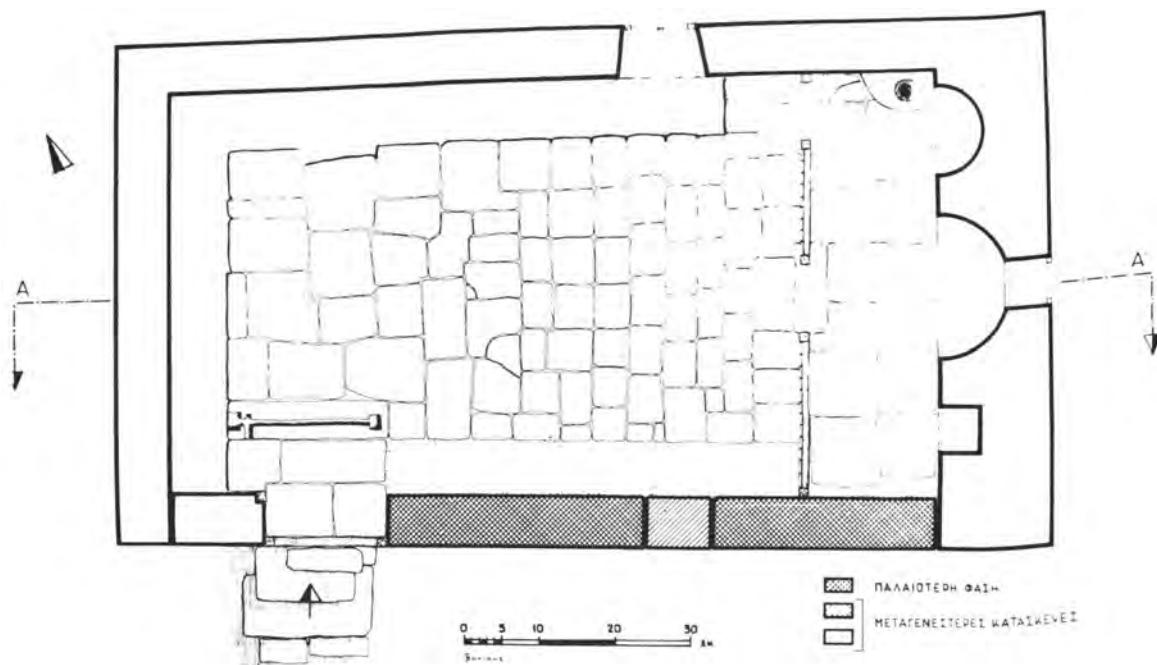
Σχέδ. 1. Βέροια. Ναός Παναγούδας (Υπαπαντής). Γενική κάτοψη με τις φάσεις του ναού.

Σχέδ. 2. Βέροια. Ναός Παναγούδας (Υπαπαντής). Τομή κατά μήκος.

Σχέδ. 3. Βέροια. Ναός Παναγούδας (Υπαπαντής). Τομή κατά πλάτος.

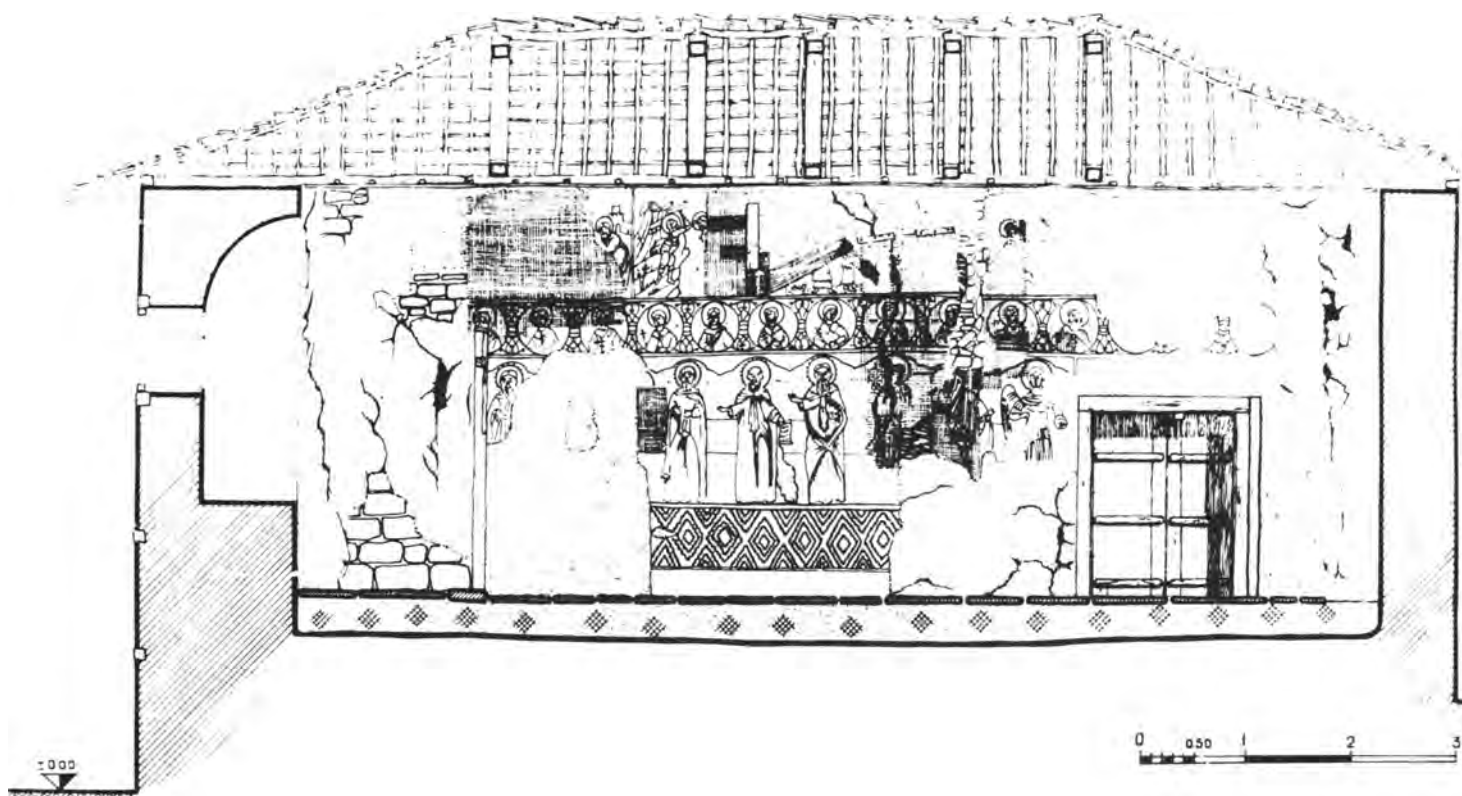
Σχέδ. 4. Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας. Γενική κάτοψη με τις φάσεις του ναού.

Ναός Ευαγγελιστρίας (Πίνακ. 135 α)

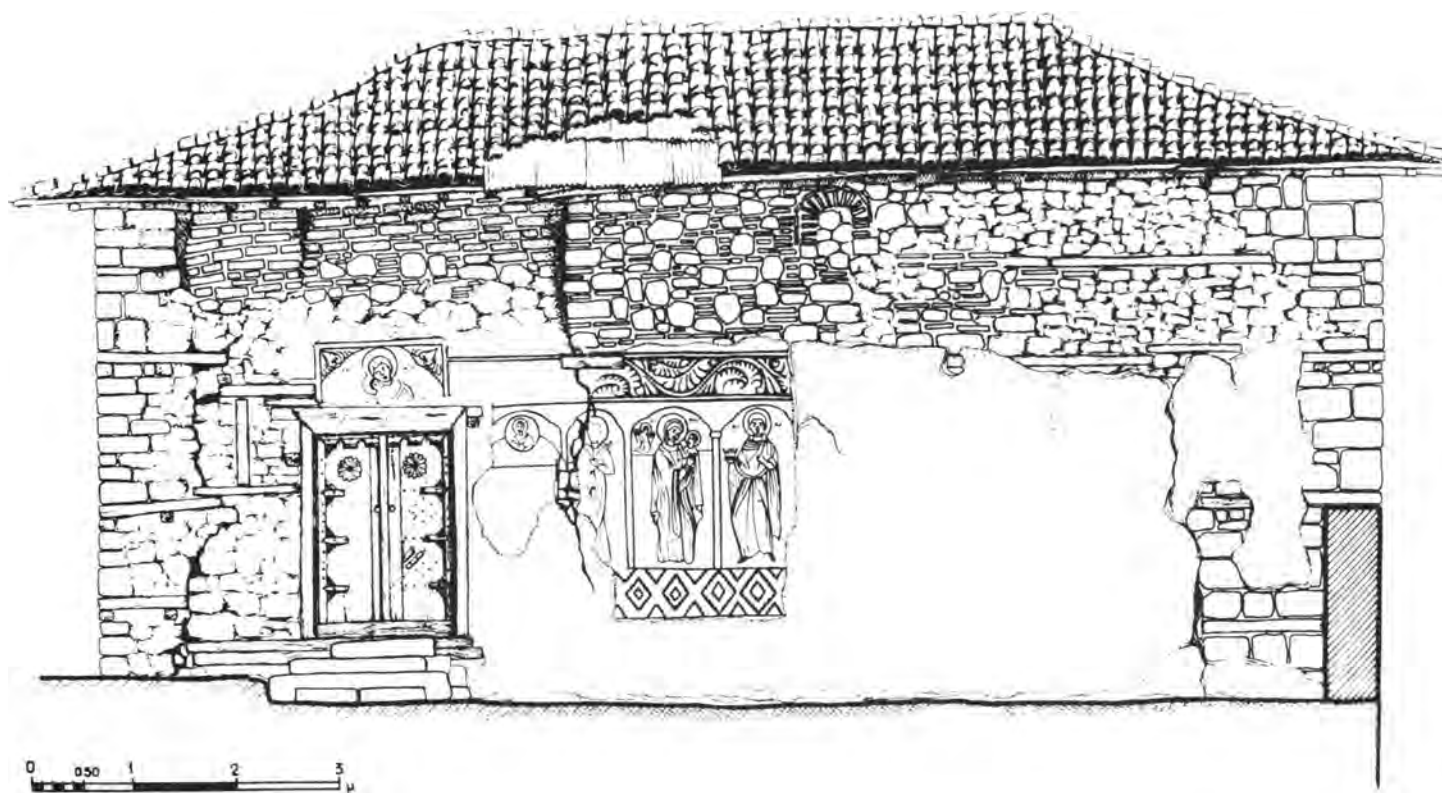
Ο ναός της Ευαγγελιστρίας όπως παρουσιάζεται σήμερα είναι μονόχωρη βασιλική με τετράρριχη στέγη, εξωτ. διαστ. 12,80 × 7,25 μ. Η κόγχη του

Ιερού ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου (Σχέδ. 4).

Τοιχογραφίες διατηρούνταν μόνο στο νότιο τοίχο, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά (Σχέδ. 5-6).

Σχέδ. 5. Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας. Τομή κατά μήκος και εσωτερική όψη του νότιου τοίχου πριν από τις εργασίες.

Σχέδ. 6. Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας. Νότια εξωτερική όψη πριν από τις εργασίες.

Στην εσωτερική όψη μάλιστα διακρίνονταν δύο στρώματα, από τα οποία το ορατό, που είναι και νεότερο, χρονολογείται από την κτητορική επιγραφή, επάνω από τη νότια είσοδο, στα 1672 (Σχ έ δ. 7), η οποία μεταγράφεται ως εξής:

† ΑΝΕΣΤΟΡΗΘΗ Ω ΘΥΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΑΓΕΝΕΒΛΙ
ΣΤΡΑ ΗΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΑΙ ΑΡΧΗΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΜΙΤΡΟΠΟΥΤΗ ΒΕΡΙΑΣ ΔΙΑ ΣΥΝ-
ΔΡΟΜΙΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ / ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ.....

ΕΝ ΕΤΗ Ζ.Ρ.Π

Σχέδ. 7. Βέροια. Ναός Ευαγγελιστριάς. Η κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια είσοδο.

+ ΑΝΕΣΤΟΡΗΘΗ Ω ΘΥΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΒΑΝΓΓΕΛΙ/ΣΤΡΑ ΗΝ ΟΝΟΜΑΤΙ Κ(ΑΙ) ΑΡΧΗΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΜΙΤΡΟΠΟΥΤΗ ΒΕΡΙΑΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΙΣ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) / ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ.....

ΕΝ ΕΤΗ Ζ.Ρ.Π. (= 1672)

Το κτίσμα από άποψη στατική και στεγών βρισκόταν σε απειλιστική κατάσταση. Ο νότιος τοίχος είχε βαθύτατες ρηγματώσεις που τον έκαναν ετοιμόρροπο (Π ί ν. 135 β-γ), ενώ οι τοιχογραφίες του είχαν αποκολληθεί και συγκρατούνταν με πρόχειρους οπλισμούς. Τέλος η στέγη σε πολλά σημεία είχε υποχωρήσει και τα κεραμίδια είχαν διαταραχθεί, με αποτέλεσμα να διαποτίζονται οι τοιχογραφίες από τα νερά της βροχής.

Μετά απ' αυτά κρίθηκε αναγκαία η άμεση επέμβαση στο μνημείο, που αποσκοπούσε στη στερέωση του νότιου τοίχου, τη συντήρηση των τοιχογραφιών του και την ανακατασκευή της στέγης. Κατ' αρχήν αποτιχίστηκε, με την εποπτεία του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου, το νεότερο στρώμα των τοιχογραφιών στην εσωτερική πλευρά του τοίχου, αφού προηγήθηκε ξηρός μηχανικός καθαρισμός. Οι αποτιχισμένες τοιχογραφίες, που κάλυπταν εμβαδόν 50 τ.μ., τοποθετήθηκαν σε πλαίσια και μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας για συντήρηση.

Το παλιότερο στρώμα των τοιχογραφιών διαπιστώθηκε ότι ήταν γεμάτο από τα συνήθη χητρήματα για την πρόσφυση του κονιάματος του δεύτερου στρώματος, σωζόταν αποσπασματικά και είχε αποκολληθεί εν μέρει από τον τοίχο (Π ί ν. 136 α). Γι'

αυτό το λόγο έγιναν οπλισμοί με ύφασμα σ' όλη την επιφάνειά τους.

Στη συνέχεια στερεώθηκε ο ετοιμόρροπος νότιος τοίχος. Κατασκευάστηκαν στο πάχος του δύο αφανείς κολόνες και ένα δοκάρι από οπλισμένο σκυρό-

δεμα, που επενδύθηκαν με τοιχοδομία όμοια με την αρχική¹ (Π ί ν. 135 γ). Επίσης για μεγαλύτερη ασφάλεια ενισχύθηκε η υποθεμελίωση του τοίχου εσωτερικά και εξωτερικά με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Στη στέγη αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια και όλη η παλιά ξυλεία, που είχε αποσθρωθεί, κατασκευάστηκε περιμετρικά σενάζ στην επίστεψη όλων των τοίχων και ανακατασκευάστηκε η στέγη με τη χρησιμοποίηση νέας ξυλείας και επιστροφή ασφαλτόπανου πάνω από το πέτωμα για στεγανοποίηση (Π ί ν. 135 α).

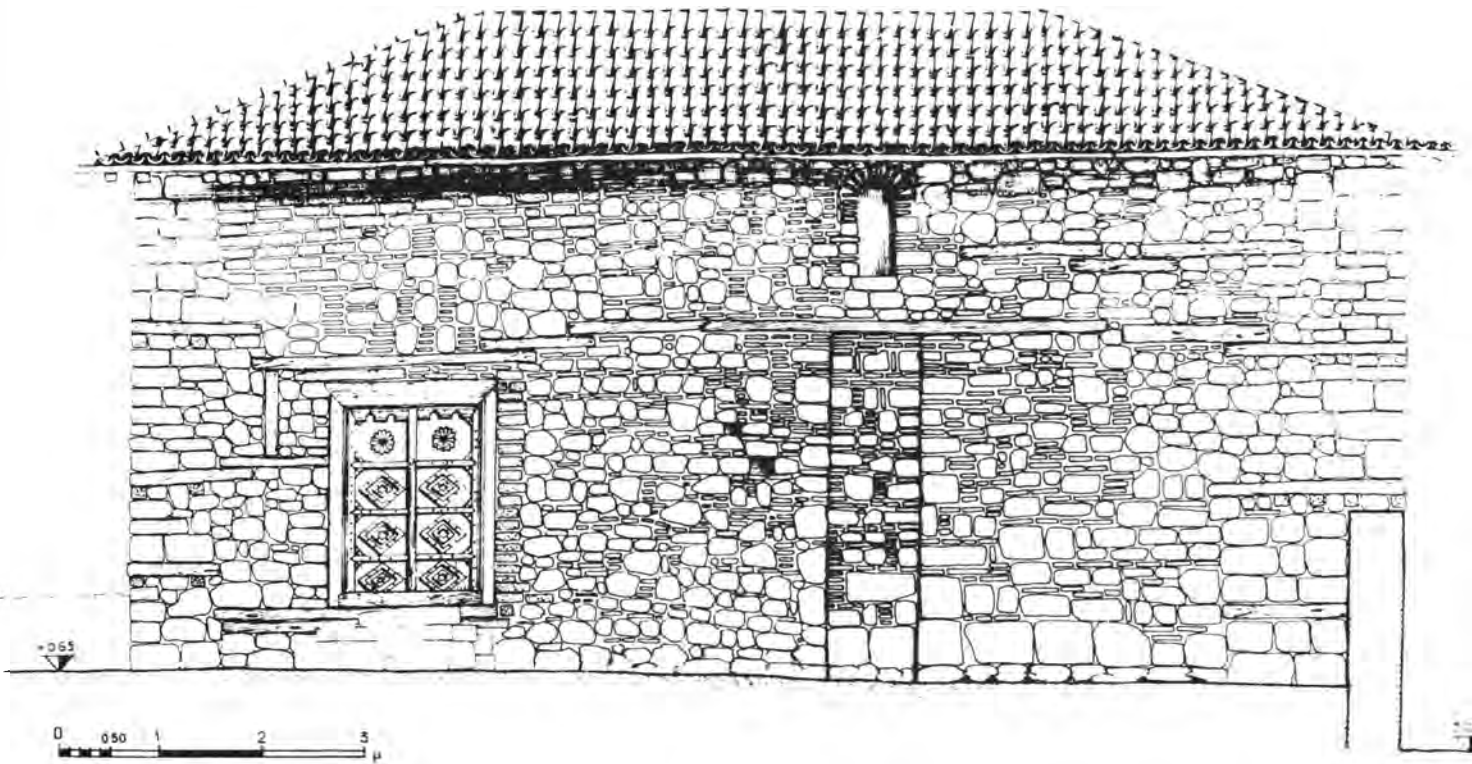
Ακόμη έγινε αποχωμάτωση κατά μήκος της δυτικής και νότιας εξωτερικής πλευράς του ναού, διαμορφώθηκαν οι κλίσεις για την απορροή των νερών της βροχής και επιστρώθηκε το καλντερίμι στο αντίστοιχο τμήμα.

Τέλος, ανακατασκευάστηκε ο ετοιμόρροπος περιβολότοιχος στη νότια πλευρά του ναού και τοποθετήθηκε νέα ξύλινη εξώθυρα.

Με την ευκαιρία των στερεωτικών εργασιών διαπιστώθηκε ότι το παλιότερο τμήμα του ναού είναι ο νότιος τοίχος, που, όπως δείχνει η πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία του, μπορεί να αναχθεί στα βυζαντινά χρόνια (Σχ έ δ. 8· Π ί ν. 135 γ). Σ' αυτό συνηγορούν και τα άφθονα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που είναι εντοιχισμένα στην κλίμακα και στο δάπεδο του ναού.

Η αρχική μορφή του νότιου τοίχου δε μπορεί να

1. Η υπάρχουσα λιθοδομή σχεδιάστηκε με την παραμικρή λεπτομέρεια πριν από την επέμβαση, ώστε να είναι δυνατή η ανακατασκευή της στην ίδια ακριβώς μορφή.

Σχέδ. 8. Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας. Νότια εξωτερική όψη μετά τις εργασίες.

αποκατασταθεί στο σύνολό της, γιατί έχει δεχτεί πολλές μεταγενέστερες επισκευές. Στη μέση της περίπου διακρίνεται ένα άνοιγμα, με τοξωτό παράθυρο επάνω απ' αυτό. Μια ακόμα ένδειξη για τις διάφορες επισκευές στο ναό αποτελεί και ένα εφυαλωμένο σκεύος-αγγείο, με εγχάρακτη διακόσμηση και καφέ και πράσινο χρώμα, του Ιβου περίπου αι.², που βρέθηκε στη θεμελίωση του νότιου τοίχου (Π ή ν. 136 β-γ).

Ναός Αγίου Ανδρέα (ενορίας Αγίου Γεωργίου)

Στο ναό του Αγίου Ανδρέα, που είναι μονόχωρη μεταβυζαντινή βασιλική με νάρθηκα στη νότια πλευρά, κατέρρευσε από τις ραγδαίες βροχοπτώσεις τμήμα της στέγης πάνω από την είσοδο, το οποίο και αποκαταστάθηκε.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης μεταβυζαντινής βασιλικής, με πολλές επεμβάσεις στη δυτική πλευρά. Χρειάστηκε να αντιστηριχτεί ετοιμόρροπο τμήμα του βόρειου τοίχου επάνω από την είσοδο και να επιδιορθωθεί η στέγη στο σημείο αυτό.

Ναός Αγίου Γεωργίου (ενορίας Αγίου Αντωνίου)

Κατά το προηγούμενο έτος είχαν γίνει εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες στο ναό (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 270). Εφέτος ολοκληρώθηκαν με την κατασκευή αποστραγγιστικού αυλακιού στη νότια πλευρά και την επίστρωση καλντεριμιού στη νότια, δυτική και ανατολική πλευρά του μνημείου, ώστε να προστατευθούν τα θεμέλιά του από την υγρασία.

Παλαιοχριστιανικοί Τάφοι (στο οικόπεδο Χρήστου Σαρηγιαννίδη)

Από τους παλαιοχριστιανικούς τάφους που αποκαλύφθηκαν πέρυσι έξω από τη δυτική πλευρά του τείχους της Βέροιας (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 273-

2. Για ανάλογα αγγεία της ίδιας περιόδου βλ. Bulletin du Musée National de Varna XII (XXVII) 1976, σ. 131-6.

279), οι δύο τοιχογραφημένοι T12 και T13 διατηρήθηκαν κάτω από τον υπόστυλο χώρο της νέας οικοδομής. Στις τοιχογραφίες τους έγιναν στεφανώματα και στοκαρίσματα των φθορών.

Νεόκαστρο Ημαθίας

Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Έγινε περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου, όπου παλιότερα επισημάνθηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτά δάπεδα³.

Παλατίτσια Ημαθίας

Ναός Αγίου Δημητρίου

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στον κυρίως ναό. Στερεώθηκαν με εμποτισμούς, στεφανώματα και αρμολογήματα των φθορών οι τοιχογραφίες στα μέτωπα και στο πρώτο προς τα δυτικά εσωράχιο της βόρειας τοξοστοιχίας, καθώς και στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου (Π ί ν. 137 α-β). Παράλληλα έγιναν οπλισμοί για τη συγκράτηση των ετοιμόρροπων τμημάτων των τοιχογραφιών σε διάφορα σημεία του βόρειου τοίχου.

Καστοριά

Κουρσούμ Τζαμί

Έγινε καθαρισμός της στέγης από την άγρια βλάστηση, αποκοπή των δέντρων και απομάκρυνση ετοιμόρροπων κεραμιδιών και μάζων.

Μονή Μαυριώτισσας

Παλιότερα είχαν πραγματοποιηθεί μεγάλης έκτασης εργασίες στον κυρίως ναό του Καθολικού της Παναγίας Μαυριώτισσας, καθώς και στο προσαρτημένο στη νότια πλευρά παρεκκλήσι του Ιωάννη του Θεολόγου, εκτός από το νάρθηκα.

Εξαιτίας των σπασμένων κεραμιδιών η στέγη του νάρθηκα δε συγκρατούσε τα νερά της βροχής, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται οι τοιχογραφίες. Το νότιο τμήμα μάλιστα της στέγης και ιδιαίτερα το προεξέχον γείσο ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπο, επειδή πολλά από τα ξύλινα φουρούσια είχαν σπασει.

Με τις εργασίες που ανέλαβε η Εφορεία εφέτος αντικαταστάθηκε όλη η παλιά σαθρή ξυλεία της στέγης του νάρθηκα, επιστρώθηκε με ασφαλτόπανο το πέτωμα και έγινε επικεράμωση σε επιφάνεια 80 τ.μ. Για την καλύτερη προστασία των τοιχογραφιών στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου κρίθηκε σκόπιμο να γίνει μεγαλύτερη η προεξοχή του γείσου της στέγης, που πήρε τη μορφή υποστέγου (Π ί ν. 138 α). Συμπληρώθηκαν τα αρμολογήματα

στο αέτωμα της εξωτερικής δυτικής πλευράς του κυρίως ναού και επαλείφθηκαν με λινέλαιο όλα τα ξύλινα στοιχεία της στέγης του νάρθηκα.

Ναός Αγίων Αναργύρων

Η κεράμωση του ναού τόσο στη δίρριχτη στέγη του μεσαίου κλίτους, όσο και στις μονόρριχτες των πλάγιων κλιτών είχε διαταραχθεί, με συνέπεια να μην προστατεύεται ο εσωτερικός χώρος από τα νερά της βροχής.

Κατά τις εργασίες επισκευής της στέγης κατασκευάστηκε σενάζ στην επίστεψη όλων των τοίχων, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα ξύλινα στοιχεία, επιστρώθηκε ασφαλτόπανο στο πέτωμα και έγινε ανακεράμωση. Έγιναν επίσης αρμολογήματα στην εξωτερική πλευρά του βόρειου και νότιου τοίχου και αντικαταστάθηκε το παλιό υπόστεγο, το οποίο στηριζόταν σε τσιμεντοπροβόλους πάνω από τη δυτική είσοδο, με νέο μεγαλύτερο για την προστασία των εξωτερικών τοιχογραφιών (Π ί ν. 138 β).

Βυζαντινά Τείχη στην Πλατεία Μακεδονομάχων

Έγινε καθαρισμός από την άγρια βλάστηση και επισκευή σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας.

Αρχοντικό Νατζή

Στο αρχοντικό, που περιήλθε πρόσφατα στην κυριότητα της Υπηρεσίας μετά από απαλλοτρίωση, έγιναν εργασίες αντιστήριξης στη βορειοδυτική πλευρά, όπου είχε καταρρεύσει τμήμα του βόρειου τοίχου από τις ραγδαίες βροχοπτώσεις. Συγκεκριμένα αντιστήριχθηκε ο βόρειος τοίχος, υποστυλώθηκε ο κλειστός εξώστης στη βορειοδυτική πλευρά και καλύφθηκε προσωρινά το αντίστοιχο τμήμα της στέγης με λαμαρίνες, για να προστατευθεί το αρχοντικό από τα νερά της βροχής.

Ναός Αγίου Νικολάου του Σερβιώτη

Συντηρήθηκε ετοιμόρροπο τμήμα της βόρειας πλευράς της στέγης του ναού, με αντικατάσταση της παλιάς ξυλείας και επικεράμωση.

Ναός Αγίου Αθανασίου Μητροπόλεως

Ο ναός είναι μονόχωρη βασιλική με δίρριχτη στέγη και τετράγωνο νάρθηκα στα δυτικά, κατάγραφος με τοιχογραφίες, που χρονολογούνται σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στα 1384-85⁴.

Οι τοιχογραφίες στο βόρειο τοίχο του ναού είχαν πάθει επικίνδυνες διογκώσεις, γι' αυτό χρειάστηκε να γίνει συγκράτηση των ετοιμόρροπων τμημάτων τους με οπλισμούς.

3. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 257.

4. ΑΒΜΕ Δ' 1938, σ. 157.

Ναός Αγίων Αλυπίου και Στυλιανού

Ο ναός των Αγίων Αλυπίου και Στυλιανού είναι μονόχωρος με νεωτερικό νάρθηκα. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Ιερού έχουν διατηρηθεί τοιχογραφίες, της μέσης βυζαντινής περιόδου (11ου-12ου αι.), που παρουσίαζαν ρωγμές και διογκώσεις σε διάφορα σημεία. Έγιναν εμποτισμοί για τη στερέωση των τοιχογραφιών και παράλληλα αποκάλυψη νέων τοιχογραφιών⁵, μετά την απομάκρυνση των ασβεστωμάτων, στο μέσο περίπου του νότιου τοίχου. Έτσι φάνηκαν τρεις ακόμη σκηνές από το Δωδεκάορτο στην επάνω ζώνη, η Υπαπαντή, η Έγερση του Λαζάρου και η Βαϊοφόρος, και δύο ολόσωμοι άγιοι στην κάτω ζώνη, ένας αδιάγνωστος άγιος, αριστερά και η Αγία Μαρίνα δεξιά από μιά εντοιχισμένη θύρα.

Σιάτιστα

Αρχοντικό Μανούση

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν, με χρηματοδότηση του ΕΟΤ, οι στερεωτικές εργασίες στο αρχοντικό Μανούση, που είχαν αρχίσει το 1978. Τοποθετήθηκαν ικριώματα κατά τη βόρεια και ανατολική πλευρά σε συνολικό μήκος 35 μ. και ύψος 12 μ. Αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια στην αντίστοιχη επιφάνεια της στέγης, αντικαταστάθηκαν φθαρμένα σανίδια στο πέτωμα, επιστρώθηκε ασφαλόπανο και έγινε επικεράμωση (Πί ν. 138 γ-139 α). Ανακατασκευάστηκαν ετοιμόρροπα σημεία στους σοβάδες και αρμολογήθηκε όλη η επιφάνεια του βόρειου τοίχου. Επισκευάστηκαν τα παραθυρόφυλλα και τοποθετήθηκαν σίτες και υαλοπίνακες στα παράθυρα της βόρειας και ανατολικής πλευράς. Αντικαταστάθηκαν φθαρμένα σανίδια στο δάπεδο του ορόφου και στερεώθηκε η ξύλινη οροφή στο βορινό δωμάτιο. Τέλος έγινε επάλειψη με λινέλαιο όλων των ορατών ξύλινων στοιχείων στη βόρεια και ανατολική πλευρά και καθαρίστηκε η αυλή από τα μάζα.

Αρχοντικό Μαλιόγκα

Το αρχοντικό, καθώς είχε καταρρεύσει παλιότερα ο ανατολικός τοίχος του, ήταν ετοιμόρροπο. Για ν' αποφευχθεί η κατάρρευση του κτιρίου, έγινε προσωρινή αντιστήριξη της νοτιοδυτικής πλευράς, υποστύλωση της στέγης και συγκράτηση με οπλισμούς των ετοιμόρροπων τοιχογραφιών.

Αρχοντικό Νερατζόπουλου

Ανακατασκευάστηκε ο ανατολικός περιβολότοιχος του αρχοντικού, που είχε καταρρεύσει κατά τη διάρκεια του χειμώνα, καθώς και ετοιμόρροπο τμήμα του δυτικού περιβολότοιχου.

5. Τις υπάρχουσες τοιχογραφίες και αυτές που αποκαλύφθηκαν μελετά και θα δημοσιεύσει ο συνάδελφος Ευθ. Τσιγαρίδας.

Έδεσσα

Παλιά Μητρόπολη

Αντιστηρίχθηκε ο ετοιμόρροπος βόρειος τοίχος του νάρθηκα και συμπληρώθηκαν οι φθορές στην τοιχοποιία της νοτιοδυτικής γωνίας του.

Βυθός Κοζάνης

Μονή Αγίας Τριάδας

Ανακατασκευάστηκε η στέγη στο μισό περίπου τμήμα της νότιας πτέρυγας των κελιών με δαπάνες της μονής και επίβλεψη της Εφορείας μας (Πί ν. 139 β-γ).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Κατά τους χειμερινούς μήνες, στις αρχές και το τέλος του έτους, συνεχίστηκε η συντήρηση αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από το ναΐσκο στο διάμεσο τείχος των Σερβίων και άρχισε η συντήρηση της τοιχογραφίας του Αγίου Νικολάου, που είχε αποκολληθεί από το ναό του Αγίου Νικολάου Ξυλοτραφή Βεροίας, καθώς και τοιχογραφιών από το ναό της Αγίας Φωτίδας και του αρχοντικού του Σιορ-Μανωλάκη Βεροίας.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Βέροια

Τουρκικά Λουτρά

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των γλυπτών⁶ που είχαν μεταφερθεί στο γυναικείο τμήμα των λουτρών (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 270) και έγινε σχεδίαση των πιο σημαντικών απ' αυτά.

Τέλος κατασκευάστηκαν ξύλινα ράφια σε πλαίσια από dexiop κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, όπου τοποθετήθηκε ένα μέρος των γλυπτών.

Στον κεντρικό χώρο του ανδρικού τμήματος των λουτρών, που έχει μετατραπεί σε εργαστήριο συντήρησης και αποθήκευσης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών (βλ. ό.π.), κατασκευάστηκαν συμπληρωματικά νέες θήκες-πλαίσια κατά μήκος της ανατολικής πλευράς για την τοποθέτηση των συντηρημένων από τις τοιχογραφίες.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πραγματοποιήθηκε καταγραφή και φωτογράφηση των φορητών εικόνων και των διάφορων κειμηλίων στους ναούς και τα μοναστήρια του νομού Πέλλας, μετά από συνεννόηση με την Ι. Μητρόπολη Εδέσσης και με τη βοήθεια της αρχαιολόγου Δέσπ. Ευγενίδου. Συγκεκριμένα κατά τόπους έγινε καταγραφή στους εξής ναούς: Ι. Δυτικό: Ναός Αγίας

6. Η καταγραφή είχε αρχίσει παλιότερα, το 1977, με τη βοήθεια της αρχαιολόγου Αναστ. Τούρτα.

Τριάδας. 2 Αραβησσός: Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. 3. Αγριοσυκιά: Ναός Αγίου Αθανασίου. 4. Παλιός Μυλότοπος: Αγία Παρασκευή. 5. Μαυροβούνιο: Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. 6. Καλή: Ναός Αγίου Αθανασίου. 7. Προφήτης Ηλίας: Ναός Προφήτη Ηλία. 8. Παλαίφυτο: Ναός Τιμίου Προδρόμου. 9. Γαλατάδες: Ναός Αγίου Αθανασίου. 10. Γενισιά: Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. 11. Νέα Ζωή: Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. 12. Σαμάριο: Ναός Αγίου Γεωργίου. 13. Άγρας: Ναός Αγίου Δημητρίου. 14. Αγία Φωτεινή: Ναός Αγίου Νικολάου. 15. Παναγίτσα: Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. 16. Λάκκα: Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου. 17. Παραλίμνη: Ναός Αγίου Αθανασίου. 18. Δαμιανό: Ναός Αγίου Δημητρίου. 19. Κάτω Λιποχώρι: α) Ναός Αγίου Γεωργίου, β) Ναός Τριών Αγίων.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Χρυσή Αλμωπίας

Κάστρο

Στο λόφο που υψώνεται ΒΔ. του οικισμού Χρυσής Αλμωπίας σώζονται τα ερείπια του οχυρωματικού περιβόλου ενός κάστρου, σε μήκος 500 μ. περίπου, με τέσσερις πύργους, εναλλάξ στρογγυλούς και τε-

τράγωνους (Πί ν. 140 α-γ). Το κάστρο είχε επισημάνει στα μέσα του 19ου αι. ο περιηγητής M. Delacoulonche⁷, ο οποίος μάλιστα το ταύτισε με τη βυζαντινή πόλη του 10ου αι., τα Μογλενά.

Η Εφορεία πραγματοποίησε τοπογράφηση και αποτύπωση των ερειπίων του κάστρου και πρότεινε, μέσω του τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Βορείου Ελλάδος, την κήρυξη του ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Βεργίνα

Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Κατά τη βαθιά άρση των αγρών ιδιοκτησίας Θωμά Λιλιόπουλου και Κωνστ. Λαζόπουλου στη θέση Τσιμουρλά ή Ρύζια, αποκαλύφθηκαν τμήματα θωρακίων με εγχάρακτο και ανάγλυφο γεωμετρικό διάκοσμο, αρράβδωτοι κίονες και κιονίσκοι, βάσεις κίωνων, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα και τμήμα αμφικιονίου παραθύρου (Πί ν. 141 α-δ).

Τα μαρμάρινα αυτά αρχιτεκτονικά μέλη σε συνδυασμό με τους λίθους, τις πλίνθους και τα κεραμίδια που είναι διάσπαρτα στον αγρό κυρίως του Λαζόπουλου δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία, ότι στο χώρο υπάρχει κάποιο παλαιοχριστιανικό κτίριο, πιθανόν βασιλική.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

7. M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords d'Aliakmon e.t.c., Παρίσι 1858, σ. 166 κ.ε.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Θάσος

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν οι δοκιμαστικές έρευνες στην περιοχή της αρχαίας πόλης (Σ χ έ δ. 1) και ερευνήθηκαν περιπτωσιακά ορισμένοι τάφοι από την αρχαία νεκρόπολη. Τις ανασκαφές επέβλεπε ο Β. Πούλιος, αρχαιολόγος, έκτακτος επιστημονικός βοηθός¹.

Οικόπεδο Μουσά

Το οικόπεδο αυτό που βρίσκεται στην περιοχή νότια από το ιερό του Ηρακλέους αποτελεί τμήμα του οικοπέδου Μυρώνη-Τερζίδη, στο οποίο είχαν πραγματοποιηθεί δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες στα 1977-1978² (Σ χ έ δ. 1:5).

Στο οικόπεδο Μουσά πραγματοποιήθηκαν τρεις ανασκαφικές τομές (Α,Β,Γ), στις οποίες αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων. Το κτίριο αυτό πλαισίωνε τη νότια παρειά του αρχαίου δρόμου, τον οποίο είχαν αποκαλύψει οι ανασκαφικές έρευνες του οικοπέδου Μυρώνη-Τερζίδη.

Από το κτίριο στη νότια πλευρά του δρόμου αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος, πιθανότατα υψίθριος χώρος-αυλή, που πρέπει να επικοινωνούσε με το δρόμο. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου αυτού σωζόταν ένα μικρό πλακόστρωτο, μέσα στο οποίο διακρινόταν μια πλάκα μαρμάρινη, την οποία διέσχιζε ένα κοίλο λάξευμα· το λάξευμα κατέληγε σε δύο εκροές. Από το κέντρο περίπου του χώρου, από το σημείο όπου το έδαφος είχε μαύρο χρώμα, ξεκινούσε ένας πήλινος αγωγός που κατέληγε στη μια εκροή της πλάκας. Από τον αγωγό αυτό σώζονταν μόνο θραύσματα στη βορειοανατολική γωνία του χώρου. Πολύ καλύτερα σωζόταν ένας δεύτερος αγωγός, ο οποίος ξεκινούσε από το δεύτερο λάξευμα της πλάκας και προχωρούσε παράλληλα με το βόρειο τοίχο του χώρου για να εκβάλει προφανώς στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του δρόμου. Ο αγωγός αυτός ήταν χτιστός, με κεραμίδες στον πυθμένα και καλυπτόταν από πλάκες (Σ χ έ δ. 2). Το σύνολο έδινε την εικόνα κάποιας ειδικής εγκατάστασης εργαστηρίου, η οποία ωστόσο δε στάθηκε δυνατό να προσδιοριστεί.

Οικόπεδο Νικολέρη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην πεδιάδα, που απλώνεται στα ΝΔ. του λόφου της αρχαίας ακρόπολης σε μικρή απόσταση από το νότιο τείχος της αρχαίας πόλης και δίπλα στο οικόπεδο Λημναίου, που ερευνήθηκε το 1977³ (Σ χ έ δ. 1:6).

Τα κτίρια που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Λημναίου και Νικολέρη εμφανίζουν αντίστοιχα κτιριακές φάσεις και πιθανότατα αποτελούν ένα κτιριακό σύνολο.

Η αρχαιότερη κτιριακή φάση στο οικόπεδο Νικολέρη χρονολογείται στα τέλη του 6ου - μέσα του 5ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 3). Από τη φάση αυτή διακρίνονται δύο συνεχόμενοι ορθογώνιοι χώροι (χώρος Α: 4,70 × 3 μ., χώρος Β: 4,50 × 3 μ.) και ορισμένοι αποσπασματικοί τοίχοι στα νότια αυτών των χώρων κάτω από τους τοίχους της νεότερης κτιριακής φάσης.

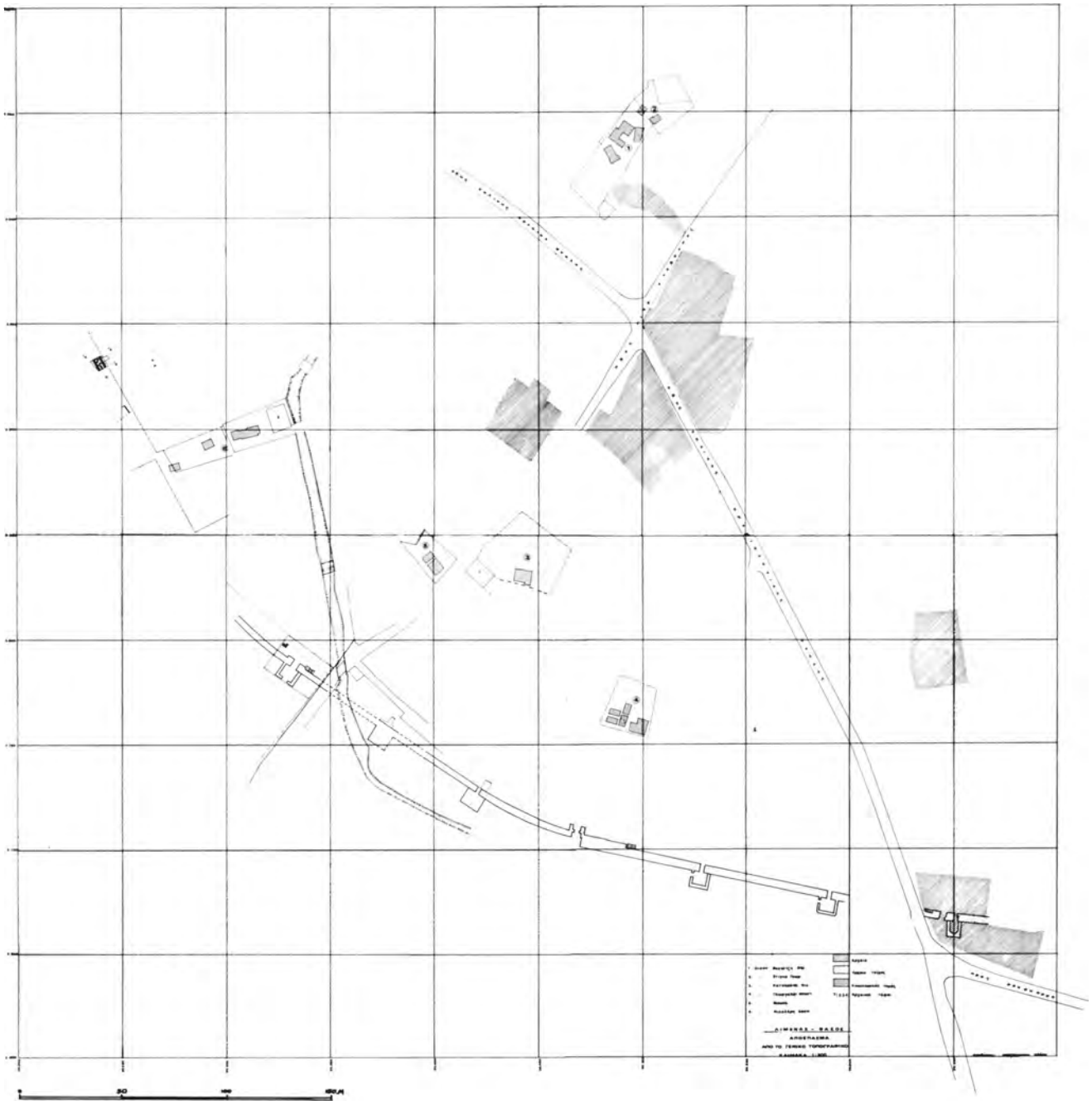
Οι τοίχοι της φάσης αυτής είναι χτισμένοι με στενούς οριζόντια τοποθετημένους σχιστολίθους και εμφανίζουν μια τοιχοδομία περισσότερο επιμελημένη από των τοίχων της νεότερης κτιριακής φάσης. Στους συνεχόμενους χώρους Α και Β του κτιρίου της αρχαιότερης φάσης βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός οξυπύθμενων αμφορέων τοποθετημένων σε κανονικές σειρές με το στόμιο στο έδαφος (Π ί ν. 142 α) (χώρος Α: 108 αμφορείς, χώρος Β: 21 αμφορείς). Οι αμφορείς αποτελούν ένα σύνολο και πρέπει να είναι σύγχρονοι. Από τις σφραγίδες που εμφανίζονται σε μεγάλο ποσοστό διαπιστώνεται ότι ανήκουν σε ιδιαίτερη ομάδα ενσφράγιστων αμφορέων, η οποία για πρώτη φορά εντοπίζεται με τόση βεβαιότητα στη Θάσο. Οι ενσφράγιστοι αμφορείς είναι 69 σε σύνολο 95 αμφορέων. Τα σφραγίσματα είναι ορθογώνια ή κυκλικά και εμφανίζονται άλλοτε στο επάνω και άλλοτε στο κάτω τμήμα της λαβής. Στα σφραγίσματα εμφανίζονται μόνο σύμβολα χωρίς επιγραφή (Π ί ν. 142 β-δ), τα οποία κατανέμονται ως εξής στους ενσφράγιστους αμφορείς: αετός με ανοιχτά φτερά: 17 (αμφορείς χώρων Α και Β), λύρα: 34 (αμφορείς χώρων Α και Β), προτομή ταύρου: 17 (αμφορείς χώρων Α και Β), Σειληνός που τρέχει: 2 (αμφορείς χώρων Α και Β), χελώνα: 20 (αμφορείς χώρου Β).

Το σχήμα των αμφορέων — το εσωτερικό των οποίων είναι επιχρισμένο με πίσσα — θυμίζει τους λεγόμενους «πρωτοθασιακούς αμφορείς», που έχουν βρεθεί στα παράλια του Βοσπόρου και του Ευξείνου και έχουν χρονολογηθεί από ανασκαφικά στοιχεία στα τέλη του 6ου - αρχές του 5ου αι. π.Χ.⁴ Αντί-

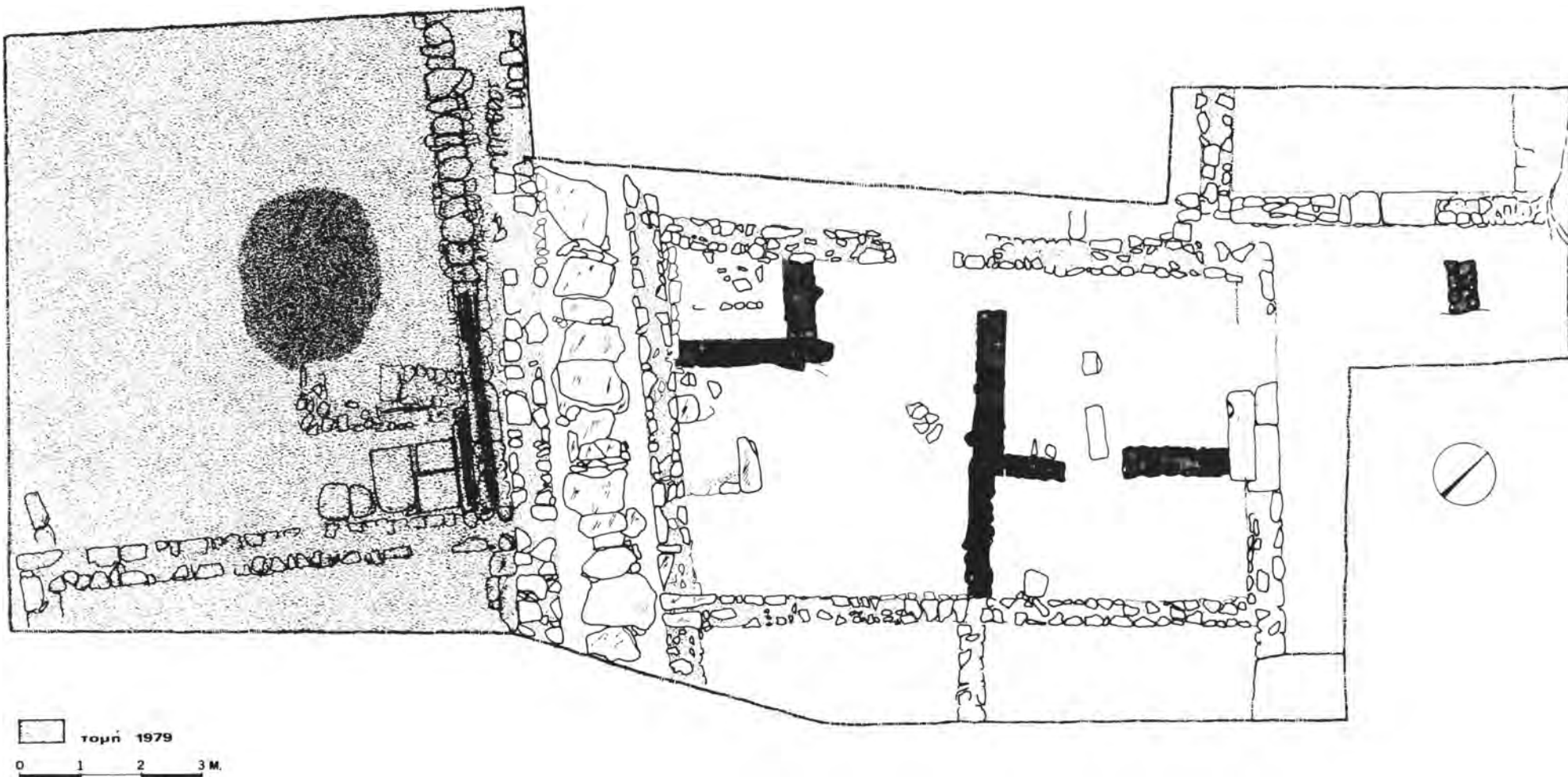
1. Τα ανασκαφικά σχέδια είναι των Γ. Αθανασιάδη, αρχιτέκτονα, Κ. Μαγαρισιώτη, σχεδιάστριας, Ε. Κοτζαγιώργη, σχεδιάστριας.
2. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 244, Σχέδ. 4.

3. Ό.π., σ. 241.

4. I. B. Zeest, L'embilage céramique du Bospore, Μόσχα 1960, σ. 79-80, πίν. VI, 15 b (μετάφραση από τα ρωσικά Z. Garland). Οι αμφορείς είναι ασφράγιστοι.

Σχέδ. 1. Θάσος. Τοπογραφικό δοκιμαστικών ανασκαφών.

Σχέδ. 2. Θάσος, Οικόπεδα Μουσα-Μυρώνη-Τερζίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

στοιχη είναι και η χρονολογία που προκύπτει για τους θασιακούς αμφορείς αυτού του τύπου από την κεραμική που βρέθηκε στο αμμουδερό χώμα, όπου έχουν σφηνωθεί οι αμφορείς και των δύο χώρων του κτιρίου.

Στα όστρακα του αρχαιότερου στρώματος του κτιρίου των αμφορέων εμφανίζονται όστρακα μελανόμορφων αττικών αγγείων του τέλους του 4ου αι. π.Χ., καθώς και όστρακα ιωνικών κυλίκων και σκύφων με υπογεωμετρική διακόσμηση, τα οποία ως προϊόντα τοπικών εργαστηρίων είναι βέβαια δυνατό να έχουν επιβιώσει στον 5ο αι. π.Χ., αλλά οπωσδήποτε είναι δύσκολο να χρονολογηθούν κάτω από το β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Οι ενσφράγιστοι επομένως αμφορείς αυτής της ομάδας αποτελούν τα αρχαιότερα παραδείγματα θασιακών ενσφράγιστων αμφορέων, η εμφάνιση των οποίων συνδέεται με την παρέμβαση της πόλης στην οργάνωση και στη διακίνηση του θασιακού οίνου, που προκύπτει εξάλλου και από τη χρονολογημένη στα 480-470 π.Χ. επιγραφή με τον αρχαιότερο νόμο για το θασιακό οίνο⁵. Τα πρώτα αυτά ανεπίγραφα σύμβολα στα σφραγίσματα των θασιακών αμφορέων τα οποία, όπως έχει ήδη επισημανθεί, σχετίζονται με τα σύμβολα των νομισμάτων των αρχαίων πόλεων, τα διαδέχονται τα πρώτα ανεπίγραφα σφραγίσματα, που εμφανίζονται στους θασιακούς αμφορείς στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁶

Στον 4ο αι. π.Χ. εξαιτίας της ανόδου της στάθμης του νερού στην περιοχή αυτή, που παρατηρείται και σε άλλα σημεία της αρχαίας πόλης επιχωματώθηκε το κτίριο του 5ου αι. π.Χ. για να χτιστεί ένα νέο κτίριο, πιθανότατα οικία επίσης (Πί ν. 143 α). Στη νέα αυτή κτιριακή φάση χρησιμοποιήθηκαν ορισμένοι τοίχοι από το προγενέστερο κτίριο στους οποίους δόθηκε μεγαλύτερο ύψος. Παράλληλα χτίστηκαν νέοι τοίχοι για να δημιουργηθούν νέοι χώροι και η υπαίθρια αυλή. Οι αμφορείς που ήταν αποθηκευμένοι στην προγενέστερη οικία έμειναν *in situ* και χρησιμοποιήθηκαν για αποστράγγιση του εδάφους τοποθετημένοι σε ανεστραμμένη θέση. Η εμφάνιση αμφορέων πάνω στον ανατολικό τοίχο του χώρου Α του προγενέστερου κτιρίου επιτρέπει το συσχετισμό αυτής της ειδικής διευθέτησης των αμφορέων με την αποστράγγιση υπερυψωμένου δαπέδου του κτιρίου του 4ου αι. π.Χ., πρακτική γνωστή και από άλλες σχετικές περιπτώσεις⁷.

Η ομοιογένεια που εμφανίζει το σύνολο των αμφορέων αποκλείει οπωσδήποτε την περίπτωση να

έχουν μεταφερθεί αυτοί από άλλες θέσεις την εποχή της κατασκευής του κτιρίου του 4ου αι. π.Χ.

Από το κτίριο του 4ου αι. π.Χ. έχουν αποκαλυφθεί μια υπαίθρια αυλή με πηγάδι που έχει χτιστεί πάνω στο χώρο Β του προγενέστερου κτιρίου, καθώς και δωμάτια στα βόρεια και νότια της αυλής.

Στο μεγάλο δωμάτιο στα βόρεια της αυλής, όπου σώζεται το κατώφλι και ένα μέρος της ανατολικής παραστάδας της πόρτας, χρησιμοποιούνται ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του προγενέστερου κτιρίου (Πί ν. 142 α).

Τα ανατολικά όρια του κτιρίου του 4ου αι. π.Χ. παραμένουν ασαφή, ενώ στα δυτικά φαίνεται ότι εντοπίζεται κάποιος αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. Η παρουσία του δρόμου προσδιορίζεται από την ύπαρξη ενός αποχετευτικού αγωγού με την ίδια κατεύθυνση στον αγωγό αυτό εκβάλλουν επτά αγωγοί (Α) από το κτίριο του 4ου αι. π.Χ., καθώς και ένας άλλος αγωγός (Γ) από το κτιριακό συγκρότημα της δυτικής παρειάς του δρόμου.

Είναι επίσης πιθανό το κτίριο του 4ου αι. π.Χ. να βρίσκεται στη γωνία δύο δρόμων που διασταυρώνονται, αλλά στη θέση αυτή η έρευνα δεν ήταν δυνατό να επεκταθεί (Σ χ έ δ. 3).

Με μια τομή επίσης που πραγματοποιήθηκε στα νότια όρια του οικοπέδου ερευνήθηκε η πορεία του αρχαίου τείχους στην περιοχή αυτή. Το ίδιο το τείχος δεν αποκαλύφθηκε αλλά ο τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. που εντοπίστηκε σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους πρέπει να ανήκει στην οικοδομική γραμμή των κτισμάτων, τα οποία στην περιοχή νότια από την Πύλη του Σειληνού έχει διαπιστωθεί ότι χτίζονται σε απόσταση 4 περίπου μ. από την εσωτερική πλευρά του νότιου τείχους⁸.

Οικόπεδο Ε. Βογιατζή

Στο οικόπεδο που βρίσκεται ΒΔ. της αγίδας του Καρακάλλα εντοπίστηκε η προς Ν. επέκταση του κτιρίου που είχε αποκαλυφθεί το 1978.

Το κτίριο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και εμφανίζει επί μέρους οικοδομικές φάσεις (Πί ν. 143 β).

Η ανεβασμένη στάθμη του νερού στην περιοχή αυτή και τα στατικά προβλήματα των γειτονικών σπιτιών δεν επέτρεψαν δυστυχώς την επέκταση της έρευνας παρά το ενδιαφέρον που εμφανίζει η περιοχή αυτή σχετικά με την εντόπιση του Ασκληπείου της αρχαίας Θάσου⁹.

5. J. Pouilloux, *Étud. Thas.* III, σ. 7.

6. *AJA* L (1946), σ. 31-38.

7. *Memories of the American Academy in Rome* 36 (1980), σ. 141

8. Πρβλ. π.χ. κτίρια συνοικίας Πύλης Σειληνού BCH 100 (1976) *Chronique*, σ. 768 κ.ε., εικ. 12 και δυτικότερα στην ανασκαφή οικόπεδου Γαβριηλίδη, *AD* 31 (1976): *Χρονικά*, σ. 290.

9. Για τη θέση του Ασκληπείου πρβλ. E. Miller, *Le Mont Athos*,

Σχέδ. 3. Θάσος. Οικόπεδο Νικολέρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οικόπεδο Γ. Στίγγα

Επειδή η επέκταση της ανασκαφής στο οικόπεδο Βογιατζή για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα του κτιρίου δεν ήταν δυνατή, επεκτείναμε την έρευνα στο γειτονικό οικόπεδο Γ. Στίγγα, ένα μέρος του οποίου είχε απαλλοτριωθεί μετά από δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα του 1962¹⁰ (Σ χ έ δ. 1:2).

Η ανασκαφική έρευνα του 1979, που πραγματοποιήθηκε με μια τομή 3 × 4 μ., επεξέτεινε προς τα ΝΔ. την έρευνα του 1962, στην οποία είχαν επισημανθεί τρεις οικοδομικές φάσεις, ύστερης αρχαϊκής εποχής, τέλους 5ου αι. π.Χ. και ρωμαϊκών χρόνων.

Στη νέα τομή αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ρωμαϊκού κτιρίου, καθώς και η συνέχεια του κρηπιδώματος του 5ου αι. π.Χ.

Ο χαρακτήρας οπωσδήποτε του ισοδομικού αναλήμματος δε διευκρινίστηκε ούτε με την έρευνα του 1979. Διαπιστώθηκε όμως ότι οι επιχρισμένοι τοίχοι του ρωμαϊκού κτίσματος πατούν πάνω σε προγενέστερους τοίχους από σχιστόλιθο, που από την ανασκαφή του 1962 είχαν χρονολογηθεί στα τέλη της αρχαϊκής εποχής (Σ χ έ δ. 4).

Οικόπεδο Κατσαμάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα νότια του ιερού του Ηρακλή στην ανατολική παρειά του σύγχρονου δρόμου (οδός Π. Ντεβαμπέζ) που διασχίζει το Ηράκλειο με κατεύθυνση Β.-Ν. (Σ χ έ δ. 1:3). Στη δυτική παρειά του ίδιου δρόμου απέναντι από το οικόπεδο Κατσαμάκη βρίσκεται το οικόπεδο Μυρώνη, όπου δοκιμαστικές ανασκαφές στα 1977-1979¹¹ αποκάλυψαν τμήμα ενός αρχαίου πλακόστρωτου δρόμου με αποχετευτικό αγωγό που έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Κατσαμάκη εντοπίστηκε η προς τα ανατολικά συνέχεια του ίδιου δρόμου, καθώς και μέρος κτιριακού συγκροτήματος στη βόρεια παρειά του δρόμου (Σ χ έ δ. 5).

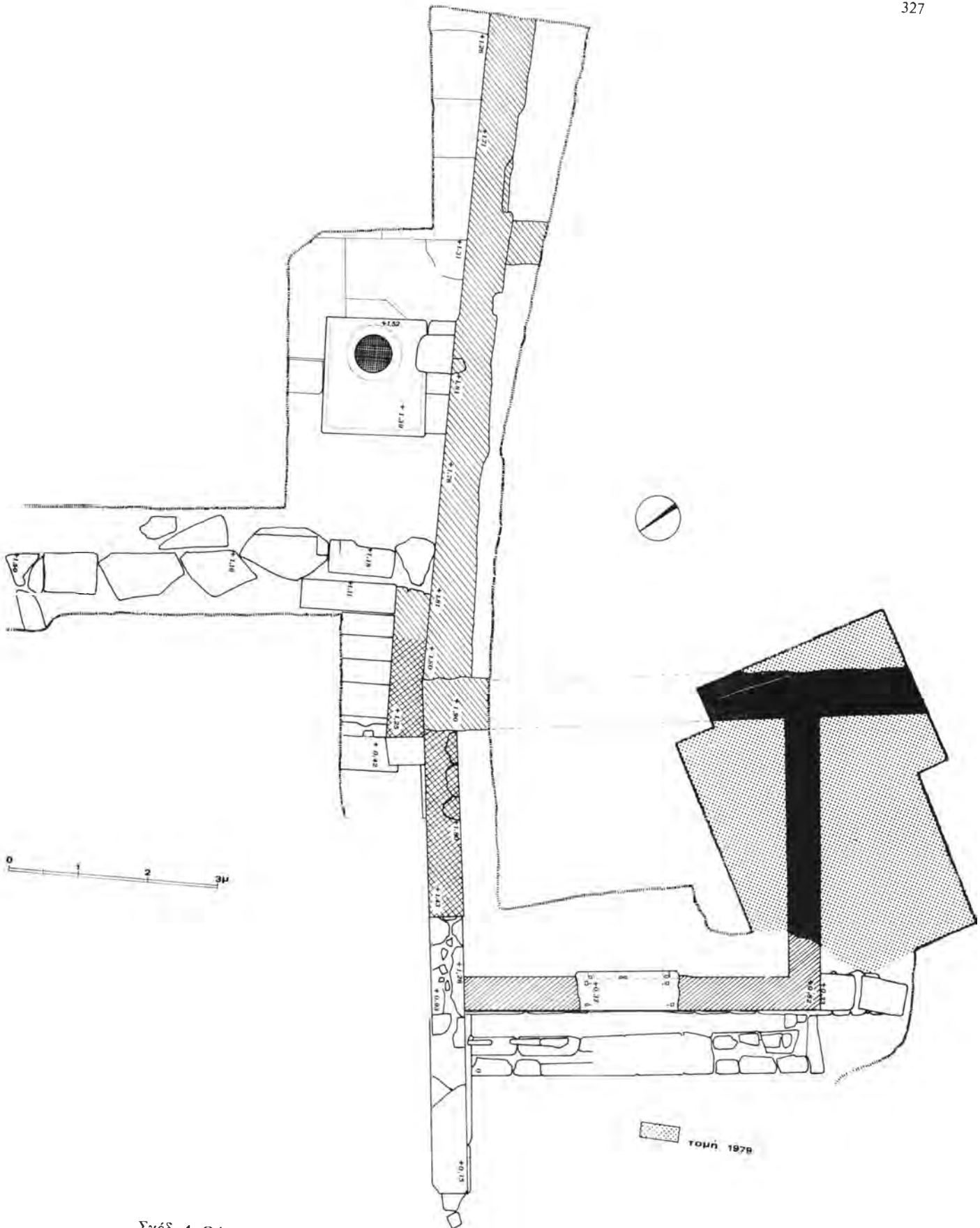
Η αρχαιότερη οικοδομική φάση του κτιρίου, από την οποία σώζονται μόνο ορισμένοι αποσπασματικοί τοίχοι, πρέπει να χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. και πιθανότατα είναι σύγχρονη με τον πλακόστρωτο δρόμο.

Σε νεότερες οικοδομικές φάσεις το δάπεδο του κτιρίου αυτού, το οποίο είναι ένα σπίτι με εσωτερική αυλή, ανυψώθηκε διαδοχικά, χωρίς ωστόσο να καταργηθεί η χρήση του δρόμου. Στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του δρόμου εκβάλλει ο αγωγός

Vatopedi et l'isle de Thasos, Παρίσι 1899, σ. 244. BCH 82 (1958), σ. 358 κ.ε. Πρβλ. και δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο ίδιο οικόπεδο το 1978, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 287.

10. Πρβλ. δοκιμαστικές ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής με τον C. Rolley: BCH 87 (1963) Chronique, σ.846, εικ. 4-5.

11. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 244.

Σχέδ. 4. Θάσος. Οικόπεδο Γ, Στίγγα. Κάτοψη της ανασκαφής του 1962 και του 1979.

Σχέδ. 5. Θάσος. Οικόπεδο Κατσαμάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

της εσωτερικής αυλής, το υπερυψωμένο και επι-
στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα δάπεδο της οποίας
πρέπει να χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια (Πί ν.
143 γ).

Με τις διαδοχικές επισκευές του κτιρίου δεν υψώ-
θηκε μόνο το δάπεδο, αλλά άλλαξε και η διευθέτηση
των εσωτερικών χώρων του σπιτιού αυτού.

Στις τελευταίες οπωσδήποτε επισκευές που χρο-
νολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους
πρέπει να καταργήθηκε ένα μεγάλο μέρος από το
περιστύλιο της εσωτερικής αυλής για να αντικατα-
σταθεί με τοίχους κλειστών δωματίων. Ένα μέρος
επίσης της υπαίθριας αυλής φαίνεται ότι έκλεισε σ'
αυτή τη φάση.

Το εξωτερικό ωστόσο περίγραμμα του σπιτιού και
η σχέση του σπιτιού με το δρόμο διατηρήθηκε και
στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο δρόμος που περνά μπροστά
στη νότια πλευρά του σπιτιού αυτού αποτελεί την
προς τα δυτικά συνέχεια ενός δρόμου, που ξεκινά
από την πλαγιά της ακρόπολης και διασχίζει την
πόλη με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο δρόμο αυτό ανήκει
το τμήμα του δρόμου που εντοπίστηκε στο νότιο
τμήμα του οικοπέδου Γιαννόπουλου, καθώς και δυ-
τικότερα στο οικόπεδο Φωκά. Μετά το οικόπεδο
Κατσαμάκη η προς τα δυτικά συνέχεια του δρόμου
αυτού εντοπίζεται, όπως είδαμε, στο οικόπεδο Μυ-
ρώνη.

Οικόπεδο Γεωργαλή

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της πύλης
του Ηρακλή στα βόρεια του οικοπέδου Θεολογίτη,
όπου πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφί-
κές έρευνες το 1978¹² (Σ χ έ δ. 1:4).

Στις πέντε δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές (1-5)
αποκαλύφθηκε τμήμα ενός αρχαίου δρόμου με κατεύ-
θυνση Β.-Ν. και ένα μέρος από το κτιριακό συγκρό-
τημα που πλαισίωνε την ανατολική παρειά του δρό-
μου. Ο δρόμος αυτός αποτελεί τμήμα του αρχαίου
δρόμου, που αρχίζει από την πύλη του Ηρακλή και
προχωρεί προς Β. στο εσωτερικό τη αρχαίας πόλης.
Ένα τμήμα του ίδιου δρόμου είχε εντοπιστεί στις
δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες του οικοπέδου
Θεολογίτη.

Το πλακόστρωτο του δρόμου διατηρήθηκε σε ελά-
χιστα σημεία: βρέθηκε ωστόσο ο μεγάλος αποχε-
τευτικός χτιστός αγωγός και στα δυτικά του ένας
μικρότερος αγωγός με πήλινους σωλήνες που πιθα-
νότατα σχετίζονταν με την ύδρευση της πόλης
(Πί ν. 144 α). Το ανοιχτό ρείθρο που βρέθηκε δίπλα
στον πήλινο αγωγό κατά μήκος της ανατολικής πα-
ρειάς του δρόμου ανήκει σε μιαν ακόμα αρχαιότερη

φάση του δρόμου πριν από την κατασκευή κεντρι-
κού αποχετευτικού αγωγού. Από τα κτίρια της δυ-
τικής παρειάς του δρόμου μόνο η οικοδομική
γραμμή εντοπίστηκε στα δυτικά όρια των τομών 1
και 2. Πολύ καλύτερα ωστόσο ερευνηθήκαν τα κτί-
ρια ανατολικά του δρόμου. Η τελευταία οικοδομική
φάση των κτισμάτων αυτών, όπως και η τελευταία
χρήση του πλακόστρωτου δρόμου, χρονολογούνται
στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε μια προχωρημένη οικοδομική φάση των ρω-
μαϊκών χρόνων πρέπει να σταμάτησε η χρήση του
δρόμου, όπως διαπιστώνεται από τα κτίσματα που
έχουν εντοπιστεί κατά πλάτος του δρόμου στην
τομή 2. Τα κτίσματα της ανατολικής παρειάς του
δρόμου ανήκουν σ' ένα συγκρότημα σπιτιού, η κά-
τοψη του οποίου δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό
της. Από την τελευταία κτιριακή φάση, που χρονο-
λογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους, διακρίνονται
ορισμένα δωμάτια συνεχόμενα και ένας χώρος με
πηγάδι, ο οποίος πιθανότατα ήταν υπαίθρια αυλή,
που επικοινωνούσε με το δρόμο. Αξιοσημείωτη εί-
ναι η ανεύρεση μιας ταφής νηπίου (εγχυτρισμός)
κάτω από το δάπεδο ενός δωματίου, ρωμαϊκής
φάσης.

Κάτω από τη ρωμαϊκή φάση εντοπίστηκε σε ορι-
σμένους χώρους του κτιριακού συγκροτήματος μια
φάση του 4ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι η εμφά-
νιση ενός μικρού συνόλου από πέντε θασιακούς
οξυπύθμενους αμφορείς στο δάπεδο ενός δωματίου.
Η παρουσία του ονόματος *Αινέας* στο σφράγισμα
ενός αμφορέα τοποθετεί τον αμφορέα στη νεότερη
ομάδα των θασιακών αμφορέων που χρονολογείται
από το 340-265 π.Χ.¹³

Στην ίδια θέση εντοπίστηκε επίσης σε βαθύτερο
επίπεδο μια ακόμα αρχαιότερη κτιριακή φάση, που
πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη βου-αρχές 5ου αι.
π.Χ.

Η εμφάνιση της στάθμης του νερού και ο περιο-
ρισμένος αναγκαστικά χαρακτήρας της ανασκα-
φικής έρευνας δεν έδωσε μεγάλες δυνατότητες για
τη διερεύνηση αυτή της αρχαιότερης φάσης που
βρίσκεται κάτω από τη στάθμη του νερού.

Αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις έχουν εντοπιστεί
και στα γειτονικά οικόπεδα Θεολογίτη και Δασυ-
γέννη¹⁴.

Οικόπεδο Γκατζώλη

Ανατολικά της τομής 1, όπου στα 1977 βρέθηκε
τμήμα του αρχαίου τείχους με δύο αρχαϊκούς τάφους

13. BCH 90 (1966), σ. 593-594. Πρβλ. και AJA L (1946), σ. 31 κ.ε.
και Hesperia, Suppl. X., σ. 137 κ.ε. (340-265 π.Χ.).

14. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 242-33 (1978): Χρονικά, σ. 285.

12. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 285.

ενσωματωμένους στο εσωτερικό του, πραγματοποιήθηκε εφέτος μια δεύτερη ανασκαφική έρευνα με στόχο την εντόπιση του αρχαϊκού νεκροταφείου.

Δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό να επεκταθεί η έρευνα στο οικόπεδο εξαιτίας της άρνησης του ιδιοκτήτη και περιορίστηκε σε μία μόνο μικρή τομή, με την οποία ερευνήθηκε κυρίως το τείχος και μία μικρή ζώνη εσωτερικά του τείχους.

Στην έρευνα αυτή αποκαλύφθηκε ένας τρίτος τάφος (Τ3) ενσωματωμένος επίσης στο εσωτερικό του τείχους ο οποίος ερευνήθηκε και έδωσε κτερίσματα σύγχρονα με τους δύο προηγούμενους τάφους (Τ1 και Τ2), εντοπίστηκε επίσης η ύπαρξη ενός τέταρτου τάφου (Τ4), ο οποίος στο μεγαλύτερο τμήμα του βρίσκεται κάτω από το γειτονικό καλυβόσπιτο¹⁵.

Εσωτερικά του τείχους σε απόσταση 2,40 μ. από το τείχος εντοπίστηκε ισοδομικός τοίχος κτίσματος ή κρηπιδώματος, μικρό μέρος μόνο του οποίου αποκαλύφθηκε. Το κτίσμα αυτό καλύπτεται από μια επίχωση ρωμαϊκών χρόνων (Π ή ν. 144 β).

Οικόπεδο Χ. Θεολογίτη

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην οδό Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής 33 στην περιοχή της κάτω πόλης που βρίσκεται κοντά στο σημερινό λιμάνι.

Μια μικρή δοκιμαστική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σ' αυτό εντόπισε μια κτιριακή φάση υστερορωμαϊκών χρόνων με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Εξαιτίας της υψωμένης στάθμης του νερού ήταν αδύνατο να επεκταθεί η έρευνα στην περιοχή αυτή.

Στην περιοχή αυτή έχει διαπιστωθεί ότι επεκτείνεται η αρχαία πόλη στην υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁶.

Αρχαία Νεκρόπολη

Στη θέση Παλιά Δραγασιά στη διάνοιξη του υδραγωγικού δικτύου της σύγχρονης κωμόπολης του Λιμένα εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος που χρονολογείται στις αρχές του 5ου-τέλους του 4ου αι. π.Χ. Ο τάφος βρίσκεται στον αγροτικό δρόμο που με κατεύθυνση Β.-Ν. περνά από τη νοτιοανατολική γωνία του κτήματος Ελένης Τρικούπη και δίπλα στο καμίνι Γ. Γούτα. Ο τάφος βρίσκεται σε απόσταση 40 μ. δυτικά από το

κτήμα Σούλτου¹⁷, όπου ανασκάπτεται τμήμα νεκρόπολης του 4ου-3ου αι. π.Χ., και εμφανίζει την ίδια κατεύθυνση Β.-Ν., που εμφανίζουν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του κτήματος Σούλτου.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε η στερέωση και η αναστήλωση της εσωτερικής παρειάς του νότιου τείχους της αρχαίας Θάσου στο τμήμα εκείνο του τείχους, που αποτελεί το νότιο όριο του οικοπέδου Ν. Γαλάνη. Το 1978 μετά την αναστήλωση της εσωτερικής πύλης του πύργου IV¹⁸ είχαν αρχίσει οι εργασίες στερέωσης στην εσωτερική παρειά του τείχους ανατολικά από την πύλη. Φέτος ολοκληρώθηκε η στερέωση της εσωτερικής παρειάς του τείχους που περιλαμβάνεται μέσα στα όρια της ιδιοκτησίας Ν. Γαλάνη και τοποθετήθηκε το υπέρθυρο της εσωτερικής πύλης του πύργου IV.

Μετά την ολοκλήρωση της στερέωσης του τείχους που περιλαμβάνεται ανάμεσα στους πύργους III και IV του νότιου τείχους αντιμετωπίστηκαν τα προβλήματα στερέωσης που παρουσίαζε η εξωτερική παρειά του τμήματος αυτού του τείχους, που σωζόταν σε μεγαλύτερο ύψος από την εσωτερική, με την κατασκευή ξερολιθιάς που συμπλήρωσε το ύψος της εσωτερικής παρειάς του τείχους, ανάμεσα στον πύργο III και τον πύργο V της πύλης του Ηρακλή.

Καβάλα

Καλαμίτσα (αρχαία Αντισάρα)

Στο οικόπεδο Κ. και Ε. Παυλίδη, το οποίο βρίσκεται μέσα στον περίβολο των τειχών της αρχαίας Αντισάρας¹⁹ εντοπίστηκαν σε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα λείψανα αρχαίου κτιρίου. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί το 1980.

Περιγιάλι (αγρόκτημα Αθανασίας Μουρέλλου και Αχιλλέα Παλλίδη)

Ο λόφος στην περιοχή αναφέρεται ως νεολιθικός οικισμός²⁰. Στην επιφανειακή έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στην κορυφή του λόφου, ελάχιστα όστρακα προϊστορικών αγγείων συγκεντρώθηκαν, από τα οποία τα πιο χαρακτηριστικά χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Κεραμική προϊστορικών χρόνων (όστρακα μελαμβαφών αγ-

15. Suppl BCH V (1978), σ. 78 κ.ε.

16. Πρβλ. ρωμαϊκό κτίριο με εσωτερική περίστυλη αυλή (2ος αι. μ.Χ.) σε απόσταση 200 μ. περίπου νότια από την παλαιοχριστιανική βασιλική (οικόπεδο Μπογδάνη, πρβλ. ανασκαφική έρευνα Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Πρβλ. επίσης παλαιοχριστιανικό κτίριο οικοπέδου Τοκατή BCH 89 (1965), σ. 935-946.

17. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 278 κ.ε.

18. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 289.

19. Για ανασκαφικές έρευνες στον αρχαίο περίβολο της Καλαμίτσας πρβλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 397-398· 26 (1971): Χρονικά, σ. 413.

20. Δ. Λαζαρίδη, Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 13.

γείων, θραύσματα θασιακών οξυπύθμενων αμφορέων καθώς και όστρακα ρωμαϊκών αγγείων) βρίσκονται διάσπαρτα στην πεδινή καλλιεργημένη έκταση που μεσολαβεί ανάμεσα στο λόφο και στο στάδιο της Καβάλας. Η επιφάνεια του λόφου είναι στο μεγαλύτερο μέρος της απογυμνωμένη και είναι πιθανόν ένα μέρος της διάσπαρτης αυτής κεραμικής να προέρχεται από τις επιχώσεις του λόφου. Μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο λόφο, όπου εντοπίστηκε και ένα φυσικό σπήλαιο κλεισμένο από σύγχρονα απορρίμματα, θα δώσει οπωσδήποτε περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση και τον πολιτιστικό χαρακτήρα του προϊστορικού αυτού οικισμού, που αποτελεί τον αρχαιότερο οικιστικό πυρήνα στην περιοχή της σημερινής πόλης της Καβάλας. Μια δοκιμαστική έρευνα επίσης στην ανατολικά του λόφου πεδινή έκταση θα προσδιόριζε την έκταση του οικισμού και θα βοηθούσε στην αποκατάσταση της γεωμορφολογικής εικόνας του άμεσου περιβάλλοντος του οικισμού στους προϊστορικούς και στους ιστορικούς χρόνους.

Φίλιπποι

Η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποίησε συμπληρωματικές ανασκαφικές έρευνες στα εξής μνημεία των Φιλίππων, που είχε ανασκάψει πριν από τον πόλεμο: α) Συγκρότημα Ρωμαϊκών Λουτρών, β) Ρωμαϊκή Αγορά (πρβλ. BCH 1980, σ. 699-716).

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε φέτος μόνο επιφανειακές έρευνες και περισυλλογή τυχαίων ευρημάτων από την περιοχή της αρχαίας πόλης και των νεκροπόλεων της:

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ακρόπολη

Από τις νότιες πλαγιές της ακρόπολης των αρχαίων Φιλίππων συγκεντρώθηκε ένας αριθμός χειροποίητων οστράκων, τα αρχαιότερα από τα οποία πρέπει να χρονολογηθούν στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (πρβλ. όμοιες γωνιόσχημες λαβές από το Καστρί Θάσου με αυλακατή διακόσμηση, ΑΕ 1970, πίν. ΙΑ, γ-ε).

Τα όστρακα αυτά μαζί με τα χαράγματα στο βράχο, τα οποία είχε δημοσιεύσει ο Höckmann²¹, ενισχύουν τις ενδείξεις για την τοποθέτηση ενός οικισμού στον οχυρό λόφο πριν από την ίδρυση της θασιακής αποικίας των Κρηνίδων στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Η ακρόπολη αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί με το προελληνικό τοπωνύμιο *Δάτον*, το οποίο συχνά

αναφέρεται συσχετισμένο με τη θασιακή αποικία Κρηνίδες και τη μετέπειτα μακεδονική πόλη Φίλιπποι²².

Αρχαία πόλη

Επιγραφές από την περιοχή της αρχαίας πόλης και τις νεκροπόλεις της.

Στο χωριό Κρηνίδες, περιοχή της δυτικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης των Φιλίππων βρέθηκαν τυχαία ορισμένες επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Οι πιο σημαντικές από αυτές είναι οι εξής:

Αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1349 (Π ί ν. 144 γ). Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη αδρά δουλεμένη με την επιγραφή: *Μνήμη / Μενεκλή/δος τελευ/τήσαντος) μηνι Ἄρ/τεμισίω/τριτικά/δι*

Διαστάσεις: μεγ. ύψ. 0,74, πλ. επάνω 0,31, πλ. κάτω 0,34, πάχ. 0,19, ύψ. γραμμ. 0,02-0,03, διάστιχα 0,02-0,025 μ.

Αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Λ. 1352. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με καμπύλο το επάνω άκρο που σώζει και το μεγαλύτερο μέρος του μακριού συμβόλου της. Στο επάνω τμήμα της στήλης η επιγραφή: *In Front(e) / Pedes XV / In Agro / Pedes XV*

Διαστάσεις: μεγ. ύψ. 1,14, πλ. επάνω 0,46, πάχ. 0,14 μ.

Στο χωριό Λυδία όπου τοποθετείται η ανατολική νεκρόπολη της αρχαίας πόλης των Φιλίππων βρέθηκε τυχαία μια στήλη πρώιμων ελληνιστικών χρόνων:

Αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1405 (Π ί ν. 144 δ). Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με οριζόντιο το επάνω πέρασ της που σώζει την επιγραφή: *Κλεομοιρίς / Ἑρμίππο / γυνή / Ἡγησιδίκου*

Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,68, πλ. επάνω 0,32, κάτω 0,33, πάχ. 0,10 μ., ύψ. γραμμ. 0,025, διάστιχα 0,02 μ.

Η ελληνιστική αυτή στήλη έρχεται να προστεθεί στα ελάχιστα παραδείγματα επιτύμβιων στηλών κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που έχουμε από τους Φιλίππους και τα οποία προέρχονται από την ανατολική νεκρόπολη των Φιλίππων²³.

Στην περιοχή νότια της αρχαίας πόλης, όπου τα σημερινά λασπόλουτρα, βρέθηκε ένα θραύσμα αναγλύφου ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση Θρακός Ιππέως (αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1406).

Σέλιανη

Στη θέση Καραγάτσια, νοτιοανατολικά και νότια του χωριού εντοπίστηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, καθώς και

21. Ist. Mit. 19/20 (1970), σ. 145 κ.ε.

22. P. Collart, *Philippes*, 1937, σ. 42-45, 134-137.

23. Δ. Λαζαρίδη, *Φίλιπποι, Ρωμαϊκή Αποικία*.

επιτύμβια ρωμαϊκή στήλη (αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Α 1419) με την επιγραφή: *In fron(te) / p(edes) LXXV in / agr(o) p(edes) XXXV*

Διαστάσεις: ύψ. 1, πλ. 0,37, πάχ. 0,14 μ.

Αμυγδαλεώνας

Κατά την εκσκαφή βόθρου στο αριθ. 269 οικοπέδο ιδιοκτησίας Γ. Μόσχου, νότια από το ηρώο του χωριού, βρέθηκε μιλιάριο της Εγνατίας Οδού, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ., δηλαδή ανήκει στα πρώτα μιλιάρια που αναφέρει ο Στράβων²⁴ (αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Α 1209). Ακολούθησε περιορισμένης έκτασης ανασκαφή από τη Σ. Σαμαρτζίδου, αρχαιολόγο, επιστημονική βοήθ. κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα του λιθόστρωτου της Εγνατίας Οδού, σε βάθος 1,40 μ. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και πλάτος τουλάχιστον 3,50 μ.

Κοκκινόχωμα

Στη θέση Καβάκι, 1,5 χλμ. ανατολικά του χωριού και στους πρόποδες του Συμβόλου εντοπίστηκε ρωμαϊκή εγκατάσταση.

Ελευθερούπολη

Στο λόφο Παλιάμπελα με υπόδειξη του Θ. Λυμπεράκη εντοπίστηκε αρχαία ακρόπολη. Από την επιφανειακή κεραμική προκύπτει ότι η αρχαιότερη φάση κατοίκησης στο λόφο ανάγεται στην Ύστερη Εποχή Χαλκού και η νεότερη στους ελληνοιστικούς χρόνους. Έντονη είναι η παρουσία κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου με τις χαρακτηριστικές στριφτές λαβές, κατακόρυφες ή οριζόντιες, και την πλαστική διακόσμηση. Η ύστερη αρχαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται με ιωνικές κύλικες και σκύφους με υπογεωμετρική διακόσμηση, ενώ η ελληνιστική εποχή με μεγαρικούς σκύφους και west slope κεραμική.

Στους βόρειους πρόποδες του λόφου εντοπίστηκε το νεκροταφείο της αρχαίας αυτής πόλης, η οποία πρέπει να είναι ένα θρακικό αρχικά πόλισμα, του οποίου θα μπορούσε να προταθεί η ταύτιση με την αναφερόμενη από τον Ηρόδοτο θρακική πόλη Φάγρη²⁵.

24. Στράβωνος, Γεωγραφικά, C322-323, όπου μεταφέρει πληροφορία του Πολυβίου. Πρβλ. ανάλογο μιλιάριο από την περιοχή της Θεσσαλονίκης με πανομοιότυπο κείμενο επιγραφής: BCH 98 (1974), σ. 813 κ.ε.

25. Ηρόδοτος, VII, 112 (Ξέρξης) *παρημείβετο τείχεα τὰ Πιέρων, τῶν ἐνὶ Φάγρης ἔστι ὄνομα καὶ ἐτέρῳ Πέργαμος*. Πρβλ. και Θουκ. II, 93,3 (Πίερες) *οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Παγγαῖον πέραν τοῦ Στριμμόνος ἔκτισαν Φάγρητα καὶ ἄλλα χωρία*. Πρβλ. επίσης Στράβωνος Γεωγραφικά VII, 33 *εἶτα αἱ τοῦ Στριμμόνος ἐκβολαί· εἶτα Φάγρης, Γαληψός, Απολλωνία, πᾶσαι πόλεις*. Στέφ. Βυζ.: *Φάγρης· πόλις Θράκης*.

Χορτοκόπι

Δυτικά του χωριού Παλιό Χορτοκόπι και της Μονής Παλαιοημερολογιτών στο Παγγαίο στη θέση Κάστρο εντοπίστηκαν λείψανα περιβόλου υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, ενώ νότια του χωριού βρέθηκαν σε επιφάνεια βράχου, διαστ. 1,30 × 1,30 μ., βραχογραφήματα που παριστάνουν ζώα (ελάφια, σκυλιά) και ανθρώπινες μορφές.

Τα βραχογραφήματα εντάσσονται στη σειρά των γνωστών και από άλλες θέσεις βραχογραφημάτων του Παγγαίου²⁶ και του Συμβόλου²⁷, η χρονολόγηση των οποίων παρουσιάζει πολλά προβλήματα, καθώς εμφανίζουν στοιχεία προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.

Κοκκινοχώρι

Υποδείχθηκε ρωμαϊκός οικισμός στη θέση Δεύτερη Κατηγορία, νότια του χωριού, όπου βρέθηκαν, επιφανειακά, θραύσματα από πιθάρια και αγγεία ρωμαϊκής εποχής, πλάκα χειρόμυλου και λιθόπλινθοι από καταστραμμένους τοίχους.

Ορφάνι

Στην κορυφή του οχυρού λόφου που υψώνεται στα ανατολικά του λόφου του τουρκικού φρουρίου της κοινότητας (θέση Κανόνι) σε εκτεταμένες ισοπεδώσεις για καλλιέργειες που πραγματοποιήθηκαν χωρίς άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων επισημάνθηκαν κτιριακά λείψανα μιας αρχαίας πόλης, η ζωή της οποίας από την κεραμική που συγκεντρώθηκε φαίνεται να χρονολογείται από τον 6ο αι. π.Χ. ως και τα ελληνιστικά χρόνια. Δυστυχώς ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας αυτής πόλης, που εκτεινόταν στις ανατολικές πλαγιές του λόφου έχει καταστραφεί από τις ανεξέλεγκτες ισοπεδώσεις.

Στην επιφανειακή κεραμική (Π ή ν. 145 α-η) που συγκεντρώθηκε από το λόφο του οικισμού σημειώνονται όστρακα υστεροκορινθιακών αγγείων (Π ή ν. 145 α), όστρακα σκύφων με υπογεωμετρική διακόσμηση (Π ή ν. 145 β), όστρακα μελανόμορφων αττικών αγγείων (μικρογραφικών κυλίκων, κυλικών ομάδας Dgsoo, κυλικών ιωνικών) (Π ή ν. 145 ε), σκύφων μελανόμορφων, τέλους του δου-αρχών του 5ου αι. π.Χ. κ.ά. (Π ή ν. 145 γ, στ), όστρακα ερυθρό-

Την ταύτιση έχει προτείνει ο περιηγητής E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, Παρίσι 1831, II, 66.

26. Ν. Μουτσόπουλου, Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου, Αθήνα 1969. Χ. Παπουτσάκη, Οι βραχογραφίες στη θέση Κολμέτσε στο δυτικό Παγγαίο, *Άνθρωπος*, 1974, σ. 1 κ.ε., Αρχαία Μακεδονία II (1973), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 359-370.

Πρβλ. κυρίως τις μορφές των ελαφίων των χαραγμάτων Χορτοκοπίου με αντίστοιχες στα χαράγματα της θέσης Κολμέτσε στο Παγγαίο.

27. *Aspekte I* (1979), σ. 70, εικ. 11 (θέση Γραμμένη Πέτρα).

μορφων αττικών αγγείων 5ου αι. π.Χ. (σ' ένα όστρακο κύλικας διακρίνεται η επιγραφή: *καλός*) (Πί ν. 145 ζ) και όστρακα ιωνικών αγγείων με ταινιωτή διακόσμηση (Πί ν. 145 η).

Από την επιφανειακή κεραμική φαίνεται ότι η αρχαιότερη φάση της πόλης δεν ξεπερνά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., αλλά πριν γίνουν συστηματικές ανασκαφές δεν μπορούν να διατυπωθούν συμπεράσματα ασφαλή, ούτε για τη χρονολόγηση της ίδρυσης του οικισμού ούτε για την ταύτιση.

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού στην περιοχή αυτή είχε εντοπιστεί από τον περιηγητή Leake²⁸, ο οποίος πρότεινε και την ταύτισή του με την αρχαία πόλη *Φάγη*, που αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Ηρόδοτο στην περιγραφή της πορείας του Ξέρξη.

Η ταύτιση αυτή έγινε δεκτή από τους αρχαιολόγους που μελέτησαν την περιοχή²⁹, παρόλο που κανένα συγκεκριμένο στοιχείο για την ταύτιση αυτή δεν προκύπτει ούτε από τις αρχαίες πηγές, ούτε από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Από τη σειρά με την οποία αναφέρονται τα *τείχεα Πιέρων* στον Ηρόδοτο³⁰ φαίνεται πιθανότερη η τοποθέτηση της αρχαίας πόλης *Φάγης* στην περιοχή της Ελευθερούπολης, στην αρχή δηλαδή της Πιερίας Κοιλάδας.

NΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Μακεδονικός Τάφος

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης στο εσωτερικό του ελληνιστικού τάφου της οδού Τροίας 1.

Βιομηχανική Ζώνη

Στην περιοχή της Βιομηχανικής Ζώνης εντοπίστηκε ένα νεκροταφείο τύμβων³¹. Οι τύμβοι είναι

συγκεντρωμένοι κυρίως στην πεδινή περιοχή νότια από τον επαρχιακό δρόμο Δράμας-Προσωτσάνης. Φέτος ανασκάφτηκαν τρεις τύμβοι (Α', Β', Γ') και τα αποτελέσματα της έρευνας υπήρξαν συνοπτικά τα εξής:

Τύμβος Α' : Χαμηλός γήλοφος σε απόσταση 59 μ. νότια από το δρόμο Δράμας-Προσωτσάνης. Διάμετρος τύμβου 9-10 μ., ύψος 0,55-0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Προς το κέντρο του τύμβου βρέθηκε ένα πρόσφατο όρυγμα λαθρανασκαφής (διαστ. 1,30 × 2,80 και βάθ. 1 μ.), στον καθαρισμό του οποίου βρέθηκε ένας χρυσός σφηκωτήρας, δύο μικρά πήλινα δικωνικά σφονδύλια και μια χάλκινη μικρή χυτή δικωνική χάντρα. Ο τύμβος έχει κατασκευαστεί από χώμα και ριχτές πέτρες, ανάμεσα στις οποίες βρέθηκαν τα λείψανα των ταφών και διάσπαρτα κτερίσματα. Οι ταφές ήταν κατά κανόνα ταφές-καύσεις. Τα καμένα οστά συγκεντρώνονταν σε τεφοδόχα αγγεία ή εναποθέτονταν απ' ευθείας στο λιθόστρωμα του τύμβου. Βρέθηκαν επίσης παιδικές ταφές-ενταφιασμοί σε πίθους.

Σ' όλη την επιφάνεια του τύμβου βρέθηκαν διάσπαρτα θραύσματα τροχήλατων και χειροποίητων αγγείων, καθώς και διάφορα μικροαντικείμενα-κτερίσματα διαταραγμένων ταφών-καύσεων. Ξεχώρισαν ωστόσο και ορισμένες ταφές ενμέρει αδιατάραχτες, όπως τέσσερις ταφές-καύσεις σε τεφοδόχα αγγεία, μία ταφή-καύση πάνω στο λιθόστρωτο του τύμβου και ένας πίθος με τρεις παιδικές ταφές-ενταφιασμούς (Πί ν. 146 α).

Τύμβος Β' : Νότια από τον επαρχιακό δρόμο Δράμας-Προσωτσάνης, σε απόσταση 45 μ. ΝΑ. του τύμβου Α'. Διάμετρος τύμβου 9, μεγ. ύψος από την επιφάνεια του εδάφους 0,76 μ.

Ο τύμβος είναι κατασκευασμένος από στρώμα λίθων και αραιό χώμα. Οι ταφές βρίσκονται ανάμεσα στις πέτρες του λιθοστρώματος και είναι κατά κανόνα διαταραγμένες πιθανότατα από τις επάλληλες ταφές του τύμβου.

Εκτός από τις ταφές-καύσεις βρέθηκαν και δύο πίθοι με παιδικές ταφές-ενταφιασμούς (Π1-Π2). Ένας τρίτος πίθος (Π3) περιείχε την ταφή ενός σκύλου (Πί ν. 146 β).

Κοντά στο σκελετό του σκύλου βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός κτερισμάτων, που πρέπει να συσχετιστεί με τα ταφικά έθιμα της περιοχής αυτής.

Δίπλα στον πίθο Π2 εντοπίστηκε επίσης ένα όρυγμα με πολλά λείψανα τέφρας και καμένων οστών. Από το όρυγμα αυτό, στο οποίο πρέπει να έχουν

28. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1935, III, σ. 176-178.

29. P. Collart, *Philippe*, Παρίσι 1937, σ. 76, σημ. 6.

30. Από το κείμενο του Ηρόδοτου, VII, 112 προκύπτει ότι από τα δύο αναφερόμενα *τείχεα τῶν Πιέρων* ο Φάγης βρίσκεται ανατολικότερα, αλλά στον Στράβωνα, Γεωγραφικά VII, 33 αναφέρεται πριν από τη Γαληφό και αμέσως μετά τις εκβολές του Στρυμόνα. Οπωσδήποτε τα τοπογραφικά κριτήρια, που μπορούν να προκύψουν από τη σειρά των αναφερόμενων αρχαίων πόλεων στις πηγές είναι πολύ επισφαλής, όταν μάλιστα η θέση ορισμένων αρχαίων πόλεων από τις αναφερόμενες (Πέργαμος, Γαληφό) δεν έχει με απόλυτη βεβαιότητα ταυτιστεί.

31. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι Σ. Σμαρτζίδου, αρχαιολόγος, επιστημονική βοηθός (τύμβος Α' και Β') και η Μ. Νικολαΐδου, Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων (τύμβος Γ'). Σχέδια: Κικής Μαγαρισιώτου, σχεδιάστριας και Ελένης Κοτζαγιώργη σχεδιάστριας. Στην ανασκαφή δούλεψαν επίσης ο συντηρητής του Μουσείου Καβάλας

Γ. Ξυλαπετσίδης, ο Κ. Τριανταφυλλίδης, φοιτητής αρχαιολογίας και ο φύλακας αρχαιοτήτων Δράμας Δ. Χαρίσκος.

εναποτεθεί τα οστά μιας ή περισσότερων ταφών-καύσεων — η ανθρωπολογική μελέτη των καμένων οστών δεν ολοκληρώθηκε ακόμα — συγκεντρώθηκε ένας αριθμός μικροαντικειμένων-κερισμάτων.

Τύμβος Γ': Ο τύμβος βρίσκεται 50 μ. βόρεια από τον επαρχιακό δρόμο Δράμας-Προσωτσάνης. Διάμετρος τύμβου 10, μεγ. ύψος 0,92 μ. από την επιφάνεια του εδάφους της νότιας πλευράς του τύμβου.

Ο τύμβος έχει κατασκευαστεί από στρώμα λίθων και χώμα (Π ή ν. 146 γ-δ).

Διακρίνονται κυρίως στη νότια πλευρά του τύμβου τρεις επάλληλοι περιφερικοί δακτύλιοι από λίθους (κροκάλες) που έχουν αποτελέσει την κρηπίδα του τύμβου (Π ή ν. 146 γ).

Στον τύμβο βρέθηκαν μόνο ταφές-καύσεις. Τα κτερίσματα συγκεντρώνονται σε τρεις κυρίως θέσεις, από τις οποίες η μία βρίσκεται στον εξωτερικό περιφερικό δακτύλιο, ενώ οι άλλες δύο στον κεντρικό δακτύλιο.

Χαρακτηριστικά κτερίσματα του τύμβου είναι δύο σπασμένα σιδερένια ξίφη από τα οποία το ένα ανήκει στον τύπο Naue II, δύο σιδερένιες αιχμές δόρατος, καθώς και δύο σιδερένια εργαλεία-αξίνες.

Τα θραύσματα των σιδερένιων τοξωτών πορπών που εμφανίζουν ένα σχετικά μεγάλο οφθαλμό στην έλικα της υποδοχής της βελόνας θα μπορούσαν να προσδιορίσουν μια πρωϊμότερη χρονολόγηση του τύμβου Γ' σε σχέση με τους άλλους δύο τύμβους. Σε μια πρωϊμότερη χρονολόγηση οδηγεί και η ανεύρεση ενός μεγάλου πιθανότατα τεφροδόχου αγγείου (A4) που βρέθηκε σε θραύσματα στα βαθύτερα στρώματα του τύμβου και του οποίου η διακόσμηση (συνδυασμός αυλακωτής και εμπαιστής διακόσμησης) θυμίζει την ομάδα Pseničevo³².

Η ανεύρεση ωστόσο της τοπικής γραπτής χειροποίητης κεραμικής και ελάχιστων οστράκων τροχήλατης πρωτογεωμετρικής κεραμικής στα επάνω στρώματα του τύμβου Γ' εμφανίζει ως σύγχρονες τις τελευταίες ταφές του τύμβου με τις ταφές των τύμβων Α' και Β'.

Γενικά τα είδη της κεραμικής που εμφανίζονται στους τύμβους Α', Β', Γ' είναι συνοπτικά τα εξής:

Χειροποίητη γραπτή κεραμική με διακόσμηση από πλατιές ταινίες³³. Χειροποίητη κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση και εμπαιστή διακόσμηση

(μόνο στον τύμβο Γ')³⁴. Ερυθρόχρωμη ή τεφρόμαυρη κεραμική χειροποίητη με πλαστική διακόσμηση. Κεραμική χειροποίητη με εγχάρακτη διακόσμηση. Τροχήλατη κεραμική με πρωτογεωμετρική διακόσμηση³⁵. Τροχήλατη κεραμική τεφρόχρωμη ή ερυθρόχρωμη³⁶.

Από τις παραπάνω κατηγορίες τοπικής και επείσκτης κεραμικής και τα άλλα κτερίσματα των ταφών: σιδερένια όπλα και εργαλεία χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα, καθώς και τα πήλινα μικρά σφονδύλια τα οποία φέρουν συχνά στικτή διακόσμηση³⁷ δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν με μεγάλη ασφάλεια τα χρονολογικά πλαίσια των τύμβων.

Η τροχήλατη οπωσδήποτε κεραμική με την πρωτογεωμετρική διακόσμηση³⁸, που βρίσκεται μαζί με την πόρπη με τα πλαστικά εξάρματα στο τόξο και το διαμορφωμένο σε σχήμα βοιωτικής ασπίδας έλασμα στην υποδοχή της βελόνας, κατεβάξει τις τελευταίες χρονικά ταφές των τύμβων Α' και Β' στον 7ο αι. π.Χ.³⁹.

Η παρουσία σιδερένιων ξιφών τύπου Naue II στον τύμβο Γ'⁴⁰ και η ανεύρεση θραυσμάτων τεφροδόχων αγγείων με εμπαιστή και αυλακωτή διακόσμηση, που θυμίζει αντίστοιχα αγγεία από την Αιγαιακή Θράκη και την ομάδα Pseničevo προσδιορίζουν οπωσδήποτε μια υψηλότερη χρονολόγηση για ορισμένες ταφές του τύμβου Γ', που δεν πρέπει να κατεβαίνει κάτω από τον 8ο αι. π.Χ.

34. Η αυλακωτή διακόσμηση συνδυάζεται και με εμπαιστή διακόσμηση. Πρβλ. τεφροδόχο τύμβου Γ'.

35. Πρβλ. για το σχήμα και τη διακόσμηση πρωτογεωμετρικής κεραμικής από Κεντρική Μακεδονία: Ph. Petsas, *Essays in memory of K. Lehman*, σ. 255 κ.ε. εικ. 1-4.

36. Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική από φάση D Βαρδαρόφτσας Heurtley BSA 26 (1926).

37. Μ. Ανδρόνικου, Βεργίνα Ι, 1969, εικ. 100.

38. Πρβλ. BCH 88 (1964), σ. 116 κ.ε. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 421, πίν. 471 (οικισμός Ν. Αγκιάλου Ν. Θεσσαλονίκης). Πρβλ. επίσης πρωτογεωμετρική κεραμική Καστανά φάσης VII-VIII Jahr. R.G.Z.M. 26 (1979), σ. 197, πίν. 18,3 και 7, καθώς και προπερσική κεραμική Ολύθου (Olynthos V (1935), πίν. 22).

39. Πρβλ. πόρπη από Lakavitzza, Bull. Inst. Bulg. I (1921-22), εικ. 15 και πόρπες από την πόλη Vucidol της Γιουγκοσλαβίας, PZ 50 (1975), σ. 88 πίν. 52,2 και 54,5 που χρονολογούνται από τον Κ. Kilian στον 7ο αι. π.Χ.

Στην ίδια χρονολογία θα μπορούσαν να τοποθετηθούν και τα σιδερένια μαχαίρια των τύμβων Δράμας (πρβλ. σιδερένιο μαχαίρι τύμβου Γ' με σιδερένια μαχαίρια νεκροταφείου τύμβων Radanje Γιουγκοσλαβίας, PZ 50 (1975), πίν. 47,5, καθώς και χάλκινες χάντρες τύμβων Δράμας με αντίστοιχες χάλκινες χάντρες από νεκροταφεία Radanje, Τσαουζίτσας κ.ά. ό.π., πίν. 47, 10-11, πίν. 38,5-8.

40. Πρβλ. σιδερένια ξίφη Βεργίνας: Μ. Ανδρόνικου, Βεργίνα Ι, 1979, σ. 265 τα οποία εμφανίζουν έναν τύπο χωρίς πολλές εξελίξεις από τον 10ο-ως τον 8ο αι. π.Χ. Πρβλ. και Α. Snodgrass, *Early Greek armory and weapons*, 1964 τύπος I, εικ. 5a.

32. D. Triantaphyllos, *Les monuments mégalithiques en Thrace Occidentale IV* (1980), σ. 156, εικ. 16.

33. Η γραπτή αυτή κεραμική με τα ταινιωτά και ελικωτά θέματα διαφοροποιείται από τη γνωστή από την Ύστερη Εποχή Χαλκού matt-painted κεραμική της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Από σχήματα αγγείων ξεχωρίζουν ένα μεγάλο κλειστό αγγείο (αμφορέας) και οινόχοη με επισθόμητη προχοή.

Καλός Αγρός

Στη θέση Συκιές, 2 χλμ. νότια του χωριού εντοπίστηκε από επιφανειακά ευρήματα οικισμός και νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων.

Φωτολείβος

Τρία χλμ. ανατολικά του χωριού βρέθηκαν στη διάνοιξη αρδευτικού δικτύου δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων. Και στους δύο έγινε καύση του νεκρού μέσα στον τάφο, στο χώρο του ενταφιασμού.

Άγιος Αθανάσιος

Από την περιοχή μεταφέρθηκε στο Μουσείο Φιλίππων ένα επίκρανο αμφικίονα με διπλή σειρά φύλλων μαλακής ακάνθου (αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1354).

Κεφαλάρι

Στην κορυφή του οχυρού λόφου που υψώνεται στα βόρεια του χωριού εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίας ακρόπολης με επιφανειακή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Ορισμένα όστρακα χειροποίητων αγγείων, που συγκεντρώθηκαν επίσης από το εσωτερικό του περιβόλου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν και στην Πρώμη Εποχή του Σιδήρου.

Στην περιοχή του χωριού βρέθηκε θραύσμα βάσης κιονίσκου παλαιοχριστιανικών χρόνων, που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Φιλίππων (αριθ. ευρ. Λ 1343).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ**Αμφίπολις****ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην περιοχή της αρχαίας πόλης από το Δ. Λαζαρίδη και στην περιοχή των παλαιοχριστιανικών βασιλικών από τον Ε. Στίκκα (πρβλ. Έργον ΑΕ 1979, σ. 12-14. ΠΑΕ 1979, σ. 71-79).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ένας σημαντικός αριθμός γλυπτών — κατά κανόνα θραυσμάτων — και επιγραφών βρέθηκαν τυχαία στην περιοχή της αρχαίας Αμφίπολης και συγκεντρώθηκαν στο Μουσείο Καβάλας ή στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμφίπολης.

Αναφέρουμε ορισμένα από αυτά: αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Αμφίπολης Ι. Από την αρχαία νεκρόπολη της περιοχής Νέας Φυλής. Θραύσμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από τοπική πέτρα που σώζει την επιγραφή: Έτ(ους) ΗΚΡ / Γορπιαίου / Μάντα / Διοσ/κουρί/δου / χαίρε

Διαστάσεις: μεγ. ύψ. 1,20, πλ. επάνω 0,59, πλ. κάτω 0,45, πάχ. 0,07, ύψ. γραμμ. 0,04, διάστιχα 0,02-0,05 μ.

Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Αμφίπολης 2. Από την αρχαία νεκρόπολη της περιοχής Νέας Φυλής. Θραύσμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από τοπική πέτρα που σώζει την επιγραφή: [- - - -] δώρου έτῶ[ν] [...ῆ]/ρωες χαίρε· χαί[ρε/ [- και σ]/ὐ τίς ποτε εἶ

Διαστάσεις: μεγ. ύψ.: 0,59, πλ. 0,40, πάχ. 0,058, ύψ. γραμμ. 0,04, διάστιχα: 0,025-0,03 μ.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1189. Ακέφαλο αγαλματίδιο Αρτέμιδος. Έστατοι ελληνιστικοί χρόνοι (Π ή ν. 147 α). Μεγ. ύψ. 0,19 μ.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1210. Ακέφαλο αγαλμάτιο Αφροδίτης με Έρωτα. Έστεροι ελληνιστικοί χρόνοι. Μεγ. ύψ. 0,68 μ.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1241: Θραύσμα επιτύμβιου αναγλύφου, 4ος αι. π.Χ. (Π ή ν. 147 β). Διαστ.: μεγ. ύψ. 0,22, μήκ. 0,28 πάχ. 0,08 μ.

Βρέθηκε επίσης τυχαία μέσα στην άμμο της δυτικής όχθης του Στρυμόνα το γνωστό ενεπίγραφο τιμητικό βάθρο του αυτοκράτορα Καρακάλλα⁴¹ που είχε χαθεί στη διάρκεια του τελευταίου πολέμου.

Νέος Σκοπός

Από το νεκροταφείο της Κώμης Ολδηνών, με την οποία ταυτίζεται ο αρχαίος οικισμός του Νέου Σκοπού⁴², προέρχεται μια σειρά αρχαίων ειδωλίων και αγγείων ρωμαϊκών κυρίως χρόνων που παραδόθηκαν στο Μουσείο Σερρών.

Στη διάρκεια οικοδομικών εργασιών βρέθηκε μέσα στο χωριό ένας κιβωτιόσχημος τάφος ακτέριστος.

Ευκαρπία Αμφιπόλεως**Προϊστορικός οικισμός στην περιοχή Καστρί**

Ένας σημαντικός οικισμός νεολιθικών χρόνων εντοπίστηκε σε λόφο της περιοχής στην περιοχή της δυτικής κοίτης του Στρυμόνα. Χαρακτηριστική είναι η έντονη παρουσία της γνωστής Black on Red κεραμικής.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ**Πεντάπολη Σερρών**

Με αφορμή την ανέγερση οικίας διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της δεξαμενής για ζώα στην είσοδο του χωριού (βλ. ΑΕ 1981, Χρονικά, σ. 91).

Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

41. ΑΕ 1932, Χρονικά, σ. 2 εκ. 1.

42. ΑΕ 1936, Χρονικά, σ. 14-16.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΡΑΚΗΣ

Εκτός από τις τρέχουσες εργασίες (καθαρισμός, συγκόλληση αρχαίων, καταγραφή, φωτογραφικό αρχείο κ.τ.λ.) συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το τοπογραφικό αρχείο των αρχαιολογικών χώρων και ευρημάτων και συντάχθηκαν κατάλογοι των αντικειμένων κατά κατηγορίες για τα Π.Σ.Ε.Α.

Κομοτηνή

Ενισχύθηκαν, για ασφάλεια του μουσείου η κεντρική είσοδος, τα παράθυρα και τα αίθρια με σιδηροδοκούς και για προστασία των εκθεμάτων τοποθετήθηκαν αντιηλιακές κουρτίνες στα υαλοστάσια των αιθρίων. Κλείστηκε το δυτικό υπόστεγο του μουσείου και δημιουργήθηκαν δύο μεγάλοι χώροι που ο ένας έγινε ξυλουργικό εργαστήριο και ο άλλος αποθήκη και εργαστήριο των τεχνιτών. Τοποθετήθηκε σύστημα ασφαλείας του μουσείου και γραμμή συναγερμού Μουσείου-Αστυνομίας.

Σύμβολα

Κατασκευάστηκε στέγαστρο για την προστασία του μακεδονικού τάφου.

Ξάνθη

α) Άρχισε η επισκευή των πατωμάτων και οροφών του παραδοσιακού κτιρίου που παραχωρήθηκε από τη νομαρχία για τη στέγαση αρχαιολογικής συλλογής και για τις ανάγκες της Εφορείας. β) Κατασκευάστηκαν ράφια στο κτίριο που παραχωρήθηκε επίσης από τη νομαρχία για να χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη αρχαίων και υλικών της Εφορείας.

Ε. ΠΕΝΤΑΖΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Η νομισματική συλλογή του Μουσείου Κομοτηνής πλουτίστηκε με 13 αργυρά και 444 χάλκινα νομίσματα, διαφόρων εποχών, όλα επιφανειακά ευρήματα από διάφορες περιοχές της Θράκης¹.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άβδηρα

Στην εκτεταμένη περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης επισημάνθηκαν με την καλλιέργεια

χωραφιών και ερευνήθηκαν διάφοροι τάφοι της κλασικής και ελληνιστικής εποχής:

1. Στη θέση Τουζλά-γκιλ (αλμυρή λίμνη) στο χωράφι του Ανδρέα Βαμβακίδη τρία μεγάλα ταφικά πιθάρια. Ήταν συλημένα, μόνο στο ένα βρέθηκαν υπολείμματα επιχρυσωμένου χαλκού.

2. Στην ίδια θέση στο χωράφι του Στεφ. Καραπαναγιώτη ένας κιβωτιόσχημος τάφος από αδρολαξευμένους μαλακούς πορολίθους. Ήταν καταστραμμένος.

3. Στη θέση Τσαουσάν-αντά στον αγρό του Βασ. Κατσίκια μια πλήληνη λάρνακα με σαμαρωτό κάλυμμα που βρέθηκε σπασμένη (Πί ν. 148 στ). Τα πλευρικά τοιχώματα ήταν πεσμένα στο εσωτερικό της. Είχε γραπτή ταινιωτή διακόσμηση στο περιχέλιωμα. Η ταφή που περιείχε ήταν ακτέριστη.

4. Στη θέση Ιντζέ-Κουβά στο χωράφι του Αξιώτη Γλέα τέσσερις μονόλιθες, πώρινες σαρκοφάγοι με δίρριχτο κάλυμμα. Το μήκος όλων ήταν περισσότερο από 2 μ., το πλάτος 0,65-0,84 μ. Οι τρεις είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., η τέταρτη Α.-Δ. Από αυτές η μία ήταν σπασμένη, οι άλλες βρέθηκαν σε άριστη κατάσταση. Ήταν ασύλητες, αλλά ακτέριστες εκτός από μία στην οποία βρέθηκαν δίπλα στα υπολείμματα του σκελετού δύο πήλινα άβαφα αγγεία κλασικών χρόνων: ένας αμφορίσκος και μία κύλικα χωρίς πόδι με χαμηλή δακτυλιοειδή βάση. Και τα δύο αγγεία έχουν για μοναδική διακόσμηση μια σκουρόχρωμη ταινία που περιτρέχει το σώμα τους.

Στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου βρέθηκαν κατά καιρούς διάφορα θραύσματα πήλινων ειδωλίων (ΑΓΚ 3245, 3256), ή κεφάλια πήλινων ειδωλίων, κυρίως γυναικείων (ΑΓΚ 3239, 3244, 3249, 3256). Επίσης διάφορα πήλινα σφραγίσματα, δακτυλιόλιθοι από υαλόμαζα καθώς και κομμάτια από περιχέλιωμα πήλινης σαρκοφάγου με γραπτή διακόσμηση γεωμετρικών θεμάτων. Εξάλλου ο Στ. Σαρόγλου, κάτοικος Αβδήρων, παρέδωσε τρεις πήλινες, μικροσκοπικές υδρίες άβαφες (ΑΓΚ 3243).

Αλεξανδρούπολη

Στη γωνία των οδών Βασ. Γεωργίου, Καραϊσκάκη και Ειρήνης κατά την εκσκαφή των θεμελίων της οικοδομής του Χρ. Γιαννακίδη το σκαπτικό μηχάνημα κατέστρεψε μεγάλο μέρος δύο κεραμοσκεπών τάφων της ρωμαϊκής εποχής που βρισκόταν στα όρια του οικοπέδου αυτού και του γειτονικού του Παν. Κλη. Στα υπολείμματα των τάφων που ερευνήθηκαν δε βρέθηκαν κτερίσματα.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Εργάνη

Στη θέση Ουούκ-ταρλά, ± 250 μ. ΒΔ. της διασταύρωσης του δρόμου Ξυλαγανής-Εργάνης, εκεί όπου

1. Η αναγνώριση των νομισμάτων έγινε από την έκτακτη αρχαιολόγο της Εφορείας Μαρία Ε. Πεντάζου και από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

παλιότερα βρέθηκαν όστρακα κλασικής και βυζαντινής εποχής, παρατηρούνται ίχνη προϊστορικού (νεολιθικού;) οικισμού, έκτασης 50×50 μ.

Προς ΒΑ. της προηγούμενης θέσης, μετά τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο αποκαλύφθηκαν με την καλλιέργεια μεγάλες πλάκες παρωλίθου που ανήκουν πιθανότατα σε καλύμματα τάφων.

Μικρό Δουκάτο

1. Στη θέση Τοπ-κουρού στη βόρεια όχθη του χειμάρρου Φιλιουρί (αρχαίος Λίσσος) επισημάνθηκε προϊστορικός οικισμός σε μικρό γήλοφο, που καταστράφηκε μεγάλο μέρος του με την κατασκευή δύο αναχωμάτων. Η θέση αυτή βρίσκεται ± 350 μ. Β. του αρχαϊκού νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε παλιότερα στην κοίτη του Φιλιουρί².

2. Περίπου 1 χλμ. Β. της προηγούμενης θέσης, αμέσως Β. του αναχώματος και του αρδευτικού καναλιού στη θέση Καμπά-γερ, επισημάνθηκαν ίχνη άλλου οικισμού. Σε έκταση 300×150 μ. περίπου ανευρίσκονται όστρακα άβαφα από γκριζο πηλό και άλλα χονδροειδή χειροποίητα.

3. Στη θέση Γιουλ-ντολούμ-γιογλελικ ή Μιζαρκίκ, 600 μ. ΒΔ. του Φιλιουρί και ± 200 μ. ΒΔ. από το ρέμα Ασμάκι επισημάνθηκε οικισμός ελληνιστικής και βυζαντινής εποχής· βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή με εμπιεστη διακόσμηση και αυλακωτά βυζαντινών χρόνων σε έκταση 100×100 μ.

4. Στο σπίτι του Μειζίμ Ιμπραήμ Χουσεϊν, κατοίκου Μικρού Δουκάτου υπάρχει ένα μαρμάρينو, σύνθετο κιονόκρανο βυζαντινών χρόνων που βρέθηκε από παλιά στην περιοχή (Πί ν. 148 α).

Πρωτάτο

Περίπου 150 μ. Α. του χωριού στη θέση Καρσίγιακά φαίνονται μέσα στα νερά του χειμάρρου Φιλιουρί θεμέλια από τοίχους κτισμάτων με διαδοχικούς τετράπλευρους χώρους. Εντοπίζονται στο δυτικό μέρος της κοίτης και συνεχίζονται μετά τη δυτική όχθη κάτω από τα διπλανά χωράφια. Δε φαίνεται αν στο κτίσιμο των θεμελίων αυτών από αλάξευτες πέτρες έχει χρησιμοποιηθεί συνδετικό υλικό.

Πάσσος

Σε απόσταση 1 χλμ. ΝΔ. του χωριού Πάσσος της επαρχίας Σαπών επισημάνθηκαν τα ερείπια μιας μικρής βυζαντινής εκκλησίας πιθανόν μονόχωρης. Μέσα από την πυκνή βλάστηση του χώρου διακρίνονται μόνο υπολείμματα από τις τρεις γωνίες των ασβεστόχτιστων τοίχων του μνημείου.

Ασώματα

1. Στη θέση Κοζλάρμπα, 1000 μ. περίπου Δ. του χωριού, με την καλλιέργεια του χωραφιού του Ουζούν Μπεκίρ Σαδίκ παρασύρθηκε τμήμα ασβεστόχτιστου τοίχου και ήρθαν στο φως τετράγωνες οπτόπλινθοι από υπόκαυστα, κομμάτια από πήλινους σωλήνες νερού καθώς και κομμάτια από μαρμάρινη επένδυση τοίχων ή δαπέδου. Το οικοδομικό αυτό υλικό οδηγεί στην πολύ πιθανή υπόθεση ότι πρόκειται για λουτρό της ρωμαϊκής εποχής. Μια συστηματική ανασκαφή θα έδινε ασφαλώς πολλές πληροφορίες για την έκταση και τη μορφή των εγκαταστάσεων αυτών.

2. Στη θέση Τσιγκενέ-Μεζαρλίκ, 200 μ. Β. του δρόμου Ασωμάτων-Ριζώματος, στα χωράφια της περιοχής υπάρχει κεραμική ρωμαϊκή. Σε ένα μάλιστα από τα χωράφια υπάρχει ένα θαμμένο πιθάρι που το στόμιό του κλίνεται με κυκλική πλακόσχημη πέτρα.

Ριζώμα

Στο χωράφι του Σαλή Τσαούς Χασάν, ± 1200 μ. Ν. του χωριού, στη θέση Καφετζί-ταρλά ήρθε στο φως με την καλλιέργεια αρκετό οικοδομικό υλικό από κάποιο κτίσμα ή κτίσματα: ακατέργαστες πέτρες, τμήμα από μεγάλο μαρμάρινο υπέρθυρο, διαστ. $1,35 \times 0,60 \times 0,19$ μ., που περιτρέχεται από ταινίες και κομμάτι και δύο μικρά δωρικά κιονόκρανα από μάρμαρο, το ένα με συμφυή άβακα. Ο ιδιοκτήτης του χωραφιού βεβαιώνει ότι με το όργωμα διαπίστωσε την ύπαρξη θεμελίων κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Το χωράφι καθώς και τα άλλα γύρω, είναι διάσπαρτα με άφθονη κεραμική: κυρίως άβαφα όστρακα και άλλα με λεπτές, πυκνές αυλακώσεις του 5ου-6ου αι. μ.Χ. Από την ίδια θέση προέρχεται, όπως πληροφορηθήκαμε ένας ακέραιος μαρμάρινος κιονίσκος αρράβδωτος, μήκ. 2,05 και διαμ. 0,25 μ., που βρίσκεται τώρα στο χωράφι του Μουσά Ισμέτ κάτοικου Ριζώματος. Στο σπίτι του μετέφερε ο τελευταίος από το χωράφι του Σαλή Τσαούς Χασάν ένα πολύ μεγάλο πιθάρι με μολύβδινους συνδέσμους σε αρκετά σημεία του σώματος.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Συκορράχη

Στη θέση Ερένι, 5 χλμ. ΝΑ. του χωριού μαρμάρινος αρράβδωτος κιονίσκος με συμφυές κυλινδρικό κιονόκρανο, πολλά μικρά αγγεία οξυπύθμενα και άβαφα όστρακα (σε έκταση 500×500 μ. περίπου) μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιου οικισμού.

Λουτρός

1. Στη θέση Αμπέλια δίπλα στον αρχαιολογικό χώρο της Τραϊανούπολης δυτικά του δρόμου προς το χωριό Λουτρός και 1000 μ. περίπου Β. της διασταύρωσης από την Εθνική οδό, επισημάνθηκε έκταση $100 \times 500-800$ μ. όπου βρίσκονται κομμάτια

2. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 802-803.

από κεραμίδια στέγης και οπτοπλίνθους καθώς και άβαφα όστρακα.

2. Δυτικότερα από την προηγούμενη θέση, επισημάνθηκε ταφικός (;) τύμβος (Οφάκ-τεπέ). Γύρω από τον τύμβο, σε έκταση 100 × 100 μ. παρατηρούνται επιφανειακά κομμάτια από κεραμίδια στέγης.

3. Σε απόσταση 400 μ. βόρεια της προηγούμενης θέσης, στην πλαγιά του λόφου Μπεϊκίωτιστα-Μπαϊρα βρίσκονται πολλοί πυριτόλιθοι.

NOMOS ΞΑΝΘΗΣ

Δαφνώνας

Στο ύψωμα Καρσί-Μπαγλάρ, 700 μ. Β. του χωριού υπάρχουν θεμέλια από φρουριακό περίβολο, που είναι χτισμένος με μικρές, αλάξευτες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό.

Καστανωτό

Στη θέση Γιαϊλά, ± 6 χλμ. περίπου ΝΑ. του χωριού, υπάρχουν δύο πλινθόχτιστοι τάφοι συλημένοι από παλιά. Κατά πληροφορίες υπήρχαν αγγεία στους τάφους.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

NOMOS ΡΟΔΟΠΗΣ

Πελεκητή

Στη θέση Μπαντέμ-ντερέ βρέθηκε χάλκινο βραχιόλι βυζαντινής εποχής (ΑΓΚ 3292), που τα ελεύθερα άκρα του απολήγουν σε κεφάλια ζώων.

Παραδημή

Από το γνωστό προϊστορικό οικισμό της Παραδημής προέρχεται το κεφάλι πήλινου ομοιώματος αλόγου της νεολιθικής εποχής (ΑΓΚ 3673).

Θάμνα

Στη θέση Τασλίκ ο Σαλή Σαμπάν του Χουσεϊν βρήκε και παρέδωσε πολύμυξο, χειροποίητο λυχνάρι από σκουρόχρωμο γκρίζο πηλό (ΑΓΚ 3282) (Πί ν. 148 β), που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.³ Γύρω από το κεντρικό άνοιγμα διατάσσονται δώδεκα μυκτήρες. Λείπει η λαβή.

Φανάρι

1. Στην παραλία προς Α. του χωριού, δίπλα στη στρατιωτική κατασκήνωση, βρέθηκε και παραδόθηκε από το Γ. Ζουρδίκη ομοίωμα φαλλού από πωρόλιθο. Στηρίζεται σε συμφυή βάση που φέρει, από β' χρήση, μεγάλη εγκοπή σε σχήμα Π (ΑΓΚ 3306) (Πί ν. 148 γ).

2. Στη θαλάσσια περιοχή ανασύρθηκε από το

βυθό ένας πήλινος άβαφος αμφορίσκος (ΑΓΚ 3225). Ο λαιμός και ο ώμος διακοσμούνται με αβαθείς αυλακώσεις και ένα ελαφρό έξαρμα.

NOMOS ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία

1. Στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας Μεσημβρίας βρέθηκε το επάνω τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης 4ου-3ου αι. π.Χ., (ΑΓΚ 3307), με αετωματική επίστεψη και ακρωτήρια από τα οποία σώζεται το κεντρικό και το πλάγιο αριστερό (Πί ν. 148 δ). Στον κορμό υπάρχει επιγραφή:

ΗΓΗΣΙΛΑΟΣ / ΑΛΚΙΒΙΑΔΟ

2. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν χρυσό δαχτυλίδι με ελλειψοειδή, επίπεδη σφενδόνη (ΑΓΚ 3140), και σιδερένιος σφηκωτήρας μαλλιών (ΑΓΚ 3232) με κυλινδρικό το ένα ελεύθερο άκρο που φέρει κοκκιδατή διακόσμηση (Πί ν. 148 ε).

NOMOS ΞΑΝΘΗΣ

Κρεμαστή

Στο χωράφι του Δ. Μπασδάνη βρέθηκαν δύο χάλκινα βραχιόλια 11ου-12ου αι. μ.Χ. (ΑΓΚ 3637-38). Έχουν ελεύθερα άκρα και κοσμούνται το ένα με ευθύγραμμα και το άλλο με κυκλικά χαράγματα.

Μάνδρα

Στο χωράφι του Γ. Κεσεδόπουλου, στη θέση Άγιος Γεώργιος του χωριού, βρέθηκε μικρή τετράπλευρη τράπεζα προσφορών (ΑΓΚ 3279). Είναι συμαγής από καστανοκόκκινο πωρόλιθο. Η επάνω επιφάνεια είναι διαμορφωμένη σε αβαθή κοιλότητα.

Κομνηνά

Στην περιοχή του χωριού βρέθηκαν τρία χάλκινα δαχτυλίδια βυζαντινών χρόνων (ΑΓΚ 3271-3273). Έχουν συμπαγείς σφενδόνες (ορθογώνια το ένα με βάθυνση για την ένθεση δακτυλιόλιθου, ελλειψοειδή το δεύτερο και τραπεζοειδή το τρίτο) που φέρουν διακόσμηση από ευθύγραμμα ή κυκλικά χαράγματα στην επάνω και στις πλάγιες επιφάνειες.

Διομήδεια

Από τον προϊστορικό οικισμό του χωριού προέρχεται πόδι νεολιθικού αγγείου από γκρίζο πηλό (ΑΓΚ 3261), τριγωνικής διατομής που διακοσμείται με χαράγματα τριγωνικής διάταξης.

Χρύσα

Τριακόσια μέτρα ΒΑ. του γνωστού ταφικού τύμβου του χωριού βρέθηκε χάλκινος σταυρός (ΑΓΚ 3281) με καμπύλες απολήξεις κεραιών. Η κύρια όψη του κοσμείται με ανάγλυφα κυκλικά θέματα.

3. Βλ. D. M. Balley, A catalogue of the lamps in the British Museum, I, αριθ. 295, πίν. 52, 53.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Το δυναμικό της Εφορείας περιορίστηκε, κατά το 1979, στο ελάχιστο και η δραστηριότητά της σε εργασίες σωστικής και τελείως επειγουσής φύσεως.

Στα πλαίσια συνεργασίας με ξένους μελετητές το καλοκαίρι ο καθηγητής Lefort, περιηγήθηκε το νομό Σερρών για εντοπισμό και ταυτισμό θέσεων που αναφέρονται στα έγγραφα του Αγίου Όρους, ενώ επίσης συνεχίστηκε από τον κ. P. Kuniholm και τον καθηγητή κ. C. Striker η δειγματοληψία από μνημεία για τον καταρτισμό πινάκων δενδροχρονολόγησης βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Ελλάδας.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Οδός Αριστοτέλους 13

Στην παρειά του σκάμματος βρέθηκε χτιστό μεσαιωνικό πηγάδι και σε χαμηλότερο επίπεδο τμήμα καμπύλης χτιστής κατασκευής, που εισχωρούσε στο διπλανό οικόπεδο.

Οδός Ζλάτκου 7

Τμήμα τείχους και πύργου της βυζαντινής οχύρωσης των Σερρών αποκαλύφθηκε λίγες δεκάδες μέτρα νοτίως της πύλης του Φόρου που βρέθηκε το 1977 και διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής στην οδό Γενναδίου και Ί. Δραγούμη.

Μουσείο

Μεταφέρθηκε από τη Θεσσαλονίκη και τοποθετήθηκε σε κόγχη του Αρχαιολογικού Μουσείου Σερρών η ψηφιδωτή παράσταση του Αποστόλου Ανδρέα, που είχε αποκολληθεί από την αψίδα της Παλαιάς Μητρόπολης των Αγίων Θεοδώρων και αποτελούσε τμήμα της παράστασης της Κοινωνίας των Αποστόλων. Χρονολογείται στο 12ο αι.¹

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται επάνω από το νάρθηκα του Καθολικού της μονής, διαπιστώθηκε ότι οι αρχικές τοιχογραφίες του 14ου αι.² έχουν υποστεί δύο σοβαρές επιζωγραφίες, στους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες η πρώτη και το 1852 η δεύτερη. Η πρώτη επιζωγράφηση ακολούθησε τα ίδια εικονογραφικά θέματα της αρχικής τοιχογράφησης. Πολλές φορές μάλιστα τα πρόσωπα των μορφών έμειναν απείραχτα. Κατά το 1852 επιζωγραφήστηκαν οι κάμποι των παραστάσεων in secco με έντονα γαλάζιο και κόκκινο χρώμα ως και οι επιγραφές.

Βόρεια πλευρά (Πίνακας 149). Αφαιρέθηκε από το σώμα του Χριστού της Σταύρωσης επίθετο in secco κίτρινο χρώμα. Αρχικά είναι τα πρόσωπα του Ιωάννη, του εκατόνταρχου και του Ιωσήφ Αριμαθαίας. Αντίθετα, η ομάδα των γυναικών αριστερά είναι έντονα επιζωγραφισμένη. Καθαρισμός τμήματος του ρούχου της δεύτερης γυναίκας έδειξε ότι κάτω από το κόκκινο χρώμα υπάρχει παλιότερη τοιχογράφηση.

Δυτική πλευρά. Κάτω από την κόκκινη μεταγενέστερη επιφάνεια του 1852, όπου και η επιγραφή: *Ἀνανεώθη ἡ ζωγραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου / δι' ἐξόδου καὶ δαπάνης τοῦ τιμιωτάτου γέρου Στογιάν<v>η / Βουκορεσλή, ἀπὸ χωρίον Ἐπάνω Βρο<v> τοῦ. 1852* (Σχέδ. 1), αποκαλύφθηκε στενό

ἈΝΑΝΕΩΘΗ Ἡ ΖΩΓΡΑΦΙΑ Ἐ ΑΓ ΝΙΚΟΛΑ
ΔΙ' ΕΞΟΔΟΥ Κ' ΔΑΠΑΝΗΣ Ἐ ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ ΓΕΡΟΥ ΣΤΟΓΙΑΝ
ΒΟΥΚΟΡΕΣΛΗ ΑΠ' ΧΩΡΙΟΝ ΕΠΑΝΩ ΒΡΟ. 1852.

Σχέδ. 1. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Επιγραφή του 1852.

Το τείχος ήταν διπλό, συνολ. πλ. 3,70 μ., χτισμένο με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ο πύργος έχει προβολή 4,50 μ. και πλάτος τοίχων 1,30 μ. Διατηρήθηκε στο υπόγειο της πολυκατοικίας.

1. V. Lazarev, Storia della pittura byzantina 1967, σ. 197.

2. Α. Ευγγοπούλου, Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας 1973, σ. 67-71.

άνοιγμα. Το άνοιγμα παρόμοιο με της βόρειας και νότιας θύρας του παρεκκλησίου, οδηγούσε σε κάποιο στενό δυτικό διάδρομο και φέρει στις εσωτερικές του επιφάνειες, δεξιά παράσταση νέου αγένειου στρατιωτικού αγίου (το πρόσωπό του είναι σχεδόν καταστραμμένο) (Πί ν. 150 α) και αριστερά διακοσμητικό θέμα, παρόμοιο με αυτό που υπάρχει στο εσωράχιο του αρκοσολίου του τάφου της Ελένης, αδελφής του Ιωάννη Ούγκλεση. Δεξιά του ανοίγματος αποκαλύφθηκε παράσταση του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος και στο εσωράχιο του τόξου παράσταση του Αγίου Συμεών του Στυλίτη. Επάνω από το άνοιγμα διαπιστώθηκε η ύπαρξη πολυπρόσωπης Κοίμησης, που το κεντρικό τμήμα της καταστράφηκε από το νεότερο στρογγυλό παράθυρο.

Νότια πλευρά. Στο τύμπανο εικονίζεται η Γέννηση. Κάτω από το κόκκινο χρώμα της στρωμνής διαπιστώθηκε κόκκινο χρώμα παλιότερης τοιχογράφησης. Κάτω από την κόκκινη ποδιά του 1852, που καλύπτει έως τη μέση τις παραστάσεις του Αγίου Αλυπίου και του Αγίου Αντωνίου διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη αρχικής τοιχογράφησης.

Τρούλος. Το κεφάλι του Χριστού Παντοκράτορα, όπως άλλωστε και των περισσότερων αγίων του τυμπάνου, φέρει μεταγενέστερη επιζωγράφηση. Καθαρίστηκε το κεφάλι του Προφήτη Ελισαίου. Ο χρωματισμός του κάμπου των παραστάσεων είναι νεότερος.

Ιερό Βήμα. Καθαρίστηκε το κατώτερο τμήμα της παράστασης του Χριστού της Άκρας Ταπείνωσης, και έγιναν εργασίες στερέωσης στις παραστάσεις του Ασπασμού Άννας και Μαρίας και της Ανάστασης, στο εσωράχιο του ανατολικού τόξου. Στην παράσταση της Παναγίας, στην κόγχη του Ιερού Βήματος, διακρίνονται καθαρά κάτω από τις επιζωγραφίες οι τρεις επιγραφές, που αντιστοιχούν στις φάσεις τοιχογράφησης: *ή Πλατυτέρα* στο πρώτο στρώμα, *Παναγία* στο δεύτερο και *Μήτηρ Θεού ή Πλατυτέρα τών Ουρανών* με κόκκινα γράμματα στο τρίτο (Πί ν. 150 β).

Το μονόχωρο παρεκκλήσι της *Συνάξεως των Παμμεγίστων Ταξιαρχών* που είναι ενσωματωμένο στη νότια πτέρυγα των κελιών της μονής έχει διαστάσεις 5,81 × 3,20 μ., και είναι αφιερωμένο στη «*Σύναξιν τών Παμμεγίστων Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ*». Με δαπάνη του ΕΟΤ στερεώθηκαν οι τοίχοι της πρόσβασης και του παρεκκλησίου, υποστύλωθηκε το δάπεδο και στερεώθηκαν με στεφανάκια οι τοιχογραφίες. Από το εσωτερικό αφαιρέθηκαν τα καταστραμμένα στασίδια.

Νότιος τοίχος. Στην κάτω σειρά ολόσωμοι άγιοι και ιεράρχες. Από Α. προς Δ. ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Άγιος Νικόλαος ο Μύρων, ο Άγιος Αθανάσιος ο Αλεξανδρείας, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο Άγιος Πέτρος, ο Άγιος Παύλος, ο

Άγιος Αντώνιος, ο Άγιος Σάββας και ο Άγιος Ευθύμιος.

Δυτικός τοίχος. Κάτω σειρά: ο Άρχων Μιχαήλ, ο Άγιος Κωνσταντίνος και η Αγία Ελένη. Επάνω από τη χαμηλή είσοδο ο Χριστός ως *τοίς μεγάλις βουλις άγγελος* και η επιγραφή: + *Άνιστορήθη ό θείος κ(αι) πάνσεπτος ναός ή Σήναξις τών πανμεγίστων / Ταξιαρχών Μιχαήλ κ(αι) Γαβριήλ κ(αι) έκ πασών τών έπουρανίων δηνά/μεων ασωμάτων δη' έξόδου παντός του όσιοτάτου κυρού Άκακίου μ(σν)αχ(ού) επί τής ή/γουμενίας του κυρού Γαλακτίου έτους, ΖΡΜΒ (7142 = 1634) μηνί Ιουλίω Ι ίδικτιώνος Β³* (Πί ν. 151).

Βόρειος τοίχος. Κάτω σειρά, ολόσωμοι άγιοι και ιεράρχες: από Δ. προς Α. ο Άγιος Παντελεήμων, ο Άγιος Ευστάθιος, ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων, ο Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, ο Άγιος Δημήτριος, ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος, ο Άγιος Βασίλειος, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος καθώς επίσης και το Άγιον Μανδήλιον (Πί ν. 152).

Παραστάσεις του Δωδεκαόρτου περιτρέχουν το άνω τμήμα του νότιου, δυτικού και βόρειου τοίχου.

Ανατολική πλευρά. Στην αψίδα η Πλατυτέρα και ο Μελισμός, στο Διακονικό ο Άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, στην Πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση. Ανάμεσα στις τρεις κόγχες ο Ευαγγελισμός και στο μέτωπο του σχηματιζόμενου αετώματος η Ανάληψη. Στην πρόθεση η επιγραφή: + *Άκακίου μοναχού / κ(αι) κτήτορος κ(αι) τον γονέ(ων)/αυτού Γερακίου κ(αι) Βασιλικής μοναχής/κ(αι) τον τέκνον αυτού.*

Στο βόρειο και δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου υπάρχουν πολλά χαράγματα. Ανάμεσα σ' αυτά διακρίνονται οι εξής ενθυμίσεις: α) *οταν ηρθα εγο/ω φότης εδο/ης το μοναστηρι απριληου 9 έγραφα δια ενθιμηση / ιψ-υθ (= 1759)*, (δυτικός τοίχος, παράσταση Αρχαγγέλου Μιχαήλ, αριστερός μηρός), β) *οταν ηρ/θα εγό/ω φοτης/εδω ης το / μοναστήρη απρι/ληου... / 9η / Ιψυθ (= 1759) / τογραφα/δη ενθ/μηση* (στο ίδιο μέρος στη σφαίρα), γ) *ηλθα κάγώ ό άδάμης / διά προσκύνησιν του Προ/δρόμου* (στο ίδιο μέρος, πιο κάτω), δ) *ό άδάμης* στο ίδιο μέρος, πιο κάτω).

Χρυσούπολη

Ο κ. Α. Dunn, στο πρόγραμμα μελέτης της αστικής οικονομίας στην Ανατολική Μακεδονία κατά την περίοδο 1000-1400 μ.Χ., ανέλαβε την τοπογραφική έρευνα και επισκόπηση των ορατών ερειπίων στη θέση Καλέδες, κοντά στις εκβολές του

3. Γ. Β. Καφτανζή, Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, Α' (1967), αριθ. 367, σ. 230.

ποταμού Στρυμόνα, που ταυτίζονται με τη βυζαντινή Χρυσούπολη και την αρχαία Ηϊόνα.

Για τις εργασίες του 1979 ο κ. Α. Dunn έστειλε την ακόλουθη έκθεση:

«Σκοπός της έρευνας αυτής είναι η μελέτη και η καταγραφή των ορατών στοιχείων και επιφανειακών ευρημάτων, που βρίσκονται ή σχετίζονται με την εκτεταμένη οχυρωμένη μεσαιωνική θέση στο στόμιο του ποταμού Στρυμόνα, και η οποία καταλαμβάνει έναν ιδιαίτερα χαμηλό χώρο ανάμεσα στη θάλασσα, το στόμιο της παλιάς αχρηστευμένης σήμερα κοίτης του Στρυμόνα και ενός βαλτότοπου, ορατού από την κεντρική αμαξιτή οδό Θεσσαλονίκης-Καβάλας. Η ταύτιση της θέσης αυτής με τη βυζαντινή Χρυσούπολη είναι ένα πρόβλημα, που εξετάζεται παράλληλα με τη μελέτη των φιλολογικών πηγών. Οι μόνοι σύγχρονοι ερευνητές που έκαναν ορισμένες παρατηρήσεις για τη θέση αυτή είναι ο W. Pritchett στο *Studies in Ancient Greek Topography*, I, σ. 40-41 και η Daphne Hereward στο *AJA* 67 (1963), σ. 74-75. Ότι το σημείο αυτό πρέπει να είναι επίσης και η θέση της αρχαίας Ηϊόνας θεωρείται γενικά αποδεκτό.

Προκαταρκτική έρευνα το Μάιο 1979 έδειξε ποιά περιοχή είχε ανάγκη από περαιτέρω μελέτη. Έξω από το άμεσο περιβάλλον του αρχαιολογικού χώρου το μόνο στοιχείο που βρέθηκε, κατά τις χωματουργικές εργασίες της νέας Εγνατίας Οδού και σε απόσταση 500 μ. περίπου νοτιοανατολικά από τη θέση που μελετούμε, ήταν συμπαγής όγκος τοιχοποιίας βυζαντινού τύπου.

Το Σεπτέμβριο μαζί με τον τοπογράφο της Αγγλικής Σχολής κ. D. Smyth, έγιναν σχέδια του συνολικού χώρου σε κλίμακα 1:1000 και σε κλίμακα 1:100 όλων των πύργων και των πυλών που σώζονται σε κάποιο ύψος. Εκπονήθηκε επίσης σε κλίμακα 1:100 ανάπτυγμα του δυτικού τείχους, όπου τυφλή τοξοστοιχία φαίνεται ότι υποβάσταζε τον περίδρομο των τειχών.

Από τα σχέδια φαίνεται καθαρά ότι το παράξενο σχήμα της πόλης υπαγορεύτηκε από τη θέση της στην άκρη του έλους. Στο χώρο όπου το έλος σχεδόν κόβει την πόλη σε δύο τμήματα, τα ερείπια δείχνουν ένα μικρό περίβολο με πολλούς προβόλους, για να αντισταθμιστεί προφανώς η αδυναμία άμυνας του σημείου αυτού. Δύο συμπαγείς τοίχοι, που προεξέχουν από το παράλιο τείχος, προς την ακτή, θέτουν το πρόβλημα ποιά ήταν το αρχικό μέγεθος της πόλης και που βρισκόταν αρχικά η ακτή. Δύο τοίχοι, που φανερά προχωρούν μέσα στο έλος, θα ακολουθούσαν, με ελαφρές αλλά χαρακτηριστικές κλίσεις το πέρασ του έλους.

Στην τοιχοδομία της οχύρωσης είναι φανερή η διαφορά ποιότητας ανάμεσα στο δυτικό τμήμα και στο ανατολικό, του «περιβόλου με τους πολλούς προβόλους». Απ' αυτή την άποψη θα μπορούσε να

πει κανείς με βεβαιότητα ότι οι ανατολικές πτέρυγες της οχύρωσης αντιπροσωπεύουν μια ξεχωριστή και πολύ προσεχτική οικοδομική φάση. Κι όμως είναι απίθανο ο «περίβολος» και το οχυρωματικό τείχος, που συναντώνται στα δυτικά, να ανήκουν σε μια κοινή κατασκευή. Η τοιχοδομία του ανατολικού τμήματος χαρακτηρίζεται από μια συνεχή ταινία από λεπτές πλίνθους σε πέντε σειρές και από μεγαλύτερη κανονικότητα στις σειρές των λίθων. Ωστόσο η αρχιτεκτονική και ο τρόπος κατασκευής είναι καθαρά υστεροβυζαντινός και όχι υστερορωμαϊκός. Οι οχυρώσεις περιλαμβάνουν τετράγωνους πύργους με μια πίσω είσοδο ο καθένας στο επίπεδο του εδάφους.

Το δυτικό τμήμα του τείχους της πόλης ενισχύονταν με ποικιλία επάλξεων διαφόρων μεγεθών και με μικρούς πύργους διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, που δείχνουν μια ιστορία μικροεπισκευών και βελτιώσεων που καλύπτουν μεγάλη χρονική περίοδο. Το τείχος επίσης δεν είναι ομογενούς κατασκευής. Αλλά μια και το μεγαλύτερο μέρος του σώζεται σε χειρότερη κατάσταση από το ανατολικό τμήμα και μόνο στην περιορισμένη πτέρυγα με την τυφλή τοξοστοιχία είναι ορατές και οι δύο όψεις, είναι αδύνατο να καθορίσει κανείς την έκταση των αλλοιώσεων, που υπέστη το τείχος ή να γνωρίσει αν η τοξοστοιχία χρησιμοποιήθηκε παντού.

Αναζητώντας ενδείξεις για την έκταση των εγκαταστάσεων της πόλης δεν μπορέσαμε να βρούμε «τον τοιχοβάτη, από τρεις ή τέσσερις δουλεμένους λίθους, ενωμένους χωρίς κονίαμα» στο νότιο προς τη θάλασσα τείχος, που αναφέρει ο Pritchett (*Studies in Ancient Greek Topography*, I, σ. 40), ούτε το μιλιάριο του Καρακάλλα στην Αγορά που αναφέρει η Daphne Hereward (*AJA* 67 (1963) σ. 75), ούτε τίποτε άλλο από το οποίο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει κάποια θέση αρχαίας αγοράς. Αλλά και ο τοίχος, που έχει κατεύθυνση από βορειοδυτικά στα νοτιοανατολικά και διασταυρώνει το δυτικό μέρος της πόλης, είναι διαφορετικής κατασκευής. Στην πραγματικότητα η τοιχοδομία του είναι η τυπική των πρώιμων οθωμανικών κτισμάτων. Το επίπεδο του εδάφους παρουσιάζει στο σημείο αυτό μεγάλη υψομετρική διαφορά στις δύο όψεις, προς τη θάλασσα και προς την ενδοχώρα, κι αυτό δείχνει την ανεξάρτητη ανάπτυξη των δύο ζωνών που ο τοίχος δημιουργεί. Η κατασκευή αυτή όπως και τα άφθονα όστρακα, που βρέθηκαν φαίνεται ότι ανήκουν σε μια σύντομη αλλά ενεργό μεταβυζαντινή φάση. Πρώιμο οθωμανικό είναι επίσης ένα μικρό, ομογενούς χαρακτήρα, συγκρότημα ερειπίων στη δυτική όχθη του παλιού Στρυμόνα απέναντι από τη βυζαντινή θέση, που πρέπει να ήταν ένα είδος συγκροτήματος αποθηκών. Δε βρέθηκαν σε σχέση μ' αυτό όστρακα που να μπορούν να χρονολογηθούν. Το σχέδιό του έγινε σε κλίμακα 1:40 και ελπίζουμε να βρεθούν αρχιτεκτονικά παράλληλα.

Εξαιτίας της αποψίλωσης και της καλλιέργειας είναι δύσκολο να πούμε πόση έκταση είχαν οι εκτός των τειχών εγκαταστάσεις. Στο χώρο ανάμεσα στο ποτάμι και στο δυτικό τείχος η ποσότητα των επιφανειακών οστράκων και του οικοδομικού υλικού είναι μεγάλη, αλλά στα δυτικά και ανατολικά δεν υπάρχουν ίχνη.

Το δυτικό προάστιο θα πρέπει να είχε σχέση με κάποιο πέρασμα του ποταμού, μια ξύλινη γέφυρα στην καλύτερη περίπτωση. Μια πύλη στο δυτικό τείχος οδηγεί κατευθείαν στην όχθη του ποταμού. Η προβληματική ιστορία των γεφυρών και των ζυξιών του Στρυμόνα στην περιοχή αυτή θα πρέπει να συζητηθούν στην τελική μελέτη.

Ελπίζουμε ότι περαιτέρω μελέτη του χώρου αυτού και της περιοχής θα δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα, που θέτουν τα ερείπια σε σχέση με τη στρατιωτική αρχιτεκτονική, το μέγεθος του τειχισμένου οικισμού και της θέσης του ανάμεσα στη θάλασσα και το έλος κατά το μεσαίωνα (γεγονός που καθορίζει και το ρόλο του σαν λιμάνι)».

NOMOS ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Οδός Αγίας Βαρβάρας

Κατά τη διάρκεια εργασιών εκσκαφής σε οικόπεδο του Δήμου Δράμας, που βρίσκεται στη γωνία της οδού Αγίας Βαρβάρας, απέναντι από τη θέση «νερά Αγίας Βαρβάρας», βρέθηκαν και καταστράφηκαν ενμέρει ερείπια βυζαντινού οικοδομήματος, που τμήμα του είχε αποκαλυφθεί το 1973 και έχει διατηρηθεί στο υπόγειο της διπλανής πολυκατοικίας Ε. Σαρήμπογια⁴.

Αποκαλύφθηκε τετράπλευρη αίθουσα, διαστ. 13,30 × 4,85 μ., οι τοίχοι της οποίας είναι χτισμένοι με λιθοδομή και παρέμβλητες πλίνθους διαφόρων μεγεθών (Σ χ έ δ. 2). Σε τμήμα της αίθουσας αυτής, που δεν καταστράφηκε από τον εκσκαφέα, βρέθηκαν χαρακτηριστικά για τη χρήση του κτιρίου υπόκαυστα, από τα οποία τα προσκολλημένα στους τοίχους είναι τετράπλευροι κιονίσκοι χτισμένοι με πλίνθους, ενώ τα υπόλοιπα είναι μεγάλοι σχιστόλιθοι, που χρησιμοποιήθηκαν ασφαλώς σε κάποια επιδιόρθωση του κτιρίου, ως υποστυλώματα του δαπέδου, που αποτελείται από σχιστόπλακες, κουρασάνι και πήλινες πλάκες (Π ή ν. 153 α). Σε γωνιακό τμήμα της ίδιας αίθουσας, που βρίσκεται μέσα στο υπόγειο της οικοδομής Ε. Σαρήμπογια, διακρίνονται καθαρά, εκτός από τα υπόκαυστα οι παρά τον τοίχο τετράπλευρες οπές του δαπέδου για τη θέση των πή-

λινων tubuli. Στο σημείο αυτό βρέθηκε ανάμεσα στα υπόκαυστα και μέσα σε ξύλινο κιβώτιο, που είχε ενταμεταξύ καταστραφεί, θησαυρός χάλκινων σκυφωτών νομισμάτων 12ου-13ου αι.

Το κτίριο επεκτείνεται προς Α. και προς Δ. Από τη θέση και τις διαστάσεις της αίθουσας υποθέτουμε ότι πρόκειται για «μέσο οίκο» (terpidarium) βυζαντινού λουτρώνα. Κάτω από αυτόν βρέθηκαν αρχαιότεροι τοίχοι — χτισμένοι με λιθοδομή και παρέμβλητα οριζόντια τοποθετημένα κομμάτια κεραμίδων στέγης — που σχηματίζουν τετράπλευρους χώρους και στις επιφάνειές τους διακρίνονται κατά τόπους έντονα ίχνη καύσης.

Οδός Φρ. Ρούσβελτ και Ίω. Δραγούμη

Κατά τη διάρκεια οδοποιητικών εργασιών του Δήμου Δράμας στη διασταύρωση των οδών Φρ. Ρούσβελτ και Ίω. Δραγούμη, βρέθηκε ακέραιο οξυπύθμενο πιθάρι, ύψ. 1,65, μεγ. διαμ. 1,20 και διαμ. στομίου 0,69 μ., το οποίο μεταφέρθηκε στο κτίριο της Νομαρχίας Δράμας.

Η θέση του πιθαριού, έξω και μακριά από τα όρια της βυζαντινής πόλης Δράμας, το σχήμα του και η πληροφορία ότι στην περιοχή υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για πιθάρι μεταβυζαντινών χρόνων.

Ξηροπόταμος

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο του Γρ. Δημίου, 5 χλμ. δυτικά της Δράμας, βρέθηκαν δύο λαξευμένοι στο φυσικό ημίβραχο φρεατόσχημοι αποθηκευτικοί χώροι.

Η πρώτη κατασκευή, βάθ. 3,30 μ., με διάμετρο στομίου 1,10 μ., σε ανεξάρτητη πώρινη πλάκα, φέρει εσωτερικά χτιστή με λιθοδομή και κουρασάνι επένδυση, πάχ. 0,18-0,23 μ. Το δάπεδο, διαμ. 2,34-2,70 μ., αποτελείται από χοντρό κουρασάνι.

Η δεύτερη κατασκευή, βάθ. 3,60, διαμ. στομίου 0,60 και διαμ. στο μέσο του ύψους 1,12 μ., δε φέρει εσωτερική χτιστή επένδυση. Εσοχές στα πλάγια τοιχώματα διευκόλυναν προφανώς την κατάβαση και ανάβαση⁵.

NOMOS ΚΑΒΑΛΑΣ

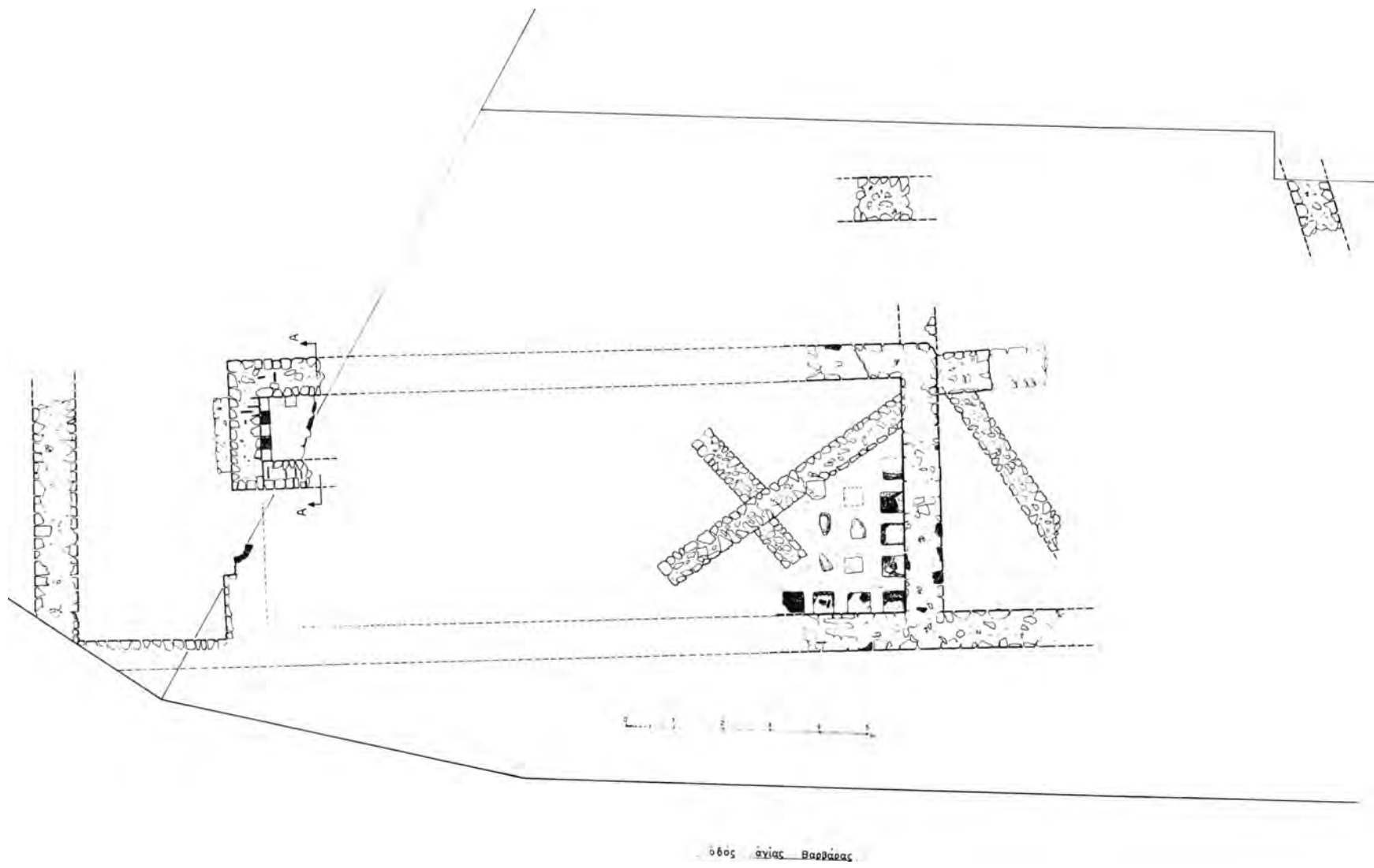
Καβάλα

Μεσαιωνικό Τείχος

Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ συνεχίστηκε και φέτος η στερέωση και ο καθαρισμός του μεσαιωνικού τείχους και συγκεκριμένα του τμήματος που βρίσκεται πίσω από το λιμάνι της πόλης.

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 835. Στο Σ χ έ δ. 2. περιλαμβάνονται και τα ερείπια που βρέθηκαν στο οικόπεδο Ε. Σαρήμπογια.

5. Για χτιστά πιθάρια βλ. R. Scranton, Corinth XVI (1957), σ. 132.

Σχέδ. 2. Δράμα. Οδός Αγίας Βαρβάρας. Κάτοψη βυζαντινού λουτρώνα.

Δημοτική Καπναποθήκη

Το Νοέμβριο του 1978 άρχισαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Αργ. Μπακιρτζή και συνεχίστηκαν κατά το 1979 οι εργασίες αποκατάστασης, συντήρησης και βαφής του εξωτερικού φλοιού του κτιρίου της δημοτικής καπναποθήκης, που πρόκειται να στεγάσει το Πνευματικό Κέντρο της πόλης, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΕ προς το Δήμο Καβάλας (Πίνακ. 153 β). Αρχικά στήθηκαν οι σκαλωσιές στη νότια πλευρά που αποτελεί και την κύρια όψη του κτιρίου, και άρχισαν οι εργασίες από το επάνω διάζωμα, που είναι το πιο ενδιαφέρον τμήμα του οικοδομήματος, με πλήθος ανάγλυφων και γλυπτών στοιχείων σε συνδυασμό με νεοκλασικές και μαρόκ μορφές. Κατεδαφίστηκαν τα καταστραμμένα τμήματα των αναγλύφων του επάνω διαζώματος και ανακατασκευάστηκαν με ασβεστοτσιμεντοκονίαμα (Πίνακ. 153 γ) και παράλληλα αντικαταστάθηκαν τα μισά επάνω τμήματα των 16 επικράνων, με νέα από οπλισμένο τσιμέντο που κατασκεύασε ο γλύπτης του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας Δ. Σωτηρούδης. Τη μήτρα σκάλισε βασιζόμενος στα υπολείμματα των παλιών επικράνων από πωρόλιθο, που είχαν σχεδόν τελείως φθαρεί και είχε χαθεί η μορφή τους.

Η μικρή έκταση των ανακατασκευαζόμενων μερών, η σχετική φθορότητα των κονιαμάτων, η χρονολόγηση του κτιρίου στις αρχές του αιώνα μας και η πολύ μεγάλη απόσταση του επάνω διαζώματος από τον παρατηρητή, οδήγησαν στη μη διαφοροποίηση των τμημάτων, που ανακατασκευάστηκαν με μεγάλη πιστότητα προς τα παλιά, από μαστόρους της Εφορείας μας, που προσλήφθηκαν, για τις εργασίες αυτές από το Δήμο Καβάλας. Το κτίριο χτίστηκε το 1905 από Βενετούς αρχιτέκτονες, όπως ακούσαμε σε συζητήσεις με γέροντες, που θυμούνται τις γερές σκαλωσιές με κεκλιμένα επίπεδα για τα μολύβια, που κουβαλούσαν τα υλικά. Στη συνέχεια ανακατασκευάστηκαν οι φθαρμένοι σοβάδες των τριών κυρίων όψεων, συμπληρώθηκαν τα γεισώματα και στερεώθηκαν στη σωστή τους θέση οι σιδερένιες πόρτες των τεσσάρων κυρίων εισόδων του κτιρίου, αφού αντικαταστάθηκαν οι καταστραμμένοι ταμπλάδες τους και τοποθετήθηκαν νέες χυτές ροζέτες και πήχεις. Ακόμη αντικαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος των λουκιών απορροής και αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων, που είχε σαπίσει, ως και τα σπασμένα κεραμίδια από γαλβανισμένη λαμαρίνα.

Τέλος το κτίριο βάφτηκε με ασβεστόχρωμα σε ανοιχτούς χρωματισμούς που του δίνουν μια αίσθηση απομόνωσης, χωρίς να προκαλούν έντονη αντίθεση με τις άτονες και ακαλαίσθητες επιφάνειες των πολυκατοικιών που το περιβάλλουν από παντού. Κατά το 1980 προβλέπεται η συνέχιση των εργασιών στο εσωτερικό του κτιρίου για την εγκατά-

σταση των νέων τμημάτων του Πνευματικού Κέντρου Καβάλας.

Φίλιπποι

Μουσείο Φιλίππων

Για πρώτη χρονιά φέτος λειτούργησε συστηματικά, με την επίβλεψη της Δ. Παπανικόλα, εργαστήριο συντήρησης αγγείων στο Μουσείο Φιλίππων.

Τα όστρακα που είχαν συγκεντρωθεί από τις διάφορες ανασκαφές διαλέχτηκαν, συγκολλήθηκαν και όσα έδιναν τα απαραίτητα στοιχεία, προωθήθηκαν για συμπλήρωση με γύψο. Συμπληρώθηκαν και χρωματίστηκαν κατάλληλα περίπου 70 αγγεία από την ανασκαφή στο Τσουκαλαριό της Θάσου, από το Διδυμότειχο, Πύθιο, Πραγγί και από την ανασκαφή στη Γρατινή. Η προσεχτική εργαστηριακή επεξεργασία εκτός από τους στόχους σωστής, αρχαιολογικά και αισθητικά, συμπλήρωσης και συντήρησης του αγγείου, βοηθά και σε τεχνικές παρατηρήσεις για την επεξεργασία των κεραμικών στα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά χρόνια. Στόχος της Εφορείας είναι, αφού συντηρηθούν τα ευρήματα παλιότερων ανασκαφών, να συμπληρώνεται κάθε χρόνο η μελέτη και η εργαστηριακή επεξεργασία των κεραμικών ευρημάτων του έτους. Τη στιγμή αυτή η Εφορεία διαθέτει έτοιμα για έκθεση 50 περίπου αγγεία.

Οχυρωματικός Περιβόλος

Τέσσερις τομές που έγιναν νοτιώς του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων και σε απόσταση 50-350 μ. από τον οχυρωματικό περίβολο, δίπλα στην αγροτική οδό, που ξεκινά από την πύλη της Νεαπόλεως, ακολουθεί για ένα διάστημα την εξωτερική πλευρά του τείχους και οδηγεί στον κάμπο των Φιλίππων, αποκάλυψαν τμήματα προτειχίσματος, πλ. 0,60 μ., χτισμένου πρόχειρα με λιθοδομή και λάσπη. Στην πρώτη μάλιστα τομή βρέθηκε εντοιχισμένο απότμημα ραβδωτού κιονίσκου⁶.

Βασιλική Γ' του Μουσείου

Συνεχίστηκε και φέτος από την Έφορο Ευτ. Νικολαΐδου η ανασκαφή της βασιλικής Γ'. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών έγινε και η επανατοποθέτηση του λαμπρού μαρμαροθετήματος στο βορειοανατολικό διαμέρισμα της βασιλικής⁷.

Οκτάγωνο

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή του Οκταγώνου από τον καθηγητή Στυλ. Πελεκανίδη. Οι εργα-

6. BCH 1938, σ. 20-41. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale 1945, σ. 149.

7. Οι εργασίες έγιναν από συνεργείο με επικεφαλής τους: Γ. Δαγκλή και Γ. Κοτταρίδη.

σίες αποσκοπούσαν στην αποκάλυψη της Β' κιονοστοιχίας της Εγνατίας Οδού και στη διερεύνηση σχετικών προβλημάτων με τις παλιότερες φάσεις του Οκταγώνου.

Μετά τη λήξη της ανασκαφικής περιόδου συνεχίστηκε η κατασκευή αναλημματικού τοιχίου, που εδράζεται πίσω από τις βάσεις της Β' κιονοστοιχίας της Εγνατίας Οδού και χρησιμεύει για την αντιστήριξη της αμαξιτής οδού Καβάλας-Δράμας, που διέρχεται από το σημείο αυτό του αρχαιολογικού χώρου. Επίσης αποκολλήθηκε το μαρμαροθέτημα του νάρθηκα του Οκταγώνου για να συντηρηθεί και να επανατοποθετηθεί⁸ (Πί ν. 154 α). Κατά τη διάρκεια της σκαφής για την κατασκευή του νέου υποστρώματος βρέθηκε κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα πλακόστρωτο παρόδου της Εγνατίας Οδού, στη θέση της οποίας κατασκευάστηκε αργότερα η τρίκλιτη στοά πρόσβασης στο Οκτάγωνο, επίσης ερείπια προπύλου του αρχαιότερου του Οκταγώνου ναού, στην κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν ρωμαϊκές βάσεις κίωνων και πρώιμο κιονόκρανο με ανεμιζόμενα φύλλα (Πί ν. 154 β).

Ανατολικό Νεκροταφείο

Κατά τη διάρκεια αποχευτικών εργασιών στην κοινότητα Κρηνίδων βρέθηκε στην οδό Κολοκοτρώνη, 130 μ. ανατολικά της βασιλικής extra muros Φιλίππων, τάφος κιβωτίοσχημος, διαστ. 2,041 × 1,8 × 1,27 μ., με τοιχώματα χτιστά, πάχ. 0,50 μ., και καλυμμένος με τρεις μεγάλες πλάκες από ντόπια μαρμαρόπετρα (Σχ έ δ. 3). Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν τρεις σκελετοί, γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ., χάλκινα και οστέινα κοσμήματα ως και γυάλινος δακτυλιόλιθος με παράσταση όνου που λακτίζει για να ρίξει τον αναβάτη. Το δάπεδο του τάφου είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, που προέρχονται από ορθομαρμάρωση ρωμαϊκού κτιρίου.

Επίσης στο οικόπεδο του Νικ. Ιωαννίδη βρέθηκε καμαροσκεπής τάφος. Ο θάλαμος, διαστ. 2,45 × 1,82 × 2 μ., είναι χτισμένος με αργούς λίθους και επιχρισμένος εσωτερικά με κουρασάνι. Στη δυτική στενή πλευρά υπάρχει άνοιγμα, 0,40 × 0,60 μ., που επικοινωνεί με σκάμμα, διαστ. 1,10 × 0,68 μ., με χτιστά τοιχώματα. Το άνοιγμα-είσοδος του τάφου φέρει απλό μαρμάρινο θύρωμα και χτιστό τοξωτό υπέρθυρο. Κοντά στο σκάμμα βρέθηκε σπασμένη η μαρμάρινη και διακοσμημένη με εγχάρακτο ανισοσκελή σταυρό θύρα του τάφου, που στην επάνω δεξιά γωνία σώζει απόφυση για τη στήριξη της σε τώρνο του θυρώματος. Δεύτερη πλάκα επίσης μαρμά-

ρινη, κάλυπτε το σκάμμα. Το εσωτερικό του τάφου ήταν ενμέρει επιχωμένο και συλημένο. Κατά τον καθαρισμό βρέθηκε άβαφο αγγείο ημισφαιροειδούς σχήματος σπασμένο, κομμάτι από χρυσό σκουλαρίκι χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση, χάντρες από υαλόμαζα και χρυσές κλωστές από χρυσοϋφαντο ρούχο.

Θάσος

Λιμένας

Αποκολλήθηκε και επανατοποθετήθηκε στη θέση του ψηφιδωτό δάπεδο, που είχε αποκαλυφθεί το 1948 έξω από τη βορειοανατολική γωνία της σταυρικής βασιλικής και που καλύπτει χώρο, διαστ. 7 × 3,70 μ., αρχαιότερου ρωμαϊκού κτιρίου, στη θέση του οποίου ανεγέρθηκε η παλαιοχριστιανική εκκλησία. Το διακοσμητικό θέμα συνίσταται σε πλέγμα ασπιδοειδών ανθεμίων (peltae), που παισιώνεται από πλοχμό και κληματίδα⁹ (Πί ν. 154 γ-δ).

Τσουκαλαριό (Σχ έ δ. 4)

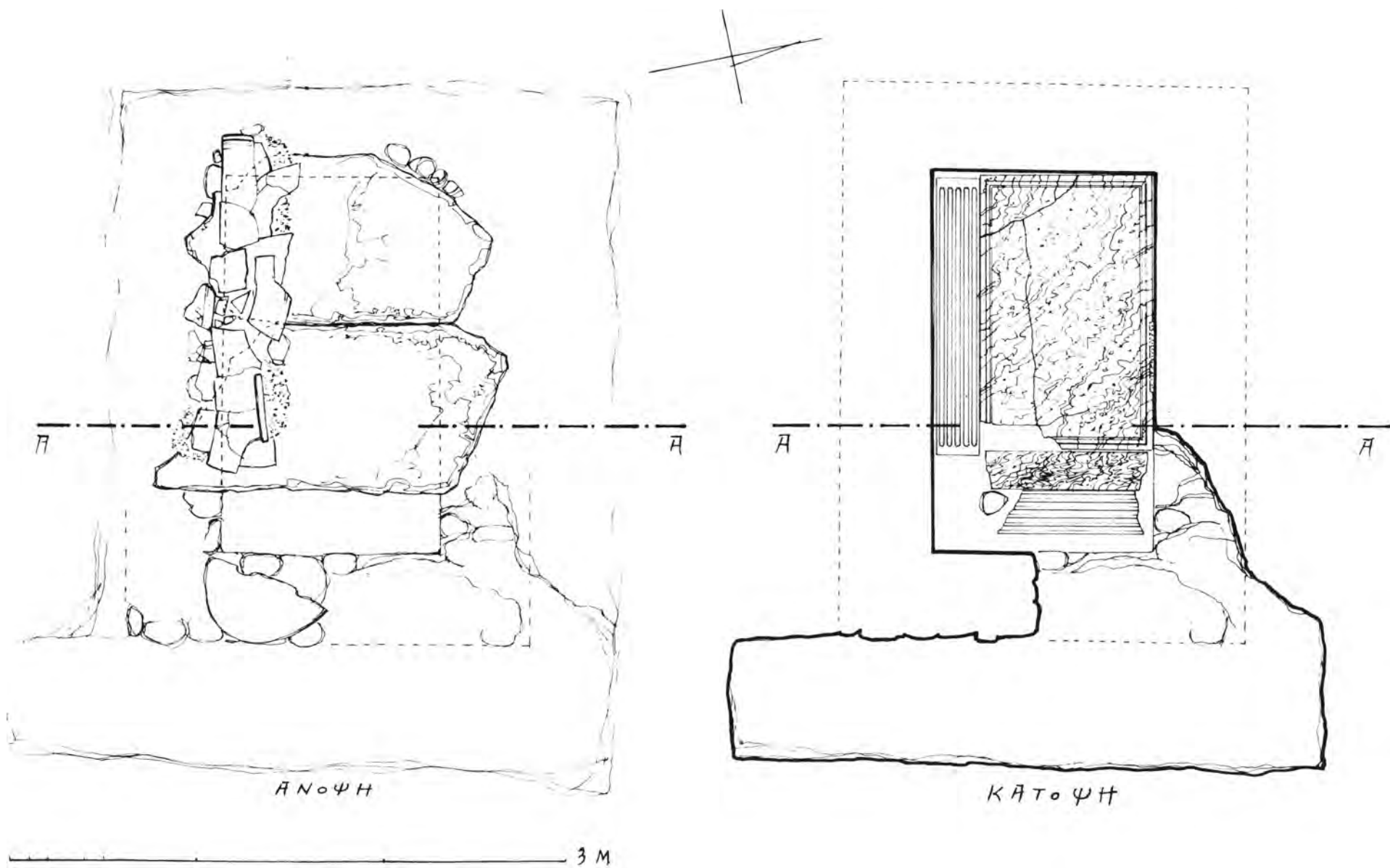
Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στη θέση Τσουκαλαριό της Θάσου¹⁰. Επεκτάθηκε ο ανασκαφικός χώρος προς Δ., στο αγροτεμάχιο του Σίμου Γεωργαλή, όπου αποκαλύφθηκαν νέοι χώροι του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος (Πί ν. 155 α). Πρόκειται για συνεχόμενους χώρους μικρού λουτρώνα, που μπορούν να ερμηνευθούν ως προθάλαμος, αποδυτήριο, caldarium, tepidarium, frigidarium, μικρός υπαίθριος χώρος και δεξαμενές ύδατος. Ο λουτρώνας βρίσκεται ανάμεσα στον περίβολο — αυτό διευκόλυνε την αποχέτευση των ακαθάρτων υδάτων — και στη μεγάλη αψιδωτή πλακόστρωτη αίθουσα, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί ως αίθουσα κοινών εκδηλώσεων (π.χ. τράπεζα).

Παράλληλα ερευνήθηκε το μεσοβυζαντινό νεκροταφείο, που οργανώθηκε στην εσωτερική αυλή του παλαιοχριστιανικού κτιριακού συγκροτήματος και αφού αυτό είχε στο μεταξύ καταστραφεί. Το παλαιοχριστιανικό μάλιστα παρεκκλήσι επιδιορθώθηκε την εποχή αυτή και μετατράπηκε σε ταφική εκκλησία. Οι τάφοι, λακκοειδείς με τοποθετημένες στα τοιχώματα και την κάλυψη πέτρινες πλάκες ή μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια, γείσα κ.τ.λ.), περιείχαν ταφές όλων των ηλικιών, ταφές διπλές, ή επάλληλες, ή ταφές μετά από ανακομιδή, οπότε στα πόδια του νεκρού βρίσκονταν τα λείψανα της προηγούμενης ή των προηγούμενων ταφών. Μεσοβυζαντινά νεκροταφεία επί υστερορωμαϊκών ή

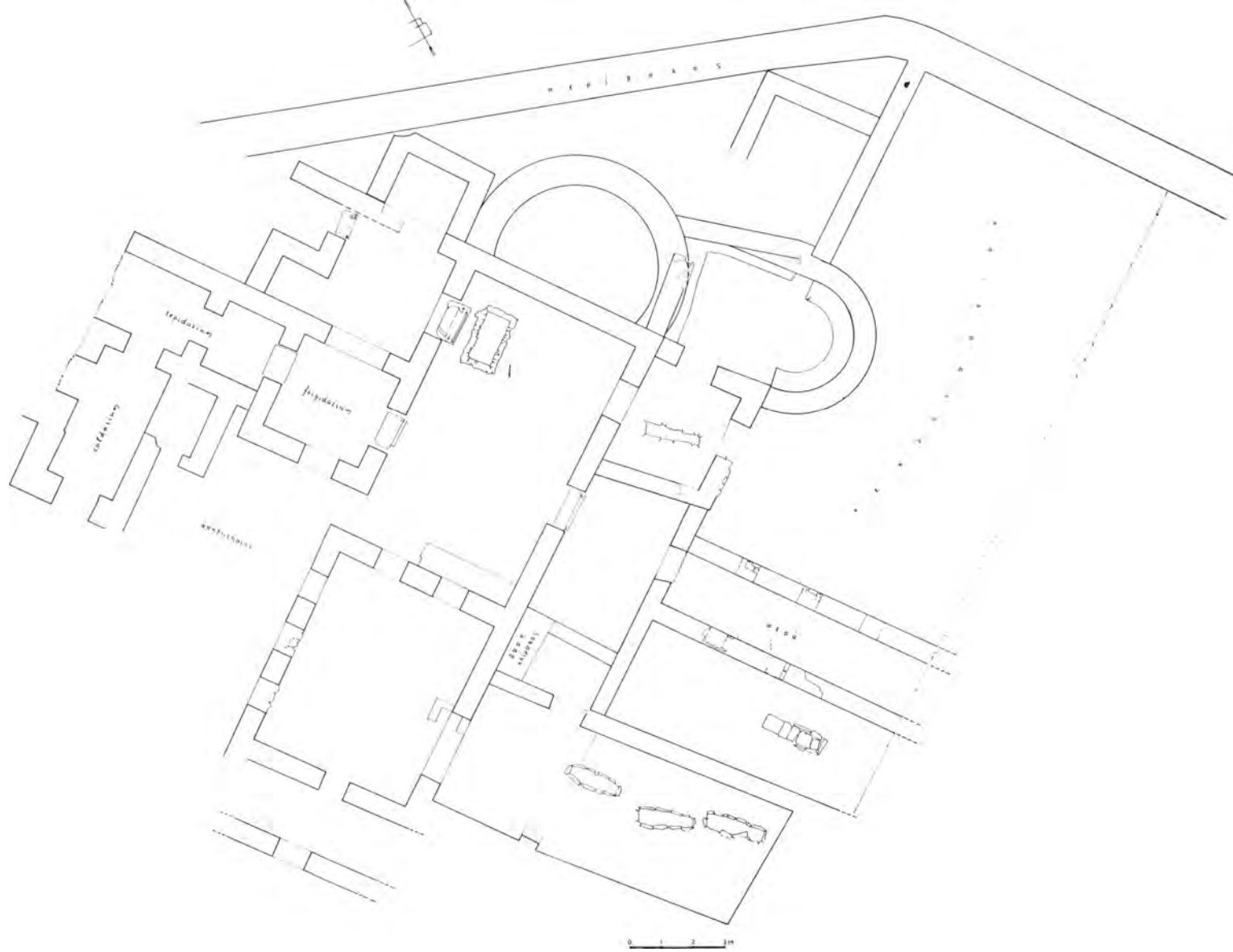
9. BCH 1949, σ. 556-9, ABME Ζ' (1951), σ. 6,8. Οι εργασίες έγιναν από συνεργείο με επικεφαλής τον Γ. Δαγκλή.

10. Στις εργασίες έλαβαν μέρος η βοηθός της Εφορείας Δ. Παπανικόλα, ο Α. Dunn και η S. Young.

8. ΠΑΕ 1959, παρένθ. Πίν. Α'.

Σχέδ. 3. Φίλιπποι. Ανατολικό νεκροταφείο. Ρωμαϊκός τάφος.

Σχέδ. 4. Τσουκαλαριό Θάσου. Κάτοψη της ανασκαφής.

παλαιοχριστιανικών ερειπίων έχουν βεβαίως εντοπιστεί και άλλου (Φοινικιά Μεσολογγίου), αλλά το ιδιαίτερο και πρωτότυπο χαρακτηριστικό του νεκροταφείου στο Τσουκαλαριό της Θάσου είναι ότι οι τάφοι βρέθηκαν σε δύο σαφείς στρώσεις, από τις οποίες η επάνω αποτελείται αποκλειστικά από πλήρεις κατασκευαστικά αλλά κενούς τάφους (Πί ν. 155 γ). Το συμπέρασμα, στο οποίο προς το παρόν έχω καταλήξει, είναι ότι αυτοί είναι ψευδοτάφοι και σκοπό είχαν την προστασία των πραγματικών τάφων της κάτω σειράς (Πί ν. 155 β). Το γεγονός μάλιστα ότι εκτός από λίγα ακόσμητα αγγεία και ευτελή κοσμήματα, που βρέθηκαν, οι τάφοι είναι γενικά ακτέριστοι δηλώνει ότι η προστασία απέβλεπε στη διαφύλαξη κάποιας πατρογονικής λατρείας από έξωθεν εχθρική απειλή. Ότι η κατασκευή των δύο σειρών τάφων δεν είναι τυχαία, φαίνεται και στους μεμονωμένους τάφους, οι οποίοι βρέθηκαν σε χώρους του καταστραμμένου κτιριακού συγκροτήματος και ήταν κατασκευασμένοι σε δύο επάλληλα και συνεχή τμήματα, από τα οποία το επάνω ήταν κενό¹¹.

NOMOS ΞΑΝΘΗΣ

Ξάνθη

Με δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Ξάνθης καθαρίστηκε από την πυκνή βλάστηση και κατά την περίμετρο του οχυρωματικού περιβόλου η βυζαντινή Ξάνθεια, τα ερείπια της οποίας σώζονται στην κορυφή και στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου της σημερινής πόλης της Ξάνθης¹². Η Ξάνθεια, που αποτέλεσε σημαντικό κέντρο της περιοχής κατά το 13ο-14ο αι., βρίσκεται στην είσοδο φυσικής διόδου, που καταλήγει προς Β. στη μονή Μπατσκόβου, στο Στενήμαχο και στον κάμπο της Φιλιπούπολης. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν τείχη, ύψ. έως 12 μ., πύργοι, πυλίδες και καμαροσκεπείς δεξαμενές πόσιμου ύδατος (Πί ν. 156 α).

Πόρτο Λάγο

Κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού, αποτυπώθηκε η κάτοψη της εκκλησίας που ανασκάφηκε

το 1950, στο σημείο όπου η Βιστωνίς λίμνη (Πόρτο-Λάγο) ενώνεται με τη θάλασσα, απέναντι από το μικρό νησάκι της Μπουρούς και δίπλα στην εθνική οδό Ξάνθης-Κομοτηνής¹³. Η μικρή βυζαντινή εκκλησία, είναι ένα ακόμη παράδειγμα στην τυπολογία του πρώιμου σταυροειδούς ναού (Σχέδ. 5). Μαζί με την οχύρωση, που διακρίνεται στην ίδια θέση, αποτελεί το βυζαντινό «καστέλλιον», που προστάτευε την είσοδο της Βιστωνίδος λίμνης, στο μυχό της οποίας βρίσκονται τα ερείπια της Αναστασιουπόλεως-Περιθεωρίου.

NOMOS ΡΟΔΟΠΗΣ

Γρατινή

Το χωριό Γρατινή, ανατολικά της Κομοτηνής, είναι χτισμένο στους πρόποδες βραχώδους προβούνου της Ροδόπης, που στην κορυφή του σώζεται μεγάλη δεξαμενή ύδατος και οχύρωση εποχής Παλαιολόγων. Η θέση έχει ταυτιστεί δικαιολογημένα με τη βυζαντινή πόλη Γρατιανού¹⁴, που μετά την καταστροφή της Μοσυνοπόλεως, στις αρχές του 14ου αι., αποτέλεσε το σημαντικότερο οικιστικό κέντρο της κεντρικής Ροδόπης¹⁵.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο του Θανάση Δούκα, μέσα στο χωριό, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε το ανατολικό τμήμα μονόχωρου βυζαντινού ταφικού παρεκκλησίου του 13ου αι. (Σχέδ. 6· Πί ν. 156 γ). Οι τοίχοι του χτισμένοι με λιθοδομή, ήταν κοσμημένοι με τοιχογραφίες. Μόνο ένα τμήμα τους, με παραστάσεις ιεραρχών που κρατούν ειλητάρια, σώθηκε στη νότια πλευρά (Πί ν. 156 β).

Μετάλλιοι σταυροί «παλαιστινιακού τύπου» με εγχάρακτες ή και ανάγλυφες παραστάσεις, που βρέθηκαν κατά την έρευνα και είναι γνωστοί επίσης από ανασκαφές μεσαιωνικών οικισμών της λοιπής Βαλκανικής¹⁶, δε δύνανται να χαρακτηριστούν παρά σαν δείγματα μιας γενικής, κοινής, «αγροτικής», θα τα 'λεγα, βυζαντινής κουλτούρας, η οποία εμμείτο ή επαναλάμβανε με τον τρόπο της τα έργα της «ωηλής», «επίσης», τέχνης των μεγάλων κέντρων (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη) (Πί ν. 157 α-β). Μολύβδινες βυζαντινές «ευλογίες» με παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου, της Αγίας Θεοδώρας και

11. Το επάνω τμήμα παρόμοιου τάφου, που βρέθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα της σταυρικής βασιλικής Θάσου, ερμηνεύτηκε από τον Α. Ορλάνδο (ό.π., σ. 44) είτε ως δεύτερος τάφος είτε ως νεκρικό σήμα.

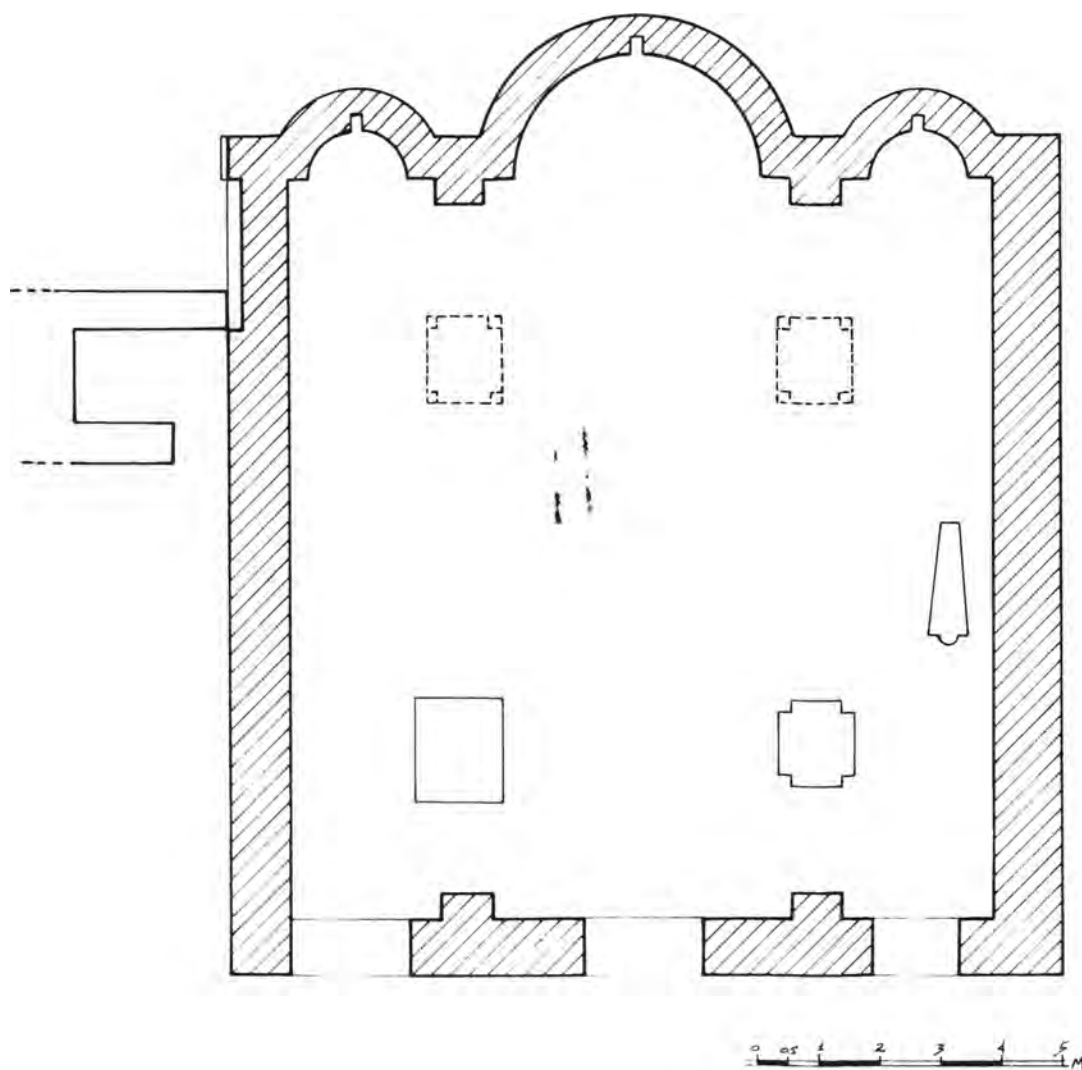
12. Κ. Ασδραχά, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles* (1976), σ. 93-96, βλ. μετάφραση του κεφαλαίου αυτού από την Μ. Σαρλά-Πεντάζου στα *Θρακικά Χρονικά* 35 (1979), σ. 35-7. Η άποψη του Π. Γεωργαντζή (Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, 1976), ότι τα ερείπια της βυζαντινής αυτής πόλης ταυτίζονται με την Τόπειρο, ελέγχονται από τον Π. Πάντο (*Θρακικά Χρονικά* 34 (1978), σ. 125) και τον Χ. Μπακιρτζή (*ΑΔ* 32 (1977): *Χρονικά*, σ. 275-76).

13. Βλ. *Θρακικά Χρονικά* 32 (1975-6), σ. 18-9, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

14. Στιλπ. Κυριακίδη, *Βυζαντινά μελέται*, II-V (1937-1939), σ. 41.

15. Ασδραχά, ό.π., σ. 113.

16. AAA V (1972), σ. 374-381. *Dinogetia I* (1967), σ. 357-366, και P. Diaconu, *Obiecte de podoaba si de cult, Pacuiul lui Soare*, II, 1977, σ. 125-133, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 5. Πόρτο-Λάγο. Κάτοψη του βυζαντινού ναού.

της Παναγίας δείχνουν την έκταση της λατρείας των μυροβλητών αγίων της Θεσσαλονίκης.

Ανάμεσα στην κεραμική (Πί ν. 157 γ, ε), από την επίχωση του παρεκκλησίου στη Γρατινή, βρέθηκαν και πήλινα «εξαρτήματα» κεραμικού κλιβάνου, που χρησίμευαν για το ψήσιμο των εφυαλωμένων αγγείων και δείχνουν ότι η Γρατινή επί Παλαιολόγων υπήρξε ένα από τα κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής¹⁷.

Πάτερμα

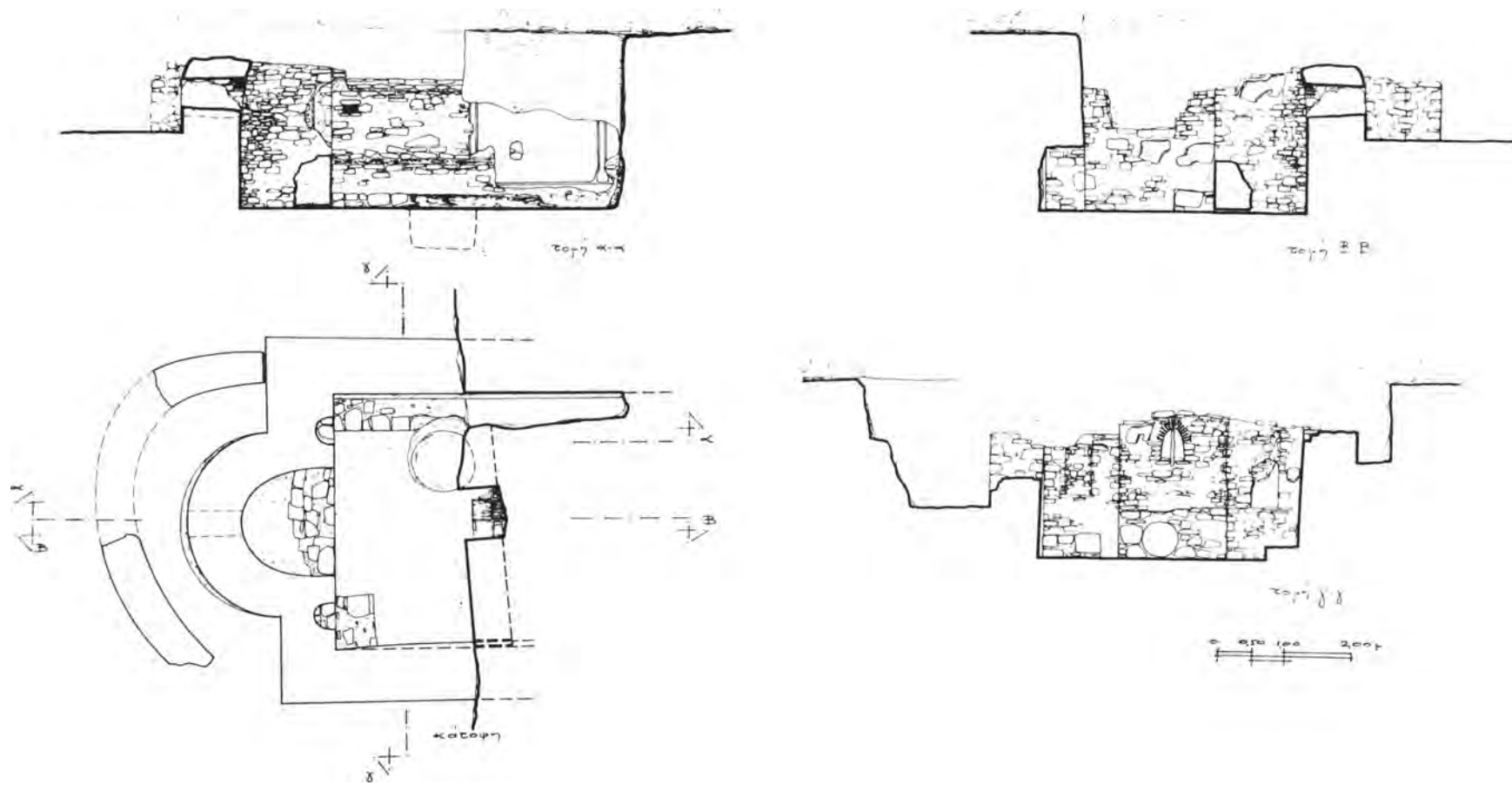
Λαθρανασκαφή υπέδειξε θεμέλια παρεκκλησίου, στη θέση Κιλισέ κοντά στον οικισμό Πάτερμα στο εσωτερικό της Ροδόπης. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, χτισμένο με λιθοδομή και κομμάτια πλίνθων οριζόντια τοποθετημένα, με μεγάλη αψίδα, που καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

NOMOS EBPOY

Διδυμότειχο

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στη γωνία των οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού αποκαλύφθηκαν σκαλισμένοι στον ημίβραχο επάλλη-

17. Πρβλ. παρόμοιο εύρημα στη Βάρνα, Bulletin du Musée National de Varna XI (XXVI) 1975, σ. 155-9.

Σχέδ. 6. Γρατινή. Κάτοψη και τομές του βυζαντινού παρεκκλησίου.

λοι χώροι, δοκοθήκες για ξύλινα πατώματα, πηγάδι, κ.τ.λ. Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο τοίχοι, χτισμένοι με λαξευμένες πέτρες και ζώνες πλινθοδομής (Πί ν. 157 δ). Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι

Βασιλική Γ' του Μουσείου

Τον Απρίλη του 1979 έγινε από τους συντηρητές της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κ. Δαγκλή και Γ. Κοτταρίδη η απόσπαση του μαρμαροθετήματος που καλύπτει το δάπεδο του βόρειου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής του μουσείου. Με την ευκαιρία αυτή διερευνήσαμε την υποδομή του μαρμαροθετήματος. Ορίσαμε τομή, πλ. 1,50 μ., εγκάρσια στο χώρο, σε απόσταση 3 μ. ανατολικά από το δυτικό στυλοβάτη. Αμέσως κάτω από το μαρμαροθέτημα υπήρχε μια στρώση από κεραμικό κονίαμα με έντονο κόκκινο χρώμα, σε πάχος περίπου 0,10 μ. Το κονίαμα ήταν στρωμένο πάνω σε λιθορριπή από μικρές πέτρες. Σε βάθος μόλις 0,20 μ. από την επιφάνεια του κονιάματος συναντήσαμε το φυσικό βράχο, που λαξεύτηκε για να χωρέσει η βόρεια πλευρά του μνημείου. Ο βράχος έχει ελαφριά κλίση προς τα νότια, γι' αυτό στο νότιο τμήμα του διαμερίσματος έχει μια στρώση με πηλό κάτω από τη λιθορριπή, για να αλφαδιαστεί το δάπεδο.

Στη συνέχεια επεκτείναμε την έρευνα σ' όλο το χώρο του βόρειου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους. Σ' όλη την έκταση, σε βάθος 0,20-0,25 μ., παρουσιάζεται ο βράχος πάνω στον οποίο πάτησε η υποδομή του μαρμαροθετήματος. Σε δύο σημεία, στην ανατολική και στη δυτική πλευρά του διαμερίσματος, βρέθηκαν σπαράγματα από χοντρό ψηφιδωτό δάπεδο. Επίσης βρέθηκαν κομμάτια από σχιστολιθικές πλάκες όμοιες μ' αυτές που είναι στρωμένες κάτω από τις μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου του Ιερού Βήματος για να δημιουργηθεί σταθερή και επίπεδη υποδομή στην πλακόστρωση. Ακόμη παρατηρήσαμε πολλές εντοιχίες ψηφίδες.

Επειδή το βάθος που χρειάστηκε να επιχωθεί ως το βράχο είναι ελάχιστο, υποθέτουμε ότι δε χρειάστηκε να γίνει μεταφορά μάζων από μακριά για την υποδομή του μαρμαροθετήματος. Πιο πιθανό φαίνεται ότι τα σπαράγματα που βρέθηκαν προέρχονται από παλιότερο δάπεδο που απομακρύνθηκε για να μπει το νέο δάπεδο, το οποίο κι από άλλα στοιχεία πιστεύουμε ότι ανήκει σε μια δεύτερη φάση του μνημείου.

Η κυρία ανασκαφική περίοδος κράτησε από τη 14-5-1979 ως την 5-6-1979. Στην ανασκαφή συμμετείχαν η αρχαιολόγος Αναστ. Τούρτα και οι σχεδιαστές Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου, και Α. Κούντουρας και 20 εργάτες.

Οι ανασκαφικές εργασίες απέβλεπαν: α) στην ολοκλήρωση της έρευνας στην κόγχη του Ιερού Βήματος και στην αποκάλυψη του νότιου σκέλους του συνθρόνου, β) στην έρευνα του νότιου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους, γ) στη διερεύνηση του δυτικού τμήματος του βόρειου κλίτους.

Τα πορίσματα των εργασιών είναι συνοπτικά τα ακόλουθα:

1. Έρευνα στην κόγχη του Ιερού Βήματος - νότιο σκέλος συνθρόνου. Το ύψος της επίχωσης στο σύνθρονο έφθανε τα 2,80 μ. πάνω από το δάπεδο της πρόσβασης σ' αυτό (πρβλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 329-330). Το νότιο σκέλος του συνθρόνου σώζεται σε λιγότερο καλή κατάσταση από ό,τι το βόρειο. Οι βαθμίδες ιδιαίτερα είναι πολύ καταστραμμένες.

Το κεντρικό τμήμα του ποδιού του συνθρόνου με τη χυτή τοιχοποιία ήταν επίσης πολύ καταστραμμένο και σωζόταν σε βάθος περίπου 0,70 μ. πιο χαμηλά από τα δύο πλάγια σκέλη του συνθρόνου. Επίσης αποκαλύφθηκε η επάνω επιφάνεια του ημικυκλικού τοίχου της κόγχης. Όλος ο χώρος ανατολικά από τον τοίχο της κόγχης είναι γεμάτος από κρημνίσματα της θολοδομίας. Στο χώρο αυτό βρίσκονται ακόμη σπαράγματα εντοιχίων ψηφιδωτών, πιθανότατα από το τεταρτοσφαιρίο της κόγχης του Ιερού Βήματος. Είναι ενδεικτικό για το είδος της κατακρήμνισης του θόλου, το ότι στο νότιο σκέλος του συνθρόνου δε βρίσκουμε ίχνη πεσμένων σπαραγμάτων εντοιχίων ψηφιδωτών, όπως βρήκαμε στο αντίστοιχο βόρειο σκέλος. Φαίνεται ότι το βόρειο τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης κατέπεσε προς το εσωτερικό του ναού, ενώ το αντίστοιχο νότιο τμήμα κατακρημνίστηκε έξω από το κτίριο στη νοτιοανατολική πλευρά.

Δεν προχωρήσαμε περισσότερο στο χώρο αυτό όπου απαιτείται εκτεταμένη και προσεκτική έρευνα.

2. Το νότιο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους, έχει πλάτος 6,23 και μήκος 7,73 μ. στη βόρεια πλευρά και 7,93 μ. στη νότια πλευρά. Ο νότιος τοίχος του διαμερίσματος σώζεται λίγο πάνω από το δάπεδο, ενώ προς τα ανατολικά φθάνει σε ύψος 1,20 μ. Το νότιο περύγιο έχει διαμόρφωση αντίστοιχη με το βόρειο περύγιο, δηλαδή στη δυτική του πλευρά ανάμεσα στο νότιο τοίχο και έναν πεσσο σχήματος T στο ανατολικό τέρμα της νότιας κιονοστοιχίας σχηματίζεται στυλοβάτης με έναν κίονα (δίβηλο άνοιγμα) που χωρίζει το εγκάρσιο κλίτος από το νότιο κλίτος (Πί ν. 158 α). Η δομή του νότιου πεσσού είναι διαφορετική από του βόρειου, ο οποίος παρουσιάζει κάπως αμελή τοιχοποιία από μεγάλους, αδρά κατεργασμένους ογκολίθους. Αντίθετα ο νότιος πεσσοός είναι χτισμένος από καλοπελεκημένους λίθους με αναθύρωση, σε δεύτερη βέβαια χρήση. Οπωσδήποτε η διαφορά που επισημάναμε προέρχεται από το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, γιατί ο τρόπος της τοιχοποιίας είναι παρόμοιος. Και στους δύο πεσσούς

χρησιμοποιούνται ανάμεσα στους λίθους τεμάχια πλίνθων, για να συμπληρώσουν τα κενά και να στερεώσουν τη σύνδεση.

Στον ανατολικό τοίχο και την παραστάδα του νότιου εγκάρσιου κλίτους σώζονται στη θέση τους ίχνη από ορθομαρμάρωση, ζεύξεις και καρφιά της ορθομαρμάρωσης (Πί ν. 158 β).

Το δάπεδο του νότιου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους βρίσκεται χαμηλότερα από το δάπεδο του βόρειου περυγίου, όπως φαίνεται από τον ψηλό αναβαθμό (0,20 μ.) της ανατολικής διόδου προς το Ιερό Βήμα. Το μαρμαροθετημένο δάπεδο του διαμερίσματος σώζεται αποσπασματικά. Το κεντρικό διακοσμητικό θέμα του, ομφάλιο με ακτινοειδή διάταξη ολόγυρα, είναι αντίστοιχο με του βόρειου, ενώ τα πλαίσια που το περιβάλλουν στις τέσσερις πλευρές έχουν τέσσερα διαφορετικά θέματα. Το σχέδιο του μαρμαροθετήματος διασώθηκε κυρίως στο υπόστρωμα από κονίαμα γιατί τα περισσότερα πλακίδια δεν έχουν σωθεί.

Στα σημεία που δεν είχαν διατηρηθεί ούτε τα αρνητικά αποτυπώματα στο κονίαμα της υποδομής κάναμε ανασκαφική έρευνα μέχρι βάθους 0,80 μ. κάτω από το δάπεδο. Διαπιστώθηκε μια ισχυρότατη κατασκευή από λιθορριπή και κονίαμα που δεν είναι δυνατό να ανήκουν στην υποδομή του δαπέδου. Πιθανότατα πρόκειται για κατασκευή που έγινε για να ισοσταθμιστεί η υψομετρική διαφορά στο νότιο τμήμα του κτιρίου. Μέχρι το βάθος των 0,80 μ. όπου φθάσαμε δε βρέθηκε το φυσικό έδαφος.

Στην ανατολική πλευρά του νότιου περυγίου, δυτικά από την ανατολική θύρα, το μαρμάρινο πλαίσιο του μαρμαροθετήματος — ταινία, πλ. 0,32 μ. — διακόπτεται και παρεμβάλλεται πλάκα, πλ. 0,47 μ., της οποίας σωζόταν μόνο το αποτύπωμα επάνω στο κονίαμα. Η περιέργη αυτή διαμόρφωση μας οδήγησε να ερευνησουμε το σημείο αυτό κάτω από την υποδομή του κονιάματος. Αποκαλύφθηκε ότι είχαν σπάσει το κονίαμα της υποδομής του μαρμαροθετήματος για να σχηματίσουν σκάμμα, διαστ. 0,365 × 0,38 και βάθ. 0,30 μ., επιχρισμένο ολόγυρα, ένα είδος «αποθέτη» ή κρύπτης με άγνωστη χρήση (Πί ν. 159 α).

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου εγκάρσιου κλίτους βρέθηκε εκτεταμένο, παχύ στρώμα λατύπης, σε βάθος 1,20 μ. από την επάνω σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου. Η λατύπη αυτή προέρχεται από λατόμηση αρχιτεκτονικών μελών. Είναι χαρακτηριστική επίσης η λατόμηση που παρουσιάζουν ορισμένα αρχιτεκτονικά κομμάτια και ιδιαίτερα ο κίονας του διβήλου, ο οποίος βρέθηκε πεσμένος δίπλα στη βάση του στυλοβάτη (Πί ν. 159 γ).

Στον ανατολικό τοίχο του νότιου εγκάρσιου κλίτους υπάρχει είσοδος που οδηγεί σε διαμέρισμα

ανατολικά του κτιρίου. Το διαμέρισμα αυτό ορίζεται στα δυτικά από τον ανατολικό τοίχο του ναού, στα ανατολικά από τοίχο παράλληλο που απέχει 2,80 μ. από τον ανατολικό τοίχο του νότιου εγκάρσιου κλίτους και ο οποίος συναντά στα βόρεια τον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης. Η νότια πλευρά του διαμερίσματος δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί. Στο σημείο που ο ανατολικός τοίχος του νοτιοανατολικού διαμερίσματος συναντά τον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης υπάρχουν λείψανα επιχρίσματος και στους δύο τοίχους. Στο επίχρισμα του τοίχου της κόγχης διακρίνονται δύο διαφορετικά στρώματα. Το δεύτερο, παλιότερο στρώμα στον τοίχο της κόγχης είναι πολύ λείο, με ρόδινο χρώμα, ενώ το πρώτο (νεότερο) στρώμα είναι άσπρο και πιο τραχύ και συνεχίζεται το ίδιο και στον ανατολικό τοίχο. Φαίνεται ότι το παλιότερο επίχρισμα έγινε στον τοίχο της κόγχης πριν προστεθεί ο ανατολικός τοίχος και μετά τη δημιουργία του νοτιοανατολικού διαμερίσματος έγινε νέο επίχρισμα σ' όλο το χώρο αυτόν.

Η ανατολική θύρα του νότιου εγκάρσιου κλίτους που οδηγεί στο νοτιοανατολικό διαμέρισμα άνοιξε προς τα έξω και ήταν δίφυλλη, καθώς μαρτυρούν οι δύο κυκλικοί σιδερένιοι τόρμοι για τους κατακόρυφους άξονες της θύρας που σώζονται στο μαρμάρινο κατώφλι. Στους ορθογώνιους τόρμους πάνω στην εγκοπή του κατώφλιού όπου στερεώνονταν με μολύβι τα τετράξυλα (κάσσες) των θυροφύλλων, σώθηκαν ίχνη ξύλου (πρβλ. Α. Κ. Ορλάνδου, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, Αθήνα 1954, τ. 2ος, σ. 411-413). Μετά το κατώφλι η είσοδος είναι στρωμένη με πλάκες.

Στο βόρειο λαμπά της εισόδου, πάνω στο αρμοκάλυπτρο της τοιχοποιίας, υπάρχει χάραγμα σταυρού με πλατιές τις άκρες των κεραιών πάνω σε ανεστραμμένη τριγωνική βάση (Πί ν. 159 β). Η μορφή της βάσης θυμίζει τις τριγωνικές βάσεις των μεταλλικών σταυρών ολογίας που στερεώνονταν σε ξύλινο κοντό (πρβλ. ΑΑΑ V (1972), σ. 374-380, πίν. 4).

Κάτω από τη βάση του σταυρού, διπλή ταινία υποδηλώνει ίσως τη ροή ποταμού.

Πρόκειται για μαστορικό χάραγμα με μυστρί, γιατί πάνω από το αρμοκάλυπτρο υπάρχει στρώμα επιχρίσματος. Ανάλογα είναι τα μαστορικά χαράγματα με τους ιχθείς στις παρειές της ανατολικής εισόδου του βόρειου εγκάρσιου κλίτους.

Τα επιχρίσματα στους δύο λαμπάδες της εισόδου εμφανίζουν ίχνη χρώματος (κόκκινο, ώχρα, γκριζοπράσινο) και αποκολλήθηκαν για συντήρηση.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου κατασκευάστηκε στο βόρειο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους η νέα υποδομή για την επανατοποθέτηση του μαρμαροθετήματος.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σημ. τ. Συντ. Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μυτιλήνης δεν κατέθεσε έκθεση των Χρονικών μέχρι την έκδοση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

Σάμος

Συνεχίστηκαν και κατά το 1979 οι εργασίες στα οικοπέδα του Πυθαγορείου Σάμου, τα οποία επρόκειτο να οικοδομηθούν. Παράλληλα χρειάστηκε να γίνουν σύντομες έρευνες σε άλλα σημεία όπου από διάφορες αιτίες (στρατιωτικά έργα, διανοίξεις αγροτικών δρόμων κ.τ.λ.) εντοπίστηκαν αρχαία. Στις εργασίες πήραν μέρος εφέτος κατά καιρούς οι επιστημονικοί βοηθοί Μαριλένα Δάβαρη και Βασιλική Γιαννούλη και οι τελειόφοιτες της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μαρία Βιγλάκη, Ναταλία Πούλου και Βασιλική Ροντήρη, καθώς και ο φοιτητής Επαμ. Παντούλας. Πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια του φύλακα αρχαιοτήτων Μιλτ. Παπαχατζή η προθυμία του οποίου και η αγάπη για τα αρχαία θα πρέπει να εξαρθεί ιδιαίτερα. Σημαντική εξάλλου, όπως πάντα, ήταν και η βοήθεια των άλλων φυλάκων Ιω. Νέττου και Γ. Λαγαστή. Τά σχέδια έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γ. Λαχανίδη και η συντήρηση των ευρημάτων από τη Σ. Παπαχατζή.

Γλυφάδα

Στρατιωτικά έργα στο ύψωμα πάνω από τη λίμνη Γλυφάδα έδωσαν την ευκαιρία για μια σύντομη έρευνα στην περιοχή της δυτικής νεκρόπολης, που έφερε στο φως μια σειρά από αρχαϊκές πώρινες σαρκοφάγους, ιδιαίτερα αξιόλογες, για την ποικιλία σχημάτων που παρουσιάζουν (Πί ν. 160 α-β). Οι νέοι αρχαϊκοί τάφοι βρίσκονται επάνω στο ύψωμα, λίγες δεκάδες μέτρα ανατολικότερα από τις αρχαϊκές ταφές που είχαν ερευνηθεί παλιότερα στη δυτική πλαγιά του υψώματος¹. Δυστυχώς οι περισσότερες από τις σαρκοφάγους βρέθηκαν σε μικρό βάθος και είχαν καταστραφεί και συληθεί κατά την καλλιέργεια στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Εξαιτίας του μικρού βάθους και της ευαισθησίας του μαλακού πωρολίθου, σε μερικές περιπτώσεις διατηρήθηκε μόνο το κάτω μέρος από τα κάθετα τοιχώματα των λαρνάκων. Από τους λίγους τάφους που βρέθη-

καν ασύλητοι συγκεντρώθηκαν ενδιαφέροντα κτερίσματα. Τα περισσότερα είχαν τοποθετηθεί επάνω ή γύρω στον τάφο. Εκτός από τις οινοχόες, τα λύδια αγγεία, τις σκυφοειδείς φιάλες, τις κύλικες και τις πυξίδες (Πί ν. 161 α-δ), αναφέρονται ιδιαίτερα ένα πλαστικό αγγείο με μορφή σειρήνας (Πί ν. 161 ε)², σκαραβαίος από φαγεντιανή με ιερογλυφικό σύμβολο και τρεις δακτύλιοι από ορεία κρύσταλλο που φαίνεται ότι αποτελούσαν βάσεις για τη στήριξη των αλαβάστρων³. Επίσης σπάνιος είναι ένας τριμερής λύχνος με κατακόρυφη λαβή (Πί ν. 161 στ). Πλούσιες σχετικά ήταν οι ταφές 6 και 10, ενώ οι άλλες ασύλητες ταφές είχαν ένα ή δύο κτερίσματα. Σε τρεις περιπτώσεις βρέθηκε στον πυθμένα της σαρκοφάγου στρώση άμμου, πάχ. 0,06-0,24 μ., που πρέπει να έχει σχέση με την αποσύνθεση των νεκρών, ενώ στον ίδιο λόγο πρέπει να αποδοθεί και το κοίλωμα που παρουσιάζεται στον πυθμένα της σαρκοφάγου 16 (Πί ν. 160 β). Άγνωστη είναι η σημασία εννέα οστράκων με ελλειψοειδές σχήμα που βρέθηκαν γύρω στα πόδια του νεκρού στον τάφο 6.

Δε φαίνεται να υπάρχει κανένας συγκεκριμένος προσανατολισμός στην τοποθέτηση των σαρκοφάγων, οι οποίες τοποθετούνταν χωρίς προκαθορισμένη διάταξη και μερικές φορές η τοποθέτηση της νεότερης προκαλούσε ζημιές στην παλιότερη που τύχαινε να βρεθεί κατά τη διάνοιξη του λάκκου.

Επειδή οι σαρκοφάγοι παρουσιάζουν ενδιαφέρον με την ποικιλία σχημάτων και τη χαρακτηριστική αρχαϊκή λάξευση του πωρολίθου, προστατεύτηκαν προσωρινά επιτόπου, ώστε να εκθεθούν κάποτε στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο που πρόκειται να χτιστεί στο Πυθαγόρειο.

Όπως δείχνουν τα ευρήματα, οι ταφές αποτελούν ένα σύνολο που δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί χαμηλότερα από τα μέσα του βου αι. π.Χ.

Από την ίδια περιοχή όμως προέρχονται οι πώρινες ανθεματές στήλες⁴ που ανήκουν στο σύνολό τους στο β' μισό του αιώνα. Αν οι στήλες ανήκουν σε αυτήν την ομάδα των τάφων, τότε θα πρέπει να σχετιστούν με τις συλημένες νεότερες σαρκοφάγους, που βρίσκονται στις υψηλότερες επιχώσεις (σαρκοφάγοι αριθ. 4,5 και 7). Από την ανασκαφή προέρχονται τμήματα από πώρινες πλάκες. Μια από αυτές σώζει στο κάτω μέρος κυμάτιο και ίσως απο-

2. F. G. Lo Porto, *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, Centre Jean Berard: Institut Français de Naples, 1978, σ. 131, πίν. LXIII.

3. Όμοια έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές στη Σάμο: στα Τρία Δόντια μεγαλύτερα και πήλινα χρησιμοποιούν για τη στήριξη οξυπύθμενων αμφορέων.

4. AM 58 (1933), σ. 22 κ.ε. AE 1924, σ. 63 κ.ε.

1. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388· ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, Πίν. 351. Αρχαϊκούς τάφους στην περιοχή είχε ερευνήσει και ο Boehlau, ό.π., σ. 10 κ.ε.

τελεί τη βάση πάρινης αετωματικής στήλης. Παρόμοιο κομμάτι δεν έχει βρεθεί ως τώρα⁵.

Αγρός Νικ. Καρμίρη

Ενδιαφέροντα αποτελέσματα είχε εξάλλου η σύνομη έρευνα που έγινε στον αγρό, αμέσως νότια και ανατολικά από τη γνωστή παλαιοχριστιανική βασιλική της Παναγίτσας⁶.

Ανατολικά από την εκκλησία εντοπίστηκαν λείψανα από ενδιαφέρον αρχαϊκό κτίριο. Καθαρίστηκαν τα θεμέλια δύο τοίχων που συναντώνται σε ορθή γωνία και ανατολικά τους μια λίθινη κυκλική πλάκα στερεωμένη επάνω σε υποθεμελίωση, που προφανώς στήριζε έναν από τους ξύλινους κίονες που κρατούσαν την οροφή του κτιρίου. Ένας μεγάλος αγωγός με πηλινούς κυλινδρικούς σωλήνες είχε καταστρέψει τη γωνία των τοίχων στη διαγώνια προς το κτίριο πορεία του προς Α. Η λίγη επίχωση δεν επιτρέπει υποθέσεις για το χρόνο κατασκευής του κτιρίου. Ο αγωγός, που σώζει συνδέσμους από μολύβι στα σημεία όπου παρουσίαζε φθορές, ανήκει πιθανότατα στους ελληνοιστικούς χρόνους⁷. Η πορεία του προϋποθέτει ότι το κτίριο ήταν κιάλας καταστραμμένο στην εποχή που κατασκευάστηκε ο αγωγός νότια από τη βασιλική. Μέσα σε όρυγμα στο φυσικό έδαφος βρέθηκαν όστρακα αγγείων και τμήματα ειδωλίων που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. Από τα ευρήματα και ιδιαίτερα τα χαράγματα που βρέθηκαν σε μερικά όστρακα φαίνεται ότι σ' αυτή την περιοχή θα πρέπει να αναζητηθεί ένα πολύ σημαντικό ιερό της Αρτέμιδος, που μας είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές⁸. Περισσότερα στοιχεία για το ιερό και τα αποτελέσματα της ανασκαφής έχουν δημοσιευτεί στα ΑΑΑ⁹. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στον ερχόμενο χρόνο.

Μυτιληνιοί

Οι εργασίες για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου από τους Μυτιληνιούς προς την Παναγίτσα έφεραν στο φως τρεις τάφους στο κτήμα Κατίνας Ζαφείρη, στην πλαγιά του ρέματος Γιάννου¹⁰.

Οι τάφοι βρέθηκαν στην παρειά του σκάμματος, κατασκευασμένοι μέσα στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά) και πρέπει να είχαν ανοιχτεί κατά μήκος του παλιού μονοπατιού που έφερνε από την περιοχή

Μυτιληνιών προς το Κάστρο του Λαζάρου στο εσωτερικό του νησιού και στη βόρεια ακτή. Οι δύο πρώτοι με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. είχαν καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του δρόμου και μόλις σώθηκαν τμήματα του ανατολικού άκρου τους. Καλύτερα διατηρήθηκε ο τρίτος, του οποίου καταστράφηκε μόνο η πλάκα που έκλεινε τη δυτική πλευρά. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος με μήκος 1,60, πλάτος 0,35 και ύψος 0,37 μ. Οι τρεις κάθετες πλευρές του ορίζονταν με λεπτές απελέκητες πωρόπλακες, πάχ. 0,02-0,04 μ., εκτός από την ανατολική που την έκλεινε ο πελεκημένος βράχος. Η πλάκα που κάλυπτε από πάνω τον τάφο είχε σπάσει και υποχωρήσει προς το εσωτερικό του τάφου. Μέσα στον τάφο εκτός από τα αποσπασμένα οστά του σκελετού δε βρέθηκε κανένα κτέρισμα, όπως και στους άλλους δύο τάφους. Επίσης κανένα όστρακο ή άλλο ίχνος δε βρέθηκε στην περιοχή, γι' αυτό είναι δύσκολο να διατυπωθεί οποιαδήποτε υπόθεση σχετικά με την εποχή και τις συνθήκες πραγματοποίησής της ταφής.

Οικόπεδο Πολυξ. Κανακάκη

Βρίσκεται στις δυτικές παρυφές της σύγχρονης πόλης, στη δεξιά πλευρά του κεντρικού δρόμου προς το Ηραίο και τη Χώρα, κοντά στο Δημοτικό Σχολείο του Πυθαγορείου. Οι εργασίες περιορίστηκαν κυρίως σε καθαρισμούς και αποχωματώσεις των κτισμάτων που διακρίνονταν στην επιφάνεια του εδάφους. Με τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο κτιρίων που παρουσιάζουν δύο τουλάχιστο φάσεις. Το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνεται από τα λείψανα επιμήκων κτισμάτων που στεγάζονται με καμάρα και φαίνεται πως είχαν οργανωθεί ώστε να αποτελούν ταυτόχρονα αναλήματα για τα αλλεπάλληλα άνθηρα. Στο ψηλότερο άνθηρο το υπόγειο κεραμοσκεπαστο κτίσμα σε σχήμα Γ διατηρείται σχεδόν ακέραιο και χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο στον τελευταίο πόλεμο. Στο νοτιοδυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε το δυτικό μέρος μιας θαυμάσια διατηρημένης αίθουσας, της οποίας οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 3 μ. περίπου και διατηρούν ακόμη σε μεγάλη έκταση τις πλάκες ορθομαρμάρωσης. Άριστα διατηρείται και η πλακόστρωση του δαπέδου με μεγάλες πλάκες από λευκό μάρμαρο (Πί ν. 162 α).

Στα δυτικά η αίθουσα κλείνει με αψίδα που έχει διαμορφωθεί σε νυμφαίο. Το κτίριο φαίνεται ότι σχετίζεται με λείψανα που διακρίνονται στην επιφάνεια του αγρού που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του και με τα υπόκαυστα κτίρια που βρέθηκαν παλιότερα στο οικόπεδο Γιασημώς Ανδρεαδάκη¹¹, ανατο-

5. Ό.π.

6. ΑΜ 54 (1929), σ. 119 κ.ε., εικ. 13, πίν. 44.

7. Όμοιος π.χ. ο χοντρός αγωγός στη βόρεια πύλη του Ηραίου, Samos IV, πίν. 6, I και 4.

8. Ηρόδοτος, III, 48.

9. ΑΑΑ XIII (1980), σ. 305-318.

10. Η Υπηρεσία ειδοποιήθηκε από το χειριστή του εκσκαφέα της Νομαρχίας Σάμου κ. Κυριάκο Τραγάνη, στον οποίο την αγάπη για τα αρχαία οφείλονται σημαντικά ευρήματα.

11. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 463.

λικότερα. Γι' αυτό ζητήθηκε η απαλλοτρίωση όλου του χώρου για να ακολουθήσει συστηματική ανασκαφή για την αποκάλυψη και συντήρηση των αρχαίων.

Οικόπεδα Κ. Καμπούρη και Μαρ. Καραβασίλη

Βρίσκονται στο κέντρο της σημερινής πόλης, πάνω από το λιμάνι, στην περιοχή όπου η επίχωση είναι πολύ μεγάλη. Αυτή ακριβώς η μεγάλη επίχωση δυσκόλεψε την έρευνα που αναβλήθηκε για τον ερχόμενο χρόνο.

Τρία Δόντια

Συνεχίστηκε κατά το 1979 η έρευνα στη νοτιοδυτική γωνία της αρχαίας πόλης, γνωστή με την ονομασία Τρία Δόντια από τις τρεις πελώριες αντηρίδες της ομώνυμης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που παρέμειναν όρθιες μέχρι σήμερα. Η περιοχή, μετά τον εντοπισμό του σταδίου και του γυμνασίου της αρχαίας πόλης, την ανασκαφή των ρωμαϊκών θερμών¹² και του συγκροτήματος γύρω από τη βασιλική¹³, εξελίσσεται σε έναν από τους κύριους αρχαιολογικούς χώρους της Σάμου. Οι φετινές εργασίες απέβλεπαν στην αποκάλυψη του εσωτερικού της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας και τον καθορισμό της πορείας του τελευταίου προς τη θάλασσα τμήματος του δυτικού τείχους, η οποία στην περιοχή αυτή ήταν ασαφής. Δυστυχώς ο δυσβάσταχτος όπως πάντοτε, φόρτος εργασίας της Εφορείας και η πίεση για τη διερεύνηση οικοπέδων που πρόκειται να οικοδομηθούν, περιόρισε αναγκαστικά την εργασία στα Τρία Δόντια, σε αποχρωματώσεις των χώρων και λήψη μέτρων για την προστασία των κτισμάτων μέχρι την περάτωση της ανασκαφής, την οριστική μελέτη και διασφάλισή τους. Ο καθαρισμός και η συγκόλληση των ευρημάτων και η μελέτη του υλικού, που θα δώσει απάντηση σε προβλήματα χρονολόγησης των διαφόρων φάσεων των κτιρίων και η επιτόπια προσεκτική εξέταση των προβλημάτων, με παρατηρήσεις και συμπληρωματικές στρωματογραφικές έρευνες, δε στάθηκε δυνατή. Περιοριζόμαστε — λοιπόν στην περιγραφή των κτισμάτων που βρέθηκαν και σε εκείνα τα στοιχεία που έγινε δυνατό να συγκεντρωθούν από τις συνθήκες που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Με την απομάκρυνση των χωμάτων αποκαλύφθηκε το εσωτερικό του κτιρίου. Δύο σειρές από κίονες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο έχει πλάτος διπλάσιο από τα πλάγια. Κάθε κιονοστοιχία αποτελείται από τρία ζεύγη κίωνων που χωρίζονται μεταξύ τους με δύο πεσσούς.

Στα δύο άκρα τους, επάνω στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού και στα άκρα της αφίδας του βήματος στα ανατολικά, οι κιονοστοιχίες τελείωναν σε παραστάδες. Οι κίονες πατούν σε στυλοβάτη, κατασκευασμένο από πλάκες ασβεστολίθου σε δεύτερη χρήση, που βρίσκεται λίγα εκατοστά ψηλότερα από το υπόλοιπο δάπεδο (Π ή ν. 162 β-γ). Μια δεύτερη στρώση από μαρμάρινες πλάκες, ανάμεσα στις βάσεις των κίωνων, από την οποία απέμεινε μικρό δείγμα δυτικά από τον πρώτο νότιο πεσσό, δείχνει μεγαλύτερη επιμέλεια στην κατασκευή.

Από τους κίονες, που ήταν αρράβδωτοι από γκρίζο μάρμαρο, σώθηκαν λίγα τμήματα και μεγάλο μέρος μόνο από τον τέταρτο της βόρειας κιονοστοιχίας (Π ή ν. 162 γ), ενώ από τις βάσεις διατηρήθηκαν πέντε στη θέση τους. Οι τέσσερις φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν ειδικά για το ναό¹⁴, ενώ η πέμπτη — ιωνική βάση δουλεμένη με επιμέλεια — είναι πιθανότερο ότι προέρχεται από παλιότερο κτίριο. Θωράκια στερεωμένα ανάμεσα στους κίονες, όπως δείχνουν τα ίχνη στο δάπεδο και οι εγκοπές στις βάσεις, χώριζαν τα κλίτη μεταξύ τους. Θωράκια επίσης, εγκάρσια τοποθετημένα στην γραμμή των ανατολικών πεσσών, απομόνωναν το ανατολικό τμήμα, που ισοδυναμεί με το ένα τρίτο του συνολικού μήκους του ναού (περίπου 22 μ.). Στο μέσο αυτού του χώρου, βρισκόταν η Αγία Τράπεζα της οποίας διατηρήθηκε η μαρμάρινη βάση. Ένας μαρμάρινος άμβωνας, πρέπει να υπήρχε επίσης στο κεντρικό κλίτος, από τον οποίο σώθηκαν αρκετά τμήματα (Π ή ν. 162 δ). Από την πλακόστρωση του δαπέδου με χοντρές πλάκες από λευκό μάρμαρο ή γκρίζο σχιστόλιθο (κυρίως στο βόρειο κλίτος), διατηρούνται ακόμη αρκετά λείψανα· κυρίως όμως διατηρήθηκαν τα ίχνη των πλακών πάνω στο ασβεστοκονίαμα που επιτρέπουν την αναπαράσταση του δαπέδου με αρκετή ακρίβεια.

Η μικρή επίχωση, πάχ. 0,50 μ., μετά την αφαίρεση του επιφανειακού μαύρου χρώματος που καλλιέργούνταν μέχρι τα τελευταία χρόνια, δεν επέτρεψε να διατηρηθούν πολλά πράγματα. Ένα ασβεστοκάμινο που βρέθηκε στο νότιο κλίτος, ανάμεσα στον ανατολικό πεσσό και στο νότιο τοίχο της εκκλησίας φαίνεται ότι ασβεστοποίησε με τον καιρό όλα τα μεγάλα μαρμάρινα μέλη του ναού (κίονες, κιονόκρανα, γείσα κ.τ.λ.), ακόμα και τις χοντρές μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου. Έτσι εξηγείται η απουσία μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών και η κατάτμηση σε πολλά μικρά κομμάτια των λίγων σχετικά μελών που σώθηκαν. Στην ίδια αιτία θα πρέπει να αποδοθεί και η συγκέντρωση μαρμάρινων γείσων δίπλα

12. ΑΑ 1973, σ. 14 κ.ε.

13. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 335.

14. Όμοιες βάσεις, πρβλ. Samos XIV, εικ. 151-152.

στο ασβεστοκάμινο, που προφανώς για κάποια άγνωστη αιτία δεν ασβεστοποιήθηκαν τελικά καθώς και η ύπαρξη στάχτης και κάρβουνου πάνω στο υπόστρωμα του πλακόστρωτου δαπέδου που δεν μπορούσε να έχει σχέση με καταστροφή του ναού από πυρκαϊά. Και η τελευταία στρώση της επίχωσης, ± πάχ. 0,50 μ., που αποτελούνταν από οικοδομικά υλικά του καταστραμμένου ναού περιείχε ουσιαστικά μόνο ασβεστοκονιάματα, λίγα τμήματα πλίνθων και όσες λιθοπλίνθους και λίθους δεν ήταν κατάλληλοι για ασβεστοποίηση.

Μεγάλη αναταραχή στις στρώσεις προκάλεσε επίσης μια πρόχειρη εγκατάσταση στο κέντρο του νότιου κλίτους με τοίχους επιπόλαια χτισμένους. Κατασκευάστηκε με αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής μετά την καταστροφή της και σχετίζεται ίσως με το ασβεστοκάμινο. Μια πολύ νεότερη από την προηγούμενη πρόχειρη κατασκευή βρέθηκε επίσης στο δυτικό άκρο του βόρειου κλίτους.

Το υπόστρωμα της πλακόστρωσης του δαπέδου, όπως φάνηκε από την έρευνα έχει στερεωθεί πάνω σε παλιότερο του ψηφιδωτό δάπεδο, κοσμημένο με γεωμετρικά σχέδια — κύκλους με ρόδακες και σταυρούς. Διακρίνονται λοιπόν και στην κατασκευή του δαπέδου δύο κύριες φάσεις πράγμα που έχει ήδη διαπιστωθεί και στην αψίδα του Ιερού¹⁵. Δύο φάσεις διακρίνονται επίσης και στους τοίχους του ναού.

Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με μεγάλες λιθοπλίνθους από τα παλιότερα κτίρια της περιοχής και ασβεστοκονίαμα. Μικρότεροι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν για το κλείσιμο των κενών που αναγκαστικά παρουσιάστηκαν ανάμεσα στις ανόμοιες σε μορφή και διαστάσεις λιθοπλίνθους. Στην εσωτερική πλευρά τους, διατηρήθηκαν στο κάτω μέρος ελάχιστα σπαράγματα από τοιχογραφίες — κόκκινες γραμμές σε άσπρο βάθος. Για τη διακόσμηση του πάνω μέρους των τοίχων δεν είναι δυνατό να γίνει καμιά υπόθεση.

Στο εσωτερικό του ναού νεότεροι τοίχοι, πάχ. 0,50 μ., χτίστηκαν σε επαφή με τους παλιότερους έτσι ώστε να καλύπτουν την εσωτερική τους όψη με τις νωπογραφίες. Είναι κατασκευασμένοι με μικρότερες λιθοπλίνθους, τοποθετημένες σε δόμους που χωρίζονται μεταξύ τους με παράλληλες σειρές οπτοπλίνθων (Π ή ν. 162 γ). Στα σημεία που αντιστοιχούν στο διάστημα μεταξύ των κεντρικών πεσσών των δύο κιονοστοιχιών, οι νεότεροι τοίχοι διακόπτονται απολήγοντας σε παραστάδες από μεγάλα πελεκημένα τμήματα παλιών κίωνων με ραβδώσεις ή απλούς ασβεστολίθους· παραμένει έτσι ορατή η εσωτερική επιφάνεια των εξωτερικών τοίχων. Το

κάτω μέρος αυτού του τμήματος συμπληρώνεται με τοιχάριο λασπόχτιστο που δεν πρέπει να είχε αρχικά πολύ μεγαλύτερο ύψος από το σωζόμενο. Λείψανα από μαρμάρινες πλάκες που σώθηκαν σε μερικά σημεία στη ρίζα των εσωτερικών τοίχων, όπως και στους τέσσερις πεσσούς δείχνουν ότι το κατώτερο τουλάχιστο μέρος τους έφερε ορθομαρμάρωση.

Ο τρόπος προσαρμογής του πλακόστρωτου προς τους εσωτερικούς τοίχους υποδηλώνει τη στενή τους σχέση. Παρουσιάζονται λοιπόν δύο κύριες φάσεις στη ζωή του μνημείου: μια παλιότερη στην οποία ανήκουν οι εξωτερικοί τοίχοι και το μωσαϊκό δάπεδο, με την πρώτη ημικυκλική μορφή της αψίδας, και μια δεύτερη στην οποία ανήκουν οι εσωτερικές ενισχύσεις των τοίχων και το πλακόστρωτο δάπεδο με την τρίπλευρη αψίδα. Τα λασπόχτιστα τοιχάρια ανήκουν σε μία ασήμαντη τροποποίηση, που έγινε μετά την κατασκευή του πλακόστρωτου δαπέδου, πάνω στο οποίο επικάθησαν. Όπως δείχνουν τα στοιχεία που σώθηκαν, στην πρώτη της μορφή η εκκλησία είναι η συνηθισμένη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί μέσα στον 5ο αι. μ.Χ., όπως και οι άλλες βασιλικές της Σάμου¹⁶. Μια καταστροφή, που μπορεί να οφειλόταν στους συχνούς σεισμούς που σημειώθηκαν στη Σάμο σε αυτή την εποχή¹⁷ ή σε άλλη αιτία, οδήγησε στη δεύτερη φάση που αποτελεί ουσιαστικά ριζική ανακατασκευή. Η ενίσχυση των εξωτερικών τοίχων, οι τέσσερις κεντρικοί πεσσοί και οι παραστάδες στα άκρα των νεότερων τοίχων προς το κέντρο, υποδηλώνουν ίσως μια στέγη βαρύτερη από την προηγούμενη, με καμάρες πάνω από τα κλίτη και μια εγκάρσια καμάρα στο μέσο του ναού. Στη συνάντηση των καμαρών στο κέντρο, θα πρέπει να υψώθηκε τρούλος. Την ιδέα ενισχύει και η θέση των εξωτερικών αντηρίδων που πυκνώνουν στο κέντρο για να αντισταθμίσουν τις ωθήσεις του τρούλου.

Κατασκευαστικά οι αντηρίδες, όπως δείχνει ο τρόπος προσαρμογής τους στους τοίχους του ναού, πρέπει να ανήκουν σε νεότερη (τρίτη) φάση.

Στη δεύτερη φάση πρέπει να ανήκει και το παρεκκλήσι¹⁸ που καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους. Το δάπεδό του διασώζει ακόμη λείψανα από μαρμαροθετήματα με πολύχρωμα μάρμαρα. Προβληματική μένει η χρονολόγηση του νάρθηκα. Η πλακόστρωση του δαπέδου και άλλες λεπτομέρειες δείχνουν ότι πρέπει να ανήκει στη δεύτερη φάση, ενώ η ομοιότητα στον τρόπο κατασκευής των τοίχων του με τις αντηρίδες οδηγεί

15. ΑΔ, ό.π.

16. ΑΜ, ό.π., σ. 96 κ.ε.

17. Samos XIV, σ. 83 κ.ε.

18. ΑΔ, ό.π.

σε υστερότερους χρόνους. Για τη χρονολόγηση του μνημείου σημαντικό είναι ένα εύρημα που προέρχεται από την εξωτερική νότια πλευρά του κτιρίου. Σε μια πρόχειρη εγκατάσταση που εντοπίστηκε εκεί, βρέθηκαν ανάμεσα στα όστρακα αμφορέων με οριζόντιες αυλακώσεις, μια χύτρα πάνω σε στάχτες και ένα νόμισμα των χρόνων του Ιουστινιανού. Η εγκατάσταση αυτή όπως προσαρμόστηκε στο χώρο προϋποθέτει την ύπαρξη του νότιου τοίχου του νάρθηκα και της αντηρίδας. Εκτός από το νότιο τοίχο του που σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος, οι άλλοι τοίχοι του νάρθηκα διατηρούνται μόλις μέχρι το ύψος του καταφλιού των θυρών. Στο δυτικό τοίχο, ανοίγονται τρεις θύρες από τις οποίες η κεντρική έχει τρία ανοίγματα, χωρισμένα με τετράγωνους πεσσούς, διαστ. 0,60 × 0,60 μ., και σώζει ωραίο κατώφλι. Η βόρεια πλευρά του νάρθηκα είναι εντελώς καταστραμμένη. Από τα κονιάματα του δαπέδου όμως φαίνεται ότι ο βόρειος τοίχος βρισκόταν βορειότερα από την ευθεία της βόρειας πλευράς του ναού, αφήνοντας άνοιγμα προς τα ανατολικά που οδηγούσε στα κελιά και το αίθριο του μοναστηριού.

Στην πρώτη φάση ο ναός δε φαίνεται να είχε νάρθηκα. Ο τοίχος της δυτικής του όψης θεμελιώθηκε πάνω στον αρχαίο τοίχο (Τ3)¹⁹, ο οποίος όπως αποκαλύφθηκε, διέσχισε όλο το χώρο της βασιλικής, ξεπερνώντας τη γραμμή του μεγάλου κρηπιδώματος που ορίζει σήμερα το χώρο προς τα νότια και που θεωρήθηκε παλιότερα²⁰ ως το νότιο ανάλημμα του σταδίου. Το θαλάσσιο τείχος λοιπόν που όριζε την πόλη από τα νότια πρέπει να αναζητηθεί ακόμη νοτιότερα κάτω από την άμμο της παραλίας. Το μεγαλόπρεπο μαρμάρινο κατώφλι που χρησιμοποίησε και η βασιλική και που τμήματά του διέφυγαν την ασβεστοποίηση και παραμένουν ακόμη στη θέση τους, φαίνεται πως ανήκει στο κτίριο του Τ3. Η τοποθέτηση του δυτικού τοίχου της βασιλικής πάνω στην παλιά οικοδομική γραμμή, υποδηλώνει ότι το δυτικό τείχος και ο δρόμος υπήρχαν ακόμη κατά την εποχή της πρώτης φάσης της βασιλικής και ο σεβασμός του ελεύθερου χώρου αποτελούσε υποχρέωση.

Αντίθετα κατά την εποχή που κατασκευάζεται ο νάρθηκας το τείχος πρέπει να έχει ισοπεδωθεί και ο κεντρικός καμαροσκέπαστος αγωγός να έχει ξεχαστεί. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα θεμελιώνεται πάνω στον αγωγό, με αποτέλεσμα, με την υποχώρηση της καμάρας του να υποχωρήσει και το δάπεδο του νάρθηκα αμέσως ανατολικά από τη νότια θύρα. Την ίδια εποχή μάλιστα κατασκευάζεται μπροστά

στο νάρθηκα ένα αίθριο, του οποίου οι τοίχοι, δυτικά από το ναό, πατούν στο καταστραμμένο και ισοπεδωμένο τείχος. Το ίδιο συμβαίνει και με τα λείψανα των κτισμάτων του μοναστηριού που βρέθηκαν παλιότερα στο τμήμα του τείχους ΒΔ. από το νάρθηκα.

Από το ίδιο το τείχος, του οποίου η θέση είχε εντοπιστεί παλιότερα, αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα. Παρόλο που η διατήρησή του, σε σύγκριση με τα άλλα τμήματα του περιβόλου της αρχαίας Σάμου, είναι κακή, διακρίνεται καθαρά η πορεία του προς Ν. με ελαφριά στροφή προς Α. κατά το τελευταίο του τμήμα.

Αποτελείται από δύο παράλληλους τοίχους με πάχος που ποικίλλει από 0,70 έως 1,20 μ. Στα μετώπά τους έχουν τοποθετηθεί καλά πελεκημένες λιθόπλινθοι, ενώ το εσωτερικό γεμίστηκε με ακατέργαστους λίθους και χώμα. Εγκάρσιοι τοίχοι κατά διαστήματα ενισχύουν τη συνοχή των δύο μετώπων.

Ένας πύργος, με διαστάσεις 9 × 9 μ., προσκολλημένος πάνω στη δυτική πλευρά του τείχους, συμπλήρωνε την οχύρωση. Στα θεμέλιά του και στο εσωτερικό του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες λιθόπλινθοι από ντόπιο κοκκινωπό πέτρωμα που φθίρεται εύκολα. Οι εξωτερικές του όψεις προστατεύονται από επένδυση σε δόμους με λιθοπλίνθους από σκληρό ασβεστόλιθο. Η ίδια πέτρα χρησιμοποιήθηκε και στον τελευταίο προς Ν. πύργο, που άρχισε να αποκαλύπτεται στο σημείο όπου συναντώνται το δυτικό τείχος με το θαλάσσιο. Ο τρόπος κατασκευής του τείχους είναι γνωστός και από άλλα σημεία του περιβόλου της πόλης²¹. Χρονολογικά το τμήμα αυτό ανήκει στη δεύτερη φάση της κατασκευής του τείχους που τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²² Η πρόοδος της ανασκαφής και η μελέτη των ευρημάτων θα δώσει περισσότερα στοιχεία για την ιστορία του τείχους και τη σχέση του με τα άλλα κτίρια της περιοχής και ιδιαίτερα με τον τοίχο Τ3, που η κατασκευή του πρέπει να σχετιστεί με τον οχυρωματικό περίβολο.

Από τα ευρήματα θα πρέπει να αναφερθεί εδώ μια μεγάλη επιγραφή που βρέθηκε δίπλα στο νοτιοανατολικό πεσσό στο μεσαίο κλίτος και αναφέρεται σε νικητές αγώνων. Πρόκειται να δημοσιευτεί σύντομα μαζί με τον αμφορέα με τις όμοιες εγχάρακτες επιγραφές από τη δεξαμενή Παρηγόρα. Επίσης δύο λύχνοι και δύο πήλινες βάσεις για τη στήριξη οξυπύθμενων αγγείων.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

19. Ό.π.

20. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 540.

21. Samos XV, σ. 45, εικ. 18 και πίν. 16,2.

22. Ό.π., σ. 95-97.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε με το αρ. 941/15-10-77 Π.Δ. (ΦΕΚ 320/17-10-77) και άρχισε να λειτουργεί στις 12 Οκτωβρίου 1978 με την ανάληψη καθηκόντων από την υπογραφομένη.

Στην αρμοδιότητα της 3ης Εφορείας υπάγονται οι νομοί Χίου (Χίος-Ψαρά) και Λέσβου (Λέσβος-Λήμνος).

Το 1979 επιδιώχθηκε κατά κύριο λόγο η γνώση της περιφέρειας της Εφορείας, και η συλλογή στοιχείων για την καταγραφή των μνημείων και για τη σύνταξη προγράμματος συντήρησης και μελετών. Παράλληλα με τη συστηματική καταλογογράφηση των μνημείων άρχισε η αποδελτίωση της σχετικής βιβλιογραφίας και η δημιουργία αρχείου φωτογραφιών και βιβλιοθήκης. Σημαντικό και επίπονο έργο ήταν η επίβλεψη των προστατευόμενων οικισμών, στη Χίο (οικισμός Φρουρίου-Πυργί-Μεστά), στη Λέσβο (Πέτρα και Μόλυβος) και στη Λήμνο (Μύρινα). Τέλος με ολιγάριθμο συνεργείο αναστήλωσης επιδιώχθηκε η συντήρηση μνημείων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

NOMOS ΛΕΣΒΟΥ

Μόλυβος

Οικία Γιαννακού

Το αρχοντικό χτίστηκε στα μέσα περίπου του 19ου αι.¹

Στον επάνω όροφο, που έμεινε σχετικά ανέπαφος από μεταγενέστερες επισκευές (σε αντίθεση με το ισόγειο), διασώζονται δύο οροφές ξυλόγλυπτες με ωραιότατο ζωγραφικό διάκοσμο. Ο διάκοσμος συνεχίζεται και στο βόρειο τοίχο του γωνιακού δωματίου². Τα ετοιμόρροπα τμήματά του είχαν συγκρατηθεί με γάζες έως ότου επισκευάστηκαν οι οροφές εξωτερικά.

Τα εντελώς καταστραμμένα ξύλα της οροφής αντικαταστάθηκαν με νέα, άλλα ενισχύθηκαν και όπου ήταν απαραίτητο κατασκευάστηκαν συμπληρωματικές αντηρίδες. Το θολωτό τμήμα της οροφής του γωνιακού δωματίου (του άλλου είναι επίπεδη) γυψώθηκε, για να φραχθούν όλες οι ρωγμές. Τοποθετήθηκαν επίσης καδρόνια δεμένα με στριφόνια και με χοντρά ξύλα ενδιάμεσα, ώστε να συγκρατούν

το βάρος της οροφής που παρουσίαζε κάποια καθίζηση. Τέλος, έγινε γενικός εμποτισμός με χυλαμον και ξανατοποθετήθηκαν τα κεραμίδια, αφού αντικαταστάθηκαν τα καταστραμμένα με του ίδιου τύπου καινούργια κεραμίδια.

Με το πέρας των στερεωτικών εργασιών, συνεργείο συντηρητών αφαίρεσε τις γάζες συντηρώντας όπου ήταν απαραίτητο τις τοιχογραφίες.

Ο βόρειος τοίχος με την παράσταση της Κωνσταντινούπολης, χτισμένος με μπαγαδάτι, παρουσίαζε απόκλιση από την κατακόρυφο με κίνδυνο να καταρρεύσει. Αφού υποστύλωθηκε ο τοίχος αποξηλώθηκαν οι σανίδες με επάλειψη γύψου, επιστρώση πανιού και νέα επάλειψη γύψου και τέλος, αφού τοποθετήθηκαν στο πάχος του τοίχουτσιμεντόλιθοι από ελαφόπετρα έγινε το επίχρισμα.

Στη νότια όψη του σπιτιού προβάλλουν δύο κλειστοί ξύλινοι εξώστες, τα γνωστά «σαχνισιά». Τα καμπυλόμορφα ξύλινα φουρούσια του νοτιοδυτικού εξώστη είχαν αντικατασταθεί, όταν παρουσίασαν φθορές, με νέα ευθύγραμμα που και εντελώς ακαίεστη ήταν αλλά και από λειτουργική άποψη ακατάλληλα, αφού εμπόδιζαν το άνοιγμα των κουφωμάτων του παραθύρου του ισόγειου (Πί ν. 163 α). Γι' αυτό έγινε αντικατάστασή τους με καινούργια από άγρια καρδιά στην ίδια μορφή με τα αρχικά (Πί ν. 163 β).

Τουρκική Κρήνη

Στο μανδρότοιχο της οικίας Ρόμπα, προς την πλευρά του κοινοτικού δρόμου βρίσκεται μια τουρκική κρήνη (Πί ν. 163 γ). Από την υγρασία που συγκρατούσε η δεξαμενή του νερού κάτω από την πλακόστρωτη αυλή του σπιτιού κινδύνευε να καταρρεύσει ο μαντρότοιχος και η κρήνη. Γι' αυτό καθαρίστηκε και στεγανοποιήθηκε η δεξαμενή. Στη συνέχεια αφαιρέθηκε το τοξωτό τμήμα της κρήνης, που είχε αποκολληθεί και ήταν ετοιμόρροπο, και ξανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση (Πί ν. 163 δ). Ακολούθησε τέλος το αρμολόγημα του μαντρότοιχου.

Κάστρο

Έγινε καθαρισμός του μεσαιωνικού κάστρου από την άγρια βλάστηση σ' όλη του την έκταση.

Πέτρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο μονόκλιτος ναός, στο κέντρο του χωριού, διασώζει πολύ καλής τέχνης τοιχογραφίες του 16ου αι., συντηρημένες παλιότερα από την Υπηρεσία. Για την προστασία τους από τα νερά της βροχής που εισχωρούσαν από την καταστραμμένη στέγη, έγινε ανακεράμωση (αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια, καθαρίστηκε καλά η σκεπή, έγινε επιστρώση με κατάλ-

1. Βοσπάνη-Κούμπα Ειρήνη, Λέσβος, ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Αθήναι 1982, τόμ. 1, σ. 88, 93, εικ. 70, 79.

2. Βλ. Σ. Σκοπελίτη, Αρχοντικά της Λέσβου 1977.

ληλο μονωτικό υλικό και τέλος αντικατάσταση των φθαρμένων κεραμιδιών με άλλα του ίδιου τύπου).

Ναός Παναγίας

Ο ναός της Παναγίας, με το βράχο πάνω στον οποίο έχει χτιστεί και το γύρω οικισμό, έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 644/Β/2-10-65). Ορισμένα τμήματα του βράχου είχαν αποκολληθεί ή ήταν ετοιμόρροπα, απειλώντας τον οικισμό που βρίσκεται ακριβώς κάτω απ' αυτόν. Χάρη στην τόλμη και επιδεξιότητα του αρχιτεχνίτη Δ. Φεργαδιώτη τα τμήματα αυτά που ήταν αρκετά δυσπρόσιτα στερεώθηκαν μετσιμεντενέσεις ή όπου ήταν απαραίτητο με σίδερα.

Μυτιλήνη

Παλιό Λιμεναρχείο

Στο κέντρο της πόλης και πάνω στον παραλιακό δρόμο βρίσκεται ένα διώροφο κτίριο χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αρκετά παραποιημένο από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Μόνο η στέγη του με τις οξυκόρυφες προεξοχές, μια στο μέσο κάθε πλευράς, και το «κροσσωτό» ξυλόγλυπτο γείσο που περιτρέχει όλη την περίμετρό της και τα οξυκόρυφα τόξα προσθέτουν κάποια χάρη σ' αυτό. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια εδώ στεγαζόταν το Λιμεναρχείο Μυτιλήνης. Με απόφαση του νομάρχη Λέσβου το κτίριο παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού και στη συνέχεια με εντολή του Υπουργείου άρχισε η επισκευή του. Η μελέτη ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα της ΥΠΑΝ Α. Βαζιργιαντζίκη.

Οι εργασίες που έγιναν το τελευταίο τρίμηνο του 1979 που άρχισε το έργο είναι οι εξής:

Καθαιρέθηκαν όλοι οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι που ήταν κατασκευασμένοι από μπαγδατί. Καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα των τεσσάρων πέτρινων τοίχων του κτιρίου εσωτερικά, αποξηλώθηκε το ξύλινο δάπεδο του ορόφου και ανακατασκευάστηκε αφού προηγουμένως έγινε ειδική κατασκευή για ηχομόνωση. Μπαζώθηκε τμήμα του υπογείου που ήταν ακατάλληλο για χρήση και ολοκληρώθηκε σχεδόν η ανακατασκευή της στέγης. Επίσης καθαιρέθηκε οτσιμεντένιος εξώστης του ορόφου στην πρόσοψη του κτιρίου, η μαρκίζα πάνω απ' αυτόν και η ακαλαίσθητη σκάλα (Πί ν. 164 α). Η νέα σκάλα κατασκευάστηκε σε επαφή με το βόρειο τοίχο του κτιρίου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Βατούσα

Αρχοντικό Γ. Γώγου

Μετά από αλλεπάλληλα διαβήματα της κοινότητας προς το ΥΠΠΕ δόθηκε προτεραιότητα στην επισκευή του νεοκλασικού αρχοντικού Γ. Γώγου που της έχει παραχωρηθεί μετά το θάνατο του ιδιοκτήτη (Πί ν. 164 β). Το αρχοντικό είχε χαρακτηρι-

στεί ως κτίριο χρήζον ειδικής κρατικής προστασίας με την ΥΑ 12108/1247/ 26-6-76 (ΦΕΚ 887/6-7-76) και την ίδια χρονιά είχε συνταχθεί τεχνική έκθεση εργασιών επισκευής από τον αρχιτέκτονα της ΥΠΑΝ Α. Βαζιργιαντζίκη.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε η κατάσταση του κτιρίου χειροτέρευσε και χρειάστηκε να γίνουν ορισμένες τροποποιήσεις στη έκθεση από τον ίδιο το μελετητή. Έγινε λοιπόν εσωτερικά επένδυση των καταστραμμένων τοίχων μετσιμεντένιο κατασκευή νέας κεραμοσκεπής στέγης μετά από συμπλήρωση του καταστραμμένου γείσου της. Στη συνέχεια έγινε καθαίρεση όλων των εξωτερικών επιχρισμάτων και ανακατασκευή με κουρασάνι, όπως ήταν τα αρχικά. Τα διακοσμητικά στοιχεία των όψεων, τα κατασκευασμένα από πελεκητή πέτρα (γείσα, περιθυρώματα, αετώματα, ψευδοπαραστάδες κ.τ.λ.) συμπληρώθηκαν μετσιμεντοκονίαμα, όπου οι φθορές ήταν μικρές, ή αντικαταστάθηκαν με νέα όπου έλειπαν εντελώς ή είχαν υποστεί μεγάλες φθορές (Πί ν. 164 γ). Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Ντίπι

Οικία Γριμανέλλη

Στο ισόγειο, που λειτουργούσε άλλοτε ως καφενείο, είχε ζωγραφίσει ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος δύο τοίχους τον ανατολικό και το δυτικό. Με την πάροδο του χρόνου όμως η ζωγραφική έπαθε σοβαρές αλλοιώσεις από τη συσσώρευση σκόνης και αιθάλης αλλά και από την ανάπτυξη μικροοργανισμών σε ορισμένα σημεία, λόγω του υψηλού συντελεστή υγρασίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι το κτίριο βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα, η κατάσταση διατήρησης είναι κακή και επιπλέον παραμένει κλειστό για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού μόνο τους καλοκαιρινούς μήνες χρησιμοποιείται ο πάνω όροφος από τους ιδιοκτήτες. Εκτός από τις φυσικές φθορές σημαντικές αλλοιώσεις προκάλεσε και ο ανθρώπινος παράγοντας με την επικάλυψη των τοιχογραφιών στη μεγαλύτερή τους έκταση με νεότερα επιχρίσματα, τοποθέτηση καρφιών, χαράγματα και σκαψίματα για την ηλεκτρική εγκατάσταση. Εγκρίθηκε η αποτοίχιση των τοιχογραφιών του Θεόφιλου και η μεταφορά τους σε χώρο κατάλληλο για φύλαξη και προστασία.

Το 1979 άρχισε και ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη σε όλη την έκταση της ζωγραφικής επιφάνειας. Ακολούθησε μερικός καθαρισμός και αποτοίχιση³.

Οι παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν είναι οι εξής σύμφωνα με την περιγραφή του ίδιου του ζωγράφου:

3. Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Μ. Κρασαγάκη και Μαρία Σταυρίδου.

Νότιος τοίχος: 1. ΠΑΛΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΤΟ ΛΙΟΝΤΑΡΙ, διαστ. 1,10 × 1,17 μ. 2. Η ΑΡΠΑΓΗ ΤΗΣ ΩΡΑΙΑΣ ΕΛΕΝΗΣ, διαστ. 1,23 × 1,17 μ. 3. ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ, διαστ. 2,96 × 1,95 μ.

Βόρειος τοίχος: 1. ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΟΠΑΔΩΝ ΤΟΥ / ΑΝΑΧΟΡΟΥΝΤΟΣ ΠΛΟΙΑΡΙΟΥ ΤΥΦΛΟΥΘΕΝΤΟΣ / ΓΙΓΑΝΤΟΣ ΚΥΚΛΩΠΟΣ, διαστ. 2,19 × 1,11-1,19 μ. 2. ΜΟΝΟΜΑΧΙΑ ΑΧΙΛΛΕΩΣ ΚΑΙ ΕΚΤΟΡΟΣ / ΕΞΩΘΕΝ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΤΗΣ ΤΡΟΙΑΣ, διαστ. 1,30 × 1,20 μ. 3. Χωρίς επιγραφή. Μορφή παλαιστή, διαστ. 0,84 × 1,20 μ. 4. Χωρίς επιγραφή. Ήρωας της Επανάστασης φουστανελλοφόρος, διαστ. 0,94 × 1,20 μ.

Τον επόμενο χρόνο οι εργασίες θα συνεχιστούν με την επεξεργασία των αποτοιχισμένων τμημάτων.

Λήμνος

Φρούριο Μύρινας

Έγινε συστηματικός καθαρισμός από την άγρια βλάστηση και ράντισμα.

NOMOS ΧΙΟΥ

Νέα Μονή

Συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών με επικεφαλής τον Δημ. Χρυσόπουλο εργάστηκε για τον καθαρισμό των ψηφιδωτών του Καθολικού. Πλην του καθαρισμού έγινε και στοκάρισμα των ρωγμών, στερέωση με γάζα ετοιμόρροπων τμημάτων καθώς και μελέτη των χρωμάτων για τη μελλοντική αισθητική αποκατάσταση των φθορών.

Μετά από εντολή του ΥΠΠΕ οι νεοδιορισθέντες Επιμελητές Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δ. Καλομοιράκης και Γ. Μαστορόπουλος ασχολήθηκαν με τη συστηματική καταγραφή και φωτογράφιση των κειμηλίων, εικόνων, σκευών και βιβλίων της μονής, για να ακολουθήσει η έκθεσή τους στο μουσειο-σκευοφυλάκειο, που έχει αναστηλωθεί για το σκοπό αυτό με δαπάνες του εφοπλιστή κ. Χανδρή.

Με δαπάνη του ίδιου δωρητή και σύμφωνα με μελέτη του καθηγητή Χαρ. Μπούρα έγινε επίσης η αναστήλωση του αρχικού τέμπλου του Καθολικού, αφού καθαιρέθηκε το υπάρχον ξυλόγλυπτο με προσχή, αριθμήθηκε και αποθηκεύτηκε στο μοναστήρι⁴.

Φρούριο Χώρας

Έγινε συστηματικός καθαρισμός από την άγρια βλάστηση καθώς και ράντισμα.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

NOMOS ΛΕΣΒΟΥ

Λουτρόπολη Θερμής

Πύργος Τσουκαλαδέλλη

Ο πύργος αυτός παρόλο που έχουν γίνει ορισμένες επεμβάσεις (διάνοιξη παραθύρων, δεύτερης εισόδου κ.τ.λ.) σε γενικές γραμμές διατηρεί την αρχική του μορφή. Είναι τριώροφος, τετράγωνος σε κάτοψη, με τους χαρακτηριστικούς για τους αμυντικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε «φονιάδες» στις δύο πλευρές του. Ζητήθηκε ο χαρακτηρισμός του ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου καθώς και η σύμβαση μελέτης για την επισκευή του.

NOMOS ΧΙΟΥ

Αμάδες

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Έξω από το χωριό βρίσκεται ο μονοκάμαρος θολοσκέπαστος ναϊσκος της Κοίμησης της Θεοτόκου αλλοιωμένος σημαντικά ως προς την εξωτερική μορφή του αλλά και την εσωτερική. Κατά τον Α. Smith⁵ στο ναό υπήρχε αξιόλογο τέμπλο του 17ου αι. πιθανότατα. Προ δεκαετίας όμως περίπου το τέμπλο κάρηκε, σύμφωνα με μαρτυρία του ιδιοκτήτη, και στη θέση του κατασκευάστηκε ακαλαίσθητο τσιμεντένιο τέμπλο.

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει σήμερα ο ναϊσκος είναι ότι, όπως αποκαλύφθηκε μετά από έρευνα που πραγματοποίησε ο ζωγράφος-συντηρητής Αθ. Κωνσταντινίδης, κάτω από τους αβεστωμένους τοίχους σώζονται τοιχογραφίες. Για τη συστηματική αποκάλυψη και καθαρισμό τους συντάχθηκε ήδη προμελέτη. Επίσης έγινε πρόταση για το χαρακτηρισμό του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Σε πρόσφατες εργασίες επισκευής, που πραγματοποιήθηκαν από τους ντόπιους, ανανεώθηκαν τα επιχρίσματα, εξωτερικά και εσωτερικά, αφού καθαιρέθηκαν τα παλιά μαζί με τις τοιχογραφίες κι έτσι σήμερα κανένα στοιχείο δε φανερώνει την παλαιότητα του ναού.

Πιτυός

Ναός Αγίου Δημητρίου

Η σημερινή μορφή του μονοκάμαρου θολοσκέπαστου ναού οφείλεται σε κακόγουστες επισκευές

4. Χιακά Χρονικά 12 (1980), σ. 22-31.

5. A. Smith, The architecture of Chios, Λονδίνο 1962, σ. 100, πίν. 199.2.

και προσθήκες που έγιναν το 1963 μετά την κατάρρευση της στέγης και του νότιου τοίχου⁶.

Η αρχική του μορφή, όπως φαίνεται σε παλιότερη φωτογραφία⁷, πρέπει να ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους. Την άποψη αυτή ενισχύουν τα κατάλοιπα του ζωγραφικού διακόσμου που σώθηκαν στους τοίχους του Ιερού. Είναι πολύ πιθανό κάτω από τα επιχρίσματα του βόρειου τοίχου, που ενμέρει είναι ο αρχικός, να αποκαλυφθούν σε μελλοντική έρευνα κι άλλα τμήματα τοιχογραφιών. Έγινε ήδη σχετική προμελέτη εργασιών και επίσης πρόταση για το χαρακτηρισμό του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Μεσαιωνικός Πύργος

Μερικά μέτρα νοτιότερα του ναού του Αγίου Δημητρίου υψώνεται ένας μεσαιωνικός διάροφος πύργος με ακανόνιστο σχήμα. Έχει χτιστεί πάνω σε φυσικό βράχο και δεσπόζει του χωριού, που κάποτε το περιέκλειε τείχος που ξεκινούσε από τον πύργο αυτό.

Η είσοδος γίνεται από τη νότια πλευρά, κάτω από την οποία ανοίγεται απότομη χαράδρα. Η διατήρησή του είναι σχετικά καλή, για την πρόληψη δε περαιτέρω φθοράς εκδόθηκε από το ΥΠΠΕ απόφαση για την εκτέλεση ορισμένων στερεωτικών εργασιών. Έγινε επίσης πρόταση από την Εφορεία για το χαρακτηρισμό του ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Βερβεράτο

Ναός Αγίου Γεωργίου στο Φλαμούνι

Το τοπωνύμιο που σύμφωνα με τον Κ. Άμαντο⁸ προέρχεται από το μεσαιωνικό φλάμουλο (=φλάμπουρο) φανερώνει κατοίκηση της περιοχής στα βυζαντινά χρόνια.

Ο ναός, ερειπωμένος σήμερα, πρέπει να αποτελούσε το Καθολικό μονής, όπως προκύπτει από τα κατάλοιπα τοίχων στη γύρω περιοχή. Μια ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να δώσει πολλά στοιχεία. Στο ναό, που πρέπει να ήταν κατάγραφος, σώζονται αποσπασματικά μόνο τμήματα του διακόσμου του. Το σημαντικότερο είναι η ολόσωμη παράσταση του Αγίου Γεωργίου, που απο τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά μπορεί να τοποθετηθεί στο 13ο αι. (Π ί ν. 165 α). Για την προστασία των τοιχογραφιών αυτών συντάχθηκε μελέτη αποτοίχισης και συντήρησης.

Άγιος Γεώργιος Συκούσης

Στο χωριό αυτό βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωρ-

γίου που όπως είναι γνωστό υπήρξε το πιστότερο αντίγραφο του Καθολικού της Νέας Μονής. Στα τέλη του 18ου αι. έγιναν ριζικές μετασκευές που παραμόρφωσαν το βυζαντινό ναό⁹. Παρόλη την αλλοίωση όμως και παρόλο που δε διακρίνονται σήμερα πουθενά τοιχογραφίες, έγινε έρευνα από τον ζωγράφο-συντηρητή Αθ. Κωνσταντινίδη στο Ιερό, που φαίνεται ότι είναι το αρχικό, και διαπιστώθηκε ότι κάτω από πολλά στρώματα λαδομπογιάς υπάρχει φρέσκο. Προγραμματίστηκε λοιπόν μελλοντικά η αποκάλυψη των τοιχογραφιών.

Νένητα

Ναός Παναγίας Κυρά-Βελίδαινας

Ένα χιλιόμετρο περίπου δυτικά από τα Νένητα βρίσκονται τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας. Από το ζωγραφικό διάκοσμο που είχε — μέχρι πριν λίγα χρόνια διακρίνονταν και τα πορτραίτα των δωρητών που πρόσφεραν το ομοίωμα του ναού στη Θεοτόκο — απόμεινε μόνο η μορφή του Δίκαιου Ληστή στο δυτικό τοίχο (Π ί ν. 165 β). Για να σωθεί από τη βέβαιη εξαφάνισή της συντάχθηκε προμελέτη αποτοίχισης, για να γίνει η εργασία τον επόμενο χρόνο.

Άγιο Γάλας

Ναός Παναγίας Αγιογαλουσάινας

Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας που είναι ήδη γνωστός¹⁰, παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα υγρασίας, από την οποία προκλήθηκαν και ζημιές στο αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο, έργο του Χατζή-Δημήτρη και του αδελφού του Χατζή-Ιωάννη, χρονολογούμενο σύμφωνα με επιγραφή στα 1721¹¹. Πραγματοποιήθηκε αυτοψία από τον αρχιτέκτονα της Υπηρεσίας Αρ. Ποζιόπουλο για τη συλλογή στοιχείων και σύνταξη μελέτης για τη στερέωσή του. Επίσης συντάχθηκε προμελέτη για τη συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου από το συντηρητή Αντ. Πατεράκη. Προγραμματίστηκε τέλος για τον επόμενο χρόνο ο καθαρισμός των βυζαντινών τοιχογραφιών που υπάρχουν στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου της Αγίας Άννας, που είναι χτισμένο βαθύτερα μέσα στο σπήλαιο¹².

Ναός Αγίου Θαλαλαίου

Είναι ένας μονοκάμαρος ναΐσκος με θολωτή οροφή χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον.

9. Χ. Μπούρα, Οδηγοί της Ελλάδος, Χίος, Αθήναι 1974, σ. 53-54.

10. ΑΔ 2 (1916), Παράρτημα σ. 34-35, εικ. 19.

11. Την επιγραφή έχει δημοσιεύσει ο Αλ. Παχνός (Χιακά Χρονικά 6 (1926), σ. 198-199).

12. Τις τοιχογραφίες αυτές πρόκειται να δημοσιεύσει σύντομα η υπογραφομένη.

6. Χιακή Επιθεώρηση 5 (1964), σ. 136-138.

7. Ό.π., πίν. 136.

8. Αθηνά 1915 (Παράρτημα), σ. 42.

Στο εσωτερικό, πλην της δυτικής πλευράς που φαίνεται ότι έχει ανακατασκευαστεί, είναι κατάγραφος με αξιόλογες τοιχογραφίες του 16ου αι. πιθανότατα. Στο Ιερό μάλιστα διακρίνεται και παλιότερο στρώμα, σε μικρή όμως έκταση. Οι παραστάσεις (Βίος Αγίου Θαλαλαίου, Δωδεκάορτο κ.τ.λ.) καλύπτονται με άλατα, γι' αυτό στα περισσότερα σημεία είναι δυσδιάκριτες. Συντάχθηκε προμελέτη για τον καθαρισμό και τη συντήρησή τους. Επίσης προμελέτη συντάχθηκε για το ξυλόγλυπτο τέμπλο που είναι ίσως το παλιότερο ακριβώς χρονολογημένο στη Χίο¹³ (1711). Τέλος έγινε πρόταση για το χαρακτηρισμό του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Βρίσκεται στο κέντρο του χωριού. Το μόνο ενδιαφέρον που παρουσιάζει είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο του. Σύμφωνα με την παράδοση το έφερε το 1886 ο μαστρο-Νικόλαος Γκουράτζος ο Τηνιακός από την Κωνσταντινούπολη¹⁴. Η διατήρησή του είναι αρκετά καλή.

Κοινή

Ναός Υπαπαντής

Βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, είναι μονόκλιτος χωρίς άλλο αξιόλογο από το ξυλόγλυπτο τέμπλο του, που εκτός από το γεγονός ότι αποτελεί ένα εξαιρετικό έργο, με την επιγραφή του μας παρέχει ένα πολύτιμο στοιχείο. Βρίσκεται δεξιά της Ωραίας Πύλης και αναφέρει: 17...ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΗΣ ΕΠΟΙΗΣΕ ΤΟ ΠΑΡΟΝ. Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για τον ίδιο τεχνίτη που έφτιαξε και το τέμπλο της Παναγίας Αγιογαλούσαινας που ήδη αναφέραμε. Αριστερά της Ωραίας Πύλης αντίστοιχα άλλη μια επιγραφή αναφέρει: ΔΕΗΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΑΡΟΥΣ 17....

Μονή Παναγίας Επισκέψεως

Στο υπέρθυρο της εξωτερικής πύλης της μονής υπάρχει η χρονολογία 1667, το σημερινό όμως Καθολικό πρέπει να είναι νεότερο. Αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο υπάρχει και εδώ, λείπουν όμως τα βημόθυρα, που για λόγους ασφαλείας φυλάσσονται στον ενοριακό ναό της Κοινής.

Και για τα δύο τέμπλα συντάχθηκε προμελέτη εργασιών συντήρησής.

Σιδερούντα

Ναός Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά

Ο ναός επισημάνθηκε για πρώτη φορά από την

υπογραφομένη και έχει ήδη δημοσιευθεί¹⁵, γι' αυτό και δε θα αναφερθούμε εδώ σε λεπτομέρειες. Πρόκειται για μονόχωρη δρομική βασιλική με μεταγενέστερο νάρθηκα. Στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού, που σήμερα είναι φραγμένη, υπάρχει πεντάστιχη επιγραφή με πολύτιμες πληροφορίες, αφού αναφέρει το κτίσιμο και την εικονογράφηση του ναού στα 1415 και τα ονόματα των γενουατικής καταγωγής δωρητών. Ο ναός είναι κατάγραφος, δυστυχώς όμως, στα ψηλότερα τμήματα κυρίως, σκεπασμένος με πυκνό στρώμα καπνιάς (Πί ν. 166). Συντάχθηκε προμελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών αν και η δυσπρόσιτη θέση του καθιστά δύσκολη την εγκατάσταση συνεργείου. Έγινε πρόταση για το χαρακτηρισμό του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Ναός Αγίου Ιωάννη στη Γερίτα

Είναι μια δρομική βασιλική, χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Η εξωτερική της μορφή έχει αλλοιωθεί αρκετά με την εμφανή χρησιμοποίηση του τσιμέντου στις διάφορες επισκευές που έγιναν κατά καιρούς από τους ντόπιους (στέγη, υπέρθυρο, αρμολογήματα). Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος, σύμφωνα δε με δημοσιευμένη επιγραφή, που βρίσκεται στο Ιερό¹⁶, ο ναός ζωγραφίστηκε στα 1641 *δια χειρός Μιχαήλ ιερέως και ιστοριογράφου*. Ο τελευταίος αυτός στίχος της επιγραφής με το όνομα του ζωγράφου σήμερα καλύπτεται με αλλεπάλληλα στρώματα ασβέστη.

Και για το ναό αυτό έγινε πρόταση να χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Παλιός Καταρράκτης

Ναός Αγίου Ιωάννη Αργέντη

Είναι μια καμαροσκέπαστη βασιλική με τετράγωνο νάρθηκα που καλύπτεται με σφαιρικό θόλο. Ο κυρίως ναός ανακατασκευάστηκε μάλλον εκ θεμελίων, γι' αυτό και δεν παρουσιάζει το ενδιαφέρον του νάρθηκα, που σύμφωνα με τα σωζόμενα στοιχεία (τυφλά αψιδώματα, κεραμικά κοσμήματα και τοιχογραφίες) πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στο 14ο αι.¹⁷.

Στο ναό διασώζεται επίσης αξιόλογο τέμπλο του 18ου αι. περίπου, για το οποίο συντάχθηκε προμελέτη εργασιών επισκευής. Επίσης προμελέτη συντάχθηκε για τη συντήρηση των πολύ φθαρμένων τοιχογραφιών του νάρθηκα.

15. ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. ΙΑ' (1982-1983) Αθήνα 1983, σ. 37-76.

16. Χιακά Χρονικά 4 (1919), σ. 37.

17. Χ. Μπούρα, ό.π., σ. 28-29. Πληροφορίες για το ναό παρέχονται επίσης στο άρθρο της Αιμ. Σάρου στα Χιακά Χρονικά 1 (1911), σ. 116-123.

13. Το κείμενο της επιγραφής βλ. Αλ. Παχνού, ό.π.

14. Α. Smith, ό.π., σ. 104, πίν. 198.3.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Είναι ένας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναύσκος χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Στην κόγχη όμως του Ιερού διασώζονται επιζωγραφισμένες τοιχογραφίες που, πολύ πιθανόν, υπάρχουν και στον υπόλοιπο ναό κάτω από τα ασβεστώματα. Όπως διαπιστώσαμε, πίσω από τις κακόγουστες σημερινές εικόνες του απλού ξύλινου τέμπλου είναι καρφωμένες τέσσερις εικόνες αρκετά αξιόλογες. Προγραμματίστηκε μελλοντική έρευνα του ναού και μεταφορά των εικόνων για συντήρηση.

Και για τους δύο αυτούς ναούς στον Παλιό Καταρράκτη έγινε πρόταση να χαρακτηριστούν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία.

Βολισσός

Ναός Αγίου Γεωργίου στα Βασιλικά

Η περιοχή αυτή βρίσκεται νότια της Βολισσού προς τη θάλασσα και το χωριό Κατάβαση. Διασώζεται η παράδοση ότι εδώ υπήρχε ο Ανήλιος Βασιλιάς που δεν έβγαине ποτέ στο φώς της μέρας¹⁸. Και δεν είναι καθόλου απίθανο να ήταν εγκαταστημένη στα βυζαντινά χρόνια κάποια βασιλική οικογένεια, όπως μαρτυρεί και το τοπωνύμιο, τα ερείπια πύργου¹⁹ και ο ναός που βρίσκεται κοντά του και δεν είναι ο αρχικός, όπως φανερώνουν παλιότερα θεμέλια γύρω από αυτόν.

Η ιδιορρυθμία του μονόκλιτου αυτού ναού βρίσκεται στον τρούλο του, που έχει χτιστεί πάνω από το χώρο του Ιερού (Πίνακ. 167 α). Ανάλογο παράδειγμα βρίσκουμε στο ναό της Παναγίας στις Γιαλούς στη Νάξο²⁰, μόνο που εκεί ο τρούλος είναι κυλινδρικός και με χαμηλό τύμπανο, ενώ εδώ είναι εξαγωνικός και έχει αρκετό ύψος. Ο ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή, ανεπίχριστος πλην του τρούλου. Στο εσωτερικό αξιοπρόσεχτα και μοναδικά για τη Χίο είναι τα ξυλόγλυπτα στασίδια²¹ καθώς και το δάπεδο που ξεφεύγει από το συνηθισμένο για τη Χίο τύπο. Συνήθως η επίστρωση γίνεται με κόκκινη και κίτρινη πέτρα από τα Θυμιάνα. Εδώ όμως συναντάται το μοναδικό, κατά τον Α. Smith²², παράδειγμα δαπέδου στρωμένου με κομμάτια από μάρμαρο, κομμένα με εξαιρετική επιδεξιότητα σε διάφορα σχέδια. Γύρω από το κεντρικό τετράγωνο διάχωρο με το αστεροειδές κόσμημα έχουν τοποθετηθεί περιμετρικά μια σειρά τετράγωνων κε-

ραμικών πλακιδίων με διακοσμητικά θέματα σε ζωηρά χρώματα, κιτρινωπά και πράσινα κυρίως. Του ναού ζητήθηκε ο χαρακτηρισμός ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.

Δαφνώνας

Είναι γνωστό ότι στη Χίο υπήρχαν στα βυζαντινά χρόνια αρχοντικά κτήματα όπως το Στρατηγάτο, το Καναβουτσάτο, η Λαυρίνα, η Κρίνα και το Βεσταρχάτο. Στα περισσότερα απ' αυτά βρίσκεται κανείς σήμερα αφθονία υλικού των χριστιανικών χρόνων, αλλά και παλιότερων εποχών.

Βεσταρχάτο

Το Βεσταρχάτο, 500 μ. περίπου βόρεια του Δαφνώνα, πήρε το όνομά του όπως είναι φανερό, από την οικογένεια των Βεσταρχών.

Η εκκλησία της Παναγίας που υπάρχει τώρα εκεί δεν είναι οπωσδήποτε η αρχική.

Στη νότια πλευρά, όπου έχει προσκολληθεί και μια λιθόχτιστη αντηρίδα για λόγους προστασίας, διακρίνονται καθαρά οι δύο φάσεις του μνημείου. Στην τοιχοδομία έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι δόμοι με άφθονες πλίνθους, στο κατώτερο τμήμα όμως διακρίνεται έντονα η προσπάθεια για κατασκευή πλινθοπερίκλειστης τοιχοδομίας. Στο ίδιο σημείο διακρίνονται και τμήματα δύο εγκάρσιων τοίχων που προβάλλουν ελάχιστα από την επιφάνεια του τοίχου. Το υλικό που υπάρχει στην περιοχή είναι άφθονο, όπως τμήματα κίωνων, τμήμα ανάγλυφου πεσσίσκου εντοιχισμένου, τμήμα βυζαντινού θωρακίου έξω από το ναό και άλλο όμοιο ολόκληρο εντοιχισμένο στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Πολυκάρπου, μέσα στο χωριό, δύο κορινθιακά κιονόκρανα παλαιοχριστιανικών χρόνων στην αυλή του σπιτιού, που βρίσκεται ανατολικά του ναού, καθώς και δύο επιγραφές, η μια του 3ου αι. π.Χ. και η άλλη του 3ου αι. μ.Χ.²³. Υπάρχουν επίσης τα ερείπια υδραγωγείου βυζαντινών πιθανότατα χρόνων. Είναι βέβαιο ότι μετά από συστηματική έρευνα θα προκύψουν πολλά στοιχεία για το χώρο αυτό. Από αρχαικές πηγές πάντως είναι γνωστό ότι το 1381 ανάμεσα στα πέντε τουλάχιστον μοναστήρια που ανήκαν στον ελληνικό ορθόδοξο κλήρο συγκαταλέγεται και του Βεσταρχάτου²⁴. Στην περίοδο της Γενουκρατίας το κτήμα περιήλθε στην οικογένεια των Velasti, οι οποίοι το πούλησαν μαζί με την εκκλησία το 1679 στη Νέα Μονή²⁵.

18. Γ. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα 1921-1923, τόμ. Α1, σ. 450.

19. Κάτοψη και τομή του πύργου βλ. Α. Smith, *ό.π.*, πίν. 225.4-6.

20. ΕΕΒΣ ΛΓ' (1964), σ. 258 κ.ε., εικ. 1.

21. Έχουν σχεδιαστεί από τον Α. Smith, *ό.π.*, σ. 106, πίν. 206.

22. *Ό.π.*, σ. 94, πίν. 185.11.

23. BSA 61 (1966), σ. 204-205.

24. Ph. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island*, Cambridge 1958, τόμ. Ι, σ. 658 και τόμ. ΙΙΙ, σ. 892.

25. Γ. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*, *ό.π.*, σ. 530 κ.ε. Γρηγ. Φωτεινού, *Τα Νεαμονήσια*, εν Χίω 1865, σ. 220-224.

Καναβουτσάτο

Ένα άλλο αρχοντικό κτήμα στην περιοχή του Δαφνώνα είναι το Καναβουτσάτο, της οικογένειας των Καναβουτσών. Από την εκκλησία του κτήματος, την ονομαζόμενη Παλαιοπαναγιά δεν απομένει τίποτε σήμερα, διατηρούνται όμως τα ερείπια μεσαιωνικού πύργου και σε άριστη κατάσταση φούρνος και μαγειρείο πλινθόχτιστο, κιόσκι, δεξαμενή και κρήνη με υπόνομο στεγασμένο.

Πυργί

Ναός Αγίου Γεργίου Σωζοντιανού

Είναι μονόχωρη βασιλική με δύο ενισχυτικά τόξα στην κατά μήκος καμάρα. Εξωτερικά είναι αρκετά παραμορφωμένη από σύγχρονες επεμβάσεις, εκτός από την ανατολική και τη νότια πλευρά, που η τοιχοποιία τους έχει μείνει ανεπίχριστη. Στην ημικυκλική αψίδα του Ιερού, χτισμένη με αργολιθοδομή όπως και η υπόλοιπη πλευρά, υπάρχουν επάλληλες πλίνθινες ζώνες. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία περιτρέχει επίσης την κόγχη κάτω από το γείσο της στέγης. Δύο επιγραφές δυσανάγνωστες, η μία σε κυκλική και η άλλη σε τετράγωνη πέτρα, έχουν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία του ναού. Στην κάθε μακριά πλευρά εσωτερικά ανοίγονται από δύο τυφλά αψιδώματα. Ένας εγκάρσιος τοίχος χωρίζει τον κυρίως ναό από το νάρθηκα, φαίνεται όμως ότι είναι μεταγενέστερος, γιατί τμήμα τοιχογραφίας που υπάρχει στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα συνεχίζεται και στον κυρίως ναό. Τοιχογραφία διακρίνεται επίσης στο δυτικό αψιδώμα της βόρειας πλευράς και στο Ιερό, όπου όμως καλύπτεται από ασβεστόματα. Οι μορφές απ' όσο φαίνεται είναι μικρόσωμες και αρκετά λαϊκές, η τοποθέτησή τους όμως χρονολογικά θα γίνει μετά την πλήρη αποκάλυψη και τον καθαρισμό τους που ήδη προγραμματίστηκαν.

Ναός Αγίου Συμεών

Είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος ναϊσκος που βρίσκεται έξω από τον οικισμό. Η θολωτή σκεπή του καλύπτεται σήμερα με τσιμέντο και η τοιχοποιία του με «πεταχτό» σοβά. Έτσι εξωτερικά εμφανίζεται σαν μια κακόγουστη κατασκευή. Εσωτερικά είναι ασβεστωμένος, στην κόγχη όμως του Ιερού διακρίνεται αμυδρά η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, βυζαντινών πιθανότατα χρόνων. Ένα βυζαντινό κιονόκρανο, ασβεστωμένο επίσης, βρίσκεται μέσα στο Ιερό και χρησιμεύει ως Τράπεζα πρόθεσης. Συντάχθηκε προμελέτη εργασιών για την αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών.

Μεστά

Μονή Παναγίας

Βρίσκεται μέσα στο χωριό. Το Καθολικό είναι

μονόχωρη βασιλική με τέσσερις ενισχυτικές ζώνες στον κατά μήκος άξονα. Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο. Στην κόγχη του Ιερού διακρίνεται η παράσταση της Πλατυτέρας, ο υπόλοιπος ναός όμως είναι ασβεστωμένος. Στη δυτική όψη του ναού υπάρχει η χρονολογία 1659 Ιουλίου 6. Τα κελιά που περιβάλλουν από τις τρεις πλευρές το Καθολικό (βόρεια, δυτική και νότια) χρονολογούνται μετά το 1882, σύμφωνα με επιγραφές.

Ναός Αγίου Βασιλείου

Χρονολογείται στα 1739 σύμφωνα με επιγραφή. Έχει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο και δύο εξαιρετικές εικόνες της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και του Αγίου Βασιλείου που χρειάζονται άμεση συντήρηση.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ένα αξιόλογο τέμπλο υπάρχει στο ναό και επείγει η συντήρησή του γιατί παρουσιάζει πολλές φθορές.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Χρονολογείται στα 1709 σύμφωνα με επιγραφή. Έχει τοιχογραφίες λαϊκότροπες, επιζωγραφισμένες σε πολλά σημεία. Σε μικρή έκταση υπάρχει και νεότερο στρώμα. Χρειάζεται οπωσδήποτε συντήρηση.

Ναός Αγίου Ιωάννη

Βρίσκεται 1 χλμ. νότια του χωριού και παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Είναι μονόκλιτη βασιλική με τετράγωνο νάρθηκα. Ο κυρίως ναός καλύπτεται με κυλινδρικό θόλο, ενώ ο νάρθηκας με σφαιρικό θόλο στηριζόμενο σε λοφία. Ο θόλος του νάρθηκα καλύπτεται με δικλινή στέγη, αρκετά ψηλότερη όμως από του κυρίως ναού (Πί ν. 167 β). Αυτός ο ιδιαίτερος τύπος βασιλικής φαίνεται ότι εφαρμόστηκε αρκετά στη Χίο, αφού από τα σωζόμενα μνημεία υπάρχουν άλλα δύο της ίδιας μορφής, ο Άγιος Ιωάννης ο Αργέντης στο χωριό Παλιός Καταρράκτης, που ήδη αναφέρθηκε, και ο ναός της Παναγίας του Αγρελωπού κοντά στο χωριό Καλαμωτή²⁶.

Ο ναός, επιχρισμένος εξωτερικά και εσωτερικά, δεν επιτρέπει παρατηρήσεις, οπωσδήποτε όμως είναι απαραίτητος ένας έλεγχος στο εσωτερικό για την ύπαρξη τοιχογραφιών. Το τέμπλο είναι νεωτερικό εκτός από τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα, έντονα ζωγραφισμένα, που είτε προέρχονται από το αρχικό τέμπλο είτε μεταφέρθηκαν από αλλού.

Στη δεξιά παραστάδα της βόρειας πόρτας έχει ενσωματωθεί η αναθηματική επιγραφή: ΔΙΟΣ ΟΛΥ-

26. Χ. Μπούρα, Νέον Αθηναίον, 1958-60, τόμ. Γ', Αθήναι 1960.

ΜΠΙΟΥ ΚΑΙ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ. Η επιγραφή είναι ήδη γνωστή²⁷, χωρίς όμως να ορίζεται η θέση της.

Ναός Αγίου Μηνά

Σ' έναν ψηλό λόφο, στη θέση Χορεύτρια, βρίσκεται η μονόκλιτη βασιλική του Αγίου Μηνά, χτισμένη σύμφωνα με επιγραφή στα 1858. Στο κτίσιμό της, όσο μπορεί κανείς να διακρίνει, όπου δεν υπάρχει επίχρισμα, έχει ενσωματωθεί και αρχαίο υλικό, άφθονο στην περιοχή. Μια επιγραφή στο χτιστό πεζούλι αριστερά από τη δυτική θύρα είναι αφιερωμένη και πάλι στον Ηρακλή, όπως η προηγούμενη που είδαμε στον Άγιο Ιωάννη, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι στη νότια Χίο πρέπει να υπήρχε αξιόλογο κέντρο της λατρείας του Ηρακλή, όπως προκύπτει από το πλήθος των αναθηματικών επιγραφών που έχουν βρεθεί στην περιοχή²⁸.

Η επιγραφή αναφέρει τα ακόλουθα:

ΘΕΩΝΝΙ
ΚΩΝΟΣ
ΑΝΕΘΗΚΕ
ΤΟ ΘΥΡΩ
ΜΑ ΚΑΙ ΤΗ
Ν ΔΕΥΤΕ

ΡΑΝ ΣΤΕ
ΓΗΝ ΗΡΑ
ΚΛΕΙ ΚΑΙ
ΘΗΝΑΙ
ΣΤΡΑΤΩΝ

Μια δεύτερη επιγραφή στη νοτιοδυτική γωνία δεν ήταν δυνατό να διαβαστεί λόγω του μεγάλου ύψους όπου βρίσκεται.

Ναός Αγίων Βικτώρων

Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Μηνά, προς τη θάλασσα βρίσκεται ένας μονόκλιτος ναΐσκος αφιερωμένος στους Αγίους Βίκτωρες. Επιχρισμένος στο μεγαλύτερο τμήμα του δεν επιτρέπει την εξέταση της τοιχοποιίας, παρά μόνο όπου έχει υποστεί φθορές, όπως στην κόγχη που διακρίνεται πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όχι πολύ επιμελημένο. Ιδιορρυθμία παρουσιάζει το Ιερό, το τεταρτοσφαίριο του οποίου στηρίζεται δεξιά και αριστερά σε τμήματα κίωνων, αρκετά μεγάλης διαμέτρου, με δωρικό κιονόκρανο επάνω. Στον αριστερό κίονα έχει προσκολληθεί κι ένας δεύτερος που στηρίζει το τεταρτοσφαίριο της Πρόθεσης. Κάτω από το ναό υπάρχει αγίασμα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

27. BCH 16 (1892), σ. 325.

28. Γ. Ζολώτα, Ιστορία της Χίου, ό.π., σ. 376 κ.ε.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Για την καλή λειτουργία της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, εκτός από το μόνιμο επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό, συνέβαλαν αποτελεσματικά οι επιστημονικές βοήθει κ.κ. Πολ. Ράδου-Kreeb, Βασ. Γιαννούλη και Αικ. Καλαντζή, καθώς και οι αρχιτέκτονες κ.κ. Χαρ. Βασιλειάδης, Δημ. Χριστοπούλου, Λίνα Δεμαθά, Μ. Καβάγια, Ουρ. Παπαδοπούλου.

Μύκονος

Στα 1971-2 είχε τελειώσει η επισκευή¹ του μουσείου και συμπληρώθηκε η επανέκθεση στις παλιές αίθουσες από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλο. Στις δύο πτέρυγες του μουσείου έχει εκτεθεί ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής (Π ί ν. 168 α-β) από την κάθαρση της Δήλου (τα γεωμετρικά και αττικά αγγεία, μελανόμορφα και ερυθρόμορφα), καθώς και τα μικροαντικείμενα και κοσμήματα, επίσης τα ευρήματα από τους ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς τάφους της Ρήνειας². Τα γλυπτά και οι παναθηναϊκοί αμφορείς από το ιερό του Ηρακλή στο Παρακάστρι³ κοσμούν τον προθάλαμο (Π ί ν. 168 β), ενώ η έκθεση των επιτύμβιων στηλών από τη Ρήνεια (Π ί ν. 169 α) συνεχίζεται από την τελευταία βορινή αίθουσα στις στοές της αυλής.

Εφέτος ολοκληρώθηκε η έκθεση από τον ίδιο αρχαιολόγο στη νέα αίθουσα με την παρουσίαση σε δεκαεφτά προθήκες των αγγείων της ανατολίζουσας εποχής. Στην ίδια αυτή αίθουσα στήθηκε και ο περιφημος ανάγλυφος πίθος με τις σκηνές από την άλωση της Τροίας. Η ανεύρεση στο εξωτερικό του νέου σημαντικού κομματιού που έλειπε από την κύρια όψη του ώμου⁴ του πίθου και η επιστροφή του στη Μύκονο αποτέλεσαν την αφορμή για τη διάλυση και συγκόλληση του αγγείου που πήρε πια την κανονική του μορφή (Π ί ν. 169 β).

Δήλος

Δύο από τις αίθουσες της νέας πτέρυγας του μουσείου διαμορφώθηκαν σε αποθήκες όπου έγινε τακτοποίηση σε ράφια dexion εφτά χιλιάδων περίπου

μαρμαρίνων και πέντε χιλιάδων περίπου πήλινων αντικειμένων που μεταφέρθηκαν από τις παλιές αποθήκες που μετατράπηκαν για άλλες χρήσεις.

Έγινε επίσης τακτοποίηση των αποθηκών με τις επιγραφές, καταγράφηκαν εξακόσια νέα πήλινα ευρήματα από τις τελευταίες γαλλικές ανασκαφές και άρχισαν οι εργασίες επανέκθεσης των ελληνοιστικών γλυπτών.

Πάρος

Τον Απρίλιο του 1978 από τον τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων κ. Σπυρ. Γιοκαρίνη: α) στη νοτιοδυτική γωνία του αλσουλίου της Καταπολιανής απέναντι από τον Υγειονομικό Σταθμό της Παροικίας περισυλλέχτηκαν τμήματα κτερισμάτων υστεροελληνιστικής ταφής που είχε καταστραφεί κατά την παλιότερη διάνοιξη του δρόμου, β) στην περιοχή Γερμανικά αποκαλύφθηκαν δύο ταφές υστεροελληνιστικής επίσης εποχής σε δύο σαρκοφάγους από τις οποίες η μία είχε συληθεί⁵.

Νάξος

Από τον Ιούλιο ως το Σεπτέμβριο συνεχίστηκε και τελείωσε η ανασκαφή στα οικόπεδα Β. Αξάοπουλου και Σ. Καμβύση στην περιοχή Πλίθος της Χώρας⁶. Σκάφτηκαν συνολικά πενήντα δύο τάφοι που έδωσαν πήλινα αγγεία και σκεύη, μεταλλικά αντικείμενα και λίγα χρυσά κοσμήματα. Ο αριθμός των αγγείων υπολογίζεται ότι φτάνει περίπου τα τριακόσια σε πολύ πρόχειρη καταμέτρηση, χωρίς να έχουν συγκολληθεί τα περισσότερα από αυτά, από έλλειψη τεχνικού προσωπικού.

Πρόκειται για την αποκάλυψη μέρους του νεκροταφείου της γεωμετρικής πόλης της Νάξου που εκτεινόταν στη βόρεια παρυφή του οικισμού.

Κέα

Στο μουσείο άρχισαν να κατασκευάζονται βάσεις για το στήσιμο των αρχαϊκών γλυπτών από την Καρθαία, στον κάτω όροφο. Παράλληλα παραγγέλθηκαν έξι προθήκες για την έκθεση των αγγείων και λοιπών μικροαντικειμένων από την ανασκαφή της Αγίας Ειρήνης⁷ στον επάνω όροφο. Μία επιλογή από αυτά, που περιλαμβάνει λίγα σχετικά αλλά χαρακτηριστικά δείγματα, τακτοποιήθηκε προσωρινά στην εξωτερική από τις επάνω αίθουσες (Π ί ν. 169 γ), ώστε να είναι δυνατή η μερική λειτουργία του μουσείου. Επίσης διαμορφώθηκε η είσοδος στο ισόγειο.

1. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 463.

2. ΠΑΕ 1898, σ. 101· ΠΑΕ 1899 σ. 67-8.

3. ΠΑΕ 1900, σ. 68-69.

4. ΑΔ 18 (1963): Μελέται, σ. 37 κ.ε., Πίν. 17.

5. Σχετική μελέτη θα δοθεί στα ΑΑΑ προσεχώς.

6. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 343 κ.ε.· 32 (1977): Χρονικά, σ. 309 κ.ε.

7. Σχετική μελέτη θα δοθεί στα ΑΑΑ προσεχώς.

Κύθνος

Τον Ιούλιο έγιναν μικρές στερεωτικές εργασίες και διαμόρφωση του ερειπωμένου Καθολικού μιας εκκλησίας στη Μεσσαριά όπου είχαν συγκεντρωθεί τα αρχαία από το Ρηγόκαστρο, ώστε να σχηματιστεί ένας μικρός υπαίθριος αρχαιολογικός χώρος· τα αρχαία καθαρίστηκαν και τοποθετήθηκαν σε βάθρα. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας κ. Χαρ. Βασιλειάδη.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

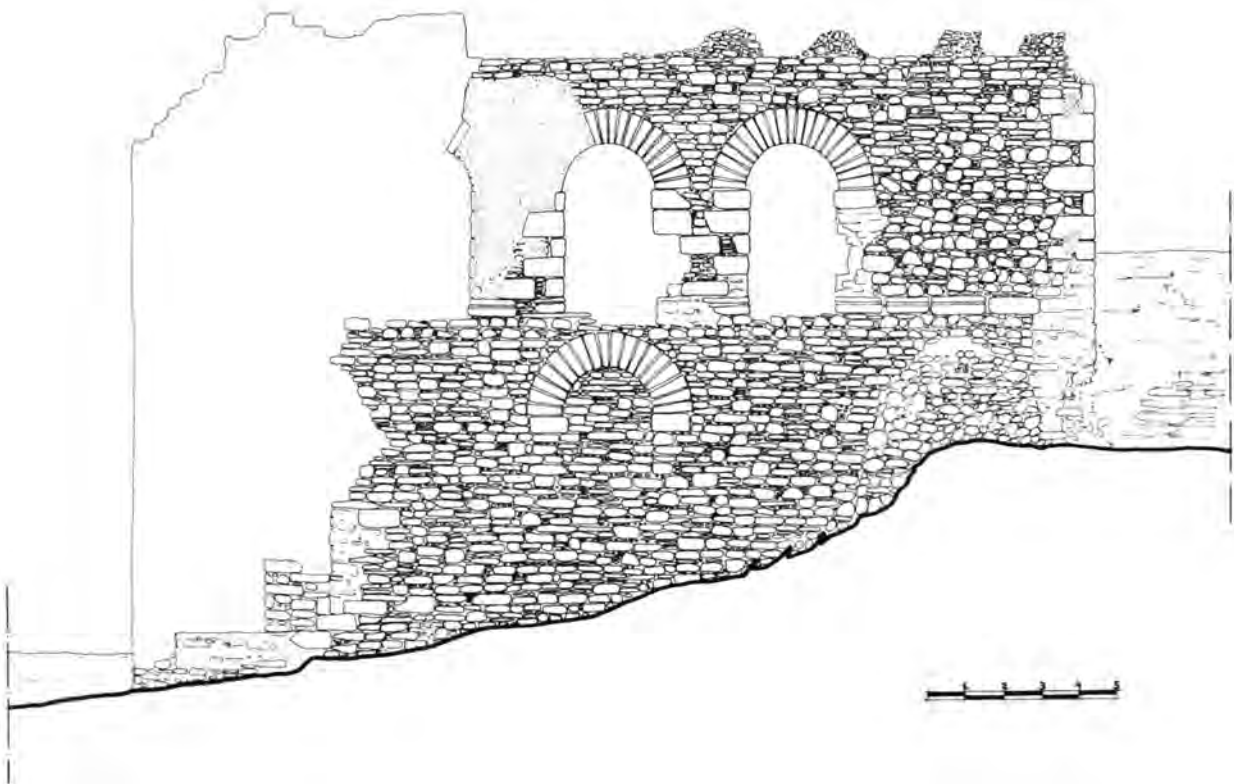
Ρωμαϊκό Ωδείο Οινόης Ικαρίας (Πίνακ. 170 α-β)

Το ωδείο είναι χτισμένο στις παρειές ενός λόφου με θέα προς την προσκείμενη κοιλάδα και το πέλαγος. Αποτελείται από τα ερείπια ενός λιθόχτιστου περιμετρικού κτίσματος με κάτοψη ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Στο εσωτερικό του ανασκαφικές έρευνες έχουν αποκαλύψει το θέατρο (βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 421). Διακρίνονται οι βαθμίδες του κοίλου. Ο χώρος της ορχήστρας μετά τις εργασίες της ανασκαφής έχει επιχωματωθεί, προκειμέ-

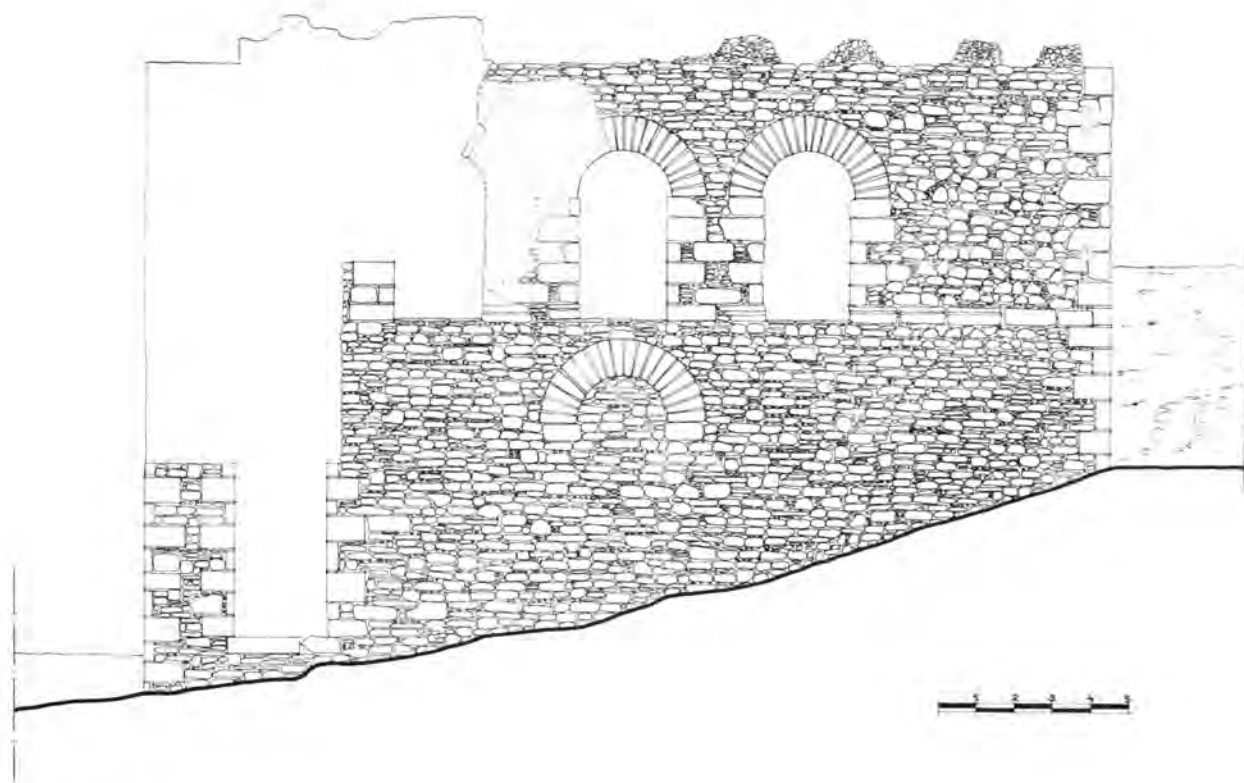
νου να προστατευθεί ψηφιδωτό που βρέθηκε εκεί. Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του είναι οι λίθοι, και για όλα τα ακρογωνιαία τμήματα — ακμές και τόξα — το μάρμαρο. Συνδετική ύλη το ασβεστοκοκίαμα. Διακρίνονται ίχνη επιχρισμάτων στους τοίχους. Στατικά το κοίλο και η ορχήστρα είναι ανεξάρτητα από την περιμετρική κατασκευή. Η στατική επάρκεια της περιμετρικής κατασκευής, σε κακή κατάσταση, κρίθηκε επικίνδυνη και έγιναν οι εξής στερεωτικές εργασίες.

Βόρειος τοίχος. Σώζεται κατά τα τρία τέταρτα περίπου και παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Διαιρείται οπτικά σε δύο τμήματα, στο κάτω και στο πάνω μέρος.

Στη μέση του κάτω μέρους, από την εσωτερική πλευρά του τοίχου (Σχέδ. 1) σώζονται ερειπωμένα τα στοιχεία μιας μαρμάρινης τοξωτής κόγχης. Τα μάρμαρα του τόξου εσωτερικά δεν υπάρχουν, ενώ αντίστοιχα μάρμαρα υπάρχουν στην εξωτερική όψη του τοίχου (Σχέδ. 2). Κοντά στη βορειοανατολική γωνία υπάρχουν ίχνη εισόδου. Οι μαρμάρινες παραστάδες και ο τοίχος πάνω απ' αυτές έχουν καταρρεύσει. Στη συμμετρική ως προς τον άξονα βορειοδυτική γωνία η λιθοδομή έχει καταρρεύσει μέχρι τα θεμέλια.

Σχέδ. 1. Ικαρία. Ρωμαϊκό ωδείο Οινόης. Βόρειος τοίχος. Τομή Α-Α πριν την αναστήλωση.

Σχέδ. 2. Ικαρία. Ρωμαϊκό ωδείο Οινόης. Βόρειος τοίχος. Τομή Α-Α μετά την αναστήλωση.

Με τον καθαρισμό παρουσιάστηκε δεύτερο άνοιγμα. Το επάνω μέρος του τοίχου έχει τρία ανοίγματα τοξωτά κατασκευασμένα από μάρμαρο, από τα οποία ερειπωμένα σώζονται τα δύο. Από το τρίτο άνοιγμα σώζεται μόνο η μία παραστάδα.

Έγιναν εργασίες στερέωσης στο βόρειο τοίχο (Σχέδ. 3-4) και φραγμού στο κρημισμένο άνοιγμα. Στην κεντρική κόγχη αναστηλώθηκαν οι παραστάδες και το τόξο. Στο νότιο άκρο του τοίχου αναστηλώθηκε η είσοδος μέχρι το ύψος 2,10 μ. Στο επάνω μέρος στερεώθηκαν ο πεσσός μεταξύ των δύο τόξων καθώς και η παραστάδα του ενός τόξου, που παρουσίαζε μεγάλη φθορά.

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για όλες τις εργασίες ήταν: λίθοι και μαρμαρόπετρες που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό και λευκά προκατασκευασμένα τεμάχια από σκυρόδεμα σε αντικατάσταση των μαρμάρινων.

Δυτικός τοίχος. Σώζονται δύο τμήματα στα σύνορα των βορειοδυτικών και νοτιοδυτικών γωνιών σ' όλο το ύψος της κατασκευής και σε μήκος 1 μ. περίπου καθώς και η βάση του τοίχου σε ύψος που

ποικίλλει από 1,50 μέχρι 2 μ. από το, εσωτερικά, διαμορφωμένο δάπεδο.

Υπάρχει μεγάλη διαφορά στάθμης μεταξύ της επιφάνειας του εξωτερικού εδάφους και του εσωτερικού.

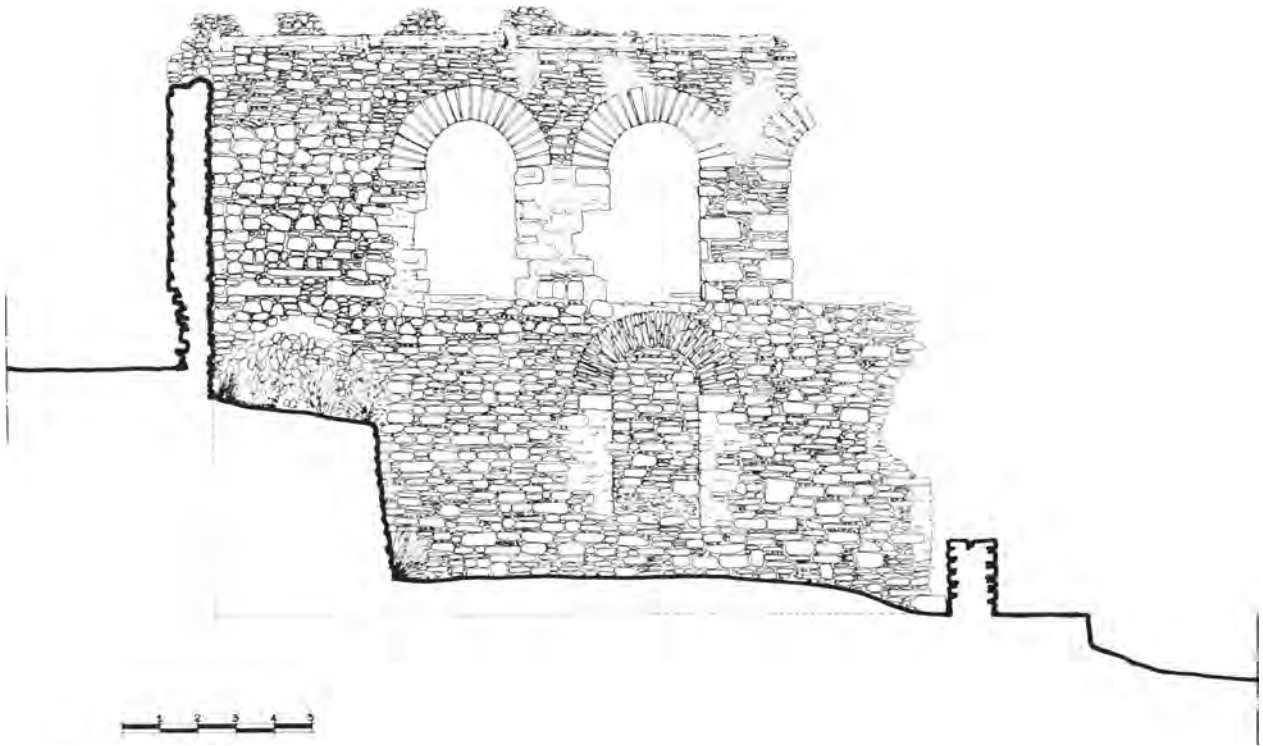
Συμπληρώθηκε ο τοίχος ως το ύψος του φυσικού εδάφους για να εμποδίζει την κατολίσθηση των γαιών. Χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από λατομείο της περιοχής. Η βορειοδυτική γωνία παρουσίαζε μεγάλη φθορά, είχαν αποκολληθεί οι ακρογωνιαίοι λίθοι.

Έγινε πλήρης αποκατάσταση της γωνίας με ακρογωνιαίους λίθους από λευκό σκυρόδεμα.

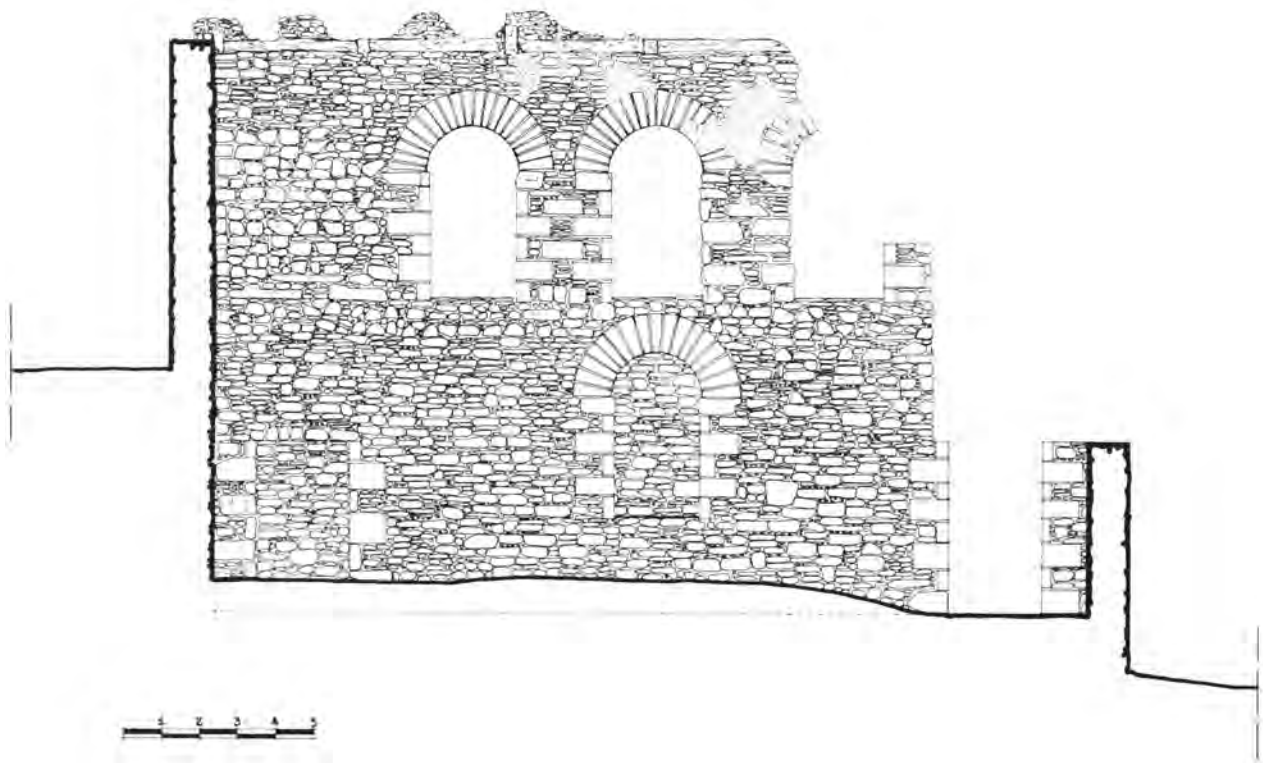
Ανατολικός τοίχος. Σώζονται λίγοι δόμοι πάνω από τη θεμελίωση, και ένα τμήμα του τοίχου στη νοτιοανατολική γωνία σ' όλο το ύψος. Το τμήμα αυτό παρουσίαζε μεγάλη φθορά στη βάση του στην εξωτερική πλευρά.

Στερεώθηκε το τμήμα με τις φθορές με συμπλήρωση της λιθοδομής με λίθους από λατομείο της περιοχής.

ΧΑΡ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Σχέδ. 3. Ικαρία. Ρωμαϊκό ωδείο Οινόης. Βόρειος τοίχος. Τομή Β-Β πριν την αναστήλωση.

Σχέδ. 4. Ικαρία. Ρωμαϊκό ωδείο Οινόης. Βόρειος τοίχος. Τομή Β-Β μετά την αναστήλωση.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Το 1979 υπηρέτησαν στη 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων η υπογραφομένη Έφορος, ο Επιμελητής Δ. Τριανταφυλλόπουλος (από τον Ιούνιο ως την αναχώρησή του το φθινόπωρο για μετεκπαίδευση στη Γερμανία), η αρχαιολογική γραμματέας Σ. Κίτσου, η επιστημονική βοηθός Ν. Τσελέντη (από το Νοέμβριο), οι αρχιτέκτονες Ν. Μαθά-Δεμαθά, Δ. Χριστοπούλου και Σ. Κυρίτση (η τελευταία από το Δεκέμβριο) και ο υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης (από το Δεκέμβριο). Οι αρχιτέκτονες, εκτός από την επίβλεψη των στερεωτικών εργασιών, είχαν τη μελέτη πολλών από τα μνημεία που χρειάζονται συντήρηση και τον έλεγχο των οικοδομικών εργασιών στα μεσαιωνικά διατηρητέα και τα νεότερα, προστατευόμενα από το Ν. 1469/50, οικιστικά σύνολα στα νησιά των Κυκλάδων. Οι δυνατότητες για τη στερέωση μνημείων ήταν πολύ περιορισμένες από την έλλειψη ειδικευμένου εργατοτεχνικού προσωπικού. Περισσότερη άνεση υπήρξε στη συντήρηση τοιχογραφιών, ξυλογλύπτων και εικόνων. Την τεχνική εποπτεία των εργασιών για τη συντήρηση τοιχογραφιών σε εκκλησίες της Νάξου είχε ο ζωγράφος-συντηρητής Στ. Μπαλτογιάννης.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Νάξος

Μονή του Χρυσοστόμου κοντά στη Χώρα

Στερεώθηκε σε μεγάλο μέρος του ο εγκαταλειμμένος, γωνιακός στον περίβολο, ορθογώνιος πύργος του μεταβυζαντινού γυναικείου μοναστηριού, με παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στον τελευταίο επάνω όροφο (Π ί ν. 171 α). Οι εργασίες έγιναν με δαπάνη του Συλλόγου Ναξίων και με την οικονομική συνδρομή της Εφορείας, η οποία ανέλαβε την εκτέλεσή τους. Στο εσωτερικό, καθαιρέθηκαν τα κονιάματα, ανακατασκευάστηκαν και στερεώθηκαν με σύρραψη ρωγμών και αρμολόγηματα διαλυμένα ή ετοιμόρροπα μέρη της λιθοδομής σε τοίχους, τόξα και εστίες, και έγιναν νέα κονιάματα σε πρώτη στρώση. Στο εξωτερικό, ανακατασκευάστηκαν τα σαθρά κονιάματα δύο πλευρών, με στερέωση κατά τόπους της τοιχοποιίας. Οι εργασίες θα συνεχιστούν (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί

Μονόχωρο, καμαροσκέπαστο βυζαντινό εκκλησάκι με τοιχογραφίες, στον κάμπο της Τραγαίας κοντά στο Χαλκί, που συνέχεται νότια με του ίδιου τύπου μεγάλη, μεταβυζαντινή εκκλησία (Π ί ν. 171 β-γ). Στο εσωτερικό διαρθρώνεται με δύο τυφλά

αψιδώματα στη βόρεια και δύο στη νότια πλευρά, με σφενδόνιο στη μέση της ημικυλινδρικής καμάρας και στενό λίθινο κοσμήτη στη γένεση των θολωτών μερών. Η αψίδα του Ιερού είναι καμπυλόγραμμη στο εξωτερικό, όπως συνήθως στη Νάξο. Το ανατολικό τυφλό αψιδώμα της νότιας πλευράς διαμορφώθηκε αργότερα σε τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας με τη μεγάλη εκκλησία του Αγίου Αρτεμίου, όπως τη λένε. Η τελευταία, κτίσμα μάλλον του 18ου αι., με αρκετά οξυκόρυφη καμάρα, αναφέρεται ότι κατασκευάστηκε από τους Πέρα Χαλκίτες για μητροπολιτικός ναός, αλλά έμεινε ατελείωτη.

Αποκαταστάθηκε ο εγκαταλειμμένος βυζαντινός ναός, που ήταν σε κακή κατάσταση, με τοίχους διαλυμένους από ρωγμές, κρεμασμένους θολίτες στο σφενδόνιο και την αψίδα του Ιερού και με το βόρειο τοίχο σε απόκλιση από την κατακόρυφη. Στερεώθηκαν τα τοιχώματα, οι θολίτες επαναφέρθηκαν στη θέση τους, έγινε υποθεμελίωση της βόρειας πλευράς, που δέθηκε στην κορυφή με αφανές σενάζ, και ανοίχτηκε κατά μήκος της έξω αποχετευτικός αγωγός για τα νερά της βροχής. Για την υποθεμελίωση χρειάστηκε να διαλυθεί στο εσωτερικό η νεότερη, χτιστή τράπεζα στην Πρόθεση. Στον τοίχο της πίσω αποκαλύφθηκε ζωγραφική. Ξηλώθηκε η φθαρμένη, από λιθόδεμα τσιμέντου, στέγη (στα μάζα της βρέθηκαν κομματιασμένα ευθύγραμμα κεραμίδια από την παλιά κάλυψη της εκκλησίας). Κατασκευάστηκε αφανής, ελαφρά οπλισμένη πλάκα από σκυρόδεμα για να δέσει το κτίσμα και η στέγη καλύφθηκε με ντόπιες σχιστόπλακες από την περιοχή του Τσικαλαριού, κατά σύστημα κατασκευής που συνηθιζόταν τα μεταβυζαντινά χρόνια στις εκκλησίες του νησιού (ανακαίνιση της Πρωτόθρονος στο Χαλκί το 17ο αι.). Μικρή υπερύψωση του κτίσματος στην περιοχή της στέγης πρέπει να οφείλεται σε νεότερη επέμβαση. Τακτοποιήθηκε η θύρα, το δάπεδο από χώμα στρώθηκε με σχιστολιθικές πλάκες και διαμορφώθηκε το έδαφος στην πρόσοψη. Στη διπλανή, νεότερη εκκλησία έγιναν μικροστερεώσεις στη δυτική πλευρά, αποκαταστάθηκε το μαρμάρινο περιθύρωμα της εισόδου και με παλιά μάρμαρα αποκαταστάθηκε το χτισμένο παράθυρο στη βόρεια πλευρά, στην ίδια του παραθύρου της νότιας πλευράς μορφή (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Ναός του Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό

Μονόχωρη, καμαροσκέπαστη βυζαντινή εκκλησία με ημικυκλική στο εξωτερικό, χαμηλή αψίδα Ιερού. Το κτίσμα, με πολλές επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική μορφή του, παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για μελέτη. Τρίκλιτη ίσως αρχικά η εκκλησία, ερειπώθηκε σε κάποια καταστροφή και περιορίστηκε στο κεντρικό κλίτος. Στη νότια εξωτερική πλευρά διαγράφονται τρία στη σειρά τοξωτά ανοίγματα προς το νότιο κλίτος, που χτίστηκαν

ύστερα. Διατηρούνται επίσης ο λίθινος κοσμήτης και τμήμα της καμάρας επάνω που κάλυπτε το νότιο κλίτος και προς τα δυτικά μέρος από εγκάρσιο τόξο του (Πί ν. 171 δ). Πιο ταραγμένη η νότια πλευρά, σώζει κι αυτή ορισμένα ίχνη που υποδηλώνουν την ύπαρξη άλλοτε ενός τρισυπόστατου κτιρίου. Η οξυκόρυφη, ψηλή καμάρα της εκκλησίας, στεγασμένη στο μεγαλύτερο μέρος με σχιστολιθικές πλάκες, ανήκει σε νεότερη εποχή. Στο εσωτερικό απομένουν τμήματα της αρχικής καμάρας ως λίγο επάνω από το λίθινο κοσμήτη που διατρέχει τις μακριές πλευρές, διαρθρωμένες με δύο και τρία η καθεμιά τυφλά αψιδώματα. Τοίχος με οξυκόρυφο άνοιγμα χωρίζει το Ιερό από τον κυρίως ναό. Η αψίδα, με τοιχογραφία, έχει κογχάρια στη μέση και πλάγια. Στη χτιστή Τράπεζα, που κλείνει κάτω το άνοιγμά της, έχουν ενσωματωθεί δύο κομμένοι παλαιοχριστιανικοί αμφικιονίσκοι.

Το κτίσμα ήταν σε πολλά μέρη διαλυμένο από ρωγμές και η νοτιοανατολική γωνία κρεμόταν ξεκολλημένη. Ανακατασκευάστηκε το επάνω μέρος της γωνίας και στερεώθηκε το υπόλοιπο κάτω. Στερεώθηκαν όλα τα τοιχώματα που είχαν ρωγμές και σαθρό συνδετικό κονίαμα, ανακατασκευάστηκε τμήμα του διαλυμένου δυτικού τοίχου στην περιοχή της θύρας, επαναφέρθηκαν στη θέση τους κρεμασμένοι θολίτες της αψίδας και διαμορφώθηκε το τοξωτό άνοιγμα στο εγκάρσιο τοίχωμα με προσθήκη των θολιτών που είχαν φύγει. Το ακάλυπτο από σχιστόπλακες δυτικό μέρος του θόλου στεγάστηκε με τον ίδιο τρόπο, με σχιστόπλακες από το κτήμα Μαλαματάκη. Στο εσωτερικό έγιναν νέα επιχρίσματα, διευθετήθηκε και στρώθηκε με σχιστόπλακες το δάπεδο από χώμα, τοποθετήθηκε ξύλινη θύρα και πλαίσια με σίτα στα παράθυρα, για εξαερισμό. Στην αποχωμάτωση του δαπέδου βρέθηκε δυτικά άνοιγμα υπόγειου χώρου. Το υπόγειο, ίσως δεξαμενή, έχει ακανόνιστο σχήμα και εκτείνεται σε πλάτος 3 μ. περίπου και σε μήκος 2 μ. στη βόρεια και 1 μ. περίπου στη νότια πλευρά του (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου, υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης).

Τήνος

Οικία Κριαρά-Παχονάκη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση και αποκατάσταση του παλιού αρχοντικού στην Παλάδα¹. Συμπληρώθηκε η στερέωση στους λιθόχτιστους τοίχους, συντηρήθηκε το μαγαδάτι στη βόρεια πλευρά του ορόφου, τοποθετήθηκαν στη θέση τους μαρμάρινα περιθυρώματα ανοιγμάτων που είχαν ξεφύγει επικίνδυνα, σε άλλα ανοίγματα αντικα-

ταστάθηκαν τα ξύλινα πρέκια. Στο ισόγειο (κατώι) μπροστά, αποχωματώθηκαν οι εσωτερικοί χώροι, στερεώθηκαν τόξα και μεσότοιχοι και ανοίχτηκαν δύο θύρες που είχαν χτιστεί. Αποχωματώθηκε το αυλίδι αριστερά στην πρόσοψη, ξαναχτίστηκε σε μεγάλο μέρος ο περίβολός του και στερεώθηκε το βαθύ, καλοχτισμένο, με μαρμάρινο στόμιο πηγάδι, που βρέθηκε στη μέση της αυλής. Αποκαταστάθηκε η στοά στην πρόσοψη (διαβατικό), με ανακατασκευή γκρεμισμένου τόξου, αφαίρεση της τοιχοποιίας που είχε φράξει το πλάγιο, αριστερά, τοξωτό άνοιγμα και με ανακατασκευή της οροφής της στοάς όπως ήταν παλιά, με ξύλινα δοκάρια κι αποπάνω ντόπιες σχιστόπλακες. Στον όροφο, αριστερά στην πρόσοψη, καθαιρέθηκαν άσχημες από τσιμέντο προσθήκες βοηθητικού χώρου με συνεχόμενο μικρό εξώστη και προβόλου από μπετόν δεξιότερα. Σηκώθηκε η διαταραγμένη πλακόστρωση του εξώστη, ξηλώθηκε η χαλασμένη πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα και έγινε καινούργια πλάκα που θα δεχτεί την παλιά λίθινη πλακόστρωση. Με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα δέθηκε επίσης το δάπεδο σε δωμάτιο που βλέπει στον εξώστη. Ανακατασκευάστηκε και δέθηκε με αφανές σενάζ το στηθαίο του εξώστη και τοίχος εξωτερικής σκάλας δεξιά, στη νοτιοδυτική γωνία. Το δεξιό της οικοδομής στην πρόσοψη αποκαταστάθηκε με την ανακατασκευή του γκρεμισμένου εξωτερικού τοίχου στο μεγαλύτερο μέρος του ορόφου. Ο τοίχος έγινε όπως ήταν παλιά, με βάση τα στοιχεία που σώθηκαν, κι αυτά που έδιναν παλιές φωτογραφίες του σπιτιού για τη θέση, τη μορφή και το μέγεθος των ανοιγμάτων με τα μαρμάρινα περιθυρώματα, την κορνίζα και τα φουρούσια. Πολλά μαρμάρινα μέλη βρέθηκαν κάτω, συκολληθήκαν και τοποθετήθηκαν συμπληρωμένα με καινούργια κομματιασμένα μάρμαρα. Η εργασία δε συμπληρώθηκε (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Σίφνος

Οικία Θ. Κατσουλάκη στο Κάστρο

Πρόκειται για ένα από τα καλύτερα σωζόμενα πυργόσπιτα που συνθέτουν τον εξωτερικό περίβολο του Μεσαιωνικού Κάστρου, στη βόρεια πλευρά του. Οικόσημο στο μαρμάρινο υπέρθυρο της εισόδου στην πρόσοψη, που βλέπει στο εσωτερικό του οικισμού, χρονολογεί το οικοδόμημα στο έτος 1551 (Πί ν. 172 α). Δεύτερο οικόσημο σε θύρα αριστερά της ίδιας πλευράς αναφέρεται σε εργασίες του 1783 (Πί ν. 172 β).

Η εξωτερική, προς τη θάλασσα, πλευρά του σπιτιού είχε καταστραφεί σε μεγάλο μέρος δεξιά και είχε διασαλευθεί το υπόλοιπο (Πί ν. 172 γ). Οι εργασίες έγιναν με δυσκολίες και κίνδυνο, γιατί το μονοπάτι μπροστά είναι στενό και ο γκρεμός από κάτω, και ήταν πρόβλημα να γίνει ο καθαρισμός και

1. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 343.

να στηθούν τα ψηλά ικρίωματα. Πρώτα καθαρίστηκε το μεγάλο ρήγμα, έγιναν οι αναγκαίες καταδαφίσεις και διαλέχθηκαν τα σωριασμένα οικοδομικά υλικά που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ξανά στο χτίσιμο. Ο βόρειος και τμήμα του δυτικού τοίχου ξανάγιναν με το ίδιο σύστημα κατασκευής και με τα μορφολογικά στοιχεία που είχαν (Πί ν. 172 δ). Επισκευάστηκε ο εξώστης του άνω ορόφου και ανακατασκευάστηκε μέρος από το δάπεδο του ισογείου στο εσωτερικό με ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες, κατά τον τύπο των παλιών οικοδομών του Κάστρου (αρχιτέκτων Ν. Μαθά-Δεμαθά).

Πάρος

Καταπολιανή

Έγινε μικρή εργασία σε ισόγειο κελί της νότιας πτέρυγας του μοναστηριού. Τακτοποιήθηκε και ασφαλίστηκε το νότιο παράθυρο και απομακρύνθηκαν τα υψωμένα χώματα που κρατούσαν υγρασία στο εξωτερικό του κελιού.

Ναός της Αγίας Παρασκευής και της Αγίας Τριάδας στην Παροικιά

Δισυπόστατη, επιπεδόστεγη μεταβυζαντινή εκκλησία με νάρθηκα. Ανακατασκευάστηκε η στέγη στο νάρθηκα και στο ανατολικό μέρος της Αγίας Παρασκευής. Διατηρήθηκαν τα παλιά ξύλινα δοκάρια που ήταν γερά και ξανάγινε η ίδια επίστρωση, με καλάμια, χώμα και πορσελάνη (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Ναός της Ευαγγελίστριας και του Προδρόμου στην Παροικιά

Δισυπόστατη, επιπεδόστεγη μεταβυζαντινή εκκλησία, στη θέση Φλόγα². Επισκευάστηκε και κατά μέρος ανακατασκευάστηκε η οροφή και το δώμα. Στερεώθηκε ο νότιος τοίχος που είχε ρωγμές (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Μήλος

Κατακόμβες

Από τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών του νομού Κυκλάδων πραγματοποιήθηκε η διαμόρφωση του χώρου στην περιοχή των κατακομβών, σε μερική εφαρμογή τεχνικής μελέτης που είχε εγκριθεί πριν από χρόνια. Συγκεκριμένα, διαμορφώθηκε λιθόστρωτος δρόμος που κατεβαίνει στις κατακόμβες, και μικρή, πλακοστρωμένη πλατεία στην είσοδο του μνημείου.

Η κατάσταση των κατακομβών³, απασχόλησε ιδιαίτερα την Εφορεία, που προχώρησε σε ορισμέ-

νες υπηρεσιακές ενέργειες. Με δαπάνη των «Φίλων των Κατακομβών» και σε συνεργασία με το δραστήριο πρόεδρό τους κ. Αθ. Σφουγγατάκη και με την Εφορεία, ο υφηγητής του Ε. Μ. Πολυτεχνείου Κ. Γκαραγκούνης εξέτασε επί τόπου και κατέγραψε το πρόβλημα φθοράς του μνημείου στη μελέτη του με τίτλο: Συμβολή της τεχνικής γεωλογίας στη μελέτη του προβλήματος της διασώσεως των Κατακομβών της νήσου Μήλου, που υποβλήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Κίμωλος

Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμώλου

Με πίστωση του ΕΟΤ έγινε από την Εφορεία σωστική επέμβαση σε κτίσματα του ακατοίκητου σχεδόν σήμερα μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου της Χώρας, που ολοένα ερειπώνεται από την εγκατάλειψη και τη δυσμενή επήρεια του χρόνου. Πραγματοποιήθηκαν επείγουσες στερεωτικές εργασίες στη δυτική εσωτερική πύλη και σε σπίατα που ανήκουν στον εσωτερικό και τον εξωτερικό περίβολο. Η επέμβαση, σε δέκα συνολικά σημεία του Κάστρου, αποσκοπούσε στην επισκευή της πύλης, στη στερέωση και συγκράτηση μισοερειπωμένων σπιτιών, που έχασκαν ξέσκεπα, με ρηγματωμένους ή καταστραμμένους τοίχους, για να μη καταρρεύσουν και χαθεί η συνοχή του μνημειακού συνόλου και η συνέχεια της πλευράς όπου εντάσσονται τα επί μέρους κτίσματα. Ανακατασκευάστηκαν ετοιμόρροπα ή καταστραμμένα τμήματα τοίχων, κυρίως στην πρόσοψη των σπιτιών. Όπου δεν υπήρχαν σαφείς ενδείξεις για τα ανοίγματα, χτίστηκε μέρος των τοίχων, με διαγώνια κατάληξη επάνω, και με μορφή αντερείσματος των άλλων πλευρών. Η λύση, προσωρινή, κρίθηκε αναγκαία ώσπου να μελετηθούν τα μορφολογικά και άλλα προβλήματα που παρουσιάζει η ανακατασκευή των τοίχων και να δοθεί η δυνατότητα για την πλήρη αποκατάσταση του σπιτιού στο οποίο ανήκουν. Ξανάγιναν τα χαλασμένα πόρινα πλαίσια σε θύρες και παράθυρα, με τα κομμάτια τους που βρέθηκαν στα σωριασμένα υλικά και με λαξεμένα καινούργια μέλη. Άλλα περιθυρώματα που είχαν αποκολληθεί και κρέμονταν επαναφέρθηκαν στη θέση τους. Ανακατασκευάστηκαν τμήματα διαλυμένων τοιχωμάτων στο εσωτερικό των σπιτιών, σε σκάλες και τζάκια. Διαμορφώθηκε και στεγανώθηκε το δώμα της δυτικής εσωτερικής πύλης και ο χώρος της καθαρίστηκε από τα πεσμένα και άχρηστα υλικά. Παράλληλα, άρχισε η συστηματική μελέτη για τις επόμενες επεμβάσεις στο κάστρο (αρχιτέκτων Ν. Μαθά-Δεμαθά).

Ίος

Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο της Χώρας

Μονόχωρη, καμαροσκέπαστη βυζαντινή εκκλη-

2. Ό.π., σ. 349.

3. Ό.π., σ. 347.

σία, με ημικυκλική στο εξωτερικό, μεγάλη αψίδα του Ιερού. Κατά πληροφορία του εφημέριου της Χώρας, η εκκλησία, γνωστή ως του Αγίου Ελευθερίου, τιμάται στον Άγιο Γεώργιο. Του Αγίου Ελευθερίου ήταν ο ερειπωμένος ναός χαμηλότερα, επάνω από τη Γκρεμνιώτισσα. Στο εσωτερικό σώζονται λίγες τοιχογραφίες, το πιο πολύ σκεπασμένες από νεότερα επιχρίσματα⁴.

Η δυτική πλευρά του ναού, από χρόνια με επικίνδυνο ρήγμα, είχε καταρρεύσει σε μεγάλο μέρος της. Σε περιορισμένες εργασίες του Δεκεμβρίου στηρίχτηκε το δυτικό μέρος με ξύλινα υποστυλώματα, αφού απομακρύνθηκαν τα πεσμένα και άχρηστα οικοδομικά υλικά· διαμορφώθηκε αποχετευτικός αγωγός κατά μήκος της βόρειας πλευράς και διαμορφώθηκε με κατάλληλη κλίση το έδαφος δυτικά, για να μη λιμνάζουν τα νερά της βροχής. Εκπονήθηκε επίσης η μελέτη για τη στερέωση του κτίσματος (αρχιτέκτων Ν. Μαθά-Δεμαθά, υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης).

Φολέγανδρος

Ναός της Θεοσκέπαστης στη Χώρα

Έγινε, προσωρινά, μικροεπισκευή σε ρήγμα της στέγης, για να μη μπαίνουν τα νερά της βροχής στην εκκλησία.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Νάξος

Ναός του Αγίου Σπυρίδωνος και της Θεοσκέπαστης στο Χαλκί

Συνεχίστηκαν και συμπληρώθηκαν οι εργασίες για την αποκάλυψη, τον καθαρισμό και τη στερέωση των βυζαντινών τοιχογραφιών που σώζονται στο νότιο κλίτος της εκκλησίας (Θεοσκέπαστη), στο χώρο του Ιερού και σε προσκείμενο τμήμα του κυρίως ναού (Π ί ν. 173 α-β)⁵. Στο βόρειο τείχος, πλάι στο τέμπλο χαμηλά, βρέθηκε τμήμα από διακοσμητικό σχέδιο (Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί

Μετά τη στερέωση και αποκατάσταση της μικρής εκκλησίας, άρχισαν προς το τέλος του χρόνου οι εργασίες για την αποκάλυψη και συντήρηση των βυζαντινών τοιχογραφιών της, που σώζονται στο ανατολικό μέρος κάτω από νεότερα επιχρίσματα (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Ναός του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη κοντά στο Χαλκί

Συνεχίστηκε τους θερινούς μήνες η εργασία στην περιοχή του Ιερού για την απαλλαγή των τοιχογραφιών από τα άλατα, που σχηματίζουν σκληρό και αδιαπέραστο συχνά στρώμα επάνω στη ζωγραφική, και σε μικρά μέρη από επιχρίσματα, καθώς και για τη στερέωση της ζωγραφικής και του κονιάματος στο υπόστρωμά της (Π ί ν. 174 α-β)⁶. Έγιναν «εξακρίσματα» και «στεφάνωμα» των τοιχογραφιών της Παναγίας με το μικρό Χριστό σε δύο επάλληλα στρώματα ζωγραφικής στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, μέχρι να αποφασιστεί στο τέλος του καθαρισμού όλων των τοιχογραφιών η πιθανή αποτοίχιση της Πλατυτέρας στο νεότερο στρώμα. Αποκαλύφθηκε ολόκληρη η παράσταση των ιεραρχών στον ημικύλινδρο της αψίδας. Εικονίζονται ολόσωμοι κατά μέτωπο, αριστερά από τη φωτιστική θυρίδα οι άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος και δεξιά ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Νικόλαος. Αποκαλύφθηκε επίσης η αθέατη μέχρι σήμερα παράσταση στο κάτω μέρος της αψίδας, που παρουσιάζει εξαιρετικό εικονογραφικό ενδιαφέρον. Σ' ένα τρίπτυχο που ανοίγεται στην καμπυλόγραμμη επιφάνεια, εικονίζεται στη μέση ο Άγιος Γεώργιος, αριστερά ο πατέρας του αγίου Γερόντιος, πιθανότατα, και δεξιά η μητέρα του Πολυχρονία, και οι τρεις σε προτομή με το σταυρό του μάρτυρα στο χέρι, ο Γεώργιος σε κοσμημένο ορθογώνιο πλαίσιο που μιμείται φορητή εικόνα, οι γονείς του σε κυκλικό στηθάριο που εγγράφεται στα φύλλα του τριπτύχου (Π ί ν. 174 β-175 α). Από τις άλλες τοιχογραφίες του Ιερού, που ανήκουν επίσης στην αρχική διακόσμηση της εκκλησίας του ΙΙου αι., αποκαλύφθηκαν: στο βορειοανατολικό πεσσό οι ολόσωμοι, μετωπικοί, ιεράρχες Ιωάννης ο Ελεήμων στη νότια (Π ί ν. 175 β) και Βλάσιος στην ανατολική πλευρά του· στο νοτιοανατολικό πεσσό όμοια εικονισμένος νεαρός, αγένειος ιεράρχης στη βόρεια πλευρά (Π ί ν. 176 α-β)· στην Πρόθεση, στην ανατολική πλευρά ο διάκονος Άγιος Στέφανος αριστερά της κόγχης, δεξιά ο Αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού, στην κόγχη το επάνω μέρος της μορφής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στο θόλο μορφές αγγέλων που συνθέτουν τη Σύναξη των Ασωμάτων, όπως επιγράφεται η παράσταση (Π ί ν. 177 α). Άρχισε επίσης ο καθαρισμός στην παράσταση του Ιησού του Ναυή με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ που κοσμεί τη βόρεια πλευρά στην

4. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 534, Πίν. 669 γ-670 (αναφέρεται ως ναός του Αγίου Ελευθερίου).

5. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 342 και 344 κ.ε., Πίν. 163-165 β.

6. Ό.π., σ. 345, Πίν. 166-168.

Πρόθεση. Οι εργασίες δε συμπληρώθηκαν (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης και συνεργάτες).

Ναός της Παναγίας Δροσιανής κοντά στη Μονή

Οι δύο κόγχες με νεότερα ζωγραφικά στρώματα από το ναό της Δροσιανής, που είχαν αποτοιχιστεί σε προηγούμενα χρόνια⁷ και βρίσκονταν στην αρχαιολογική αποθήκη του Γυμνασίου στη Χώρα Νάξου, μεταφέρθηκαν στον Πύργο του Γλέζου στο Κάστρο, γιατί ο χώρος χρειαζόταν στο Γυμνάσιο για τις ανάγκες της διδασκαλίας. Στο εργαστήριο του πύργου άρχισε ο καθαρισμός της ζωγραφικής από τις κόγχες της Δροσιανής από τα άλατα κ.τ.λ. (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

Ναός του Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό

Μετά τη στερέωση της εκκλησίας, συντηρήθηκαν τα μικρά μέρη των τοιχογραφιών που απομένουν από τη βυζαντινή διακόσμησή της, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (Π ί ν. 177 β) και στο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος στη βόρεια πλευρά του Ιερού. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τμήματα της ζωγραφικής στην αψίδα, σκεπασμένα με ασβεστοχρίσματα, και σ' όλα τα λείψανα της ζωγραφικής έγιναν στερέωση, «ξάκρισμα» και «στεφάνωμα» στις άκρες τους με κονίαμα (συντηρητής Μ. Μακρογαμβράκης).

Στο τεταρτοσφαίριο, ψηλά, σώζεται σε μεγάλο μέρος η παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα σε προτομή, που ευλογεί με τη δεξιά του και κρατεί στο αριστερό χέρι μπροστά ανοιχτό ευαγγέλιο, όπου διαβάζεται το χωρίο: *ΕΓΩ ΕΙΜΙ/ ΤΟ ΦΩΣ/ ΤΟΥ [ΚΟΣ]/ Μ[ΟΥ] Ο Α-[ΚΟ]ΛΟΥ/[ΘΩ]Ν Ε/[ΜΟΙ ΟΥ] ΜΙ/ Π[ΕΡΙΠΑΤΗΣΕΙ]*. Λεπτότατο σχέδιο με ελικοειδή σχηματοποιημένο βλαστό και καρδιόσχημα ανθέμια σε τριγωνικά διάχωρα κοσμούν αντίστοιχα το «σημείον» στον ώμο και το επιμάνικο στο δεξιό χέρι του Χριστού. Στην αρχική σύνθεση το Χριστό πλαισίωσαν δύο μορφές: της αριστερής μορφής, πιθανώς διακόνου, σώζεται μικρό μόνο μέρος· η δεξιά μορφή, ο Διάκονος Στέφανος που θυμιάτιζε το Χριστό, αποτοιχίστηκε το 1967 και χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του 13ου αι.⁸

Ναός της Μοναστηριώτισσας κοντά στις Εγκαρές

Μεγάλος, τρισυπόστατος, μισοερειπωμένος ναός, σε απόσταση απέναντι από τον εγκαταλειμμένο παλιό οικισμό της Μέσα Γειτονιάς (Π ί ν. 178 α-β). Στην κεντρική, μονόχωρη, καμαροσκέπαστη εκ-

κλησία λείπει στο μεγαλύτερο μέρος και σε όλο το μήκος η πεσμένη στο εσωτερικό θολωτή κάλυψη και η δυτική πλευρά. Στη συνεχόμενη νότια, του ίδιου τύπου, στενότερη εκκλησία, που ίσως προστέθηκε αργότερα σαν παρεκκλήσιο, λείπει η δυτική πλευρά και τμήμα της καμάρας. Αυτή έχει μικρότερη αψίδα και τοξωτό άνοιγμα στο χώρισμα Ιερού και κυρίως ναού, που ανάλογό του υπήρχε στο κεντρικό κτίσμα. Από το βόρειο παρεκκλήσιο μένουν η γένεση της καμάρας και τμήματα τοίχων ανατολικά. Τα τρία μέρη του κτίσματος δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Τοιχογραφίες σώζονται μόνο στην κεντρική εκκλησία (στο βόρειο παρεκκλήσιο δεν έχουν ερευνηθεί τα επιχρίσματα), κι αυτές σε κακή κατάσταση. Στη μεγάλη ημικυκλική στο εξωτερικό αψίδα του Ιερού, που δηλώνει την παλαιότητα του οικοδομήματος, διατηρούνται λείψανα από τρεις επάλληλες ζωγραφικές φάσεις, η αρχική με ανεικονικά, όσο φαίνεται, θέματα⁹.

Το καλοκαίρι έγινε από αγνώστους αποτυχημένη απόπειρα ν' αποτοιχιστεί η καλύτερα σωζόμενη τοιχογραφία στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου δεξιά της αψίδας, στην κάτω ζώνη, με παράσταση του διακόνου Αγίου Ρωμανού, όπως συνάγεται από ίχνη του ονόματός του (Π ί ν. 178 γ). Όταν αποκαλύφθηκε η απόπειρα (είχε κολληθεί πανί στην επιφάνεια), αποτοιχίστηκε η τοιχογραφία, καθώς επίσης και το σωζόμενο επάνω μέρος της μορφής ιεράρχη στον ημικύλινδρο της αψίδας αριστερά. Οι δύο τοιχογραφίες μεταφέρθηκαν στον Πύργο του Γλέζου, όπου τους έγινε η κατάλληλη επεξεργασία και τοποθέτηση σε τελάρα (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματικά).

Άνδρος

Ναός του Ταξιάρχη στη Μεσαριά

Συνεχίστηκε ο μηχανικός καθαρισμός της τοιχογραφίας του Αγίου Κωνσταντίνου, που αποκαλύφθηκε τον προηγούμενο χρόνο στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, στο βορειοδυτικό διαμέρισμα¹⁰. Παράλληλα, ερευνήθηκαν τα ασβεστοχρίσματα στους τοίχους και τους θόλους του νάρθηκα. Οι δοκιμές καθαρισμού αποκάλυψαν κι εδώ την άγνωστη μέχρι στιγμής ύπαρξη τοιχογραφιών. Τα τμήματα που βρέθηκαν στους θόλους ανήκουν σε μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, που φαίνεται σύγχρονη των τοιχογραφιών στον κυρίως ναό και το Ιερό και μπορεί να χρονολογηθεί στην εποχή που ιδρύθηκε η εκκλησία (1158). Το μεγαλύτερο τμήμα ζωγραφικής

7. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 30 κ.ε. και 401 κ.ε.: 22 (1967): Χρονικά, σ. 29 κ.ε. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 414 κ.ε.

8. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 30-31, Πίν. 56 β.

9. ΔΧΑΕ, περιόδ. Δ', τόμ. Γ' (1962-1963), σ. 49.

10. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 346, Πίν. 169 β.

καθαρίστηκε στη νότια καμάρα, όπου παριστάνεται η Κόλαση. Η τοιχογραφία στην ανατολική πλευρά της καμάρας (Πί ν. 178 δ) παριστάνει αριστερά άγγελο γυρισμένο σε κίνηση προς τα δεξιά και πίσω, πιο πάνω, άλλον άγγελο, πλάι μορφή με βασιλικά φορέματα και δεξιότερα αγγέλους τιμωρούς σε ρόδινη μονοχρωμία του πύρινου ποταμού. Στη δυτική πλευρά του θόλου αποκαλύφθηκε μέρος από σκηνή μαρτυρίου των κολασμένων, που επιγράφεται: *Η ΛΥΜΝΗ ΤΟΥ ΠΥΡΟΣ*. Ο καθαρισμός της ζωγραφικής από τον ασβέστη και τα σκληρά άλατα γίνεται με μηχανικό τρόπο. Στα σημεία φθοράς η τοιχογραφία στερεώνεται με κονίαμα (συντηρητές Ν. Μίνως, Ι. Γρατσιάνης, Ζ. Κουτσούκου, Γ. Σουρτζίνος).

Μονή του Αγίου Νικολάου στα Σόρα¹¹

Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες στον πρόναο του Καθολικού, με ενέσεις, στοκάρισμα στα κενά της ζωγραφικής και «στεφάνωμα» (συντηρητής Ν. Μίνως).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Άνδρος

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες¹² για τον καθαρισμό, την απολύμανση, στερέωση και συντήρηση του ωραίου ξυλόγλυπτου τέμπλου της **Παλατιανής (Ζωοδόχος Πηγή) στη Χώρα** (διαστ. 7,80 × 4 μ.), στα τρία μέρη που το απαρτίζουν: το μεγαλύτερο, κεντρικό (Πί ν. 179) και τα δύο χαμηλότερα και στενότερα στην Πρόθεση (Πί ν. 180 α) και το Διακονικό (Πί ν. 180 β). Συντηρήθηκαν, επίσης, στο εργαστήριο της Εφορείας που λειτουργεί στη διατηρητέα οικία του Θεοφίλου Καΐρη στη Χώρα, δεκαεννέα εικόνες του ναού και συγκεκριμένα το Δωδεκάορτο του τέμπλου (Πί ν. 181 α-182 α), οι θύρες στην Πρόθεση και το Διακονικό με παραστάσεις των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ (Πί ν. 182 γ) αντίστοιχα, δεσποτικές (Πί ν. 183 α-β) και άλλες εικόνες της εκκλησίας.

Στις θύρες υπάρχει στον κάμπο κάτω η δέηση του αφιερωτή. Στην Πρόθεση, στην παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Πί ν. 182 β) διαβάζεται: *ΔΕΗ-ΣΗΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΥΡΙΛΟΥ / ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ Α[ΓΙ]ΟΤΑΦΗΤΟΥ*, πιθανώς του ίδιου *πανωσιωτάτου αγίου πρωτοσυγγέλου αγιωταφίτη κυρίου Κυρίλου Κυπρέου*, που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του τέμπλου (κεντρικό μέρος) ότι συνεισέφερε στην κατασκευή του το 1719. Από τα στοιχεία των δύο επιγραφών συνάγεται ότι τα τρία μέρη του τέμπλου της Παλατιανής

θα πρέπει να είναι σύγχρονα, έργο των *αρχιτεκτόνων Ιακουμή και Μικέ εκ νήσου Χίου*

Από τους άλλους ναούς της Χώρας, συντηρήθηκαν πέντε εικόνες και τα σωζόμενα πλαϊνά φύλλα τριών τριπύχων από το **ναό του Αγίου Γεωργίου**, τρεις εικόνες από το **ναό της Θεοσκέπαστης**, που η συντήρησή τους είχε αρχίσει στο τέλος του 1978 (Πί ν. 184 α-185 α) και μια από το **ναό του Αγίου Νικολάου στο Παραπόρτι** (Πί ν. 186 α-β). Επίσης, δύο εικόνες από τη **μονή του Αγίου Παντελεήμονος (Πανάχραντος) κοντά στη Χώρα**.

Από αυτές αναφέρουμε την εικόνα του ένθρονου Χριστού, του ναού της Θεοσκέπαστης (διαστ. 1 × 0,57 μ.), που ήταν εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα, δεξιά της θύρας, άθλια αλλοιωμένη από επιζωγράφηση του αιώνα μας: είναι καλό έργο του 16ου αι., σε γνωστό πρότυπο του 15ου αι.: στη δεξιά κάτω άκρη παριστάνεται γονατιστός, δεόμενος στο Χριστό ο ηλικιωμένος αφιερωτής, με την επιγραφή πιο πάνω: *ΔΕ(ΗΣΙΣ) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΜΠΟ/ΡΕΤΟΥ* (Πί ν. 185 α-β). Και τη γνωστή εικόνα του Αγίου Νικολάου από την ομώνυμη εκκλησία στο Παραπόρτι (διαστ. 0,77 × 0,62 μ.), καλό έργο του 17ου αι., με τη μικρογραφημένη παράσταση του *ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΗΚΟΝΟΓΡΑΦΟΥ ΘΑΛΑΧΗΝΟΥ*, που δέεται γονατιστός κοντά στον άγιο, αριστερά επάνω (Πί ν. 186 α-β)¹³.

Στη μονή του Αγίου Νικολάου στα Σόρα συντηρήθηκαν τριάντα εικόνες και μια λειψανοθήκη με ζωγραφική παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής και των Αγίων Αναργύρων στο εσωτερικό της. Έγινε ακόμη στερέωση και απολύμανση στους ξυλόγλυπτους σταυρούς που υπάρχουν στο σκευοφυλάκιο, στην έκθεση των κειμηλίων του μοναστηριού. Εξάλλου, μεταφέρθηκαν και συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της οικίας Καΐρη έξι άλλες εικόνες της μονής, που η έκταση και η σοβαρότητα των φθορών τους δεν επέτρεπαν την επί τόπου αντιμετώπιση.

Τέλος, ελέγχθηκαν οι εικόνες και τα ξυλόγλυπτα τριών εκκλησιών της Μεσαριάς και προγραμματίστηκαν οι επόμενες για τη συντήρησή τους εργασίες (συντηρητές Ν. Μίνως, Σ. Μίνου, Ι. Γρατσιάνης, Ζ. Κουτσούκου).

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετά την απομάκρυνση από τη θέση του προϊσταμένου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων (Απρίλιος 1979), ο υπογράφων τοποθετήθηκε στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κυ-

11. Βλ. πρόχειρα ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 305 κ.ε.

12. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 347, Πίν. 170-171.

13. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 302, Πίν. 348 β-γ.

κλάδων (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1979) και κατόπιν ανεχώρησε για διετή μετεκπαίδευση στο Μόναχο Δ. Γερμανίας. Στο διάστημα όλου του τετραμήνου μετέβη μια φορά στην Ίο για την καταγραφή εικόνων, που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την αρχαιολογική γραμματέα της Εφορείας Σ. Κίτσου.

ΙΟΣ

Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τη βυζαντινή και μεταγενέστερη Ίο¹. Σχετικά γνωστά είναι μερικά μνημεία της Χώρας, ενώ στο εσωτερικό του νησιού είναι ατελώς γνωστά, όπου πιθανόν λανθάνουν και άλλα.

Χώρα

Κάστρο

Το κάστρο έχτισε στις αρχές του 15ου αι. ο δούκας της Νάξου Μάρκος Α΄ Κρίσπι². Σήμερα σώζονται ελάχιστα λείψανά του (Πί ν. 187), γιατί θα πρέπει να καταστράφηκε ανάμεσα στα 1538 (μαρτυρία του περιηγητή Β. Bordone³ και στα 1650, όταν επισκέφθηκε το νησί ο γάλλος Ιησουίτης Francois Richard, που αναφέρει ρητά ότι «σ' ολόκληρο το νησί υπάρχει μονάχα μια πολίχνη στην πλαγιά του λόφου, που άλλοτε προστατευόταν από κάστρο χτισμένο στην κορφή. Αλλά σήμερα η προστασία του νησιού βασίζεται στην αντίσταση των κατοίκων»⁴ (Πί ν. 187).

Ναΐσκος Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο

Είναι ο μόνος γνωστός βυζαντινός στο νησί⁵. Παρατηρήσαμε ότι spolia αρχαίων επιγραφών καθώς και λείψανα τοιχογραφιών (πιθανόν δύο στρωμάτων) υπήρχαν και σε άλλα τμήματα του ναΐσκου. Τονίστηκε η ανάγκη άμεσης στερέωσης του μνημείου και περισυλλογής όλων των στοιχείων του.

Ναός Αγίου Ελευθερίου

Από τον παλιό αυτό ναό του Κάστρου σώζονται ελάχιστα και ασαφή τμήματα τοιχοποιίας στα νότια

του προηγούμενου ναΐσκου, κοντά στο ναό της Παναγίας της Γκρεμιώτισσας (βλ. παρακάτω). Στη πλευρά του τοίχου προς τη Γκρεμιώτισσα έχει εντοιχιστεί αρχαία μικρή τετράπλευρη στήλη (πιθανόν βωμίσκος).

Ναΐσκος Αγίου Νικολάου Κάστρου

Μονοκάμαρος, δεσπόζει στην κορυφή του λόφου του Κάστρου. Ο ανατολικός του τοίχος έχει κατασκευαστεί ευθύγραμμος⁶. Φαίνεται να είναι αρκετά παλιός⁷ (Πί ν. 187).

Ναΐσκος Χριστού (Αγίας Τριάδας) Κάστρου

Εδώ⁸ είχε καταγραφεί παλιότερα εικόνα της «Βασίλισσας των προφητών» (διαστ. 0,84 × 1,04 μ.), που εκλάπη πρόσφατα. Ενδιαφέρουσες είναι και δύο άλλες: Θεοτόκος η Αμόλυντος (ή του Πάθους), πιθανόν 17ου αι., και Ιωάννης ο Πρόδρομος με δώδεκα σκηνές του βίου του στο πλαίσιο, πιθανόν του αυτού αιώνα.

Ναός Παναγίας Γκρεμιώτισσας⁹

Ο ναός διασώζει και άλλες εικόνες στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του, εκτός της Οδηγήτριας¹⁰. Από αυτές, η εικόνα του Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέα παρουσιάζει το κεντρικό πρόσωπο να περιβάλλεται από στηθάρια προφητών, ενώ από τα σύννεφα προβάλλει ο Θεός-Πατήρ. Το τέμπλο σχηματίζει στεμματοειδή προεξοχή επάνω από την Ωραία Πύλη, στοιχείο κοινό και σε άλλους ναούς του νησιού. Στη δυτική είσοδο εγκεκολαμμένη επιγραφή με τη χρονολογία 1797.

Ναΐσκος Αγίας Αικατερίνης¹¹

Στο τέμπλο έχουν ξανατοποθετηθεί οι δεσποτικές εικόνες: α) Η Παναγία του Πάθους (επιγράφεται ως Κυρία των Αγγέλων), έργο του 17ου αι., με πρόσθετο αργυρό στέμμα στο μέτωπο, β) ο Χριστός Παντοκράτορας, της ίδιας εποχής, και γ) η Αγία Αικατερίνη, με δεκατρείς σκηνές του βίου της, με υπερμέγεθες ασημένιο στέμμα. Οι εικόνες είναι ασυντήρητες, πράγμα που δυσχεραίνει ακριβέστερη χρονολόγησή τους.

Δίδυμος ναός Αγίου Ανδρέα και Κυριακής

Το μνημείο δεν έχει καταλογογραφηθεί στις σχε-

1. Σποραδικές πληροφορίες: Φ. Μ. Κορτέσση, Η νήσος Ίος, Κάιρο 1899. Ε. Κ. Οθωναίου, Η νήσος Ίος, Αθήνα 1938. Γ. Ι. Στίνη, Η Φραγκοκρατία στη Νιό, Αθήνα 1978.

2. Ο. Μίλλερ, Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι, μεταφρ. Απ. Λάμπρου, Β΄, Αθήνα 1910, σ. 376 κ.ε. Το δεύτερο μισό του 14ου και οι αρχές του 15ου αι. είναι γενικά η εποχή της συστηματικής οχύρωσης των οικισμών του Αιγαίου.

3. Βλ. πρόχειρα Choiseul-Gouffier, Τόπος και εικόνα, 15ος-17ος αιώνας, Αθήνα 1979, εικ. 67, σ. 85.

4. F. Richard, Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable e.t.c., Παρίσι 1657 (η παραπομπή κατά Κ. Σιμόπουλο, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, Α΄ Αθήνα² 1972, σ. 533).

5. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 534 κ.ε., Πίν. 670 (αναγράφεται λανθασμένα ως Ἅγιος Ελευθέριος, για τον οποίο βλ. αμέσως πιο κάτω).

6. Βλ. παρόμοια δείγματα στο Αιγαίο: ΕΕΚΜ Β΄ (1962), σ. 139 κ.ε., σχέδ. 13, 26, 60 κ.ά.

7. Πρβλ. τη λιθογραφία του Choiseul-Gouffier, τέλους 18ου αι. (Τόπος και εικόνα, 18ος αι., Α΄, Αθήνα 1979, εικ. 228).

8. ΑΔ, ό.π., σ. 534-19 (1964): Χρονικά, σ. 422 (για εικόνες).

9. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 535.

10. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 422.

11. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 534.

τικές με τους δίδυμους ναούς εργασίες¹². Τυπολογικά ανήκει στην κατηγορία των «βασιλικών με τρίτοξη τοξοστοιχία»¹³. Σήμερα είναι ιδιωτικός (οικογένειας Μαούνη). Η αρχή του θα πρέπει ν' ανάγεται ίσως στο 17ο αι. Στο δάπεδο του Αγίου Ανδρέα ομφάλιο με δικέφαλο φέρει τη χρονολογία 1819. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Αγίας Κυριακής χρονολογείται στο 1795. Για τη χρήση του ναού, αν δηλαδή χρησιμοποιήθηκε για συστέγαση ορθοδόξων και λατίνων, δεν κατορθώσαμε να πληροφορηθούμε κάτι θετικό. Αν όντως συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ο ναός μπορεί να είναι ακόμη παλιότερος, δεδομένου ότι το 17ο αι. οι καθολικοί κάτοικοι ήταν ευάριθμοι και θα πρέπει να εξυπηρετούντο στο δικό τους ναό (βλ. παρακάτω για την Παναγία την «Καθολική»). Και στους δύο ναούς σώζονται αρκετές άλλες εικόνες, πέρα από αυτή του μεγάλου Αρχιερέα¹⁴.

Ναός Αγίου Βασιλείου

Στον τύπο της μονόχωρης τρουλαίας βασιλικής, με επιμηκέστερη τη δυτική καμάρα ο ναός διασώζει χτιστό σύνθρονο στην αψίδα. Αξιοσημείωτο είναι ότι στη μέση του ξυλόγλυπτου τέμπλου, επάνω από την Ωραία Πύλη, παριστάνονται σε ανάγλυφο δύο λέοντες να κρατούν ένσταυρο θυρέο, υπόλειμμα ίσως από την εποχή της Ενετοκρατίας. Ο ναός θα πρέπει να είναι αρχαιότερος του 18ου αι. Εκτός από τις τρεις δεσποτικές εικόνες¹⁵, σημειώσαμε επίσης βημόθυρο με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ και το Δωδεκάορτο (όχι πλήρες).

Ναός Ταξιάρχη ή Θεοσκέπαστης

Πρόκειται για τρουλαίο μονόκαμαρο ναό, ιδιοκτησίας οικογένειας Κωνστ. Ζαράνη. Ως παραστάδες της θύρας εισόδου (δυτική πλευρά) έχουν χρησιμοποιηθεί δύο παλαιοχριστιανικά θωράκια κοσμούμενα με σταυρό, ενώ για το παράθυρο κάτω από το κωδωνοστάσιο χρησιμοποιήθηκε αμφικιονίσκος. Άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από κτίσμα αρχαίο καθώς και παλαιοχριστιανικός (;) στρεπτός κιονίσκος συναποτελούν τη χτιστή Αγία Τράπεζα. Όλα αυτά τα *srolia* — μερικά άλλα υπάρχουν στην αυλή — καθιστούν βέβαιο ότι στην Ίο υπήρξε παλαιοχριστιανικός ναός, που ίσως αργότερα επισημανθούν ασφαλέστερα ίχνη του¹⁶.

Το ζωγραφιστό τέμπλο είναι του 1864. Στο ναό φυλάσσονται αρκετές εικόνες, από τις οποίες αναφέρονται: 1. «Η Κυρία Θεοσκέπαστη», δηλαδή η κατά δυτικά πρότυπα εικονογράφηση του τέταρτου Οίκου του Ακαθίστου (*Δύναμις τοῦ Ὑψίστου ἐπεσκίασεν τῇ ἀπειρογάμῳ...*). 17ου αι. (Πί ν. 188 α). 2. Παντοκράτορας, δεσποτική του τέμπλου, έτους 1780. 3. Σύναξη των Αρχαγγέλων, 17ου αι. 4. *Ἄνωθεν οἱ προφητῆται* (18ου αι.), και οι δύο στα θωράκια του τέμπλου, όπως και η ήδη γνωστή του Ιωάννου Δαμασκηνού¹⁷. 5. Ιωάννης ο Χρυσόστομος (18ος αι.). 6. Θεοτόκος που κρατάει τον Εσταυρωμένο στα χέρια της (*Pietà*¹⁸), 17ου αι. 7. Άγιος Δημήτριος, 18ου-19ου αι. 8-9. Δύο ρωσικές εικόνες (Δωδεκάορτο με Πάθη- Άγιος Νικόλαος), 10. Χαλκογραφία με θέμα την Κρίση του Πιλάτου, κ.ά.

Ναϊσκος Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής)

Μονόκλιτος καμαροσκεπής, με νάρθηκα που χωρίζεται από τον κυρίως ναό με σφενδόνιο. Το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο είναι του έτους 1796. Στο δάπεδο ομφάλιο με δικέφαλο αετό και με την επιγραφή: *Διὰ χειρὸς / Ἰωάννου / μαρμα / ροκόπου / 1800*. Από τα βημόθυρα αρχικά είναι ίσως τα της Ωραίας Πύλης, βαμμένα αργότερα. Δωδεκάορτο και λυπηρά έχουν αντικατασταθεί με νεότερα. Καταγράψαμε τις ακόλουθες εικόνες¹⁹: 1. Ζωοδόχος Πηγή, διαστ. 0,60 × 0,78 μ., δεσποτική, με αρκετές μικροφθορές. Εικονογραφία η τυπική²⁰. Μερική επαργύρωση (Θεοτόκος-Χριστός). Κάτω αριστερά, επιγραφή: *Χείρ [...] Σιφναίου*. Δεξιά: *Δέησις τοῦ δούλου του ΘΥ[...]* 1796. 2. Παντοκράτορας, διαστ. 0,60 × 0,78 μ., δεσποτική, της ίδιας εποχής και ζωγράφου με την προηγούμενη. Φέρει και αυτή φθορές. 3. Άγιος Νικόλαος, διαστ. 0,60 × 0,77 μ., δεσποτική, με απολεπίσεις. Ο άγιος σε προτομή. Στη μέση αριστερά: *Χείρ Νικολάου / Μελισίου Σιφνίου / 1796*. Θα πρέπει να είναι ο ίδιος που ζωγράφισε και τις δύο προηγούμενες. 4. Ζωοδόχος Πηγή, διαστ. 1 × 0,72 μ., καταστραμμένη σε μεγάλο βαθμό. Η εδώ παράσταση εμπλουτίζεται με τους δύο προφητάνακτες, με ανοιχτά ειλητάρια, εκατέρωθεν της Θεοτόκου. 5. Οδηγήτρια, διαστ. 0,38 × 0,52 μ., ίσως 18ου αι. Εκατέρωθεν ανελίσσόμενοι βλαστοί. 6. Ιωάννης ο Πρόδρομος, διαστ. 0,41 × 0,55 μ., με σημαντικές φθορές.

12. ΑΒΜΕ Θ' (1961), σ. 138 κ.ε. ΕΕΚΜ, ό.π. Γ. Δημητροκάλλη, Οι δίκωχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήνα 1976.

13. ΕΕΚΜ, ό.π., σ. 489 κ.ε., 503 κ.ε.

14. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 421.

15. Ό.π., σ. 422.

16. Για άλλα παλαιοχριστιανικά μέλη βλ. παρακάτω (ναοί Εισοδίων Θεοτόκου, Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου) και στην υποσημ. 11 (ναός Αγίας Αικατερίνης).

17. Πρβλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 422, για την εικόνα Ιωάννου του Δαμασκηνού.

18. Παρόμοια βλ. πρόχειρα στον Α. Rizzi, Θησαυρίσματα 9 (1972), πίν. ΙΔ/4 (το θέμα προέρχεται από δυτικές εικόνες ιδιωτικής ελλάβειας — *Andachtsbilder* —, όπως δείχνουμε σε σχετική μελέτη).

19. Για την εικόνα του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου βλ. ΑΔ, ό.π.

20. Βλ. ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 201 κ.ε.

Εικονογραφείται ο τύπος του «Αποκεφαλιστή», ενώ στις δύο κάτω γωνίες απεικονίζεται ο χορός της Σαλώμης και ο αποκεφαλισμός του Προδρόμου. Καλό δείγμα τέχνης του 18ου αι. 7. Άγιος Σπυρίδων, δίζωνη εικόνα (τέμπλο). Επάνω ο έθρονος άγιος στέφεται από άγγελο, κάτω δύο σκηνές από το συναξάριό του. 8. Ζωοδόχος Πηγή, διαστ. 0,33 × 0,24 μ., στάμπα σε ύφασμα, της *Ιεράς Νοσοκομειακής Μονής της Ζωοδόχου Πηγής Βαλουκλή*, με υπογραφή *Β. Γαλανάκης* — άραγε ο τυπογράφος ή ο χαλκοχαράκτης;²¹ — και την ένδειξη *τύπος υπ' αριθ. 21*.

Ναός Αγίων Αναργύρων

Ο μονόχωρος καμαροσκεπής ιδιωτικός ναός (οικογένειας Ευαγγ. Σιδερή) βρίσκεται στη νότια πλευρά της Χώρας, πάνω σε βράχο. Η ατροφική αψίδα δε βαίνει στο έδαφος, αλλά είναι «μετέωρη»²². Στους μακρούς τοίχους διαγράφονται ευρέα ημικυκλικά τόξα, που διατρύπνται από μικρά παράθυρα. Στο νεότερο τέμπλο καταγράφηκαν οι εξής εικόνες: 1. Άγιοι Ανάργυροι, διαστ. 0,41 × 0,35 μ., απολεπισμένη και σκωληκόβρωτη. Οι άγιοι είναι στραμμένοι προς το Χριστό, που προβάλλει από τον ουρανό. Δεύτερο μισό 19ου αι. 2. Παναγία Θεοσκέπαστη, διαστ. 0,48 × 0,37 μ., στον ίδιο τύπο με την εικόνα από τον ομώνυμο ναό (βλ. παραπάνω), την οποία ασφαλώς αντιγράφει. Ατυχώς οι πολλαπλές επαλείψεις έχουν αμαυρώσει την παράσταση και οι επιγραφές είναι δυσανάγνωστες. 3. Άγιοι Ανάργυροι, διαστ. 0,90 × 0,60 μ., με το Χριστό στη μέση. Μερική αργυρεπένδυση. Φθορές από επαλείψεις. Η εικόνα φαίνεται παλιότερη από τις δύο προηγούμενες.

Ναϊσκος Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Παλιά Μητρόπολη)

Το μονόχωρο κτίσμα βρίσκεται σήμερα προσκολλημένο στη νότια πλευρά του νέου μητροπολιτικού ναού (τυπικό δείγμα μίμησης της Μητρόπολης των Αθηνών), αρκετά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου. Καλύπτεται με καμάρα, αλλά η επιμηκύτερη δυτική καμάρα διακόπτεται από ψηλότερη βαθμιδατή εγκάρσια, ώστε να διαγράφεται εξωτερικά το σχήμα του σταυρού. Παράθυρα υπάρχουν μόνο στις δύο όψεις της εγκάρσιας καμάρας, διατηρούν δε τους παλιούς φεγγίτες τους. Εσωτερικά, οι κεραίες που υποβασιάζουν την εγκάρσια

καμάρα βαίνουν σε εντοιχισμένους κίονες, που έχουν απαρτιστεί από ετερόκλητο υλικό αρχαιοτέρων κτιρίων (δωρικούς κίονες και κιονόκρανα, παλαιοχριστιανικό επίθημα, επίκρανο με ανθέμιο κ.τ.λ.). Η ύπαρξη των παλαιοχριστιανικών αυτών μελών (πρβλ. όσα σημειώθηκαν παραπάνω στο ναό της Θεοσκέπαστης) μας κάνει να πιστεύουμε, ότι πιθανόν στο χώρο του αρχαίου ναού του Απόλλωνα, που εκτείνεται στα νότια της Μητρόπολης, είχε ανεγερθεί παλαιοχριστιανική βασιλική, φαινόμενο συχνό σε όλη τη Μεσόγειο²³.

Δε γνωρίζουμε σε ποιά εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί ο ναός. Στο ανακαινισμένο δάπεδο ομφάλιο με δικέφαλο φέρει χρονολογία 1784. Αλλά μαρμαρίνη κτητορική επιγραφή μας παραδίδει ότι: *Ήγειρε ναόν θεϊον ΑΥ του Προδρόμου / Φρονιμόπουλος Χριστόδουλος ιερεύς / κάββαλε (=κατέβαλε) δ' αὐτός ἀδελφοί τε δαπάνην / ξένοι πρὸς αὐτοῖς ἵνα κοινός ἦ ὅλοις / 1789*. Αν συνεπώς το ομφάλιο δεν προέρχεται από αλλού, αποτελεί τον *terminus ad hoc*, ενώ η επιγραφή πρέπει να ερμηνευθεί ότι αναφέρεται σε ανακαίνιση, όχι στην ίδρυση του ναού. Σε νεότερο προσκυνητάριο βρίσκεται εικόνα της Φιλοξενίας των Αγγέλων, διαστ. περίπου 1 × 0,72 μ., με πολλές φθορές, ίσως έργο του 18ου αι.

Ναός Αγίου Νικολάου «του Λαζάρου»

Ο μονόκλιτος καμαροσκεπής ναός είναι ιδιωτικός (οικογένειας Παπαχριστοδούλου). Στην αυλή του ναού, δυτικά, σώζεται μόνο η κόγχη της Πρόθεσης από τον εξαφανισμένο σήμερα ναό της Δευτέρας Παρουσίας, σύμφωνα με την τοπική παράδοση. Η αψίδα του Αγίου Νικολάου βαίνει σε κρηπίδα, όπως κατά κανόνα συμβαίνει και στους άλλους ναούς της Χώρας. Στη νότια πλευρά, εσωτερικά, παρατηρείται υπόλειμμα τόξου και αντίστοιχα, εξωτερικά, λείψανα τοιχοποιίας, που πιθανόν υποδηλώνουν την ύπαρξη πρόπυλου. Πάνω από την είσοδο (δυτική πλευρά) υψώνεται δίτοξο κωδωνοστάσιο. Από το παλιότερο ξυλόγλυπτο τέμπλο σώζονται μόνο τα «λυπηρά». Από τις υπόλοιπες εικόνες αναφέρουμε: 1. Θεοτόκος «Αγία Παντάνασσα», διαστ. 0,78 × 0,57 μ., δεσποτική. Η Θεοτόκος φέρει πρόσθετο αργυρό στέμμα. Κάτω, στο πλαίσιο, λείψανο επιγραφής: *(ΔΑ)ΜΑΣΚΙΝΟΥ ΜΜΧ-* (Π i v. 188 β).²⁴ Ίδιας τεχνοτροπίας κι εποχής με την επόμενη. 2. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, διαστ. 0,87 × 0,53 μ., δεσποτική,

21. Για τα συναφή προβλήματα: Ι. Κ. Ρηγόπουλου, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήνα 1979, σ. 205, υποσημ. 2. κ.α.

22. Βλ. παρόμοια «μετέωρη» αψίδα, και μάλιστα δίδυμη, στον ΕΕΚΜ, ό.π., εικ. 106.

23. Για ναούς χριστιανικούς επί αρχαίων: JdI 54 (1934), σ. 105 κ.ε. Για τον αρχαίο ναό στην Ίο: Büchner, RE IX, στ. 1933 κ.ε. (λήμμα Ίος 2). Μαρτυρίες πηγών για την Ίο στην παλαιοχριστιανική περίοδο δε μου είναι γνωστές.

24. Πρόκειται μάλλον για το δωρητή, γιατί ο ζωγράφος θα πρέπει να λεγόταν αλλιώς (βλ. την επόμενη εικόνα).

ζωγραφισμένη σε τρία ξύλα. Πρόσθετη αργυροεπένδυση στη μίτρα. Κάτω αριστερά: *1681 / χήρ[...]/ Κα[...]* (Πί ν. 188 γ). 3. Άγιος Νικόλαος ένθρονος, διαστ. 0,60 × 0,93 μ. δεσποτική. Αυστηρής τεχνοτροπίας (17ος αι.), πιθανόν με σποραδικές επιζωγραφήσεις. Πρόσθετος είναι και ο ασημένιος φωτοσέφανος (Πί ν. 188 δ). 4. Γέννηση Χριστού, διαστ. περ. 0,80 × 0,68 μ., σε νεότερο πλαίσιο. Η εικόνα ζωγραφισμένη σε τρία ξύλα, που έχουν διαρραγεί. Επίσης απολεπίσεις κάτω δεξιά και επάνω. Η εικονογραφία είναι η παραδοσιακή. Πρόκειται για έργο του 17ου αι. Κάτω, επιγραφή: *+Δέησις [...]* Στέφα συν τῇ συμβίᾳ αὐτοῦ+

Ναός Αγίων Νικολάου, Βαρβάρας και Ευαγγελίστριας στους Μύλους (ή στο Κυπαρίσι)

Ο τρίδυμος ναός αποτελεί ενιαίο ενδιαφέρον συγκρότημα, τόσο από αρχιτεκτονικής πλευράς, όσο και από την άποψη της λατρείας. Όλοι είναι καμαροσκεπαστοι, ενώ οι δύο πρώτοι συνδέονται με τόξο²⁵. Από τις εδώ εικόνες, που είχαν καταγραφεί παλιότερα, αξιοσημείωτες είναι δύο: του Χριστού ως ενθρόνου Μεγάλου Αρχιερέα με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών (18ου αι.) και του Αγίου Νικολάου σε προτομή (πιθανόν 17ου αι.).

Ναός Αγίου Γεωργίου

Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο της Αγίας Αικατερίνης και της Γκρεμιώτισσας (βλ. παραπάνω), με την ιδιορρυθμία ότι ο γυναικωνίτης είναι προσιτός από τη δυτική πλευρά με αμφίπλευρη εξωτερική κλίμακα. Ο ναός προορίζεται για εκκλησιαστικό μουσείο. Σε παλιότερη καταγραφή είχαν επισημανθεί εδώ μια εικόνα της Οδηγήτριας, διαστ. 0,72 × 0,58 μ., άλλη μια της «Κυρίας των Αγγέλων», ένθρονη η Θεοτόκος με το Χριστό, διαστ. 0,91 × 0,65 μ., και μια του Αγίου Γεωργίου, διαστ. 0,90 × 0,83 μ. Μια τέταρτη εικόνα, φέρεται ως Ανάσταση, διαστ. 0,58 × 0,43 μ. Πρόκειται ίσως για Δευτέρα Παρουσία, επηρεασμένη από δυτικά έργα: ο Χριστός-Κριτής, όρθιος, κρατεί υπερμεγέθη σταυρό, δεξιά του γονυπετής η Θεοτόκος, αριστερά του ο Πρόδρομος (;) με σταυρό, αριστερότερα ο Αρχάγγελος Μιχαήλ της Ψυχοστασίας, κ.ά.²⁶ Τις παραστάσεις συνοδεύουν επεξηγηματικές επιγραφές, δυσανάγνωστες, επειδή η εικόνα δεν έχει συντηρηθεί.

25. Για τον τύπο βλ. ΕΕΚΜ, ό.π., σ. 535 κ.ε. Το εδώ μνημείο ανέκδοτο.

26. Ανάλογες κρίσεις, επηρεασμένες από δυτικά έργα, βλ. στον Α. Ευγγόπουλο, Κατάλογος εικόνων Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1936, αριθ. 37. Μ. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs, κ.τ.λ. Βενετία 1962, αριθ. 80. Για την ορθή ερμηνεία βλ. Γ. Ρηγάπουλου, ό.π., σ. 39 κ.ε.

Ναός Σταυρού

Καμαροσκεπής μονοκάμαρος μέτριων διαστάσεων. Το περιθύρωμα στη δυτική είσοδο είναι μαρμάρينو. Στο κογχάριο επάνω από την πόρτα, χρονολογία 1790. Αξιόλογο είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο, με την ακόλουθη επιγραφή στο σταυρό του: *1760 έχρυσώθη τὸ παρὸν τέμπλο χεῖρ Φραντζέσκου*. Στα θωράκια παραστάσεις της Κλίμακος του Ιακώβ, της Φιλοξενίας και του Επιταφίου Θρήνου. Το ξυλόγλυπτο καταπέτασμα της Ωραίας Πύλης κοσμείται με ζωγραφική παράσταση του Μυστικού Δείπνου και της Μαστίγωσης. Από τις 13 εικόνες του Δωδεκαόρτου σώζονται οι 11.

Ναός Παναγίας Φανερωμένης

Στον ίδιο τύπο με την προηγούμενη. Στην είσοδο της αυλής βρίσκεται λαϊκό γλυπτό σε χαμηλό ανάγλυφο, με παράσταση εριζόντων κυνών και μητέρας με βρέφος: ανάμεσα στις δύο σκηνές, επιγραφή: *ΕΠΟΙΕΙ / Ο ΑΓΓΕΛΟΣ* (Πί ν. 189 α).

Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο από το Δωδεκάορτο λείπουν τέσσερις από τις αρχικές εικόνες του. Επίσης και οι δύο δεσποτικές (Χριστός Μεγάλος Αρχιερέας-Παναγία Φανερωμένη αριστεροκρατούσα, ολόκληρη με αργυροεπένδυση) δεν ανήκουν οργανικά στο τέμπλο, όπως συμβαίνει με την εικόνα των Εισοδίων, δίπλα από το Χριστό. Τα θωράκια του τέμπλου κοσμούνται με ζωγραφιστά ανθογυάλια. Το αριστερό βημόθυρο, με τη παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, είναι έργο του Ιωάννη Σιφνίου, έτους 1794.

Δίδυμος ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου και Αγίου Παντελεήμονα

Ο δίδυμος ναός ανήκει στον ίδιο τύπο με του Αγίου Βασιλείου (βλ. παραπάνω), με φραγμένο το ένα από τα δύο ενδιάμεσα τόξα. Τα δύο Ιερά συνδέονται μεταξύ τους με τετράγωνο άνοιγμα²⁷. Ως βάσεις των τόξων έχουν χρησιμοποιηθεί σπόνδυλοι δωρικών κιόνων με κιονόκρανα (όμοια και στην Αγία Τράπεζα του Αγίου Παντελεήμονα). Στην Αγία Τράπεζα του Αγίου Ιωάννη ο κίονας φέρει αρχαία επιγραφή. Τέλος παρατηρείται ότι και ο τοιχοβάτης των τέμπλων είναι από αρχαιότερα spolia. Τα ξύλινα τέμπλα είναι δίχως ενδιαφέρον. Από παλιότερη καταγραφή εικόνων αναφέρουμε: 1. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα, επιγραφόμενη *Ἡ Ὑψηλοτέρα τῶν Οὐρανῶν*, διαστ. 0,95 × 0,67 μ., με συμπλήμα αντί υπογραφής. 2. Παντοκράτορα, διαστ. 0,94 × 0,67 μ., του ίδιου ζωγράφου και με το αυτό συμπλήμα. 3.

27. Ο ναός ακαταλογογράφος από τους Δ. Βασιλειάδη και Γ. Δημητροκάλλη.

Ιωάννη Θεολόγο, διαστ. 0,81 × 0,53 μ. 4. Άγιο Πα-
ντελεήμονα, διαστ. 0,93 × 0,70 μ.

Ναϊσκος Εισοδίων Θεοτόκου

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός είναι μετό-
χι της Μονής Χοζοβιώτισσας Αμοργού. Η είσοδος
του βρίσκεται στη βόρεια πλευρά, όπου και μικρό
προαύλιο. Στο υπέρθυρο της εισόδου υπάρχει η ακό-
λουθη επιγραφή εκατέρωθεν ανάγλυφου σταυρού:
*ΟΡΑΣ ΘΕΑΤΑ ΚΑΛΛΟΝΗΝ ΝΑΟΥ ΚΟΡΗΣ; / ΠΥΛΗΝ ΤΕ ΛΑΜΠΡΑΝ ΛΕΥΚΟΤΗΤΙ ΤΟΥ ΛΙ-
ΘΟΥ(;) / ΤΑΥΤΗΝ ΠΡΟΣΗΞΕ ΒΑΛΕΤΑΣ ΙΩΑΝ-
ΝΗΣ / ΑΙΤΩΝ ΠΑΡ' ΑΓΝΗΣ ΑΦΕΣΙΝ ΑΜΑΡ-
ΤΑΔ (;) / 1789.* Ανάλογη επιγραφή, σε αρκετό
βαθμό αποτριμμένη, εντοίχισε ο ίδιος το 1788 στην
πόρτα εισόδου του προαυλίου, όπου υψώνεται το
καμπαναριό. Στο εσωτερικό παρατηρούνται ιδιόρ-
ρυθμίες: ο νάρθηκας-γυναικωνίτης είναι υπερυψω-
μένος κατά τέσσερις βαθμίδες²⁸, και κατά μήκος του
ανατολικού τοίχου υπάρχει είδος ξύλινου «παραπε-
τάσματος» με κιονίσκους στα διάστυλα²⁹. Η χτιστή
Αγία Τράπεζα είναι προσκολλημένη στην ημικυ-
κλική αψίδα³⁰.

Στο ναό, εκτός από το ξυλόγλυπτο τέμπλο με το
πλήρες Δωδεκάορτο (18ου αι.) και τα «λυπηρά»,
διασώζονται επίσης: 1. Βημόθυρα Ωραίας Πύλης,
διαστ. 1,26 × 0,60 μ., με τρεις οριζόντιες ζώνες·
επάνω ο Ευαγγελισμός, στη μέση οι δύο κορυφαίοι
Απόστολοι που κρατούν ομοιώματα εκκλησιών,
κάτω οι προφήτες Δαβίδ και Ησαΐας με ειλητήρια
(18ος αι.). 2. Θεοτόκος η *Χοζοβιότισσα*, διαστ. 1 ×
0,68 μ., σε ιδιαίτερο προσκυνητήριο. Πρόκειται
περί του τύπου της Παναγίας του Πάθους (Αμόλυ-
ντος). Πιθανόν έργο του 17ου αι., με πρόσθετους
ανάγλυφους ασημένιους φωτοστέφανους (Πί ν. 189
β). 3. Θεοτόκος αριστεροκρατούσα, επιγραφόμενη:
Η παύουσα την λύπην η Χοζοβιότισσα, διαστ. 0,96 ×
0,67 μ., δεσποτική του τέμπλου· τη Θεοτόκο στέ-
φουν δύο ιπτάμενοι άγγελοι (β' μισό 18ου αι.). 4.
Χριστός Παντοκράτορας, διαστ. 0,97 × 0,71 μ., δε-
σποτική, της αυτής εποχής με την προηγούμενη. 5.
Εισόδια της Θεοτόκου, διαστ. 0,97 × 0,53 μ., λαϊκί-
ζουσα του 18ου αι. 6. Δίζωνη εικόνα, διαστ. 0,79 ×

0,60 μ., επίσης λαϊκού ύφους· επάνω ο πτερωτός Πρό-
δρομος, κάτω ο αποκεφαλισμός του. Αξιοσημείωτο
τέλος είναι, ότι στο προαύλιο φυλάσσεται βάση δω-
ρικού κιονοκράνου και παλαιοχριστιανικό θωράκιο
με χριστόγραμμα και κόσμημα τύπου *transennae*,
που ενισχύει την υποψία μας ότι στο νησί υπήρξε
παλαιοχριστιανική βασιλική (βλ. παραπάνω).

Παναγία «η Καθολική»

Ο ναός είναι σήμερα ιδιωτικός (οικογένειας Πα-
παχριστοπούλου) κι έχει μετατραπεί σε ελαιοτρι-
βείο (!) πράγμα που δυσχεραίνει την έρευνα. Ορι-
σμένες αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες και η τοπική
παράδοση, παράλληλα με μαρτυρίες των πηγών, φα-
νερώνουν ότι το εδώ κτίσμα πρέπει όντως να ταυτι-
στεί με το ναό των καθολικών του νησιού.

Στα τέλη του 17ου αι. μαρτυρείται ρητά στην Ίο
ύπαρξη ναού ρωμαιοκαθολικού δόγματος³¹ με ιερέα,
καθώς και η παρουσία περιοδευόντων ιησουιτών ιε-
ραποστόλων³². Στις αρχές του 18ου αι. (1709-1711)
πληροφορούμαστε ότι στο νησί, που εξακολουθούν
να το επισκέπτονται ιησουίτες, ελάχιστοι καθολικοί
έχουν πλέον απομείνει, με μία μόνο εκκλησία (Πα-
ναγία του Καρμήλου) που φέρει τώρα και δύο νέα
αλτάρια (Αγίας Αικατερίνης-Αγίου Ρόκκου) και με
σπίτι για τον ιερέα³³. Όπως σε όλες τις Κυκλάδες,
το 18ο αι. ο προσηλυτισμός υποχωρεί ραγδαία: στα
1771 υπάρχει στο νησί μόνο μία οικογένεια καθολι-
κών κι ένας βικάριος, στα 1830 έχουν εκλείψει τε-
λειώς. Ο ναός μέχρι την εποχή αυτή τιμάται στο ίδιο
όνομα (*Madonna del Carmine*)³⁴.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της είναι ο ίδιος με της
Αγίας Αικατερίνης, της Γκρεμιώτισσας και του
Αγίου Γεωργίου, με τη διαφορά ότι εδώ η ανατολική
κεραία εμφανίζεται πολύ συνεπτυγμένη, ώστε ου-
σιαστικά ο οκταγωνικός τρούλος, που βαίνει σε κυ-
βικό τύμπανο, να καταλαμβάνει το χώρο του Ιερού³⁵
(Πί ν. 189 γ). Εσωτερικά ο τρούλος στηρίζεται στα
τρία τόξα και στη δυτική καμάρα. Η τοιχοποιία συ-
νίσταται από αργολιθοδομή με πλακοειδείς λίθους,
το κονίαμα όμως έχει αποσθραωθεί σε μεγάλο
βαθμό. Χαρακτηριστική είναι η έλλειψη αψίδας —
επιπλέον τεκμήριο για τη χρήση του ναού από ετε-

28. Παρόμοια υπερύψωση απαντάται σπάνια στις Κυκλάδες· βλ.
ανάλογα δείγματα σε ναούς της Σίφνου (ΕΕΚΜ, ό.π., εικ. 37, 73, 76,
80) και της Τήνου (ό.π., εικ. 18,31).

29. Αγνοούμε τη λειτουργική χρήση αυτής της κατασκευής, πά-
ντως όμως δεν πρέπει να είναι παλιότερο τέμπλο, γιατί ακολουθεί
πιστά το περίγραμμα του τοίχου και της κόγχης του, σαν να πρό-
κειται για προστατευτικό διάφραγμα του.

30. Το φαινόμενο συχνό σε ναούς μικρών διαστάσεων· βλ. πλη-
θώρα παραδειγμάτων στα ΕΕΚΜ, ό.π., ΑΒΜΕ, ό.π., τεύχ. 2, και Ι.
Κουμανούδη, Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου
Θήρας, Αθήνα 1960, σ. 30.

31. Α. Βακαλόπουλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Β', Θεσ-
σαλονίκη² 1976, σ. 145 (με πηγές).

32. Α. Βακαλόπουλου, ό.π., Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 418 κ.ε.

33. ΕΕΚΜ Ι' (1974-1978), σ. 290 κ.ε. και Βακαλόπουλου, ό.π., Δ',
Θεσσαλονίκη 1973, σ. 143. Την εποχή αυτή συνεπώς θα πρέπει να
είχε εκλείψει η χρήση των διδυμων ναών για μειχτές λειτουργίες,
εάν γίνει παραδεκτό ότι αυτή ήταν η χρήση τους. Στο νησί μαρτυ-
ρούνται και άλλοι ναοί καθολικών, σήμερα γκρεμισμένοι.

34. Α. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 150.

35. Πρβλ. ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 149 εικ. 55.

ρόδοξους³⁶. Οι πλάγιοι τοίχοι της δυτικής κεραίας κοσμοούνται με δύο μεγάλα τυφλά τόξα. Η Αγία Τράπεζα και μαρμάρινο υπέρθυρο από την είσοδο της δυτικής πλευράς, πιθανόν μαζί με μια αφιερωματική επιγραφή, έχουν μεταφερθεί, κατά τους ιδιοκτήτες, στην καθολική Επισκοπή Θήρας. Το ιστορικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο ναός επιβάλλει τη λήψη μέτρων για την αποκατάστασή του.

Ναΐσκος Αγίου Γεωργίου στο Γυαλό

Βρίσκεται στην περιοχή του Λιμανιού και ανήκει στην οικογένεια Ευαγγέλου Αμοιραδάκη. Είναι χτισμένος σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, με κυκλικό τρούλο που βαίνει σε τετράγωνο τύμπανο και διατρυπάται από τέσσερα στενά ορθογώνια παράθυρα. Ο τύπος είναι ασυνήθιστος στο νησί³⁷. Η ψηλή επίχωση γύρω από το μνημείο εμποδίζει λεπτομερέστερη διερεύνηση του εξωτερικού του (Πί ν. 189 ε). Στο ναΐσκο φυλάσσονται πέντε εικόνες όψιμης εποχής.

Ναός Αγίας Ειρήνης στο Γυαλό

Ο μεγάλων διαστάσεων ναός δεσπόζει του λιμανιού. Πρόκειται για ενδιαφέρον και ιδιόρρυθμο κτίσμα (Πί ν. 189 δ). Ο σημερινός κυρίως ναός (το βόρειο δηλαδή τμήμα) είναι μονόχωρος τρουλαίος με επιμήκη τη δυτική κεραία. Αλλά το νότιο τμήμα (σημερινό Διακονικό) είναι στενότερο, καλύπτεται με χαμηλότερο τρούλο που βαίνει σε πολυγωνικό τύμπανο και φέρει ιδιαίτερη Αγία Τράπεζα. Το σύνολο παρουσιάζει ανόργανη σύνδεση, λ.χ. η Ωραια Πύλη δε βρίσκεται στον άξονα αλλά έκκεντρα, δεν υπάρχει διαχωριστικός τοίχος ανάμεσα στα δύο τμήματα κ.ά., πράγμα που μας οδηγεί σε δύο υποθέσεις: ή ότι το ένα από τα δύο κλίτη προστέθηκε εκ των υστέρων για λόγους ευρυχωρίας — αλλά τότε δεν εξηγείται η παρουσία της δεύτερης Αγίας Τράπεζας —, ή ότι τούτο επιβλήθηκε για τη συλλειτουργία

ορθοδόξων και καθολικών, οπότε είναι εύλογη η παρουσία του δευτέρου αλτάριου³⁸. Εάν η δεύτερη υπόθεση ευσταθεί, έχουμε μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου διατηρήθηκε αυτούσια η μορφή ενός ναού μειχτής λατρείας. Πάντως το νότιο, στενότερο κλίτος φαίνεται αρχαιότερο, και πιθανόν να αποκαλύπτονταν ενδιαφέροντα στοιχεία εάν αποκαθαίρονταν τα κονιάματα.

Το δάπεδο κοσμεί διπλό ομφάλιο: επάνω ο δικέφαλος, κάτω πρόσοψη νεοκλασικού δημόσιου οικοδομήματος. Από τις εικόνες έχουν μνημονευθεί ήδη δύο³⁹, καταγράψαμε δε επίσης τις ακόλουθες του τέμπλου: 1. Αρχάγγελος Μιχαήλ, με δώδεκα σκηνές θαυμάτων στο πλαίσιο (β' μισό 18ου αι.). 2. Σύναξη των Αρχαγγέλων, με αρκετές φθορές. 3. Ιωάννης ο Λαμασκηνός, 17ου αι.(:). 4. Άνωθεν οί Προφήται, της ίδιας εποχής. 5. Βημόθυρο με Ευαγγελισμό και τους δύο κορυφαίους αποστόλους.

Ύπαιθρος

Στη γύρω από τη Χώρα ύπαιθρο καταγράφηκαν συστηματικά τα ναύδρια, που κατά κανόνα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από αυτά σημειώνουμε τα ακόλουθα.

Ναΐσκος του Σταυρού «του Μπούρη»

Επιπεδόστεγος, ημιερειωμένος, χτισμένος με σχιστόλιθους και με παλιότερα srolia. Η κόγχη του Ιερού «μετέωρη».

Ναΐσκος Αγίου Γεωργίου στον Επάνω Κάμπο

Καμαροσκεπής, με αψίδα επίσης «μετέωρη». Περιβάλλεται από ερειπωμένες αγροικίες και φαίνεται να είναι αρχαιότερος των άλλων της υπαίθρου.

Ναΐσκος Εισοδίων της Θεοτόκου στα «Ελληνικά»

Καμαροσκεπής, χτισμένος στα ερείπια μεγάλου αρχαίου κτιρίου, που οι τοίχοι του, με τη χαρακτηριστική «ένταση», σώζονται σε ύψος 2 μ. περίπου. Υλικό του επίσης χρησιμοποιήθηκε και στην τοιχοδομία του ναΐσκου.

ΔΗΜ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

36. Η έλλειψη αψίδας είναι συχνή σε ναούς της Δύσης, όπου αντίθετα απαντάται η πληθώρα των αλταριών, εγγεγραμμένων στο πάχος του τοίχου· βλ. πρόχειρα Sir Banister Fletcher, A history of architecture e.t.c., Λονδίνο¹⁶ 1954, σ. 261 κ.ε. Η συνήθεια αυτή μεταφέρθηκε και στην ανατολή μέσω των Σταυροφοριών και της Φραγκοκρατίας, ιδιαίτερα με τους Κιστερκιανούς· βλ. Β. Kitsiki-Panagopoulos, Cistercian and Medicant Monasteries in Medieval Greece, Σικάγο-Λονδίνο 1979, passim (πρβλ. και Χ. Μπούρα, Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής, Β', Αθήνα 1976, σ. 195, 224 κ.ε.). Σε παλαιοχριστιανικούς ή βυζαντινούς ναούς μπορεί η αψίδα να μην είναι ορατή εξωτερικά για άλλους λόγους· βλ. C. Delvoye, Arsis, RbKI, στ. 246 κ.ε. Πάντως δεν πρέπει ν' αποκλειστεί η ανατολική πλευρά ν' ανακατασκευάστηκε εδώ ευθύγραμμη αργότερα, όταν παρήκμασε ο ναός, για να διευρυνθεί ο προς Α. στενός δρομίσκος, όπως μας κάνουν να υπονιζόμαστε ίχνη επισκευών εξωτερικά του τοίχου.

37. Πρβλ. όμοια παραδείγματα στο ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 152 κ.ε.

38. Βλ. ανάλογα παραδείγματα δίδυμων ναών με αντιστοίχη κλίτη για μειχτή λατρεία ΕΕΚΜ Β' (1962), σ. 494 κ.ε. και σποραδικά Γ. Δημητροκάλλη, ό.π., σ. 61 κ.ε. (Νησιωτική Ελλάδα, όπου απουσιάζει και ο εδώ ναός) και σ. 210 κ.ε. (Ηπειρωτική Ελλάδα).
39. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 422.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Λεβήνα

Ολοκληρώθηκε η τοπογραφική αποτύπωση και φωτογράφιση όλων των αρχαίων λειψάνων που σώζονται στην επιφάνεια του εδάφους στο χώρο της αρχαίας Λεβήνας.

Η αποτύπωση έγινε μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης χαρτογράφησης της περιοχής για τη δημιουργία «σχεδίου πόλεως» και την εξαίρεση των αρχαιολογικών χώρων κατά την ένταξη σ' αυτό του νέου αυθαίρετου οικισμού του Λέντα¹, ο οποίος άρχισε να χτίζεται στη θέση της αρχαίας πόλης και του ιερού του Ασκληπιού μετά τις ανασκαφές στις αρχές του αιώνα².

Μια σύγκριση της αποτύπωσης του 1979 και του σχεδίου των Ιταλών αρχαιολόγων³ καθώς και φωτογραφιών των δύο εποχών είναι ενδεικτική της καταστροφής αρχαίων και αλλοίωσης του χώρου που έχει στο μεταξύ συντελεστεί αλλά ακόμη και της διάβρωσης η οποία έχει αποκαλύψει νέους τοίχους κτιρίων.

Λασαία (Πί ν. 190 α-γ)

Ολοκληρώθηκε η τοπογραφική αποτύπωση και μελέτη της αρχαίας πόλης Λασαίας στα νότια παράλια του νομού Ηρακλείου, ανατολικά των Καλών Λιμένων.

Η τοπογραφική εργασία και τρεις μικρές δοκιμαστικές τομές έγιναν, ύστερα από την ισοπέδωση, διάνοιξη δρόμων και μεγάλη καταστροφή αρχαίων που προκάλεσαν οι ιδιοκτήτες της περιοχής στο μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας πόλης. Ήταν μια προσπάθεια για τη δημιουργία χωροταξικής μελέτης, καθορισμού με ακρίβεια των ορίων του αρχαίου χώρου και σωστής «αξιοποίησης» μιας από τις ομορφότερες περιοχές της νότιας Κρήτης, μέσα στα πλαίσια του προγράμματος τοπογραφικής έρευνας της δυτικής Μεσαράς.

Έγινε επίσης προσπάθεια αναχαίτισης της συστηματικής τυμβωρυχίας που ασκείται τα τελευταία χρόνια στα νεκροταφεία της πόλης. Ερευνήθηκε όλος ο χώρος από τη θέση Καραβόβρυση δυτικά έως

και τους μινωικούς τάφους στο κτήμα Μπολιώτη ανατολικά και αποτυπώθηκαν όλες οι ορατές επιφανειακές αρχαιότητες σε χάρτη κλίμακας 1:1000⁴.

Η αρχαία πόλη ήταν χτισμένη στο σχετικά ομαλό ύψωμα με τις απότομες πλαγιές προς τη θάλασσα που σχηματίζει μικρό ακρωτήριο απέναντι από το νησάκι Τράφος και περικλείεται από δύο ρέματα ανατολικά και δυτικά.

Βόρεια από τον αγροτικό δρόμο Λέντα-Καλών Λιμένων που σήμερα διασχίζει την πόλη, αρχίζει μεγαλύτερο ύψωμα (υψόμετρο 100 μ.) το οποίο αποτελεί την ακρόπολη της. Οι ισοπεδώσεις και διανοίξεις δρόμων στην αρχαία πόλη αφάνισαν το μεγαλύτερο μέρος των κτιρίων που έως το 1978 σώζόταν στην επιφάνεια, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από τον όγκο οικοδομικών λίθων που συσσωρεύτηκαν στα άκρα, αλλά κυρίως από τη σύγκριση με τους τοπογραφικούς χάρτες που εκπόνησαν οι D. J. Blackman-K. Branigan το 1971⁵. Δε σώζεται πια, τουλάχιστον επιφανειακά, κανένα από τα κτίρια που έστω και πρόχειρα αποτυπώθηκαν τότε, η βασιλική στο νοτιότερο άκρο, ή ο ναός με την κλίμακα στα δυτικά και τα μεγάλα κτίρια στο μέσο του πλατώματος, αν και μικρή δοκιμαστική τομή έδειξε ότι έχει απομείνει ακόμη επίχωση και σώζονται κάποια κτιριακά λείψανα σε μεγαλύτερο βάθος.

Ερευνήθηκε και αποτυπώθηκε το χτιστό υδραγωγείο που φέρνει το νερό από πηγή που βρίσκεται βορειότερα, ψηλά στο μυχό του δεύτερου ανατολικού ρέματος.

Αντίθετα από τα κτίρια του πλατώματος διασώθηκαν και μάλιστα σε μεγάλο ύψος οι τοίχοι των νεωσοίκων στην ακτή και ο αρχαίος λιμενοβραχίονας ο οποίος εκτείνεται μεταξύ της ακτής και του Τράφου και δημιουργεί δύο λιμένες γνωστούς από πολύ παλιά⁶. Στη διάρκεια της νέας έρευνας εντοπίστηκε μέσα στη θάλασσα, περίπου 2 μ. βαθύτερα από την επιφάνειά της, ένας ακόμη «λιμενοβραχίονας-κυματοθραύστης», δυτικά της μυτερής άκρης του νησιού, αποτελούμενος από ογκώδεις λίθους πυραμιδωτά στοιβαγμένους⁷.

Σημαντικό αποτέλεσμα της έρευνας ήταν ο εντοπισμός για πρώτη φορά της μινωικής εγκατάστασης στη θέση της ακρόπολης, στην οποία ανήκουν οι

4. Η αποτύπωση έγινε από συνεργείο του ΤΑΠΑ με τη διεύθυνση του κ. Γιαννουλάκη. Στην έρευνα συμμετείχαν οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Ζ. Μπόνιας και Αντ. Βασιλάκης και εργάτες από τα χωριά της περιοχής. Ευχαριστώ όλους θερμά.

5. BSA 1976, σ. 17 κ.ε., ιδιαίτερα για την πόλη της Λασαίας, σ. 28-32, εικ. 7-8.

6. Βλ. Blackman-K. Branigan, σ. 28, υποσημ. 29-30.

7. Πληροφορίες στην περιοχή αναφέρουν τη μεταφορά τέτοιων λίθων από την περιοχή των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων στις νέες της εταιρείας ΣΕΚΑ.

1. Παρά την αντίθετη άποψη της Υπηρεσίας και των υπεύθυνων της χωροταξικής μελέτης της περιοχής.

2. Βλ. L. Pernier- L. Banti, Guida degli scavi italiani in Creta, Ρώμη 1947, σ. 67-75, εικ. 74-84.

3. Ό.π., εικ. 75.

θολωτοί τάφοι της περιοχής. Στο υψηλότερο τμήμα του λόφου μαζί με τα ελληνιστικά-ρωμαϊκά εντοπίστηκαν και μινωικά κτιριακά λείψανα και τείχος που περιβάλλει σε μήκος την ακρόπολη με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Μερικός καθαρισμός του τείχους και μικρή ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη όπου αποκαλύφθηκαν κλιμακωτοί τοίχοι και κεραμική προανακτορική επιβεβαίωσαν τις επιφανειακές παρατηρήσεις μας. Όστρακα ΜΜ περιόδου βρέθηκαν επίσης σε «νεροφαγιά» στις υπώρειες της ακρόπολης, κοντά στην ανατολική ρεματιά.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά της αρχαίας πόλης, στην περιοχή της Εκκλησίας του Χρυσοστόμου, υπάρχουν μεταλλεία χαλκού εκμεταλλεύσιμα ως πριν μερικά χρόνια. Η εκμετάλλευση των μηχών του μετάλλου στην αρχαιότητα δεν είναι απίθανη· αντίθετα σε συνδυασμό με τα απάνεμα λιμάνια και το ήπιο κλίμα φαίνεται πως συνετέλεσαν στην ακμή και τον πλούτο της πόλης Λασαίας στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους αλλά και στην κατοίκηση του χώρου στην πρώιμη μινωική περίοδο⁸.

Λείψανα μινωικής εγκατάστασης (τοίχοι κτιρίων, όστρακα) εντοπίστηκαν επίσης στο δυτικό ακραίο χώρο που ερευνήσαμε, στον υψηλό απότομο λόφο πάνω από τη θάλασσα στη θέση Καραβόβρυση. Δυτικά της ελληνορωμαϊκής πόλης εκτείνεται το νεκροταφείο της σε μεγάλο βαθμό αναμοχλευμένο, καταστραμμένο και συλημένο. Διάσπαρτοι βρίσκονται λιθόχτιστοι καμαροσκέπαστοι ή απλοί ορθογώνιοι μισοκαταστραμμένοι τάφοι, διακρίνονται επίσης παντού υπολείμματα διαλυμένων κιβωτιόσχημων τάφων και ανευρίσκονται λίθινες βάσεις με κενούς τόρμους στηλών, σπασμένα αγγεία και ειδώλια και αμέτρητα κομμάτια λύχνων δίπλα σε βαθείς «πρόσφατους» λάκκους. Εκτός από τους τάφους της ελληνορωμαϊκής πόλης (4ος π.Χ.-6ος αι. μ.Χ.) στο βορειότερο και υψηλότερο τμήμα του νεκροταφείου ο Έφορος Κωστής Δαβάρας ερεύνησε δύο θολωτούς ΠΜ τάφους⁹.

Τα βαθιά σκάμματα των λαθρανασκαφών από τη μια και ο εμπλουτισμός κάποιων συλλογών (π.χ. της Συλλογής Μεταξά στο Ηράκλειο) από την άλλη με αντικείμενα προέλευσης Καλών Λιμένων ή Πηγαϊδακίων καθώς και πληροφορίες τοπικές γεννούν την υπόνοια ότι οι μινωικοί τάφοι στην περιοχή ήταν περισσότεροι.

Στη θέση Ι με την απομάκρυνση πρόσφατων μπάζων αποκαλύφθηκε συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων

απλών λιθόχτιστων ή με επένδυση ορθογώνιων λίθων, αναμοχλευμένων ή φτωχών σε ευρήματα (Πί ν. 190 α-β). Στην ίδια θέση βρέθηκαν πολλά πώρινα μέλη ταφικού μνημείου (Πί ν. 190 γ), ενδεικτικά του αρχαιολογικού πλούτου που καθημερινά χάνεται, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή της Γόρτυνας.

Μάρτσαλος-Καλαμάκι

Στα πλαίσια της ευρύτερης έρευνας μας στη δυτική Μεσαρά, επισημάναμε στο μικρό και βαθύ λιμάνι του Μάρτσαλου μινωικό παραθαλάσσιο οικισμό, και σε μικρή απόσταση βορειότερα μια ελληνιστική θέση με πλήθος καλής ποιότητας όστρακα.

Επίσης συνεχίσαμε την επιφανειακή τοπογραφική έρευνα στην περιοχή του Καλαμακίου, κοντά στο δέλτα του Γεροπόταμου και ακόμη ΝΑ. στο Σφακορύακο και την παραλιακή περιοχή έως τα Μάταλα, όπου επισημάναμε θέσεις μινωικές και ελληνορωμαϊκές, λατομεία λίθου και πιθανές πηγές μετάλλων. Από τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε και τις επιτόπιες παρατηρήσεις προκύπτει ότι στη σημερινή αμώδη παραλιακή περιοχή Καλαμακίου, στις παρυφές της οποίας τον περασμένο χρόνο είχαμε εντοπίσει ΜΜ οικισμό στη θέση Αποθέστρες, άλλες μινωικές αρχαιότητες καθώς και ελληνικό ιερό στη θέση Παλιοκκλησιές, καταστραμμένο από βαθιές αρόσεις των τελευταίων χρόνων, στην αρχαιότητα υπήρχε λιμάνι, το οποίο στην προανακτορική περίοδο φαίνεται ότι ήταν το σημαντικότερο λιμάνι της Φαιστού-Αγίας Τριάδας. Άλλωστε είναι η πλησιέστερη παραλιακή θέση και η συντομότερη και ευκολότερη πρόσβαση, μέσα από την ομαλή, ελαιόφυτη σήμερα πεδιάδα της Φαιστού-Καμηλαρίου-Καλαμακίου, ή ανάμεσα από τους χαμηλούς λόφους και τη νότια όχθη του δέλτα του Γεροπόταμου, από τα δυο κύρια μινωικά κέντρα της Μεσαράς προς τη θάλασσα.

Όπως φαίνεται από την τεράστια ποσότητα ΜΜ ΙΒ κεραμικής που βρίσκεται μέσα στην άμμο στη θέση Αποθέστρες (όπου από χρόνια λειτουργούσε αμμορυχείο, τις εργασίες του οποίου διακόψαμε τον περασμένο χρόνο, όταν στα πλαίσια της έρευνας εντοπίσαμε τις αρχαιότητες¹⁰) στην περίοδο αυτή πρέπει να έγινε μεγάλη καταστροφή του χώρου πιθανότατα από φυσική αιτία — σεισμό, πλημμύρες —

8. Η Λασαία μελετάται ιδιαίτερα μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης τοπογραφικής αρχαιολογικής έρευνας της Δυτικής Μεσαράς, την οποία αρχίσαμε το 1977 ύστερα και από προτροπή του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων καθηγητή Στυλ. Αλεξίου.

9. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 405-6.

10. Μετά τη διακοπή και με αφορμή αυτήν η Εφορεία πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα στη θέση του αμμορυχείου την οποία ανέθεσε στην, τότε επιστημονική συνεργάτιδα, Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ν. Δημοπούλου.

Εξαιρετική μεσομινωική κεραμική εμφανίζεται καθημερινά με τις μετακινήσεις της άμμου και η περισυλλογή της συνεχίζεται κατά χρονικά διαστήματα.

και αλλοίωση του οικισμού και των αποθηκών κεραμικών σκευών που πιθανότατα προοριζόταν για εξαγωγικό εμπόριο.

Μάταλα

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο οικοπέδο Ζ. Χριστοδουλάκη στη νότια παρυφή του ρέματος, στην παραλία των Ματάλων. Βρέθηκε συγκρότημα δύο ρωμαϊκών κτιρίων, όπου βρέθηκαν γραπτά ασβεστοκονιάματα και επιγραφή· πρέπει να ήταν δημόσιο.

Σώπατα Κουσέ (Πί ν. 191 α-192 ε)

Ύστερα από ειδοποίηση συνταξιούχου αγροφύλακα ότι στο κτήμα Παπαδογαμβράκη στην αγροτική περιοχή του Κουσέ Καινουρίου διενεργείται λαθρανασκαφή πραγματοποιήσαμε επείγουσα σωστική ανασκαφή¹¹. Αποκαλύφθηκε μεγάλος κυκλικός-θολωτός τάφος, εσωτ. διαμ. 7,40 μ., με είσοδο στην ανατολική πλευρά, προσκτίσματα και επικλινή διαμόρφωση της πρόσβασης ανατολικά. Ο τοίχος της θόλου, διπλός, πάχ. 3 μ., που σώζεται στο ανατολικό τμήμα, παρουσιάζει σαφή κλίση προς το εσωτερικό, χτισμένος με τον εκφορικό τρόπο, ενώ το δυτικό μισό είναι καταστραμμένο. Όλος ο τάφος ήταν αναμοχλευμένος και σκαμμένος, ιδιαίτερα η θόλος, από τους λαθρανασκαφείς.

Με το κοσκίνισμα των μάζων των λαθρανασκαφών και την ανασκαφή των βαθύτερων επιπέδων και τμημάτων που είχαν μείνει απείραχτα βρέθηκε ένα πλήθος πολύτιμων αντικειμένων (πήλινα και λίθινα αγγεία, οψιανοί, μπρούντζινα αντικείμενα, χάντρες από ορεία κρύσταλλο, στεατίνη, χρυσό, σειρά σφραγίδων, κ.ά.) (Πί ν. 191 β-192 ε), τα οποία επιτρέπουν τη χρονολόγηση της χρησιμοποίησης του τάφου (στον οποίο ας σημειωθεί βρέθηκαν πολλά οστά) στην προανακτορική εποχή (ΠΠ-ΜΜ Ι) για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η οικοδόμηση και γενικά η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου δε διαφέρει από τους άλλους ΠΜ κυκλικούς τάφους της Μεσαράς αλλά η ιδιαίτερη ομοιότητά του με τον τάφο στο Απεσωκάρι είναι αξιοσημείωτη¹².

Στην προσπάθεια ανεύρεσης του οικισμού στον οποίο ανήκει ο τάφος, εντοπίστηκε λίγα μέτρα ανατολικότερα βυζαντινή εγκατάσταση και περίπου 1500 χλμ. νοτιοανατολικά οικοδομικά λείψανα που πρέπει να ανήκουν στην οικιστική εγκατάσταση της

οικογένειας της οποίας τα μέλη είχαν ταφεί στον τάφο.

Φαιστός-Αγία Τριάδα

Έγινε πλήρης φωτογραφική αποτύπωση των τοίχων του ανακτόρου της Φαιστού και της έπαυλης της Αγίας Τριάδας προκειμένου να γίνει μελέτη στερέωσής τους και διαμόρφωση του χώρου ώστε να είναι δυνατός ο περίπατος μέσα στους αρχαιολογικούς χώρους. Η φθορά των δύο μνημείων είναι μεγάλη κυρίως εξαιτίας της διάβρωσης από λιμνάζοντα βρόχινα νερά και του πλήθους των επισκεπτών.

Καλυβιανή Φαιστού (Πί ν. 193-194 στ)

Σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων ανατολικά της Φαιστού, όχι μακριά από ΥΜ νεκροταφείο στη θέση Καλύβια, μέσα στο κτήμα του αρχαιοφύλακα Ζαχ. Σπυριδάκη, βρέθηκε στη διάρκεια διάνοιξης χαντακιού με μηχανικό εκσκαφέα και ανασκάφηκε επείγοντως πρωτογεωμετρικός τάφος.

Πρόκειται για τετράπλευρο λάξευμα στο μαλακό φυσικό βράχο (κούσκουρα), διαστ. 9,50 × 10 μ., με είσοδο στη νοτιοδυτική πλευρά και δρόμο γεμάτο με αργές πέτρες (είναι το τμήμα που κατέστρεψε ο εκσκαφέας). Στις τρεις πλευρές του τάφου απέναντι από την είσοδο ήταν διευθετημένα μεγάλα αγγεία-τεροδοχοί και γύρω και πάνω τους μεγάλος αριθμός αγγείων τοποθετημένων πολλές φορές το ένα μέσα στο άλλο, καθώς και σιδερένια και μπρούντζινα όπλα, χάντρες κ.ά. κτερίσματα, χαρακτηριστικά δείγματα της μεσαρίτικης και ιδιαίτερα της φαιστιακής τέχνης και παραγωγής της πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου¹³.

Πύργος-Κοκκίνη Χάνι

Στη θέση του ξενοδοχείου Θέμις Μπης επισημάνθηκε ορατό στην επιφάνεια ορθογώνιο μινωικό κτίριο (νότια του ξενοδοχείου) και λαξεύματα στο φυσικό βράχο της περιοχής καθώς και διάσπαρτα ΠΜ όστρακα και λεπίδες οψιανού, τα οποία πρέπει να ανήκουν στις εγκαταστάσεις του οικισμού της πρώιμης πρωτομινωικής περιόδου του Πύργου¹⁴. Τα λαξεύματα και όλες οι άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις καταστράφηκαν με τις κατασκευές και διαμορφώσεις του ξενοδοχείου (μηχανικός Τζομπανάκης).

Γάζι-Αμμούδα

Στο χαμηλό λόφο που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου της Εταιρείας ΑΕΤΕΑ (Με-

11. Σ' αυτήν πήραν μέρος, ως επιστημονικοί συνεργάτες τότε, οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Ν. Δημοπούλου και Αντ. Βασιλάκης. Τα σχέδια εκπόνησε η αρχιτέκτων της Εφορείας κ. Ελ. Καμπέλη. Ευχαριστώ όλους θερμά.

12. Ο τάφος και τα ευρήματα μελετώνται και θα δημοσιευτούν ιδιαίτερος.

13. Ο τάφος και τα ευρήματα μελετώνται και θα δημοσιευτούν στα πλαίσια της έρευνας της Δυτικής Μεσαράς για την ΠΓ περίοδο.

14. ΑΔ 4 (1918), Παράρτημα, σ. 69 κ.ε.

ταξά) και μάλιστα στο ανατολικό τμήμα του, που καταστράφηκε από μηχανικούς εκσκαφείς της Εταιρείας, εντοπίσαμε, στη διάρκεια αυτοψίας για την οικοδόμηση του οικοπέδου, οικοδομικά λείψανα και περισυλλέξαμε ΥΜ κεραμική.

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από την επιστημονική συνεργάτιδα-Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ειρ. Αντωνάκη.

Από τις επιφανειακές προανασκαφικές ενδείξεις και τη φυσική διαμόρφωση της περιοχής συμπεραίνεται ότι πρόκειται για παράκτια μάλλον λιμενική εγκατάσταση των μινωιτών της περιοχής Γαζίου.

Σμάρι Πεδιάδας

Ολοκληρώθηκε η επιφανειακή τοπογραφική έρευνα η οποία άρχισε τον περασμένο χρόνο. Σε ακτίνα 2 χλμ. γύρω από το χωριό εντοπίστηκαν δέκα σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι οι οποίοι αποδεικνύουν ότι ο απομονωμένος αλλά αυτάρκης και ασφαλής χώρος του Σμαριού κατοικήθηκε συνεχώς από τη ΜΜ Ι εποχή ως τις μέρες μας και ανέπτυξε έναν πολιτισμό ιδιότυπο και συντηρητικό, προσαρμοσμένο στο φυσικό περιβάλλον.

Παράλληλα έγινε καθαρισμός και αποτύπωση καθώς και μικρή ανασκαφική έρευνα στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου σώζεται ένα σύνολο κτιρίων — μεταξύ των οποίων και ένα μέγαρο — που περιβάλλεται από οχυρωματικό περίβολο. Η οχυρωμένη στην κορυφή κτιριακή εγκατάσταση αρχίζει από τη ΜΜ εποχή και εγκαταλείπεται στον 7ο αι. π.Χ. όπως συμπεραίνεται και από τα επιφανειακά στοιχεία και τα ανασκαφικά¹⁵.

Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ΚΝOSSOS

Stratigraphical Museum

The second season of excavations on the west side of the Stratigraphical Museum at Knossos took place from 2 July to 30 August, 1979, the last two weeks being devoted to preliminary study of the material. The work was directed for the British School at Athens by Professor Peter Warren, with Mr David Smyth, the School's Honorary Surveyor, as architect. The other members of the team were Miss K. Boreland, Miss E. Clark, D. Evely, Mrs T. Heywood, Miss R. Jones, Miss A. Luce, Mr and Mrs A. Mac-Gillivray, P. Mudd, Miss S. Phillips, W. Schenck (draughtsman), Miss R. Thomas, Miss M. Voyatzis, Miss S. Wall (specialist in animal and human bones,

see below) and Mrs E. Warren. Dr J. Carington-Smith, the School's Knossos Fellow, assisted for a short period. Mr P. Petrakis was vasesmender, Mr A. Zidhianakis foreman with fourteen workmen. We were much indebted to the Director of the School, Dr H. W. Catling, and to the Antiquities Service for official permission and for help and encouragement, in particular to the Ephor and Director of Herakleion Museum, Mr E. Borboudhakis, and to the Epimeletria, Mrs A. Ioannidou-Karetsou and the archaeologist Miss N. Demopoulou. Mr M. R. Popham gave much helpful instruction in the study of some of the Late Minoan III pottery.

The site, 750 m², is divided into twenty-four, 5 × 5 m., trenches with 1 m. baulks. In 1979 baulks LM, MQ, PQ, PT and Q East were excavated, work continued in trenches G, H and T and trenches K, O, S, and U were opened.

The major discoveries of the occupational sequence were as follows. The dating is provisional in some cases since 1.229 lots of pottery have been excavated in 1978 and 1979, of which about 28% has so far been studied.

1. Remnants of Roman buildings, including a thick plastered floor (O) and walls (trench S). With the latter was a group of ten 1st cent. A.D. cooking pots with perforated bases, used as strainers. From the Roman period only foundations or floors are usually preserved. The plastered floor and channels indicate buildings connected with the controlled flow of liquid, probably water or wine. One Roman wall (S) contained five reused millstones in a line. There were also several Roman walls, not excavated. The deposit of pots in S confirms the numismatic evidence from 1978, that the latest preserved Roman buildings appear to belong to the 1st cent. A. D., the early period of the Roman colony at Knossos.

2. Late Hellenistic or Early Roman. A plastered wine-collecting tank, cut through by a Roman wall, was uncovered in baulk PQ.

3. Fragments of Hellenistic buildings (G and S). In G a wall appeared to have been deliberately built over a large pithos, perhaps to mark the foundation of the house. The jar contained 1 or 2 Late Hellenistic pots, c. 100 B.C., a deer bone and the horn cores of an agrimi.

4. Classical pits, including one with 5th century B.C. domestic vases (U).

5. Traces of Geometric, 8th cent. B.C. occupation (T).

6. Parts of Protogeometric buildings (T and U), in trench U stratified over.

7. Subminoan remnants.

8. LM III C. There was extensive occupation in this period, well defined by grey earth levels all over the site. In addition to rectangular rooms (S) an apsidal

15. Περισσότερα στοιχεία για την έρευνα του Σμαριού βλ. AAA XIII (1980), σ. 20-56.

building, partly uncovered in 1978 (P), was completed in 1979 (O). It was 9,50 m. in length. Besides abundant associated LM IIIC pottery it contained a bronze knife with a curved blade and flanged hilt with four rivets (N. Sandars, *Proc. Preh. Soc.* 21 (1955), type I B), a form closely paralleled in central Europe. Decorated pottery from this period includes many deep bowls and kraters.

9. LM III A. The circular building of gypsum and limestone ashlar masonry in trenches P and T was fully uncovered, diameter 3,22 m., and found to be only 2,56 m. distant from a much larger one. This building, so far half uncovered (S and T), has a single lower course, c. 8,15 m. in diameter, and two preserved upper courses of smaller diameter (c. 7,50 m.), but concentric with the lower courses (P l. 195 a). It was built with the finest limestone ashlar masonry on the outside, the blocks carefully dressed with slightly curved faces. Three of them bear a lightly engraved Σ . Excavation within the smaller circle revealed a rough interior face to the wall and tight stone packing, but no traces of plaster. A test within the larger circle (partly disturbed by Roman foundations) likewise showed a rough interior face, stone packing and no plaster. The circles therefore cannot be cisterns or swimming pools, as at Arkhanes, Tyliisos and Zakros. There were no indications of use as threshing floors or granaries, for which in case the masonry would appear to be unnecessarily fine. The exterior ashlar face and the interior fill show that the circles were to be seen and used from the outside. They might therefore have been circular dancing places.

Their stratigraphy and date is clear. In trench S the larger circle was built over by LM IIIC rooms, while a fragment of wall and floor of the same date overlay the smaller circle. In trench T the fill against the upper courses of the large circle was LM IIIA2, some of this with constructions put up and pits filled after the circle had gone out of use. The pottery with the lower course was LM IIIA1. Both circles rested on walls which went out of use in LM II. They were therefore built c. 1400 B.C. (LM IIIA1) and were out of use before the end of LM IIIA.

10. LM II. The ashlar building partly uncovered in 1978 (M and Q), with LM II kylikes marking its final occupation, was found to continue south (T) and two rooms yielded small LM II vase deposits. Beside the kylikes (Q East) carved ivories and glass paste beads were found in 1979. A wall in trench G, built directly over the LM IB house of period 11 is LM II/III.

11. LM IB. Study of the pottery directly overlying the kilns with channels, found in 1978, indicates that these structures went out of use in LM IB. There is a number of fairly complete vases, including, among classic LM IB pieces (P l. 195 b), the neck and lower part of a marine style jug.

Complete excavation of the earlier kiln revealed the preserved backing plaster rising at the end of one channel, showing that the heat was conducted upwards at the channel ends. It appears that whatever was heated or fired was placed over the channels, not with the fuel inside the firing chamber, as was tentatively implied last year (*Archaeological Reports* 1978-9, p. 37). But the function of the kilns is not yet finally determined. The two on the Stratigraphical Museum site contained no indication of metal smelting. Although the high temperatures which were clearly reached and the size of the structures indicate suitability for pottery firing it must be noted that no wasters were found, nor are any reported from the kilns of this type at Aghia Triadha and Zakros. However, the upper parts of the channels and whatever was above them were not preserved at Knossos.

On the north side of the paved road uncovered in 1978 was the south wall of another house with ashlar masonry. The southern rooms of this were excavated in 1979 (G and H). In trench H the main discovery was badly jumbled and broken fragments of frescoes. Originally these had been fine paintings, apparently in the miniature style. Remains of buildings appear to be preserved, painted in black, white and blue on either a yellow or a red ground.

In an adjacent room (G) a deposit of about twenty-four LM IB vases was found (P l. 195 c). It includes four large jars, inside one of which was a collection of vessels, perhaps a cult set, with a small hole in the base of each. Among seven tall cups with rivets on the handles, imitating metal originals, one is decorated with a frieze of helmets, figure-of-eight shields and a unique, grotesque face, which appears to be an apotropaic shield device. A basket-shaped vase, a miniature medallion pithos and a miniature amphora with an internal cone and decoration consisting of four large figure-of-eight shields with their straps and white dappling were among others of the set. The finest piece, in the room but not inside the large jar, was a marine style alabastron decorated with starfish, seaweed and rockwork. This room and the adjacent areas also yielded parts of five other marine style vases, originally located on an upper floor.

West of the vase deposit room was a collapsed paved corridor or staircase and beside this another room. Within was a thick, black, burnt level with conical cups, a juglet and a large piece of one of the marine style vases. The chief find in this burnt level consisted of unburnt human bones and skulls, 208 bones in all, and coming from eight to eleven children, provisionally aged under ten to fifteen years. These bones were not skeletons fallen in situ, but a jumbled, disarticulated heap (P l. 195 d). After washing some 11% were found to have fine knife marks, exactly comparable to butchery marks on animal

bones resulting from the removal of meat. Cannibalism seems clearly indicated. Among possible interpretations are ritual usage (otherwise unexampled in Minoan material culture), siege (improbable for a single house in the open town of Knossos) and lack of all other food because of poisoning or other deleterious effects of gases or fall-out from intense activity of the volcano of Thera.

12. MM III-LM I. Levels of this period occur under the paved court associated with the kilns as well as below the LM II floors of the ashlar building in trenches Q and T.

Small finds in 1979 included four sealstones. One of them is a thick lentoid engraved on both sides, one with a woman or goddess bending towards an object, the other with a face in front view, a man with curled hair and beard. This seal looks to be by the same hand as and with a portrait similar to the seal with the singing priest from the Little Palace at Knossos.

Conservation

In order to preserve the two kilns with channels after their complete excavation a gabled roof of ellenit asbestos sheets on wooden and dexion supports was erected over the relevant area. The sheets were generously given by the Ephor from second-hand stock at the Villa Ariadne.

P. M. WARREN

KOMMOS

Season IV

Excavation at the newly discovered, major Minoan town and Greek sanctuary site at Kommos (P l. 196 a) continued from 25 June through 24 August after the completion of an intensive exploratory survey of the surrounding area. Our interdisciplinary effort, sponsored by the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, is conducted under the auspices of the American School of Classical Studies in Athens with the cooperation of the Greek Archaeological Service. This year the staff consisted of sixteen full-time members including professors P. Betancourt, R. Hope Simpson, L. V. Watrous, M. C. Shaw, J. C. Wright, J. Mc Enroe and J. W. Shaw (director). Numerous specialists in ceramics, geology, land use, zoology, and related sciences visited at intervals. George Beladakis was foreman in charge of eighteen workmen from nearby Pitsidia. As in the past, the Canada Council, the SCM Corporation, and a number of corporations as well as the two sponsoring institutions provided financial support.

The aims of this season's excavation have been to complete work on the Late Minoan houses on the hilltop, to explore further the earlier, Middle Minoan houses on the hillside, and to continue exploration of the Greek sanctuary to the south now that a new area for excavation has been made available. For our previous season's report, see *Hesperia* 48 (1979), p. 145-173. During the process of work this summer we have made three unusual finds: an interesting MM storeroom with all its contents abandoned after a destruction, a monumental Minoan building of proportions hitherto unknown at our site, and a Greek temple of a traditional Cretan form. The temple overlies an earlier sanctuary with numerous important small finds including bronzes and decorated pottery.

On the hilltop to the north we have completed cleaning almost all of five Minoan houses built, presumably, in the LM I period and abandoned in LM IIIB. Work in this area has revealed a place for bathing and an interesting sottoscala pottery and stone tool deposit as well as major exterior house walls. Now that a significant sample of domestic architecture on the hilltop has been excavated, work there will cease and will be replaced in succeeding seasons by study in preparation for final publication.

On the central part of the hillside to the south, excavation of the LM building of seven rooms is now completed. During cleaning and sounding one of the rooms was found to have a bathroom. The clarification of the many structural phases of the house has progressed considerably. We are now in a position to prepare its publication.

Our chief aim on the hillside, however, was to explore the lower, MM levels known to underlie the entire area. A sounding, begun east of the LM house last year, was continued. In this area we made the fortunate discovery of an extremely well preserved room of early MM date with walls alongside it preserved over 3 m. high. This room was almost empty, but a MM III room directly to the west and at a higher level contained an astounding amount of pottery. All the pottery was buried and abandoned in the MM III (post-kameres) period when the house collapsed, precipitating slabs of the second story floor down into a storeroom below (P l. 196 b). This room, of which only the north-south dimension (4.25 m.) can be determined now, lies around 1.80 m. below the floor level of the LM building on the west. The storeroom may belong to the house of which walls and rooms had been discovered during earlier seasons.

In the storeroom, limestone slabs, found tilted within the fill where they had come to rest, had smashed the larger vessels below. One of the pithoi in the southeast corner of the room, however, was essentially intact. There were six pithoi set next to the

walls, four decorated with drip motifs. Around the pithoi were found over thirty smaller vessels: cups, small and large amphorae, pitchers and rhyta (P l. 196 c). Rarest were the rhyta of various shapes. A conical rhyton is particularly beautifully decorated with horizontal red bands and a palm leaf in white. The decoration is paralleled only on a fragmentary rhyton from Sir Arthur Evans' excavations at Knossos. This group of intact pottery now comprises one of our richest MM deposits and is being carefully examined. The circumstances of its burial may indicate a destruction, perhaps by earthquake, in the MM III period.

Exploration of the Classical-Hellenistic sanctuary continued south of the Minoan houses in an area where expropriation and the owner's permission have made it possible to expand our scope (P l. 197 a). The results have been both surprising and spectacular. In the altar court, for instance, two more built altars have been discovered (c. $1,40 \times 2,15$ and $1,25 \times 2,33$ m., respectively, and each about 0,60 m. high). These altars lie directly south of the two discovered in previous seasons. Although we have not yet determined their date, the altars were probably built in the Hellenistic period and together represent a symmetrical arrangement rare, if not unique, in Graeco-Roman times. More important than the altars was the discovery of the temple just west of the two northern altars. The temple forms the focus around which the altars and other subsidiary structures were arranged.

The temple, dedicated to a god or gods that still remain to be determined, constitutes the southern room of Building A. Both of the large rooms in Building A are similar in plan having large central hearths, benches that run around the interiors, and entrances opening eastwards onto the court. In both cases, unfortunately, most of the exterior walls were robbed out to the foundations. The southern room was the larger (7,45 north-south by 10,23 east-west versus 6,67 north-south by 9,57 m. east-west) and was better appointed. Larger blocks were used in its exterior walls, and it is paved with floor slabs. It is provided with a central hearth ($1,07$ north-south by $1,46$ east-west versus $1,40$ by $2,35$ m. in the northern room) and two large column bases set on axis (P l. 197 b). This plan is closely comparable to the earlier temples at Prinias and Dreros. Along the western wall of the southern room there is a platform of fine masonry (0,94 m. high) with a fine base moulding instead of a bench as in the northern room of Building A. Upon this platform, it is clear from the cuttings, was once set one or more statues. No doubt the chief cult statue of the sanctuary stood here. Only a bone eye of the statue has been discovered.

Within the temple there is ample evidence for its use after the remainder of the sanctuary was deserted

due to a catastrophe with burning in the 2nd cent. B.C. The destruction can be attributed to Gortyn's destruction of Phaistos, c. 150 B.C. Perhaps rebuilding was involved and, in any case, the temple was being used as late as A.D. c. 125 to judge from the many lamps of that date found within it. Numerous partially preserved tables of offerings, one possibly a reused Minoan lamp (P l. 197 c), attest to the room's function for worship. The fragmentary inscriptions might illuminate the identity of the sanctuary but first must be studied more carefully. Towards the end of the room's use, the floor level of the temple was raised and smaller fireplaces replaced the earlier hearth.

We made a series of soundings below the slab floor partially to help determine the date of the building. The most significant probe was around the westernmost column base which was found to be resting not on a proper foundation but directly upon an earlier hearth built of slabs enclosing an area about $0,57 \times 0,80$ m. (P l. 198 a-b). The hearth was filled with ash and burnt bone fragments when found and might be considered a hearth-altar. To its west were found rings, bronze strips (from a shield decoration?) and fragments of 8th-7th cent. B.C. clay vessels. Some of the vessels are intact. A few black glaze vessels are decorated in an unusual technique of incision depicting figures, among others, of warriors and a prothesis scene.

This same hearth was found built upon still another altar (P l. 198 b). This altar consists of a large triangular slab with three rectangular cuttings, in a row, into which three squared tapering slabs were set with tenons. In the interstice of the southern two slabs was found a faience Egyptian goddess set above a fine Archaic bronze horse. In the other gap between slabs, to the north, was a small faience figure, probably of a Pharaoh. Behind the three slabs on the west was a bronze bull, then another vertical slab apparently set in as an afterthought and, beyond that, a large carbonized wooden bowl still set in the ground where it had been burnt. On the east, in front of this curious and important altar with its three uprights, is a series of three blocks set on the floor.

In conclusion, we have found a temple of a known Cretan type with an unusually well preserved interior. This discovery helps fill out our picture of the Greek sanctuary at Kommos. It is also clear from the sounding within the temple that the temple was built intentionally on an earlier sacred site with a direct physical connection between the two demonstrated by the setting of the column base on the hearth. The details of the evolution of the temple and the significance of the first (lowest) altar, however, are not yet clear and must be investigated through further research as well as excavation elsewhere in the sanctuary.

West of the temple on the slope leading down to the

beach, there are at least three Minoan buildings of similar orientation (P I. 198 c). The southern two are separated by a broad east-west corridor leading up from the shore. The buildings were discovered in deep sand during an exploratory sounding designed to determine what, if any, harbor structures might have been built at this strategic point between the town and the shore, not far from the Minoan stepped ramp discovered in earlier seasons. Parts of the western walls of these buildings have been destroyed by erosion, probably by the sea. The other walls, built in a monumental manner unlike most of the houses so far discovered and reminiscent of palatial technique, are often over 2 m. high. North of the corridor mentioned, we have partially excavated a large room, at least 5.57 north-south \times 5 m., east-west, of which the floor level was raised significantly during the LM III period. The upper floor and wide threshold on the south, as well as part of the corridor, had well preserved LM III storage and cooking pots upon them. At an earlier time the building had an entrance 1.70 m. wide on the north, and people entering walked

upon enormous, well worn floor slabs decorating the interior.

The primary function of the building is still unclear as is its more exact date of construction. It is doubtful that it could be a house because its character seems more public, even commercial in nature. It could, therefore, be dedicated to trade functions connected with the harbor's ships, but more evidence is needed before this is sure.

At present we have completed some of our early exploratory work in the Minoan levels, in particular, within the LM houses on the hilltop and hillside. We have also continued to explore the earlier MM houses on the hillside. The excavation of the MM houses is a major undertaking that will continue concurrently with future work in the sanctuary and the nearby monumental Minoan buildings which have just appeared. At the same time work on various types of small finds from all periods, especially the pottery, stone tools, and organic remains, continues and will lead to interesting conclusions concerning local domestic economy and ceramic chronology.

JOSEPH W. SHAW

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χανίων

Κατά το 1979 τελείωσαν οι εργασίες συγκόλλησης όλων των κεραμικών ευρημάτων από τις ανασκαφές του 1978 (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 364) και προχώρησαν ικανοποιητικά οι εργασίες καθαρισμού και συγκόλλησης κεραμικών ευρημάτων από τις έρευνες της χρονιάς (βλ. πιο κάτω). Παράλληλα προχώρησε με γοργό ρυθμό η καταγραφή όλων των ευρημάτων του 1978-79 και η προεργασία για τις εργασίες επανέκθεσης στο μουσείο. Η πραγματικά ταχεία πρόοδος της εργασίας οφείλεται κατά κύριο λόγο στις επιστημονικές βοηθούς Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Β. Νινιού και στις Μετ. Τσιποπούλου (μέχρι την ορκωμοσία της ως δόκιμης Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων), Στ. Μαρκουλάκη και Μ. Πωλογιώργη. Ακόμα στον εξαιρετο τεχνίτη-συγκολλητή Κ. Κωνσταντάκη και τη βοηθό του συγκολλητριά Β. Κωνσταντάκη και τέλος στις σχεδιάστριες Β. Κατσικανδράκη, Μ. Μαντάκη και Μ. Μαρκαντωνάκη.

Παράλληλα συνεχίστηκε η φωτογράφιση πήλινων, γυάλινων και πέτρινων αγγείων, χάλκινων αντικειμένων, πέτρινων και μαρμάρινων αγαλμάτων, αναγλύφων από παλιές και καινούργιες ανασκαφές και περισυλλογές και οργανώθηκε σωστά το φωτογραφικό αρχείο.

Τέλος συνεχίστηκε η συστηματική μελέτη της κεραμικής που προέρχεται από τις ανασκαφικές έρευνες στο Καστέλλι Χανίων (1966-1978).

Συλλογή Μητσοτάκη

Στις 16 Ιουλίου δόθηκε από το ΥΠΠΕ άδεια κατάρτισης ιδιωτικής συλλογής αρχαίων στα Χανιά, στους Κωνστ. και Μαρ. Μητσοτάκη.

Μέχρι το τέλος της χρονιάς μπήκαν στη συλλογή 118 αντικείμενα, από τα οποία 98 πήλινα, 19 λίθινα και 1 χάλκινο· τα περισσότερα προέρχονται από την Κρήτη και μάλιστα την ανατολική.

Πήλινα: τα περισσότερα αγγεία ανήκουν στον 6ο-4ο αι. π.Χ.· από την ίδια εποχή υπάρχουν και έξι ειδώλια· σημαντική επίσης είναι η ομάδα των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών αγγείων· πολύ λιγότερα είναι τα αγγεία της προϊστορικής εποχής (ΠΜ, ΜΜ και ΥΜ)· υπάρχουν επίσης ανάγλυφο πιθάρι, δύο ρωμαϊκοί λύχνι και ένα βυζαντινό πινά-

κιο. Λίθινα: μια μικρή ποικιλία γνωστών μινωικών τύπων. Μετάλλιο: χάλκινο εγχειρίδιο ανατολικού τύπου.

Η όλη εργασία καθαρισμού, συγκόλλησης, συντήρησης και καταγραφής των αντικειμένων γίνεται στο εργαστήριο της Εφορείας και κατόπιν τα αρχαία μεταφέρονται στο σπίτι των συλλογέων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καστέλλι Χανίων

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Φέτος η κοινή ελληνοσουηδική έρευνα κράτησε μόνο μια εβδομάδα και περιορίστηκε σε καθαρισμούς και μικρές δοκιμαστικές τομές στον ήδη σκαμμένο χώρο (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 364 κ.ε.), με διευθυντή ανασκαφής τον Γ. Τζεδάκι. Πήραν μέρος από τη σουηδική πλευρά ο Erik Hallager και η Helle Vandkilde και από την ελληνική πλευρά η επιστημονική βοηθός Β. Νινιού, ενώ αρχιτεχνίτης ήταν ο εξαιρετικά έμπειρος Σπ. Βασιλάκης.

Αντικειμενικός σκοπός της έρευνας ήταν ο έλεγχος των πρωιμότερων στρωμάτων και οικοδομικών λειψάνων, χωρίς να καταστραφούν τα οικοδομήματα της ΥΜ Ι περιόδου.

Αρχικά σκάφτηκε μικρός χώρος ανάμεσα στο δωμάτιο Α του σπιτιού Ι και στο ΜΜ σπίτι, όπου το 1971 είχε βρεθεί η ΠΜ ΙΙ εστία (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 635-37), κατασκευασμένη από πηλό, επάνω στο πήλινο πάτωμα.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε ΠΜ τοίχος και μικρό κομμάτι πήλινου διαπέδου, ακριβώς δίπλα στο δυτικό τοίχο του ΜΜ σπιτιού.

Σε βάθος 2,96 μ. Δ. και Β. της εστίας αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ΠΜ ΙΙ διαπέδου, χωρίς όμως να βρεθούν τα όριά του (Πί ν. 199 α)· μόνο στα ΒΑ. ορίζεται από τοίχο, σωζ. ύψ. 0,60 μ., που διατηρεί τμήμα του επιχρίσματός του. Επάνω στο πάτωμα βρέθηκε μία ΠΜ πρόχους.

Στη συνέχεια έγινε μια μικρή δοκιμαστική τομή, διαστ. 1 × 1,30 μ., στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου G (σπίτι Ι). Εδώ βρέθηκε η υποθεμελίωση του κατωφλιού του δωματίου G και χαμηλότερα τμήμα τοίχου της ΜΜ περιόδου. Επίσης η τομή έδωσε δεκαπέντε κύπελλα και αρκετά ΥΜ και ΠΜ όστρακα.

Οδός Καντανολέων (οικόπεδο Ε. Λούπη)

Στη δοκιμαστική ανασκαφή που προηγήθηκε της οικοδόμησης, πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Μ. Τσιποπούλου.

Ανοίχτηκαν δύο τάφροι, διαστ. 3 × 3 μ., που έδωσαν νεωτερικά αρχιτεκτονικά λείψανα και κινητά ευρήματα. Στο βάθος των 3 μ. αποκαλύφθηκαν όστρακα ΥΜ ΙΙΙ και ορισμένα υπομινωϊκά, ανακατεμένα με άλλα ιστορικών χρόνων, όχι όμως και οικοδομικά ίχνη.

Χανιά

Οδός Μπονιαλή 26 (οικόπεδο Μουσουράκη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση πολυκατοικίας, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκής εποχής. Μετά από αυτοψία, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή στο χώρο που θα καλύψει η οικοδομή στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Β. Νινιού. Αποκαλύφθηκε μεγάλο, πλακόστρωτο δάπεδο, σωζ. διαστ. $6 \times 3,80$ μ., φτιαγμένο από ακανόνιστες πλάκες και καταστραμμένο από παλιά σε τμήμα της βόρειας πλευράς που θα ήταν μάλλον αυλή ρωμαϊκού σπιτιού. Οριζόταν από δύο λασπόχτιστους τοίχους: έναν στα Β. (σωζ. μήκ. 2,50, πλ. 0,50 μ.), σε απόσταση 1 μ. από το πλακόστρωτο. Οι τοίχοι αυτοί είχαν υποστεί μικροκαταστροφές από τούρκικα προσκτίσματα.

Παράλληλα ανοίχτηκαν μερικές δοκιμαστικές τομές, για να ερευνηθεί ο χώρος σε βάθος, αλλά βρέθηκαν μόνον όστρακα.

Η ανασκαφή έδωσε θραύσματα από γυάλινα αγγεία και χάλκινα αντικείμενα καθώς και έξι νομίσματα, από τα οποία τα τρία ήταν φθαρμένα ενώ τα άλλα ήταν: 1. Σηστέριος Ιουλίας Μαρμαίας, 228 μ.Χ. 2. Αντωνιανός Πρόβου, νομισματοκοπέου Σισκίας. 3. Νόμισμα εποχής Μ. Κωνσταντίνου, νομισματοκοπέου Κυζίκου, 324-330 μ.Χ.

Οδός Περίδου 14 (οικόπεδο Φρατζεσκάκη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων ρωμαϊκής εποχής και αποφασίστηκε η διενέργεια δοκιμαστικής ανασκαφής στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Μ. Πωλογιώργη. Στο οικόπεδο είχε ήδη τελειώσει η εκσκαφή με μηχανικό εκσκαφέα μέχρι βάθος περίπου 5 μ. από την επιφάνεια του δρόμου.

Ύψωμα είχε μείνει μικρή έκταση στη βορειο-ανατολική γωνία του οικοπέδου, διαστ. $5 \times 4,70$ μ., όπου είχε γίνει καταστροφή και από κολώνες της παλιάς οικοδομής που κατεδαφίστηκε. Στην έκταση αυτή, κάτω από στρώμα, πάχ. 0,40 μ., με τούρκικες ταφές, ερευνήθηκε τμήμα δύο δωματίων σπιτιού ρωμαϊκής εποχής.

Στο δωμάτιο 1, σωζ. διαστ. $4,40 \times 2$ μ., βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο πολύ καταστραμμένο και τμηματικά σωζόμενο σε διάφορα βάθη. Κομμάτι ψηφιδωτού στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου 1 έφερε μέσα σε τετράγωνο πλαίσιο παράσταση κρατήρα με μαύρες ψηφίδες σε λευκό φόντο. Άλλο κομμάτι φέρει γεωμετρικά σχέδια (τρίγωνα εναλλάξ λευκά και μαύρα). Πάνω στο ψηφιδωτό βρέθηκε χάλκινο νόμισμα (φόλλις Κωνσταντίνου Β', νομισματοκοπέου Κυζίκου, 330-335 μ.Χ.).

Το δωμάτιο 2, σωζ. διαστ. $4,50 \times 3$ μ., είχε μαρμαροθετημένο δάπεδο που σωζόταν μόνο στο νοτιο-ανατολικό τμήμα του, σωζ. διαστ. $1,40 \times 1,10$ μ.

Στην υπόλοιπη έκταση του δωματίου 2 βρέθηκαν μόνο τα αποτυπώματα των πλακών πάνω στο υπόστρωμα.

Από τα ευρήματα σημαντικότερα είναι δύο χάλκινα νομίσματα: 1. Πάνω στο υπόστρωμα του μαρμαροθετημένου δαπέδου, aes IV Βαλεντινιανού Β', 383-392 μ.Χ., πίσω τύπος: *SALVS REIPUBLICAE*, νομισματοκοπέο φθαρμένο. 2. Στην επίχωση υψηλότερα από το δάπεδο νόμισμα Αράδου Φοινίκης, 2ος αι. π.Χ. (SNG Cop, αριθ. 68-69).

Από τους τοίχους των δωματίων βρέθηκαν μόνον ο ενδιάμεσος τοίχος των δωματίων 1 και 2, σωζ. μήκ. 4,50, μεγ. ύψος 0,48 μ. και μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του δωματίου 2, σωζ. μήκ. 0,80 μ. Είναι χτισμένοι με ακανόνιστες πέτρες, πλίνθους, κομμάτια κεραμιδιών και κομμάτια από μαρμαρόπλακες και επιχρισμένοι με σοβά. Τέλος σε δοκιμαστική τομή ερευνήθηκαν τα κατώτερα στρώματα, όπου δε διαπιστώθηκε ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων παλιότερης φάσης.

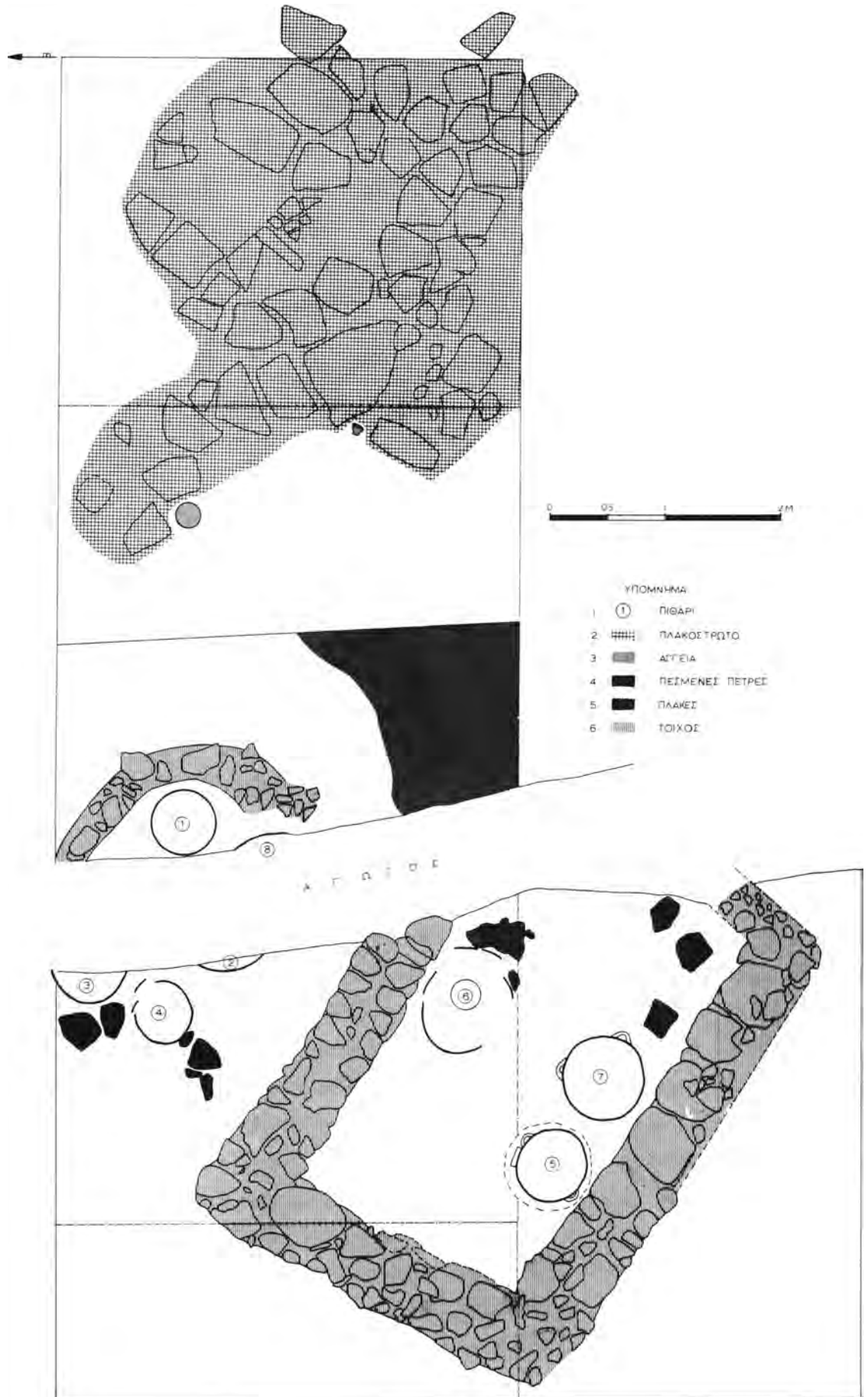
Νεροκούρου Χανίων

Κατά τη διάνοιξη αρδευτικού αγωγού σε χωράφι της Γεωργικής Υπηρεσίας κοντά στη συμβολή του νέου εθνικού δρόμου και του κοινοτικού προς Νεροκούρου βρέθηκε και άλλη μινωϊκή εγκατάσταση που βρίσκεται 300 μ. περίπου στα ανατολικά από τη γνωστή εγκατάσταση (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 329 κ.ε.: 33 (1978): Χρονικά, σ. 369, συγκρότημα Ι). Τις πρώτες ενδείξεις έδωσαν λίγες πλάκες που ανασύρθηκαν από τον εκσκαφέα και κομμάτια πιθαριών. Στις παρειές του αγωγού διαγράφονταν σε τομή τρία τουλάχιστον πιθάρια in situ.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε από την Εφορεία με συμμετοχή της επιστημονικής βοηθού Στ. Μαρκουλάκη, αποκάλυψε τμήμα οικοδομήματος με δύο αποθηκευτικούς χώρους και ένα πλακόστρωτο δάπεδο (συγκρότημα ΙΙ) (Σ χ ε δ. 1). Το σκάμμα, που δημιουργήθηκε από την ενοποίηση και προέκταση δύο αρχικών τάφρων που ανοίχτηκαν από τη μια και την άλλη πλευρά του αγωγού, κάλυψε συνολική έκταση περίπου 54 τ.μ. Το πλακόστρωτο δάπεδο που αποκαλύφθηκε στ' ανατολικά του χαντακιού, κάτω από επίχωση λίγων μόνο εκατοστών, αποτελείται από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες όμοιες μ' εκείνες των δαπέδων του συγκροτήματος Ι και σώζεται σ' έκταση σχεδόν 13 τ.μ.

Πάνω στις πλάκες βρέθηκαν θραύσματα τριποδικού αγγείου και κυπέλλων και ένα ολόκληρο κωνικό κύπελλο.

Δυτικά του πλακόστρωτου, στην ίδια πλευρά του αγωγού, βρέθηκε ένα πιθάρι (Ι) (Π ι ν. 199 β) που περιβαλλόταν από έναν ημικυκλικό τοίχο καταστραμμένο και στα δύο άκρα του από τον εκσκαφέα. Δίπλα του σε βάθος 0,43 μ. βρέθηκε πεσμένο ένα

Σχέδ. 1. Χανιά. Νεροκούρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρυτό. Στην ίδια παρειά του αγωγού φαινόταν το αποτύπωμα άλλου πιθαριού που προφανώς καταστράφηκε από τη διάνοιξη του χαντακιού. Στην απέναντι πλευρά του χαντακιού βρίσκονταν θαμμένα στη θέση τους μέσα στο χώμα τρία πιθάρια (2-4) πολύ κοντά το ένα στο άλλο (Πί ν. 199 γ). Απ' αυτά τα δύο είχαν σπάσει, περίπου στο μισό τους, από τον εκσκαφέα. Το πιθάρι 4 ήταν σχεδόν ολόκληρο, σπασμένο στο ύψος του χείλους, πιθανόν από τις συχνές καλλιέργειες στο χώρο, γεμάτο χώμα που περιείχε λίγα κομματάκια κάρβουνου. Ο χώρος των πιθαριών αυτών κατά την ανασκαφή ονομάστηκε δωμάτιο Ι αλλά τα αρχιτεκτονικά ίχνη προς το παρόν τουλάχιστον δεν είναι τόσο σημαντικά, ώστε να δικαιολογούν την ύπαρξη δωματίου. Αντίθετα δίπλα τους, προς Ν., αποκαλύφθηκε μια μικρή αποθήκη χτισμένη με τοίχους από αργολιθοδομή που σώζονται μέχρι ύψος 0,90 μ. Έχει προσανατολισμό ΒΑ. προς ΝΔ. ενώ ο προσανατολισμός του συγκροτήματος Ι είναι από Β. προς Ν.

Ο ανατολικός τοίχος της αποθήκης είχε καταστραφεί από τον εκσκαφέα. Τα ευρήματα στο χώρο αυτό ήταν πολλά και ενδιαφέροντα: τρία πιθάρια in situ (5-7) μισοσπασμένα — από το πιθάρι 7 έλειπε μόνο το χείλος — και με τη γνωστή σχοινοειδή διακόσμηση (Πί ν. 199 δ). Στην επίχωση του δωματίου ανάμεσα στα πιθάρια βρέθηκαν πεσμένα σε διάφορα επίπεδα είκοσι έξι αγγεία. Απ' αυτά τα δύο ήταν στη θέση τους: ένας αμφορέας τοποθετημένος πάνω σε μικρή πλάκα σε βάθος 0,95 μ. ανάμεσα στα πιθάρια 5 και 7 και ένα κυλινδρικό κλειστό αγγείο με τρεις λαβές γερμένο στο πλάι του πιθαριού 5 σε βάθος 0,80 μ. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι αποθηκευτικοί χώροι είναι υπόγειοι σε σχέση με το πλακόστρωτο δάπεδο (Πί ν. 200 α) (ο πυθμένας των πιθαριών πατούσε 0,80-0,90 μ. χαμηλότερα).

Η κεραμική γενικά είναι άβαφη και μοιάζει τόσο στα σχήματα (υπάρχουν λίγοι μόνο νέοι τύποι αγγείων) όσο και στον πηλό με την κεραμική από το συγκρότημα Ι, πράγμα που δείχνει ότι και τα δύο κτίσματα ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι) (Πί ν. 200 β, δ-ζ).

Σε δοκιμαστική τομή που έγινε σε απόσταση 40 μ. περίπου ΒΔ., βρέθηκε πολύ ενδιαφέρουσα ΠΜ κεραμική. Σκάφτηκε ένας λάκκος που άρχιζε 0,60 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του εδάφους και είχε έντονα ίχνη φωτιάς και άφθονα όστρακα από τα οποία συγκολλήθηκε ένας μεγάλος ΠΜ κρατήρας (Πί ν. 200 γ) με διακοσμητικές μικρές τρύπες γύρω στο χείλος.

Η συνέχιση της έρευνας ως συστηματικής τόσο στη δεύτερη εγκατάσταση όσο και στο λάκκο με την ΠΜ κεραμική θα γίνει τον επόμενο χρόνο μέσα στα πλαίσια της ελληνο-ιταλικής ανασκαφής στην περιοχή Νεροκούρου.

Καστέλλι Κισάμου

Οικοπέδο Καλογριδάκη

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ρωμαϊκού νεκροταφείου, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφτεί το 1978 στο οικοπέδο Ι. και Μ. Φαντάκη που βρίσκεται στην απέναντι πλευρά του δρόμου (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 370). Στην έρευνα που διενεργήθηκε σε δύο φάσεις πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Β. Νινιού και Μ. Παωλογιώργη.

Συνολικά σκάφτηκαν τέσσερις τάφοι, από τους οποίους ο ένας μόνο ήταν ασύλητος. Τάφος 1. Χτιστός, θαλαμοειδής, διαστ. 3,20 × 5,70, μεγ. σωζ. ύψ. 1,77 μ., παραλληλεπίπεδος (Πί ν. 201 α). Φέρει επίχρισμα σε όλες τις εσωτερικές του επιφάνειες. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου κι έχει προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ. Η οροφή του δε σώζεται, αλλά όπως φαίνεται από τη δυτική μακριά πλευρά του, πρέπει να ήταν καμαροσκεπής-πετρόχτιστη. Το δάπεδο είναι στρωμένο με ασβεστοκονίαμα, ανάμειχτο με λίγο κουρασάνι και χαλίκια και είναι καταστραμμένο στο κέντρο. Δύο μικρά πεζούλια βρίσκονται το ένα προς Δ. και το άλλο προς Β. αριστερά της εισόδου, που έχει πλάτος 0,63 μ. και είναι ασύμμετρα τοποθετημένη προς Δ. (Πί ν. 201 α).

Ο τάφος ήταν γεμάτος μπάζα, με πολλά κόκαλα, όστρακα και κομμάτια από γυάλινα αγγεία και χαλκό. Περιείχε επίσης πέντε ακέραιες, γυάλινες δακρυδόχες, ένα γυάλινο πουλί, πέντε πήλινα αγγεία και πέντε νομίσματα. Το ένα από τα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα στον τάφο, τον χρονολογεί στον 1ο αι. μ.Χ. Είναι από το νομισματοκοπείο της Κνωσού, εποχής Καλιγούλα και Γερμανικού, 37-41 μ.Χ.

Επίσης από το επιφανειακό στρώμα, πάνω από το χώρο του τάφου 1, έχουμε ένα νόμισμα 2ου αι. μ.Χ. εποχής Αδριανού (Κρήτη ρωμαϊκή επαρχία).

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής, μικρός παιδικός τάφος, στο βορειοδυτικό χώρο του οικοπέδου, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., διαστ. 0,30 × 0,80, μεγ. σωζ. ύψ. 0,30 μ.

Ήταν γεμάτος χώμα και περιείχε μόνο ένα μικρό κόκαλο. Στο δάπεδο είχε στρώση από κεραμίδες, από τις οποίες σώζεται η μία, και είχε άλλες κοίλες, όρθια τοποθετημένες στις μακριές πλευρές του για κάλυψη.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και κάτω από οικοδομικά λείψανα δύο αλληπάλληλων φάσεων (παλαιοχριστιανική και υστερορωμαϊκή) ερευνηθήκαν δύο ακόμα τάφοι.

Τάφος 3. Υπέργειος, χτιστός, ορθογώνιου σχήματος, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. (Πί ν. 201 β). Εσωτερικά είχε επίχωση με φιλό χώμα μέχρι βάθος 0,62 μ. από την οροφή. Η είσοδος είναι στη δυτική στενή πλευρά. Για την κατασκευή χρησιμοποιήθη-

καν μεγάλες ορθογώνιες δουλεμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών. Η στέγη του είναι δίρριχτη εξωτερικά (έχουν αφαιρεθεί αρκετές πέτρες σε μεταγενέστερη φάση) και επίπεδη εσωτερικά. Την είσοδο έφραζε μεγάλη κάθετα τοποθετημένη πλάκα, διαστ. ύψ. 1,20, πλ. 1, πάχ. 0,08 μ. (Πί ν. 201 γ). Οι παραστάδες της εισόδου είναι χτισμένες με πελεκημένες πέτρες διαφόρων μεγεθών, άλλες δρομικές και άλλες μπατικές.

Ύψος παραστάδων 0,90-0,98 μ. Η βόρεια έχει πλάτος 0,47 μ. και προεξέχει προς Ν. από τη βόρεια μακριά πλευρά του τάφου, κατά 0,26 μ. Η νότια παραστάδα, πλ. 0,25-0,40 μ., αποτελεί συνέχεια της νότιας μακριάς πλευράς. Το ανώφλι είχε αφαιρεθεί κατά τη σύληση του τάφου· κατώφλι δεν υπήρχε. Το πλάτος της εισόδου είναι 0,66 μ. Η πρόσοψη έχει ύψος 1,67 μ.

Οι διαστάσεις του τάφου εσωτερικά είναι: μήκ. 2,30, πλ. 0,92, ύψ. 0,94 μ. Ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκε το φυσικό έδαφος. Εσωτερικά κατά τον άξονα του τάφου και σε επαφή με την ανατολική στενή και τη νότια μακριά πλευρά υπάρχει ιδιαίτερη «κατασκευή» από ασβεστοκονίαμα, διαστ.: μήκ. 1,70, πλ. 0,60, ύψ. 0,17 μ.: το ανατολικό στενό άκρο της «κατασκευής» είναι ελαφρά υπερυψωμένο ως προσκεφάλι· πιάνει το μεγαλύτερο μέρος του τάφου και προφανώς χρησίμευε για την απόθεση του νεκρού. Στο βόρειο τοίχωμα, σε απόσταση 2,20 μ. από την είσοδο και 0,22 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του τάφου, σχηματίζεται χτιστή ορθογώνια κόγχη, διαστ. 0,50 × 0,47 × 0,33 μ. Δεύτερη κόγχη υπάρχει στο νότιο τοίχωμα, σε απόσταση 1,27 μ. από την είσοδο και 0,03-0,05 μ. ψηλότερα από την «κατασκευή», διαστ. 0,42 × 0,46 × 0,37-0,40 μ.

Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου, ανάμεσα στο βόρειο τοίχωμα και στη βόρεια παραστάδα βρέθηκε λάκκος, που περιείχε πολλά κόκαλα και τουλάχιστον δύο κρανία, διαστ. λάκκου 0,70 × 0,48, βάθ. 0,25 μ. Ο τάφος είχε συληθεί και κανένας από τους σκελετούς δε βρέθηκε ολόκληρος. Πάνω στην «κατασκευή» βρέθηκαν λίγα κόκαλα από διαλυμένο σκελετό και το κρανίο προς Α. Κόκαλα από δεύτερο σκελετό βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του τάφου ανάμεσα στην «κατασκευή» και στο βόρειο τοίχωμα. Το κρανίο ήταν επίσης προς Α.

Ευρήματα: πάνω στην «κατασκευή» βρέθηκε κομμάτι ξύλου μαζί με κομμάτι χαλκού (ίσως τμήμα κλειδαριάς) και χάλκινο καρφί· πιθανώς ήταν μικρό ξύλινο κιβώτιο με επένδυση από χαλκό. Στη νότια κόγχη: πήλινο λυχνάρι, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας και στρογγυλή χάντρα. Στη βόρεια κόγχη βρέθηκαν μόνο κόκαλα, που πιθανώς τοποθετήθηκαν εκεί κατά τη σύληση του τάφου.

Στο δάπεδο του τάφου: κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας, τέσσερα κεφάλια σιδερένιων καρφιών και χάλκινο νόμισμα Κνωσού(;), εποχής Καλιγούλα και

Γερμανικού, που χρονολογεί τον τάφο στο α΄ μισό του Ιου αι. μ.Χ. Ο λάκκος εκτός από κόκαλα περιείχε: θραύσματα γυάλινου αγγείου, ακέρατη γυάλινη δακρυδόχο, δύο χάλκινα κλειδιά, χάλκινο καρφί, χάλκινη λαβή αγγείου, σιδερένιο κεφάλι καρφιού, φύλλο από λεπτό έλασμα χρυσού (πιθανώς προέρχεται από στεφάνι), δύο χάλκινα νομίσματα (πολύ φθαρμένα). Σε απόσταση 1,80 μ. βόρεια του τάφου 3 αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος λατομημένος. Είναι πιθανό λοιπόν οι πέτρες των τάφων του νεκροταφείου να προέρχονται από το πολύ κοντινό αυτό σημείο.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., διαστ.: μήκ. 1,30, εσωτ. πλ. 0,50, ύψ. 0,38 μ. (Πί ν. 201 δ-ε). Μεγάλες κοίλες κεραμίδες είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος των δύο μακριών πλευρών έτσι, ώστε να ενώνονται στο ανώτερο σημείο και να καλύπτουν τον τάφο. Εξωτερικά μικρές πέτρες στήριζαν τις κεραμίδες. Ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκε το φυσικό έδαφος. Ο σκελετός ήταν αποσπασμένος με το κρανίο προς Α. Ο τάφος 4 ήταν ασύλητος και περιείχε: τέσσερις γυάλινες δακρυδόχους, κοκάλινη περόνη, μικρή κοκάλινη κυλινδρική πυξίδα, ένα χάλκινο νόμισμα Κνωσού, εποχής Κλαυδίου και Μεσσαλίνας. Ασημένιο νόμισμα Γόρτυνας, εποχής Τιβερίου βρέθηκε στο στόμα της νεκρής.

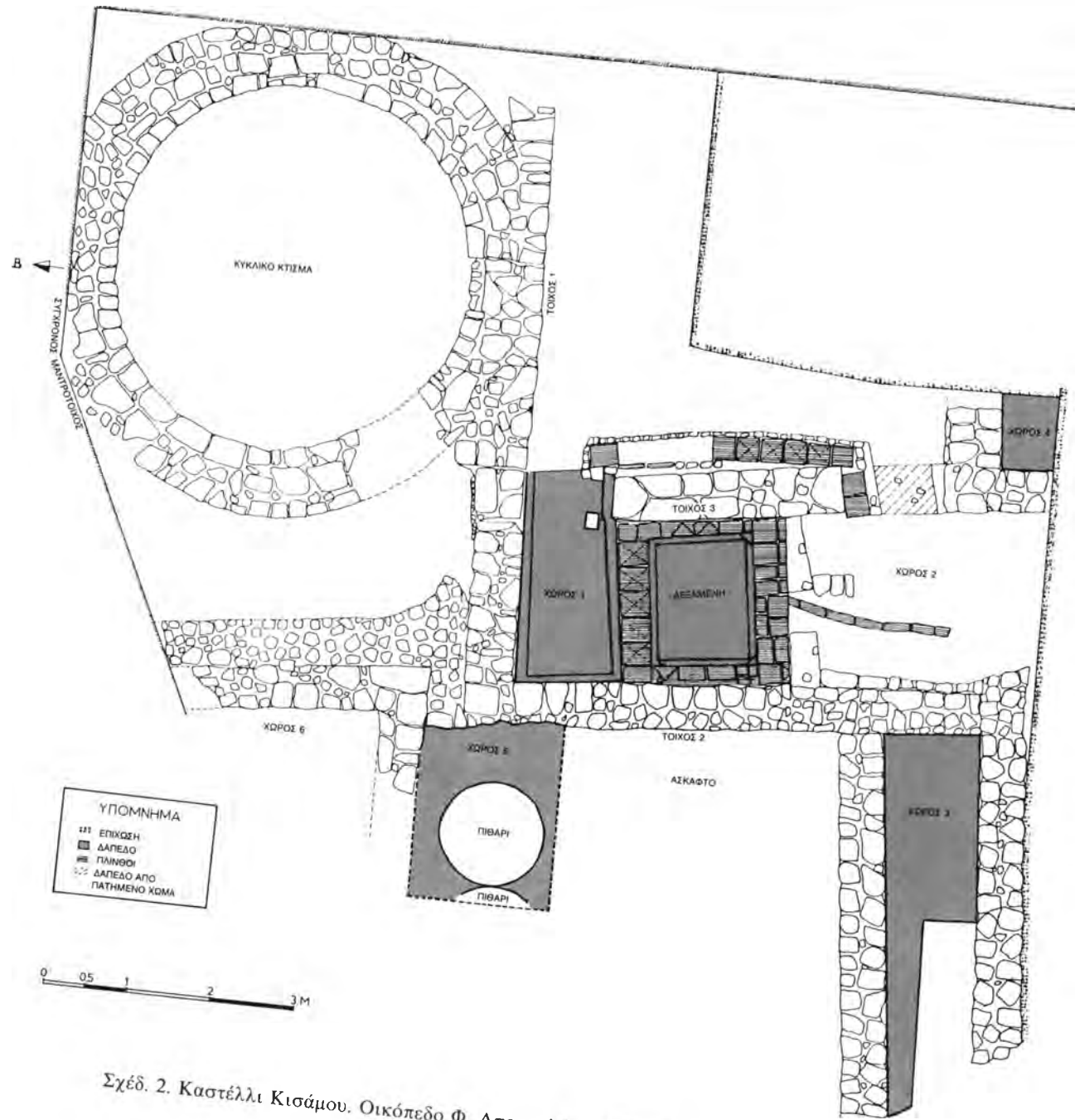
Έτσι ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του Ιου αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα από δεξαμενές και αποθηκευτικούς χώρους ρωμαϊκής περιόδου που ίσως ανήκουν σε συγκρότημα λουτρών (Πί ν. 202 α).

Στην έρευνα πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Μ. Παλογιώργη. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνηθήκη κυκλικό κτίσμα, εσωτ. διαμ. 4,20-4,30 μ. (Σχ έ δ. 2). Η τοιχοδομία φέρει ακατέργαστες πέτρες μέτρου μεγέθους· εσωτερικά, στην περιφέρεια του κύκλου, σε πάχος 0,25 μ., έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό ασβέστης. Η εσωτερική όψη φέρει επίχρισμα με κονίαμα, που σώζεται σε ελάχιστα σημεία. Δάπεδο δε βρέθηκε. Το πλάτος του κυκλικού τοίχου είναι 0,80 μ., και η ανωδομή σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 1,14 μ. Στο νότιο τμήμα του κυκλικού κτίσματος, όπου και η είσοδος του, εφάπτεται ευθύγραμμος τοίχος (τοίχος Ι), με κατεύθυνση από Α. προς Δ., μήκ. 7,50 και πάχ. 0,60 μ., λασπόχτιστος, η ανωδομή του οποίου σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 0,85 μ.

Στο κυκλικό κτίσμα βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα: α) μικρή χάλκινη υποδιαίρεση, 5ου αι. μ.Χ. (βλ. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 150, αριθ. 78-82)· β) αρχαίο ελληνικό φθαρμένο, πρόσθια όψη· παράσταση ασαφής-οπίσθια, αμφορέας· γ) Κνωσού, εποχής Καλιγούλα και Γερμανικού.

Σχέδ. 2. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ο τοίχος 1 προς Δ. γωνιάζει με άλλον (τοίχος 2), όμοιας τοιχοδομίας, μήκ. 6,60 και πάχ. 0,50-0,58 μ. Η ανωδομή του σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 1,71 μ. Ο τοίχος 2 αποτελεί το δυτικό τοίχο των εξής χώρων:

Χώρος 1. Είναι επιμήκης, διαστ. μήκ. 2,40, πλ. στο δυτικό τμήμα 1,30 και στο ανατολικό 1,10 μ. Η είσοδος του χώρου 1 βρίσκεται στα ΒΑ., στον τοίχο 1, και έχει διαστάσεις 0,60 × 0,66 μ. το δάπεδο αποτελείται από οστρακοκονίαμα, με το οποίο είναι επιχρισμένοι εσωτερικά και οι τοίχοι του χώρου αυτού. Ταινία, ομοίως από οστρακοκονίαμα περιβάλλει τις τρεις πλευρές του δαπέδου (βόρεια, δυτική και νότια), πλ. 0,10-0,12 μ. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου 1 σχηματίζεται στο δάπεδο τρύπα, διαστ. 0,12 × 0,18 μ., προς την οποία το δάπεδο παρουσιάζει κατωφερική κλίση κατά 0,12 μ. Από την τρύπα αυτή ξεκινάει χτιστός αποχετευτικός αγωγός με μικρές πέτρες και κάθετα τοποθετημένες πλίνθους. Όμοιες τετράγωνες πλίνθοι έχουν χρησιμοποιηθεί και για την κάλυψη του αγωγού.

Δεξαμενή. Νότια του χώρου 1 αποκαλύφθηκε δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 1,56 × 1,24 και εξωτ. 1,92 × 2 μ. Ο βόρειος τοίχος της δεξαμενής, που σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 0,62 μ. είναι μεσότοιχος του χώρου 1 και της δεξαμενής. Ο νότιος τοίχος σώζεται σε μεγ. ύψος 0,84 μ. Ο ανατολικός σε μεγ. ύψος 0,65 μ. και ο δυτικός, στον οποίο εφάπτεται και ο τοίχος 2, σε μεγ. ύψος 0,69 μ. Στον ανατολικό τοίχο της δεξαμενής εφάπτεται και ο τοίχος 3, πλ. 0,60 μ., που σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 0,91 μ. Η επάνω επιφάνεια των τοίχων της δεξαμενής φέρει επίστρωση με πλίνθους, όμοιες με εκείνες που αποτελούν την κάλυψη του αποχετευτικού αγωγού. Το δάπεδο της δεξαμενής είναι από οστρακοκονίαμα, με το οποίο είναι επιχρισμένοι εσωτερικά και οι τοίχοι. Ταινία από το ίδιο υλικό, πλ. 0,08-0,10 μ., περιτρέχει και τις τέσσερις πλευρές του δαπέδου, και κάθετες ταινίες καλύπτουν τις γωνίες των τοίχων εσωτερικά, πλην της βορειοδυτικής. Στο κέντρο περίπου της νότιας πλευράς της δεξαμενής, πάνω από την ταινία του δαπέδου σχηματίζεται κυκλική τρύπα, από την οποία ξεκινά πηλινός κυλινδρικός αγωγός, από μικρούς σωλήνες (Πίνακ. 202 β).

Χώρος 2. Βρίσκεται νότια της δεξαμενής και πιθανώς ήταν αυλή στην οποία κατέληγαν ο χτιστός αποχετευτικός αγωγός από το χώρο 1 και ο πηλινός αγωγός της δεξαμενής. Δάπεδο δε βρέθηκε. Η είσοδος στο χώρο αυτό βρίσκεται προς Α. και το κατώφλι αποτελείται από μικρές πέτρες και πατημένο χώμα, διαστ. 0,64 × 0,60 μ.

Χώρος 4. ΝΑ. της αυλής (χώρου 2) αποκαλύφθηκε ο χώρος 4, ο οποίος δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί πλήρως εξαιτίας της εκσκαφής που είχε προηγηθεί, στο τμήμα αυτό του οικοπέδου. Ο βόρειος τοίχος του χώρου 4 (αποκαλ. μήκ. 0,70, σωζ. ύψ. 1,09 μ.) και ο δυτικός τοίχος (αποκαλ. μήκ. 0,56, σωζ. ύψ. 0,64

μ.) φέρουν εσωτερικά επίχρισμα με οστρακοκονίαμα, από το οποίο αποτελείται και το δάπεδο του χώρου αυτού.

Ο τοίχος 2 αποτελεί τον ανατολικό τοίχο των εξής χώρων:

Χώρος 3. Βρίσκεται δυτικά της αυλής και είναι επιμήκης, διαστ. 4,60 × 1,15 μ. Το δάπεδο αποτελείται από οστρακοκονίαμα. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του νότιου τοίχου είναι 0,97, του βόρειου 1,16 και του ανατολικού 1,29 μ. Το δυτικό τμήμα του χώρου 3, όπου πρέπει να ήταν η είσοδος, καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα νόμισμα πολύ φθαρμένο. Το δεύτερο, Κρήτης ως ρωμαϊκής επαρχίας, εποχής Αντωνεϊνού Ευσεβούς.

Χώρος 5. Βόρεια του χώρου 3, ερευνήθηκε ενμέρει, εξαιτίας της εκσκαφής, που είχε προηγηθεί στο οικοπέδο, ο αποθηκευτικός χώρος 5, πλ. 4,75 μ. Ο βόρειος τοίχος του χώρου 3 είναι μεσότοιχος των χώρων 3 και 5. Το δάπεδο βρέθηκε 1,71 μ. βαθύτερα από το ψηλότερο σωζόμενο σημείο του ανατολικού τοίχου (τοίχου 2) του χώρου αυτού.

Επί του δαπέδου, κοντά στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 5 βρέθηκε in situ μεγάλο πιθάρι (Πίνακ. 202 γ), διαμ. στην κοιλιά 1,25 μ., και νότια αυτού υπόλειμμα από το σώμα άλλου.

Χώρος 6. Βόρεια του χώρου 5. Και εδώ εξαιτίας της εκσκαφής που προηγήθηκε, η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε. Ο ανατολικός τοίχος, πάχ. 0,56 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,80 μ., και ο νότιος, πάχ. επίσης 0,56, σε μήκος 1,56 μ. Ο νότιος τοίχος φέρει εσωτερικά τοιχογραφικό διάκοσμο με ταινίες διαφόρων χρωμάτων.

Μετά από δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχουν προγενέστερες οικοδομικές φάσεις.

Οικόπεδο Μυλωνάκη

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την οικοδόμηση σπιτιού στο οικοπέδο Μυλωνάκη βρέθηκαν ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά λείψανα.

Στη δοκιμαστική ανασκαφή, που ακολούθησε, και στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Β. Νινιού, αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου, πλακόστρωτου δαπέδου, σωζ. διαστ. 4,40 × 8,40 μ. Το δάπεδο αυτό ήταν φτιαγμένο με μεγάλες, δουλεμένες, ανισομεγέθεις πλάκες και πρέπει ν' αποτελούσε μέρος μεγάλης, δημόσιας αυλής.

Σε μεγαλύτερο βάθος, κάτω από το πλακόστρωτο, βρέθηκαν δύο τοίχοι παράλληλοι, που ίσως αποτελούσαν μέρος αποχετευτικού συστήματος.

Όμοιο πλακόστρωτο είχε ανασκαφεί το 1968 και 1969 (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 432 και 25 (1970): Χρονικά, σ. 471), κοντά στην εθνική οδό του Καστελλίου. Δύο χάλκινα νομίσματα, αρκετά άλλα φθαρμένα και θραύσματα γυάλινων αγγείων ήταν τα μόνα ευρήματα. Τα νομίσματα χρονολογήθηκαν στο

τέλος του 3ου και στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ.: α) φόλλις Κωνσταντίνου Α', χρονολογία κοπής 312-313 μ.Χ., νομισματοκοπείου Ρώμης· β) αντωνιανός Πρόβου, χρονολογία κοπής 276-282 μ.Χ., νομισματοκοπείου Ρώμης.

Οικόπεδο Χατζουλάκη

Σε δοκιμαστική εκσκαφή θεμελίων διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρωμαϊκών τοίχων και τμήματος από υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε και στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοήθης της Εφορείας Στ. Μαρκουλάκη ανοίχτηκαν δύο τάφροι που προεκτάθηκαν στην πορεία της ανασκαφής.

Στην πρώτη τάφρο βρέθηκε τμήμα μεγάλου τοίχου με κατεύθυνση Α. προς Δ. χτισμένου από ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες και λάσπη. Σώζεται σε ύψος 0,80 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 0,95 μέχρι 1,15 μ. Στη βόρεια πλευρά του, εσωτερικά, είναι σοβαντισμένος με ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένος με μια παχιά στρώση από υδροκονίαμα. Σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε το υπόστρωμα του ψηφιδωτού όπου μπορεί κανείς να διακρίνει τ' αποτυπώματα των ψηφίδων που είχαν αποκολληθεί. Το ίδιο διαπιστώθηκε και στην προέκταση της τάφρου κατά 1,50 μ. προς Β. καθώς και σε μικρή δοκιμαστική τομή που έγινε ανατολικότερα.

Το ψηφιδωτό δεν καταστράφηκε από μεταγενέστερη οικοδομική ή άλλη δραστηριότητα, όπως συμβαίνει συνήθως, γιατί πάνω απ' αυτό, το χαρακτηριστικό ρωμαϊκό στρώμα της περιοχής με τα άφθονα κεραμίδια και όστρακα ήταν αδιατάραχτο. Φαίνεται αρκετά πιθανόν ότι ήδη στην αρχαιότητα αφαίρεσαν τις ψηφίδες για άγνωστο λόγο.

Από την άλλη πλευρά του τοίχου βρέθηκε σπασμένο πιθάρι (το μισό) και η αρχή ενός στενότερου τοίχου, πάχ. 0,45 μ., με προσανατολισμό Β. προς Ν. Η τάφρος προεκτάθηκε κατά 3 μ. ακόμη προς Ν. και αποκαλύφθηκε το υπόλοιπο του πιθαριού *in situ* που σωζόταν σε ύψος μόνο 0,20 μ. και η συνέχεια του στενού τοίχου σε άσχημη κατάσταση. Πάνω στο φυσικό χρώμα υπάρχει καλντερίμι που σχηματίζει «μονοπάτια» που διασταυρώνονται, πλ. 0,60 και μεγ. μήκ. 3,20 μ.

Στη δεύτερη τάφρο αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος χτισμένος από ακανόνιστες πέτρες και κεραμίδες, σε μήκος 5 μ. Η εξωτερική του μόνο όψη, από πελεκητές πέτρες, είναι επιμελημένη και δίνει την εντύπωση ισοδομικού συστήματος. Το πάχος του είναι 0,60 μ. και σώζεται σε ύψος 0,86 μ.

Στο ανατολικό του άκρο γωνιάζει μ' άλλον τοίχο που προχωρεί έξω από τα όρια της τάφρου. Στο δυτικό του άκρο εφάπτεται, στη βόρεια πλευρά, εστία σχήματος Π από όρθιες χοντρές κεραμίδες που ήταν γεμάτη στάχτη και κομμάτια κάρβουνου. Μπροστά

της υπήρχε μια κυκλική πλίνθος από κιονίσκο υποκαύστου. Στην εξωτερική μεριά κοντά στη νότια πλευρά της τάφρου σημειώθηκε η ύπαρξη πλακόστρωτου δαπέδου με υπόστρωμα από κονίαμα — ίσως τμήμα αυλής. Σε διάφορα σημεία του χώρου βρέθηκαν πεσμένα πέντε ρωμαϊκά αγγεία (μεταξύ αυτών ένας επιμήκης οξυπύθμενος αμφορέας) και σαράντα χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα ασάρια του Κωνσταντίου Β'. Το σκάψιμο προχώρησε μέχρι το φυσικό χρώμα πάνω στο οποίο ήταν θεμελιωμένοι οι τοίχοι.

Τα πενιχρά αυτά λείψανα ίσως ανήκουν σε ρωμαϊκό λουτρό καταστραμμένο σχεδόν ολοκληρωτικά. Από τα νομίσματα που βρέθηκαν κυρίως στο χώρο του υποκαύστου, χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Πατεράκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια της λεγόμενης Νέας Πλατείας του Καστελλίου, όπου παλιότερα είχαν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά δάπεδα που παραμένουν κάτω από την άσφαλτο (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 416-17 και 24 (1969): Χρονικά, σ. 431-32). Εξάλλου σε διπλανό οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί το 1971 κι άλλο ψηφιδωτό (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 637-38).

Μέρος του οικοπέδου είχε σκαφτεί με μηχανικό τρόπο μέχρι το παρθένο έδαφος. Η ανασκαφική έρευνα, στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοήθης της Εφορείας Στ. Μαρκουλάκη, στο υπόλοιπο τμήμα αποκάλυψε και νέο θαυμάσια διατηρημένο ψηφιδωτό δάπεδο.

Αρχικά ανοίχτηκε μια τάφρος, διαστ. 3 × 4 μ., που δεν απέδωσε τίποτα εκτός από μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκών οστράκων.

Στα πλαίσια της μεγάλης τάφρου, διαστ. 13 × 8,5 μ., που δημιουργήθηκε από την ενοποίηση δύο μικρότερων, αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα, φάνηκαν τοίχοι ρωμαϊκού σπιτιού, πολύ άσχημα διατηρημένοι, εκτός από το νότιο εξωτερικό τοίχο που σωζόταν σε ύψος 0,65 μ. και διατηρούσε το κάτω μέρος τοιχογραφίας με ταινίες σε χρώμα πράσινο, μαύρο και κόκκινο. Αποκαλύφθηκαν πέντε δωμάτια από τα οποία τα τρία είχαν ψηφιδωτό δάπεδο (βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του δρόμου) (Πί ν. 203 α).

Δωμάτιο Ι. Είναι το μεγαλύτερο και το σημαντικότερο εξαιτίας των εικονιστικών του παραστάσεων. Δύο μαρμάρινα διάχωρα, ύψ. 0,10 μ., διαιρούν το δωμάτιο σε τρεις χώρους. Οι δύο πλαϊνοί, διαστ. 1,98 × 2,9 μ. καθένας, είναι υπερυψωμένοι και διακοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα: δικτυωτό μέσα σε παραλληλόγραμμο πλαίσιο και κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς σειρά από ελικοειδή σχήματα με τον κόμβο του Σολομώντα στο κέντρο. Ο κεντρικός χώρος που είναι μακρύτερος, διαστ. 5,20 × 2,30 μ., με προσανατολισμό από Ν. προς Β., έχει τις

εξής παραστάσεις: στο νότιο άκρο λωρίδα με δύο ρόμβους (Π ί ν. 203 β), ακολουθεί σύνθεση με κεντρική παράσταση τις τρεις χάριτες που χορεύουν ξυπόλητες γύρω από κυκλικό βωμό (Π ί ν. 204 α): τα πλούσια φορέματά τους έχουν εκπληκτικούς χρωματισμούς που έχουν αποδοθεί με μικρές πολύχρωμες ψηφίδες από υαλόμαζα και πηλό· στις τέσσερις γωνίες της σύνθεσης έχουν τοποθετηθεί οι τέσσερις εποχές (Π ί ν. 204 β-205 β), ανάμεσά τους παραπληρωματικός λαβυρινθώδης μαϊανδρός. Το υπόλοιπο του δαπέδου καλύπτεται από μεγάλο τετράγωνο πλαίσιο που περικλείει συνθέσεις σε παρατακτική, οριζόντια διάταξη: λωρίδα με ελικοειδή κλαδιά πάνω στα οποία κάθονται πουλιά· στη συνέχεια υπάρχει παράσταση με ελάφι που το κυνηγά πάνθηρας και τέλος τρία τετράγωνα με διαφορετικό θέμα το καθένα: στο αριστερό δυο πουλιά κάθονται σε κλαδί ροδιάς· στο μεσαίο κόκκορας και κότα και πίσω τους καλάθι με λουλούδια και στο δεξιό δυο πουλιά, ίσως παπαγάλοι (το ψηφιδωτό είναι καταστραμμένο στο σημείο αυτό) και καλάθι με λουλούδια (Π ί ν. 205 γ).

Δωμάτιο 2. Είναι ένας μικρός χώρος, διαστ. 1,50 × 1,70 μ., που διακοσμείται από ένα μεγάλο ρόμβο μέσα σε παραλληλόγραμμο πλαίσιο.

Δωμάτιο 3. Βρίσκεται απέναντι ακριβώς στο προηγούμενο και έχει περίπου ίδιες διαστάσεις. Το δάπεδο διακοσμείται από δικτυωτό. Στη δυτική πλευρά του βρέθηκε είσοδος (σώζεται η δεξιά παραστάδα).

Δωμάτιο 4. Βρίσκεται ανατολικά του δωματίου 1 και έχει δάπεδο από χτυπητή γη. Μετά απ' αυτό, ανατολικότερα, υπάρχει άλλο δωμάτιο (5), που το μεγαλύτερο μέρος του έχει καταστραφεί. Το δάπεδό του είναι από οστρακοκονίαμα.

Μετά την αποκάλυψη του ψηφιδωτού ανοίχτηκε και νέα τάφος (4) για να ελεγχθεί αν συνεχίζεται το κτίριο προς τα βόρεια.

Εδώ σε βάθος 0,83 μ. βρέθηκε πλακόστρωτο — πιθανότατα τμήμα αυλής — δίπλα σ' έναν πολύ πλατύ τοίχο χτισμένο με μικρές πέτρες και ασβέστη (Π ί ν. 205 δ). Στα ανατολικά του τοίχου, λίγο χαμηλότερα βρέθηκε ένα είδος κλιβάνου που φαίνεται ν' ανήκει σε παλιότερη φάση.

Σε μικρή δοκιμαστική τομή που έγινε στα δυτικά της τάφου 4 βρέθηκε η συνέχεια του ίδιου πλακοστρώτου.

Μετά το τέλος της ανασκαφής το ψηφιδωτό καθαρίστηκε και αποκολλήθηκε από ειδικό συνεργείο, με επικεφαλής τον κ. Σκόρδα, και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο χώρο που στεγάζεται προσωρινά η αρχαιολογική συλλογή Κισάμου.

Τα κινητά ευρήματα περιορίζονται σε ένα ρωμαϊκό αγγείο που βρέθηκε στο πάτωμα του δωματίου 4 και πέντε νομίσματα: τέσσερα χάλκινα (το καλύτερα διατηρούμενο εποχής Μαξιμιανού, 286-305

μ.Χ.) από το επιφανειακό στρώμα και ένα ασημένιο εποχής Καλιγούλα, 37-41 π.Χ., που βρέθηκε στο εσωτερικό του σπιτιού.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Χωραφάκια Ακρωτηρίου

Μετά από υπόδειξη, έγινε αυτοψία και μικρή έρευνα στη θέση Κοπρινά, με τη συμμετοχή της επιστημονικής βοηθού Β. Νινιού, και αποκαλύφθηκε ένα μεσομινωϊκό πιθάρι in situ — θρυμματισμένο όμως από μεγάλες πέτρες. Το πιθάρι περιείχε ένα κύπελλο κι' ένα πύραυνο, επίσης σπασμένα. Ήταν τοποθετημένο πλάγια, ανάμεσα σε βράχους, με το στόμιο προς τα Α. παρόλο που μέσα στο πιθάρι δε βρέθηκαν κόκαλα, πρέπει να χαρακτηριστεί ως ταφικό.

Πολύ κοντά στην επιφάνεια βρέθηκε πρωτομινωϊκό κύπελλο.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ-ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου

Συνεχίστηκαν και κατά το 1979 οι γενικές στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 377) με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Αν. Κατεβανίδου και με συνεργείο ειδικευμένων εργατοτεχνιτών, επικεφαλής του οποίου ήταν ο αρχιτεχνίτης Π. Πολυχρονάκης. Έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Χώρος Γ (Π ί ν. 206 α-γ). 1. Στερέωση της περιμετρικής τοιχοποιίας και του θόλου. 2. Αρμολόγημα, με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου, του θόλου. 3. Αντικατάσταση των λίθινων πελεκητών του στρογγυλού φεγγίτη προς Β. και μέρους της βορειοανατολικής νεύρωσης του θόλου. 4. Τοποθέτηση σιδερένιου υαλοστασίου στο στρογγυλό φεγγίτη. 5. Κατασκευή εσωτερικών τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τις καμάρες από οπλισμένο σκυρόδεμα. 6. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 7. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση. 8. Πλακόστρωση μέρους του δαπέδου με φυσικές πλάκες.

Χώρος Δ (Π ί ν. 206 δ-207 β). 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων του θόλου και μέρους της περιμετρικής τοιχοποιίας. 2. Στερέωση του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αρμολόγημα, με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου, του θόλου. 4. Αντικατάσταση των φθαρμένων πελεκητών του στρογγυλού φεγγίτη προς Β. 5. Τοποθέτηση νέου σιδερένιου υαλοστασίου στο στρογγυλό φεγγίτη. 6. Κατασκευή εσωτερικών τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα μέρη από οπλισμένο σκυρόδεμα. 7. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 8. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση.

Χώρος Θ (Π ί ν. 207 γ-208 α). 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων. 2. Στερέωση του θόλου

και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αρμολόγημα του θόλου με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου. 4. Κατασκευή εσωτερικών τριπλών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα μέρη από οπλισμένο σκυρόδεμα. 5. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 6. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση.

Χώρος Ι (Πί ν. 208 β-209 α). 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων. 2. Στερέωση του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αντικατάσταση των φθαρμένων πελεκητών του δίλοβου ανοίγματος προς Ν. 4. Αρμολόγημα του θόλου και της προς Ν. περιμετρικής τοιχοποιίας με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου. 5. Κατασκευή εσωτερικών τριπλών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα μέρη από οπλισμένο σκυρόδεμα. 6. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 7. Ηλεκτρική εγκατάσταση.

Χώρος Κ (Πί ν. 209 β-δ) 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων. 2. Στερέωση του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αρμολόγημα του θόλου και του βόρειου περιμετρικού τοίχου με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου. 4. Κατασκευή εσωτερικών τριπλών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα τμήματα από οπλισμένο σκυρόδεμα. 5. Αντικατάσταση φθαρμένων λίθινων πελεκητών στην προς Δ. βάση της καμάρας, στη νότια πλευρά του χώρου. 6. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 7. Ηλεκτρική εγκατάσταση.

Χώρος Λ. 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων. 2. Στερέωση του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αφαίρεση μέρους της τοιχοποιίας που κλείνει το άνοιγμα στη βόρεια πλευρά. 4. Αντικατάσταση φθαρμένων λίθινων πελεκητών του θόλου, της περιμετρικής τοιχοποιίας και του ανοίγματος στη βόρεια πλευρά. 5. Αρμολόγημα του θόλου με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου. 6. Κατασκευή τριπλών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα μέρη από οπλισμένο σκυρόδεμα. 7. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 8. Ηλεκτρική εγκατάσταση.

Χώρος Μ. 1. Αφαίρεση εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων. 2. Στερέωση του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αρμολόγημα του θόλου με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου. 4. Κατασκευή τριπλών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά και τα μέρη από οπλισμένο σκυρόδεμα. 5. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 6. Ηλεκτρική εγκατάσταση.

Στοά στα βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου (Πί ν. 210 α-211 α). 1. Αφαίρεση παλιών επιχρισμάτων. 2. Αρμολόγημα με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου των λίθινων πελεκητών του θόλου και της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Κατασκευή επιχρισμάτων με τσιμεντοκονίαμα, σε δύο στρώσεις,

αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά. 4. Κατασκευή επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά. 5. Αντικατάσταση λίθινων πελεκητών. 6. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών.

Είσοδος στο εργαστήριο και στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου (Πί ν. 211 β-γ).

1. Αφαίρεση τμημάτων από σκυρόδεμα. 2. Αντικατάσταση και συμπλήρωση λίθινων πελεκητών. 3. Κατασκευή επιχρισμάτων με τσιμεντοκονίαμα, σε δύο στρώσεις, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά. 4. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών.

NΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ρεθύμνου

Παρά το ότι ο χώρος της έκθεσης είναι πολύ περιορισμένος, έγινε μικρή ανακατανομή της προϊστορικής συλλογής και εκτέθηκαν σε μια βιτρίνα ορισμένα αγγεία της ανασκαφής Αρμένων (ανασκαφικές περιόδους 1969-1978).

Αποθήκη Μουσείου Ρεθύμνου

Κατά το 1979 συνεχίστηκαν οι εργασίες διαρρύθμισης και τακτοποίησης του παλιού υλικού, σε νέα ράφια ντέξιον που τοποθετήθηκαν για το σκοπό αυτό στην αποθήκη. Επίσης μεταφέρθηκαν από το εργαστήριο του Μουσείου Χανίων τα αγγεία της ανασκαφής Αρμένων του 1978 (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 378) και οι λάρνακες και τα αγγεία της ανασκαφής Αποδούλου (βλ. παρακάτω).

Τέλος συνεχίστηκε η καταλογογράφηση των κυριότερων κεραμικών ευρημάτων που είχαν προέλθει από περισυλλογή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

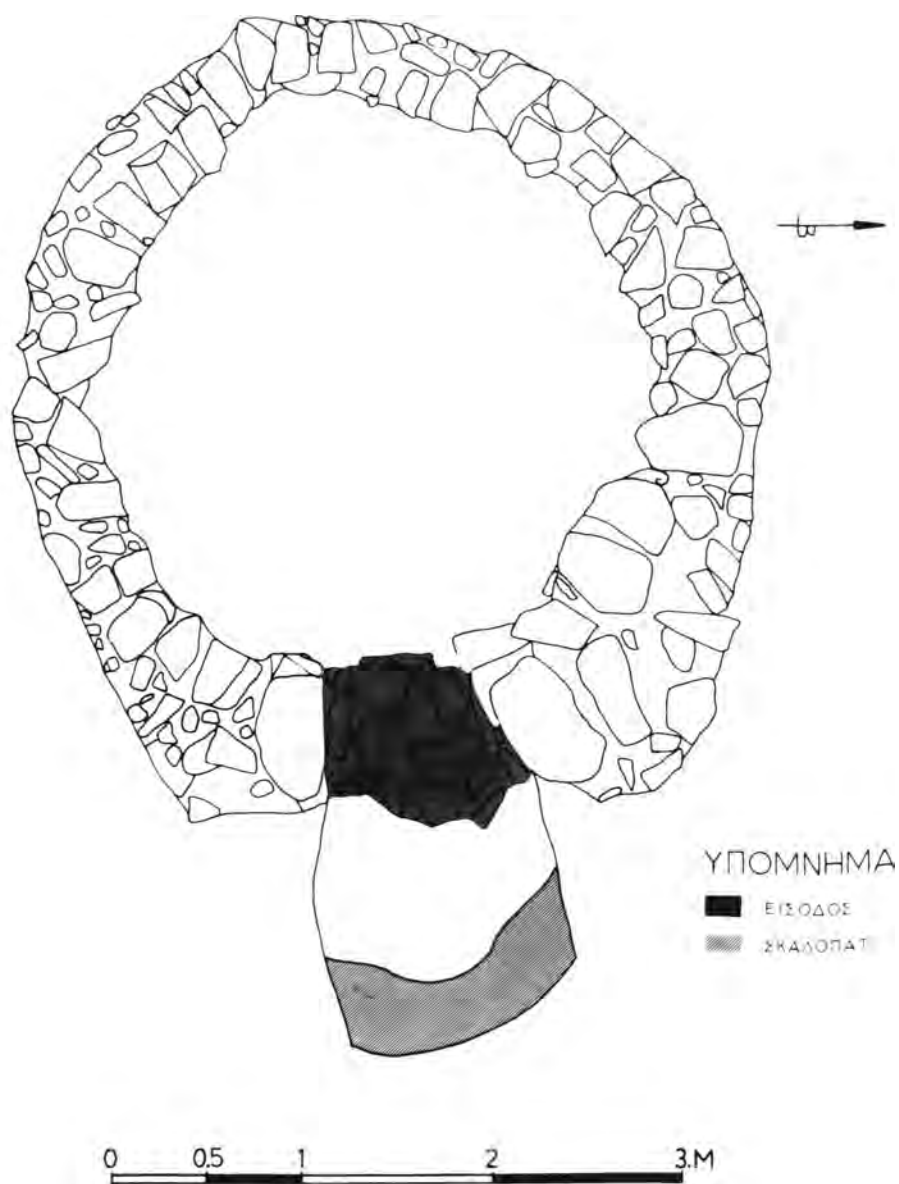
Αποδούλου (Σχέδ. 3)

Μετά από πληροφορίες χωρικών ότι κατά τη διάνοιξη δρόμου σε αγροτική περιοχή της κοινότητας, καταστράφηκε θολωτός τάφος, διενεργήθηκε αυτοψία και επισημάνθηκε μινωικό νεκροταφείο με θολωτούς τάφους. Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε, ερευνήθηκαν τρεις τάφοι της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου και εντοπίστηκε η θέση άλλων. Στην έρευνα πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Μ. Πωλογιώργη, ο αρχιτεχνίτης Σπ. Βασιλάκης, ο αρχιφύλακας του Μουσείου Χανίων Στ. Πολυχρονάκης, ο φύλακας Θρόνου Αμαρίου Π. Δραμιτινός και μικρό συνεργείο ειδικευμένων εργατοτεχνιτών.

Τάφος Ι (Θέση Αιγιδόμαντρα, 6 περίπου χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού) (Πί ν. 212 α). Η θόλος, ο δρόμος του τάφου και το μεγαλύτερο μέρος του θαλάμου είχαν καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου. Το σωζόμενο τμήμα του τοιχώματος του τάφου, από ακατέργαστες πέτρες, έχει

πάχος 0,65 μ. και έφθανε μέχρι μεγ. ύψος 0,85 μ. Στο δάπεδο του τάφου, πάνω στο μαλακό βράχο (κούσκουρας), βρέθηκε τμήμα πήλινης λάρνακας και κομμάτια από το κάλυμά της. Βρέθηκαν επίσης ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, μικρό αλαβαστροειδές αγγείο και ένα μόνωτο κύπελλο (ΥΜ ΠΙΑ) (Πί ν. 213 β). Η λάρνακα περιείχε λίγα κόκαλα και ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Σε μικρή απόσταση από τον τάφο, στη βόρεια και νότια παρειά του δρόμου βρέθηκαν κομμάτια λαρνάκων και όστρακα.

Τάφος 2 (Θέση Ψιλιά Χώματα, 250 μ. περίπου ανατολικά του τάφου 1) (Πί ν. 212 β). Ο τάφος είχε συληθεί, πιθανώς κατά την αρχαιότητα και τελευταία καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και οι πέτρες χρησιμοποιήθηκαν μερικά για το χτίσιμο μικρότερης καλύβας βοσκών, η μία πλευρά της οποίας ήταν τμήμα του τοιχώματος του τάφου. Ο δρόμος και η είσοδος είχαν ομοίως καταστραφεί. Στο ανατολικό τμήμα, το τοίχωμα του τάφου σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 0,70 μ., στο δυτικό σώζεται μόνον η βάση

Σχέδ. 3. Αποδούλου Ρεθύμνου. Κάτοψη του τάφου 3.

του, από ακατέργαστες πέτρες. Ο θάλαμος είχε διάμετρο περίπου 2,50 μ. Διασκορπισμένα έξω από τον τάφο, βρέθηκαν κομμάτια πήλινων λαρνάκων, μικρή ελλειπής πρόχους (ΥΜ ΙΙΑ) και σφονδύλι από στεατίτη.

Τάφος 3 (Θέση Φράγκου το Λουρί, 800 μ. περίπου νοτιοδυτικά του τάφου 1) (Πί ν. 212 γ). Ο τάφος 3, ο οποίος ήταν ασύλητος, περιείχε πέντε λάρνακες, τρεις τοποθετημένες παράλληλα προς την είσοδο, που ήταν στα Α. και δύο κάθετα προς αυτήν (Πί ν. 213 δ, στ). Η θόλος του τάφου είχε καταπέσει, με αποτέλεσμα να σπάσουν οι λάρνακες και αριθμός από τα αγγεία, που περιείχε ο τάφος. Δε σημειώθηκαν ταφές στο δάπεδο του τάφου. Η λάρνακα στο βόρειο τμήμα του τάφου, περιελάμβανε γυναικεία ταφή και ήταν η πλουσιότερη από πλευράς κτερισμάτων· είχε τοποθετηθεί πάνω σε «ιδιαίτερη κατασκευή» από δουλεμένες πέτρες. Το δάπεδο του τάφου αποτελούσε ο μαλακός βράχος (κούσκουρας). Ο θάλαμος έχει διάμετρο περίπου 3 μ., το τοίχωμά του, από ακατέργαστες πέτρες, σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 1,28 μ. και έχει πάχος 0,50 μ. δεξιά το οποίο αριστερά της εισόδου σχεδόν διπλασιάζεται. Η είσοδος, εσωτ. διαστ. ανοίγματος 0,75, εξωτ. 0,95 μ., ήταν χτισμένη με πέτρες. Το χτίσιμο της εισόδου σώζεται μέχρι μεγ. ύψος 0,83 μ. Ο δρόμος του τάφου, λαξευμένος στο μαλακό βράχο (κούσκουρας), έχει πλάτος 1,20 μ. και σώζεται μόνο μέχρι μήκος 1,20 μ. Σε απόσταση 0,80 μ. από την εξωτερική πλευρά της εισόδου βρέθηκε, λαξευμένο στο βράχο, σκαλοπάτι.

Η έρευνα του δρόμου δεν έδωσε ευρήματα.

Ο τάφος περιείχε δεκαεφτά πήλινα αγγεία (ένα χωνοειδές, μία κυλινδρική πυξίδα με καπάκι, έξι πρόχους και εννιά ψευδόστομους αμφορίσκους, ΥΜ ΙΙΑ (Πί ν. 213 α, γ, ε, ζ), ένα χάλκινο αγγείο, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, ένα χάλκινο βραχιόλι, δυό περόνες — μια χάλκινη και μία από υαλόμαζα — τρεις πολύ λεπτές πήλινες χάντρες, δεκατρείς χάντρες περιδεραίου σε διάφορα σχήματα και από διάφορα υλικά (ορεία κρύσταλλος, φαγεντιανή, στεατίτης) και τμήμα ακονόπετρας.

Σε ακτίνα 20-50 μ. από τον τάφο 3 εντοπίστηκαν τρεις ακόμα τάφοι με πεσμένη τη θόλο. Υπάρχουν ενδείξεις και για άλλους τάφους σε διάφορα σημεία της ίδιας περιοχής.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αργυρούπολη

Ρωμαϊκή δεξαμενή

Συνεχίστηκαν και κατά το 1979 οι εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης της δεξαμενής, με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Α. Κατεβαινίδου και με συνεργείο εργατοτεχνιτών επικεφαλής του οποίου ήταν ο αρχιτεχνίτης της Εφορείας Ι. Βιγλάκης. Έγιναν οι εξής εργασίες: 1. Καθαρισμός του εξωτερικού χώρου της δεξαμενής από συσσωρευμένες πέτρες, χώματα, φυτά κ.ά. 2. Κατασκευή εξισωτικής στρώσης με πατητό κονίαμα από άμμο και απάσβεστα.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο εργαστήριο του Μουσείου Αγίου Νικολάου ανασυγκροτήθηκαν διάφορες ομάδες παλιών και νέων ανασκαφών. Από τα παλιότερα ευρήματα αξιόλογος είναι ο γιγαντιαίος πίθος του Πί ν. 214 α, ύψ. 1,38 και διαμ. 0,92 μ. (αριθ. ευρ. 6888) από το ανάκτορο Ζάκρου, από την ανασκαφή του 1962, με πλήθος λαβών, μετάλλια στους ώμους και κόσμημα σχοινιού, τριπλό κυματοειδές στους ώμους, ευθύγραμμο και πενταπλό στη μέση, εξαπλό στη βάση. Ενδιαφέρουσες είναι και δύο ευμεγέθεις ροδιακές προτομές (αριθ. ευρ. 875 και 891), ύψ. 0,145 και 0,29 μ., από τον αρχαϊκό-κλασικό αποθέτη της Ολούντος που είχε ανασκαφεί από το Ν. Πλάτων¹. Οι προτομές αυτές, που μάλλον εικονίζουν θεές παρά λατρεύτριες², ανασυγκροτήθηκαν από πολλά τεμάχια η δεύτερη συμπληρώθηκε ενμέρει (Πί ν. 214 β-γ).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανασκαφή του μεγάλου νεολιθικού σπηλαίου, γνωστού και ως Συκόσπηλιος από μια τεράστια συκιά που φυτρώνει στην είσοδό του (Πί ν. 215 α), σε απόσταση 15' προς ΝΔ. από το μινωικό λατομείο στη θέση Πελεκητά Κάτω Ζάκρου. Το παράλιο αυτό λατομείο βρίσκεται σε απόσταση πορείας μιας ώρας περίπου προς Β. του όρμου Ζάκρου, στις ανατολικές υπώρειες του Τραοστάλου. Εδώ γινόταν η εξόρυξη των ογκολίθων με τους οποίους χτίστηκε το μινωικό ανάκτορο της Ζάκρου³. Το βαθύτατο και εντυπωσιακό αυτό σπήλαιο (Σχ έ δ. 1· Πί ν. 215 β) ήταν ήδη γνωστό από τις επιφανειακές έρευνες του Paul Faure⁴, που το είχε συμπεριλάβει στους καταλόγους του των κρητικών σπηλαίων χωρίς να εντοπίσει κάτι το αξιόλογο από αρχαιολογική άποψη. Το σπήλαιο αυτό, με μήκος 310 μ., είναι από τα μεγαλύτερα της Κρήτης και μελετήθηκε από το σπηλαιολόγο Ελ. Κ. Πλατάκη⁵.

Η ανασκαφική μας έρευνα, σε μικρή έκταση και μάλλον δοκιμαστικού χαρακτήρα, περιορίστηκε στην πρώτη αίθουσα του σπηλαίου, που έχει μήκος 22, πλάτος 20 και ύψος 7 μ., με πολλούς βράχους και δάπεδο κατηφορικό. Τα ίχνη της ανθρώπινης κατοίκησης φαίνεται ότι περιορίζονται εδώ, σε αυτή την πολύ ευρύχωρη, μισοφωτισμένη και στεγνή αίθουσα, με στενή είσοδο που θα μπορούσε εύκολα να τη φυλάξει και υπερασπίσει κανείς, εφοδιασμένη με άφθονο πηγαίο νερό στις κατασκότεινες και βαθύτερες πίσω αίθουσες, που αναμφίβολα ήταν ακατοίκητες. Η σπηλιά αυτή φαίνεται ότι πρόσφερε ιδεώδη κατοικία για τον πρωτόγονο άνθρωπο. Και η θέση της ήταν ασφαλώς καλή, σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα και πολύ κοντά στην εύφορη κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου, στις πλαγιές του Τραοστάλου, που θα ήταν τότε πλούσιος σε κυνήγι.

Η ανασκαφή περιορίστηκε σε ορισμένες τάφρους παράλληλες με τα σχεδόν κατακόρυφα νότια και δυτικά τοιχώματα της πρώτης αίθουσας του σπηλαίου. Επιφανειακά και στα ανώτατα στρώματα υπήρχαν ελάχιστα ρωμαϊκά και υστερομινωικά όστρακα. Βρέθηκαν επίσης ελάχιστα όστρακα ρυθμού Βασιλικής καθώς και ένα χείλος καμαραϊκού κυπέλλου με διακόσμηση ερυθρή και λευκή σε μαύρο βάθος (ένα Χ με κυκλίσκους εφαπτόμενους στις άκρες του), που έδειξαν ότι το σπήλαιο δεν ήταν άγνωστο και στους ανθρώπους της ΠΜ ΙΙ και ΜΜ Ι περιόδου, που όμως φαίνεται ότι δεν κατοικούσαν εδώ, αλλά έμπαιναν απλώς ως ευκαιριακοί επισκέπτες. Βαθύτερα όμως και ως το φυσικό βράχο βρέθηκαν μεγάλες επιχώσεις καθαρά νεολιθικές, που έχουν βάθος σε ορισμένα σημεία μεγαλύτερο από 2 μ. και δείχνουν συνεχή κατοίκηση για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Συγκεντρώσαμε ένα μεγάλο αριθμό οστράκων εξαιρετικής ποιότητας, που ασφαλώς ανήκουν στη νεότερη νεολιθική περίοδο· η παραπέρα μελέτη του υλικού θα δείξει αν υπάρχουν και όστρακα που μπορούν να χρονολογηθούν και στις παλιότερες φάσεις της μακρότατης νεολιθικής εποχής. Μερικά όστρακα ανάμεσά τους είναι εγχάρακτα, όπως ένα με τεμνόμενες διαγωνίους (αριθ. ευρ. 10363). Πολλά ανήκουν σε μεγάλα ανοιχτά σκεύη, συχνά ιδιαίτερα ευμεγέθη. Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ποικιλόσχημες λαβές και οι διάτρητες αποφύσεις των αγγείων. Ανάμεσα στα ευρήματα είναι πολυάριθμα οστέινα εργαλεία διαφόρων τύπων και μεγεθών (αριθ. ευρ. 10263-72, 10278-83, 10285-10301, κ.τ.λ.), τα περισσότερα αιχμηρά στη μία άκρη, λίγα ατρακτοειδή, μερικές μεγάλες βελόνες («σακοράφες»), ίσως ένα οστέινο άγκιστρο (;), κ.τ.λ. Βρέθηκαν ακόμη μία ακέραιη λεπίδα οφιανού (αριθ. ευρ. 10304), μήκ. 0,036, πλ. 0,015 μ., και ένα θραύσμα τέτοιας λεπίδας (αριθ. ευρ. 10262), σωζ. μήκ. 0,023 μ., μία λεπίδα τυριτολίθου (αριθ. ευρ. 10323), μήκ. 0,054, πλ. 0,02 μ. Συγκεντρώθηκαν ακόμη διάφορα

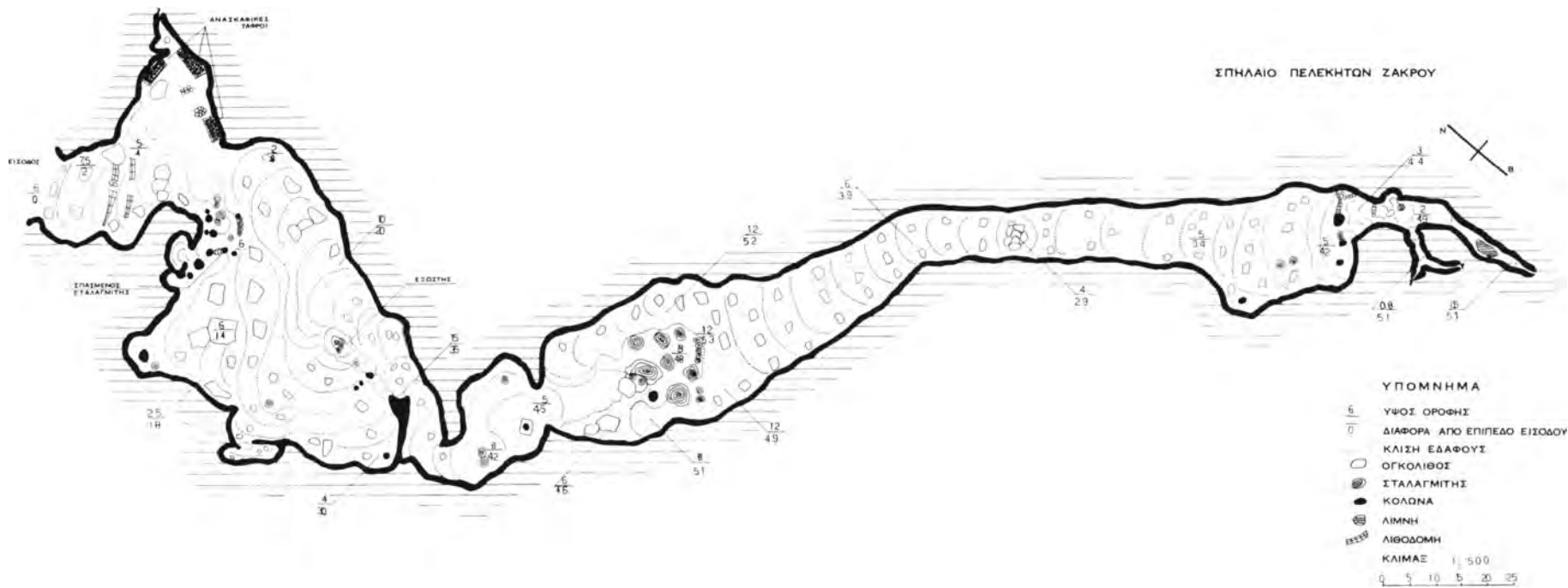
1. Κρητ. Χρον. ΙΔ' (1960), σ. 512. Για άλλες προτομές από τον ίδιον αποθέτη πρβλ. Δαβάρα, Μουσείον Αγίου Νικολάου (Αρχαιολογικός Οδηγός), 1981, εικ. 81-82.

2. Γενικά πρβλ. Blinkenberg, Lindos I, σ. 722 κ.ε. Higgins, BMCat. Terr., αριθ. 135-141, 147-148.

3. Πρβλ. ΠΑΕ 1968, πίν. 164 α-β. Πλάτωνος, Ζάκρος, 1974, σ. 46, 72. AnnSAT 49 (1973), σ. 31, εικ. 21 a-b.

4. Fonctions des cavernes crétoises, 1964, σ. 27 υποσημ. 5, 28, 57, 249.

5. Αμάλθεια 1978, σ. 52-55, εικ. 53 (τοπογραφικό σχέδιο που είναι η βάση για το Σχ έ δ. 1 παραπάνω), με άλλη σπηλαιολογική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 1. Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

οστά ζώων, το σαγόνι ενός πολύ μεγάλου ζώου, όπως και θαλάσσια όστρεα, εκατοντάδες πεταλίδες κ.τ.λ. Ένα ωραίο μικρό όστρεο σχεδόν σφαιρικό, λείο και με ευχάριστα χρώματα (αριθ. ευρ. 10261), είχε οπή ανάρτησης και ασφαλώς χρησίμευε ως κόσμημα ή περιάπτο.

Το κατώτατο δάπεδο της αίθουσας φαίνεται ότι είχε ισοπεδωθεί τεχνητά με τρόπο που να διευκολύνει την κατοίκηση: π.χ. διάφοροι λάκκοι ή βάραθρα και σχισμές είχαν σκεπαστεί με ογκολίθους επιμελώς και πάνω τους είχε τοποθετηθεί ένα στρώμα αργιλλώδους γης. Σε διάφορα σημεία και επίπεδα εντοπίστηκαν άφθονα ίχνη πυράς. Μερικά επιφανειακά τοιχάρια που περιγράφονται από τους επισκέπτες του σπηλαιίου ήταν κατασκευάσματα ποιμένων των νεότερων χρόνων. Πολλά από αυτά απομακρύνθηκαν κατά την ανασκαφή.

Ασφαλώς το σπουδαιότερο εύρημα της έρευνας ήταν ένα μεγάλο ιδιότυπο «ειδώλο» από ασβεστόλιθο⁶ (Πί ν. 215 γ) (αριθ. ευρ. 7730), ύψ. 0,30, πλ. 0,135, πάχ. 0,04 μ. Πρόκειται για ένα αντικείμενο αρκετά φαλλόσχημο, όμως όχι κυλινδρικό αλλά επίπεδο, με στρογγυλεμένες τις γωνίες και τις αιχμές, που φέρνει στο νου ένα εξαιρετικά σχηματοποιημένο ανθρωπόμορφο ειδώλιο, που αποτελείται μόνο από «κορμό» τελείως άμορφο και «κεφαλή», χωρισμένα με μια ρηχή εγκοπή που δηλώνει το «λαιμό». Πιθανόν πρόκειται για μια πρωτόγονη τελείως αφηρημένη παράσταση της θεότητας, αν όμως αυτό είναι σωστό, δε γνωρίζουμε κατά πόσο μπορούμε να μιλήσουμε και για φαλλόσχημη όψη του λίθου. Ένα μαρμάρινο ειδώλιο με ανάλογο σχήμα («figurine...almost phallus-shaped...») αλλά τρεις φορές πιο μικρό (ύψ. 0,11 μ. και πλ. 0,02 μ.) βρέθηκε προπολεμικά από τον Pendlebury⁷ στο γνωστό Σπήλαιο της Τραπέζας στο Οροπέδιο Λασιθίου και θεωρήθηκε ότι εμμείτο λιβυκά πρότυπα και ότι ανήκε με βεβαιότητα στην ΠΜ ΙΙ περίοδο. Η άποψη αυτή δεν υπήρξε πειστική. Τώρα όμως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι βρέθηκε το κρητικό του νεολιθικό πρότυπο, ο επιτόπιος κατευθείαν πρόγονος — και μάλιστα πάλι σε σπήλαιο — που όμως και αυτός είναι τελείως έξω από την κανονική κρητική παράδοση, όπως αυτή απεικονίζεται σε πολυάριθμα ειδώλια⁸.

Μάλλον πρέπει να σχετιστεί με διάφορα ειδώλια από την Κύπρο⁹ και Μικρά Ασία¹⁰, νεολιθικά και μεταγενέστερα, που έχουν θεωρηθεί ότι απεικονίζουν τη μεγάλη ανατολική θεά της γονιμότητας, που η λατρεία της χρονολογείται ήδη από τη χαλκολιθική εποχή, γύρω στα 3000 π.Χ. Παλιότερα έργα όμως ίσως είναι παραστάσεις προγόνων, ή γενικά της θεότητας, ή ακόμη αντικείμενα με μαγική αξία ή παιγνίδια¹¹. Γεγονός πάντως είναι ότι τα ειδώλια αυτά βρίσκονται σε κατοικίες και αποτελούν αντικείμενα της καθημερινής ζωής ή του γένους.

Μάλια

Προς Δ. του κεντρικού δρόμου που οδηγεί στην παραλία των Μαλίων, στο οικοπέδο Ιω. Βλαστού δίπλα στο ξενοδοχείο Κ. Λαπίδη και το ζαχαροπλαστείο Γ. Βεληβάνη, εντοπίστηκε στην ανατολική άκρη, κατά την εκσκαφή θεμελίων, ένας λαξευτός σπηλαιώδης ΜΜ ΙΙΙ τάφος. Το δυτικό τμήμα του τάφου είχε καταστραφεί πριν από την άφιξη των εκπροσώπων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ο ακανόνιστος ελλειψοειδής θάλαμος είχε διαστάσεις 2,40 × 1,05 και ύψος 1,70 μ. Στην ανατολική άκρη του διατηρούνταν στην άθικτη οροφή ένα φρεατοειδές άνοιγμα, λαξευμένο και αυτό στον ιδιαίτερα μαλακό κούσκουρα, διαμ. 0,65 μ., που στένευε προς τα πάνω. Το άνοιγμα αυτό, αόρατο από πάνω, από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, ήταν καλά κλεισμένο με ακανόνιστους λίθους κατά χώραν. Φαίνεται ότι πρόκειται για μια είσοδο στον τάφο, ένα είδος στομίου, αλλά κατά τρόπο ασυνήθιστο στην οροφή. Το καταστραμμένο δυτικό τμήμα του τάφου δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε αν υπήρχε εδώ το κανονικό στόμιο και ο δρόμος του τάφου ή όχι.

Ο τάφος βρέθηκε γεμάτος χώματα ως την οροφή και συλημένος. Εντοπίστηκαν ελάχιστα και τελείως φθαρμένα οστά όπως και ένας μικρός λίθος τριβής. Στη νότια πλευρά του θαλάμου, στο δάπεδο μπροστά σε ένα είδος αβαθούς θαλαμίσκου που ανοιγόταν

κρητικά παραδείγματα). Το πιο σχετικό είναι ο αριθ. 36, εικ. 106 από την υστερονεολιθική Κνωσσό.

9. Karageorghis, *La grande déesse de Chypre et son culte*, 1977, σ. 10, πίν. Ια, αριθ. 42 (=SCE I, 1934, 10, πίν. VIII Ι), από την Πέτρα Λιμνίτη, ύψ. 0,15 μ., νεολιθικό Ια (6η χιλιετία) λιγότερο τα από τη Χοιροκοιλία, σ. 11, πίν. 2, ύψ. 0,18 μ., σ. 12, πίν. 3α, ύψ. 0,15 μ. νεολιθικό ΙΙ (=P. Dikaios, *Khirokitia*, 1953, σ. 296 κ.ε., πίν. XCV και CXLIII, αριθ. 1175b και 194 («fiddle-shaped»)).

10. Πρβλ. M. J. Almagro Gorbea, *Los idolos del Bronce I*, Hispano, 1973, σ. 292, εικ. 80, που έχουν στενή ομοιότητα με το ειδώλιο των Πελεκητών και που θεωρούνται «betilos falicos». Τα τρωαδικά έχουν ελάχιστη ομοιότητα: ό.π., εικ. 83' πρβλ. Blegen, *Troy I*, 1950, πίν. 360-III, 1953, πίν. 298.

11. Πρβλ. Karageorghis, ό.π., σ. 16-18. *AntKunst* 8 (1965), σ. 82 κ.ε. Γ. Χουρμούσιάδη, *Ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική*, σ. 64 κ.ε. πίν. 2α, σ. 199 κ.ε. Ucko, ό.π., σ. 413, 419 κ.ε., σ. 434-37.

6. Βλ. Δαβάρια, Μουσείον Αγίου Νικολάου, 1981, εικ. 1.

7. BSA 37 (1936-37), σ. 116 κ.ε., 121 πίν. 18, 1, όπου αναφέρονται και τα «παράλληλα», πάντως άσχετα, από την προδυναστική Αίγυπτο της εποχής Naqade (Evans, PM, I, σ. 83, 84 και εικ. 52). Κάπως ανάλογο είναι και ένα ειδώλιο από το Πορτί Μεσαράς: Xanthoudides, *Vaulted tombs of the Mesara*, πίν. 39, αριθ. 172 (ύψ. 0,065 μ.).

8. P. J. Ucko, *Anthropomorphic figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Greece with comparative material from the Prehistoric near East and Mainland Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 203 κ.ε. (103

στο τοίχωμα, ήταν τοποθετημένα δύο πιθαράκια (Π ί ν. 215 δ). Το πρώτο (αριθ. ευρ. 8940), ύψ. 0,63, διαμ. 0,46 και διαμ. χείλους 0,26 μ., ήταν ακέραιο και διατηρούσε στη θέση του ένα δισκοειδές πώμα (διαμ. 0,22 μ.) με κομβιόσχημη λαβή στο κέντρο και εγχάρακτες λοξές γραμμές τριγύρω. Στο σώμα του αγγείου υπήρχαν οχτώ κάθετες λαβές, τέσσερις πάνω από τη βάση και ισάριθμες στον ώμο. Η βάση του λαιμού ήταν κοσμημένη με ανάγλυφη ταινία σχοινοῦ. Το δεύτερο πιθαράκι (αριθ. ευρ. 8941), ύψ. 0,61, διαμ. 0,41, διαμ. χείλους 0,33 μ., με ωοειδές σώμα και κόσμημα καταλειβάδων, ήταν λίγο σπασμένο. Δίπλα ήταν ένας μεγάλος αμφορέας (αριθ. ευρ. 8942), ύψ. 0,47, διαμ. 0,35, διαμ. χείλους 0,145 μ., σπασμένος, με ελλειψοειδές χείλος.

Στο κέντρο περίπου του θαλάμου βρέθηκε ένα μικρό τεμάχιο επίπεδο μαύρου αιματίτη¹², διαστ. 0,025 × 0,027 × 0,018 μ. (αριθ. ευρ. 7575). Το μέταλλο αυτό ήταν τέλεια λειασμένο από όλες τις πλευρές, εκτός από μία, όπου παρουσιάζει και δύο τραχιές εκβανθύνσεις. Ο προορισμός του είναι τελείως ασαφής, όπως και η αιτία που λειάνθηκε με τόση επιμέλεια. Δε φαίνεται να έχει καμία πρακτική χρήση, ούτε να πρόκειται για πρώτη ύλη. Εξάλλου δεν έχει οπή ανάρτησης και δύσκολα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως περίαπτο κάποιου είδους. Βρέθηκαν επίσης τέσσερα λοπάδια ή κυπελλίδια κολουροκωνικά, ακόσμητα και άωτα (αριθ. ευρ. 8930-33), ύψ. περίπου 0,043-46 μ., ένα μόνωτο κύπελλο κολουροκωνικό (αριθ. ευρ. 8934), ύψ. 0,085, διαμ. χείλους 0,10 μ., το πάνω τμήμα ενός αμφορέα όμοιου με τον πρώτο (αριθ. ευρ. 8943), ύψ. 0,45 μ. περίπου, και ωοειδές πρόχους (αριθ. ευρ. 8944), ύψ. 0,52, διαμ. 0,35 μ., με διακόσμηση σπειρών στους ώμους και καλαμοειδών φυτών κάτω από τη μέση, το ενδιαφέρον αυτό αγγείο συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε σε πολλά σημεία. Βρέθηκαν ακόμη η κεφαλή ενός ειδωλίου ταύρου (αριθ. ευρ. 8935), μήκ. 0,04 μ., με εσωτερική κοιλότητα στο ρύγχος και επομένως ίσως τμήμα ρυτού, κοσμημένη με μελανή βαφή, τμήμα ενός λίθινου αγγείου (αριθ. ευρ. 8936), σωζ. ύψ. 0,07 μ., ένας «νεολιθικός» πέλεκυς (αριθ. ευρ. 8937), διαστ. 0,065 × 0,06 × 0,038 μ., με αποκεκρωμένο το μεγαλύτερο τμήμα της ακμής, και τέλος ένας λίθος στρογγυλός, επίπεδος, με κεντρική κοιλότητα σε κάθε όψη του (αριθ. ευρ. 8938), διαστ. 0,07 × 0,06 × 0,045 μ.

Λούμα Μιραμπέλου

Κατά τη διάνοιξη δρόμου από τον οικισμό Σέλλες

της κοινότητας προς την παραλία, η μπουλντόζα κατέστρεψε έναν ΥΜ ΙΙΙ λαξευτό τάφο. Από τον οδηγό της συγκεντρώθηκαν και παραδόθηκαν στο μουσείο τεμάχια πίθου και ψευδόστομου αμφορέα. Η Υπηρεσία ερεύνησε στο νότιο πρηνές του δρόμου τμήμα του τάφου που είχε μείνει άθικτο. Η ακέραιη διάμετρος του θαλάμου ήταν 1,65, το ύψος του 1,30 μ., και το σχήμα του, με τα τοιχώματα κοιλούμενα, ήταν κάπως «σφαιρικό». Το στόμιο του θαλάμου, με τους λίθους του φράγματος κατά χώραν, ήταν προς τα ΒΑ. Μέσα από το στόμιο, προς το θάλαμο, σχηματιζόταν ένα είδος μικρού αναβαθμού. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκε ένας ταφικός πίθος (ύψ. 1,03, διαμ. χείλους 0,53 μ.) ξαπλωμένος στο πλευρό, με το στόμιο προς Α., φραγμένο με στενή επίπεδη πλάκα, διαστ. 0,50 × 0,40 × 0,12 μ. (Π ί ν. 216 ε) (αριθ. ευρ. 7454). Ο πίθος, με έξι κάθετες λαβές και με κόσμημα σχοινοῦ, που αποδόθηκε με πυκνές εγχάρακτες γραμμές πάνω στις ανάγλυφες επίπεδες ταινίες, ήταν στηριγμένος με λίθους και δε σωζόταν παρά ο μισός. Μέσα στον πίθο, στη μέση του, βρέθηκαν ένα λειωμένο κρανίο και λίγα οστά. Τα τεμάχια του πίθου συγκεντρώθηκαν.

Άλλοι τάφοι δεν είναι γνωστοί από αυτή την περιοχή. Σε απόσταση 300 μ. περίπου προς Δ., στη θέση Λενικά — ονομασία συνήθως χαρακτηριστική για την ύπαρξη αρχαίων οικισμών — εντοπίστηκαν ίχνη κτιρίων απροσδιόριστης εποχής.

Ιεράπετρα

Στο οικοπέδο Εμμ. Φωτιάδη, στην οδό Π. Κούπερ 42, στη βόρεια άκρη του, εντοπίστηκαν ίχνη τοιχαρίων χτισμένων με ασβέστη και συγκεντρώθηκαν ορισμένοι υδραγωγοί σωλήνες, όπως και ένα θραύσμα από μαρμάρινη βάση αγαλματιδίου που διατηρεί το αριστερό πόδι (Π ί ν. 216 α,γ).

Σε γειτονικό σημείο, στην οδό Π. Κούπερ 40, στη βόρεια πλευρά της, κάτω από το θερμοκήπιο Καπαρού, κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης εντοπίστηκε στο ύψος σχεδόν του σημερινού ασφαλοτάπητος του οδοστρώματος ένα πλακόστρωτο, που δεν κρίθηκε διατηρητέο, και μάλιστα σε αυτή τη θέση.

Λίγο παρακάτω, στην οδό Π. Κούπερ 36, βρέθηκε, κατά τις ίδιες εργασίες, ένας ισχυρός τοίχος με υδραγωγούς σωλήνες στο εσωτερικό του, όπως και τεμάχια ενός μεγάλου αρράβδωτου κίονα, ασφαλώς από κάποιο γειτονικό μνημειώδες κτίριο. Στο παρελθόν, εδώ δίπλα, στο οικοπέδο Γεωργαλάκη, είχαν βρεθεί και άλλοι κίονες.

Εξάλλου στην άμμο της παραλίας της Γρα-Λυγιάς, προς Δ. της Ιεράπετρας, απέναντι στο Δημοτικό Σχολείο, εντοπίστηκαν τεμάχια δύο ταφικών πίθων που βρίσκονταν σε απόσταση περίπου 60 μ. μεταξύ τους. Οι πίθοι αυτοί, πιθανόν ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ χρόνων, είχαν κόσμημα καταλειβάδων.

12. Ευχαριστώ τους κ.κ. Ν. Πλάτωνα και Η. και Μ. Van Effenterre για τη συζήτηση ως προς το είδος του μετάλλου.

Ἄμπελος (Π ί ν. 216 β, δ, στ)

Στην παραλία της αρχαίας Αμπέλου¹³, σημερινού Ξεροκάμπου Ζήρου, στην ανατολική ακτή της Κρήτης και απέναντι από τα νησάκια Καβάλο¹⁴, εντοπίστηκε σύστημα αλυκών, προφανώς ελληνορωμαϊκών χρόνων. Οι αλυκές αυτές, με λαβυρινθώδη διάταξη καναλιών και δεξαμενών αποξήρανσης σκαλισμένων στο βράχο (Π ί ν. 216 δ, στ), βρίσκονται σήμερα θαμμένες κάτω από παχύ στρώμα άμμου, που αφαιρέσαμε σε ορισμένα σημεία με μικρή ανασκαφή¹⁵. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αντίθετα από εκείνο που θα περίμενε κανείς για την ανατολική ακτή, που υποτίθεται ότι έπρεπε να είναι, σύμφωνα με τη γνωστή θεωρία, η ακτή εκείνη της Κρήτης που έχει υποστεί τη μεγαλύτερη καταβύθιση από την εποχή της ύστερης αρχαιότητας¹⁶, οι αλυκές εδώ, αρκετά πάνω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας και τελείως θαμμένες στην άμμο, δεν έχουν υποστεί καταβύθιση αλλά μάλλον ανύψωση. Αυτή η ανύψωση πρέπει να είναι περίπου 1,50 μ., αν υπολογίσουμε ότι και η στάθμη της θάλασσας ανέβηκε από τότε γύρω στο 1 μ. εξαιτίας της τήξης των πάγων των πόλων. Έτσι επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά — και σε σημείο κρίσιμο των ακτών — το συμπέρασμα στο οποίο είχαμε φθάσει¹⁷, ότι κάθε τμήμα των ακτών της Κρήτης πρέπει να μελετηθεί χωριστά σαν ιδιαίτερη περίπτωση και να αποφεύγονται οι γενικεύσεις για να μπορέσουμε να διαπιστώσουμε με σαφήνεια τις τοπικές μεταβολές στο επίπεδο της θάλασσας κάθε εποχή.

Κ. ΔΑΒΡΑΣ

Κουφονήσι Σητείας

Η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών στην ερημονησία Κουφονήσι στο Λιβυκό Πέλαγος συνάντησε εφέτος πολλές δυσκολίες για την πραγματοποίησή της¹⁸. Προβλήματα ευρέσεως εργατικού προσωπικού και κακές καιρικές συνθήκες δεν επέτρεψαν τη συστηματική έρευνα· ολιγομελής συνεργείο για σύντομο χρονικό διάστημα ασχολήθηκε με τον καθαρισμό του ναϊκού κτίσματος που βρίσκεται

σε ύψωμα στα νότια του νησιού, περίπου 3 χλμ. μακριά από το ρωμαϊκό οικισμό και το θέατρο.

Για το οικοδόμημα αυτό και τα δύο τεμάχια από κολοσσικό άγαλμα που βρίσκονται πλησίον έχει γράψει ο Spratt σχετικά¹⁹. Το συνεργείο ανέλαβε να καθαρίσει τα ερείπια του κτίσματος από τα σχίνα και τους σωρούς των μάζων που κάλυπταν τη δυτική και νότια πλευρά του. Μετά τον καθαρισμό φάνηκαν οι αναβαθμοί και στις τέσσερις πλευρές (Π ί ν. 217 α-β). Δυστυχώς για μια ακόμα φορά διαπιστώθηκε η έκταση των συνεχών καταστροφών του οικοδομήματος που συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Δεν έφθασε η μεγάλη καταστροφή του 1925-30 οπότε σε 5 μ. απόσταση από την ανατολική πλευρά του ναού χτίστηκε μεγάλων διαστάσεων φάρος με το δομικό υλικό του αρχαίου κτίσματος — κυρίως πωρόλιθοι θαυμάσια δουλεμένοι — στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν και τεμάχια του αγάλματος αποσπασμένα από τον κύριο όγκο του με δυναμίτιδα (!), αλλά πρόσφατα έγιναν και νέες καταστροφές: τοποθετήθηκε στο κέντρο του κρηπιδώματος και πάνω σε τιμεντένια βάση φανός (σπίθα) για τη ναυσιπλοΐα και επίσης τριγωνομετρικός κιονίσκος στους αναβαθμούς της δυτικής πλευράς με αποτέλεσμα να προκληθούν και άλλες καταστροφές του κτιρίου²⁰.

Τα συμπεράσματα από τον καθαρισμό δεν είναι ασφαλή αν δεν ακολουθήσει η συστηματική έρευνα. Προς το παρόν εδώ μπορεί να αναφερθεί η ύπαρξη στενής σχετικά βαθμίδας στη βόρεια πλευρά του κτίσματος που διαχωρίζει τους αναβαθμούς στο σημείο αυτό. Η κύρια είσοδος ήταν από τα ανατολικά. Επίσης έγινε μια επιτυχής προσπάθεια για την τοποθέτηση σε όρθια θέση των δύο μεγάλων τεμαχίων του κολοσσικού αγάλματος.

Μακρύς Γιαλός Σητείας (Σ χ έ δ. 2)

Για τρίτο συνεχή χρόνο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στη θέση Κατωβίγλι Μακρού Γιαλού Αγίου Στεφάνου Σητείας στην οποία από το 1977 είχαν αρχίσει να αποκαλύπτονται τα ερείπια κτιριακού συγκροτήματος, πιθανότατα έπαυλης των ελληνορωμαϊκών χρόνων²¹. Ήδη μετά το οικόπεδο Π. Κοναξή-Ιω. Κριτωτάκη η ανασκαφή επεκτά-

13. Βλ. Pendlebury, *The archaeology of Crete*, σ. 316, 326, 362 πίν. VIII 4.

14. Ό.π., πίν. IV 2.

15. Για τις αλυκές αυτές βλ. και ΑΕ 1980, πίν. 2α-β.

16. Πρβλ. BSA 69 (1974), σ. 91.

17. Πρβλ. ό.π. Πρόσφατα πρβλ. Ports et villes englouties, variations du niveau de la mer et séismes dans l'antiquité, *Histoire et Archéologie* 50 (1981) Dijon ιδίως Ν.-C. Flemming και P. Pirazzoli, *Archéologie des côtes de la Crète*, σ. 56-81.

18. Για τις έρευνες στο Κουφονήσι βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 383· και Αμάλθεια 36 (1978), σ. 260-62 για τις έρευνες.

19. Βλ. T.A.B.Spratt, *Travels and researches in Crete*, Λονδίνο 1865, I., σ. 242. BSA 40 (1939-1940), σ. 71. Arch. Class. 24 (1972), σ. 355-56. Αμάλθεια 28 (1976), σ. 201-202.

20. Η υπηρεσία Φανών και Φάρων του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού ύστερα από ενέργειες της ΚΔ' Εφορείας μέσω του ΥΠΠΕ ανέλαβε την άμεση μετατόπιση του φανού.

21. Στην ίδια θέση ο Pendlebury αναφέρει ότι είδε τα ερείπια μεγάλου συνοικισμού ρωμαϊκών χρόνων: *The archaeology of Crete*², σ. 376 και BSA 33 (1932), σ. 100.

Τα ερείπια παρατηρήθηκαν και το 1959 από τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα: *Κρητ. Χρον. ΙΓ'* (1959), σ. 391 και ΠΑΕ 1959, σ. 219.

Στην ίδια θέση έχει βρεθεί και πώρινη ενεπίγραφη επιτύμβια

θηκε βορειότερα στα οικόπεδα Εμμ. Χαλκιαδάκη και Εμμ. Μαυράκη.

Στις φεινές έρευνες ήρθαν σε φώς οι πιο κάτω κτιριακές κατασκευές που προστέθηκαν στο οικοδομικό σύνολο που είχε μέχρι τώρα αποκαλυφθεί.

Δωμάτιο Χ. Το δυτικό τμήμα του έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά και έτσι δεν είναι σαφές αν πρόκειται για ενιαίο χώρο ή για δύο δωμάτια τα οποία χώριζε τοίχος του οποίου σώζεται μικρό υπόλειμμα θεμελίου που ξεκινά από το κέντρο περίπου του βόρειου τοίχου του. Στο ανατολικό τμήμα του που είναι περισσότερο διατηρημένο υπάρχει στο δάπεδο τμήμα καλυμμένο με μεγάλες, κυρίως ορθογώνιες, πλάκες μαρμάρου ενώ οι τοίχοι διατηρούν εσωτερικά ισχυρό κονίαμα. Στο ίδιο τμήμα υπάρχουν δύο κατώφλια από πωρόλιθο από τα οποία το ένα στο νότιο τοίχο, μήκ. 1,65 μ., και το άλλο στο βόρειο, μήκ. 0,85 μ. Στο δυτικό τμήμα του χώρου Χ και στο νότιο τοίχο του υπάρχει υποδοχή για κατώφλι, ενώ τμήμα του βορειοανατολικού τοίχου του λείπει.

Δωμάτιο Α1. Στα βόρεια του δωματίου Χ. Έχει διαστάσεις 10,10 × 4,10 μ. Επικοινωνεί στα νότια με το δωμάτιο Χ και στα ανατολικά με το δωμάτιο Β1 με πώρινο κατώφλι, μήκ. 0,95 μ. Το δάπεδό του είναι χωμάτινο και στους τοίχους του εσωτερικά διασώζονται σε πολλά σημεία τμήματα του σοβά. Στην επίχωσή του βρέθηκαν πολλά τεμάχια από την πήλινη κεράμωση της στέγης.

Δωμάτιο Β1. Επικοινωνεί με το δωμάτιο Α1. Οι διαστάσεις του είναι 6,60 × 4,50 μ. Το δάπεδό του είναι χωμάτινο. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος μόλις 0,25 μ.

Δωμάτιο Γ1. Δωμάτιο, διαστ. 2,25 × 4,20. Δε σώζονται κατώφλια, όμως από τη διακοπή των τοίχων φαίνεται ότι επικοινωνούσε με το δωμάτιο Ε1 και το χώρο Χ. Το δάπεδο του είναι χωμάτινο. Στο εσωτερικό των τοίχων διατηρείται σε διάφορα σημεία ο σοβάς.

Δωμάτιο Ε1. Από το δωμάτιο Γ1 με μικρό άνοιγμα επικοινωνεί κανείς με το δωμάτιο Ε1, διαστ. 4,50 × 4,15 μ. Οι τοίχοι του εσωτερικά καλύπτονται από παχύ υδραυλικό κονίαμα καθώς και το δάπεδο.

Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη στη βορειοανατολική γωνία του πήλινου αγωγού, κυκλικής διατομής, που έφερνε το νερό από έξω στο δωμάτιο αυτό που αναμφισβήτητα χρησιμοποιε ως μικρή δεξαμενή. Από το σημείο που απολήγει το άκρο του σωλήνα αρχίζει μια αυλακοειδής διαμόρφωση του δαπέδου (μήκ. 1,76, πλ. 0,46 μ.) που φθάνει στο κέντρο περίπου του δωματίου και καταλήγει σε κυκλοτερές

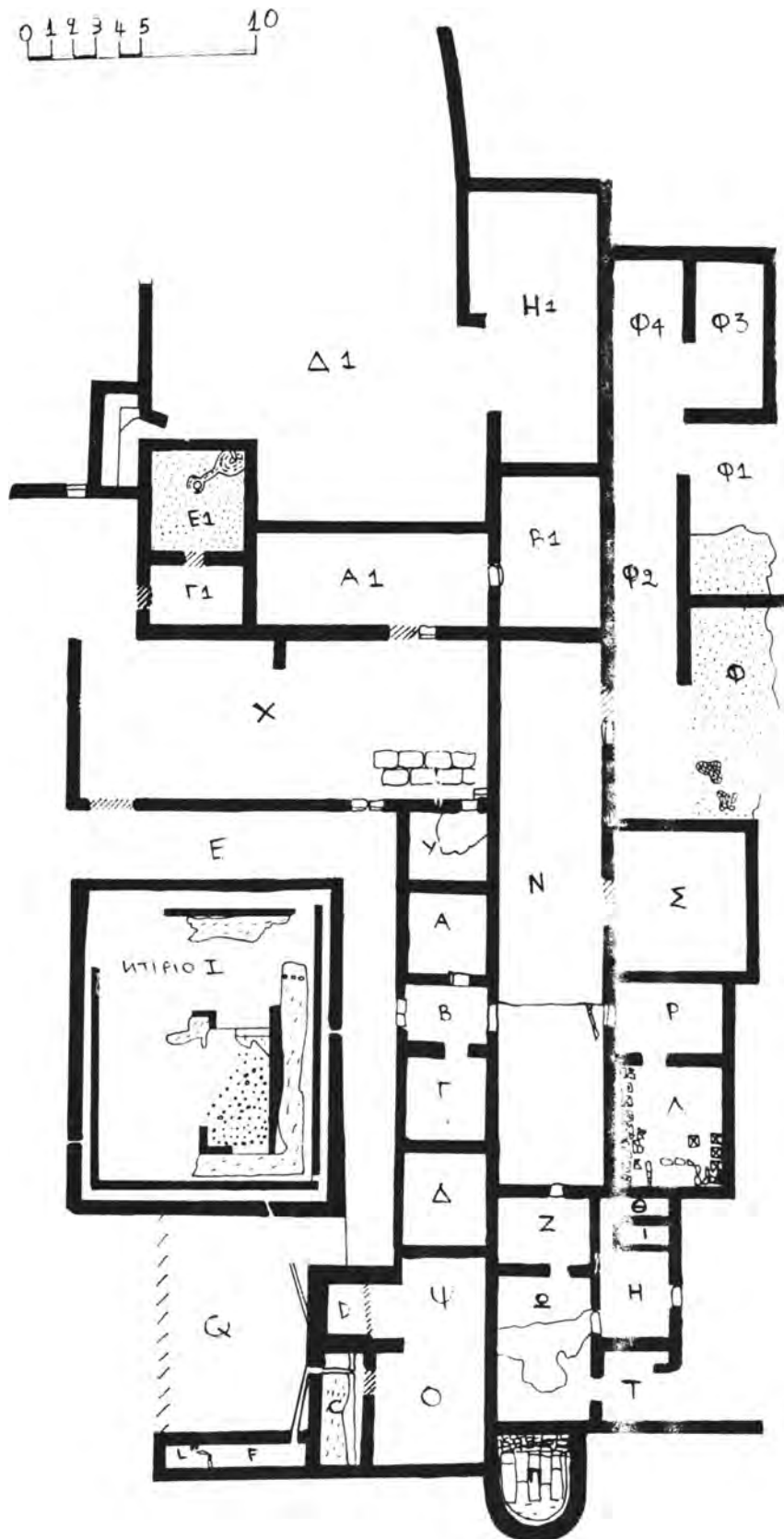
βαθούλωμα. Λόγω της χρήσης του δωματίου αυτού η αυλακοειδής διαμόρφωση θα πρέπει να ερμηνευτεί ως τρόπος για την περισυλλογή των υπολειμμάτων νερού και των διαφόρων άλλων φερτών ουσιών όταν καθαριζόταν εσωτερικά η δεξαμενή, κάτι που διατηρείται ακόμα και σήμερα στην Κρήτη, σε πολλές δεξαμενές βρόχινου νερού, τις γνωστές σαν «σαρνίτσια». Το άνοιγμα προς το δωμάτιο Ε1 θα πρέπει να σχετιστεί με μια μεταγενέστερη χρήση του δωματίου αυτού.

Χώροι Φ, Φ1, Φ2. Αποτελούν ενιαίο σύνολο και σχετίζονται με την κύρια είσοδο της έπαυλης. Δυστυχώς η σύγχρονη καλλιέργεια έχει επιφέρει μεγάλες καταστροφές στους χώρους αυτούς λόγω της μικρής επίχωσης. Από τα υπολείμματα του δαπέδου είναι σαφές ότι οι χώροι Φ και Φ1 επεκτεινόταν ανατολικότερα όπου πιθανώς σχηματιζόταν πρόπλο. Ο χώρος Φ2 είναι ένας επιμήκης διάδρομος, πλ. 2,80 μ., που επικοινωνεί με την υπαίθρια αυλή προς Ν., όπως δείχνει το σωζόμενο πώρινο κατώφλι. Οι χώροι Φ και Φ1 προφανώς είχαν ενιαία λειτουργικότητα και διαχωρίζονταν με κεντρικό τοίχο. Φέρουν και οι δύο δάπεδο στο οποίο διατηρείται σήμερα μόνο το ισχυρό κονίαμα πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένο το μωσαϊκό από το οποίο διασώζονται ορισμένες ψηφίδες. Επικοινωνούσαν με το διάδρομο Φ2 με προσβάσεις οι οποίες σήμερα δε σώζονται λόγω καταστροφής των δυτικών τοίχων.

Δωμάτια Φ3 και Φ4. Πρόκειται για ανεξάρτητους χώρους οι οποίοι επικοινωνούσαν μόνο με το διάδρομο Φ2. Ο τοίχος, ο οποίος διασχίζει κάθετα το δωμάτιο μέχρι το κέντρο του, ξεκινώντας από το βόρειο τοίχο του, φαίνεται ότι έχει χτιστεί σε μεταγενέστερη φάση αφού πατά σε μωσαϊκό δάπεδο το οποίο καλύπτει τους χώρους Φ3 και Φ4 και διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Ο διάκοσμός του αποτελείται από γεωμετρικά σχήματα και φύλλα κισσού και σχηματίζεται από μούρες και άσπρες ψηφίδες.

Χώρος Η1. Αναφέρεται ως ενιαίος χώρος αλλά ίσως πρόκειται για δύο δωμάτια αφού το βόρειο τμήμα είναι ευρύτερο και αφού ο δυτικός του τοίχος κάμπτεται προς Α. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου Η1 βρέθηκαν υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου. Στον εξωτερικό χώρο της βορειοανατολικής γωνίας του βρέθηκε μαρμάρινο αγαματίδιο Πανός, ύψ. 0,225 μ. Λείπει η κεφαλή η οποία ήταν προσκολλημένη στο λαιμό με σιδερένιο σύνδεσμο, υπολείμματα του οποίου υπάρχουν ακόμα στο λαιμό. Τα τράγεια πόδια του σώζονται μέχρι τα γόνατα και φορεί μανδύα ο οποίος συγκρατείται με πόρπη στο λαιμό του γυμνού κατά τα άλλα θεού. Η τεχνολογία του είναι ρωμαϊκών χρόνων (Π ί ν. 217 δ).

Χώρος Δ1. Δεν ερευνήθηκε λεπτομερειακά παρά μόνο επιφανειακά με την απομάκρυνση μάζων.

Σχέδ. 2. Σητεία. Μακρύς Γιαλός. Κάτοψη ρωμαϊκής έπαυλης.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών βρέθηκε λύχνος αβαφής με χωνοειδή λαιμό στο άνοιγμα του δίσκου από τον οποίο ξεκινούσε κάθετη λαβή²². Ο χώρος αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί ως βόρεια αυλή.

Χώρος Ν. Είναι κεντρική υπαίθρια αυλή, επιμήκης, διαστ. 24,10 × 4,50 μ., με την οποία επικοινωνούσαν τα περισσότερα δωμάτια που την περιβάλλουν (Β,Ρ,Σ,Ζ,Φ2), ενώ ταυτόχρονα χρησίμευε για το φωτισμό των δωματίων αυτών και με άλλα ανοίγματα (παράθυρα κ.τ.λ.) προς αυτήν.

Πετράς Σητείας

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών στο οικοπέδο Αγ. Κουνελάκη στο λόφο του Πετρά 1 χλμ. νότια της Σητείας το φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας στη Σητεία εντόπισε κανονικό επίμηκες λάξευμα στο βράχο που αναμφίβολα ήταν ταφική κατασκευή η οποία είχε συληθεί σε ανύποπτο χρόνο. Εσωτερικά υπήρχε μόνο ελάχιστο χώμα που ήταν καινούργια μπαζώματα. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και η βορινή στενή πλευρά του είχε καταστραφεί παλιότερα. Οι διαστάσεις του τάφου αυτού ήταν 1,60 μ. σωζόμενο μήκος, 0,65 πλάτος και 0,75 μ. βάθος.

Η ανεύρεση αυτή οδήγησε την Εφορεία να διακόψει τις εργασίες και να ερευνήσει προσεκτικά το χώρο. Το οικοπέδο καλυπτόταν από πυκνά σχινώδη φυτά ριζωμένα στα βράχια που καθιστούσαν προβληματική την παρατήρηση. Έτσι αρκετά δύσκολα εντοπίστηκε σε απόσταση 20 μ. ΝΔ. του προηγούμενου τάφου και άλλο λάξευμα που αναμφίβολα ήταν τάφος και μάλιστα όπως έδειχναν εξωτερικά στοιχεία — παρά την απουσία καλύμματος — ασύλητος. Ο τάφος βρισκόταν στο όριο του οικοπέδου Αγ. Κουνελάκη με αγροτικό μονοπάτι, πλ. 2,50 μ. Παρά τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες για λόγους ασφαλείας και παρά το ότι είχε αρχίσει να σκοτεινιάζει, άρχισε η έρευνα από ειδικευμένο εργάτη που ειδοποιήθηκε εσπευσμένα και η οποία απαιτήσε και νυκτερινή εργασία κάτω από λάμπα θύελλας. Για το λόγο αυτό δεν μπορούσε να γίνει συστηματική έρευνα και στρωματογραφική αποκάλυψη των σκελετών του τάφου. Από τα κρανία υπολογίστηκε ότι είχαν ταφεί τουλάχιστον 5 νεκροί.

Ο τάφος-λάξευμα είχε μήκος 2, πλάτος 0,90, ύψος 1 μ. και κατεύθυνση Ν.-Β. Το κάλυμμά του έλειπε όπως προαναφέρθηκε αλλά στα χείλη του υπήρχε λαξευτή υποδοχή. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου είναι τα εξής: α) σκυφωτό

αγγείο χωρίς λαβές, εξωτερικά και εσωτερικά φαιό γάνωμα και υπολείμματα μαύρου βερνικιού, συμπληρωμένο και συγκολλημένο· φέρει ελαφρό περιχέλιωμα και ραβδώσεις από τροχό σε όλο το σώμα, ύψ. 0,069, διαμ. χείλους 0,098 μ., βάση επίπεδη (αριθ. κατ. Σητείας 187)²³. β) αγγείο με σφαιρικό σώμα χωρίς ιδιαίτερη βάση· τα χείλη σχετικά πλατιά με ελαφριά καμπυλότητα κλίνουν ελαφρά προς τα έξω· φέρει μια λαβή σχετικά χοντρή σχεδόν τετράπλευρης διατομής· το σώμα εξωτερικά έχει δουλευτεί με τροχό· εσωτερικά και εξωτερικά φαιό γάνωμα· ύψ. 0,106, διαμ. χείλους 0,086, διαμ. βάσης 0,048 μ. (Α.Κ.Σ.189)²⁴. γ) αγγείο του ίδιου τύπου με το προηγούμενο· ίδιος πηλός και γάνωμα· παρουσιάζει μόνο μια ελαφρά συμπίεση στο σώμα από πάνω προς τα κάτω· ύψ. 0,073, διαμ. χείλους 0,078, διαμ. βάσης 0,042 μ.²⁵ (Α.Κ.Σ.192). δ) αγγείο του προηγούμενου τύπου· λείπει η λαβή· ελαφρά συμπληρωμένο στα χείλη· ύψ. 0,07, διαμ. χείλους 0,074, διαμ. βάσης 0,035 μ. (Α.Κ.Σ.188). ε) αγγείο του προηγούμενου τύπου· τα χείλη πιο κάθετα στο σώμα, συμπληρωμένα· λείπει η λαβή· ύψ. 0,085, διαμ. χείλους 0,078, διαμ. βάσης 0,04 μ. (Α.Κ.Σ.193). στ) αγγείο του προηγούμενου τύπου· λείπει η λαβή· το ύψος του χείλους μεγαλύτερο από των προηγούμενων· ελαφρά συμπληρωμένο· ύψ. 0,072, διαμ. χείλους 0,075, διαμ. βάσης 0,042 μ. (Α.Κ.Σ. 190). ζ) αγγείο με ελαφρά επιμηκυμένο σώμα που πατάει πάνω σε δισκοειδή βάση· στο σώμα φέρει ελαφρές εγχάρακτες περιφερειακές ταινίες· τα χείλη κάμπτονται τοξοειδώς προς τα έξω και τονίζεται πλαστικά το περιχέλιωμα· λείπει η κάθετη λαβή· ύψ. 0,077, διαμ. χείλους 0,073, διαμ. βάσης 0,036 μ. (Α.Κ.Σ. 191)²⁶. η) αγγείο με σφαιρικό σώμα με οριζόντιες περιφερειακές ανάγλυφες ταινίες που πατάει σε δυσανάλογα μικρή δισκοειδή βάση· έχει συμπληρωθεί και συγκολληθεί· ο λαιμός του λείπει αλλά από τη βάση του φαίνεται ότι ήταν στενός και προφανώς επιμηκυμένος· δε φέρει ίχνη λαβής αλλά πιθανότατα το κάτω τμήμα της βρισκόταν σε μέρος των ώμων που λείπει· σωζ. ύψ. 0,161, διαμ. βάσης 0,06 μ. (Α.Κ.Σ. 195)²⁷. θ) οινόχοϊσκη αμελούς κατασκευής με τονισμένα χονδροειδώς πλαστικά χείλη· πατάει σε δισκοειδή βάση· η κοιλιά της φέρει έκτυπες ταινίες· η λαβή

23. Μοιάζει με το K 103 στο Athenian Agora, Pottery of the Roman Period, πίν. 14, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

24. Βλ. ό.π., τύπος M 70, πίν. 21, που χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

25. Ό.π. Ανήκει στον τύπο που προαναφέραμε στην υποσημ. 7.

26. Ό.π. K 65, πίν. 13, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

27. Ό.π., πίν. 21. Μοιάζει με το M 82. Δεύτερο μισό 2ου αι. μ.Χ.

22. Βλ. Bailey, A catalogue of the lamps in the British Museum, Λονδίνο 1975, τύπος 2 124 που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Βλ. επίσης Dure, Euroros, σ. 111, the lamps group VIII, πίν. IX, σχέδ. 27. Τέλη 2ου-1ος αι. π.Χ.

σχηματίζει στη ράχη ελαφρό αυλάκι και το πάνω μέρος της είναι άμεσα συνδεδεμένο με το χείλος· ύψ. 0,107, διαμ. χείλους 0,043, διαμ. βάσης 0,041 μ. (Α.Κ.Σ. 194)²⁸· ι) λύχνος του οποίου λείπει το τμήμα με τη μύξα· ο δίσκος διαχωρίζεται από το υπόλοιπο σώμα με αυλάκι και είναι ελαφρά υπερυψωμένος· στο πάνω αριστερό μέρος του φέρει μικρή οπή για το λάδι· η επιφάνεια του δίσκου πολύ φθαρμένη και δε μας επιτρέπει να διακρίνουμε την έκτυπη παράσταση που έφερε· συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος· σφζ. μήκ. 0,087 μ. (Α.Κ.Σ. 196)²⁹· ια) ο λαιμός και δύο λαβές γυάλινου αγγείου³⁰· ιβ) χρυσό ενώτιο αποτελούμενο από έλασμα συρματοειδούς μορφής του οποίου οι δύο απολήξεις συμπλέκονται στο πάνω δεξιό μέρος της περιφέρειάς του· στο κάτω μέρος υπάρχει συμφυής δίσκος περιβαλλόμενος στο εξωτερικό της περιφέρειάς του από έκτυπη κοκκίδωση από την οποία εκκινούν πάλι φυλλόσχημες απολήξεις που μοιάζουν με φύλλα κισσού· υπάρχουν πέντε τέτοιες απολήξεις ελεύθερες στο χώρο και δύο που συνδέονται με το έλασμα· χαρακτηριστικό ότι το κεντρικό τμήμα του δίσκου έχει μεγάλη οπή, τα χείλη της οποίας δείχνουν ότι κάποιο αντικείμενο — προφανώς λίθος — ήταν προσαρτημένο σ' αυτόν, ύψ. 0,039 μ. (Α.Κ.Σ. 197)³¹ (Π ή ν. 217 γ).

Φαίνεται ότι πρόκειται για οικογενειακό τάφο ο οποίος χρησιμοποιήθηκε περίπου από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Αυτό όμως που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι ότι για πρώτη φορά βρέθηκαν αρχαιότητες ρωμαϊκών χρόνων στον Πετρά Σητείας για τον οποίο αρχικά πιστεύτηκε από πολλούς ερευνητές ότι φιλοξενούσε τα ερείπια της ελληνοιστικής πόλης Σηταίας-Ηττίας αλλά όλες οι μέχρι σήμερα δοκιμαστικές έρευνες ή συστηματικές ανασκαφές είχαν φέρει σε φως μόνο αρχαιότητες των μινωϊκών χρόνων³².

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το Τελωνείο Αγίου Νικολάου παρέδωσε στο μουσείο δύο οξυπύθμενους αμφορείς προερχόμενους από κατάσχεση σε αλιευτικά σκάφη. Οι αμφορείς αυτοί ήταν ακέραιοι (αριθ. ευρ. 8920 και 8929) και είχαν ύψος 0,75 και 0,74 μ. αντίστοιχα και διάμετρο 0,40 μ. Εξάλλου ο κ. Εμμ. Βαρδάκης από τη Σητεία παρέδωσε τρία χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα (αριθ. ευρ. 8925-27). Από εργασίες οδοποιίας στην παραλιακή οδό της συνοικίας Μύλου του Αγίου Νικολάου συγκεντρώθηκαν μία δισκοειδής αγνύθα (αριθ. ευρ. 11364), διαμ. 0,077 μ., ένα όστρακο μελανογάνωτου αγγείου (αριθ. ευρ. 11365), διαστ. 0,064 × 0,053 μ., με έκτυπη διακόσμηση που περιλαμβάνει παράσταση με όρθια μορφή προς τα αριστερά, και τέλος το πάνω μέρος της κεφαλής γυναικείου ειδωλίου ελληνορωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. 11366), ύψ. 0,046 μ., που φέρει ένα είδος πόλου (;) σπασμένου κατά το μεγαλύτερο μέρος.

Από έναν ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδή τάφο, που βρέθηκε τυχαία και καταστράφηκε σε εργασίες κατασκευής αγροτικής οδού στον Κιμουριώτη Χαμαιζίου Σητείας προέρχεται μία ενδιαφέρουσα κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος (αριθ. ευρ. 7459), μήκ. 1, πλ. 0,45, ύψ. 0,83 μ. Οι μακριές πλευρές κοσμούνται με χταπόδι πολύ σχηματοποιημένο και οι στενές με διπλό πέλεκυ στημένο μέσα σε ιερά κέρατα. Η μία άκρη της δοκού του σαμαρωτού καλύμματος έχει πλαστική κεφαλή αιλουροειδούς, ασφαλώς με συμβολική σημασία. Η σαρκοφάγος συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και μια λουτροειδής σαρκοφάγος ακέραιη (αριθ. ευρ. 7460), μήκ. πάνω 1,05 και κάτω 0,70, πλ. 0,535 και ύψ. 0,51 μ. Η σαρκοφάγος αυτή, σχήματος κάπως τραπεζιοειδούς, έχει επίπεδο πλατύ χείλος και κάτω οπή εκροής. Η διακόσμησή της είναι τελείως εξίτηλη.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

28. Ό.π., πίν. 13. Μοιάζει με το Κ 69, δεν έχει όμως βάση και χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

29. Ό.π., τόμ. ΙΙΙ, πίν. 5. Μοιάζει με τους λύχνους 134 κ.ε. βλ. και Bailey, ό.π., τύπο Q, που χρονολογείται από το 175-225 μ.Χ.

30. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

31. Δεν εντοπίστηκε παρόμοιο κόσμημα. Αναλογικά με τα άλλα ευρήματα θα πρέπει να είναι λίγο παλιότερο από τα πήλινα κτερίσματα.

32. Για το τοπογραφικό πρόβλημα της Σητείας-Ηττίας βλ. Αμάλλθεια 41 (1979), σ. 371-382.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Σημ. τ. Συντ. Η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ηρακλείου δεν κατέθεσε έκθεση των Χρονικών μέχρι την έκδοση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Στη διάρκεια του 1979 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας αποτελέστηκε από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ιω. Παπαχριστοδούλου, τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Αδ. Σάμψων και τους έκτακτους αρχαιολόγους (με αλφαβητική σειρά): Αγγ. Γιαννικουρή, Αν. Δρελιώση, Όλ. Ζαχαριάδου, Χαρ. Κάντζια, Ελ. Κουρίνου, Φίλ. Κωστομητσόπουλο, Στ. Μαρκέτου, Μαρ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Έ. Μπαζιωτοπούλου, Ελ. Παλάζογλου, Β. Πατσιαδά, Ιλ. Συμιακάκη, Μελ. Φιλήμονος-Τσοποτού.

Από τους παραπάνω οι Κουρίνου, Μαρκέτου, Μπαζιωτοπούλου, Πατσιαδά, Συμιακάκη και Κωστομητσόπουλος προσλήφθηκαν εκτάκτως για την αντιμετώπιση του μεγάλου όγκου σωστικών ανασκαφών που υπήρχαν στην πόλη της Ρόδου σε όλη τη διάρκεια του έτους και ορισμένοι απ' αυτούς εργάστηκαν για περιορισμένο μόνο χρονικό διάστημα. Για μικρό χρονικό διάστημα εργάστηκε στην Εφορεία και ο νέος Επιμελητής Αρχαιοτήτων Π. Χρυσοστόμου. Επίσης για σύντομο χρονικό διάστημα βοήθησε στην καταγραφή και τακτοποίηση του επιγραφικού υλικού η παλιά συνεργάτιδα της Εφορείας και σήμερα μέλος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών Β. Κοντορίνη. Τη γενική εποπτεία των εργασιών της Εφορείας όπως και των άλλων Εφορειών της Δωδεκανήσου είχε από την Αθήνα ο Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ο οποίος υπήρξε σε όλη τη διάρκεια του έτους και τακτικό μέλος του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Δωδεκανήσου, με αναπληρωτή τον Έφορο Αρχαιοτήτων Χρ. Ντούμα.

Στον τεχνικό τομέα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους οι αρχιτέκτονες Παυλ. Μπουσίου και Ασημ. Μπουλαμάκη, ενώ ο πολιτικός μηχανικός Β. Παπαδημητρίου εργάστηκε και για τις δύο Εφορείες Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Για την ΚΒ Έφορεία εργάστηκαν ο μόνιμος, παλιός και έμπειρος σχεδιαστής Σωτ. Διακογεωργίου και οι έκτακτοι Ελ. Αλεξιάκη, Γ. Κιάσας, Αικ. Κοκονού, Μ. Ντάκας και Ευγ. Ροδίτου.

Εκτός από το κυρίως αρχαιολογικό έργο*, για το

οποίο γίνεται εκτενής λόγος παρακάτω, η Εφορεία αντιμετώπισε πολύπλοκο και δύσκολο διοικητικό και γραφειοκρατικό έργο, που έχει σχέση κυρίως, εκτός από τη διοίκηση και μισθοδοσία του πολυάριθμου φυλακτικού, διοικητικού, εργατικού κ.τ.λ. προσωπικού, με την προστασία των μνημείων και των αρχαιολογικών ζωνών.

Μέσα στα πλαίσια αυτά έγινε ακριβέστερος καθορισμός των ορίων των αρχαιολογικών ζωνών Ιαλυσού και Ασκληπιείου Κω, ενώ ετοιμάζεται παρόμοια εργασία για την Αρχαία Κάμειρο και την ευρύτερη περιοχή της Λίνδου. Ανάμεσα στα καθήκοντα της Εφορείας, ήταν και η παραπομπή πολλών θεμάτων στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων που λειτουργεί από το 1978.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις αποθήκες και τα εργαστήρια του Μουσείου Ρόδου το τεχνικό συνεργείο με την επίβλεψη του επιστημονικού προσωπικού και επικεφαλής τους συντηρητές Γεωργ. Γκατσάρα και Εμμ. Βασιλαρά ασχολήθηκε με το πλύσιμο και τη συγκόλληση των οστράκων από τις φετινές ανασκαφές, τη συγκόλληση και καθαρισμό των πήλινων αγγείων, μικροαντικειμένων, γλυπτών και επιγραφών και τη συντήρηση μετάλλινων ευρημάτων και ιδιαίτερα των νομισμάτων. Παράλληλα συνέχισε τη συντήρηση ευρημάτων από παλιότερες ανασκαφές. Ιδιαίτερη φροντίδα απαίτησε η συντήρηση των αρχιτεκτονικών κομματιών και των γλυπτών από το ταφικό μνημείο στα οικόπεδα Κεραμέα-Τσίκκη (βλ. σ. 442), για την οποία κατασκευάστηκε πρόχειρο εργαστήριο επί τόπου. Με το έργο αυτό ασχολήθηκαν και μέλη του συνεργείου συντήρησης τοιχογραφιών, με επικεφαλής το συντηρητή Ιω. Βασιλόττο.

Έγιναν επίσης εργασίες επί τόπου συντήρησης και στερέωσης τμημάτων της ανασκαφής οικοπέδων Παπαχριστοδούλου-Καρίκα.

Η αύξηση των ανασκαφών στην Κω οδηγεί στην ανάγκη να γίνει στο Μουσείο Κω ανάλογη — έστω σε μικρότερη κλίμακα — οργάνωση για το πλύσιμο, συγκόλληση οστράκων και συντήρηση των άλλων ευρημάτων, με μόνιμη κατά το δυνατό παραμονή εκεί ενός συντηρητή.

Το συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών με επικεφαλής το συντηρητή Αθ. Κανέλλη, που ασχολείται και με τη συντήρηση ψηφιδωτών χριστιανικής περιόδου, εκτέλεσε τις παρακάτω εργασίες στον τομέα των αρχαίων ψηφιδωτών:

* Το 1979, όπως και το προηγούμενο έτος, διακρίνεται από έντονη οικοδομική δραστηριότητα και μεγάλο αριθμό σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Ρόδου και στην Κω. Τη δύσκολη κατάσταση κατόρθωσε να αντιμετωπίσει η Υπηρεσία με τη βοήθεια όλου του επιστημονικού προσωπικού που εργάστηκε με ζήλο και αγάπη προς τα αρχαία. Αποτέλεσμα της συνεργασίας με τους επί μέρους υπεύθυνους των ανασκαφών είναι και η έκθεση που ακο-

λουθεί παρακάτω. Προς όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες, καθώς και στο τεχνικό και διοικητικό προσωπικό.

Ρόδος

Αποκόλληση και συντήρηση ρωμαϊκού ψηφιδωτού ανασκαφής βασιλικής Χατζηανδρέου.

Αποκόλληση και συντήρηση ρωμαϊκού ψηφιδωτού οικοπέδου Βασιλάκη (βλ. σ. 423). Συντήρηση ελληνιστικών και ρωμαϊκών ψηφιδωτών παλιών ανασκαφών (οικόπεδο Βολονάκη και Καζουλλείου Γυμνασίου).

Συντήρηση και προφύλαξη των ψηφιδωτών που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Καστέλλα-Γιάκρα.

Κως

Έγινε αποκόλληση και συντήρηση ψηφιδωτών της ανασκαφής του Λιμένα (Πί ν. 218 α).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**Πόλη Ρόδου****ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ**

Οδός Πλάτωνος, ανάμεσα στα οικόπεδα Μαχμούτ Χασάπογλου και Γεωργ. Ασπράκη¹ (οικόπεδο Βασ. Μαραβέλια)

Στο οικόπεδο αυτό που περιλαμβάνει κάτω από λείψανα της βυζαντινής, ιπποτικής και τουρκικής περιόδου σημαντικά ίχνη της αρχαίας πόλης, τα οποία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, πρέπει να έχουν σχέση με την αγορά ή κάποιο άλλο σπουδαίο κτιριακό συγκρότημα στην περιοχή του μεγάλου λιμανιού, συνεχίστηκαν οι ανασκαφές σε όλη τη διάρκεια του έτους χωρίς να περατωθούν.

Έκθεση για την ανασκαφή αυτή θα δοθεί μετά την ολοκλήρωσή της, στο ΑΔ 35 (1980).

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Ελ. Νικολάου)

Το οικόπεδο εκτείνεται ανάμεσα στην Ακτή Μιαούλη και την οδό Ορφανίδου. Σε απόσταση 18,90 μ. από την ακτή Μιαούλη αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν πενιχρά λείψανα του παράκτιου τείχους της αρχαίας πόλης. Συγκεκριμένα στη θέση τους βρέθηκαν, σε απόσταση 6,20 μ. μεταξύ τους, δύο τμήματα που αποτελούνταν από μία μόνο ορθογώνια πωρόπλινθο, στο βόρειο τμήμα, μήκ. 0,87, πλ. 0,65, ύψ. 0,52 μ. και στο νότιο αντίστοιχα 0,96, 0,70, 0,40 μ. Στο βόρειο τμήμα υπήρχαν περισσότερες πωρόπλινθοι όχι όμως *in situ*. Ανάμεσα στα δύο αυτά τμήματα αποκαλύφθηκαν λείψανα από μεταγενέστερα τοιχάρια. Στον ίδιο χώρο διαπιστώθηκαν λείψανα ανθρώπινων οστών. Φαίνεται ότι το τείχος στο ση-

μείο αυτό είχε υποστεί συστηματική λατόμηση σε μεταγενέστερα χρόνια και ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί και για πρόχειρες ταφές. Ανατολικά από τα παραπάνω λείψανα, σε πλάτος 10,70 μ. (σχεδόν έως το κράσπεδο της οδού Ορφανίδου) διαπιστώθηκαν λείψανα της αρχαίας περιφερειακής οδού Ρ 40 και συγκεκριμένα τέσσερα οδοστρώματα, πάχ. 0,20-0,40 μ.

Τα παραπάνω λείψανα, αν και πενιχρά, βοηθούν στον καθορισμό της πορείας του τείχους στο τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης, και της έκτασης και των ορίων του δυτικού λιμανιού². Το νότιο όριο του οικοπέδου απέχει 150 μ. από την πλατεία Ψαροπούλας και από το σημείο όπου έχει βρεθεί άλλο τμήμα του αρχαίου τείχους³.

Οδός Όθωνος και Αμαλίας

Κατά τη διάνοιξη χαντακιού, βάθ. 1 μ., κατά μήκος της οδού, στο τμήμα της που βρίσκεται ανάμεσα στις κάθετες οδούς Ηρώων Πολυτεχνίου (Βασιλόπαιδος Μαρίας) και Ίωνος Δραγούμη, στο δυτικό τμήμα του χαντακιού, και σε μήκος ± 37 μ., βρέθηκε μέσα στην επίχωση μεγάλος αριθμός από μικρά πήλινα λυχνάρια. Στο μέσο περίπου του χαντακιού, στο ύψος της κάθετης οδού (Αμαράντου) βρέθηκε ανεστραμμένη μεγάλη ενεπίγραφη στήλη από λάρτιο λίθο, με γόμφο στερέωσης, που περιλαμβάνει κατάλογο ονομάτων (αριθ. ευρ. επιγραφών 1441).

Η θέση που βρέθηκε είναι κοντά στην εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου και στο οικόπεδο Σαρρή (οδός Αμάραντου), όπου το 1977 βρέθηκε *in situ* μεγάλο ενεπίγραφο βάθρο συντάγματος αγαλμάτων⁴. Το εύρημα αυτό, μαζί με άλλα παλιότερα ευρήματα της περιοχής δείχνει ότι στο σημείο αυτό πρέπει να αναζητηθεί ένα σημαντικό ιερό της πόλης.

Οδός Δ. Θέμελη (οικόπεδο Ι. Βαρδουλάκη-Κωσταρίδη και Σία)

Η εκσκαφή του οικοπέδου (απέναντι του ξενοδοχείου «Δέσπω») με μηχανικό εκσκαφέα είχε προχωρήσει σε μεγάλο βάθος, ώστε διασώθηκαν και ερευνήθηκαν ελάχιστα αρχαία λείψανα.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50-3 μ. από το δρόμο το ανατολικό όριο και το μεγαλύτερο μέρος από το κατάστρωμα της αρχαίας οδού Ρ 29⁵. Συγκεκριμένα σε απόσταση πε-

2. Για το δυτικό λιμάνι βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 534 κ.ε.: 24 (1969): Χρονικά, σ. 457 και 25 (1970): Χρονικά, σ. 507.

3. Ό.π., σ. 505 κ.ε.

4. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 346.

5. Η οδός αυτή είναι γνωστή από προηγούμενες έρευνες στα οικόπεδα Κ. Λιαμή, οδός Βασ. Σοφίας, Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών Ι, οδός Σοφ. Βενιζέλου (βόρειο τμήμα πόλης), Μπαλή και Τουρλούγκου, οδός Αγίων Αναργύρων (νοτιοδυτικό τμήμα πόλης),

1. Βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 507 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 356.

ρίπου 3 μ. από τη δυτική παρειά του οικοπέδου διαπιστώθηκε η υποθεμελίωση του ανατολικού ορίου της αρχαίας οδού, πλ. \pm 0,90 μ., από ακανόνιστους λίθους που εδράζονταν πάνω σε φυσικό κοκκινόχωμα και ανώμαλο βράχο. Από τα οδοστρώματα της οδού διαπιστώθηκαν ελάχιστα ίχνη ενός στο νότιο άκρο. Επισημάνθηκαν επίσης και ερευνηθήκαν εν μέρει διάφοροι πήλιννοι και χτιστοί αγωγοί παράλληλοι και ένας χτιστός κάθετος, προς τον άξονα της αρχαίας οδού.

Κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ορθογώνια χτιστή κατασκευή, μήκ. 2,35, πλ. 0,85 μ., που η συνέχειά της είχε αποκαλυφθεί στο γειτονικό προς τα ανατολικά οικόπεδο Αναστ. Αγιακάτσικα⁶. Εκεί είχε διασωθεί και η οξυκόρυφη οροφή της κατασκευής. Στο οικόπεδο Βαρδουλάκη, το δυτικό τμήμα της κατασκευής, μήκ. 1,20 μ., προχωρούσε σε μεγαλύτερο βάθος και είχε από ορισμένο βάθος τα τοιχώματα επενδυμένα με κόνιαμα καθώς και διπλά «πατήματα» στα τοιχώματα της βόρειας και νότιας πλευράς.

Οδός Δηλμπεράκη 17 και Ίωνος Δραγούμη (οικόπεδο Νικ. Μανέττα)

Σε σύντομη έρευνα αποκαλύφθηκαν ίχνη οδοστρωμάτων της οδού Ρ 28 και στα δυτικά της αρχαίας οδού λείψανα κτίσματος, από το οποίο βρέθηκαν τμήματα τεσσάρων τοίχων από ακανόνιστους λίθους, που όριζαν τετράπλευρο χώρο με διαστάσεις 2,70 × 2,50 μ. Από το οικόπεδο πρέπει να περνούσε το δυτικό όριο της αρχαίας οδού, το οποίο όμως είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Το ανατολικό όριο είχε αποκαλυφθεί σε μήκος 9,80 μ. στο οικόπεδο Σταματά, στην απέναντι πλευρά της οδού Δηλμπεράκη, όπου είχαν ανασκαφεί και λείψανα από λιμενικές εγκαταστάσεις (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439 κ.ε.).

Οδός Λοχαγού Φανουράκη (οικόπεδο Λαχανιάτη)

Στο νότιο όριο του οικοπέδου (που βρίσκεται βόρεια από τη διασταύρωση με την οδό Αμμοχώστου) επισημάνθηκαν ίχνη τοίχου και οδοστρωμάτων, που είναι πιθανόν ότι ανήκουν στο βόρειο όριο της αρχαίας οδού Ρ 2γ (κατεύθυνσης Δ.-Α.).

Οδός Παπαλουκά (οικόπεδο Λουκά Γερεντέ)

Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου επι-

σημάνθηκε το ανατολικό όριο αρχαίας οδού, που σύμφωνα με το ρυμοτομικό χάρτη συμπίπτει με την οδό Ρ 26α (κατεύθυνση από Ν. προς Β.) με ίχνη τριών οδοστρωμάτων. Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία διαπιστώθηκε στην ανατολική παρειά του οικοπέδου άνοιγμα ωοειδές, ύψ. 1,70 και πλ. 0,60 μ., στοάς λαξευτής μέσα στο φυσικό έδαφος, που είχε κατεύθυνση αρχικά προς Α. και έπειτα σε μικρή απόσταση προς Ν. Η στοά δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί συστηματικά. Πρέπει να έχει σχέση με τα υδραγωγεία της αρχαίας πόλης (πρβλ. στο ρυμοτομικό χάρτη ίχνη αγωγών στην περιοχή αυτή).

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου (οικόπεδο Εμμ. Παπαϊωάννου-Σταυριά) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 218 β-γ)

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της παρόδου μεταξύ των οδών Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου, πίσω από το ξενοδοχείο Θέρμαι⁷. Στο απέναντι οικόπεδο Λινάρδου παρουσιάστηκαν το 1978 ίχνη αρχαίας δεξαμενής.

Ο χώρος του οικοπέδου περικλείεται σύμφωνα με το ρυμοτομικό χάρτη της αρχαίας πόλης δυτικά από την οδό Ρ 38 (βλ. σ. 415 το οικόπεδο Σοφίας Κακά), βόρεια από τη Ρ 3α, ανατολικά από τη Ρ 29α και νότια από τη Ρ 4, χωρίς καμιά από τις οδούς αυτές να περνά μέσα από το οικόπεδο.

Το νότιο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει λατομημένος χώρος. Τα ίχνη της λατόμησης είναι φανερά πάνω στο βράχο. Στη νοτιοδυτική γωνία σωρός από ακανόνιστα τμήματα πώρου δείχνει επίσης ότι επί τόπου γινόταν κατεργασία των λίθων. Στην επίχωση — κυρίως λατύπη — βρέθηκε ελλιπής σιδερένια σφήνα.

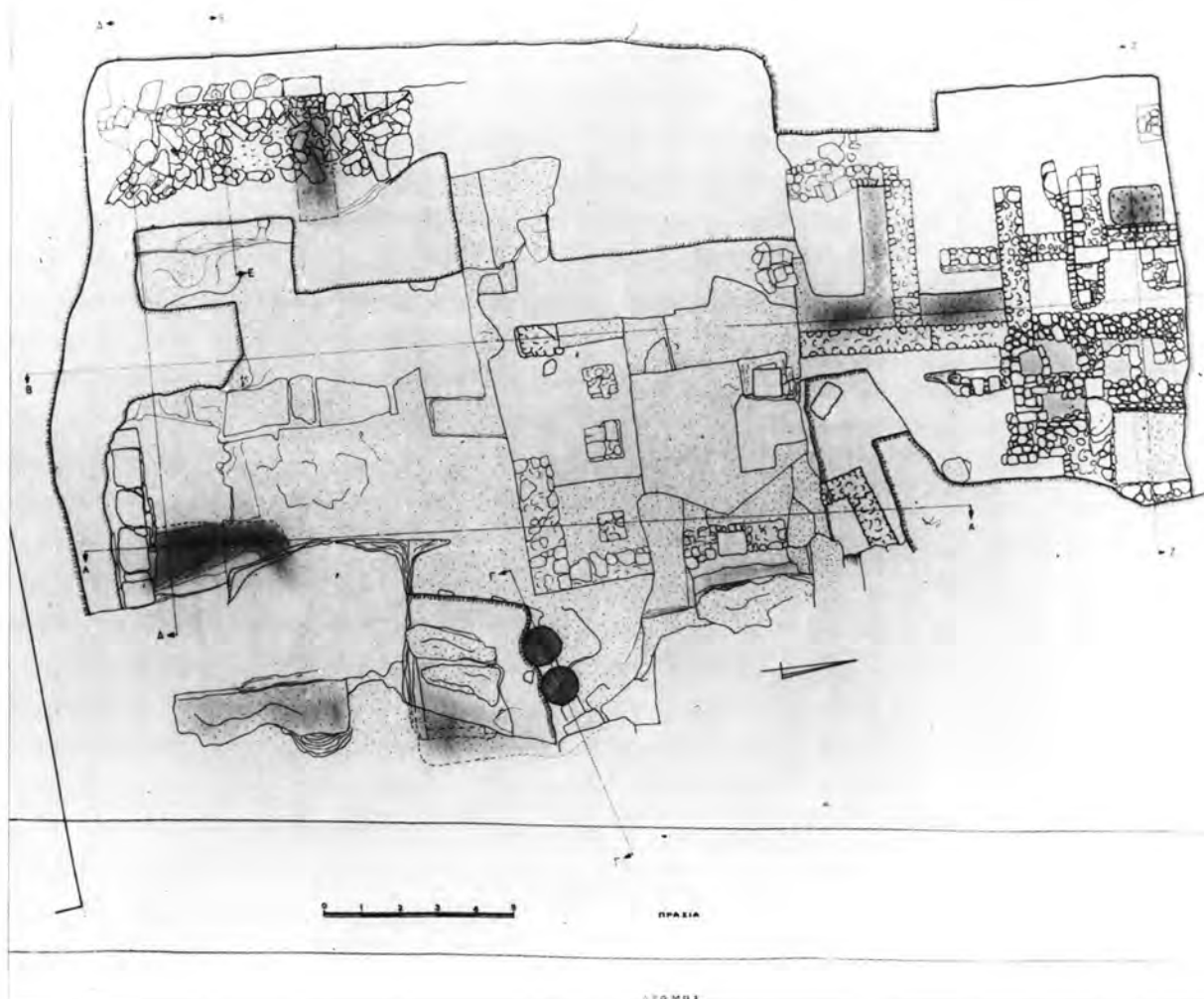
Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου μέρος του λατομημένου χώρου είχε διαμορφωθεί εκ των υστέρων σε στεγασμένο χώρο, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα σημεία της αρχαίας πόλης, ιδιαίτερα στην περιοχή αυτή⁸. Από το στεγασμένο αυτό χώρο διατηρείται μέρος του νότιου τοίχου από μικρούς ακανόνιστους λίθους, το κάτω μέρος του οποίου αποτελούσε επένδυση του κάθετα κομμένου βράχου που έκλεινε το χώρο από τη νότια πλευρά. Από τα δυτικά το χώρο έκλεινε λεπτό τμήμα κάθετα λατομημένου βράχου, στο νότιο άκρο του οποίου σωζόταν μια πεσσόσχημη κατασκευή από μικρούς ακανόνιστους λίθους, σωζ. ύψ. 1,70 μ. Παράλληλα προς το νότιο τοίχο του χώρου, σε απόσταση \pm 1 μ. απ' αυτόν,

βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 517-23 (1968): Χρονικά, σ. 433. Πρβλ. ΑΜ 73 (1958), σ. 154· στο οικόπεδο Συνεταιρισμού το μέγιστο διαπιστωμένο πλάτος ήταν 4,50 μ.

6. Βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 624, Σχέδ. 14.

7. Στο απέναντι οικόπεδο Λινάρδου παρουσιάστηκαν το 1978 ίχνη αρχαίας δεξαμενής.

8. Βλ. π.χ. τα πρόσφατα παραδείγματα των οικοπέδων Αυγερινού, Φιλίππου (οδός Ναυαρίνου) και Μανωλάκη (οδός Βενιζέλου), ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 351 και 352 κ.ε.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου. Οικόπεδο Εμμ. Παπαϊωάννου-Σταυριά. Κά-
τοψη της ανασκαφής.

υπήρχε σειρά από τρεις τετράγωνους πεσσούς, πλευράς 0,70 μ. και μέσου ύψ. 0,55 μ., οι οποίοι φαίνεται ότι στήριζαν την οροφή του στεγασμένου χώρου. Το βόρειο όριο του χώρου δεν είναι σαφές.

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου και στη δυτική πλευρά ψηλού κάθετα λατομημένου βράχου υπήρχε υπόγεια λαξευτή στοά που ερευνήθηκε ενμέρει. Το ύψος της είναι $\pm 1,80$ μ., το μεγ. πλάτος περίπου 2 μ. Βρέθηκε επιχωμένη έως την οροφή, που ήταν επίπεδη, ενώ τα τοιχώματα ήταν ελαφρά καμπύλα. Ήταν επενδυμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Είχε κατεύθυνση από Ν. προς Β. στο μήκος των 2,30 μ. που ερευνήθηκε, και έπειτα

έπαιρνε κατεύθυνση προς Α., αλλά η συνέχειά της δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί. Τη στοά έκλεινε από Ν. παχύς τοίχος, με ερευνημένο μήκος 4,30 μ., αρκετά επιμελημένης κατασκευής από ογκώδεις παροπλίνθους. Ο τοίχος στο ανατολικό ερευνημένο άκρο του θεμελιώνεται βαθιά έως το δάπεδο της στοάς, ενώ δυτικότερα θεμελιώνεται ψηλά, στο οριζόντιο επίπεδο του βράχου. Ο τοίχος φαίνεται ότι συνεχιζόταν προς Α. και είναι επίσης πιθανόν ότι η στοά συνεχιζόταν προς Ν., αλλά αυτό δεν μπόρεσε να επιβεβαιωθεί. Η κατασκευή φαίνεται ότι είχε υδρευτικό χαρακτήρα.

Βορειοανατολικά από τη στοά, στο μέσο περίπου

του ανατολικού ορίου του οικοπέδου, βρέθηκαν σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους, δύο κυκλικά φρέατα, με διάμετρο ± 1 μ., που ερευνήθηκαν σε βάθος $\pm 1,50$ μ. Είναι πολύ πιθανό ότι έχουν άμεση σχέση με τη στοά, χωρίς αυτό να έχει διαπιστωθεί από την έρευνα.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, βορειότερα από το λατομημένο χώρο (Π ί ν. 218 β), ερευνήθηκαν μικροί ακανόνιστοι χώροι, που σχηματίζονται από τοίχους, πλ. 0,70-0,80 μ., χτισμένους με μικρούς ακανόνιστους πωρόλιθους. Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι σε διαφορετικά επίπεδα και οι βαθύτεροι εδράζονται στο φυσικό βράχο. Το μεγαλύτερο βάθος των τοίχων, όπως διαπιστώθηκε με τομές είναι ± 3 μ.

Η ανασκαφή του οικοπέδου έδωσε πλούσια και ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα, που προέρχονται κυρίως από την επίχωση του βόρειου τμήματός του. Από αυτά αναφέρονται τα παρακάτω:

1. Χρυσό βραχιόλι που καταλήγει σε κεφάλι ζώου από ημιπολύτιμο λίθο, διαμ. 0,065 μ. (Π ί ν. 219 α).
2. Μεγάλος αριθμός από τμήματα πήλινων ειδωλίων, δείγμα των οποίων δίνει ο Π ί ν. 219 γ.
3. Πήλινος βωμίσκος-θυμιατήριο, ύψ. 0,102 μ., διακοσμημένος με πλοχμούς και βουκράνια, όπως και τα λίθινα πρωτότυπα. Η διακόσμηση σώζει ίχνη από λευκό, κυανό και ρόδινο χρώμα.
4. Τμήμα δίσκου από γκρί σχιστόλιθο, με εγχάρκτη διακόσμηση (Π ί ν. 219 ε)⁹.
5. Έγχρωμα κονιάματα (ορισμένα με ίχνη χρυσού χρώματος) και μικρό τμήμα τοιχογραφίας με ίχνη από παράσταση, σε μαύρο χρώμα πάνω σε γκρί βάθος, τροχού και μέρους από το σώμα άρματος με προοπτική απόδοση (Π ί ν. 219 δ).
6. Πολυάριθμα όστρακα, ανάμεσα στα οποία λίγα ερυθρόμορφα και ερυθρόγραφα, πολλά του τύπου της «δυτικής κλιτύος» (west slope), τύπου gnathia και μεγάрика με ενδιαφέρουσες παραστάσεις. Από τα κεραμικά ευρήματα απεικονίζουμε ελλιπή κρατηρίσκο εγχώριου τύπου με φυτική και γραμμική διακόσμηση σε ερυθρωπό χρώμα πάνω στο ανοιχτό χρώμα του πηλού (Π ί ν. 219 β).

Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Σ. Κακά)

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δαπιστώθηκε σε όλο το πλάτος της η αρχαία οδός Ρ 38. Η οδός αυτή, πλ. 9,30 μ., έχει διαπιστωθεί και στο απέναντι (προς Ν.) οικόπεδο πρώην Ι. Μητροπόλεως Ρόδου, καθώς και σε άλλα σημεία της πόλης¹⁰. Τα όρια της αποτελούσε λαξευμένος βράχος, ενώ από τα οδοστρώματα

ελάχιστα ίχνη σώθηκαν εξαιτίας της δράσης του μηχανικού εκσκαφέα. Ανατολικά από την αρχαία οδό διαπιστώθηκαν ορθογώνιοι λαξευτοί χώροι ανάλογοι με αυτούς που είχαν βρεθεί δυτικότερα στο οικόπεδο αδελφών Μανωλάκη¹¹ και σε άλλα οικόπεδα της περιοχής. Οι χώροι αυτοί ήταν γεμάτοι από αρχαία επίχωση με μεγάλες ποσότητες τεμαχίων αγγείων. Οι συνθήκες της έρευνας δεν επέτρεψαν να ανασκαφτούν συστηματικά.

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδα Κατσανάκη-Καπέλλα-Λούπη-Γιάκρα)

Τα τέσσερα συνεχόμενα αυτά οικόπεδα βρίσκονται κοντά στη συμβολή των οδών Ενόπλων Δυνάμεων και Β. Ηπείρου, σε επαφή με τη βορειοανατολική πλευρά της αρχαιολογικής ζώνης της ακρόπολης Ρόδου (Μόντε Σμιθ), αμέσως στα ανατολικά της κτηματικής μερίδας 114 της αρχαιολογικής ζώνης. Στην έκταση των οικοπέδων, που έχει διαστάσεις 50 × 30 μ., όση δηλαδή και ένα αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο (insula), αποκαλύπτονται λείψανα αρχαίας οικίας ή συγκροτήματος οικιών, με περιστύλιο, ψηφιδωτά δάπεδα και υπόγεια σπηλαιόειδη κατασκευή με υδρευτικό χαρακτήρα. Λεπτομερής έκθεση θα δημοσιευτεί μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στο ΑΔ 35 (1980): Χρονικά.

Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδο Π. Χατζηδημητρίου)

Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στη διασταύρωση της οδού Ενόπλων Δυνάμεων με την οδό Χειμάρρας, στην ανατολική πλευρά της πρώτης οδού, που αποτελεί το ανατολικό όριο της αρχαιολογικής ζώνης της αρχαίας ακρόπολης (Μόντε Σμιθ), ανατολικά της κτηματικής μερίδας 688 της αρχαιολογικής ζώνης.

Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου κατά μήκος του δυτικού ορίου του και της οδού Ενόπλων Δυνάμεων αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε μήκος 9,20 μ. επιμήκης δεξαμενοειδής κατασκευή λαξευμένη στο φυσικό βράχο, με πλάτος που κυμαίνεται από 0,85 έως 0,95 μ. (Π ί ν. 220 α). Στο νότιο άκρο της η δεξαμενή σωζόταν σε ύψος 1,15 μ. από τον πυθμένα της. Τα τοιχώματα της δεξαμενής ήταν περισσότερο καταστραμμένα όσο προχωρούσε κανείς προς Β. Τον πυθμένα της δεξαμενής αποτελούσε κονίαμα (κουρασάνι) με κομμένο χαλίκι καλυμμένο από λεπτό στρώμα κονιάματος, ενώ τα τοιχώματα ήταν επίσης επενδυμένα με κονίαμα.

9. Πρβλ. Délos XVIII, πίν. XXVI, αριθ. 181.

10. ΠΑΕ 1957, σ. 129-1959, σ. 189. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 439 κ.ε.

11. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 351.

Νότια από τη δεξαμενή αποκαλύφθηκε, σε μήκος 5,50 μ., χτιστός αγωγός, πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Στον αγωγό αντιστοιχεί οπή εκροής στο ανώτερο μέρος του νότιου τοιχώματος της δεξαμενής. Κοντά στον πυθμένα της δεξαμενής υπήρχε μικρή οπή επενδυμένη με μολύβδινο σωλήνα, ενώ στο μέσο περίπου του ύψους του τοιχώματος διαπιστώθηκε απόπειρα για διάνοιξη μιας ακόμη οπής.

Ο μολύβδινος σωλήνας συνέδεε τη μεγάλη δεξαμενή με μια μικρή δεξαμενή προς Α. του χτιστού αγωγού και αμέσως στα ΝΑ. της μεγάλης δεξαμενής. Η μικρή δεξαμενή συνδεόταν με ένα φρέαρ, που βρέθηκε στα ΝΑ. της, σε απόσταση 1,10 μ. προς Α. του χτιστού αγωγού και 2,80 μ. ΝΑ. της νοτιοανατολικής γωνίας της μεγάλης δεξαμενής, σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Το φρέαρ είχε διάμετρο στομίου $\pm 0,70$ μ. και ήταν χτισμένο με πωροπλίνθους και θραύσματα κεραμίδων στα σημεία αρμογής τους.

Πρόκειται για ενδιαφέρουσα υδρευτική εγκατάσταση που οι συνθήκες δεν επέτρεψαν να ερευνηθεί συνολικά¹².

Οδός Κέννεντυ 36 (οικόπεδο Ειρ. Χατζηκωνσταντίου-Αντώνογλου) (Σ χ έ δ. 2)

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οδού, στο τμήμα της που ορίζεται από τις οδούς Χειμάρρας και Πίνδου, αμέσως στα βόρεια του οικοπέδου Βουδούρη-Γιαννακόπουλου (βλ. σ. 418). Σύμφωνα με το ρυμοτομικό χάρτη περικλείεται από τις αρχαίες οδούς Ρ 10 (Δ.-Α.)¹³, Ρ 26α και Ρ 26β (Β.-Ν.)¹⁴. Ίχνη από τα οδοστρώματα και την επίχωση της Ρ 10 διαπιστώθηκαν κατά μήκος της νότιας παρειάς καθώς και στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική γωνία της εκσκαφής του οικοπέδου. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αφού είχε δοθεί άδεια στο ανατολικό τμήμα, όπου έως το βάθος της γενικής εκσκαφής (± 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) δεν είχαν παρουσιαστεί λείψανα αρχαίων κτισμάτων, σε απόσταση 14 μ. από τη νότια παρειά και ± 12 μ. από τη δυτική παρειά της εκσκαφής του οικοπέδου, σε βάθος $\pm 2,40$ μ. από την επιφάνεια του εδάφους παρουσιάστηκε η αρχή (πάνω μέρος) από μια μνημειώδη κλίμακα, που στη συνέχεια ερευνήθηκε συστηματικά (Π ί ν. 220 β).

Η κλίμακα είχε φορά από Β. προς Ν., μεγ. σωζ.

πλάτος 4,60 μ., και την αποτελούσαν οχτώ χτιστές βαθμίδες, ύψ. 0,25 μ. η κάθε μια, από ορθογώνιες πωροπλίνθους (ψαμμιτολίθους) ισομεγέθεις, μήκ. 1,30, πλ. 0,75, ύψ. 0,50 μ., κάθε μια από τις οποίες αποτελούσε τμήμα από δύο επάλληλες βαθμίδες. Στην ψηλότερη πάνω επιφάνεια κάθε τεμαχίου μια αβαθής κατά μήκος εγκοπή χρησίμευε για την αρμογή του αμέσως ψηλότερου τεμαχίου. Στο κατώτερο σημείο υπήρχε αναβαθμός λαξευτός στο φυσικό πέτρωμα. Το συνολικό σωζ. ύψος της κατασκευής ήταν 2,15 μ. Φαίνεται ότι στο ανώτερο σημείο υπήρχαν αρχικά τουλάχιστο δύο ακόμη βαθμίδες. Στο ανατολικό και δυτικό πέρας της η κλίμακα οριζόταν από δύο κάθετα τεχνητά λαξεύματα του φυσικού βράχου, που είχαν κατεύθυνση από Β. προς Ν. Η κλίμακα και ο προς Ν. χώρος είχαν καλυφθεί σε μεταγενέστερη φάση από επίχωση, μέσα στην οποία αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,10-0,60 μ. από το επίπεδο της γενικής εκσκαφής λείψανα τεσσάρων τοίχων πρόχειρης κατασκευής (Σ χ έ δ. 2:α). Μέσα στην ίδια επίχωση, σε μεγαλύτερο βάθος από τους τοίχους, βρέθηκαν λείψανα από τμήματα της καταστραμμένης κλίμακας. Μετά τη διάλυση των τοίχων και της μεταγενέστερης επίχωσης βρέθηκαν σε βάθος 2,30 μ. από το επίπεδο της γενικής εκσκαφής οι καλυπτήριες πλάκες, ύψ. 0,44 μ., ενός φρέατος με τετράγωνο στόμιο, πλευράς 0,90 μ. Το φρέαρ ήταν κενό έως βάθος 4 μ. Το μισό ήταν λαξευμένο στο βράχο ενώ το υπόλοιπο μέσα σε μαλακό στρώμα (ασπρόπηλο). Το στόμιο του φρέατος ήταν στο ίδιο περίπου βάθος με το τέλος της κλίμακας, όπου υπήρχε επίπεδη, σχετικά ανώμαλη, επιφάνεια βράχου. Νοτιότερα από τις καλυπτήριες πλάκες του φρέατος και στο ίδιο περίπου βάθος με την επάνω επιφάνειά τους, αποκαλύφθηκε μία οριζόντια σειρά από Α. προς Δ. εφτά ορθογώνιων πωροπλίνθων. Αμέσως νοτιότερα και σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν δύο πωροπλίνθοι εφαπτόμενες μεταξύ τους, πολύ καλά δουλεμένες στη βόρεια όψη τους, ύψ. 0,35 μ., που εδράζονταν πάνω στο βράχο.

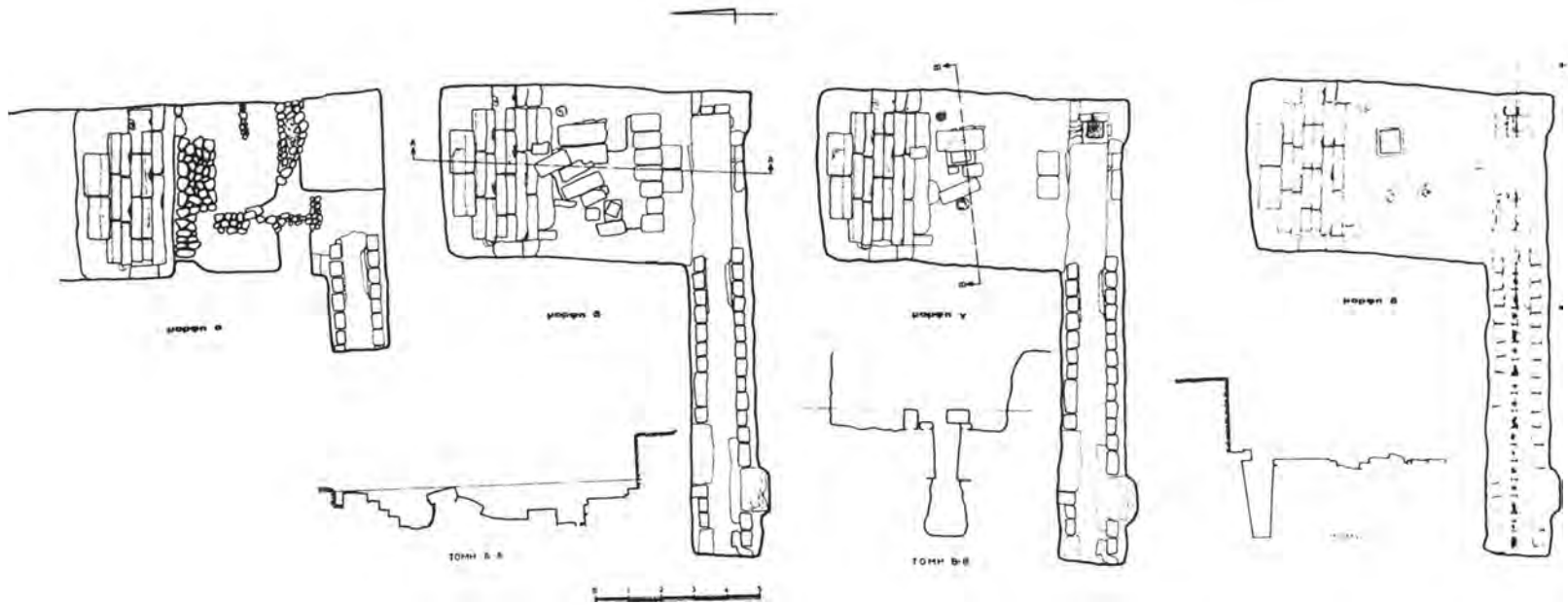
Νοτιότερα από τις κατασκευές αυτές αποκαλύφθηκε σε μήκος 13 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία της εκσκαφής του οικοπέδου χτιστός αγωγός με κατεύθυνση από Δ. προς Α., πλ. 0,90 και σωζ. βάθ. 0,70 μ. Στον πυθμένα του υπήρχε κατά μήκος πήλινος κυλινδρικός αγωγός, διαμ. 0,20 μ., ο οποίος ήταν τοποθετημένος μέσα σε λάξευμα του φυσικού βράχου.

Στη νοτιοανατολική γωνία του ανασκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε τετράγωνο φρέαρ, πλευράς 0,60 μ., λαξευμένο επίσης στο φυσικό βράχο, που ερευνήθηκε σε βάθος 2,10 μ. από την αρχή του. Στη βόρεια πλευρά του υπήρχε κάθετο αυλακοειδές άνοιγμα, που έφθανε έως το βάθος περίπου του επιπέδου βράχου. Με το άνοιγμα αυτό το φρέαρ επικοινωνούσε με τον προς Β. χώρο, ενώ είχε επίσης σχέση με το χτιστό αγωγό. Το ανατολικό τμήμα του

12. Πρβλ. οικόπεδο ΟΤΕ, οδός Αμερικής και 25ης Μαρτίου, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 435 κ.ε., Σχέδ. 1· Πίν. 402 α-β.

13. Για την οδό αυτή, μια από τις κεντρικές αρτηρίες της αρχαίας πόλης, βλ. κυρίως ΑΜ 73 (1958), σ. 149 και ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 465· 25 (1970): Χρονικά, σ. 509, υποσημ. 40· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951.

14. Βλ. παρακάτω οικόπεδο Βουδούρη και Γεωργά.

Σχέδ. 2. Ρόδος, Οδός Κέννεντυ 36. Οικόπεδο Ειρ. Χατζηκωνσταντίνου-Αντόνογλου. Κατόψεις των φάσεων α-γ της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β και Γ-Γ.

αγωγού και το φρέαρ καλύφθηκαν σε μεταγενέστερη φάση από δάπεδο μιας δεξαμενής, που είχε μήκος (από Δ. προς Α.) 4,40 μ. και σωζ. πλάτος (από Ν. προς Β.) $\pm 1,20$ μ. Η δεξαμενή αυτή, το δάπεδο της οποίας ήταν $\pm 0,25$ μ. ψηλότερα από την επάνω επιφάνεια των καλυπτήριων πλακών του πρώτου φρέατος και της οριζόντιας σειράς των επτά πωροπλίνθων, βρέθηκε καταστραμμένη εντελώς στο βόρειο τμήμα της. Η συνολική εικόνα από τα παραπάνω στοιχεία μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

Στην αρχαιότερη φάση (Σ χ έ δ. 2:γ-δ) η μνημειώδης κλίμακα οδηγοσε στο λαξευτό χώρο με το φρέαρ. Το δάπεδο του χώρου φαίνεται ότι ήταν στρωμένο πάνω από την επιφάνεια του φυσικού βράχου με πώρινες πλάκες πολύ καλής κατασκευής. Μεταγενέστερα το φρέαρ και το αρχικό δάπεδο καλύφθηκαν και η νότια δεξαμενή, η έκταση της οποίας προς Β. είναι άγνωστη, κάλυψε το φρέαρ της νοτιοανατολικής γωνίας και μέρος του μεγάλου χτιστού αγωγού (Σ χ έ δ. 2:β). Σε ακόμη μεταγενέστερη περίοδο, η κλίμακα και ολόκληρη η μνημειώδης κατασκευή αχρηστεύθηκαν και στην επίχωση του χώρου θεμελιώθηκαν πρόχειροι τοίχοι (Σ χ έ δ. 2:α). Η εικόνα της επίχωσης νότια από τους τοίχους αυτούς δίνει την εντύπωση επίχωσης αρχαίας οδού, συγκεκριμένα της Ρ 10, στην οποία πρέπει να ανήκει σε παλιότερη φάση και ο χτιστός αγωγός. Όμοιος αγωγός βρέθηκε κατά μήκος του νότιου ορίου της ίδιας οδού στις ανασκαφές άλλων οικοπέδων (Βασιλάκη σ. 419 και Παπανδρέου-Αλάγιαλη σ. 422), εδώ ο αγωγός είχε σχέση με το βόρειο όριο της οδού, που δε διαπιστώθηκε όμως με σαφήνεια.

Συστηματικότερη μελλοντική έρευνα και μελέτη του χώρου, ο οποίος διατηρήθηκε τελικά κάτω από τη νέα οικοδομή καθώς και ανασκαφή στον ακάλυπτο χώρο του προς Ν. οικοπέδου Βουδούρη-Γιαννακόπουλου (βλ. πιο κάτω) ελπίζεται ότι θα δώσουν σαφέστερη εικόνα του ευρήματος.

Οδός Κέννεντυ (οικόπεδο Αρ. Βουδούρη-Γιαννακόπουλου)

Ο χώρος του οικοπέδου που βρίσκεται απέναντι από την αριθ. 41 οικία, ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ 10 από τα βόρεια (βλ. σ. 416 το προς Β. οικόπεδο Χατζηκωνσταντίνου-Αντώνογλου και το οικόπεδο Βασιλάκη-Παπανδρέου), Ρ 26β από τα ανατολικά, Ρ 13 (οδός Χειμάρρας) από τα νότια και Ρ 26α από τα δυτικά. Η εκσκαφή του οικοπέδου με μηχανικά μέσα έως βάθος 2 μ. σε ταχύτατο ρυθμό, δεν επέτρεψε στην Υπηρεσία να προλάβει την καταστροφή των αρχαίων, με αποτέλεσμα στο χώρο που έχει εκσκαφεί, η αρχαιολογική έρευνα να αποδώσει πενήχρα λείψανα κτισμάτων, ενώ τα αρχαία διατηρούνται άθικτα στον άσκαφτο ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Η μεγάλη έκταση του οικοπέδου και οι άλλες επείγουσες εργασίες δεν έδωσαν έως τώρα

τη δυνατότητα στην Εφορεία να επεκτείνει την έρευνα και στον ακάλυπτο χώρο, παρά μόνο σε περιορισμένη έκταση και έτσι η ανασκαφή του οικοπέδου είναι ακόμη ημιτελής.

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου ανοίχθηκαν τρία μεγάλα σκάμματα, από τα οποία το πρώτο (σκάμμα 1) βρίσκεται ανατολικά, μπροστά στην οδό Κέννεντυ, το δεύτερο (σκάμμα 2) δυτικά και το τρίτο (σκάμμα 3) βορειοδυτικά. Στο σκάμμα 1, κοντά στο ανατολικό του όριο, διαπιστώθηκε η θεμελίωση τοίχου, πλ. 0,90 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν., που πρέπει να αποτελεί το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 26β¹⁵. Στο βόρειο τμήμα του ορίου που αποκαλύφθηκε, βρέθηκε και μικρό ορθογώνιο φρεάτιο επιχρισμένο εσωτερικά με κονίαμα, το οποίο εφάπτεται στη δυτική πλευρά του ορίου. Στο εσωτερικό του φρεατίου βρέθηκαν τεμάχια ελληνοιστικών αγγείων. Από τα πενήχρα ίχνη στο εσωτερικό του σκάμματος αξίζει να αναφερθούν λείψανα χαλικωτού δαπέδου κοντά στη νοτιοανατολική γωνία και υπολείμματα χτιστών χώρων κοντά στο μέσο του δυτικού ορίου του σκάμματος με ίχνη από κατεργασία χαλκού που υποδηλώνουν ύπαρξη εργαστηρίου στο χώρο. Στους τοίχους των παραπάνω χώρων είχαν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση, σπόνδυλοι κιώνων και τεμάχια μαρμάρου από παλιότερα κτίσματα. Τα όστρακα που βρέθηκαν ήταν ελληνιστικά και ρωμαϊκά και δύο νομίσματα εποχής Τραϊανού και Αδριανού μας δίνουν την κατά προσέγγιση χρονολογία των κτισμάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση, μέσα στη θεμελίωση ενός τοίχου, μικρών όγκων οψιανού της Μήλου¹⁶.

Σε μικρή επέκταση του σκάμματος προς Β. βρέθηκε και αποκαλύφθηκε ενμέρει παχύς καμπύλος τοίχος, πλ. 1,30 μ., που στο δυτικό του άκρο βρίσκεται σε επαφή με ευθύ τοίχο, πλ. ± 2 μ., με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (Π ί ν. 221 α), ενώ στα ανατολικά με δύο παράλληλους σε στενή επαφή μεταξύ τους τοίχους με κατεύθυνση από Ν. προς Β.

Στο βορειότερο ερευνημένο άκρο επισημάνθηκε πώρινη βαθμιδωτή κατασκευή με κατεύθυνση από Δ. προς Α. και στην προέκτασή της προς Α., πέρα από τους δύο παράλληλους τοίχους, όμοια μαρμάρινη κατασκευή.

Σε όλους τους παραπάνω τοίχους όπως και στους τοίχους του δυτικού τμήματος, έχουν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση πώρινα και μαρμάρινα αρχι-

15. Το ίδιο όριο της οδού ερευνήθηκε στο οικόπεδο Γεωργά νοτιότερα (βλ. σ. 419 όπου και περισσότερα για την αρχαία οδό).

16. Πρόκειται για ένα από τα λιγοστά λείψανα προϊστορικών εγκαταστάσεων στην περιοχή της πόλης (πρβλ. λίθινη αξίνη ΠΑΕ 1953, σ. 287).

τεκτονικά μέλη από παλιότερα μνημειακά κτίσματα. Βρέθηκε επίσης εντοιχισμένο απότμημα μαρμάρινης κεφαλής. Οι διαστάσεις των μεταγενέστερων τοίχων δείχνουν ότι τα παλιότερα κτίσματα αντικατέστησε ένα επίσης μνημειακό κτίσμα, που η έρευνά του πρέπει μελλοντικά να ολοκληρωθεί στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

Στο σκάμμα 2 εντοπίστηκαν ίχνη μόνο στις παρειές. Στη νότια παρειά εντοπίστηκαν τα δύο όρια της αρχαίας οδού Ρ 26α, πέντε επάλληλα οδοστρώματα, ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, δύο πήλινοι αγωγοί ύδρευσης και ένα φρεάτιο προς Α. του δυτικού ορίου. Το πλάτος της οδού, όπως για πρώτη φορά διαπιστώνεται εδώ, είναι 6,70 μ. Ίχνη οδοστρωμάτων, σε μήκος ± 6,70 μ. βόρεια από τη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος και ενός φρεατίου δυτικά από το δυτικό όριο με επίχωση από ελληνιστικά όστρακα, οδηγούν στο πιθανό συμπέρασμα ότι το δυτικό όριο στη μορφή που το έχουμε, ανήκει σε μια μεταγενέστερη φάση. Κατά τη φάση αυτή το όριο είχε μετατοπιστεί προς Α. και είχε μειωθεί το αρχικό πλάτος της οδού, που πρέπει να ήταν μια από τις πλατιές οδούς της αρχαίας πόλης. Ίχνη του δυτικού ορίου, της συνέχειας του κεντρικού αγωγού και δύο αγωγών κάθετων προς την αρχαία οδό διαπιστώθηκαν κατά μήκος της δυτικής παρειάς του σκάμματος, σε μήκος 30 μ. περίπου. Το ανατολικό όριο της οδού έχει μνημειώδη εμφάνιση και αποτελείται από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους σε κανονικούς δόμους (Πί ν. 221 β), ενώ το δυτικό όριο έχει πρόχειρη κατασκευή από μικρότερους και μάλλον ακανόνιστους λίθους.

Επιβάλλεται να συνεχιστεί η έρευνα στον ακάλυπτο χώρο, για να συμπληρωθεί η μελέτη των στοιχείων της αρχαίας οδού. Τέλος στο σκάμμα 3, στα ΒΔ. του σκάμματος 2, ερευνήθηκαν μόνο πενιχρά ίχνη τοίχων και δαπέδων στις παρειές.

Στο χώρο του οικοπέδου δε διαπιστώθηκαν ίχνη της υποθετικής οδού Ρ ΙΙ (κατεύθυνσης Δ.-Α.), η οποία φαίνεται ότι δε συνεχιζόταν στο ψηλότερο δυτικό τμήμα της πόλης¹⁷ ούτε και της επίσης υποθετικής οδού Ρ Ι2¹⁸.

Οδός Κέννεντυ 39 (οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού επισημάνθηκε τμήμα της αρχαίας οδού Ρ Ι0¹⁹. Ειδικότερα αποκαλύφθηκαν:

α) Το νότιο όριο της οδού θεμελιωμένο σε λαξευμένο βράχο και χτισμένο με πελεκητούς ψαμμολίθους, από τους οποίους σώζονται δύο δόμοι, πλ. 0,60 και συνολ. ύψ. 1,60 μ.

β) Τέσσερα οδοστρώματα της συνηθισμένης μορφής, συνολ. ύψ. ± 0,65 μ. Το ανώτερο βρίσκεται σε βάθος 1,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του οικοπέδου και το κατώτερο είναι θεμελιωμένο στο παρθένο κοκκινόχωμα.

γ) Ισοδομικά χτισμένος λίθινος αγωγός, σωζ. ύψ. 0,70 μ. (3 δόμοι), κατά 0,25 μ. βαθύτερα από το κατώτερο οδοστρώμα. Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου διασώθηκαν οι οριζόντιες καλυπτήριες πλάκες του. Στο εσωτερικό του, πλ. 0,60 μ., υπάρχει πήλινος σωλήνας, διαμ. 0,25 μ. (Πί ν. 221 γ). Ο αγωγός είναι θεμελιωμένος στο παρθένο κοκκινόχωμα ή σε εξάρματα του φυσικού βράχου, που για την τοποθέτηση του πήλινου σωλήνα έχει λαξευτεί ώστε να σχηματίζει κοίτη.

Τα όστρακα δείχνουν χρήση της αρχαίας οδού τουλάχιστο από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια²⁰.

Οδός Κέννεντυ και Χειμάρρας (οικόπεδο Ηλία Γεωργιά) (Σχ έ δ. 3· Πί ν. 222 α)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Κέννεντυ και στη βόρεια της οδού Χειμάρρας. Διαπιστώθηκε η διέλευση της αρχαίας οδού Ρ 26β με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Τμήμα της οδού αυτής κοντά στο νοτιότατο άκρο της έχει αποκαλυφθεί παλιότερα από Ν. προς Β. στα οικόπεδα Γιαρηνάκη-Φλόσσου-Μιχαήλου (Λαϊκά Αγίου Ιωάννη)²¹, το οικόπεδο Ζησιμάτου (γωνία Κέννεντυ και ιδιωτικής οδού)²², το οικόπεδο Μπεκίρ-Μηνέττου (γωνία Κέννεντυ και Διαγοριδών βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 957), το οικόπεδο Βουδούρη-Γιαννακόπουλου (βλ. σ. 418) προς Β. της οδού Χειμάρρας, και κατά την εκτέλεση αποχετευτικών εργασιών στην οδό Κέννεντυ μπροστά στον αριθμό 4²³.

Το πλάτος της οδού στο οικόπεδο Μπεκίρ-Μηνέττου διαπιστώθηκε ότι ήταν 4,50-4,70 μ. Στο οικόπεδο Γεωργιά αποκαλύφθηκε η κοίτη του δυτικού ορίου της οδού και έντεκα συνολικά οδοστρώματα στην ανατολική παρειά του οικοπέδου που απέχει έως 2,50 μ. από το όριο. Η οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,50 μ. Τη διατρέχουν τρεις πήλινοι υδρευτικοί αγωγοί σε διαφορετικά ύψη. Στην ανατολική παρειά υπάρχει και χτιστός αγωγός. Αμέσως ανατολικά της κοίτης του ορίου αποκαλύφθηκαν τρία ορ-

17. Πρβλ. ανατολικότερα το οικόπεδο Σωτηράκη-Γανωτάκη στην οδό Π. Μελά (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 449).

18. Ι. Κοντή, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, Ρόδος 1974, σ. 12, 19 (στο εξής Συμβολή).

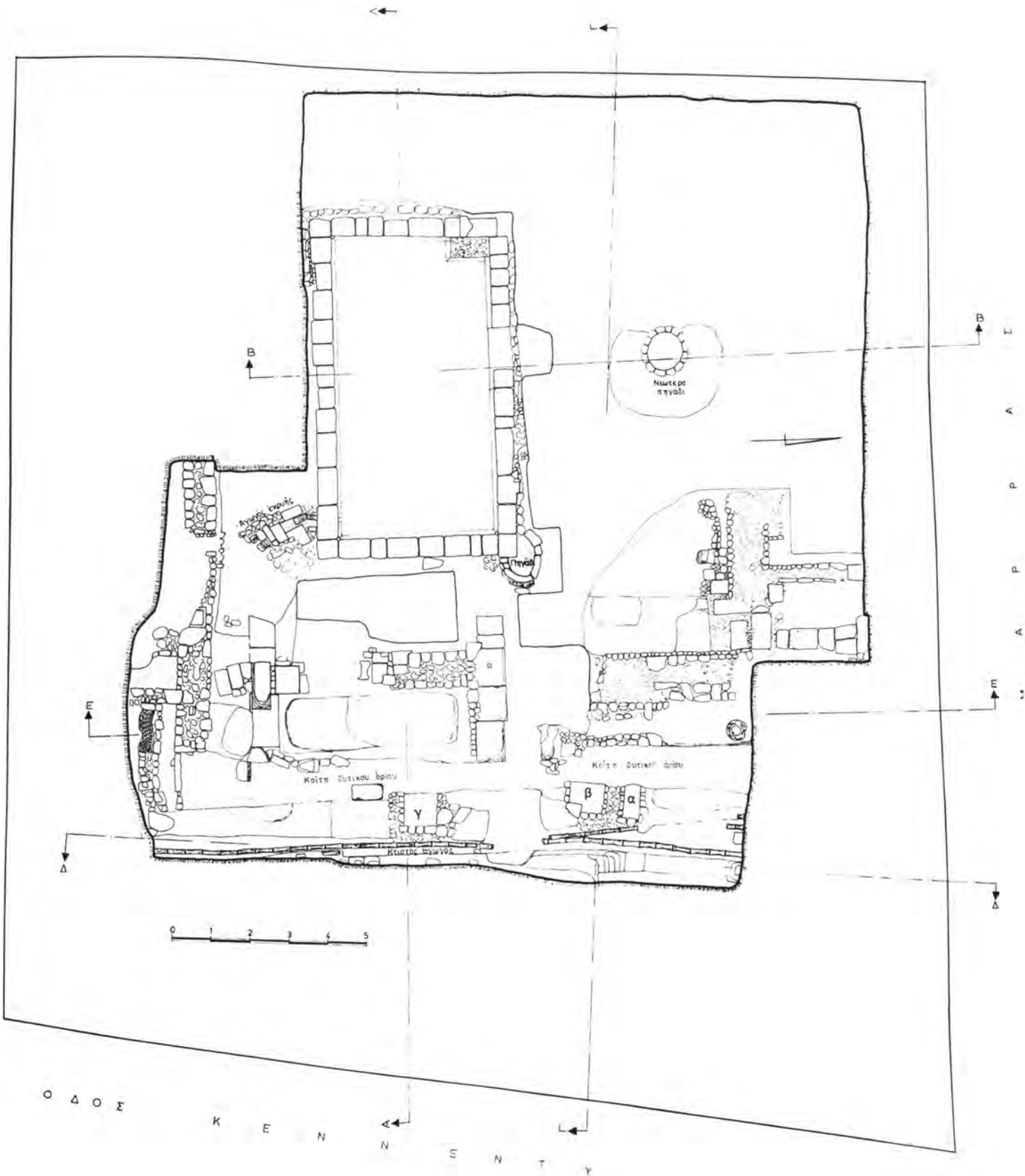
19. Πρβλ. το οικόπεδο Χατζηκωνσταντίνου-Αντώνογλου, σ. 416.

20. Πρβλ. τα προς Α. οικόπεδα Βολονάκη-Βαλάκη (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951).

21. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 455, Σχέδ. 8.

22. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 632.

23. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 957.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οδός Κέννεντυ και Χειμάρρας. Οικόπεδο Ηλία Γεωργά. Κάτοψη της ανασκαφής.

θογώνια φρεάτια του συνηθισμένου τύπου (α, β, γ, Σ χ έ δ. 3). Παραβίαση του ορίου παρατηρήθηκε κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής, όπου διαπιστώθηκε η συνέχεια προς Α. του ορίου, ενός δαπέδου από χαλίκια.

Στο χώρο που ερευνηθήκη δυτικά από το δυτικό όριο της οδού Ρ 26β αποκαλύφθηκε μία ορθογώνια δεξαμενή, διαστ. 5,50 × 9 μ., διατηρημένη στο ύψος της πρώτης λιθοπλινθοδομής, επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, με βαθμίδα καθόδου στη βορειοδυτική και οπή εκροής στη νοτιοανατολική γωνία. Πέτρινο πολιορκητικό σφαιρικό βλήμα έφραζε το στόμιο της οπής στο εσωτερικό της δεξαμενής. Υπήρχε και μολύβδιος αγωγός στο εσωτερικό του στομίου, μήκ. 0,80 μ., ο οποίος συνεχιζόταν προς Ν. με χτιστό αγωγό. Η βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής θεμελιώθηκε πάνω σε αρχαιότερο φρέαρ, τρίλοβο σε τομή, που ερευνηθήκη σε βάθος 2,10 μ. Μεταξύ δυτικού ορίου και δεξαμενής παρεμβάλλονται κτίσματα. Ίχνη κτιρίων διαπιστώθηκαν και στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής, αμέσως δυτικά του ορίου. Το φρέαρ, τα φρεάτια, ο χώρος γύρω στον αγωγό εκροής της δεξαμενής και άλλα σημεία μας έδωσαν πλήθος κινητά ευρήματα, κυρίως των πρώτων ρωμαϊκών χρόνων.

Ανάμεσά τους μικρό αγγείο τύπου sigillata με το χάραγμα ΖΩCΙΜΟΥ στη βάση, τμήμα αγγείου σε σχήμα κεφαλής σειληνού (Π ί ν. 222 β), απότμημα κορμού αγαλατιδίου (ντυμένη γυναικεία μορφή), ειδώλια, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, νομίσματα και ημίεργος κιονίσκος εντοιχισμένος στον παράλληλο προς το όριο τοίχο.

Οδός Χειμάρρας (μεταξύ των οδών Σοφούλη και Κέννεντυ, Έργα Δήμου)

Εκσκαφή για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού αποκάλυψε, σε μήκος 4 μ., τμήμα του νότιου ορίου της αρχαίας οδού Ρ 13 (κατεύθυνσης Δ.-Α.). Βρίσκεται σε βάθος 0,90 μ. από το κατάστρωμα του σύγχρονου δρόμου, σε απόσταση 5 μ. Β. από το ρείθρο του νότιου πεζοδρομίου της οδού Χειμάρρας και σε απόσταση ± 27 μ. προς Δ. της οικοδομικής γραμμής της δυτικής πλευράς της οδού Θ. Σοφούλη. Το όριο είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο, που η κοιλότητά του έχει εξομαλυνθεί με δύο σειρές ακατέργαστους λίθους, πάνω στους οποίους πατούν μεγάλοι ορθογώνιοι πελεκητοί ψαμμόλιθοι, διαστ. 0,45 × 0,75 μ. Σώζεται σε ύψος 0,85 μ. Στη θεμελίωσή του βρέθηκε φθαρμένο ροδιακό νόμισμα της ύστερης ελληνιστικής εποχής.

Οδός Χειμάρρας και Μεσολογγίου (οικόπεδο Ιω. Χαλαλάμπους) (Π ί ν. 222 γ)

Το οικόπεδο έχει συμπεριλάβει στο νότιο τμήμα

του το παλιό οικόπεδο Ζογρά Νταβράν, που είχε ανασκαφεί το 1964²⁴.

Στο οικόπεδο αυτό είχαν αποκαλυφθεί δύο τοίχοι αρχαίας οικίας και κοντά στο νότιο όριο του πιθανά ίχνη αρχαίας οδού με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (Ρ 13α);²⁵.

Στην τωρινή ανασκαφή ερευνηθήκη το βόρειο και μεγαλύτερο μη ανασκαμμένο τμήμα του οικοπέδου Χαλαλάμπους. Αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 15,60 × 9,10 μ., που ορίζεται από τοίχους που έχουν πλάτος 0,75 μ. και αποτελούνται από ακανόνιστους πωρολίθους με ενδιάμεση χρήση οπτοπλινθών. Από την κατασκευή των τοίχων και από κεραμικά ευρήματα βγαίνει το συμπέρασμα ότι το κτίσμα που περικλείεται από τους παραπάνω τοίχους ανήκει στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και είναι νεότερο από το κτίσμα που είχε αποκαλυφθεί παλιότερα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Ο τετράγωνος χώρος που αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος βρέθηκε γεμάτος από μαύρα χώματα (ακαθαρσίες) και φαίνεται ότι σε κάποια περίοδο είχε χρησιμοποιηθεί ως βόθρος. Οι τοίχοι του μεταγενέστερου κτιρίου έχουν καταπατήσει παλιότερες κατασκευές, όπως δύο παράλληλους αγωγούς με κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Οι αγωγοί είναι χτιστοί, με ακανόνιστα ορθογώνια πωροπλινθούς, και έχουν δάπεδο χαλικόστρωτο με ίχνη επικάλυψης από κουρασάνι.

Ο αγωγός α διασώζει και μέρος από την κάλυψή του με ακανόνιστα ορθογώνια πλάκες. Μετά την αφαίρεση των πλακών το εσωτερικό του αγωγού έδωσε, ανάμεσα στα άλλα, όστρακα terra sigillata. Επίσης το μεταγενέστερο κτίσμα έχει καταπατήσει και ενμέρει χρησιμοποιήσει παλιότερους τοίχους, όπως ο τοίχος 6, ανατολικά και σε επαφή με τον αγωγό β. Ο παλιότερος τοίχος (7) της ανασκαφής φαίνεται ότι είναι η προς Β. συνέχεια του ανατολικού τοίχου της παλιάς ανασκαφής.

Σε απόσταση 2,17 μ. δυτικά από τον αγωγό β βρέθηκε κυκλικό φρέαρ, διαμ. 0,64 μ., χτιστό, με ακανόνιστα ορθογώνια πωροπλινθούς. Στη βορειοανατολική πλευρά της εκσκαφής του οικοπέδου, ανατολικά από τον τοίχο 5, διαπιστώθηκαν δάπεδο από πατημένο «χοχλάκι» και καταστραμμένα λείψανα αγωγού ή φρεατίου.

Οδός Αγίου Ιωάννη (οικόπεδο Χρ. Λινάρδου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οδού, στο τμήμα της που είναι ανάμεσα στις οδούς

24. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 593.

25. Η οδός αυτή όμως δεν εντοπίστηκε στο οικόπεδο Παπαβασιλείου δυτικότερα (οδός Θ. Σοφούλη και Χειμάρρας), βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 439.

Διαγοριδών και Χειμάρρας, ΝΑ. από το οικόπεδο Χατζηανδρέου, όπου έχει ανασκαφεί μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, χτισμένη πάνω σε αρχαία λείψανα²⁶.

Σε συμπληρωματικές εργασίες στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο κεντρικός αγωγός της αρχαίας οδού Ρ 14²⁷ σε μήκος 7,50 μ. (Πί ν. 223 α). Έχει μνημειώδη κατασκευή από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα. Το εσωτερικό του πλάτος είναι 0,95, το βάθος 1,90 και το πλάτος των τοιχωμάτων ± 0,50 μ. Είχε οξυκόρυφη κάλυψη από ζεύγη πώρινων πλακών. Την κάλυψη του αγωγού διέκοπτε στα δύο άκρα του από ένα σχεδόν τετράγωνο άνοιγμα. Το δυτικό είχε διαστάσεις 0,45 × 0,50 και το ανατολικό 0,93 × 0,95 μ. Τα τοιχώματα του δεύτερου αποτελούσαν στις τέσσερις πλευρές μεγάλες ορθογώνιες πωρόπλινθοι, συνολ. πλ. έως 0,95 μ.

Οδός Θεμ. Σοφούλη 93 (οικόπεδο Γ. Κυρίνη) (Πί ν. 223 β)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά της οδού (αρχαίας οδού Ρ 27), σε απόσταση 48,50 μ. νότια από τη διασταύρωσή της με την οδό Διαγοριδών.

Στη δυτική παρειά του οικοπέδου επισημάνθηκαν και ερευνήθηκαν σε μήκος περίπου 5 μ. και βάθος 2,40 μ. από το πεζοδρόμιο τέσσερα οδοστρώματα της οδού Ρ 27 αλλά δε βρέθηκαν ίχνη του ανατολικού της ορίου. Η έρευνα του οικοπέδου περιορίστηκε κυρίως στα πέδιλα της οικοδομής. Σε ορισμένα πέδιλα της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου παρουσιάστηκαν ίχνη λατομύσεων και συγκεντρώθηκαν μεγάλος αριθμός από όστρακα μεγαρικών σκύφων, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, λυχνάρια κ.ά. ελληνοιστικά όστρακα. Στο δυτικό τμήμα, σε απόσταση 3 μ. ανατολικά από τα οδοστρώματα της Ρ 27, αποκαλύφθηκε κυκλικός λάκκος, βάθ. 1,20 μ., με διάμετρο στο χείλος 3,40 και στον πυθμένα 2,50 μ. Ήταν λαξευτός στο βράχο, στο ανώτερο μέρος του ήταν γεμάτος χτιστός και τα τοιχώματά του ήταν επενδυμένα με κονίαμα. Το μεγαλύτερο μέρος του ήταν γεμάτο από ίχνη τέφρας με καμένα κομμάτια ασβέστη, ενώ έως το βάθος των 0,30-0,40 μ. από το χείλος του ήταν γεμισμένος με αργούς λίθους, τεμάχια μαρμάρων και χοντρά όστρακα της ρωμαϊκής εποχής. Στην επίχωση αυτή βρέθηκε και ενεπίγραφο τεμάχιο μαρμάρου, διαστ. 0,15 × 0,12 μ., με κατάλογο ονομάτων.

Οδός Αγίας Λαύρας (οικόπεδα Χ. Παπανδρέου-Αλάγιαλη και Γ. Παρισίδη)

Τα δύο αυτά συνεχόμενα από Ν. προς Β. οικόπεδα βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της οδού, βορειότερα από τη διασταύρωσή της με τις οδούς Ηρακλείου και Γράμμου. Στα δύο οικόπεδα διαπιστώθηκε η διέλευση της αρχαίας οδού Ρ 29β που είχε αποκαλυφθεί παλιότερα στην ανασκαφή του οικοπέδου ξενοδοχείου Ήλιος (λεωφόρος Δημοκρατίας — πρώην Βασ. Φρειδερίκης), στο οικόπεδο Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών Ρόδου (οδός Σοφ. Βενιζέλου), στο οικόπεδο Θεουλάκη (Αγίας Λαύρας 11) και στο οικόπεδο Κώτη-Μανδρακού (οδός Βασ. Σοφίας και Σοφ. Βενιζέλου)²⁸.

Στην πρώτη ανασκαφή η οδός είχε διαπιστωμένο πλάτος 5,20-5,60 μ. Στο οικόπεδο Παρισίδη αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της οδού και τα οδοστρώματά της (δεκαπέντε συνολικά στρώσεις σε απόσταση 4,50 μ. δυτικά από το όριο. Οι συνθήκες της ανασκαφής δεν επέτρεψαν την αποκάλυψη του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού. Στο προς Ν. οικόπεδο Παπανδρέου-Αλάγιαλη το ανατολικό όριο δε διακρίνεται καθαρά, διαπιστώθηκαν όμως ένας χτιστός και ένας πήλινος αγωγός με κατεύθυνση από Ν. προς Β. μέσα στο κατάστρωμα της αρχαίας οδού. Στο οικόπεδο Παρισίδη διαπιστώθηκαν αγωγοί τόσο δυτικά από το όριο (μέσα στο κατάστρωμα της οδού) όσο και ανατολικά, όπου αποκαλύφθηκαν και διάφοροι τοίχοι κτισμάτων. Παραβιάσεις της αρχαίας οδού διαπιστώθηκαν αμέσως δυτικά από το βόρειο ανασκαμμένο άκρο του ορίου από έναν τοίχο και μια αψιδωτή κατασκευή (Πί ν. 223 γ).

Στο χώρο που ερευνήθηκε ανατολικά από το ανατολικό όριο της οδού και κοντά στο βόρειο άκρο αποκαλύφθηκαν δύο ταφές βυζαντινής εποχής (Τ1 και Τ2). Κοντά στην ταφή 2 βρέθηκε και μία βυζαντινή εικόνα με ελάχιστο ίχνη της γραπτής παράστασης. Τα τελευταία αυτά στοιχεία υποδηλώνουν την ύπαρξη στην άμεση περιοχή ενός χώρου λατρείας στη χριστιανική περίοδο.

Οδός Αγίων Αναργύρων 70 (οικόπεδο Μ. Καραγιάννη)

Στο ανατολικό (προς την οδό Αγίων Αναργύρων) τμήμα του μακρόστενου αυτού (από Α. προς Δ.) οικοπέδου αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε μήκος 11,65 μ. και σε όλο το πλάτος της η σημαντική αρχαία οδός Ρ 39, που έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Τμήματα της οδού αυτής έχουν εντοπιστεί σε πολλά σημεία, από το βόρειο τμήμα της πόλης, όπου αντιστοιχεί περίπου με τη σημερινή οδό Αμε-

26. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 262 κ.ε. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 552 κ.ε.

27. Για την οδό αυτή, που ήταν πλατιά, τουλάχιστο 8,45 μ. και είχε κατεύθυνση από Δ. προς Α., βλ. μεταξύ άλλων ΠΑΕ 1958, σ. 239 και ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 437.

28. ΠΑΕ 1960, σ. 279 και ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515, 531.

ρικής, έως το νοτιότερο άκρο της, όπου συναντά το αρχαίο τείχος²⁹.

Στο οικοπέδο Καραγιάννη αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο σε μήκος 4,65 μ. Σώζεται ένας δόμος από τέσσερις ορθογώνιες παροπλίνθους με πλάτος 0,69 μ. Το δυτικό όριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,65 μ., σε ύψος έως πέντε δόμων και έχει πλάτος 0,80 μ. Και τα δύο όρια είναι πολύ καλής κατασκευής. Η απόσταση ανάμεσα στα δύο όρια είναι 8,70 μ., όσο δηλαδή το μέγιστο έως τώρα γνωστό πλάτος της οδού³⁰ (Πί ν. 223 δ). Η έλλειψη οδοστρωμάτων και η ύπαρξη τοίχων ανάμεσα στα δύο όρια, δημιουργεί ορισμένα προβλήματα σε σχέση με την ακριβή θέση της οδού μέσα στο οικοπέδο. Η έλλειψη οδοστρωμάτων όμως σε αρχαίες οδούς της Ρόδου δεν παρουσιάζεται για πρώτη φορά και οι τοίχοι μέσα στο κατάστρωμα της οδού είναι πρόχειροι ύστεροι τοίχοι τελείως διαφορετικής κατασκευής από τα όρια και δείχνουν μεταγενέστερη καταπάτηση του τμήματος αυτού ή εγκατάλειψη της αρχαίας οδού.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν πενήντα λείψανα τοίχων από μικρούς ακανόνιστους λίθους, με μερική χρήση του φυσικού βράχου, τμήμα χαλικωτού δαπέδου με κονίαμα (κουρασάνι) και κυκλικό φρέαρ, διαμ. 0,70 μ., που ερευνήθηκε σε βάθος 1,20 μ.

Γωνία των οδών Κ. Παλαιολόγου και Λεμεσού (οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη)

Βρίσκεται λίγο ανατολικότερα από τα οικοπέδα Χατζηκαντάκη και Κυπριώτη, όπου το 1974 αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους και της περιφερειακής οδού Ρ 40 και η νότια απόληξη της οδού Ρ 39α³¹. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου η εκσκαφή με μηχανικά μέσα είχε φθάσει σε βάθος 2,70 μ., έως σχεδόν το παρθένο έδαφος, και είχε εξαφανίσει κάθε ίχνος των αρχαίων. Σώθηκε μόνο κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου, σε βάθος 3 μ. από το προς Ν. οικοπέδο, τμήμα χτιστού αγωγού, σε μήκος 3,94 μ. Αποκαλύφθηκαν τα δύο τοιχώματα, από ορθογώνιες παροπλίνθους, πλ. 0,65-0,68 μ. Το εσωτερικό πλάτος ήταν 0,85-1,15 μ., και κατά μήκος του πυθμένα, που ήταν σε βάθος 0,40 μ., διαπιστώθηκε αυλακοειδές λάξευμα ίσως για την τοποθέτηση πηλίνου σωλήνα. Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο ο αγωγός πρέπει να ανήκει στην οδό Ρ 39β³², αλλά εξαιτίας της βα-

θιάς εκσκαφής δε βρέθηκε κανένα άλλο ίχνος της αρχαίας οδού.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου όπου δεν είχε γίνει εκσκαφή, αποκαλύφθηκαν σε μέσο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους 0,50 μ. (ψηλότερα από το επίπεδο της οδού Κ. Παλαιολόγου) λείψανα χτιστών χώρων και ψηφιδωτού δαπέδου. Το τελευταίο βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου (κοντά στην οδό Κ. Παλαιολόγου) και σωζόταν σε δύο τμήματα, διαστ. 2 × 0,76 και 2,56 × 1,20 μ. Ήταν κατασκευασμένο από τετράπλευρες λευκές ψηφίδες και διακοσμημένο με τελείες ερυθρού και μαύρου χρώματος και κυκλικά κοσμήματα πάνω στο λευκό βάθος. Ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι (Πί ν. 224 α), ο ένας από τους οποίους (ο Δ) πρέπει να ήταν δεξαμενή, όπως δείχνει η επάλειψη των τοιχωμάτων και του δαπέδου του με υδραυλικό κονίαμα. Ένας από τους τοίχους του συγκροτήματος πατά επάνω σε παλιότερο τοίχο καλύτερης κατασκευής από ορθογώνιες παροπλίνθους. Βρέθηκαν και δύο κυκλικά φρέατα, διαμ. 0,70 και 1 μ. Τα όστρακα που βρέθηκαν στους παραπάνω χώρους ανήκουν κατά το μεγαλύτερο μέρος στη ρωμαϊκή περίοδο.

Πάροδος Κ. Παλαιολόγου (οικόπεδο Γρ. Μπακαρή)

Το οικοπέδο, διαστ. ± 11,50 × 10,50 μ., βρίσκεται στα νότια του οικοπέδου Βασιλάκη (βλ. πιο πάνω), ανατολικά των οικοπέδων Μυριαλλή, Χατζηκαντάκη και Κυπριώτη, βόρεια από ο οικοπέδο Ηλία Αρβανίτη, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους³³. Στο δυτικό όριο του οικοπέδου, σε βάθος 1 μ. από το επίπεδο της παρόδου Κ. Παλαιολόγου, αποκαλύφθηκαν από Β. προς Ν., σε πλάτος 3,40 μ., πέντε κατά σειρά παροπλίνθοι σε ένα δόμο. Η θέση και η μορφή του ευρήματος δείχνει ότι πρόκειται για λείψανα του τείχους που αποτελούν τη συνέχεια προς Α. των τμημάτων του τείχους που είχαν αποκαλυφθεί παλιότερα στα οικοπέδα Μυριαλλή, Χατζηκαντάκη, κ.τ.λ. Η απόσταση των λειψάνων αυτών του τείχους στο οικοπέδο Μπακαρή από το τμήμα τείχους στο οικοπέδο Αρβανίτη στα νότια, πρέπει να είναι 5-6 μ. Η συνέχεια του τείχους προς Α. μέσα στο οικοπέδο Μπακαρή ήταν καταστραμμένη. Το χώρο κάλυπτε πάνω από το παρθένο έδαφος (ασπρόπηλο), μία λεπτή στρώση, πάχ. ± 0,30 μ., από ασπρόπηλο, που περιείχε άφθονη ποσότητα οστράκων και άλλων μικροαντικειμένων. Τα νεότερα όστρακα που μπόρεσαν να ταυτιστούν ήταν terra sigillata. Βόρεια από τα λείψανα του τείχους, σε απόσταση 2,93 μ.,

29. Βλ. μεταξύ άλλων ΠΑΕ 1957, σ. 126 κ.ε.: 1958, σ. 235 κ.ε. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433 κ.ε. και 446 (για το νοτιότερο άκρο της): 28 (1973): Χρονικά, σ. 624.

30. ΠΑΕ, ό.π., σ. 127.

31. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 968.

32. Βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 511 (πλάτος οδού 4,50 μ. με

κλιμακωτή διαμόρφωση).

33. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 595-596.

αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, συνολ. μήκ. 5,13 και πλ. 0,75 μ., με κατεύθυνση από Δ. προς Α., που πρέπει να αποτελούσε το νότιο τείχος αγωγού της περιφερειακής οδού Ρ 40. Η απόσταση του τοίχου αυτού από το νοτιότερο τείχος που αποκαλύφθηκε μέσα στο οικόπεδο Βασιλάκη στα βόρεια, είναι $\pm 10,50$ μ.

Η σχέση του τμήματος τείχους στο οικόπεδο Μπακαρή με εκείνο του οικοπέδου Αρβανίτη μένει προς το παρόν ασαφής. Ίσως πρέπει να υποθέσει κανείς μια κάμψη του τείχους περίπου στο σημείο αυτό προς Ν. για να συναντήσει το τείχος στο οικόπεδο Αρβανίτη.

Οδός Κ. Παλαιολόγου 9 (οικόπεδο Σαραγά-Βερβέρη)

Στο οικόπεδο, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού, μεταξύ του Γυμνασίου Αρρένων, του απέναντι περίπου σ' αυτό οικοπέδου Βασιλάκη και της πλατείας Μαρτύρων, για λόγους ασφαλείας δεν ήταν δυνατό να γίνει συστηματική έρευνα. Στη βόρεια παρειά του οικοπέδου επισημάνθηκαν ίχνη αρχαίας οδού με κατεύθυνση από Δ. προς Α.

Σε βάθος 1,04 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου διαπιστώθηκαν δύο οδοστρώματα, ανάμεσα στα οποία υπήρχε επίχωση, πάχ. 0,65 μ. Σε βάθος 0,23 μ. χαμηλότερα από το κατώτερο οδόστρωμα αποκαλύφθηκε χτιστός αγωγός, ύψ. 0,56 και πλ. 0,54 μ., θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο και βόρεια από τον αγωγό ορθογώνιο φρεάτιο, μέσα στο οποίο βρέθηκε αργυρό ροδιακό νόμισμα της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Η οδός σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο βρίσκεται ανάμεσα στις αρχαίες οδούς Ρ 20-22 και 22α, χωρίς να συμπίπτει ακριβώς με καμία, ενώ πλησιάζει πολύ στην πορεία της Ρ 20-22.

Τον κεντρικό χώρο του οικοπέδου καταλάμβαναν τοίχοι και λιθόστρωτο ύστερης εποχής από ακανόνιστους λίθους και αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση.

Κοντά στη δυτική παρειά του οικοπέδου βρέθηκε μαρμάρινη επίστεψη μνημείου με σωζ. μήκος 0,69 και ύψος 0,32 μ., με πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο σε ζώνες από ανθέμια, λωτούς και έλικες, αστράγαλο, λέσβιο κυμάτιο, γεισήποδες και ζωοφόρο με Νηρηίδες πάνω σε ιπποκάμπους (Πί ν. 224 β).

Περιοχή οδών Μ. Κωνσταντίνου-Αλεξίας-Στ. Καζούλη και Γαριβάδης

Στην περιοχή του αρχαίου τείχους και προτειχίσματος στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται από τις παραπάνω οδούς διεξάγονται σταδιακά ανασκαφικές έρευνες από το 1972³⁴, αρχικά με αφορμή εκσκαφές οικοπέδων για οικοδόμηση και αργότερα με συστηματικό χαρακτήρα για την ολοκληρωτική

αποκάλυψη του τείχους και του προτειχίσματος του, που έχουν ήδη αποκαλυφθεί σε εντυπωσιακό μήκος (Πί ν. 225 α).

Στη φετινή περίοδο η έρευνα περιορίστηκε κυρίως σε τμήμα του χώρου νότια από το προτείχισμα, που καταλαμβάνει το οικόπεδο των Μιχ. Παπαβασιλείου και Δημ. Γεωργαλλίδη, για να εξεταστεί η δυνατότητα οικοδόμησης. Η έρευνα οδήγησε στην αποκάλυψη ενός πολύ ενδιαφέροντος συγκροτήματος εργαστηρίου και η ανασκαφή επεκτείνεται τώρα σε γειτονικούς χώρους. Επειδή η έρευνα του γύρω χώρου δεν έχει ολοκληρωθεί και η συστηματική μελέτη του ευρήματος θα απαιτήσει χρόνο, δίνεται εδώ μια προκαταρκτική μόνο περιγραφή της ανασκαφής.

Τα λείψανα του εργαστηρίου ορίζονται στα βόρεια από το προτείχισμα και στα νότια από τμήμα τοίχου μνημειακής κατασκευής που έχει κατεύθυνση περίπου από Δ. προς Α., βρέθηκε σε βάθος 1,73 μ. από την επιφάνεια της οδού Αλεξίας και έχει μεγ. ύψος 2,70 μ. Η ανωδομή του τοίχου αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους σε κανονικούς δόμους κατά το ψευδοισόδομο σύστημα. Ο τοίχος αυτός παρακολουθείται και ανατολικότερα σε μεγάλο μήκος και πρέπει μελλοντικά να αποκαλυφθεί σε ολόκληρο το μήκος του μέσα στο οικοδομικό τετράγωνο³⁵.

Το νότιο τμήμα του εργαστηρίου, σε απόσταση 1,60-1,90 μ. βόρεια από το μεγάλο τοίχο, υπάρχει μεγάλος σχεδόν ορθογώνιος χώρος, διαστ. 8,50 × 6,60 μ. Οι τοίχοι του χώρου αυτού που βρίσκονται σε βάθος $\pm 1,60$ μ. από την επιφάνεια του δρόμου, έχουν μέσο πλάτος 0,40-0,50 μ. και το θεμέλιό τους αποτελείται από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Στη βορειοδυτική γωνία εισέχει μέσα στο χώρο η νοτιο-ανατολική γωνία μικρού συνεχόμενου χώρου. Ο νοτιοδυτικός τοίχος του χώρου είναι ψηλά θεμελιωμένος και σώζει πάνω από τη θεμελίωσή του ένα δόμο από ορθογώνιες πωροπλίνθους. Όμοια είναι η κατασκευή και του νότιου τοίχου, ο οποίος συνεχίζεται προς τα Δ. και πέρα από τα όρια του ορθογώνιου χώρου. Ο τοίχος αυτός πατά σε ισχυρή θεμελίωση που φθάνει σε βάθος έως 0,70-0,80 μ. και όπως αποδείχθηκε ανήκει σε μια παλιότερη φάση.

Στην ίδια φάση που είναι παλιότερη από το κτίσμα, στο οποίο εντάσσεται ο ορθογώνιος χώρος, ανήκουν και άλλοι τοίχοι σε χαμηλότερο επίπεδο (Πί ν. 225 β). Στο ίδιο παλιότερο κτίσμα ανήκε αρχικά και ο ανατολικός τοίχος του χώρου, που έχει

34. Βλ. ΑΑΑ VI (1973), σ. 115 κ.ε. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 610 κ.ε.

35. Είναι πιθανόν ότι ο τοίχος έχει σχέση με μνημειώδη αγωγό που ερευνήθηκε το 1973 δυτικότερα στο οικόπεδο Αικ. Ορφανού στην οδό Μ. Κωνσταντίνου 36 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948).

ισχυρή θεμελίωση πάνω στο φυσικό βράχο και συνολικό βάθος 2,80 μ.

Στο μέσο του ορθογώνιου χώρου υπάρχει τετράπλευρη κατασκευή από κουρασάνι, διαστ. $1,10 \times 1,16$ μ., με ένα ενσωματωμένο πίθο, ύψ. 0,40 και διαμ. χείλους 0,28 μ. Σε επαφή με το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου ερευνήθηκαν τρεις κατά σειρά κυκλωτερές κατασκευές (μία μεγαλύτερη και δύο μικρότερες), με στόμια που διέκοπταν το νότιο τοίχο. Η μεγαλύτερη έχει μεγ. εσωτ. διάμετρο 1,70, βάθος 0,50 μ. και αρκετά καλή τοιχοδομία από μικρές και μέτριες πωροπλίνθους. Στο μέσο της κατασκευής υπάρχει πώρινη κυλινδρική βάση, ανώτ. διαμ. 0,52 μ. (Π ί ν. 225 γ). Το στόμιο και η επίχωση της κατασκευής παρουσιάζουν έντονα ίχνη καύσης σε επάλληλα στρώματα, τεμάχια κεραμίδων και χοντρά όστρακα. Οι δύο μικρότερες κατασκευές έχουν αμελέστερη τοιχοδομία, αλλά κατά τα άλλα είναι όμοιες με την πρώτη. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου υπάρχει λίθινη κλίμακα από δύο βαθμίδες, που οδηγεί σε ψηλότερο επίπεδο στα ανατολικά του χώρου.

Αμέσως στα βόρεια του κύριου ορθογώνιου χώρου αποκαλύφθηκε μικρότερος χώρος (Ο) όπου ερευνήθηκαν δύο επάλληλες στρώσεις δαπέδων. Πάνω από τη χαμηλότερη στρώση βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα και πήλινο λυχνάρι με παράσταση κανθάρου και υπογραφή στο κάτω μέρος του γνωστού κατασκευαστή *ROMANESIS*³⁶. Χαμηλότερα από το δάπεδο του χώρου αποκαλύφθηκε παλιότερη δεξαμενή, διαστ. $1,61 \times 2,38$, βάθ. $\pm 1,20$ μ., που παρουσίαζε ίχνη ασβέστη στα τοιχώματα και επίχωση που περιείχε μεταξύ άλλων όστρακα *terra sigillata*. Αμέσως βορειότερα αποκαλύφθηκαν τρεις κατά σειρά ορθογώνιες δεξαμενές (Μ, Ν, Ξ) (Π ί ν. 225 δ), η μεσαία από τις οποίες ήταν στενότερη και αβαθέστερη (βάθος 0,76 μ.). Αμέσως δυτικά αποκαλύφθηκε μικρός ορθογώνιος χώρος με δάπεδο από κουρασάνι. Μεταξύ των τεσσάρων αυτών χώρων δεν υπήρχε καμιά επικοινωνία, ενώ στο δυτικό άκρο του τέταρτου υπήρχε οπή, από την οποία ξεκινούσε πήλινος αγωγός. Ο αγωγός αυτός, ο οποίος από ένα σημείο και πέρα σώθηκε καλυμμένος με πώρινες πλάκες, διέσχισε το δυτικό τμήμα του συγκροτήματος και στη συνέχεια το βορειότερο τμήμα του κύριου ορθογώνιου χώρου, όπου τον συναντούσε δεύτερος αγωγός που ξεκινούσε από Ν. Στη συνέχεια εγκατέλειπε το χώρο στα ανατολικά, ακολουθώντας έπειτα πορεία προς Ν., στην κατεύθυνση του μεγάλου νότιου τοίχου.

Βορειότερα από τις δεξαμενές Μ, Ν, Ξ αποκαλύφθηκε ένας ακόμη μικρός χώρος, ο νότιος τοίχος του οποίου πατά σε δάπεδο παλιότερης δεξαμενής (;). Ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του ευρύτερου χώρου έχει ότι ο ανατολικός τοίχος του μικρού αυτού χώρου πατά ενμέρει στην πάνω επιφάνεια του προτειχίσματος. Ανάμεσα στο χώρο και τις προς Ν. δεξαμενές υπάρχει σύγχρονη στενόμακρη δεξαμενή, το δάπεδο της οποίας παρουσιάζει κλίση προς Δ. και μια αβαθή κοιλότητα στο δυτικό άκρο. Στο δυτικό άκρο του συγκροτήματος, δυτικά από τον πήλινο αγωγό αποκαλύφθηκαν στενόμακρος χαλκόστρωτος χώρος με ένα ορθογώνιο φρέαρ και ίχνη δύο πήλινων αγωγών.

Στην παλιότερη φάση του συγκροτήματος ανήκει εκτός από τους τοίχους και τα άλλα στοιχεία που αναφέραμε παραπάνω, τετράπλευρη χτιστή κατασκευή, διαστ. $1,25 \times 1,35$, βάθ. 0,43 μ. που βρισκόταν μέσα στο μεγάλο ορθογώνιο χώρο και σε βαθύτερο επίπεδο.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να αναφέρουμε τετράπλευρο ενεπίγραφο βωμό ροδιακού τύπου από λάρτιο σε δεύτερη χρήση, διαστ. $0,36 \times 0,42 \times 0,21$ μ. Στη δεύτερη χρήση είχε χαραχθεί στη μία στενή πλευρά η λέξη *ρῦμός* (καμπύλο S)³⁷.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω στοιχεία παρατηρούμε ότι ένας εργαστηριακός χώρος είχε εγκατασταθεί αμέσως έξω από το προτείχισμα σε μια εποχή, κατά την οποία τα τείχη ή τουλάχιστο το προτείχισμα δεν ήταν πια σε χρήση. Το δεύτερο έχει μάλιστα μερικά καταπατηθεί από το μεταγενέστερο κτίσμα. Τα κτιριακά λείψανα ανήκουν σε δύο χρονολογικές φάσεις, η δεύτερη από τις οποίες μπορεί να χρονολογηθεί από τα ευρήματα στη ρωμαϊκή εποχή (πρώτους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους). Ο χώρος γύρω από το εργαστήριο παρουσιάζει έντονα ίχνη αποθέσεων πορφύρας σε επάλληλα στρώματα, που φθάνουν σε συνολ. ύψος έως 0,50 μ. Τα στρώματα της πορφύρας έχουν καλύψει ενμέρει και το προτείχισμα. Ίχνη πορφύρας έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες θέσεις της ίδιας ευρύτερης περιοχής έξω από το τείχος και φανερώνουν την ύπαρξη εργαστηρίων κατεργασίας πορφύρας και βαφής ενδυμάτων.

Προς την ίδια κατεύθυνση πρέπει να στραφεί η συστηματική μελέτη και ταύτιση του εργαστηρίου που αποκαλύφθηκε εδώ³⁸.

37. Πρβλ. Σουίδα, λ. *ρῦμός* του άρματος: *τὸ ἐκτεταμένον ξύλον παρὰ τοὺς ἵππους ἕως τοῦ ζυγοῦ καὶ στάθμιόν τι παρὰ Ροδίοις* Πρβλ. Liddell-Scott λ. *ρῦμός*.

38. Για εργαστήρια κατεργασίας πορφύρας και βαφής ενδυμάτων βλ. τις νεότερες εργασίες του M. Jameson (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά.

36. Β' μισό 1ου-2ου αι. μ.Χ. (Agora VII, σ. 4 κ.ε. Délos XXVI, σ. 121).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου (οικόπεδο Στ. Λαού) (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 226 α)

Βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία της διασταύρωσης των δύο δρόμων. Μέσα στο οικόπεδο βρέθηκε η διασταύρωση των αρχαίων οδών P 32 (B.-N.) και P 19a (A.-Δ.). Η P 32 έχει επισημανθεί σε διάφορα σημεία της οδού Αγίας Αναστασίας στο νότιο μέρος της πόλης³⁹. Στο οικόπεδο διαπιστώνεται για πρώτη φορά το πλάτος της, που στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ήταν 8,50 μ. πρόκειται επομένως για πλατιά οδό. Η P 19a είναι πολύ γνωστή, πλ. 5,30-6,20 μ.⁴⁰. Ανατολικότερα από το οικόπεδο Λαού και την οδό Αγίας Αναστασίας είχε ανασκαφεί μέρος της οδού αυτής στα οικόπεδα Χατζησταμάτη, Κοτζιά και Σκάρου — στο τελευταίο βρέθηκε το γνωστό ψηφιδωτό του Κενταύρου⁴¹.

Στο οικόπεδο Λαού ερευνήθηκε η νοτιοανατολική γωνία της διασταύρωσης των δύο οδών. Το ανατολικό όριο της P 32 αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,90 μ. Σώζεται σε ύψος δύο δόμων, πλ. 0,70 μ., από κανονικές ορθογωνίες ψωροπλίνθους που πατούσαν σε θεμελίωση από μικρούς λίθους. Το νότιο όριο της P 19a αποκαλύφθηκε σε μήκος ± 10,70 μ. και σωζόταν κυρίως στη θεμελίωσή του. Κατά μήκος των δύο ορίων και σε επαφή με αυτά αποκαλύφθηκε χτιστός αγωγός, εσωτ. πλ. 0,40 μ. Ο αγωγός σωζόταν σε όλο το ερευνημένο μήκος του στη P 32, όπου είχε διατηρηθεί και μέρος από τις καλυπτήριες πλάκες του, και αφού περιέτρεχε τη γωνία, μπορούσε να παρακολουθηθεί σε μήκος 3 μ. περίπου κατά μήκος της P 19a. Σε απόσταση ± 5 μ. βόρεια από το νότιο όριο της P 19a επισημάνθηκαν πιθανά ίχνη από την υποθεμελίωση του βόρειου ορίου της. Από το δυτικό όριο της P 32 σωζόταν μόνο η κοίτη, πλ. 0,70 μ., που παρακολουθήθηκε σε μήκος ± 8,80 μ. από το νότιο άκρο της ανασκαφής (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 226 α). Αυτό αποδεικνύει ότι η πορεία της οδού P 19a διακοπτόταν στο σημείο αυτό. Επειδή ίχνη της οδού αυτής έχουν διαπιστωθεί και στο δυτικό τμήμα της πόλης, συμπεραίνεται ότι η οδός διακοπτόταν σ' ένα ορισμένο, άγνωστο ακριβώς μέχρι στιγμής, τμήμα της.

Στο σημείο διασταύρωσης των δύο αρχαίων οδών, στο μέσο περίπου, ερευνήθηκαν με τομή δεκαεννιά

οδοστρώματα, συνολ. πάχ. ± 1,95 μ., καλής ποιότητας, από το υπόστρωμα των οποίων συγκεντρώθηκαν λεπτομερή χρονολογικά στοιχεία.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειώδους τοίχου (τοίχος Α), πλ. 2,10 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν., που σωζόταν σε ύψος δύο δόμων σε απόσταση έως 4,90 μ. από το βόρειο όριο της ανασκαφής, ενώ νοτιότερα σωζόταν μόνο η βάση του τοίχου, όπου φαίνεται ότι τα θεμέλια του τοίχου ήταν λαξευμένα μέσα στο φυσικό βράχο (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 226 α).

Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, σε απόσταση ± 4 μ. από τον τοίχο Α, αποκαλύφθηκαν τρεις τετράγωνες πώρινες βάσεις, διατεταγμένες σε σειρά παράλληλη προς τον τοίχο και σε ίσες αποστάσεις 3 μ. μεταξύ τους. Έχουν πλευρά 1,50 μ. και σώζονται σε ύψος ενός έως δύο δόμων. Στο αμέσως προς Δ. οικόπεδο Κρητικού⁴² και σε απόσταση ίση περίπου με την απόσταση ανάμεσα στις πώρινες βάσεις και τον τοίχο Α, είχε αποκαλυφθεί όμοιος παράλληλος τοίχος. Ανατολικά από τον τοίχο Α και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε μικρή λίθινη κλίμακα με τρεις βαθμίδες και ίχνη στηθαίου στην ανατολική πλευρά (Π ί ν. 226 α). Στο βόρειο άκρο του τοίχου Α βρέθηκε χτιστός αγωγός που περνούσε κάθετα πάνω από τον τοίχο, διέσχισε την οδό P 32 προς ΝΑ. και έπειτα ακολουθούσε την πορεία της P 19a. Φαίνεται ότι ο αγωγός ήταν σε χρήση όταν ο τοίχος Α είχε ήδη αχρηστευθεί. Ο συνδυασμός των ευρημάτων των δύο γειτονικών οικοπέδων Λαού και Κρητικού με άλλες παρατηρήσεις στην ευρύτερη περιοχή και η διακοπή της πορείας της οδού P 19a, οδηγούν στην υπόθεση ότι κάποιο σημαντικό δημόσιο κτίριο καταλάμβανε το χώρο δυτικά από την οδό P 32 σε μεγάλη, άγνωστη ακριβώς μέχρι στιγμής έκταση.

Οδός Παπαφλέσσα 5a και Αγίας Αναστασίας (οικόπεδο Γ. Λυρίου)

Σε βάθος 2-2,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα: τμήματα τοίχων με αδρά πελεκημένους λίθους και επιχρισμένων αρχικά με έγχρωμο κονίαμα, που τεμάχιά του βρέθηκαν στην επίχωση, καθώς και τμήμα δαπέδου, διαστ. 0,55 × 0,22 μ., στρωμένου με μικρά θαλάσσια βότσαλα, χωρίς να είναι σαφής η διαμόρφωση των χώρων.

Συγκεντρώθηκαν μελαμβαφή όστρακα της πρώιμης ελληνοιστικής εποχής, ερυθροβαφή και δύο πυρμιδοειδείς αγνύθες.

Δοκιμαστική έρευνα για την αποκάλυψη του ορίου της οδού P 22a που θεωρητικά διασχίζει το

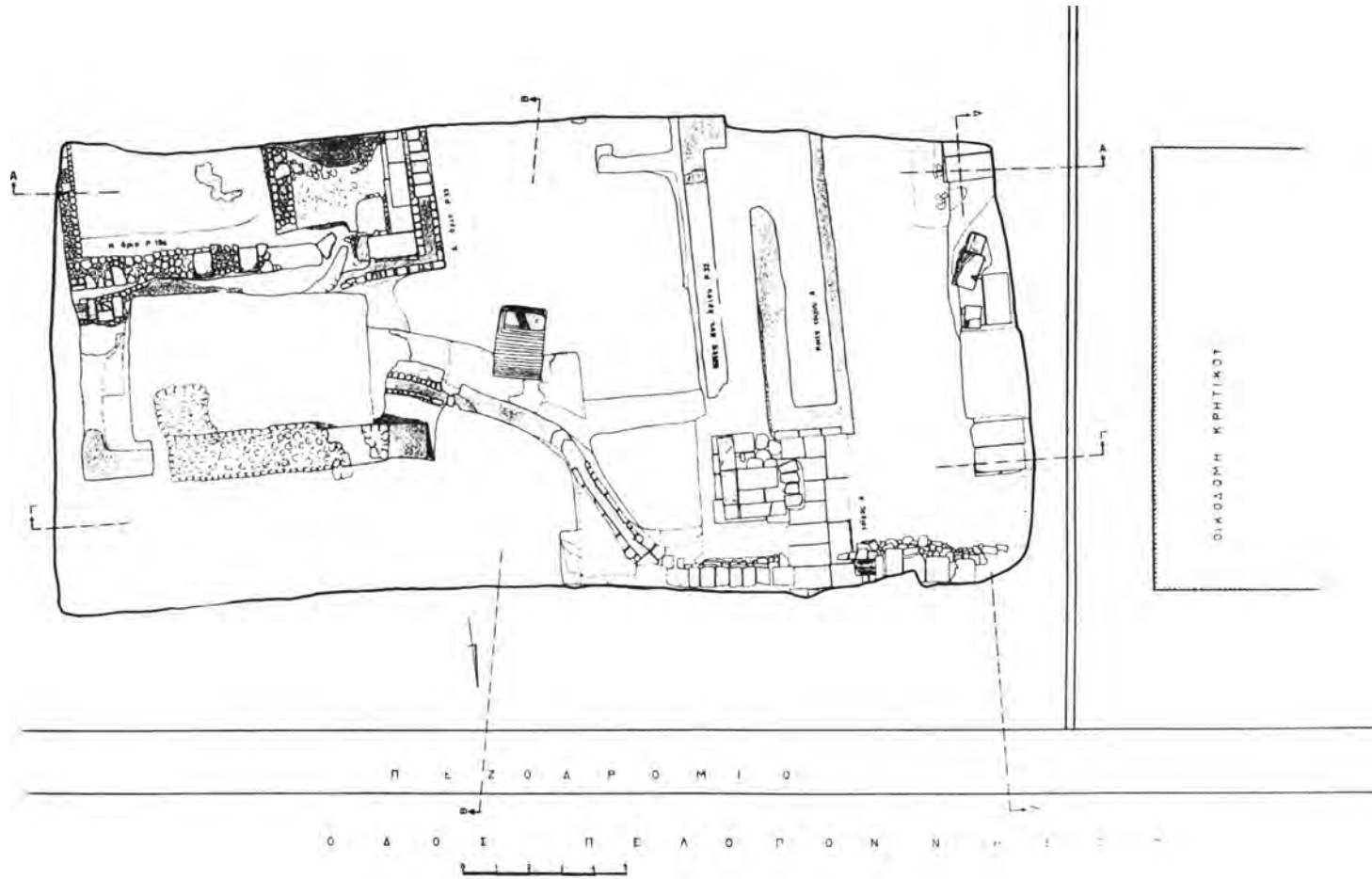
σ. 74. BCH 90 (1966), σ. 786 κ.ε.) της Χρ. Καρδάρ (AJA 65 (1961), σ. 261 κ.ε.) και του Phil. Bruneau (BCH 93 (1969), σ. 759 κ.ε.), όπου υπάρχει παλιότερη βιβλιογραφία.

39. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433-440.

40. Μεταξύ άλλων Κοντή, Συμβολή, σ. 18. ΠΑΕ 1952, σ. 864 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 589 κ.ε.: 22 (1967): Χρονικά, σ. 515 κ.ε.: 23 (1968): Χρονικά, σ. 433· 25 (1970): Χρονικά, σ. 514· έχει βρεθεί και σε πολλές νεότερες αθηνοσιευτες ανασκαφές.

41. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

42. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 448.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου. Οικόπεδο Στ. Λαού. Κάτοψη της ανασκαφής.

βόρειο τμήμα του οικοπέδου από Α.-Δ., δεν έφερε αποτέλεσμα.

Οδός Αγίας Αναστασίας 154 (οικόπεδο Βασ. Βασιλά)

Βρίσκεται νότια από το οικόπεδο Μαριέττας Αποστολίδη, όπου το 1975 αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της οδού Ρ 32. Στο οικόπεδο Βασιλά αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,45 μ. η συνέχεια προς Ν. του ίδιου ορίου και ίχνη οδοστρώματος της ίδιας οδού.

Οδός Πατρ. Αθηναγόρα 35 (οικόπεδο Δ. Χατζημιχάλη)

Κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, που βρίσκεται στη νότια πλευρά του δρόμου, σε βάθος 2,20 μ. από το πεζοδρόμιο, ο μηχανικός εκσκαφέας αποκάλυψε τη νοτιοδυτική γωνία της διασταύρωσης των αρχαίων οδών Ρ 33β (κατεύθυνσης Β.-Ν.) και Ρ 19α. Το νότιο όριο της οδού Ρ 19α ερευνήθηκε σε μήκος 10 μ. Είναι χτισμένο από μικρούς και μεγάλους ακανόνιστους ψαμιτολίθους και έχει πλάτος ± 0,80 μ.

Σε τομή στη βόρεια παρειά του οικοπέδου διαπιστώθηκαν πέντε αλληπάλληλα οδοστρώματα.

Το δυτικό όριο της οδού Ρ 33β, που είναι όμοιο με το όριο της Ρ 19α, ερευνήθηκε σε μήκος 6 μ. Διαπιστώθηκαν τρία οδοστρώματα.

Στη γωνία των δύο ορίων και αμέσως δυτικά από το βόρειο άκρο του ορίου της Ρ 33β διαπιστώθηκε άνοιγμα, πλ. 2,30 μ. Οι συνθήκες δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση της έρευνας του οικοπέδου. Για τις αρχαίες οδούς που επισημάνθηκαν πρβλ. τα οικόπεδα Λαού και Κούκουλα πιο κάτω.

Πάροδος Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Κούκουλα)

Βρίσκεται δυτικά από την Κοδριγκτώνος, ανάμεσα στη Δαμασκηνού και Πατρ. Αθηναγόρα, νοτιότερα από το αμέσως παραπάνω οικόπεδο Χατζημιχάλη.

Στο οικόπεδο διαπιστώθηκε η συνάντηση των αρχαίων οδών Ρ 20α⁴³ και Ρ 33β⁴⁴ ώστε να μπορεί να μετρηθεί το πλάτος και των δύο οδών. Από την Ρ 20α σώθηκε το βόρειο όριο σε μήκος 2,60 μ. από τη δυτική παρειά της εκσκαφής του οικοπέδου. Έχει πλάτος 0,70-0,72 μ. και αποτελείται από ακανόνιστους ή αδρά πελεκημένους πωρολίθους. Αμέσως νότια από το όριο, δηλαδή μέσα στο υπόστρωμα της αρχαίας οδού, βρέθηκαν δύο φρέατα, διαμ. 0,52-0,60 μ.

Στη δυτική παρειά διαπιστώθηκαν τρία οδοστρώματα, που παρακολουθούνται σε απόσταση έως 6 μ. νότια από το βόρειο όριο.

Σε απόσταση 7,60 μ. από το ίδιο όριο διαπιστώθηκε, σε τομή, τοίχος όμοιος με το βόρειο όριο, που είναι δυνατό να αποτελεί το νότιο όριο της οδού. Έτσι το πλάτος της Ρ 20α, που για πρώτη φορά μπορεί εδώ να μετρηθεί, αλλά όχι με απόλυτη βεβαιότητα, ήταν μεταξύ 6 και 7,60 μ. Μελλοντική έρευνα στο αμέσως δυτικά άσκαφτο οικόπεδο θα μας δώσει περισσότερα στοιχεία.

Η Ρ 33β σώζεται κυρίως στη βόρεια και νότια παρειά της εκσκαφής του οικοπέδου. Στη βόρεια παρειά το πλάτος ανάμεσα στα δύο όρια είναι 7,20 μ. Τα όρια έχουν πλάτος 0,85 μ. το δυτικό και 0,70-0,90 μ. το ανατολικό. Διαπιστώθηκαν έξι οδοστρώματα. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου το ανατολικό όριο έχει πλάτος 0,50-0,60 μ. και διατηρεί μέρος της ανωδομής του από ορθογώνιες πωροπλίνθους. Η απόσταση ανάμεσα στα δύο όρια είναι 7 μ.

Το ανατολικό όριο της Ρ 33β συνεχίζεται σε όλο το μήκος του οικοπέδου και έτσι φαίνεται ότι η Ρ 20α διακοπτόταν και δε συνεχιζόταν στα ανατολικά⁴⁵. Ίχνη πάντως από οδοστρώματα ανατολικά από το ανατολικό όριο της Ρ 33β ή πρέπει να αποδοθούν σε επέκταση της οδού αυτής προς Α. ή δείχνουν ότι η Ρ 20α αρχικά συνεχιζόταν προς Α. και ότι η διακοπή της έγινε σε μια υστερότερη φάση. Το πλάτος της Ρ 33β βρέθηκε εδώ μεγαλύτερο από το γνωστό έως τώρα πλάτος των 5,40-5,80 μ.

Οδός Αγίου Γεωργίου 21 (οικόπεδο Αλεξ. Σαλαχούρη)

Έγινε περιορισμένη έρευνα στο οικόπεδο για τον εντοπισμό της αρχαίας οδού Ρ 20α.

Δε βρέθηκε κανένα ίχνος της οδού, η οποία φαίνεται ότι διακόπτεται στο οικόπεδο Κούκουλα (βλ. παραπάνω), που βρίσκεται δυτικότερα. Στο οικόπεδο Σαλαχούρη επισημάνθηκαν μόνο αδιάγνωστα τμήματα ευτελών τοίχων.

Οδός Αγίου Γεωργίου 25 (οικόπεδο Ελ. Σκόνη και Ιφ. Μπαγάνη)

Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού. Κοντά στο δυτικό άκρο του οικοπέδου διαπιστώθηκαν, σε βάθος ± 1,50 μ., ένα ορθογώνιο και ένα κυκλικό φρέατο, ίχνη ενός ακόμα ορθογώνιου φρεατίου και τεσσάρων μικρών αγωγών με κατεύθυνση περίπου από Α. προς Δ. Στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου επισημάνθηκαν λείψανα τοίχων.

43. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 579 και 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

44. Η οδός έχει επισημανθεί και στα οικόπεδα Αρβανίτη, Πάροδος Μητροπόλεως (1965) πρβλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 589 και Μοσχή-Θιρογλάνη, πάροδος Μητροπόλεως και Αλεξιάς (δυτικά της Κοδριγκτώνος, 1977).

45. Το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται για πρώτη φορά (πρβλ. σ. 426 το οικόπεδο του Λαού).

Η οδός Αγίου Γεωργίου έχει ταυτιστεί υποθετικά με αρχαία οδό (P 34)⁴⁶, της οποίας όμως δεν έχουν βρεθεί έως σήμερα βέβαια ίχνη. Μέσα στο οικόπεδο δε διαπιστώθηκαν ίχνη ορίου ούτε άλλα αναντίρρητα στοιχεία αρχαίας οδού. Επειδή όμως κατά τις εκσκαφές για την οικοδόμηση τα αρχαία λείψανα είχαν υποστεί σημαντική καταστροφή, πριν προλάβει να επέμβει η Υπηρεσία μας, η διαπίστωση αυτή διατυπώνεται με επιφύλαξη.

Οδός Πατρ. Αθηνάγορα και Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Παν. Αγιακάτσικα (Π ί ν. 226 δ))

Βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία της διασταύρωσης της οδού Πατρ. Αθηνάγορα με την οδό Κοδριγκτώνος και στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου που περικλείεται από τις οδούς Βενετοκλέων, Κοδριγκτώνος και Πατρ. Αθηνάγορα. Τη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου αυτού καταλαμβάνει το οικόπεδο Ιωάννου Βαρέλη, όπου το 1959 σε παλιότερη ανασκαφή επισημάνθηκε το δυτικό (;) όριο της αρχαίας οδού P 33γ⁴⁷.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Αγιακάτσικα αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο και τμήμα της ίδιας οδού σε μέσο πλάτος 3,50 μ. Το δυτικό όριο της αρχαίας οδού πρέπει να περνά κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Κοδριγκτώνος. Το μέσο πλάτος του ανατολικού ορίου, που παρακολούθηθηκε σε μήκος 14 μ. περίπου, είναι 0,50 μ., και η σωζόμενη πάνω επιφάνειά του βρέθηκε σε βάθος ± 2 μ. από την αρχική επιφάνεια του οικοπέδου. Σε τομή στην εξωτερική όψη του ορίου διαπιστώθηκε ότι η ανωδομή του σωζόταν σε ύψος 0,70 μ. και το θεμέλιο 0,65 μ. Στην εξωτερική του όψη είχε επένδυση με κονίαμα.

Σε απόσταση 2,15 μ. περίπου δυτικά από το όριο αποκαλύφθηκε, σε μήκος ± 13,70 μ., ο κεντρικός υπόνομος της οδού, μέσου πλ. 0,50, και βάθ. 0,70 μ., με χτιστά τοιχώματα και πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Στον κεντρικό υπόνομο καταλήγουν τέσσερις μικροί πρόχειρα χτισμένοι αγωγοί, που ξεκινούν από τα κτίσματα που βρίσκονται ανατολικά της οδού. Δυτικά από το όριο και σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκε και ορθογώνιο φρεάτιο του συνηθισμένου τύπου με εσωτερική επένδυση από κονίαμα.

Της αρχαίας οδού ερευνηθήκαν δώδεκα οδοστρώματα, από τα οποία τα έξι είχαν καταστραφεί κατά την εκσκαφή του οικοπέδου και σώθηκαν μόνο σε τομή, ενώ τα έξι χαμηλότερα βρίσκονται σε μεγαλύτερο βάθος από το επίπεδο των καλυπτήριων πλακών του κεντρικού υπονόμου. Χαμηλότερα από το

ίδιο επίπεδο βρισκόταν και η ανωδομή του ορίου, όπως διαπιστώθηκε στην τομή που αναφέρουμε παραπάνω. Διακρίνονται δηλαδή στην ιστορία της οδού δύο τουλάχιστο φάσεις.

Ανατολικά της αρχαίας οδού ανασκάφηκαν ενμέρει ερείπια αρχαίας οικίας ή οικιών. Ορισμένοι τοίχοι έσωζαν, σε ύψος 0,70 μ., τμήμα της ανωδομής τους και πρέπει να ανήκουν στην παλιότερη φάση, όπως και το παραπάνω τμήμα του ορίου. Η έρευνα περιορίστηκε σε τομές μέσα στους ορθογώνιους χώρους. Σε έναν απ' αυτούς βρέθηκαν συγκεντρωμένα πολλά κομμάτια από κονιάματα με γραπτή διακόσμηση σε έντονους χρωματισμούς (Π ί ν. 226 β-γ).

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να αναφέρουμε τμήμα χείλους μεγάλης λεκάνης από φαγεντιανή και πήλινη κεφαλή ειδωλίου, ύψ. 0,06 μ., ανδρικής μορφής με ιδιαίτερα, ρεαλιστικά τονισμένα, ατομικά χαρακτηριστικά⁴⁸ (Π ί ν. 226 ε).

Οδός Καναδά και Ερνέστου Μπέβιν (οικόπεδο αδελφών Χαστά) (Π ί ν. 227 α)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της διασταύρωσης των δύο παραπάνω οδών.

Η εκσκαφή στο οικόπεδο έφτασε σε βάθος ± 2,80 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Καναδά και κατέστρεψε κατά μεγάλο μέρος το δυτικό όριο και τα οδοστρώματα της αρχαίας οδού P 35α, που αποκαλύφθηκαν κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου. Η αρχαία αυτή οδός, που είναι γνωστή από πολλά άλλα οικόπεδα της οδού Καναδά⁴⁹, είναι περίπου παράλληλη με την οδό Καναδά. Στο οικόπεδο Χαστά αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της αρχαίας οδού, ενώ το ανατολικό όριο πρέπει να περνά κάτω από το δυτικό πεζοδρόμιο της οδού Καναδά. Το δυτικό όριο απέχει ± 2,80 μ. από το ανατολικό όριο της εκσκαφής του οικοπέδου και παρακολούθηθηκε σε μήκος ± 15,30 μ., όσο και το πλάτος του οικοπέδου. Το βόρειο τμήμα του ορίου είναι χτισμένο από κανονικές ορθογώνιες πωροπλίνθους και σώζεται μόνο κατά τον τελευταίο δόμο, που εδράζεται στο φυσικό βράχο, κάθετα λατομημένο στη δυτική του πλευρά.

Νοτιότερα το όριο έχει διαφορετική κατασκευή από μικρούς ακανόνιστους λίθους και είναι φανερό ότι στο τμήμα του ορίου που αποκαλύφθηκε υπάρχουν δύο χρονολογικές φάσεις. Στο νοτιότερο τμήμα του ορίου και σε ολόκληρο το νότιο τμήμα του

48. Πρβλ. S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs*, τόμ. III, Παρίσι 1972, σ. 218, αριθ. D 1632, πίν. 299 (ύστερη ελληνιστική περίοδος).

49. Βλ. ιδιαίτερα ΠΑΕ 1958, σ. 239-240 (οικόπεδο Παπαιωάννου όπου διαπιστώθηκε ότι το πλάτος της οδού είναι 5,50 μ.). Βλ. επίσης ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515 και 23 (1968): Χρονικά, σ. 433.

46. Ι. Κοντή, Συμβολή, σ. 21.

47. ΠΑΕ 1959, σ. 189-190, παρένθ. πίν. Β, πίν. 159β-160α.

οικοπέδου τα θεμέλια της νεότερης οικοδομής που κατεδαφίστηκε, είχαν καταστρέψει κατά το μεγαλύτερο μέρος τα αρχαία λείψανα.

Αντίθετα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου έχουμε καλή διατήρηση των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν δυτικά από το όριο της αρχαίας οδού. Συγκεκριμένα πρόκειται για τοίχους όμοιας κατασκευής με το βόρειο τμήμα του ορίου αλλά και άλλους προχειρότερους, που φαίνεται ότι ανήκουν σε νεότερη φάση. Στο τμήμα αυτό βρέθηκαν και τρία μικρά ορθογώνια φρέατα, τα δύο από τα οποία σε επαφή με το δυτικό όριο. Στην επίχωση του ίδιου χώρου βρέθηκαν και δύο μελανόμορφα όστρακα ροδιακών αμφορέων του τύπου των παναθηναϊκών⁵⁰, με λείψανα παράστασης στο ένα νεανική μορφή που κρατά ακόντιο ή σάλπιγγα (;) και στο άλλο αλόγου (Π ή ν. 227 γ-δ).

Από την αρχαία οδό σώθηκαν έξι επάλληλα οδοστρώματα, συνολ. π.χ. 0,63 μ. Αμέσως ανατολικά και σε επαφή με το όριο αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια φρέατα του γνωστού τύπου.

Κατά μήκος της οδού, περίπου στο μέσο της, βρέθηκαν στη θέση τους σε σειρά οξυπύθμενοι αμφορείς τοποθετημένοι όρθιοι μέσα στο κατάστρωμα της οδού, που είχαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Καλύτερα σωζόταν το νοτιότερο τμήμα με δύο σειρές, ανά επτά, αμφορέων, από όπου φαίνεται ότι και από την αρχή οι αμφορείς είχαν τοποθετηθεί ελλιπείς κατά το ανώτερο μέρος τους (Π ή ν. 227 β).

Βορειότερα οι αμφορείς προχωρούσαν σε απλή σειρά, παράλληλα προς το δυτικό τοίχωμα χτιστού αποχετευτικού αγωγού, που είχε κατεύθυνση από Β.-Ν., και στην προέκταση του αγωγού. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η δεύτερη σειρά πατούσε πάνω στο τοίχωμα του αγωγού⁵¹. Αποκαλύφθηκαν τέλος δύο χτιστοί αποχετευτικοί αγωγοί κάθετοι προς τον άξονα της οδού και τον από Β. προς Ν. αγωγό, ο βορειότερος από τους οποίους φαίνεται ότι διακόπτεται από τη σειρά των αμφορέων, ενώ ο νοτιότερος παραβιάζει και αυτήν και τον αγωγό και πρέπει άρα να είναι μεταγενέστερος.

Οδός Καναδά (οικόπεδο Μιχ. Κατσιμπρή)

Στη δυτική πλευρά της οδού Καναδά (απέναντι από τον αριθ. 69-73), βόρεια από την πλατεία Αγ. Νικολάου.

Στη βόρεια παρειά του οικοπέδου διαπιστώθηκαν σε τομή πέντε οδοστρώματα της οδού Ρ 35α (βλ. σ. 629 οικόπεδο Χαστά) και πλήλινος σωλήνας νερού κατά μήκος της οδού. Εξαιτίας της βαθιάς εκσκαφής δε διαπιστώθηκαν με ακρίβεια τα όρια της αρχαίας οδού, ώστε να είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί με ακρίβεια το ήδη γνωστό πλάτος της⁵². Ίχνη της ίδιας οδού διαπιστώθηκαν και στη νότια παρειά του οικοπέδου.

Οδός Μητροπόλεως 27 (οικόπεδο Γ. Γερασίμου)

Στο οικόπεδο εντοπίστηκαν ίχνη οδοστρωμάτων της αρχαίας οδού Ρ 20-22 (που έχει προσανατολισμό Α.-Δ.) καθώς και τμήματα του πολύ καταστραμμένου νότιου ορίου της οδού⁵³.

Οδός Αθαν. Διάκου 32 (οικόπεδο Σησαμωτού-Γαλανόπουλου)

Σε απόσταση 16 μ. δυτικά από τη διασταύρωση της παραπάνω οδού με την οδό Κοδριγκτώνος στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκαν ίχνη της αρχαίας οδού Ρ 23-21, που η πορεία και το πλάτος της δεν έχουν διαπιστωθεί έως τώρα με ακρίβεια. Συγκεκριμένα βρέθηκαν μικρό τμήμα πιθανόν του βόρειου ορίου της οδού και εννέα οδοστρώματα, συνολ. π.χ. 0,70 μ. και διαπιστωμένου πλάτους 3,70. Δε διαπιστώθηκαν ίχνη του νότιου ορίου. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου η επίχωση ήταν καθαρή άμμος.

Προέκταση οδών Άννας Μαρίας και Γρηγορίου Ε΄

Συνεχίστηκε και εφέτος η έρευνα του αρχαίου τείχους στο προς Ν. των οικοπέδων Παπαγεωργίου-Βογιατζή - Χαστά - Παπαγιαννάκη⁵⁴ οικόπεδο Στέργου Τσουκαλά. Συνολική έκθεση για την ανασκαφή σε συσχετισμό με τα παλιότερα ευρήματα, θα δοθεί μετά την ολοκλήρωση της έρευνας.

Οδός Λευκωσίας (οικόπεδο Δ. Χατζημιχάλη)

Το οικόπεδο, διαστ. 15,50 × 11 μ., βρίσκεται εξωτερικά από το νότιο μέρος της οχύρωσης, δυτικότερα από το πρώην οικόπεδο Μυριαλλή, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα του τείχους με πύργο και τμήμα του προτειχίσματος⁵⁵.

Κοντά στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλης κατασκευής από ορθογώνιες πωροπλίνθους, μήκ. 2,60 και πλ. 1,80 μ.,

50. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 1 κ.ε.

51. Όμοιες σειρές αμφορέων, που η σημασία τους δεν έχει ξεκαθαριστεί προς το παρόν, έχουν διαπιστωθεί και στις ανασκαφές των οικοπέδων Πατούνα, οδός Όθωνος και Αμαλίας 13 (βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 950-951) και Santa Maria, οδός Ίω. Δραγούμη 5-7, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366. Σχετικό είναι και το εύρημα στο Παραδείσι (Βιλλάνοβα) βλ. Annuario IV-V (1921-22), σ. 249 κ.ε., πρβλ. και Délos XXVII, σ. 294-295.

52. ΠΑΕ 1958, σ. 239-240.

53. Για την οδό αυτή, πλ. 6,65 μ., βλ. κυρίως ΠΑΕ 1959, σ. 192. Κοντή, Συμβολή, σ. 18. ΑΜ 73 (1958), σ. 147, 149.

54. Βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 453 κ.ε.· 25 (1970): Χρονικά, σ. 500 κ.ε.

55. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 608.

που σώζεται μέχρι μεγ. ύψους πέντε δόμων. Σύμφωνα με τις τοπογραφικές ενδείξεις, πρόκειται για τμήμα του προτειχίσματος (πιθανόν κάποιας προεξοχής του). Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του οικοπέδου, μεμονωμένες πυρόπλινθοι προέρχονται προφανώς από καταστροφή του προτειχίσματος.

Σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν μέσα στο οικόπεδο: τμήμα ενός λιθόχτιστου αγωγού, πλ. 0,70 μ., με οξυκόρυφη κάλυψη, που διέσχιζε το οικόπεδο από Β. προς Ν., σε μήκος 8,20 μ.· κάθετος προς αυτόν μικρότερος αγωγός κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου περιείχε στο εσωτερικό του όστρακα *terra sigillata*· ανατολικά από τον κύριο αγωγό ερευνήθηκαν μικροί χώροι που περικλείονται από τοίχους πρόχειρης κατασκευής· κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου ένα στρώμα καταστροφής από πέτρες (λιθωσώρος) και κεραμίδες περιείχε επίσης όστρακα *terra sigillata*.

Παρόμοιες πρόχειρες κατασκευές και εγκαταστάσεις των ρωμαϊκών χρόνων έχουν διαπιστωθεί και σε άλλα σημεία αμέσως έξω από το τείχος και το προτείχισμα.

Σε ψηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα νεότερης κατασκευής (εποχής τουρκοκρατίας) με δάπεδο από κουρασάνι και μικρό τμήμα πήλινου αγωγού.

Στρατόπεδο 1ον ΤΕΧ

Βρίσκεται μέσα στην αρχαιολογική ζώνη της ακρόπολης Ρόδου στη νοτιοδυτική πλευρά της (Κ.Μ. 279 ΟΙΚ.). Βορειότερα από το σημείο όπου έγιναν οι έρευνες περνά η γραμμή του αρχαίου τείχους (το νοτιοδυτικό άκρο του), ενώ λίγο ανατολικότερα έχουν αποκαλυφθεί μαζί με το τείχος τάφοι, ορισμένοι από τους οποίους ανάγονται στα πρώτα χρόνια της ζωής της νέας πρωτεύουσας, μετά το συνοικισμό⁵⁶.

Κατά τη διάρκεια εργασιών στο χώρο του στρατοπέδου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν στη συνέχεια από την Υπηρεσία μας σε πέντε διαφορετικά σημεία τριάντα εννέα τάφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν μισοκαταστραμμένοι. Οι περισσότεροι από τους τάφους είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α. και ήταν ορθογώνιοι λαξευτοί στο σκληρό αργιλικό πέτρωμα. Πέντε μόνο ήταν ενμέρει λαξευτοί και ενμέρει χτιστοί. Δύο είχαν αετωματική στέγη (Πί ν. 228 α). Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι. Τα λίγα ευρήματα περιλαμβάνουν: μικροσκοπικό μελαμβαφές αγγείο τύπου αλατοδοχείου,

αμφορίσκο, πρόχου, σκύφο μελαμβαφή τύπου *bolsal*, φιαλίδιο από αλάβαστρο, δακτύλιο από σίδηρο και ερυθρόμορφα, ερυθρόγραφα και μελαμβαφή όστρακα.

Από επιφανειακή έρευνα στο γύρω χώρο και από παράδοση προέρχονται αλάβαστρο από αλάβαστρο, ύψ. 0,29 μ., ερυθρόμορφος ασκός με παράσταση γρύπα και πτηνού, μελαμβαφές πινάκιο με εμπιέστη διακόσμηση από ανθέμια, μικρός αμφορέας ακόσμητος καθώς και ερυθρόμορφα, ερυθρόγραφα και μελαμβαφή όστρακα (Πί ν. 228 β).

Από τα σποραδικά ευρήματα οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι της περιοχής αυτής έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη χρονολόγηση του τείχους και γενικότερα για την πρώιμη ιστορία της πόλης⁵⁷.

ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Περιοχή Ντοκούζ Σοκάκ και Μακρύστενο

Οικόπεδο Γ. Ρίκα (Σ χ έ δ. 5)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Ντοκούζ Σοκάκ, που ορίζει στο σημείο αυτό την αρχαιολογική ζώνη της ακρόπολης (Μόντε Σμιθ) και αμέσως έξω απ' αυτήν ανατολικότερα από την ανασκαφή τάφων της Ασπίδας⁵⁸ και βορειοδυτικά από την ανασκαφή στο χώρο του συνεταιρισμού «Η Ανοικοδόμησις»⁵⁹. Στο χώρο του οικοπέδου έφθανε το βόρειο άκρο υδρευτικής τάφρου, όπου είχαν ερευνηθεί τάφοι το 1975⁶⁰.

Το οικόπεδο ερευνήθηκε σε δύο φάσεις, που αντιστοιχούν με τις δύο οικοδομές που χτίστηκαν στο χώρο. Ο δυτικός τομέας (α) φάση είχε διαστάσεις περίπου 25 × 20 μ. (Πί ν. 229 α) και ο ανατολικός (β) φάση περίπου 24 × 16 μ. Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου καταλαμβάνει μεγάλος λαξευμένος χώρος σε σχήμα ακανόνιστου Π, που το δυτικό και βόρειο σκέλος του βρίσκονται μέσα στο δυτικό τομέα, ενώ μικρό μέρος του βόρειου και το ανατολικό σκέλος στο δυτικό άκρο του ανατολικού τομέα. Ο χώρος ανάμεσα στα σκέλη του Π περιείχε επίχωση με πολυάριθμα ερυθρόμορφα υστεροκλασικά και με ελληνιστικά όστρακα, που έφθανε σε βάθος έως 4,80 μ. Στον πυθμένα του χώρου υπήρχε λατομημένος βράχος. Γενικά ο χώρος, εκτός από την ταφική χρήση, παρουσίαζε σαφή ίχνη λατόμησης και φαίνεται ότι είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί ως λατομείο. Στα πλάγια τοιχώματα του λαξευτού αυτού χώρου είχαν ανοιχτεί συνολικά είκοσι εννέα υπόγειοι ορ-

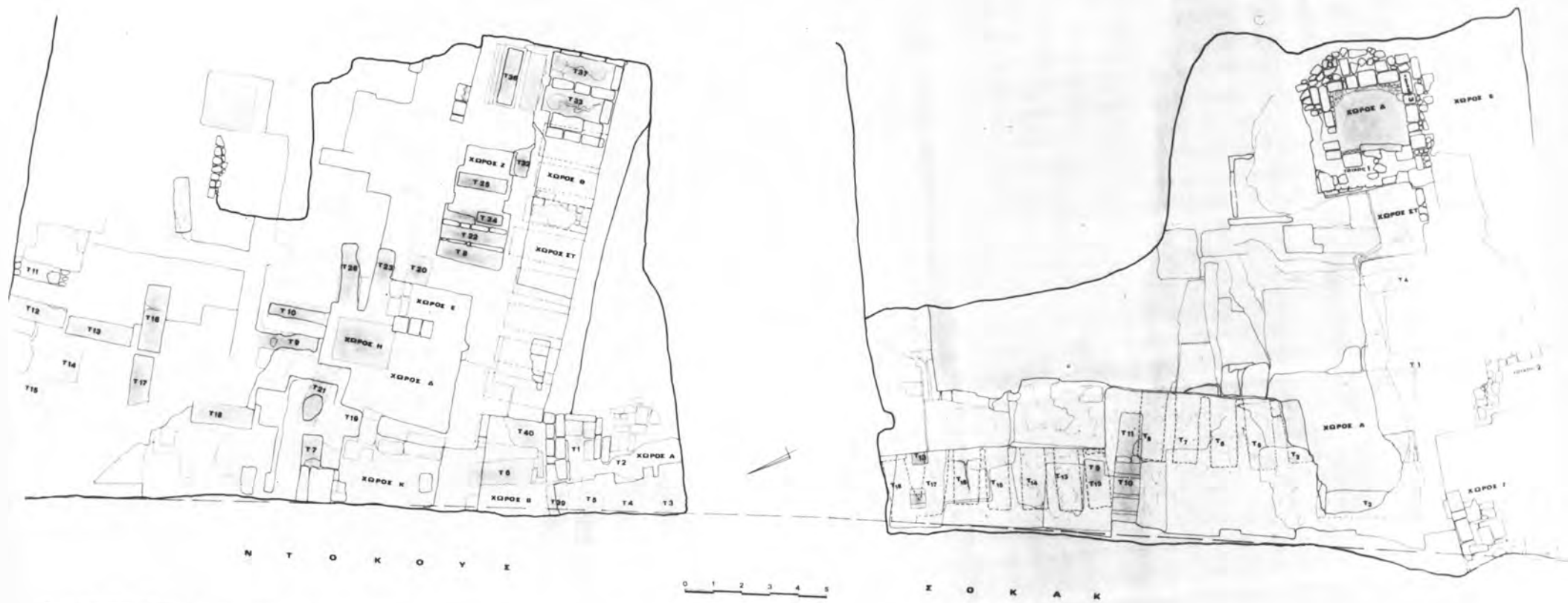
56. R. U. Inglieri, *Carta archeologica dell' isola di Rodi*, Φλωρεντία 1936, σ. 20, αριθ. 32 (foglio città): P. M. Fraser, *Rhodian funerary monuments*, Οξφόρδη 1977, σ. 3, υποσημ. 5.

57. Πρβλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 324-325.

58. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 637 κ.ε.

59. Ό.π., σ. 635 κ.ε.

60. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 361.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Οικόπεδο Γ. Ρίκα. Κάτοψη της ανασκαφής.

θογώνιοι λαξευτοί τάφοι με επίπεδη οροφή. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται ως εξής: μήκ. 2-2,95, πλ. 0,90-1,06, ύψ. 1-1,47 μ. Οι τάφοι από τα κτερίσματά τους χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

Στο νότιο ερευνημένο άκρο του δυτικού σκέλους του Π αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χτιστός χώρος με διαστάσεις 2,58 × 2,42 και βάθος 1,90 μ., που περιείχε υστεροκλασικά και ελληνιστικά όστρακα (Π ί ν. 229 β)⁶¹.

Στον ανατολικό τομέα, το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας καταλαμβάνει επίπεδος βράχος, ενμέρει λατομημένος, μέσα στον οποίο έχουν λαξευτεί διάφοροι χώροι και κάθετα λαξευμένοι ορθογώνιοι τάφοι. Ο μεγαλύτερος λαξευτός χώρος (χώρος Δ) ήταν τετράγωνος, πλευράς ± 5, βάθ. έως 2,05 μ. Στις τρεις πλευρές του χώρου υπήρχαν επτά λαξευμένοι υπόγειοι ορθογώνιοι τάφοι με καμαρωτή οροφή, σε τρεις από τους οποίους σώζονταν τα καλύμματα της εισόδου, που βρισκόταν στη μία πλάγια στενή πλευρά. Τα καλύμματα είχαν αετωματική απόληξη και τα αποτελούσαν ή δύο όρθιες πλάκες αρμοσμένες κάθετα μεταξύ τους ή μία ορθογώνια, που επιστεφόνταν από μια τριγωνική (Π ί ν. 229 γ).

Στον πυθμένα του χώρου στη νοτιοδυτική γωνία, ανοιγόταν ανάμεσα στους τάφους μικρός αβαθής ορθογώνιος χώρος, μέσα και γύρω από τον οποίο βρέθηκε μεγάλος αριθμός από αγγεία του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 230 α). Από τους τάφους του χώρου Δ οι δύο ασύλητοι περιείχαν επίσης κτερίσματα του 4ου αι. π.Χ. Οι κάθετα λαξευμένοι τάφοι είχαν μεγ. διαστάσεις: μήκ. 2,45, πλ. 0,95, βάθ. 1,14 μ., ορισμένοι έσωζαν υποδοχές (πατούρες) για τοποθέτηση οριζόντιων καλυπτήριων πλακών και ήταν προσιτοί από πάνω. Στη βορειοδυτική γωνία του ανατολικού τομέα, κοντά στη βορειοανατολική γωνία του Π, σώζονταν πάνω από τους υπόγειους δύο χτιστοί ορθογώνιοι τάφοι. Τέλος υπήρχαν στον ίδιο τομέα δύο τάφοι ενμέρει χτιστοί και ενμέρει λαξευτοί. Ο χώρος έδειχνε επίσης σημεία μεταγενέστερης λατομησης, γιατί ο βράχος πάνω από τους υπόγειους τάφους δε σωζόταν στο αρχικό του ύψος.

Συνολικά ερευνήθηκαν στο οικόπεδο εξήντα ένας τάφοι που περιείχαν όλοι ταφές εκτός από τέσσερις περιπτώσεις καύσεων (δύο σε πήλινες υδρίες και δύο σε λίθινες οστεοθήκες). Από τα πλούσια κτερίσματα και τα άλλα ευρήματα συμπεραίνεται ότι η αρχή της ταφικής χρήσης του χώρου ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. και η χρήση συνεχίζεται στην ελληνιστική περίοδο. Από τα ταφικά σύνολα του 4ου αι. π.Χ. μνημονεύουμε αυτό του τάφου 21 (ανατολικός τομέας).

Από τα ευρήματα της ελληνιστικής περιόδου μνημονεύουμε τα κτερίσματα του τάφου 38 (ανατολικός τομέας), μία λαξευτή θήκη με δύο μελαμβαφή κυάθια και μία υδρία τύπου Hadra, που περιείχε καύση (Π ί ν. 230 β), μία ακόμη υδρία τύπου Hadra με διακόσμηση φύλλων κισσού (αριθ. ευρ. 5404) (Π ί ν. 230 γ), και δύο σύνολα χρυσών κοσμημάτων από τους τάφους Ι (δυτικός τομέας) και Ι9 (ανατολικός τομέας) (Π ί ν. 230 δ).

Τέλος βρέθηκαν στο χώρο δεκαεφτά επιτύμβιες επιγραφές, που όλες (όσες αναφέρουν την προέλευση του νεκρού) ανήκουν σε ξένους, αναφέρονται π.χ. ένας *Φίλιππος Μακεδών*, μία *Λαοδικής*, μία *Απαμίτις*, ένας *Αντιοχεύς*, ένας *Σιδώνιος*, μία *Σαρμάτις* και ένας *Ηρακλείδας Άραψ από τας Σμυρνοφόρου*⁶². Σε μια αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή αναφέρεται ο όρος μέτοικος ή μέτοικοι.

Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Η Ανοικοδόμησις» (οικόπεδο Μιχ. Καραγιάννη, Ο.Τ. 265)

Το οικόπεδο βρίσκεται ΝΑ. από το οικόπεδο Ρίκα και ανατολικότερα από τη θέση όπου το 1972 ανασκάφηκε συγκρότημα τάφων (βλ. πιο πάνω). Στη βορειοανατολική πλευρά του επισημάνθηκαν εννέα λαξευτοί τάφοι, που οι συνθήκες δεν επέτρεψαν να ερευνηθούν. Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, διαστ. 0,195 (ύψ.) × 0,379 (πλ.) × 0,104 μ. (πάχ.) με παράσταση, από την οποία διατηρείται κεφαλή γυναικείας μορφής (Π ί ν. 231 α).

Οικόπεδο Δημ. Ζυγούρη

Το οικόπεδο βρίσκεται ΝΔ. από το οικόπεδο Ρίκα. Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και σε όλο το μήκος του (± 5 μ.) ερευνήθηκε αρκετά εκτεταμένο λατομείο που συνεχιζόταν και πέρα από το χώρο που ανασκάφηκε. Ο φυσικός βράχος έχει λατομηθεί σε διαφορετικά επίπεδα και σε βάθος που κυμαίνεται από 2,51-3,30 μ. Σε ένα σημείο ο βράχος είναι κυκλικά λαξευμένος. Πάνω σε τμήμα του λατομημένου βράχου κοντά στη δυτική παρειά του οικοπέδου εδράζεται μεγάλος τοίχος με κατεύθυνση περίπου από ΒΔ. προς ΝΑ., μήκ. 4,90, πλ. 0,80, σωζ. ύψ. 2,30 μ. (κάτω δεξιά). Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, ανατολικά από τα λαξεύματα του βράχου, ερευνήθηκε σε βάθος 2,40 μ. κυκλικό φρέαρ, διαμ. 1,40 μ., που περιείχε όστρακα ελληνιστικής εποχής.

Σε μια φάση νεότερη από το λατομείο και τον τοίχο ανήκουν πέντε τάφοι που βρέθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ήταν ορθογώνιοι

61. Όμοιο χώρο βλ. παρακάτω στο οικόπεδο Δ. Ζυγούρη κ.α.

62. Σμυρνοφόρος, τόπος της Αραβίας, βλ. RE III A² (1927), στ. 765-766. (λ. Smyrnochoros).

χτιστοί με ορθογώνιες πώρινες πλάκες και είχαν κατεύθυνση με αποκλίσεις περίπου από Δ. προς Α. Διαστάσεις των τάφων: μήκ. 1,75-2,07, πλ. 0,38-0,68, βάθ. 0,32-0,40 μ.

Στους τάφους που ήταν ακτέριστοι, βρέθηκαν σκελετοί με το κρανίο στο δυτικό άκρο. Οι τάφοι φαίνεται ότι ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τέλος κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 1,30 μ., αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε ορθογώνιος χτιστός χώρος, διαστ. 2,45 × 2,02 μ. Ο χώρος σε βάθος έως 1,40 μ., όπου βρέθηκε παρθένο έδαφος (ασπρόπηλος), περιείχε στην επίχωσή του τοπικά υπολείμματα καύσης, πολλά μικρά οστά και μικροαντικείμενα όπως γυάλινα φιαλίδια, 467 ψήφους από υαλόμαζα, οστέινα αντικείμενα, ανάμεσά τους δύο μικρούς πεσσούς (ζάρια), πήλινο σφράγισμα με παράσταση γυναικείας προτομής και ένα ακέραιο πήλινο βαλσαμάριο. Όμοιο τετράγωνο κτίσμα ερευνήθηκε το 1978 ανατολικά από το οικόπεδο Παπαχριστοδούλου.

Στην ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκε και τμήμα επιτύμβιας στήλης με επιγραφή: *ΕΥΤΥΧΟΣ / ΗΡΑΚΛΕΩΤΑΣ / ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕ*

Πρόεκταση Θεμ. Σοφούλη (οικόπεδο Νικ. Βλάχου περιοχή Τζένιο)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΒΔ. του οικοπέδου Κούκουρα, που ερευνήθηκε το 1978, στη δυτική πλευρά της προέκτασης της οδού Σοφούλη. Έχει διαστάσεις 15,50 × 14 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους οχτώ σειρές ορθογώνιων λαξευτών τάφων, από τις οποίες οι επτά από τα δυτικά είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. και η όγδοη από Α. προς Δ. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται: μήκ. 2,18-2,73, πλ. 0,60-1,45, βάθ. 0,67-1,10 μ. Τα καλύμματα όλων των τάφων έλειπαν και το εσωτερικό ήταν διαταραγμένο. Τα ευρήματα (δύο γυάλινα αγγεία και νομίσματα κυρίως, όπως ένα αργυρό δηνάριο Δομτιανού του 85 μ.Χ.⁶³, που είχε δεθεί μεταγενέστερα με χρυσό και χρησιμοποιηθεί ως περιάπτο (μενταγιόν), χρονολογούν τους τάφους στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης κυλινδρικός βωμός σε θραύσματα με την επιγραφή: *ΘΕΥΤΙΜΟΣ ΚΛΕΙΣΙΠΠΟΥ* και ορθογώνια αετωματική στήλη με την επιγραφή: *Ω ΑΥΓΗ / ΧΡΗΣΤΑ ΧΑΙΡΕ / ΚΑΙ ΤΥΓΕ*

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου υπήρ-

χε κυρίως φυσικός βράχος ερευνήθηκε λαξευτός ορθογώνιος τάφος, διαστ. 2,50 × ± 0,90, βάθ. 1,10 μ. (κατεύθυνση Β.-Ν.) στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν δύο ορθογώνιες οστεοθήκες από λάρτιο με ίχνη καμένων οστών και ένα πήλινο βαλσαμάριο.

Οικόπεδο Ν. Κολάη

Το οικόπεδο, διαστ. 17,80 × 14,30 μ., βρίσκεται αμέσως στα ανατολικά του οικοπέδου Βλάχου (Πί ν. 231 β). Στο οικόπεδο ερευνήθηκαν δεκαπέντε ορθογώνιοι τάφοι, από τους οποίους οι εννέα ήταν λαξευτοί και οι υπόλοιποι χτιστοί κιβωτιόσχημοι. Η κατεύθυνση των περισσότερων τάφων ήταν από Δ. προς Α. Διαστάσεις των λαξευτών τάφων: μήκ. 2,20-2,51, πλ. 0,82-0,92, βάθ. 0,40-1,25 μ. και των χτιστών: μήκ. 2,15-2,35, πλ. 0,90-0,96, βάθ. 0,42-0,63 μ.

Οι χτιστοί τάφοι βρέθηκαν όλοι συλημένοι, ενώ τρεις από τους λαξευτούς βρέθηκαν ασύλητοι και από τα ελάχιστα ίχνη οστών φαίνεται ότι ήταν ταφές.

Ένας από τους λαξευτούς τάφους (αριθ. 1) είχε στο δυτικό μακρύ τοίχωμά του τέσσερα ορθογώνια λαξεύματα (διαστάσεις ενός: 0,55 × 0,70 και ύψος 0,59 μ.) για ταφές και κτερίσματα. Στον ίδιο τάφο, που ήταν διαταραγμένος, βρέθηκαν 850 ψήφοι από υαλόμαζα και πολλά πεταμένα επιτύμβια μέλη (βάση στήλης, οστεοθήκες και καλύμματα οστεοθηκών). Σε άλλον (αριθ. 8) βρέθηκε μέσα σε θήκη χτιστή στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου πήλινη ταφική υδρία τύπου *Hadra*, ύψ. 0,425 μ., με γραπτή διακόσμηση ταινίας με άνθη στην κοιλιά (Πί ν. 231 γ) και σε τρίτον (αριθ. 4) χάλκινο κάτοπτρο, διαμ. 0,166 μ., με εγχάρκτη διακόσμηση από ανθέμια και έλικες, όπου η εγχάραξη συμπληρωνόταν με άργυρο (Πί ν. 231 δ).

Οι χτιστοί τάφοι βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου ο σκληρός βράχος διακόπτεται και έχουν ανοιχτεί μέσα στο μαλακό ασπρόπηλο. Το δάπεδό τους είναι στρωμένο με πώρινες πλάκες και τα τοιχώματα έχουν επένδυση από κονίαμα. Σ' έναν από τους χτιστούς τάφους (αριθ. 14) βρέθηκε χρυσός δακτύλιος, διαμ. 0,021 μ. (Πί ν. 231 ε).

Βρέθηκαν επίσης τρεις οστεοθήκες, από τις οποίες οι δύο ενμείρι λαξευτές και τρίτη εξ ολοκλήρου χτιστή. Οι δύο πρώτες, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, περιείχαν από μια μαρμαρίνη οστεοθήκη με επιγραφές αντίστοιχα: *ΔΑΜΑΓΗΤΟΣ / ΑΙΝΗΣΙΔΑΜΟΥ / ΚΑΜΥΝΔΙΟΣ* και *ΣΩΣΙΚΡΑΤΕΥΣ / ΑΙΝΗΣΙΔΑΜΟΥ / ΚΑΜΥΝΔΙΟΥ* και η τρίτη βρέθηκε μέσα σε ορθογώνιο χτιστό περίβολο κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου με επιγραφή: *ΤΙΜΑΓΟΡΑ / ΕΡΑΤΩΝΥΜΟΥ / ΚΑΣΑΡΕΩΣ*

Στο μέσο περίπου του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου βρέθηκε και κυκλικό λάξευμα που περιείχε πήλινη ταφική υδρία. Στο οικόπεδο διαπι-

63. Πρβλ. ΒΜC II, σ. 315 αριθ. 80 (σύμφωνα με τη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου, Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Μ. Οικονομίδου, την οποία θερμά ευχαριστώ).

σώθηκαν τέλος ίχνη λατόμευσης κυρίως στη νοτιοανατολική πλευρά.

Οικόπεδο Καραμαρίτη-Κωβίου (Ο.Τ. 269)

Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της προέκτασης οδού Θεμ. Σοφούλη, που διασχίζει τη νοτιοδυτική νεκρόπολη στην περιοχή Μακρύ Στενό. Στην αντίθετη πλευρά του ίδιου δρόμου αλλά νοτιότερα, βρίσκονται τα οικόπεδα Κούκουρα, Βλάχου και Κολάη (βλ. σ. 434). Το οικόπεδο κλείνει από Α. ψηλός βράχος, που σε ολόκληρη την επιφάνειά του έχει λαξεύματα και τάφους. Η έρευνα εντοπίστηκε κατά μήκος της ανατολικής παρειάς. Συνολικά ερευνηθήκαν έντεκα τάφοι. Είναι όλοι λαξευμένοι στο βράχο και έχουν προσανατολισμό ενμέρει από Δ. προς Α. και ενμέρει από Β. προς Ν. Δύο τάφοι είχαν αετωματική οροφή. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται, 2-2,25, μήκος, και 0,69-0,75 μ. πλάτος. Οι περισσότεροι ήταν καταστραμμένοι από το μηχανικό εκσκαφέα και όλοι ήταν από παλιά συλημένοι, έτσι ώστε τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα. Ορισμένα από τα λαξεύματα του βράχου είχαν μορφή αετωματικής επιτύμβιας στήλης επιχρισμένης με κονίαμα.

Οικόπεδο Νουρεδίν (Κούκουρα) (Ο.Τ. 304)

Βρίσκεται στα βόρεια της οδού Μιχ. Πετριδή (προέκταση Θεμ. Σοφούλη, κοντά στο εστιατόριο Βλάχος). Διαστ. χώρου εκσκαφής $\pm 38 \times 13$ μ. Ερευνηθήκαν δεκαοχτώ τάφοι λαξευτοί ή ενμέρει χτιστοί ορθογώνιοι. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από $0,38 \times 0,48$ έως $2,20 \times 0,90 \times 1,15$ μ. Οι περισσότεροι είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Περιείχαν ταφές ή καύσεις μέσα σε πήλινες υδρίες ή οστεοθήκες από λάρτιο. Από τους τάφους οι 4-14 και 16-18 βρίσκονται στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και ήταν παράλληλοι μεταξύ τους, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. (Πί ν. 232 α), ενώ οι τάφοι 1-3 και 15 βρίσκονται βορειότερα, νότια ενός τοίχου που είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ. Από τα ευρήματα, που χρονολογούν τους τάφους στην ελληνιστική περίοδο, το σημαντικότερο ήταν ζεύγος από χρυσά ενώτια με παράσταση κεφαλής λεονταριού στη μία απόληξή τους. Βορειότερα και δυτικά από τους τάφους υπήρχαν ίχνη από λατόμηση.

Οικόπεδα Ευαγγ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρίκα (Σ χ έ δ. 6· Πί ν. 232 β-γ)

Τα δύο αυτά συνεχόμενα από Α. προς Δ. οικόπεδα βρίσκονται στα νότια του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου των τάφων του Αγίου Ιωάννη⁶⁴, στα

δυτικά του δρόμου που από το τέρμα της οδού Θ. Σοφούλη οδηγεί στα νότια προς την Αγία Τριάδα (Κιζιλ-τεπέ) και ανατολικά από τα οικόπεδα Διακοσάββα, Μαχαιράκη, Οικονομίδα και Ντάσκα, όπου έχουν ανασκαφεί πυκνές συστάδες αρχαίων τάφων⁶⁵.

Η ανασκαφή στο χώρο άρχισε την άνοιξη του 1977⁶⁶.

Κατά τη διάρκεια του 1979 έγιναν οι παρακάτω έρευνες:

α) Βόρεια από το προς Α. οικόπεδο Παπαχριστοδούλου, σε χώρο αρχαιολογικό που ανήκει στο Δημόσιο, ως προέκταση του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, συνεχίστηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί, η έρευνα ορθογώνιων χώρων, που περιβάλλονται από τοίχους, με πλάτος περίπου 0,80-1,20 μ., χτισμένους με μικρούς ακανόνιστους λίθους. Η επίχωση όλου του χώρου όπου έχουν θεμελιωθεί τα κτίσματα αυτά, έως μέγιστο βάθος $\pm 3,65$ μ. (όπου βρέθηκε ο φυσικός βράχος) από την επιφάνεια του εδάφους, αποτελείται από μαύρα χρώματα με έντονα ίχνη καύσης, που περιέχουν διαλυμένους σκελετούς, κρανία, πήλινες τεφροδόχους κάλπες, πήλινα αγγεία και θραύσματα αγγείων, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, χάλκινα νομίσματα, και άλλα μικροαντικείμενα, ανάμεσα στα οποία μεγάλη ενδιαφέρουσα σειρά από γραπτά ενεπίγραφα όστρακα (Πί ν. 232 δ).

β) Στο χώρο VI, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου, όπου είχε εντοπιστεί υπόγειος χώρος λαξευμένος στο φυσικό βράχο, η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε για λόγους ασφαλείας.

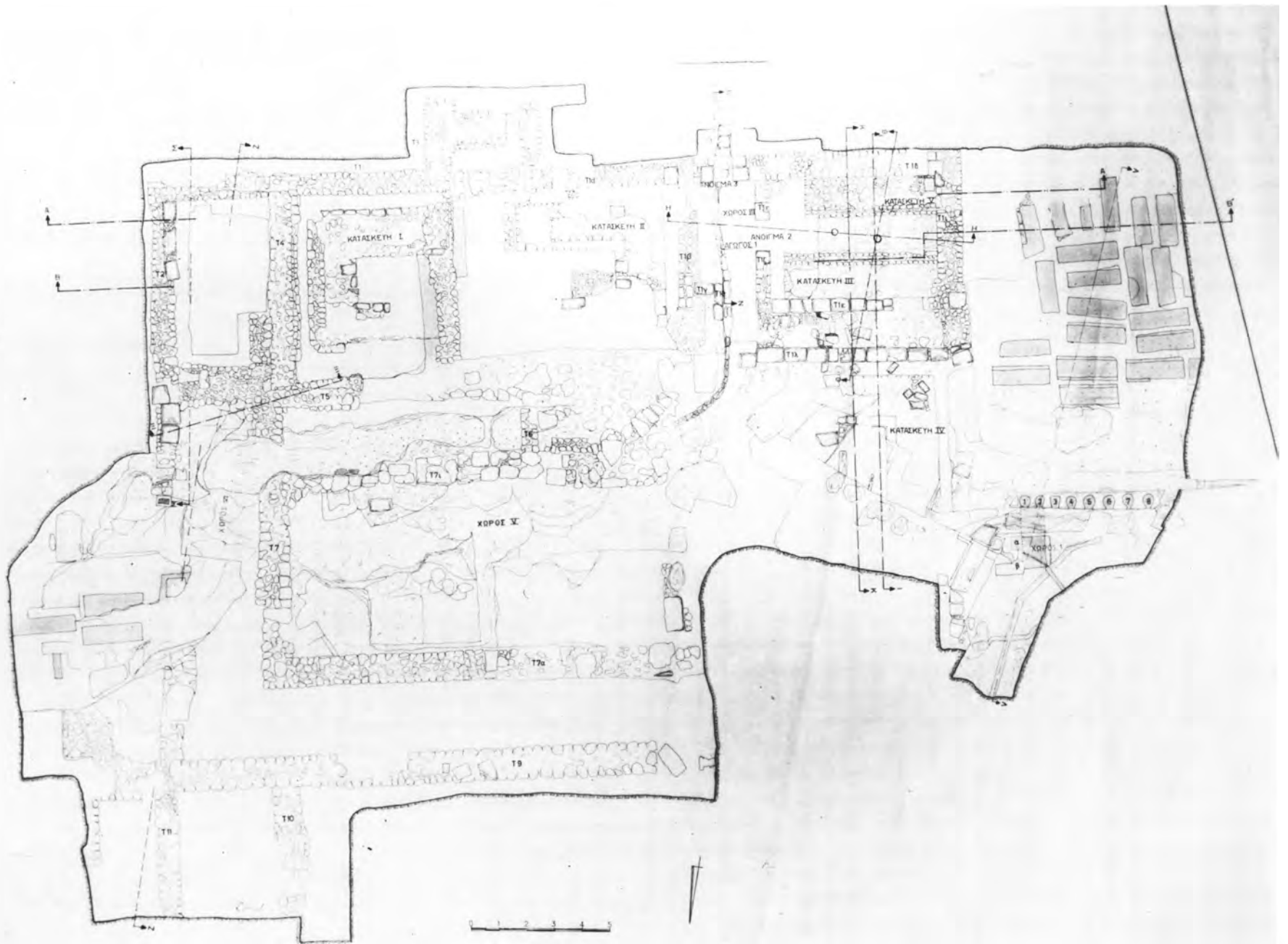
γ) Συνεχίστηκε η έρευνα στο χώρο III και στα βόρεια του και αποκαλύφθηκε ο πήλινος αγωγός 1, μέρος του οποίου είχε εντοπιστεί παλιότερα. Αφαιρέθηκαν οι πάρινες οριζόντιες πλάκες που κάλυπταν τον αγωγό και διαπιστώθηκε ότι ο αγωγός είχε έντονη κλίση προς Ν., όπου αφού περνούσε κάτω από το κατώφλι του ανοίγματος 3, κατέληγε σε μεγάλο όρυγμα με καμπύλη τομή, που ήταν λαξευμένο στο φυσικό ασπρόπηλο (Πί ν. 233 α). Ο τελευταίος σημείωνε και το όριο από τα νότια του μεγάλου ταφικού κτίσματος. Η έρευνα του ορύγματος δεν επεκτάθηκε και εδώ για λόγους ασφαλείας.

δ) Ερευνήθηκε, με τομή που έφθασε έως το παρθένο (ασπρόπηλο), το εσωτερικό της κατασκευής V, που πλαισιώνει από τα νότια το χώρο με τους δύο επιτύμβιους βωμούς (Πί ν. 233 β). Κάτω από την επιφάνεια της κατασκευής V, που ήταν επιχρισμένη με λεπτό στρώμα κονιάματος, υπήρχε επίχωση από χρώμα, κεραμίδες και αποτμήματα από λάρτιο λίθο.

64. Clara Rhodos I, 54. Inglieri, ό.π., σ. 20-21, αριθ. 33, P. M. Fraser, ό.π., σ. 3, υποσημ. 6.

65. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 361-363· 31 (1976): Χρονικά, σ. 366· 32 (1977): Χρονικά, σ. 367.

66. Ό.π.: 33 (1978): Χρονικά, σ. 404.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οικόπεδα Ευαγγ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρίκα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ε) Ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα του οικοπέδου Καρίκα, ανάμεσα στο δυτικό τοίχο του μεγάλου ταφικού κτίσματος και το οικόπεδο Διακοσάββα. Στο χώρο αυτό ερευνήθηκαν είκοσι τάφοι — δύο είχαν ερευνηθεί το 1977 στην πρώτη φάση της ανασκαφής — που αποτελούν συνέχεια των τάφων που είχαν ερευνηθεί στο οικόπεδο Διακοσάββα και βρίσκονται σε επίπεδο ψηλότερο από αυτό του ταφικού κτίσματος. Είναι λαξευτοί στο φυσικό βράχο ή στον ασπρόπηλο, ορθογώνιοι με διαστάσεις που κυμαίνονται ως εξής: μήκ. 2,02-2,40, πλ. 0,62-0,70, βάθ. \pm 0,70 μ. Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι, χωρίς καλύμματα, με ίχνη ταφών και πενιχρά λείψανα κτερισμάτων.

στ) Τέλος βόρεια από τους προηγούμενους τάφους και ΒΔ. από την κατασκευή IV, στη συνέχεια του ίδιου βράχου συμπληρώθηκε η έρευνα λαξευτών θηκών που είχαν ανοιχτεί σε διάφορα επίπεδα. Στο ψηλότερο επίπεδο υπήρχε με κατεύθυνση από Α. προς Δ. σειρά από οχτώ κυκλωτερείς θήκες, διαστ. \pm 0,35 \times 0,35 και 0,35 \times 0,55, βάθ. 0,57-0,58 μ., που είχαν στη βόρεια πλευρά ένα άνοιγμα στα τοιχώματά τους. Μέσα στις θήκες διαπιστώθηκαν λείψανα από πήλινες τεφροδόχους υδρίες.

Σε χαμηλότερα επίπεδα υπήρχαν, εκτός από μια κυκλωτερή, ορθογώνιες θήκες, ορισμένες υπόγειες, μία από τις οποίες, διαστ. \pm 2,10 \times 0,85 μ., είχε μορφή λαξευτού τάφου (χώρος Ι). Τέλος ο βράχος στο σημείο αυτό παρουσιάζει ίχνη από αυλακοειδή λαξεύματα.

Γενικά η έρευνα στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής, βόρεια από τα οικόπεδα Παπαχριστοδούλου-Καρίκα, στο χώρο του Δημοσίου, δεν έχει ολοκληρωθεί και θα πρέπει να συνεχιστεί στο προσεχές μέλλον, για να διαπιστωθεί η ακριβής σχέση του χώρου με το κυρίως ταφικό κτίσμα και με τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο στα βόρεια, και για να ολοκληρωθεί η μελέτη της τόσο ενδιαφέρουσας και πλούσιας σε ευρήματα επίχωσης. Στο χώρο που καλύπτουν τα δύο οικόπεδα, επειδή δεν υπήρχαν οικονομικές δυνατότητες για να γίνει απαλλοτρίωση, αποφασίστηκε από το Υπουργείο, έπειτα από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων, να ανεγερθούν υπερωψωμένες οικοδομές σε υποστυλώματα (pilotis) και τα αρχαία να διατηρηθούν στην επιφάνεια.

Σχετικά με τη μορφή και τις λεπτομέρειες του ταφικού κτίσματος, τα προκαταρκτικά συμπεράσματα μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Έχουμε ένα ορθογώνιο κτίσμα, που περικλείεται από Ν., Α. και Δ. από τοίχους, πάχ. 0,85-1 μ. Ο νότιος τοίχος έχει μήκος 30 μ. και ο ανατολικός και δυτικός ορατό μήκος αντίστοιχα 10,70 και 8 μ. Η ακριβής μορφή της βόρειας μακριάς πλευράς του κτίσματος δεν είναι σαφής και θα πρέπει να περιμένουμε την ολοκλήρωση της έρευνας στα βόρεια για

να βγάλουμε οριστικά συμπεράσματα για τη συνολική μορφή του κτιριακού συγκροτήματος.

Ο νότιος τοίχος αποτελείται από ακανόνιστους λίθους με μικρό και μέτριο μέγεθος. Η νότια (εξωτερική) όψη του ακουμπούσε στο φυσικό ασπρόπηλο που έκλεινε το κτίσμα από την πλευρά αυτή, ενώ η βόρεια (εσωτερική) ήταν αρκετά φροντισμένη και σε ορισμένα σημεία, όπου ο τοίχος ήταν διατηρημένος σε αρκετό ύψος, η τοιχοδομία του ήταν πολυγωνική. Οι άλλοι τοίχοι του κτίσματος ήταν όμοιοι και μερικοί περισσότερο φροντισμένοι. Ο δυτικός τοίχος κοντά στη νοτιοδυτική γωνία διατηρείται σε σημαντικό ύψος και η τοιχοδομία του είναι ακανόνιστα τετράπλευρη ή πολυγωνική, ενώ δύο κάθετοι σ' αυτόν τοίχοι (Ικ και Ιλ) έχουν μορφή ισοδομική με βύσματα στα διάκενα ανάμεσα στις πωροπλίνθους. Αρκετά μνημειακή εμφάνιση έχει ο χώρος δεξιά και αριστερά από το άνοιγμα 3, στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου.

Στο εσωτερικό του κτίσματος ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι κατασκευές Ι και ΙΙ (Πίνακ. 232 γ).

Η κατασκευή Ι αποτελείται από δύο σκέλη, πλ. 1,75-1,90, ύψ. 0,45 μ., που τέμνονται σε ορθή γωνία, ενώ διατηρείται ίχνος και τρίτου κάθετου σκέλους, ώστε η κατασκευή παίρνει τη μορφή ενός Π με το άνοιγμα στα δυτικά (ο τοίχος 3 με κατεύθυνση από Β. προς Ν., που συναντά το νότιο σκέλος της κατασκευής, φαίνεται μεταγενέστερη προσθήκη). Όμοια είναι η μορφή της κατασκευής ΙΙ, όπου όμως διατηρούνται ίχνη από το τρίτο σκέλος του Π. Μεταξύ των δύο κατασκευών παρεμβάλλεται κενό 2 μ. Στη διάταξη και το μέγεθός τους υπάρχει μια αντιστοιχία — αν και η κατασκευή ΙΙ είναι ελαφρά μεγαλύτερη.

Είναι κατασκευασμένες από μικρούς ακανόνιστους λίθους και η εξωτερική επιφάνειά τους έχει ίχνη από επάλειψη με κονίαμα. Όμοια είναι και η κατασκευή ΙV στο βορειοδυτικό τμήμα του κτίσματος η οποία όμως χρησιμοποιεί κατά το μεγαλύτερο μέρος το φυσικό βράχο. Νότια από την κατασκευή ΙV, τη νοτιοδυτική γωνία καταλαμβάνουν οι κατασκευές ΙΙΙ και V, όμοιες με τα σκέλη των κατασκευών Ι και ΙΙ. Μεταξύ των δύο κατασκευών παρεμβάλλεται ορθογώνιος χώρος, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν in situ δύο κυλινδρικοί ενεπίγραφοι επιτύμβιοι βωμοί. Ο χώρος αυτός μαζί με τις κατασκευές ΙΙΙ και V που τον πλαισιώνουν κλείνεται στα ανατολικά από τοιχώριο (Ιε-Ιζ) κάθετο προς το νότιο εξωτερικό τοίχο του κτίσματος, με ένα άνοιγμα εισόδου (άνοιγμα 2). Στα βόρεια της κατασκευής ΙΙΙ εφάπτεται ο τοίχος Ικ, ανάμεσα στον οποίο και τον αμέσως προς Β. παράλληλο τοίχο Ιλ δημιουργείται δεύτερος ορθογώνιος χώρος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χώροι V και VI στα ΒΑ. του κυρίως κτίσματος, όπου η παχιά επίχωση με το μαύρο χρώμα φαίνεται ότι έχει καλύψει

μια σπηλαιώδη κατασκευή, η οροφή της οποίας έχει καταρρεύσει, όπως φανερώνουν μεγάλοι πεσμένοι όγκοι από βράχους.

Με την κατασκευή αυτή πρέπει να συνδέονται ο υπόγειος χώρος και τα λαξεύματα καθόδου στην ανατολική πλευρά του χώρου VI.

Λαξευτοί ορθογώνιοι τάφοι πλαισιώνουν το κτίσμα στα δυτικά και βορειοανατολικά. Η ανατολική πλευρά πλαισιώνεται από την οδό προς την Αγία Τριάδα, που ανάγεται στην αρχαία εποχή και οδηγούσε στα πυκνά νεκροταφεία της περιοχής, όπως δείχνουν τα λείψανα αρχαίου αναλημματικού τοίχου στη δυτική πλευρά της οδού.

Σχετικά με τον προορισμό του κυρίως κτίσματος, η θέση και ορισμένα ευρήματα δείχνουν ότι οπωσδήποτε έχει σχέση με την ταφική χρήση του γύρω χώρου, ή έλλειψη όμως ταφών μέσα σ' αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει μάλλον να ήταν τόπος συγκέντρωσης ενός από τα πολυάριθμα κοινά της αρχαίας Ρόδου για την τέλεση θρησκευτικών τελετών σχετικών με τους νεκρούς⁶⁷. Το κτίσμα στην τελική του μορφή ανήκει στους όψιμους ελληνοιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και φαίνεται ότι καταστράφηκε από φυσικά αίτια (σεισμός;).

Οδός Κ. Τσαλδάρη

Στα ανατολικά του δρόμου, που οδηγεί από το τέρμα της οδού Θεμ. Σοφούλη προς το νέο συνοικισμό της Αγίας Τριάδας (Κιζιλ τεπέ), απέναντι από τα οικόπεδα Παπαχριστοδούλου-Καρίκα, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΥΑΡ ορθογώνια χτιστή κατασκευή, με διαστ. 3,10 × 1,94 μ. Το εσωτερικό του κτίσματος ερευνήθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την πάνω επιφάνειά του, όπου βρέθηκε το φυσικό έδαφος από άργιλλο. Από την επίχωση, που περιείχε οστά και υπολείμματα καύσης, προέρχονται πήλινο και γυάλινο βαλσαμάριο και δύο χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκής εποχής.

Περιοχή Αγίας Τριάδας και Ανάληψης (Κιζιλ-τεπέ)

Οικόπεδα Π. Κρητικού-Γ. Κουκουβάη-Π. Γιαννούρη και Σ. Τσούκου (Σ χ έ δ. 7)

Τα τέσσερα αυτά συνεχόμενα οικόπεδα, που βρίσκονται νοτιότερα από τα οικόπεδα Παπαχριστοδούλου-Καρίκα, στη δυτική πλευρά της νέας κεντρικής οδού, που οδηγεί (ως κατευθείαν προέκταση της οδού Θ. Σοφούλη) στην περιοχή (Αγία Τριάδα

και Ανάληψη) — στην ανατολική πλευρά της ίδιας οδού βρίσκονται τα οικόπεδα Στέφ. Θαρρενού, Λαδόπουλου, Κριτωτάκη κ.τ.λ. (βλ. σ. 440) — έδωσαν την ευκαιρία να ερευνηθεί μια αρκετά σημαντική έκταση από τα νεκροταφεία της περιοχής.

Γενικά στο μεγαλύτερο μέρος του χώρου ήρθε στο φως το φυσικό πόρινο πέτρωμα, λατομημένο σε διάφορα επίπεδα, που στην επιφάνειά του είχε λαξευμένους τάφους σε συστάδες και συγκροτήματα. Επιπλέον στο βορειοδυτικό κυρίως τμήμα (οικόπεδο Τσούκου) (Π ί ν. 233 γ) αποκαλύφθηκαν τοίχοι και μικρές χτιστές τετράγωνες θήκες, που κατασκευάστηκαν ψηλότερα από το επίπεδο του λατομείου, πράγμα που αποδεικνύει την προτεραιότητα του τελευταίου σε σχέση με τους τάφους.

Συνολικά και στα τέσσερα οικόπεδα, φανερώθηκαν εξήντα δύο τάφοι, από τους οποίους σαράντα τρεις ορθογώνιοι και δεκαεννιά θήκες⁶⁸. Οι τάφοι της πρώτης κατηγορίας διακρίνονται από τη μορφή τους σε δύο ομάδες: α) τους κάθετα λαξευμένους στο φυσικό πέτρωμα και β) τους «συρταρωτούς».

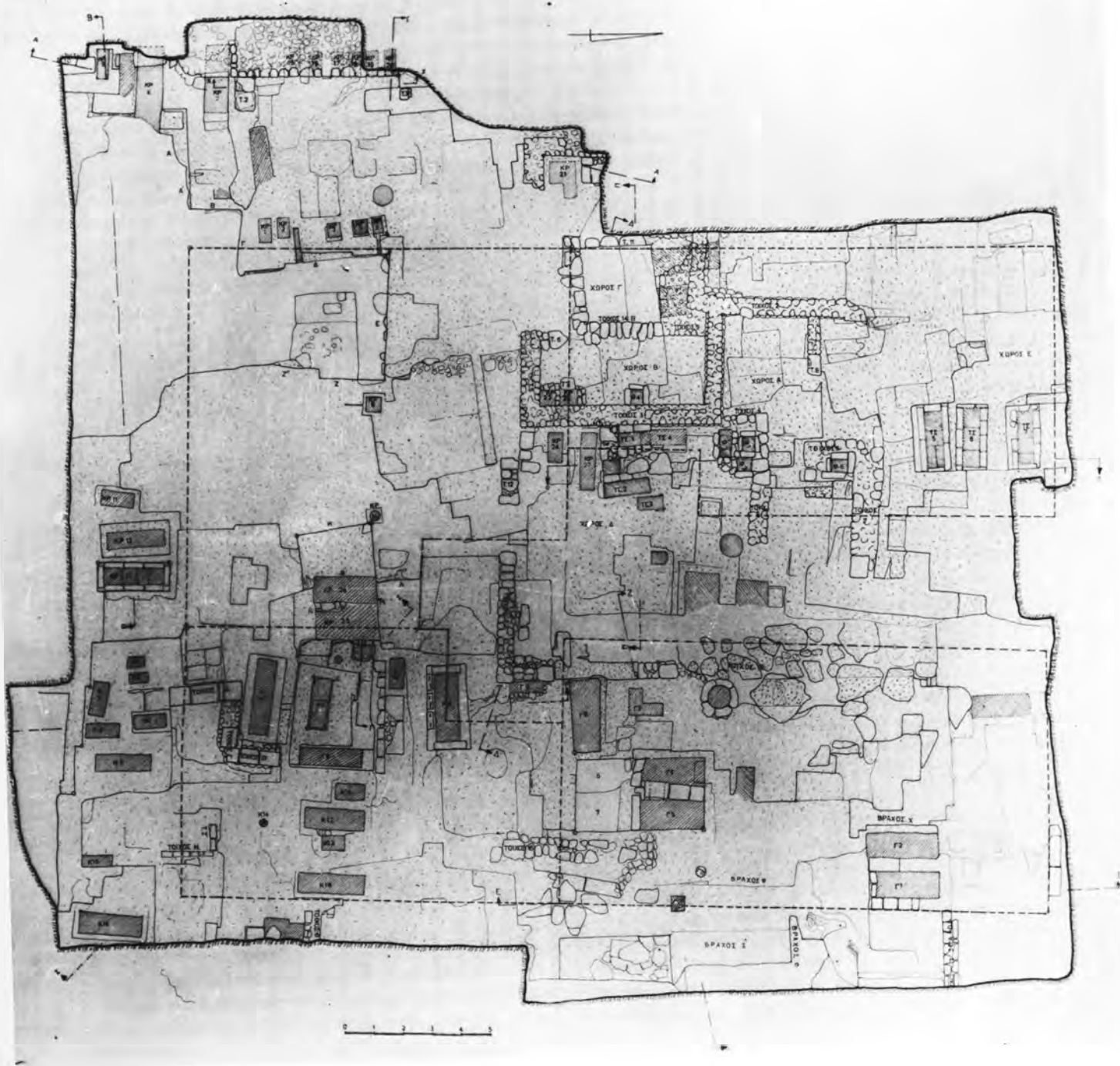
α) Οι τάφοι της πρώτης ομάδας είναι τριάντα πέντε και απ' αυτούς οι τέσσερις έχουν στα εσωτερικά τοιχώματα επένδυση με ορθογώνιες πωροπλίνθους (τάφοι ΚΡ 13 και ΤΣ 5, 6 και 7). Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 0,65-3, πλ. 0,35-1, βάθ. 0,30-1,10 μ. Σε μία περίπτωση (Κ 9) ο τάφος έχει συνολικό βάθος μαζί με το περιχέλιωμα 2 μ. Ο προσανατολισμός ποικίλλει από Α. προς Δ. και από Β. προς Ν. Δεκαπέντε από τους τάφους περιείχαν σκελετό ή υπολείμματα σκελετού, ενώ άλλοι περιείχαν καύση σε πέτρινη οστεοθήκη ή πήλινο αγγείο. Σε μία περίπτωση (Κ 1) η καύση ήταν τοποθετημένη σε χάλκινη υδρία. Σε μια άλλη (ΚΡ 8) ο τάφος περιείχε συνολικά πέντε καύσεις σε πέτρινες οστεοθήκες, μία σε τετράωτη κάλη και μία σε μεγάλο ερυθροβαφές πινάκιο που καλυπτόταν από δεύτερο πινάκιο. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν πέντε πήλινα βαλσαμάρια (Π ί ν. 234 α). Σε ορισμένες περιπτώσεις στον ίδιο τάφο υπήρχαν λείψανα οστών και οστεοθήκες με λείψανα καύσης.

β) Οι «συρταρωτοί» τάφοι είναι συνολικά οχτώ. Έχουν την είσοδο στη μία στενή πλευρά και είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους οριζόντια λαξευμέ-

68. Τα οικόπεδα δε σκάφτηκαν συγχρόνως και γι' αυτό δεν κρατήθηκε ενιαία αρίθμηση των τάφων.

Για τη διάκριση των τάφων χρησιμοποιούνται τα παρακάτω διακριτικά: π.Χ. Κρητικού τάφος I=ΚΡ I, Κουκουβάη I=Κ I, Γιαννούρη I=Γ I και Τσούκου I=ΤΣ I. Στο οικόπεδο Τσούκου οι θήκες ακολουθούν χωριστή αρίθμηση και έχουν την ένδειξη Θ.Τ = τοίχος.

67. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γρηγ. Κωνσταντινόπουλου σχετικά με τους «τόπους» και τους τάφους των κοινών, ΑΔ 21 (1966): Μελέται, σ. 56 κ.ε.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οικόπεδα Π. Κρητικού-Γ. Κουκουβάη-Π. Γιαννούρη και Σ. Τσούκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

νοι στην κάθετη επιφάνεια του φυσικού πετρώματος, ενώ το ανώτερο μέρος τους και η οροφή συμπληρώνονται με χτίσιμο. Τρεις από τους τάφους αυτούς περιείχαν τεφροδόχο υδρία.

Οι τάφοι της κατηγορίας των θηκών διακρίνονται σε δύο ομάδες:

α) Τις θήκες τις λαξευμένες στο πέτρωμα, που είναι τετράγωνες, στρογγυλές και σε σχήμα Γ. Βρέθηκαν συνολικά δώδεκα και περιείχαν πέτρινη οστεοθήκη ή πήλινο τεφροδόχο αγγείο. Η θήκη ΚΡ 14 περιείχε υδρία, που έσωζε στο εσωτερικό του λαιμού της ίχνη από ύφασμα.

β) Τις χτιστές τετράγωνες θήκες, όμοιες στις διαστάσεις και το περιεχόμενο με τις λαξευτές. Βρέθηκαν κυρίως στο οικόπεδο Τσούκου.

Αναλυτικότερα η ανασκαφή παρουσίασε την παρακάτω εικόνα: στο νοτιοδυτικό τμήμα (οικόπεδο Κρητικού) έχουμε στο δυτικό άκρο σειρά από έξι «συρταρωτούς» τάφους με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ανατολικότερα διαπιστώθηκε λαξευτός χώρος σε σχήμα Π, διαστ. $5 \times 3,50$ μ., στα δυτικά του οποίου υπήρχε σειρά από πέντε λαξευτές θήκες, ενώ σε απόσταση ± 5 μ. ανατολικότερα ορθογώνιος λαξευτός χώρος με ζεύγος τάφων. Ανάμεσα στους δύο χώρους, στις γωνίες, αποκαλύφθηκαν δύο λαξευτές θήκες (ΚΡ 6 και ΚΡ 14).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου (οικόπεδο Κουκουβάη) υπήρχε στη δυτική πλευρά ορθογώνιο λαξευμένο τμήμα βράχου, διαστ. $3,50 \times 2$, ύψ. $0,50$ μ., στην πάνω επιφάνεια του οποίου υπάρχει λαξευτός ορθογώνιος τάφος (Κ 1), ενώ ένας δεύτερος, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., είναι λαξευμένος στην ανατολική πλευρά του βράχου σε χαμηλότερο επίπεδο (Κ 8). Νότια από το βράχο βρέθηκε μεγάλος λαξευτός ορθογώνιος τάφος (Κ 17), που περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές του από τοίχους, ύψ. ± 1 μ., επιχρισμένους εξωτερικά με κονίαμα. Στα ΝΑ. της κατασκευής αυτής και σε απόσταση 2 μ. διαπιστώθηκαν δύο τοιχάρια κάθετα μεταξύ τους, με ίχνη πυράς στα τοιχώματα και στην επιφάνεια του χώρου που περιέκλειαν μεταξύ τους (Σ χ έ δ. 7, Ζ-Η).

Στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου (οικόπεδο Γιαννούρη) αξίζει να αναφερθούν ορθογώνιοι χώροι με ζεύγη τάφων που χωρίζονται μεταξύ τους από ένα μεσότοιχο (Γ 1-2 και 4-5).

Στο βορειοδυτικό τμήμα (οικόπεδο Τσούκου) (Π ί ν. 233 γ), τοίχοι χτισμένοι πάνω στο λατομημένο βράχο σχηματίζουν ορθογώνιους χώρους που περικλείουν τάφους όλων των κατηγοριών. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε ορισμένα σημεία (π.χ. χώρος Β, Σ χ έ δ. 7) διαπιστώθηκε είδος λιθόστρωτου δαπέδου, που κάλυπτε τους τάφους, σχηματίζοντας ίσως υπέργειες κατασκευές, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από τα θραύσματα πώρινων αρχιτεκτονικών μελών, που βρέθηκαν σε πλήθος στην επίχωση πάνω

από τους χώρους. Πάνω από το χώρο Β βρέθηκε κατά την εκσκαφή ακόμη του οικοπέδου ενδιαφέρον μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου και επιγραφή (Π ί ν. 234 γ).

Από τα άλλα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν: μελαμβαφής υδρία με κάθετες ραβδώσεις και διακόσμηση στο λαιμό με κλαδίσκο από χρυσό από τον τάφο Κ 18 (Π ί ν. 234 δ), ένας ροδιακός αμφορέας, μία ροδιακή πυξίδα και μελαμβαφής σκύφος τύπου bolsal από τον τάφο Κ 16 (Π ί ν. 234 β), υδρία τύπου Hadra από τον τάφο Γ 8, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και μικρή αργυρή μεσόμφαλη φιάλη από τον τάφο ΚΡ 13 (Π ί ν. 234 ε).

Οικόπεδο Νικ. Λαδόπουλου (Κ.Μ. 581 Κ, Ο.Τ. 314)

Βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικοπέδου Στέφ. Θαρρενού (σ. 441). Ερευνήθηκε επιμήκης χώρος, διαστ. $\pm 49 \times 18$ μ., που είχε υποστεί σημαντική καταστροφή από τη δράση του μηχανικού εκσκαφέα, ώστε είχε διασωθεί μόνο το κατώτερο μέρος των τάφων (όπου φαίνεται το αρχικό ύψος των τάφων). Ερευνήθηκαν συνολικά σαράντα τρεις τάφοι, ορθογώνιοι λαξευτοί στο βράχο κατά το μεγαλύτερο μέρος, ή ενμέρει χτιστοί, με προσανατολισμό από Δ. προς Α. και από Β. προς Ν. Περιείχαν ταφές ή καύσεις μέσα σε πήλινες υδρίες ή κάλπες ή μέσα σε οστεοθήκες από λάρτιο. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από $0,70 \times 0,60$ έως $4,15 \times 1,25$ μ. Το μέγιστο ύψος έφθανε τα $1,23$ μ. Οι τάφοι 12 και 13 ήταν χωρισμένοι με εγκάρσια τοιχάρια σε δύο άνισα τμήματα. Από τους τάφους ο λαξευτός τάφος 3 έχει διασώσει τμήμα της καμαρωτής οροφής του. Η επίχωση των τάφων ήταν διαταραγμένη και περιείχε κοκκινόχρωμα, λατύπη, θραύσματα από πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και μαρμάρια γλυπτά, οστεοθήκες από λάρτιο (οι περισσότερες ενεπίγραφες), απλές επιτύμβιες στήλες ενεπίγραφες, πήλινα αγγεία ή όστρακα, χάλκινα και γυάλινα μικροαντικείμενα, χάλκινα και αργυρά νομίσματα, κ.τ.λ. Από τους τάφους ιδιαίτερα αξιοσημείωντοι είναι οι παρακάτω:

Τάφος 5. Προσανατολισμός Δ.-Α. Διαστ. $2,60 \times 0,90$ μ. Βρέθηκαν δεκαέξι πήλινα αγγεία (αμφορίσκοι, κιάθια, πινάκια, ασκός).

Τάφος 7. Προσανατολισμός Δ.-Α. Διαστ. $2,46 \times 0,88$ μ. Βρέθηκαν δεκαπέντε πήλινα αγγεία (κάλη, κιάθια, πινάκια, αμφορίσκος).

Τάφος 9. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. $2,35 \times 1,10$ μ. Βρέθηκαν πέντε ενεπίγραφες οστεοθήκες.

Τάφος 12. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. $3,70 \times 1,03$ μ. Βρέθηκαν εννέα οστεοθήκες κατά το μεγαλύτερο μέρος ενεπίγραφες, τμήμα απλής ενεπίγραφης στήλης και πήλινα βαλσαμάρια.

Τάφος-θήκη 26. Διαστ. $0,70 \times 0,60$ μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θραύσματα από μεγάλο ερυθρόμορφο αγγείο.

Τάφος 29. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 4,35 × 1,10 μ. Βρέθηκαν επτά οστεοθήκες, απλή επιτύμβια στήλη, πήλινα βαλσαμάρια και υδρία, χάντρες από υαλόμαζα και τέσσερις χάλκινοι κρίκοι.

Εκτός από τους τάφους ερευνήθηκαν:

α) Τετράπλευρος χώρος, διαστ. 2,20 × 2,50 μ., λαξευμένος στο βράχο, νότια από τον τάφο 7. Περιείχε έντεκα οστεοθήκες κατά το μεγαλύτερο μέρος ενεπίγραφες (Π ί ν. 235 α), με ή χωρίς τα καλύμματά τους, τμήμα επιτύμβιας στήλης, πήλινα βαλσαμάρια, θραύσματα κάλπης, χάντρες από υαλόμαζα και χάλκινα μικροαντικείμενα.

β) Χώρος ανατολικά των τάφων 38 και 39 λαξευμένος στο βράχο, που περιείχε επίχωση με θραύσματα κυρίως από πήλινες κάλπες και βαλσαμάρια καθώς και οστά διασκορπισμένα και ίχνη από καύσεις.

γ) Επιφάνειες λατομημένου βράχου.

Οι επιγραφές, 37 τον αριθμό, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αναφέρουν στις περισσότερες περιπτώσεις δημοτικά και επιτρέπουν προσωπογραφικούς συσχετισμούς καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις αποδόσεις σε συγκεκριμένους χώρους ή τάφους.

Οικόπεδο Στέφ. Θαρρενού (Κ.Μ. 739, Ο.Τ. 297)

Το οικόπεδο βρίσκεται ΒΑ. του οικοπέδου Λαδόπουλου, βόρεια του οικοπέδου Αικατ. Σπανού (βλ. σ. 440), ΒΔ. του οικοπέδου Σκορδάλη (ανασκαφή 1978) και νότια του οικοπ. Κριτωτάκη (ανασκαφή 1978). Ο μηχανικός εκσκαφέας είχε φθάσει σε βάθος 1-2,20 μ., προκαλώντας μεγάλη καταστροφή στους αρχαίους τάφους που αποκαλύφθηκαν. Δε σώθηκαν σχεδόν καθόλου καλύμματα των τάφων, ενώ καταστράφηκε μεγάλο μέρος από το εσωτερικό τους. Συνολικά ερευνήθηκαν πενήντα ένας τάφοι, όλοι ορθογώνιοι, λαξευτοί στο μαλακό πέτρωμα, με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (εκτός από τρεις). Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 2,15-2,30, πλ. 0,65-0,80, μεγ. σωξ. βάθ. 0,95 μ. Εκτός από έναν τάφο (αριθ. 45) που παρουσίασε ίχνη καύσης, όλοι οι άλλοι ήταν ταφές, κατά το μεγαλύτερο μέρος απλές (σε πέντε μόνο περιπτώσεις έχουμε από τρεις έως έξι ταφές). Βρέθηκαν επίσης τέσσερις λαξευτές θήκες για την εναπόθεση πήλινων τεφοδόχων υδριών. Τα κτερίσματα των τάφων είχαν και αυτά υποστεί μεγάλη φθορά. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν τρία χάλκινα και δύο αργυρά νομίσματα της περιόδου 304-189 π.Χ.⁶⁹, χάλκινα κάτοπτρα, πήλινα βαλσαμάρια, οξυπύθμενους αμφορίσκους, πινάκια, λυχνάρια, κ.τ.λ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα

του τάφου 46: περιλαμβάνουν χάλκινη περόνη με οστίνη θήκη, δύο οστίνες κτένες κ.ά. μικροαντικείμενα, που ανήκαν στον υφαντικό εξοπλισμό γυναίκας.

Οικόπεδο Αικ. Σπανού (Κ.Μ. 736, Ο.Τ. 297)

Βρίσκεται νότια και πολύ κοντά στο οικόπεδο Στέφ. Θαρρενού και ΒΑ. του οικοπέδου Λαδόπουλου.

Ερευνήθηκαν συνολικά δεκατρείς τάφοι ορθογώνιοι λαξευτοί στο βράχο. Ο προσανατολισμός με μια εξαίρεση είναι από Β. προς Ν. Οι διαστάσεις κυμαίνονται: μήκ. 1,35-2,42, πλ. 0,45-0,90, βάθ. ± 0,50 μ. Οι τάφοι ανήκαν όλοι στην κατηγορία των ταφών και από τα κτερίσματα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 235 β).

Οικόπεδο Κυρ. Παπαχριστοφή (Κ.Μ. 603, Ο.Τ. 274)

Βρίσκεται βορειοανατολικά των οικοπέδων Στέφ. Θαρρενού, Αικ. Σπανού και Λαδόπουλου. Κοντά στο δυτικό άκρο του οικοπέδου διαπιστώθηκαν δύο σειρές μικρών θηκών για ταφικά αγγεία και μαρμαρίνες οστεοθήκες, από τις οποίες η μεγαλύτερη έχει κατεύθυνση περίπου από Β. προς Ν., μήκ. 10, πλ. 0,30 μ., και περιέχει δώδεκα θήκες. Το ανατολικό και δυτικό τοίχωμα των θηκών αποτελεί λαξευτό βράχος ενώ τα δύο υπόλοιπα τοιχώματα ήταν από μικρές πώρινες πλάκες. Η δεύτερη σειρά θηκών είχε κατεύθυνση περίπου από Α. προς Δ. και ερευνήθηκε σε μήκος 3,90 μ. Πάνω από μία από τις θήκες της δεύτερης σειράς βρέθηκε οστεοθήκη από λάρτιο με την επιγραφή: ΑΛΙΟΔΩΡΟΣ. Στο υπόλοιπο του οικοπέδου βρέθηκαν συνολικά δεκαέξι ορθογώνιοι τάφοι, από τους οποίους τέσσερις ήταν χτιστοί με πωροπλίνθους και οι υπόλοιποι λαξευτοί στο φυσικό πέτρωμα με πώρινες καλυπτήριες πλάκες (βρέθηκαν σε τέσσερις από αυτούς). Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλλει από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α. Οι διαστάσεις κυμαίνονται: μήκ. 1,39-2,25, πλ. 0,43-0,95, βάθ. 0,40-0,95 μ.

Τα ευρήματα των τάφων περιλαμβάνουν δώδεκα χάλκινα και δύο αργυρά νομίσματα, τέσσερις λαμβαφείς σκύφους, ένα πήλινο λυχνάρι, δέκα οξυπύθμενους αμφορίσκους, δύο τμήματα από χάλκινες περόνες, τμήματα από τρεις χάλκινες στλεγγίδες και μεγάλο αριθμό από πήλινα βαλσαμάρια της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Από τους τάφους της δυτικής πλευράς του οικοπέδου (ανατολικά της πρώτης σειράς θηκών) αξίζει να αναφερθούν ιδιαίτερα οι τάφοι Ι και Ια που περιείχαν πολλαπλές ταφές και μεγάλο αριθμό από πήλινα βαλσαμάρια ως κτερίσματα.

Η συστάδα των τάφων της βορειοανατολικής πλευράς περιείχε αντίθετα ευρήματα που χρονολογούν τους τάφους αυτούς στον 4ο και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

69. Πρβλ. SNG, Samml. v. Aulock, αριθ. 2819.

Οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου (Κ.Μ. 460, Ο.Τ. 355)

Βρίσκεται ανατολικότερα από το οικόπεδο Κρισωτάκη⁷⁰ και βορειότερα από το οικόπεδο Κεραμέα-Τσίικη (βλ. πιο κάτω), στη νότια πλευρά νέας οδού που έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α.

Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου διαπιστώθηκε λαξευμένος βράχος που είχε χρησιμοποιηθεί για τη διάνοιξη τάφων. Αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι και υπολείμματα λαξευτού χώρου, που φαίνεται να ανήκουν σε τρίτο όμοιο τάφο. Ο πιο σημαντικός ήταν ο τάφος 2, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 2,05, πλ. 0,82-0,90, ύψ. ± 0,90 μ., προσιτός από την ανατολική μακριά του πλευρά, που φραζόταν από τέσσερις ορθογώνιες πώρινες πλάκες. Ο βράχος πάνω από την είσοδο του τάφου παρουσίαζε ίχνη από αρχιτεκτονική διαμόρφωση με επένδυση από κονίαμα. Ο τάφος περιείχε διαταραγμένα οστά, με κτερίσματα δύο ακόσμητους αμφορίσκους, υπολείμματα σιδερένιας στλεγγίδας και αργυρό νόμισμα. Ο τάφος 1, αμέσως στα ανατολικά του προηγούμενου, είχε όμοια κάτοψη και προσανατολισμό. Ο τάφος αυτός ήταν προσιτός από πάνω και σκεπαζόταν από πώρινες πλάκες, που βρίσκονταν στο ίδιο περίπου επίπεδο με το δάπεδο του προηγούμενου τάφου. Και ο τάφος 1 περιείχε διαταραγμένα λείψανα ταφής χωρίς ακέραια κτερίσματα, εκτός από τμήμα σιδερένιου ξίφους ή εγχειρίδιου.

Έργα ΟΤΕ βόρεια από το οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών κατά μήκος του δρόμου μπροστά στο οικόπεδο Αντώνογλου σε μήκος περίπου 34 μ. βρέθηκαν αρχαία λείψανα σε τρία διαφορετικά σημεία.

Στο δυτικότερο αποκαλύφθηκε τμήμα λαξευτού ορθογώνιου χώρου, μήκ. 3,25, πλ. 0,72, βάθ. 1,30-1,90 μ., με ίχνη λατόμευσης, που περιείχε επίχωση από μαύρα χώματα με μεγάλο αριθμό οστράκων και μικροαντικειμένων (πρβλ. την επίχωση βόρεια από το οικόπεδο Παπαχριστοδούλου). Σε απόσταση 5,40 μ. ανατολικότερα ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι χτιστοί τάφοι, με κατεύθυνση από Δ. προς Α., που είχαν σε επαφή μεταξύ τους το ένα μακριό τοίχωμα (Πί ν. 235 γ). Διαστάσεις των δύο τάφων: ο νοτιότερος, μήκ. 2,32, πλ. 1,05, βάθ. 1,10 μ., ο βορειότερος, μήκ. 2,40, πλ. 1,08, βάθ. 0,60-0,97 μ.

Περιείχαν διαταραγμένα οστά και πολλά κτερίσματα (κυρίως βαλσαμάρια) της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Στον πυθμένα του νοτιότερου τά-

φου βρέθηκαν και τεμάχια από χρυσό στεφάνι. Σε απόσταση 7,50 μ. ανατολικότερα και σε μήκος 12 μ. περίπου κοντά στα ευρήματα του οικοπέδου Αντώνογλου, αποκαλύφθηκε η σημαντικότερη συστάδα από δεκατρείς λαξευτούς τάφους. Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλλει από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α. Οι διαστάσεις κυμαίνονται: μήκ. 1,72-2,40, πλ. 0,52-1, βάθ. έως 1,85 μ. Ένας από τους τάφους στο δυτικότερο άκρο, ήταν παιδικός, μήκ. 1,22, πλ. 0,67 και σωζ. βάθ. 0,38 μ. Είχε προσανατολισμό από Δ. προς Α. Στο σωζόμενο νότιο τμήμα του βρέθηκαν λείψανα οστών, δύο πήλινα προσωπεία, ύψ. 0,067 και 0,085 μ., το ένα μιας ανδρικής μορφής στεφανωμένης με φύλλα κισσού και το άλλο γυναικείας μορφής (Πί ν. 235 δ), που έσωζαν τους χρωματισμούς τους και ένας χρυσός δακτύλιος, διαμ. 0,012 μ., με εμπίεστη παράσταση Έρωτα που κρατά στεφάνι.

Ο αμέσως προς Ν. τάφος είχε όμοιο προσανατολισμό, διαστ. 2,38 × 1 × 0,67-1,17 μ. (βάθ.) και καλύμματα από ορθογώνιες πώρινες πλάκες. Ήταν ασύλητος και περιείχε εκτός από λείψανα οστών: μικρή πήλινη πυξίδα ροδιακού τύπου, ύψ. 0,082 μ., μελαμβαφή σκύφο τύπου bolsal, άβαφη πρόχου, αργυρή φιάλη και αργυρό νόμισμα. Από τους υπόλοιπους λαξευτούς τάφους, που περιείχαν όλοι ταφές, μόνο ένας ακόμη ήταν ασύλητος και έδωσε δύο πήλινους αμφορίσκους του γνωστού ροδιακού τύπου. Βρέθηκε και ένα κυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,41 μ., που περιείχε πήλινη ταφική υδρία καύσης τύπου Hadra. Τέλος ανατολικότερα από τον παιδικό τάφο διαπιστώθηκαν ίχνη λατόμευσης του φυσικού πάρου.

Οικόπεδα Κεραμέα-Τσίικη

Βρίσκεται νοτιότερα από το οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου, στη δυτική πλευρά της οδού, που από την οδό Άννας Μαρίας ανεβαίνει σαν προέκταση της οδού Διγενή Ακρίτα στην Αγία Τριάδα.

Αποκαλύφθηκε ενδιαφέρον ταφικό μνημείο με χτιστές κλίνες, αρχιτεκτονική και πλαστική διακόσμηση. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε μέσα στο 1979 και θα παρουσιαστεί στο ΑΔ 35 (1980): Χρονικά.

Οικόπεδο Κ. Μπουρλίδη (Ο.Τ. 324)

Βρίσκεται νοτιότερα από τα οικόπεδα Κεραμέα-Τσίικη, κοντά στα όρια της ζώνης προστασίας Ροδινιού, μέσα στην οποία απαγορεύεται κάθε οικοδόμηση, και είναι το πρώτο από μια σειρά γειτονικών οικοπέδων στα οποία ερευνήθηκαν αρχαίοι τάφοι⁷¹.

Στο οικόπεδο Μπουρλίδη ερευνήθηκαν είκοσι πέ-

70. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 404.

71. Για τα υπόλοιπα οικόπεδα βλ. ΑΔ 35 (1980), υπό εκτύπωση.

ντε τάφοι σε ένα ορθογώνιο χώρο, διαστ. 7,50 × 0,60 μ. Εκτός από έναν, έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α. και είναι διαταγμένοι σε τέσσερις παράλληλες σειρές με έξι τάφους η κάθε μία, εκτός από την πρώτη από Δ., στο νότιο άκρο της οποίας υπάρχει ένας ακόμη τάφος με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Οι τάφοι είναι ορθογώνιοι, λαξευμένοι στο μαλακό πάρο. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 2,20, πλ. 0,70-0,80, βάθ. 0,80-1 μ. Οι περισσότεροι έχουν κατά μήκος των μακρικών πλευρών τους περιχειλίωμα (πατούρα) για την τοποθέτηση των καλυπτήριων πλακών. Οι τάφοι ήταν από παλιά διαταραγμένοι εσωτερικά και καλυμμένοι με κοκκινόχρωμα. Οστά δε βρέθηκαν, εκτός από την περίπτωση του τάφου 7, όπου βρέθηκε σκελετός εκτάδην. Τα λίγα σχετικά ευρήματα (κυρίως οξυπύθμενοι αμοφορίσκοι, βαλσαμάρια, σκύφοι, λυχνάρι, στλεγγίδα, χάλκινος επιχρυσωμένος δακτύλιος κ.ά.) χρονολογούν τους τάφους στην ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Οικόπεδο Τσαμπίκας Ματθαίου (Κ.Μ. 581, Ο.Τ. 324)

Το οικόπεδο βρίσκεται πολύ κοντά στα όρια της ζώνης προστασίας Ροδινού, δυτικά από τα οικόπεδα Μπουρλίδη, Χατζημιχαήλ-Αγγελούδη, Κρητικού-Πιπάκη και Αυγουλή και ανατολικότερα από το χώρο ανασκαφής τάφων κατά τη διάνοιξη δρόμου (καλοκαίρι 1978⁷²). Διαστ. 14,50 × 11 μ. Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου διαπιστώθηκε φυσικός βράχος, ενώ μεγάλος επιμήκης όγκος βράχου υψωνόταν κοντά στο ανατολικό άκρο του.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν έξι τάφοι ορθογώνιοι λαξευτοί στο πέτρωμα και ένας έβδομος στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, το οποίο καταλαμβάνονταν από ένα στρώμα σπασμένων οστών και οστράκων, πάχ. 0,15 μ. Το στρώμα αυτό περιείχε εκτός άλλων δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από τον 4ο-1ο αι. π.Χ. Δύο αργυρά νομίσματα βρέθηκαν και στους τάφους 4 και 6 της ανασκαφής (4ος αι.-3ος αι. π.Χ.). Οι τάφοι περιείχαν λείψανα οστών ενώ σε έναν (αριθ. 2) σωζόταν ολόκληρος ο σκελετός εκτός από το κρανίο.

Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Π. Παλαιολόγου, Κ.Μ. 589 Β, Ο.Τ. 344)

Ερευνήθηκαν τριάντα ένας ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι και μία λαξευτή θήκη. Οι τάφοι είχαν διαταραχτεί πολύ από το μηχανικό εκσκαφέα κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για οικοδόμηση. Μερικοί τάφοι είχαν περιχειλίωμα (πατούρα) στις δύο μόνο

μακρίες πλευρές ή και στις τέσσερις πλευρές τους. Διαστάσεις των τάφων: μήκ. 1,20-2,30, πλ. 0,45-0,90, βάθ. 0,55-1,35 μ. Την επίχωση των τάφων αποτελούσε κοκκινόχρωμα, που περιείχε άφθονα χοντροειδή όστρακα από οξυπύθμενους αμοφορείς και υδρίες και ελάχιστα κομμάτια από κεραμίδες.

Βρέθηκαν διαλυμένα ίχνη οστών, τα ευρήματα προέρχονταν κυρίως από την επίχωση σε ύψος 0,10 μ. από τον πυθμένα του τάφου. Από τα πήλινα ευρήματα, που συγκεντρώσαμε, εκτός από τα παραπάνω, τεφροδόχους κάλπες, άφθονα βαλσαμάρια, κάρθαρο τύπου «δυτικής κλιτύος», ασκούς (guttus), κ.τ.λ., αναφέρουμε ιδιαίτερα μελαμβάφες αγγείο, ύψ. 0,16 μ. με κάθετες αυλακώσεις στο σώμα, που το σχήμα του είναι συνδυασμός υδρίας και βαλσαμαρίου (Πί ν. 236 α). Στα μέταλλα περιλαμβάνονται χάλκινες στλεγγίδες, νομίσματα και χάλκινο ψαλίδι⁷³. Τα ευρήματα χρονολογούν τους τάφους στον 4ο αι. π.Χ.

Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Νικ. Ζαράνη, Κ.Μ. 589 Β, Ο.Τ. 311)

Βόρεια και σε επάφή με το οικόπεδο Παλαιολόγου, ερευνήθηκαν τριάντα δύο τάφοι λαξευτοί σε πωρόλιθο και τρεις λαξευτές θήκες. Η ανώτερη επιφάνεια των τάφων ήταν σε βάθος ± 0,25 μ. από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους. Κύριος προσανατολισμός ήταν από Α. προς Δ. Μερικοί από τους τάφους έσωζαν τις καλυπτήριες πλάκες τους και επτά είχαν περιχειλίωμα (πατούρα). Οι διαστάσεις των τάφων είναι συνήθως: μήκ. 2,30, πλ. ± 0,70, βάθ. 0,50-0,90 μ. Ορισμένοι (παιδικοί) τάφοι έχουν διαστάσεις 1,20 × 0,45 μ. Το εσωτερικό των τάφων δεν παρουσίασε ίχνη καύσης αλλά ούτε και οστών, τα οποία είχαν προφανώς διαλυθεί. Την επίχωση των τάφων αποτελούσε κοκκινόχρωμα, που περιείχε άφθονα χοντρά όστρακα και θραύσματα κεραμίδων. Τα ευρήματα προέρχονται κυρίως από την επίχωση που βρισκόταν λίγα εκατοστά πάνω από τον πυθμένα. Στα πήλινα ευρήματα περιλαμβάνονται άφθονα βαλσαμάρια, μελαμβάφη κυάθια και πινάκια, ασκούς (guttus) με βαφή μελανή και καστανέρυθη, λυχνάρια, οξυπύθμενους αμοφορίσκους, ύψ. ± 0,15 μ., ένα μαστό με ερυθρή βαφή στο εσωτερικό και ένα θήλαστρο (Πί ν. 236 γ) τα χάλκινα: τρεις στλεγγίδες, ένα κάτοπτρο και ένα ροδιακό νόμισμα της περιόδου 408-394 π.Χ.⁷⁴. Τα ευρήματα χρονολογούν τους τάφους στον 4ο και το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

73. Πρβλ. Corinth XII, αριθ. 1444, πίν. 88 (ρωμαϊκής ή βυζαντινής περιόδου).

74. Ταύτιση κ. Μ. Οικονομίδου, Διευθύντριας του Νομισματικού Μουσείου.

72. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 402.

Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Ευαγγ. Καραγιάννη, Ο.Τ. 344)

Το οικόπεδο έχει διαστάσεις 19,20 × 15,90 μ. και βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Παλαιολόγου και ΝΑ. του οικοπέδου Ζαράνη (βλ. σ. 443). Και εδώ ο μηχανικός εκσκαφέας είχε προκαλέσει σημαντική καταστροφή. Ερευνήθηκαν πέντε τάφοι ενμέρει καταστραμμένοι. Ήταν λαξευτοί στον πωρόλιθο, ορθογώνιοι, με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 0,85-2,10, σωζ. πλ. 0,50-0,75, βάθ. 0,60-1,30 μ. Στον τάφο 1 σωζόταν ο σκελετός σε όχι πολύ καλή κατάσταση και στον τάφο 4 ελάχιστα υπολείμματα οστών. Ο τάφος 1 έδωσε τα περισσότερα ευρήματα, δηλαδή ακέραιο ερυθρόβαφο λυχνάρι, μελαμβαφή σκύφου τύπου bolsal, άβαφη μικρή χύτρα, όστρακα οξυπύθμενου αμφορίσκου, πινακίων και σκύφου, χάλκινη στλεγγίδα, χάλκινο καρφί, τμήμα χάλκινου δακτυλίου και αργυρό οβολό Τενέδου με διπλό πέλεκυ στη μία όψη και στην άλλη παράσταση διπλής γενειοφόρου και αγένειας μορφής σε κατατομή⁷⁵. Ο τάφος 4 έδωσε μελαμβαφή σκύφου τύπου bolsal με εμπιεστη διακόσμηση από ανθέμια στο εσωτερικό.

Οι τάφοι χρονολογούνται από τα ευρήματα στον 4ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι του οικοπέδου και εκείνοι των οικοπέδων Παλαιολόγου και Ζαράνη (βλ. σ. 443) ανήκουν σε ίδιο συγκρότημα τάφων, κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Οικόπεδο Γ. Κουσουρνά (Ο.Τ. 311)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Σάββα Κουσουρνά και ΒΑ. του οικοπέδου Ζαράνη. Διαστ. οικοπέδου 16,60 × 15,80 μ.

Έρευνα του οικοπέδου σε βάθος μόλις 0,15-0,30 μ. φανέρωσε ίχνη λατομημένου φυσικού πετρώματος (πώρου) με στενά και αβαθή αυλάκια που διαιρούσαν το χώρο σε τετράγωνα ή ορθογώνια παραλληλόγραμμα. Το βόρειο τμήμα του χώρου διασχίζουν με κατεύθυνση περίπου από Β. προς Ν. τέσσερα παράλληλα αυλάκια, πλ. από 0,35 έως 0,55 μ. και βάθ. έως 0,55 μ. Το πρώτο αυλάκι παρουσίασε σε όλο το μήκος του στο ανώτατο τμήμα της επίχωσής του λεπτό στρώμα καύσης και κάτω απ' αυτό στρώμα με αραιά ελληνιστικά όστρακα και θραύσματα υδρίας με οστά παιδιού. Το τέταρτο αυλάκι, βάθ. 0,55 μ., παρουσίασε στο εσωτερικό του σε τρία σημεία ίχνη ταφών με κατεύθυνση από Β. προς Ν., από τις οποίες η πρώτη έδωσε αργυρό νόμισμα απροσδιόριστο με

παράσταση στη μία όψη Ηρακλή με λεοντή και στην άλλη Χίμαιρας προς τα δεξιά, και η δεύτερη θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας. Αποκαλύφθηκαν τέλος τέσσερις λαξευτές θήκες, δύο τετράπλευρες και δύο κυκλικές, που περιείχαν ακόσμητες υδρίες με καλύμματα. Μία απ' αυτές είχε οστά χωρίς ίχνη καύσης.

Συνοικισμός Ιεροσαλτών (οικόπεδο Σ. Κλαδίτη, Ο.Τ. 343)

Το οικόπεδο βρίσκεται νοτιότερα από τα οικόπεδα Παλαιολόγου, Ζαράνη και έχει διαστάσεις 15 × 15 μ. Ερευνήθηκαν πέντε τάφοι, όσους είχαν διασωθεί μερικώς στη νότια πλευρά του οικοπέδου μετά την εκσκαφή του με μηχανικό εκσκαφέα. Ήταν ορθογώνιοι λαξευτοί στο πέτρωμα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., σε βάθος 0,50-0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Το μεγ. σωζ. μήκος ήταν 2,05, το πλάτος 0,56-0,98 και το βάθος 0,60-0,80 μ. Δύο από τους τάφους είχαν στη σωζόμενη στενή πλευρά τους λαξευτή στο τοίχωμα κόγχη, σε μια από τις οποίες βρέθηκε πήλινη υδρία. Στον τάφο 3 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα και στον τάφο 4 μελαμβαφής κάρθαρος και άβαφο λυχνάρι.

Τα ευρήματα χρονολογούν τους τάφους προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Ελ. Ζαμπελλάκη (Κ.Μ. 589 Β, Ο.Τ. 311)

Ερευνήθηκε χώρος, διαστ. περίπου 26 × 15 μ., και διαπιστώθηκε η ύπαρξη λαξευτών τάφων και θηκών που σε μεταγενέστερη εποχή καταστράφηκαν έπειτα από λατόμηση του χώρου. Κοντά στη βορειοδυτική γωνία, μέσα σε επίχωση, πάχ. περίπου 0,20 μ., πάνω από το φυσικό βράχο βρέθηκε μαζί με όστρακα μεταλλικά και terra sigillata γυάλινη απομίμηση βελανιδιού σε μικρογραφία.

Οικόπεδο Χρ. Μορφωπού (Κ.Μ. 513, Ο.Τ. 392)

Στο οικόπεδο, διαστ. 8,50 × 12,50 μ., αποκαλύφθηκαν σε βάθος μόλις 0,10-0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, 10 ορθογώνιοι λαξευτοί στο πέτρωμα τάφοι με προσανατολισμό από Δ. προς Α. (εκτός από δύο με προσανατολισμό από Β. προς Ν.). Δύο έσωζαν τις καλυπτήριες πλάκες τους και όλοι εκτός από δύο είχαν περιχειλίωμα (πατούρα) για την τοποθέτηση των καλυπτήριων πλακών. Διαστάσεις (με το περιχειλίωμα): μήκ. 1,50-2,35, πλ. 0,43-0,96, βάθ. 0,44-0,83 μ. Οι τάφοι περιείχαν ενδιαφέροντα αγγεία και νομίσματα, που τους τοποθετούν χρονικά στον 4ο αι. π.Χ.

Συγκεκριμένα ανάμεσα σε άλλα:

Ο Τ.Ι περιείχε βαλσαμάριο με δύο ψευδολαβές και διακόσμηση από παράλληλες οριζόντιες ταινίες

75. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 480 (550-470 π.Χ.), η ταύτιση έγινε από το Νομισματικό Μουσείο.

καστανού χρώματος (Π ί ν. 236 β) και χάλκινο ροδιακό νόμισμα της περιόδου 408-394 π.Χ.⁷⁶

Ο Τ.2 οξυπύθμενο αμφορίσκο, ύψ. 0,21 μ. και αργυρό νόμισμα Βυζαντίου της περιόδου 416-357 π.Χ.⁷⁷

Ο Τ.3 αργυρό νόμισμα Τύρου, που χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ.⁷⁸

Ο Τ.4 δίωτο κυάθιο, πυξίδα και αμφορίσκο τοπικής τεχνοτροπίας, ερυθρόγραφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση ανθεμίων⁷⁹, αργυρό τέταρτο οβολού Μ. Αλεξάνδρου νομισματοκοπείου Συρίας ή Κιλικίας⁸⁰ και χάλκινο δακτύλιο με παράσταση πτηνού.

Ο Τ.5 μελαμβαφή σκύφο τύπου bolsal, θραύσματα πυξίδας και αργυρό νόμισμα απροσδιόριστο, με μετωπικές παραστάσεις νύμφης και ανδρικής κεφαλής.

Ο Τ.8 μελαμβαφές θήλαστρο και θραύσμα ερυθρόγραφου κρατήρα με διακόσμηση μαιάνδρου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ίδια περιοχή, που βρίσκεται σε σημαντική απόσταση από την περιτειχισμένη πόλη, έχουν βρεθεί πολλοί τάφοι από τον 4ο αι., δηλαδή από την πρώιμη περίοδο της ζωής της πόλης.

Οικόπεδα Μοσχή-Γιάκρα-Ηρώνια και Στέφ. Θαρρενού (Κ.Μ. 560, Ο.Τ. 359)

Τα δύο οικόπεδα είναι συνεχόμενα από Ν. προς Β. Στο βόρειο τμήμα του προς Ν. οικοπέδου Μοσχή ερευνήθηκε σε μήκος ± 16,50 μ. τοίχος με κατεύθυνση από Α. προς Δ., πλ. ± 0,80 μ., που διακοπτόταν ανατολικά από τάφο της ΕΔΥΡ και δυτικά συνεχιζόταν κάτω από το σημερινό δρόμο. Αποτελείται από μεγάλες πωροπλίνθους σε έναν έως τρεις δόμους. Σε απόσταση ± 10 μ. βόρεια από το ανατολικό άκρο του τοίχου ερευνήθηκε μέσα στο προς Β. οικόπεδο Θαρρενού μεγάλος συλημένος τάφος, χτιστός ορθογώνιος, εσωτ. διαστ. 3,30 × 1, βάθ. 1 μ. Τα τοιχώματα και η κάλυψη του τάφου ήταν από ορθογώνιες πωροπλίνθους και είχε εσωτερικά επένδυση από κονίαμα. Κατεύθυνση από Β. προς Ν. Σε απόσταση ± 2 μ. ΝΔ. από τον παραπάνω τάφο αποκαλύφθηκε άλλος παρόμοιος, μεγάλος και μισοκαταστραμμένος. Αμέσως στα δυτικά του τάφου, στο επίπεδο του δαπέδου του, διαπιστώθηκε δάπεδο από

πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά μήκος από Α. προς Δ., ίσως ανήκε σε τρίτο τάφο. Δυτικότερα, στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, επισημάνθηκαν σε λίγο ψηλότερο επίπεδο ίχνη και άλλων τάφων. Τέλος βόρεια από το μεγάλο τοίχο του οικοπέδου Μοσχή επισημάνθηκε στρώση από ακανόνιστους πωρολίθους.

Οικόπεδο Κ. Σταματιάδη (Κ.Μ. 461, Ο.Τ. 356)

Κατά τη διάρκεια γενικής εκσκαφής του οικοπέδου βρέθηκαν:

1. Στο βορειοανατολικό τμήμα: α) τρόπαιο από λάρτιο λίθο, ύψ. 1,55 μ., με πανοπλία και παράσταση φιδιού γύρω από το σώμα (Π ί ν. 237 β)⁸¹. β) κυλινδρικός βωμός από λάρτιο, ύψ. 0,71, διαμ. 0,455 μ., με επιγραφή: ΦΙΛΙΣΤΩ / ΘΕΥΤΙΜΟΥ / ΠΕΔΙΑΣ· γ) ορθογώνια πλάκα από λάρτιο, σπασμένη πάνω αριστερά, ύψ. 0,65, πλ. 0,97, πάχ. 0,10 μ., με παράσταση υφάσματος, που συνεχίζεται και στην πίσω όψη της πλάκας όπου διπλώνεται το υφάσμα (Π ί ν. 237 α,γ)· δ) Ορθογώνια βάση στήλης από λάρτιο.

2. Στην ανατολική πλευρά μέσα σε δύο κοιλότητες, σε βάθος ± 0,50 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, δύο ακόσμητες πήλινες υδρίες.

3. Κάθετα στην ανατολική παρειά του οικοπέδου, 3-4 μ. νοτιότερα από την προηγούμενη θέση, αποκαλύφθηκε στο ίδιο περίπου βάθος, τμήμα τοίχου με κατεύθυνση από Δ. προς Α., μήκ. 8, πλ. 1,50 μ., σε τέσσερις συνολικά δόμους από πωροπλίνθους μεγάλων διαστάσεων.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Περιοχή ανατολικά Ροδινιού

Οικόπεδο Κ. Σαρρή

Βρίσκεται ανατολικά από το Ροδίσι, στην αντίθετη πλευρά της εθνικής οδού Ρόδου-Λίνδου (Ο.Τ. 456).

Ερευνήθηκαν τάφοι λαξευμένοι στο βράχο και χώροι λατόμευσης σε βάθος 0,30 × 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Σκάφθηκαν συνολικά δεκατρείς τάφοι, έντεκα μικροί κιβωτιόσχημοι, εσωτ. διαστ. από 1,10 × 0,65 - 0,32 × 0,38, βάθ. 0,52-0,70 μ. και δύο μεγάλοι ορθογώνιοι, εσωτ. διαστ. 2,36 × 0,92 και 2,20 × 0,88, βάθ. 0,90 μ. Ασύλητοι βρέθηκαν τέσσερις τάφοι (IIα, VI, VII και XII). Πάνω από τις επιχρισμένες με κονίαμα καλυπτήριες πλάκες του τάφου VI βρέθηκε μεγάλος κυλινδρικός βωμός

76. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 750-1. Όλες οι ταυτίσεις νομισμάτων οφείλονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

77. Ό.π., αριθ. 480.

78. Πρβλ. ό.π., αριθ. 297 (·) και BMC XXVIII, 14.

79. Πρβλ. Clara Rhodos II (1932), σ. 124 εικ. 6 και 131 εικ. 12. Olynthus XII, πίν. 104-105.

80. Πρβλ. A. Bellinger, Essays on the coinage of Alexander the Great, σ. 29, πίν. I, 28.

81. Πρβλ. τα μαρμάρια τρόπαια Annuario IV-V (1921-22), σ. 243, κ.ε., εικ. 6-8. Clara Rhodos I (1928), σ. 22 εικ. 4, σ. 54-55 εικ. 37 και Klaus Stemmer, Panzerstatuen, Βερολίνο 1978, σ. 147, υποσημ. 575 (όπου η σχετική βιβλιογραφία).

με βουκράνια και πλοχμούς, ύψ. 0,475 μ., με την επιγραφή: *ΦΥΣΙΣ / ΛΥΔΑ ΧΑΙΡΕ* (Πί ν. 238 α) και βάση επιτύμβιας στήλης. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν λείψανα σκελετών και κτερίσματα δύο διαδοχικών ταφών (όλπες και βαλσαμάρια του συνηθισμένου τύπου). Παρόμοιος βωμός, ύψ. 0,34 μ., με ενεπίγραφη ορθογώνια βάση βρέθηκε πεσμένος στην είσοδο του τάφου XII, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκε διπλή ταφή με ταφική ακόσμητη υδρία και κυάθιο.

Από τα ευρήματα των συλημένων τάφων αξίζει να αναφέρουμε χάλκινο εργαλείο για την επισκευή διχτύων, μήκ. 0,159 μ., από την επίχωση του τάφου II⁸².

Πρόκειται γενικά για τάφους ατόμων χαμηλής κοινωνικής στάθμης ανάμεσα στους οποίους και δούλοι, της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Οικόπεδο Παύλου

Βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας, Β. του χωριού Κοσκινού και ΝΑ. του Ασγούρου, ανατολικά της δημοσίας οδού Ρόδου-Λίνδου. Έρευνα στους λάκκους θεμελίωσης του οικοπέδου αποκάλυψε στο ανατολικό τμήμα του, σε βάθος 0,25 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, λαξευμένο βράχο που διαμορφώνει ισχυρό αναλημματικό τοίχο, πάχ. 0,90 μ.

Η μοναδική προς Α. πρόσοψή του έχει επένδυση από μεγάλους ακατέργαστους λίθους που σώζονται σε ύψος 1,20 μ. (τέσσερις δόμοι). Η κατεύθυνση του τοίχου είναι από ΝΑ. προς ΒΔ. και η πορεία του έγινε δυνατό να παρακολουθηθεί μέχρι μήκος 7,60 μ.

Συγκεντρώθηκαν όστρακα από κεραμίδες και οξυπύθμενους αμφορείς καθώς και ελάχιστα μικρά μελαμβαφή και ερυθροβαφή ελληνιστικά όστρακα. Χάλκινο νόμισμα ιλποτών που βρέθηκε στην ίδια θέση σε βάθος 1 μ. παρεισέφρησε μεταγενέστερα.

ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΠΟΛΕΩΣ ΡΟΔΟΥ

Οδός προς Κοσκινού και Λουτρά Καλλιθέας

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης χαντακιού για ύδρευση, πλ. ± 0,65 μ., κατά μήκος της οδού, απέναντι από τα εργοστάσια Tuborg και Μπεμπέ Χασάν, νοτιότερα από τη διασταύρωση με το δρομίσκο προς τις εγκαταστάσεις της Ezzo Paras, αποκαλύφθηκαν, σε μήκος ± 80 μ., τέσσερις τάφοι χτιστοί με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Ο δεύτερος από Β., που ήταν και ο καλύτερα διατηρημένος, είχε διαστάσεις: 2,36 × 0,84 και βάθος ± 1 μ. Ήταν λαξευτός στο πέτρωμα με εσωτερική επένδυση των τοιχωμάτων του

και καλύμματα από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους. Ο τάφος ήταν από πάνω καλυμμένος από στρώση χώματος και μικρών ακανόνιστων λίθων, πάχ. 0,26 μ., που δείχνει ότι πάνω από τον τάφο θα υπήρχε κάποια υπέργεια κατασκευή.

Το εσωτερικό του τάφου περιείχε μόνον οστά. Οι υπόλοιποι τάφοι παρόλο που ήταν διαταραγμένοι, έδωσαν όστρακα terra sigillata και θραύσματα από γυάλινα αγγεία.

Στο απέναντι κτήμα Χασάν Εμιραλή είχαν ερευνηθεί το 1971 λείψανα λατομείου και τάφων, που πρέπει να ανήκουν στην ίδια νεκρόπολη⁸³.

Ιξιά (μεταξύ Ρόδου και Ιαλυσού)

Οικόπεδα Ι. Φτακλάκη και Ν. Μυλωνά

Τα δύο συνεχόμενα οικοπέδα έχουν όψη στη λεωφόρο Ιαλυσού και βρίσκονται απέναντι από το ξενοδοχείο Mira-Mage, σε απόσταση περίπου 6 χλμ. από την πόλη της Ρόδου. Κατά την ανέγερση του κοντινού ξενοδοχείου Olympic Palace είχαν επισημανθεί το 1976 ευρήματα μινωικής περιόδου.

Σε όλη την έκταση του πρώτου οικοπέδου παρακολούθηθηκαν δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους. Ο πρώτος (α) είχε κατεύθυνση περίπου από Β. προς Ν. και ερευνήθηκε σε μήκος 35,50 μ. Σώζεται η ισχυρή θεμελίωσή του από ακατέργαστους λίθους, σε ύψος 1,45 μ. Το πλάτος του είναι 1,10 μ. (Πί ν. 238 δ). Ο δεύτερος τοίχος (β) είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ. και η συνέχειά του διαπιστώθηκε στα δυτικά μέσα στο οικοπέδο Μυλωνά, όπου όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο τοίχος β είναι ψηλότερα θεμελιωμένος από τον τοίχο α, πλ. 0,65 μ., χτισμένος με ακατέργαστους λίθους και κεραμίδια στους αρμούς καθώς και υλικό σε β' χρήση. Μικρό τμήμα από την ανωδομή του τοίχου α, όμοιας κατασκευής με τον τοίχο β, σώζεται στο σημείο συνάντησης των δύο τοίχων.

Ανατολικά από τον τοίχο α, κοντά στο βόρειο ανασκαμμένο άκρο του και κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ενμέρει μικρός ορθογώνιος χώρος με δάπεδο από πατημένο πηλό, στο μέσο του οποίου βρέθηκε πήλινη ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 0,60 × 0,35, ύψ. 0,40 μ., με επένδυση από κονίαμα στις πλάγιες πλευρές και με έντονα ίχνη πυράς στην πάνω επιφάνειά της. Ο χώρος φαίνεται ότι έχει προσκτιστεί στον τοίχο α και είναι πιθανόν ότι ανήκε σε εργαστήριο κεραμικής.

Εκτός από τους δύο τοίχους δε διαπιστώθηκαν άλλες κατασκευές ή ενδιάμεσοι χώροι. Τα κεραμικά ευρήματα ήταν πολύ φτωχά. Η γενική εντύπωση πά-

82. Πρβλ. Olynthus X, πίν. CXVI και σ. 364, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

83. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 679-680.

ντως είναι ότι πρόκειται για διαχωριστικούς τοίχους κτημάτων των ρωμαϊκών χρόνων. Μια ακριβέστερη εικόνα είναι πιθανόν ότι θα σχηματιστεί μετά τη μελλοντική έρευνα γειτονικών οικοπέδων, που δεν έχουν χτιστεί ακόμη.

Ιαλυσός

Βίγλες και Κιόλες

Κατά τη διάρκεια τεχνικών έργων κατά μήκος της παραλίας, σε μικρή απόσταση απ' αυτήν, επισημάνθηκαν σε δύο κυρίως σημεία, το ένα από τα οποία ανάμεσα στα ξενοδοχεία Ηλέκτρα και Χρυσή Ακτή και το άλλο δυτικότερα, ανάμεσα στο Ηλέκτρα και το Blue Bay (Παπαβασιλείου), πήλινοι κεραμοσκεπείς τάφοι, χωρίς κτερίσματα, με καλά διατηρημένους σκελετούς σε πολλούς απ' αυτούς, και δύο εγγυητισμοί. Εγγάρακτοι σταυροί φανερώνουν την εποχή στην οποία ανήκουν οι τάφοι. Συνολικά βρέθηκαν είκοσι μία ταφές και ίχνη από άλλες. Το εύρημα έχει κυρίως τοπογραφική σημασία και φανερώνει για πρώτη φορά την ύπαρξη ζωής και κατοίκησης στην παραλιακή περιοχή της αρχαίας Ιαλυσού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στο πρώτο σημείο διαπιστώθηκε η ύπαρξη και μεγάλου αριθμού από ενσφράγιστες λαβές ελληνιστικών αμφορέων.

Κρεμαστή

Ασώματος

Κατά τη διάρκεια έργων στη βόρεια πλευρά του λόφου βρέθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις πήλινοι κεραμοσκεπείς τάφοι χωρίς κτερίσματα, όμοιοι με αυτούς που βρέθηκαν στις θέσεις Βίγλες και Κιόλες Ιαλυσού. Για τη θέση βλ. και Inglieri, *Carta archeologica*, σ. 28, αριθ. 23 (foglio nord) και BSA 68 (1973), σ. 138.

Τριάντα

Οικόπεδο Ι. Θεοχάρη

Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τους κ. Χρ. Ντούμα και τη δ. Ελ. Παπάζογλου (βλ. πρόχειρα *Nature*, αριθ. 283 (1980), σ. 322).

Η δ. Παπάζογλου ετοιμάζει την οριστική μελέτη της ανασκαφής.

Δαματριά-Σταυρός

Κτήμα Γ. Καλούδη

Το κτήμα βρίσκεται αμέσως στα βόρεια μικρής εκκλησίας, στο προαύλιο της οποίας υπάρχουν παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη και αρχαίος ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός που χρησιμοποιήθηκε ως κολυμβήθρα καθώς και δεύτερη επιτύμβια επιγραφή (IG XIII, 680 και 685) (Π i ν. 238 γ).

Στην ίδια περιοχή, στα ΝΔ. της εκκλησίας, η Ιτα-

λική Αρχαιολογική Υπηρεσία, ερεύνησε το 1928 ένα κτίριο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων⁸⁴.

Η άροση του κτήματος με μηχανικά μέσα έφερε στην επιφάνεια λίθους με κονίαμα, πολλά θραύσματα από κεραμίδες και όστρακα από οικιακά άβαφα αγγεία. Ανάμεσά τους τριγωνική λαβή λυχναριού με ανάγλυφο κλάδο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁸⁵ και ακέραια γυάλινη βάση κύλικας, διαμ. 0,047 μ., ύστερης ρωμαϊκής εποχής⁸⁶. Λίθος από λάρτιο, ακανόνιστου σχήματος με αυλακώσεις, διαστ. 1,15 × 1,35 × 0,75 μ., κατάλοιπο από γεωργικές δραστηριότητες στο χώρο, βρίσκεται στο μέσο του κτήματος.

Η έρευνα περιορίστηκε σε δοκιμαστικές τομές και ειδικότερα σε σημείο όπου σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του κτήματος ο φυσικός ασπρόπηλος έχει λαξευτεί σε σχήμα περίπου ελλειψοειδές. Το λάξευμα, πλ. 1,10 μ., ερευνήθηκε σε μήκος 2,45 μ. Είναι φραγμένο με μικρούς και μεγάλους ακατέργαστους λίθους, ανάμεσα στους οποίους βρέθηκε λαιμός ελληνιστικού αμφορέα. Στο ανατολικό πέρας του οι λίθοι υποχώρησαν και αποκάλυψαν άνοιγμα προς υπόγειες στοές, με κατεύθυνση προς Α. και Β., λαξευμένες στον ασπρόπηλο, που δεν ερευνήθηκαν προς το παρόν εσωτερικά.

Θεολόγος (Θολός)

Κτήμα Σωτ. Πότσου

Βρίσκεται στην περιοχή του ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος, 50 μ. Ν. του θεάτρου και 50 μ. Α. από τα ερείπια του μικρού κτίσματος που οι Ιταλοί ανασκαφείς ταύτισαν ως ναό του Απόλλωνος, κλασικής περιόδου. Ο χώρος του ιερού, όχι μακριά από την είσοδο του σημερινού χωριού, είχε εντοπιστεί πρώτα από τον L. Ross το 1843⁸⁷ και έπειτα με τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁸⁸.

Η άροση του κτήματος με μηχανικά μέσα έφερε στην επιφάνεια λίθους με κονίαμα και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών καθώς και όστρακα ελληνιστικά, ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά. Είναι φανερό ότι η εντατική καλλιέργεια κατέστρεψε πολλά και αναστάτωσε την επίχωση.

Η έρευνα περιορίστηκε προς το παρόν σε δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του κτήματος (τομές Α-Δ). Οι τομές Α και Β έφεραν στο φώς σε βάθος 0,15-0,55 μ. από την επιφάνεια χαλικωτά δά-

84. *Historia* V (1931), σ. 468. *Boll d'Arte* X-1 (1916), σ. 94. Inglieri, *ό.π.*, σ. 30 αριθ. 36 (Stavro Monastiri).

85. Πρβλ. *Agora* VII, πίν. 2: 27, 31.

86. Πρβλ. *AJA* 66 (1962), σ. 133, πίν. 28. εικ. 16.

87. *Inselreisen* III, σ. 100-101.

88. *Clara Rhodos II* (1932), σ. 79 κ.ε. Inglieri, *ό.π.*, σ. 31-32, αριθ. 45-46.

πεδα, όπου πήλινες ψηφίδες διαμορφώνουν απλά διακοσμητικά σχέδια (κύκλους, ρόμβους, κ.τ.λ.). Στην τομή Α υπάρχουν δύο επάλληλα ψηφιδωτά δάπεδα με διαφορά βάθους 0,25 μ. Το ανώτερο δάπεδο πατά πάνω σε καταστραμμένο τοίχο του κατώτερου επιπέδου. Φαίνεται ότι στο χώρο υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, που πρώτος επισήμανε το 1844 ο Ross⁸⁹. Στη θέση της τομής Α, κοντά στο ανατολικό όριο του κτήματος, ο εκσκαφέας είχε φέρει στο φως μεγάλη ενεπίγραφη βάση από λάρτιο λίθο με κατάλογο ονομάτων του 3ου αι. π.Χ. και μεταγενέστερη προσθήκη, που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ρόδου (αριθ. ευρ. Ε 1578) (Πί ν. 238 β).

Σε άλλο σημείο του κτήματος (τομή Γ) και σε βάθος 0,50 μ. αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος χτισμένος με μεγάλους ψαμμολίθους, πάχ. 0,65 και σωζ. ύψ. 1,20 μ. (δύο δόμοι). Στην επίχωση βρέθηκε πήλινη γυναικεία προτομή και φθαρμένο ροδιακό χάλκινο νόμισμα της υστεροελληνιστικής εποχής.

Ο τοίχος σώζεται σε μήκος έως 2,30 μ. και στην καταστραμμένη προέκτασή του υπήρχε παιδική παλαιοχριστιανική ταφή σε αγγείο (εγχυτρισμός). Πήλινη κεραμίδα με εγχάρακτο σταυρό που βρέθηκε τυχαία στην επιφάνεια του οικοπέδου καθώς και οστά στην επίχωση φανερώνουν ότι υπήρχαν στην περιοχή παλαιοχριστιανικοί τάφοι.

Λείψανα τοίχου αμελέστερης τοιχοδομίας βρέθηκαν και σε άλλο τμήμα του οικοπέδου (τομή Δ).

Οι δοκιμαστικές τομές πρέπει να συνεχιστούν με συστηματική έρευνα του χώρου, που θα βοηθήσει, μαζί με πιθανή επέκτασή της σε γειτονικά κτήματα, στην ολοκλήρωση της εικόνας του αρχαίου ιερού και των τυχών του μέσα στους αιώνες.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Αρχάγγελος

Σπήλαιο Κούμελο

Το Σεπτέμβριο του 1979 άρχισε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Κούμελο, που βρίσκεται ΝΑ. του χωριού Αρχάγγελος στην κορυφή βραχώδους και άνυδρου βουνού. Το σπήλαιο είχε εντοπιστεί το 1978 και είχαν συγκεντρωθεί προϊστορικά και μεταγενέστερα όστρακα. Πρόκειται για μια φυσική κοιλότητα μεγάλων διαστάσεων με αρκετές «αίθουσες» και πλούσιο φυσικό διάκοσμο.

Στην «αίθουσα» II ανοίχτηκε τάφος, διαστ. 3 × 2 μ., που έφθασε σε βάθος 1,80 μ., όπου συνάντησε μεγάλους πεσμένους σταλακτίτες. Υπάρχουν αλληπάλληλα στρώματα κόκκινου, καστανού και λευκού

χώματος που περιέχουν λείψανα καύσεων. Πολλά χώματα έχουν μπει στο σπήλαιο κατά καιρούς από την είσοδο, που έχει τη μορφή φρέατος. Στα ψηλότερα στρώματα βρέθηκαν ανάμειχτα ελληνιστικά, μυκηναϊκά και προϊστορικά όστρακα.

Καθαρό προϊστορικό στρώμα, βρέθηκε σε βάθος 0,55 μ., όπου επάνω σε σκληρό δάπεδο υπήρχε εστία και λείψανα κατοίκησης. Σε άλλα χαμηλότερα δάπεδα υπήρχε άφθονη κεραμική και λείψανα από εστίες.

Δεύτερη τάφος, διαστ. 4 × 2 μ., ανοίχτηκε στην «αίθουσα» III, όπου υπήρχαν μεγαλύτερες επιχώσεις. Μυκηναϊκά και προϊστορικά όστρακα βρέθηκαν σε βάθος 1,52 μ.

Αλληπάλληλα δάπεδα υπήρχαν μέχρι βάθους 2,80 μ., όπου φάνηκε το αρχικό δάπεδο του σπηλαίου. Σε διάφορα επίπεδα υπήρχαν εστίες.

Από την κεραμική, που χρειάζεται εκτενή μελέτη, μπορούμε να διακρίνουμε δύο προϊστορικές φάσεις. Η παλιότερη ανήκει στους νεότερους νεολιθικούς χρόνους και απέδωσε εκτός από άβαφα αγγεία, μελανά στιλβωτά⁹⁰, ερυθρά με επίχρισμα, γραπτά⁹¹ με λευκό σε ερυθρό ή μελανό βάθος και ελάχιστα όστρακα με στιλβωτή⁹² διακόσμηση (pattern burnished).

Η νεότερη προϊστορική φάση ανήκει στην πρώιμη χαλκοκρατία. Η κεραμική αποτελείται από άβαφα, μελανά και τεφρά όστρακα, που φέρουν αποφύσεις με κάθετο ή οριζόντιο τρήμα.

Η νεολιθική κεραμική από το Κούμελο έχει ομοιότητες με την κεραμική από το Τηγάνι της Σάμου, το Άγιο Γάλα της Χίου και το Βαθύ της Καλύμνου. Πολλές σχέσεις υπάρχουν με τη νεότερη χαλκολιθική της Μ. Ασίας (Beycesultan) (σχετική εργασία έχει δοθεί στα ΑΑΑ ΧΙΙ (1979), σ. 24-39· ετοιμάζεται λεπτομερής μελέτη της ανασκαφής).

Άγιος Γεώργιος Καλυθιών

Το σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται σε

90. Η μελανή κεραμική υπάρχει στη Νεότερη Χαλκολιθική της Ανατολίας (Late Chalcolithic) (S. Lloyd-J. Mellaart, Beycesultan I, The chalcolithic and early bronze levels, 1962). Μελανά στιλβωτά υπάρχουν στην Πολιόχνη, Σάμο και Χίο (PPS 10 (1956), σ. 184, 196, 200, εικ. 8: 10,11).

91. Όμοια στο Τηγάνι Σάμου (AM 1935-36, πίν. 40: 2,3. PPS, ό.π. σ. 185), Βαθύ Καλύμνου, ό.π., σ. 190, εικ. 10,13 πίν. XX, 10 και Άγιο Γάλα Χίου (ό.π., πίν. XXIII).

92. Είναι χαρακτηριστικό της Τελικής Νεολιθικής της Δυτικής Μ. Ασίας και βρέθηκε στο Kum-tepe, Besika-tepe (Hesperia 1976, σ. 305, 356, εικ. 8), Τηγάνι Σάμου (AM 1935-36, σ. 128-130) και Beycesultan (S. Lloyd-J. Mellaart, ό.π., σ. 10,91, εικ. 6) και Εμποριό Χίου (C. Renfrew, The emergence of civilization, 1972, πίν. 19:1). Υπάρχει επίσης στην Κεφάλα Κέας (J. Coleman, Kephala, 1977, πίν. 40-43) και στο σπήλαιο του Κίτσου (BCH 93 (1969), σ. 961-962: 94 (1970), σ. 758-763).

απόσταση 2 χλμ. από το χωριό, όχι μακριά από το δρόμο Καλυθιών-Ψίνθου, και στη βορειοδυτική πλευρά του ασβεστολιθικού βουνού Ψαλίδι. Πρόκειται για φυσικό κοίλωμα με μεγάλη είσοδο, που προχωρεί σε αρκετό βάθος και σχηματίζει αρκετούς θαλάμους με υπέροχο φυσικό διάκοσμο.

Μία πρόσφατη λαθρανασκαφή στην «αίθουσα» I του σπηλαιού έδωσε την αφορμή για δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το Νοέμβριο του 1979. Ανοίχτηκε τομή, διαστ. 4 × 3 μ. Λόγω της διαμόρφωσης του σπηλαιού δεν υπάρχουν φερτά υλικά της βροχής, όπως στο σπήλαιο Κούμελο. Υπάρχουν επάλληλα στρώματα κατοίκησης, που αποτελούνται από στάχτη και λείψανα εστιών. Τα κεραμικά και λίθινα ευρήματα ήδη στην επιφάνεια είναι πολύ πλούσια. Στις ψηλότερες στρώσεις βρέθηκαν ανάμεσα στα νεολιθικά όστρακα λίγα μυκηναϊκά, κλασικά και ελληνιστικά. Η νεολιθική κεραμική είναι εξαιρετικής ποιότητας και είναι σύγχρονη με την κεραμική της αρχαιότερης φάσης του σπηλαιού Κούμελο που χρονολογείται στο τέλος της νεολιθικής. Εκτός από τα άβαφα, ερυθρά και μελανά⁹³ όστρακα, ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής ανήκει σε γραπτά⁹⁴ όστρακα (Π ή ν. 239 α), πολλά από τα οποία φέρουν γεωμετρικά σχέδια λευκού χρώματος, κυρίως αυτά που ανήκουν σε βαθιές φιάλες (στην εσωτερική όψη).

Η ανασκαφή έχει αποδώσει πολλές χιλιάδες οστράκων από τα οποία γίνεται πλέον γνωστή η νεότερη νεολιθική κεραμική της Ρόδου. Τα σχήματα των αγγείων της φάσης αυτής παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία. Μερικά αγγεία έχουν βρεθεί σχεδόν ολόκληρα.

Βρέθηκαν επίσης πολλά λίθινα εργαλεία (τριπτήρες, μυλόλιθοι) και πολλοί οψιανοί και πυριτόλιθοι (Π ή ν. 239 γ). Αρκετά είναι τα οστείνια σουβλιά και οι βελόνες (Π ή ν. 239 β). Σε χιλιάδες ανέρχονται τα οστά ζώων και τα όστρεα που θα εξεταστούν από ειδικό οστεολόγο. Διασπαρμένα βρέθηκαν ανθρώπινα οστά από κρανίο και δόντια.

Το φυσικό δάπεδο του σπηλαιού είναι ακανόνιστο και, ενώ αλλού ο βράχος βρίσκεται σε βάθος 0,30, αλλού κατεβαίνει σε βάθος 1,90 μ. και σχηματίζει κοιλότητες και χάσματα. Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε σκοτεινόχρωμη κεραμική, που χαρακτηριστικό της είναι οι σκύφοι με χείλη που κλίνουν προς τα έξω και περίγραμμα σε σχήμα S. Η ίδια κεραμική, που ανήκει σε μία αρχαιότερη νεολιθική φάση, βρίσκεται σε έναν αποθέτη στο δυτικό άκρο της τομής, του οποίου η ανασκαφή ακόμη συνεχίζεται.

Λάερα

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης δασικού δρόμου στην περιοχή του χωριού αποκαλύφθηκαν στη θέση Λινούδια⁹⁵ αρχαίοι κεραμοσκεπείς τάφοι, που καταστράφηκαν ενμέρει από μηχανικό εκσκαφέα. Στα χώματα βρέθηκε χρυσό ενώτιο, που παραδόθηκε στο Μουσείο Ρόδου από τον Αντ. Αυγουστάκη. Έπειτα από αυτό άρχισε ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε λίγες μέρες. Ερευνήθηκαν εφτά τάφοι, που βρίσκονται μέσα στο χώρο του δρόμου. Οι τάφοι ήταν σε μικρό βάθος (0,45-0,60 μ.) μέσα σε σκληρό «πατελιόχωμα». Ο προσανατολισμός τους ήταν ακανόνιστος, Α.-Δ. ή Β.-Ν.

Οι καλυπτήριες κεραμίδες που ήταν θραυσμένες στηρίζονταν στις μακριές και στενές πλευρές με πέτρες. Οι σκελετοί βρέθηκαν καταστραμμένοι και συνοδεύονταν από ελάχιστα κτερίσματα. Στον τάφο II βρέθηκε στη θέση του κρανίου χάλκινο νόμισμα Μαξιμιανού⁹⁶ (299-303 μ.Χ.) (Π ή ν. 240 α). Στον τάφο IV υπήρχε στα πόδια του νεκρού σιδερένιο δρεπάνι⁹⁷, που διατηρεί τους ήλους στην άκρη της λαβής, θραύσματα γυάλινου αγγείου και χάλκινο νόμισμα εποχής Διοκλητιανού. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί θησαυρός σιδερένιων αντικειμένων, που βρέθηκαν σε βάθος 0,60 μ. έξω από τον τάφο VII και σε επαφή με την καλυπτήρια κεραμίδα (Π ή ν. 240 β). Τα εργαλεία είναι τσιμπίδα⁹⁸ μήκ. 0,32 μ., τρεις γλύφανα-σμίλες⁹⁹ με κοίλο το πίσω μέρος, δύο βελόνια¹⁰⁰, μία «αρίδα»¹⁰¹ (τρυπάνι) και ένα τσεκούρι¹⁰², μήκ. 0,24. Φαίνεται ότι οι τάφοι ανήκουν όλοι στην ίδια περίοδο, γύρω στο 300 μ.Χ. Το ρωμαϊκό νεκροταφείο συνεχίζεται και προς Α.

Σε απόσταση 150 μ. περίπου ανατολικά των τάφων επισημάνθηκαν ερείπια κτιρίων χτισμένων με λαξευμένους και ακανόνιστους λίθους. Υπάρχουν πολλά θραύσματα από κεραμίδες και όστρακα της ύστερης αρχαιότητας. Πρόκειται για μικρό οικισμό, που πιθανόν έχει σχέση με το ρωμαϊκό νεκροταφείο.

95. Στην ίδια περιοχή έχουν εντοπιστεί αρχαία κτίρια και τάφοι στις θέσεις Ίγκο και Πολυστράτου (R. Inglieri, *ό.π.*, αριθ. 44, 45).
96. Νομισματοκοπείο Καρχηδόνας (βλ. C.H.V. Sutherland και R.A.G. Carson, *Roman imperial coinage*, 1973, σ. 427).

97. Πρβλ. T. Wiegand, Priene, 1904, εικ. 504. Olynthus X, αριθ. 1624.

98. Παρόμοιο εργαλείο ρωμαϊκών χρόνων στην Πριήνη (T. Wiegand, *ό.π.*, εικ. 511), Κόρινθο (Corinth XII, *The minor objects*, 1952, πίν. 87, αριθ. 1444).

99. Πρβλ. Olynthus X, 1941, πίν. CIV, CVIII. Επίσης σε ανάγλυφο της Bagnoles (N. Γαλλία) βλ. Av. Ορλάνδου, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, σ. 137, εικ. 79α.

100. Βελόνια σε ανάγλυφο του Μητροπολιτικού Μουσείου Ν. Υόρκης (Ορλάνδου, *ό.π.*, εικ. 57).

101. *Ό.π.*, σ. 118, εικ. 56:15.

102. Priene, *ό.π.*, εικ. 494:1. Τσεκούρι σε ανάγλυφο των Σφακίων (Μουσείο Χανίων) του Ιου αι. μ.Χ. (Ορλάνδου, *ό.π.*, σ. 43, εικ. 14).

93. S. Lloyd-J. Mellaart, *ό.π.*, *passim*.

94. PPS, *ό.π.*, πίν. XX, 10, XXIII.

Στα βόρεια του οικισμού σε απόσταση 70 περίπου μ. από αυτόν υπάρχει βραχώδης χαμηλός λόφος με απότομη κορυφή, που είχε διαμορφωθεί στους αρχαίους χρόνους για να δημιουργηθεί μικρό άνδρηο. Αναλημματικός τοίχος συγκρατεί τα χώματα του ανδρήου επάνω στο οποίο σώζεται τμήμα κτιρίου. Βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικά και ρωμαϊκά. Από την κορυφή ελέγχεται καλά η γύρω δασώδης περιοχή και το ποτάμι που τη διασχίζει.

Σε απόσταση 85 μ. από τους τάφους στη δυτική πλευρά του δασικού δρόμου φάνηκαν πήλινοι σωλήνες αγωγού, που συνδέονται με κονίαμα, και έχουν κατεύθυνση προς τα ΝΔ. Φαίνεται ότι μετέφεραν το νερό από μια φυσική πηγή, που υπάρχει και σήμερα, σε μια θέση 200 μ. στα ΝΔ. Πλησίον του αγωγού και λίγο ψηλότερα απ' αυτόν διακρίνονται θεμέλια κτιρίου, πιθανώς δεξαμενής.

ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ

Κως (Πόλη)¹⁰³

Οδός Ψαρών και Πάροδος Μπουμπουλίνας (οικόπεδο του Δημοσίου, Κ.Μ. 206 και 207)

Το οικόπεδο ανήκε άλλοτε στον ιταλικό Οργανισμό Τ.Ε.Μ.Ι. και έχει περιέλθει μεταπολεμικά στο Ελληνικό Δημόσιο. Βρίσκεται εξωτερικά από το τμήμα τείχους ή μώλου που έχει αποκαλυφθεί στην οδό Μπουμπουλίνας¹⁰⁴ και τέμνεται σήμερα από την πάροδο Μπουμπουλίνας.

Στο οικόπεδο έγιναν δοκιμαστικές τομές για να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπως έδειχναν διάφορα επιφανειακά ευρήματα και κυρίως μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε πηγάδι και δεξαμενή της τουρκοκρατίας. Έγιναν τρεις τομές (Α,Β,Γ) στο δυτικό τμήμα (Κ.Μ. 206) και δύο τομές (Δ,Ε) στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Κ.Μ. 207).

Πάροδος Μπουμπουλίνας (οικόπεδο Γ. Σταφυλά)

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της παρόδου Μπουμπουλίνας, νότια από την Κ.Μ. 206 του Δημοσίου και εξωτερικά από το τείχος (βλ. παραπάνω).

103. Η έντονη οικοδομική και άλλη δραστηριότητα τα τελευταία χρόνια στην Κω είχε ως αποτέλεσμα πολλά νέα αρχαιολογικά ευρήματα και εντατική απασχόληση της Υπηρεσίας σε ανασκαφές σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους. Η Υπηρεσία κατόρθωσε να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις υποχρεώσεις της στην Κω, κυρίως χάρη στο ζήλο και την εργατικότητα της αρχαιολόγου Χαρ. Κάντζια, που παρέμεινε συνεχώς εκεί και ανέλαβε το βάρος της εκτέλεσης των ανασκαφών. Για ένα χρονικό διάστημα εργάστηκε και η Επιμελήτρια Ελ. Παπάζογλου, που απασχολήθηκε κυρίως με ανασκαφές της μινωικής-μυκηναϊκής περιόδου. Οι εκθέσεις που δημοσιεύονται παρακάτω, ελαφρά τροποποιημένες και συνυπυγμένες είναι έργο των δύο παραπάνω αρχαιολόγων.

104. Βλ. Boll. d'Arte 1950, σ. 219· ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 542.

Στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο χώρο όπου χτίστηκε έπειτα ξενοδοχείο, διαπιστώθηκαν λείψανα μόνο στο βόρειο τμήμα, που συνορεύει με την Κ.Μ. 206.

Ερευνήθηκαν δύο μικροί ορθογώνιοι χώροι με τοίχους κακής κατασκευής από μικρούς ακανόνιστους λίθους και ασβέστη και αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Τα λείψανα αυτά είχαν καταπατηθεί ενμέρει από τη δεξαμενή της τουρκοκρατίας, που βρίσκεται κυρίως μέσα στην Κ.Μ. 206. Δε βρέθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα και γι' αυτό δεν είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολόγηση των υστερων αυτών κτισμάτων, που βρέθηκαν σε πολύ ψηλότερο επίπεδο από τα αρχαία του οικοπέδου του Δημοσίου.

Ακτή Κουντουριώτη και Π. Τσαλδάρη 1 (Κλινική Θ. Πέρου (Πί ν. 240 γ))

Είναι κτίριο της ιταλοκρατίας και βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου, όπου έχουν ανασκαφεί οι βόρειες θέρμες¹⁰⁵, ανάμεσα στην οδό Τσαλδάρη και χαλικόστρωτο δρόμο της τουρκοκρατίας. Στην ανατολική πλευρά της αυλής της κλινικής υπάρχει καμαροσκέπαστη κρήνη της τουρκοκρατίας που έχει κριθεί από την Υπηρεσία διατηρητέα.

Ερευνήθηκε χώρος, διαστ. 17 × 7 μ., στα βόρεια της κλινικής, που προορίζεται για επέκταση του κτιρίου. Το χώρο αυτό καταλάμβανε μεγάλος εξώστης (βεράντα) της κλινικής, το δάπεδο του οποίου βρίσκεται σε ύψος περίπου 1 μ. από το επίπεδο της οδού Τσαλδάρη. Κάτω από λείψανα της τουρκοκρατίας, που συνδέονται με την κρήνη και πρέπει να ανήκαν σε ένα μουσουλμανικό σχολείο που υπήρχε στην περιοχή, βρέθηκαν σε βάθος ± 2,25 μ. από το δάπεδο του εξώστη λείψανα τοίχων της ρωμαϊκής εποχής, που είναι πολύ πιθανόν ότι σχετίζονται με τις γειτονικές θέρμες.

Στο μέσο περίπου του χώρου αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,85 μ. τοίχος με κατεύθυνση από Α. προς Δ., με πλάτος 0,70-1 μ., από ορθογώνιες παροπλίνθους, σε δύο δόμους, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκε αρχιτεκτονικό υλικό από κτίριο της ελληνιστικής εποχής, πιθανότατα το γυμνάσιο, το οποίο τοποθετείται στην περιοχή¹⁰⁶. Ο τοίχος διακόπτεται σε ένα σημείο του και στο ύψος του πρώτου δόμου από εγκάρσιο αγωγό ορθογώνιας τομής.

Στη νότια πλευρά του τοίχου διαπιστώθηκε στο ύψος της επάνω επιφάνειάς του δάπεδο από ακανό-

105. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 219.

106. Ό.π., υποσημ. 57.

νιστες μαρμάρινες πλάκες, κομμάτια κεραμίδων και ακανόνιστους λίθους, ενώ στη βόρεια πλευρά του, σε μεγαλύτερο βάθος και ανατολικά από τον αγωγό, τμήμα άλλου δαπέδου, από πήλινες πλάκες.

Τα αποτελέσματα συνοψίζονται παρακάτω:

Τομή Α (κατεύθυνση Δ.-Α., διαστ. $7,70 \times 1,60$ μ.): στο κεντρικό τμήμα της και ενμέρει στην τομή Β, που είναι κάθετη στη βόρεια παρειά της Α, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,95 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου ψηφιδωτό δάπεδο, που καλύπτει στενόμακρο διάδρομο με κατεύθυνση από Β. προς Ν., πλ. 0,93 μ. και συνολικό ερευνημένο μήκος 3,20 μ. Στη δυτική του πλευρά το ψηφιδωτό παρουσιάζει κανονικό τελείωμα, χωρίς να περιορίζεται από τοίχο, ενώ ανατολικά του και σε απόσταση 1,55 μ. εκτείνεται μια στρώση από λίθους με «πορσελάνη» ως συνδυαστική ύλη, η οποία ορίζει επίσης το ψηφιδωτό από αυτή την πλευρά. Αποκαλύφθηκε το νότιο άκρο του ψηφιδωτού, όπου αυτό κάμπτεται σχηματίζοντας γωνία προς τα βορειοδυτικά. Το ψηφιδωτό αποτελείται από τετράπλευρες ψηφίδες, λευκές (για το βάθος), μαύρες και ερυθρές (χρώματος κεραμιδιού). Δύο μαύρες ταινίες κατά μήκος πλαισιώνουν ορθογώνιο διάχωρο, πλ. 0,48 μ., το οποίο διακοσμείται με ρόμβους εναλλάξ μαύρου και ερυθρού χρώματος, που εφάπτονται στη μία γωνία τους. Στο κέντρο κάθε ρόμβου σχηματίζεται ένας ρόδακας, ενώ τα τρίγωνα που σχηματίζονται ανάμεσα στους ρόμβους διακοσμούνται από ημιρόδακα ερυθρού χρώματος. Είναι πιθανόν ότι το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε είναι τμήμα διαδρόμου, που πλαισίωνε από τις τέσσερις πλευρές ένα τετράγωνο χώρο (τμήμα περιστυλίου;). Στο νοτιοδυτικό άκρο αποκαλύφθηκε μικρό μέρος από τη διακόσμηση της νότιας πλευράς του διαδρόμου, που διαφέρει από αυτήν της ανατολικής πλευράς που περιγράψαμε παραπάνω.

Τομή Β: σε απόσταση 0,90 μ. από το ψηφιδωτό διαπιστώθηκε δάπεδο από τετράπλευρες πήλινες πλάκες, διαστ. $0,65 \times 0,60$ μ.

Τομή Γ, κάθετη στη νότια παρειά της Α: στο κεντρικό τμήμα της, σε βάθος 1,35 μ. βρέθηκε τοίχος με πλάτος 0,60 μ. και κατεύθυνση από Δ. προς Α.

Τομές Δ και Ε, κάθετες σε σχήμα σταυρού: στο σημείο της συνάντησής τους βρέθηκε, σε βάθος 1,35 μ., χτιστός αποχετευτικός αγωγός με ορθογώνια διατομή και κατεύθυνση από Δ. προς Α. (με απόκλιση 30° προς Β.). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,45 μ. και έχει εξωτ. πλάτος 0,77 και ύψος 0,52 μ. Τα τοιχώματά του είναι χτισμένα από μικρούς ακανόνιστους λίθους και ασβεστοκονίαμα, ενώ για την κάλυψή του χρησιμοποιήθηκαν τετράπλευρες πήλινες και πέτρινες πλάκες.

Στο ανατολικό τμήμα της τομής Ε βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. δάπεδο, από το οποίο διατηρείται μικρό τμήμα από την πλακόστρωση και μεγαλύτερο από το υπόστρωμά του. Στην πλακόστρωση είχαν

τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση μαρμάρια αρχιτεκτονικά και άλλα μέλη.

Σε βάθος 1,70 μ. από το επίπεδο της αυλής της κλινικής, που βρίσκεται κατά 1 μ. περίπου βαθύτερα από το δάπεδο του εξώστη, βρέθηκε νερό.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Βεροιοπούλου (οικόπεδο 'Αν. Σισκαμάνη-Νάκη)

Το οικόπεδο, διαστ. $21 \times 6,80$ μ., βρίσκεται δυτικά από την άφηση του αρχαίου σταδίου, στην περιοχή όπου ο R. Herzog είχε ανασκάψει λείψανα του ιερού της Δήμητρας και νότια από το σημείο όπου ο ίδιος είχε βρει ψηφιδωτό με παράσταση του Ορφέα¹⁰⁷. Ολόκληρη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου (15×12 μ.) καταλάμβανε υπόστρωμα δαπέδου από κουρασάνι πάνω σε στρώση από μικρούς λίθους.

Σώζονται ίχνη από το δάπεδο, που αποτελείται από πήλινες τετράγωνες πλάκες. Ανάμεσα στις πλάκες βρέθηκε στη θέση του ενσωματωμένου πήλινο ανοιχτό αγγείο, το οποίο σε μεταγενέστερη φάση είχε αχρηστευθεί και καλυφθεί από ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο με το υπόστρωμά του είχε καλύψει λείψανα, κυριότερο από τα οποία ήταν ορθογώνιο κτίσμα, σωζ. διαστ. 9×5 μ. (Πίνακ. 240 δ). Από το κτίσμα σώζονταν η δυτική και μέρος από τη βόρεια και τη νότια πλευρά. Ενδιαφέρον είναι ότι τμήματα από το ανώτερο μέρος των τοίχων του κτίσματος, στο οποίο είχε χρησιμοποιηθεί αρχαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό από γειτονικά δημόσια ή ιερά οικοδομήματα, διατηρήθηκαν στην επιφάνεια πάνω από το μεταγενέστερο δάπεδο μετά την αχρήστευση του κτίσματος.

Το ανατολικό τμήμα του ορθογώνιου κτίσματος είχε παραβιαστεί από μεγάλο ρωμαϊκό αποχετευτικό αγωγό (συλλέκτη νερού). Ο αγωγός ερευνηθηκε σε μήκος 11,50 μ. Είχε πλάτος 2,40 και ύψος εσωτερικά 1,80 μ. Διασχίζει το ανατολικό άκρο του οικοπέδου και στα νότια κάμπτεται προς Α., προς την κατεύθυνση της άφησης του σταδίου, η οποία είχε βρεθεί στις ιταλικές ανασκαφές¹⁰⁸. Συνεχίζει την πορεία του και στα βόρεια του οικοπέδου, με κατεύθυνση προφανώς προς τη θάλασσα. Η βάση των τοιχωμάτων του αγωγού αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους σε δύο δόμους, πάνω στις οποίες στηρίζεται η θολωτή οροφή, που είναι κατασκευασμένη από μικρούς λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα (χυτή τοιχοποιία, *structura cementicia*). Στην επάνω επιφάνεια του αγωγού αποκαλύφθηκε μικρό κυκλικό

107. AA 1901, σ. 134 κ.ε. Boll. d'Arte 1950, σ. 220-221, 222 και εικ. 31.

108. Ό.π., σ. 224.

οπαίο, στο οποίο ήταν ενσωματωμένος πήλινος σωλήνας.

Η επίχωση του οικοπέδου περιείχε ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου. Η έλλειψη παλιότερων κτισμάτων και ευρημάτων οδηγεί στην υπόθεση ότι ανάμεσα στο στάδιο και το ιερό της Δήμητρας υπήρχε στην ελληνιστική περίοδο κάποια ευρυχωρία. Το τμήμα του ρωμαϊκού αγωγού που αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής που χτίστηκε μετά την ανασκαφή.

Οδός Βεροιοπούλου 40 (οικόπεδο Ελ. Χατζηστέργου) (Σ χ έ δ. 8)

Το οικόπεδο, διαστ. 21 × 7,15 μ., βρίσκεται δυτικότερα από την Αγία Άννα και την άφηση του αρχαίου σταδίου, στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με το οικόπεδο Σισκαμάνη-Νάκη, από το οποίο διαχωρίζεται με το ξενοδοχείο Φωτεινή, κτίσμα του 1973. Στην ίδια περιοχή ο R. Herzog είχε ερευνήσει το 1901 λείψανα ιερού της Δήμητρας¹⁰⁹.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου Χατζηστέργου, σε βάθος ± 1,40 μ. από την επιφάνεια, ερευνήθηκε μεγάλο τμήμα ναόσχημου οικοδομήματος, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., μήκ. 7,50 και πλ. 6 μ.

Μέσα στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε η γωνία του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του κτίσματος. Ο βόρειος (Σ χ έ δ. 8: α' Πί ν. 241 α) σώζεται σε μήκος 2,75 μ. και ο ανατολικός (Σ χ έ δ. 8: β' Πί ν. 241 α) 1,80 μ.

Ο τοίχος α έχει πλάτος 0,85, σωζ. ύψος ± 1,50 μ. Σώζονται τέσσερις ανισομεγέθεις δόμοι, οι δύο κατώτεροι από «ασπρόπετρα» και οι ανώτεροι από ντόπια «αμυγδαλόπετρα».

Νότια από τον τοίχο α και δυτικά από τον β αποκαλύφθηκε σε επίπεδο ελαφρά ψηλότερο από τον ανώτατο δόμο, σε έκταση 3,30 × 2,65 μ., δάπεδο από ορθογώνιες ή ακανόνιστες πώρινες πλάκες, πάχ. 0,20 μ. (Σ χ έ δ. 8: γ' Πί ν. 241 α), που εδράζεται σε υπόστρωμα από μικρούς ακανόνιστους λίθους και χοντρό ασβεστοκονίαμα. Το τελευταίο, με μικρές φθορές κατά τόπους, σώζεται σε όλη την έκταση του οικοδομήματος που έχει αποκαλυφθεί. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου (Σ χ έ δ. 8: δ' Πί ν. 241 β) αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή με τη μορφή βάσης ή βωμού, διαστ. 1,34 × 1,05 μ. Οι τέσσερις πλευρές της κατασκευής αποτελούνται από ορθογώνιες πωροπλίνθους, ύψ. 0,28 μ., που παρουσιάζουν μια ελαφρά καμπύλη προεξοχή στο κατώτερο μέρος

της πλάγιας εξωτερικής επιφάνειάς τους. Στο εσωτερικό υπάρχει γέμισμα από μικρούς ακανόνιστους λίθους και χώμα.

Το ορθογώνιο αυτό τμήμα πατούσε επάνω σε καμπύλη χτιστή κατασκευή, ύψ. 0,14 μ., επιχρισμένη εξωτερικά με κονίαμα πολύ καλής ποιότητας, που συνδεόταν στα δύο άκρα της (βόρεια και νότια) με τις ανατολικές απολήξεις δύο τοίχων, οι οποίοι πλαισίωναν την κατασκευή από Β. και Ν. Καλύτερα σώζεται ο βόρειος τοίχος, από κανονικές πωροπλίνθους επιχρισμένες με κονίαμα, ενώ ολόκληρη η κατασκευή στο σύνολό της είναι τοποθετημένη σε ορθογώνια εγκοπή μέσα στο υπόστρωμα του δαπέδου.

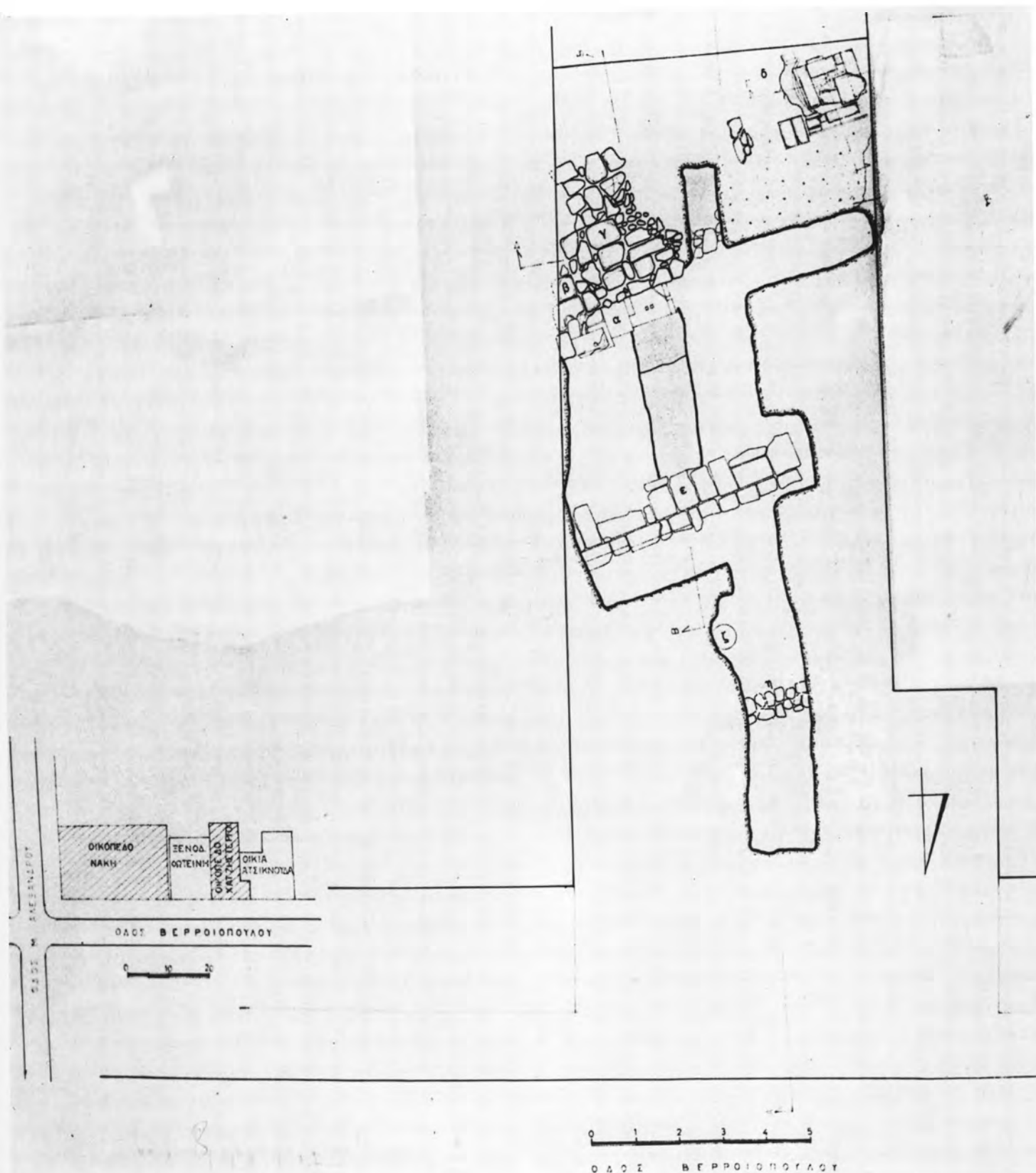
Στην επάνω επιφάνεια της ορθογώνιας κατασκευής βρέθηκε μία πρόσθετη, ακανόνιστου σχήματος, πωρόπλινθος, που αν δεν έχει πέσει εκ των υστέρων, θα ανήκει σε υστερότερη μετασκευή της βάσης. Επειδή η κατασκευή βρέθηκε στη γωνία του οικοπέδου δεν ήταν δυστυχώς δυνατό να ερευνηθεί ολόκληρη.

Σε απόσταση ± 3,20 μ. βόρεια από τον τοίχο α και κατά ± 0,95 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο γ αποκαλύφθηκε, σε μήκος 5,20 και μεγ. πλάτος 1,70 μ., τμήμα κατασκευής από ορθογώνιες πλάκες, πάχ. 0,20 μ., σε ένα δόμο, πολύ καλής εργασίας (Σ χ έ δ. 8: ε' Πί ν. 241 α). Βορειότερα από την κατασκευή αυτή, σε απόσταση ± 2,10 μ. και κατά 0,30 μ. χαμηλότερα, αποκαλύφθηκε τοίχος σχεδόν παράλληλος, από μικρούς ακανόνιστους λίθους, ύψ. 0,38, πλ. 0,60 μ. (Σ χ έ δ. 8: η). Ανάμεσα στον τοίχο αυτό και την προηγούμενη κατασκευή, κατά 0,75 μ. βαθύτερα από την τελευταία, αποκαλύφθηκε κυκλικό φρέαρ από επάλληλα πήλινα κυλινδρικά τμήματα, διαμ. 0,57 μ. (Σ χ έ δ. 8: ζ), που ερευνήθηκε σε βάθος έως ± 1,30 μ. Η επίχωση του φρέατος περιείχε όστρακα και μικροαντικείμενα από τη ρωμαϊκή έως και τη μυκηναϊκή περίοδο.

Τομή σε παραβιασμένο τμήμα του δαπέδου του ναόσχημου οικοδομήματος έδωσε τα εξής στοιχεία: το δάπεδο με το υπόστρωμά του εδράζεται πάνω σε λεπτό στρώμα χώματος, κάτω από το οποίο υπάρχουν σκληρές στρώσεις λατύπης από ασπρόπετρα, πάχ. 1 μ. περίπου, που ίσως προέρχονται από την επί τόπου λάξευση των λιθοπλίνθων του κτιρίου. Κάτω από τη λατύπη επισημάνθηκε μυκηναϊκή επίχωση, πάχ. τουλάχιστο 0,60 μ., με γραπτή κεραμική και τοίχος αυτής της περιόδου με κατεύθυνση από Α. προς Δ.

Εξάλλου τομή εγκάρσια στο ναόσχημο κτίριο και την κατασκευή ε έδωσε την εξής στρωματογραφία: α) έως την επάνω επιφάνεια της κατασκευής ε όστρακα ρωμαϊκά και ελληνιστικά, β) από την επάνω επιφάνεια της κατασκευής ε έως βάθος 0,25 μ. όστρακα κλασικά και αρχαϊκά, γ) από 0,25-0,85 μ. κυρίως γεωμετρική κεραμική πολύ καλής ποιότητας, ανακατεμένη με όστρακα αρχαϊκά αλλά και

109. AA 1901, σ. 134 κ.ε. πρβλ. Susan M. Shetwin-White, *Ancient Cos*, Göttingen, 1978, σ. 53, υποσημ. 120.

Σχέδ. 8. Κως, Οδός Βεριοπούλου 40. Οικόπεδο Ελ. Χατζηστεργίου. Κάτοψη της ανασκαφής και τοπογραφικό.

μυκηναϊκά, δ) από 0,85-1,20 μ. όπου βρέθηκε νερό, η επίφωση ήταν καθαρά μυκηναϊκή.

Όμοια είναι η στρωματογραφία και βάρεια από τον τοίχο η.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα και ορισμένα ευρήματα, όπως τέσσερα πήλινα αρχαϊκά και κλασικά ειδώλια, το ένα από τα οποία ανήκει στον τύπο της καθιστής γυναικείας θεότητας δείχνουν ότι έχουμε τα λείψανα αρχαίου ιερού, που θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδεθούν με το παλιό εύρημα του Herzog, σχετικό με το ιερό της Δήμητρας.

Αν και ο γύρω χώρος έχει κατά μεγάλο μέρος οικοδομηθεί, υπάρχουν ελπίδες ότι άλλα λείψανα του ιερού θα επισημανθούν μελλοντικά σε γειτονικά οικοπέδα, ενώ η έρευνα στο οικόπεδο Χατζηστέργου, που δεν έχει εντελώς συμπληρωθεί είναι δυνατό να συνεχιστεί, γιατί τα λείψανα που αποκαλύφθηκαν έχουν διατηρηθεί κάτω από τη σημερινή οικοδομή.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα της παλιότερης ιστορίας του ιερού, και έχει ιδιαίτερη σημασία να διαπιστωθεί αν ο χώρος ήταν λατρευτικός και στη μυκηναϊκή εποχή.

Στα ευρήματα της μυκηναϊκής περιόδου περιλαμβάνεται και ένα ειδώλιο τύπου Φ.

Από τα άλλα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να αναφερθούν το μαρμάρινο κεφάλι και άλλα μέλη από πλαστική μορφή μυθικού κερασφόρου και φτερωτού ζώου (Π ί ν. 241 γ).

Οδός Μ. Αλεξάνδρου 30 Β (οικόπεδο Κωνστ. Καματερού)

Έχει έκταση ενός περίπου στρέμματος και βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οδού. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε η γωνία μεγάλου κτίσματος, που ταυτίστηκε με τη βορειοδυτική γωνία του μεγάλου γυμνασίου της Κω. Η ανατολική στοά του γυμνασίου είχε αποκαλυφθεί προπολεμικά στις ιταλικές ανασκαφές, είχε ταυτιστεί με το «ξυστόν» ή «ξυστόν δρόμον»¹¹⁰ και έχει αναστηλωθεί μέσα στο «δυτικό αρχαιολογικό χώρο». Η βορειοανατολική γωνία του γυμνασίου αποκαλύφθηκε πάλι το 1970 σε ανασκαφές μέσα στο οικόπεδο Κ. Κουλιά¹¹¹.

Στο οικόπεδο Καματερού αποκαλύφθηκε τμήμα της βόρειας και δυτικής κιονοστοιχίας της εσωτερικής αυλής του γυμνασίου. Η βόρεια κιονοστοιχία, που βρέθηκε σε βάθος ± 2 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, ερευνήθηκε σε μήκος 13,80 μ. και σε ύψος τεσσάρων δόμων (Π ί ν. 241 δ). Ο ανώτερος δόμος, που αποτελεί το στυλοβάτη, αποτελείται από

μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από κυανόλευκο μάρμαρο. Στην επάνω επιφάνειά του διακρίνονται καθαρά τα ίχνη της αναθύρωσης για τη στερέωση πέντε κιώνων, διαμ. 0,60 μ. Ο δεύτερος από πάνω δόμος, που αποτελεί την ευθυνηρία, έχει ως υλικό πλίνθους αμυγδαλόπετρας ενώ ο τρίτος δόμος και ίχνη τέταρτου από μαλακόπετρα ανήκουν στο θεμέλιο του κτίσματος. Η μορφή και οι διαστάσεις της κατασκευής συμπίπτουν απόλυτα με ό,τι είχε διαπιστωθεί κατά τις ιταλικές ανασκαφές στην ανατολική κιονοστοιχία του οικοδομήματος. Από τη δυτική κιονοστοιχία, που ερευνήθηκε σε μήκος 12,80 μ., σώζεται μόνο ένας δόμος θεμελίου από μαλακόπετρα. Σε απόσταση ± 6,30 μ. δυτικά της κιονοστοιχίας αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε μήκος 11,30 μ. ο τοίχος του βάθους της δυτικής στοάς, που αποτελείται από ορθογώνιες πλίνθους μαλακόπετρας τοποθετημένες σε δύο οριζόντιες σειρές. Σε απόσταση 8,65 μ. δυτικά από τον παραπάνω τοίχο επισημάνθηκε τοίχος παράλληλος, που αποτελεί πιθανότατα το δυτικό εξωτερικό τοίχο του γυμνασίου. Κοντά στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του περιστευλίου, δηλαδή μέσα στον εσωτερικό ακάλυπτο χώρο του γυμνασίου, αποκαλύφθηκε σε απόσταση 4,70 μ. νότια από τη βόρεια κιονοστοιχία τμήμα αγωγού με κατεύθυνση από Δ. προς Α., και σε απόσταση 2,70 μ. βόρεια από τον αγωγό τοιχάριο με την ίδια κατεύθυνση.

Με την αποκάλυψη της βορειοδυτικής γωνίας συμπληρώνονται κατά πολύ οι γνώσεις μας για το μεγάλο δυτικό γυμνάσιο της Κω. Το μήκος της βόρειας εσωτερικής κιονοστοιχίας, που αποτελεί και το πλάτος της εσωτερικής αυλής, διαπιστώνεται για πρώτη φορά, ότι φθάνει τα 90 μ., ενώ το μήκος της ανατολικής κιονοστοιχίας είχε υπολογιστεί σε 177 μ. Το γυμνάσιο συνδέεται άμεσα με το στάδιο που βρισκόταν αμέσως στα βόρειά του.

Το εύρημα του οικοπέδου Καματερού συγκαταλέγεται ανάμεσα στα σημαντικότερα που έχουν πραγματοποιηθεί στην Κω κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη και θα συνεχιστεί, ενώ έχει προταθεί στο Υπουργείο η απαλλοτρίωση του οικοπέδου.

Πάροδος 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Κυρ. Κεσόγλου)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου των βόρειων θερμών¹¹² και έχει διαστάσεις 10,70 × 8,10 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου και σε μήκος 6,20 μ. χτιστός αγωγός, που διέσχισε το οικόπεδο

110. Boll. d'Arte 1950, σ. 224 κ.ε., εικ. 32-36· πρβλ. J. Delorme, Gymnasion, Παρίσι 1960, σ. 119 κ.ε.

111. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 543.

112. Boll. d'Arte 1950, σ. 54, εικ. 1 (terme settentrionali) και σ. 221.

από ΒΔ. προς ΝΑ. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν χοντροί τοίχοι, πλ. έως 1 μ., από μικρούς λίθους συνδεδεμένους με χώμα και κεραμίδια, ενώ το δάπεδο του πήλινες τετράγωνες πλάκες. Οι διαστάσεις του αγωγού αυξάνονται από Δ. προς Α. Το πλάτος του είναι 0,18 στα δυτικά και 0,28 μ. στα ανατολικά, ενώ το ύψος αντίστοιχα 0,10 και 0,25 μ. Η κάλυψη του αγωγού ήταν στο δυτικό μέρος από πήλινες τετράγωνες πλάκες και στο ανατολικό από μεγάλες πέτρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Ο αγωγός παρουσίαζε έντονη κλίση από ΒΔ. προς ΝΑ. Ανήκε στη ρωμαϊκή περίοδο.

Από την επίκλιση του οικοπέδου προέρχεται μαρμαρίνη πλάκα, σωζ. ύψ. 0,255 και πλ. 0,22 μ., με παράσταση σε υψηλό ανάγλυφο φερωτής μορφής, από την οποία σώζεται το πάνω μέρος. Προέρχεται πιθανότατα από ρωμαϊκή σαρκοφάγο.

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Λόρδου Βύρωνος (οικόπεδο Ειρ. Σβύνου) (Πί ν. 241 ε)

Ο χώρος της ανασκαφής είχε σχήμα Γ, με το μακρικό σκέλος από Β. προς Ν. Η οδός Βύρωνος αντιστοιχεί περίπου με την αρχαία οδό, πλ. 8,80 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν., που έχει διαπιστωθεί βορειότερα, στο χώρο της ανασκαφής του Λιμένα, και ορίζει την Αρχαία Αγορά από Α.¹¹³ Στην ανασκαφή Σβύνου, στο νότιο τμήμα του μακρού σκέλους, αποκαλύφθηκε, σε μήκος 12,50 μ., τμήμα αρχαίας οδού, πλ. 4,50 μ., κάθετης στην προηγούμενη (οδός 1). Η ίδια οδός είχε ήδη διαπιστωθεί παλιότερα στο χώρο της ανασκαφής της Οικίας των Χαλκών, που βρίσκεται στο τρίτο προς τα δυτικά του οικοπέδου Σβύνου οικοδομικό τετράγωνο της σημερινής πόλης¹¹⁴. Εξάλλου στο ανατολικό άκρο του μικρού σκέλους του Γ αποκαλύφθηκε, σε μήκος 11 μ. τμήμα οδού, πλ. 3,70 μ., παράλληλης προς την οδό της Αγοράς (οδός 2).

Η παράλληλη αυτή οδός είναι επίσης γνωστή από την ανασκαφή του Λιμένα¹¹⁵.

Η οδός 1 έχει ως βόρειο όριο τοίχο, πλ. 0,66 μ., ο οποίος στο πάνω σωζόμενο μέρος του αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους (μαλακόπετρα) συμπληρωμένες σε μεταγενέστερη φάση στα ενδιάμεσα διαστήματα και στο κατώτερο μέρος του από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Το νότιο όριο της οδού, πλ. 0,60 μ., αποτελείται στο πάνω μέρος του από ορθογώνιες πλίνθους αμυγδαλόπετρας και μαλακόπετρας σε δύο επάλληλους δόμους και στο κα-

τώτερο (θεμέλιο) από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Το δυτικό τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε παρουσιάζει ίχνη μεταγενέστερης επισκευής ενώ σε ένα σημείο του ο τοίχος παραβιάστηκε με τη διάνοιξη ενός μεταγενέστερου ορθογώνιου φρέατος. Στην επάνω επιφάνεια του πρώτου δόμου διαπιστώθηκαν σε κανονικά διαστήματα, των 1,80 μ., ίχνη κυκλικής αναθύρωσης, διαμ. 0,49 μ., που οδηγούν στην υπόθεση ότι η οδός σε μια παλιότερη τουλάχιστο μορφή της πλασιωνόταν από Ν. από μια κιονοστοιχία. Ανατολικότερα από το φρέαρ διατηρείται στη θέση του κατώφλι από μαύρο μάρμαρο, μήκ. 1,08 μ., που πρέπει να ανήκε σε μια φάση νεότερη από αυτήν της κιονοστοιχίας. Την οδό 1 διασχίζει κατά μήκος της χτιστός αγωγός, εσωτ. πλ. 0,96 και ύψ. 0,96 μ., με κάλυψη από οριζόντιες πλάκες πρασινόπετρας και πολύ αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση, ανάμεσα στο οποίο και πλάκα από λευκό μάρμαρο με ίχνη επιγραφής των ρωμαϊκών χρόνων. Η επίκλιση του εσωτερικού του αγωγού περιλάμβανε όστρακα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και ελάχιστα μεσαιωνικά που είχαν μάλλον παρεισφρήσει στον αγωγό. Στον κύριο αγωγό καταλήγουν από Β. και Ν. έντεκα συνολικά δευτερεύοντες αγωγοί, ο ένας από τους οποίους ήταν κάθετος και προερχόταν από το δεύτερο όροφο κτιρίου. Οι περισσότεροι από τους αγωγούς συνδέονταν με ορθογώνια φρεάτια που βρίσκονταν στο εσωτερικό του κτιρίου στα βόρεια της οδού. Η στρωματογραφία της οδού 1 περιλαμβάνει στο κατώτατο στρώμα όστρακα μελαμβαφή του 4ου αι. π.Χ. και στο ανώτερο όστρακα της ρωμαϊκής περιόδου, ενώ ίχνη υποστρώματος του δαπέδου στο ανατολικό τμήμα της οδού δείχνουν ότι η οδός καταπατήθηκε, προφανώς στην ύστερη ρωμαϊκή ή παλαιοχριστιανική περίοδο.

Το ανατολικό όριο της οδού 2, που διαπιστώθηκε μόνο με τομές, έχει συνολικό ύψος 1,25 μ. και αποτελείται στο ανώτερο μέρος του, που ανήκει σε μεταγενέστερη φάση, από ακανόνιστους λίθους συνδεδεμένους με ασβέστη και στο κατώτερο από δύο κανονικούς δόμους. Ο ανώτερος απ' αυτούς αποτελείται από ορθογώνιες πλίνθους που στην πρόσοψη του τοίχου είναι διακοσμημένες με περιταίνια και ο κατώτερος (θεμέλιο) από ορθογώνιες πωροπλίνθους. Το δυτικό όριο της οδού που είναι βαθύτερα θεμελιωμένο, σώζεται σε ύψος 1,40 μ. και αποτελείται στο κατώτερο μέρος του (θεμέλιο) από ένα δόμο πάρου μαλακόπετρας και στο ανώτερο από δύο δόμους αμυγδαλόπετρας. Κατά μήκος του ορίου και σε επαφή με αυτό διασχίζει την αρχαία οδό ορθογώνιος χτιστός αγωγός, πλ. 0,20 και ύψ. 0,26 μ. Το δυτικό όριο παρουσιάζει στο βόρειο τμήμα του ίχνη καταπατήσης από μεταγενέστερο πλακόστρωτο δάπεδο και αγωγούς. Όπως δείχνει η στρωματογραφία της οδού 2 και κυρίως η μορφή του κατώτερου τμήματος

113. Βλ. ό.π., σ. 72, εικ. 25 σ. 71.

114. Βλ. ό.π., σ. 318.

115. Ό.π., σ. 71 (οδός, πλ. 3,40 μ. παράλληλη προς Α. της οδού της Αγοράς).

του ανατολικού ορίου, η πρώτη αρχή της οδού ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ., ενώ η ζωή της συνεχίζεται έως τα προχωρημένα ρωμαϊκά χρόνια, όταν συμβαίνει και η καταπάτησή της.

Τα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στις οδούς 1 και 2 ανήκουν σε πέντε τουλάχιστον κατασκευαστικές περιόδους, η παλιότερη από τις οποίες μπορεί να τοποθετηθεί στον 4ο αι. π.Χ., ενώ η πιο ευδιάκριτη είναι η τέταρτη, που ανήκει στους προχωρημένους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (προφανώς μετά το σεισμό του 142 μ.Χ.). Τα ίχνη των καταστροφών από τον παραπάνω σεισμό και από αυτούς του 469 μ.Χ. και 554 μ.Χ. ήταν ευδιάκριτα στην ανασκαφή. Οι ορθογώνιοι χώροι φαίνεται ότι ήταν οργανωμένοι γύρω από μια κεντρική αυλή, στην τελευταία φάση της οποίας υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο. Οι τοίχοι στις μεταγενέστερες περιόδους παρουσίαζαν συχνή χρήση αρχιτεκτονικών μελών από παλιότερα κτίσματα, ορισμένα από τα οποία ήταν επιτύμβια. Η τελική καταστροφή των κτισμάτων πρέπει να προήλθε από τον ισοπεδωτικό σεισμό του 554 μ.Χ., που ορίζει και το τέλος της αρχαίας Κω¹¹⁶. Το τμήμα της οδού 1 που αποκαλύφθηκε μέσα στο οικόπεδο, διατηρήθηκε ως επισκέψιμο στο υπόγειο της οικοδομής που χτίστηκε μετά το τέλος της ανασκαφής.

Οδός Κοραή (οικόπεδο Μ. Πλατανίστα, Ο.Τ. 43) (Π ί ν. 241 στ)

Σε βάθος 3 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού βρέθηκαν λείψανα του τείχους της πόλης με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., που αποτελούν συνέχεια προς τα ΝΑ. του τείχους που είχε αποκαλυφθεί στη μεγάλη ανασκαφή του Λιμένα¹¹⁷ και στο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κω¹¹⁸. Εκτός από το κύριο αυτό τείχος έχουν αποκαλυφθεί: α) τμήμα του ανατολικού λιμενοβραχίονα στην ανασκαφή του Λιμένα¹¹⁹, β) τμήμα του δυτικού λιμενοβραχίονα στο κεντρικό οικόπεδο της οδού Μπουμπουλίνιας¹²⁰, γ) πενταγωνικός πύργος που ανήκει στο νότιο τμήμα του τείχους, στα ΝΔ. της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη¹²¹.

Στο οικόπεδο Πλατανίστα σώζεται ο κατώτατος δόμος του τείχους, πλ. 3,90 μ., χτισμένος κατά το έμπλεκτο ισοδομικό σύστημα. Παρουσιάζει δύο όψεις από ορθογώνιες πωροπλίνθους, διαστ. 0,95 × 0,60-0,65 μ. Το ύψος και η επιφάνεια έδρασης των

πλίνθων δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθούν γιατί στο οικόπεδο ανέβλυζε νερό. Η καλύτερα σωζόμενη νότια όψη διατηρείται σε μήκος 5,75 μ. και σώζει μία επιπλέον πλίνθο από το δεύτερο δόμο, διαστ. 1,40 × 0,50, ύψ. 0,65 μ., τοποθετημένη εγκάρσια. Σε δεύτερη χρήση σε φρέαρ της τουρκοκρατίας βρέθηκαν πλίνθοι με έξεργο, που πρέπει να ανήκουν στην ανωδομή του τείχους. Το εσωτερικό γέμισμα του τείχους αποτελείται από ακατέργαστους λίθους και πατημένο χώμα και σώζεται σε καλή κατάσταση σε μήκος 6,75 μ., αλλά η πορεία του και συνεπώς και του τείχους παρακολουθείται σε συνολικό μήκος 15 μ.

Σε απόσταση 4,20 μ. νότια από το τείχος διαπιστώθηκε στην παρειά του οικοπέδου αποχετευτικός αγωγός παράλληλος προς το τείχος, που πρέπει να ανήκει στην περιμετρική οδό, η οποία είχε διαπιστωθεί στις παλιότερες ανασκαφές του τείχους, όπου είχε πλάτος 6,40 μ.¹²² Το κατώτερο τμήμα του αγωγού, που ανήκει σε παλιότερη φάση, είναι χτισμένο από ορθογώνιες πωροπλίνθους με κάλυψη από πώρινες πλάκες. Σε μεταγενέστερη φάση οι τελευταίες αντικαταστάθηκαν από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, ενώ έγινε και μερική ανύψωση του τυθμένα του αγωγού. Διαστάσεις αγωγού: έξωτ. ύψ. 1,40, ύψ. α' φάσης ± 1, εσωτ. ύψ. ± 0,50, εσωτ. πλ. 0,65-1 μ. Ο αγωγός ερευνήθηκε σε μήκος 5,50 μ. και στο βορειοδυτικό άκρο του κατέληγε σε κάθετο αγωγό, ύψ. 0,32-0,35, εσωτ. πλ. 0,56 μ., χτισμένο με μικρούς λίθους και κεραμίδια και καλυμμένο με πλακοειδείς πωρολίθους, με δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες. Ο αγωγός αυτός κατευθύνεται προς το τείχος, όπου δε διαπιστώθηκε συνέχειά του, γιατί βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι διέσχιζε κάθετα το τείχος και διοχέτευε τα νερά έξω από τον περίβολο¹²³.

Το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε διατηρήθηκε σε κατάχωση, γιατί εξαιτίας των ειδικών συνθηκών του οικοπέδου δεν ήταν δυνατή η διατήρησή του στην επιφάνεια.

Οδός Ελ. Βενιζέλου 30 (οικόπεδο Ν. Τουφεξή)

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως στα βόρεια της αρχαιολογικής ζώνης των Σεραγιών, όπου έχουν ανασκαφεί τμήματα του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού της Κω και συγκεκριμένα απέναντι από την οικοδομημένη από παλιά βορειοανατολική γωνία της ζώνης Ι¹²⁴.

116. Ό.π., σ. 57, υποσημ. 20.

117. Ό.π., σ. 60 εικ. 5 κ.ε.

118. Ό.π., σ. 61 και εικ. 8.

119. Ό.π.

120. Ό.π., σ. 219 και ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 542-543.

121. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 243, εικ. 81.

122. Ό.π., σ. 61, εικ. 5.

123. Πρβλ. ό.π., σ. 61, εικ. 6.

124. Annuario L-LI (1972-73), σ. 139 κ.ε., σ. 152, εικ. 7.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο νότιο (προς την οδό) τμήμα της αυλής της κατοικίας και έφθασε έως βάθος 2,70 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού. Στο βάθος αυτό ανέβλυζε νερό και η επίχωση έδινε ελάχιστα όστρακα.

Σε βάθος ± 1,50 μ. αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία χώρου, που διατηρείται σε δύο διαδοχικές και επάλληλες φάσεις (Π ή ν. 242 α). Οι τοίχοι της νεότερης φάσης, χτισμένοι με ακατέργαστους λίθους και λάσπη, σώζονταν σε μήκος 4,60 και ύψος 0,30 ο νότιος και αντίστοιχα 2,70 και 0,70 μ. ο δυτικός και είχαν πλάτος 0,90-1 μ. Ήταν θεμελιωμένοι πάνω στους όμοια χτισμένους και προσανατολισμένους τοίχους της παλιότερης φάσης, που σώζονταν σε ύψος 0,70-0,80 μ.

Η επίχωση περιείχε λίγα μυκηναϊκά όστρακα (ΥΕ ΠΑ-ΠΒ), ψηλότερα από τους τοίχους, και κυρίως μινωϊκή κεραμική, που αντιπροσωπεύεται από κωνικά άωτα κύπελλα (ΥΜ Ι-ΙΙ)¹²⁵ (Π ή ν. 242 β) και όστρακα από μεγάλες πρόχους με υπόλευκες κυματοειδείς γραμμές στον ώμο και ταινίες στο σώμα (ΜΜ ΙΙΙ)¹²⁶ (Π ή ν. 242 γ). Από τη θεμελίωση των τοίχων της αρχαιότερης φάσης προέρχονται όστρακα με παράσταση πτηνών στη γνωστή πολύχρωμη αμαυρόχρωμη τεχνική (matt-painted polychrome). Τα αγγεία του είδους αυτού χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΙ και πιστεύεται ότι έχουν κυκλαδική προέλευση¹²⁷ (Π ή ν. 242 δ).

Από τα στοιχεία της κεραμικής τα οικοδομικά λείψανα μπορούν να αποδοθούν προκαταρκτικά, της αρχαιότερης φάσης, στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι εποχή, που αντιστοιχεί στην πρώτη πόλη (prima città) και της νεότερης φάσης στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 εποχή, που αντιστοιχεί στη δεύτερη πόλη (seconda città) του Morgione¹²⁸.

Οδός Μετσόβου 14 (περιοχή Σεραγιών-οικόπεδο Δ. Τριανταφύλλου)

Πρόχειρη έρευνα στα πέδιλα για την προσθήκη σε οικοδομή, που έφτασε έως το παρθένο έδαφος, σε βάθος 3 μ., περίπου, έδωσε στα βαθύτερα στρώματα γεωμετρική και μυκηναϊκή κεραμική.

Οδός Χάλκωνος 11 (οικόπεδο Χαρ. Σήφη)

Βρίσκεται στην ανατολική περιοχή της πόλης, κοντά στην παραλιακή λεωφόρο προς το Ψαλίδι. Σε σύντομη έρευνα επισημάνθηκαν σε βάθος 0,50 μ. περίπου από το επίπεδο του δρόμου, λείψανα κτι-

σμάτων της υστερορωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής περιόδου. Ερευνήθηκαν συνολικά τέσσερις τοίχοι από μικρούς ακανόνιστους λίθους με ασβέστη ως συνδετική ύλη, επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα, που σώζονταν σε μέγιστο ύψος 1,40 μ. περίπου. Βρέθηκαν επίσης ίχνη κυλινδρικών σωλήνων, ένας από τους οποίους διατηρούσε εγκάρσια έναν τοίχο και δύο πλήνιοι δίσκοι υποκαύστου.

Κως (Ύπαιθρος)

Μεσαριά

Η περιοχή αυτή, που βρίσκεται περίπου 6 χλμ. δυτικά από την πόλη, έχει δώσει έως τώρα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα. Από την περιοχή προέρχεται ένας πρωτοελλαδικός ταφικός πίθος που βρέθηκε τυχαία το 1958¹²⁹. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή ο οικισμός πρέπει να βρισκόταν σε άνηψη, όπως δείχνουν πλούσιοι τάφοι που βρίσκονται τυχαία κατά καιρούς με την ευκαιρία διαφόρων εργασιών και τα γνωστά αναθηματικά ανάγλυφα των Χαρίτων¹³⁰. Στη ρωμαϊκή εποχή ανήκει μεγάλο θαλαμοειδές ταφικό μνημείο με πολλούς τάφους σε μορφή αρκοσολίων, ερευνημένο από τον L. Laurenzi. Το κενό που υπήρχε ως τώρα στη μυκηναϊκή περίοδο, καλύπτεται για πρώτη φορά από τον τάφο που ερευνήθηκε εφέτος (βλ. πιο κάτω).

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης του αγροτικού δρόμου Μεσαριάς-Ασφενδιού, στην άκρη του κτήματος Ηλία Μάμμη, βρέθηκε συστάδα από τρεις κιβωτιόσημους τάφους, χτισμένους με ορθογώνιες πωροπλίνθους, με οριζόντιες καλυπτήριες πλάκες, που είχαν στο μεγαλύτερο μέρος διαταραχθεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο καλύτερα διατηρημένος τάφος Ι, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. είχε εσωτ. διαστάσεις 1,82 × 0,53 × 0,52 μ. (ύψος) και περιείχε σκελετό γυναίκας σε ύπτια στάση με το κρανίο στα νότια, με χρυσά κοσμήματα που βρέθηκαν στη θέση τους πάνω στη νεκρή και άλλα πλούσια κτερίσματα, από τα οποία τα πλήνιοι ήταν τοποθετημένα κοντά στα πόδια της.

Συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο μικρά δίωτα κυάθια, δύο μικρές πήλινες όλπες, οχτώ αλάβαστρα πήλινα και ένα από αλάβαστρο, ένα χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινη λεπτή σπάτουλα, ένα ζευγάρι χρυσά ενώτια, τρεις χρυσοί δακτύλιοι, λίγα φύλλα χρυσού, δύο μικρά σιδερένια αντικείμενα που μοιάζουν με μαχαιρίδια, δεκαέξι σιδερένια και δεκατέσσερα μικρά χάλκινα καρφιά (Π ή ν. 243 α-β). Τα δεύτερα είναι πιθανόν ότι χρησίμευαν για τη στερέωση μικρού ξύλινου κιβωτίου.

125. Ό.π., σ. 282, εικ. 245-246.

126. Ό.π., σ. 296, εικ. 265 κ.ε.

127. Γ. Μυλωνά, Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηνών, Α', σ. 303-304, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

128. Ό.π., σ. 389 κ.ε.

129. Βλ. BSA 65 (1970), σ. 58, αριθ. 6.

130. AAA VI (1970), σ. 299.

Ο τάφος 2 ανατολικά και σε επαφή με τον τάφο 1, είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή από το μηχάνημα. Είχε τον ίδιο προσανατολισμό και διαστ. $1,82 \times 0,55 \times 0,54$ μ. (ύψ.).

Βρέθηκαν σε κακή κατάσταση πλήθος μικρά πήλινα αλάβαστρα, τέσσερα πήλινα βαλσαμάρια, τρία δίωτα κυάθια, δύο μικρές όλπες, χέρι πήλινου ειδωλίου, θραύσματα γυάλινου σκύφου και μικρό αργυρό ημιδραχμο με παράσταση στη μία όψη κεφαλής νεαρού Ηρακλή με λεοντή και στην άλλη ροπάλου και φαρέτρας με τόξο και επιγραφή *ΚΩΙΩΝ*, που χρονολογείται στην περίοδο 190-166 π.Χ.¹³¹.

Ο τάφος 3, που βρέθηκε σε απόσταση $\pm 0,85$ μ. βόρεια από τον τάφο 1 και ήταν εντελώς καταστραμμένος, είχε προσανατολισμό περίπου από Α. προς Δ. Από αυτόν προέρχονται τρία πήλινα βαλσαμάρια, μία όλπη και δύο δίωτα κυάθια.

Σε απόσταση περίπου 150 μ. βόρεια από τους ελληνιστικούς τάφους, κατά τη διάρκεια εκσκαφής βρέθηκε αρχικά μυκηναϊκός τρίωτος αμφορέας με γραπτή διακόσμηση ζώνης γραμμών ζιγκ-ζάγκ στον ώμο και ταινιών στο λαιμό και στο σώμα, ύψ. 0,392, διαμ. κοιλίας 0,30 μ. (Πί ν. 243 γ). Στη συνέχεια των εργασιών εντοπίστηκε σε μεγαλύτερο βάθος μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος, από τον οποίο καταστράφηκε από τον εκσκαφέα τμήμα της οροφής, ενώ τα λίγα κτερίσματα αφαιρέθηκαν από τους εργάτες που πήγαν πρώτοι στον τάφο και παραδόθηκαν στην Υπηρεσία μας. Από τον τάφο ερευνήθηκε μόνο ο θάλαμος, ενώ οι συνθήκες της έρευνας και το επειγόν των εργασιών δεν επέτρεψαν δυστυχώς την έρευνα του δρόμου. Ο τάφος ήταν σκαμμένος στο μαλακό ασπρόπηλο της περιοχής, στις παρυφές μικρού λοφίσκου και είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ο θάλαμος είχε σχήμα περίπου τετράγωνο, μήκ. 2,75, πλ. 2,34, ύψ. 1,10 μ., και παρουσίαζε στη νοτιοδυτική γωνία του οδόντωση, που περιόριζε το μήκος της νότιας πλευράς του σε 2,15 και της δυτικής σε 1,95 μ.¹³² Η είσοδος του τάφου ήταν στη βόρεια πλευρά και είχε άνοιγμα 0,92 μ., φραγμένο με ξερολιθιά πολύ φροντισμένης κατασκευής, π.χ. 0,70 μ. Αμέσως έξω από τη φραγμένη είσοδο βρέθηκε μυκηναϊκό όστρακο με ταινιωτή διακόσμηση. Η οροφή του θαλάμου ήταν ακανόνιστα καμπύλη, και είχε κατά τόπους απολεπιστεί. Στην οροφή και τα τοιχώματα διακρίνονταν έντονα τα ίχνη από τη χρήση της σκαπάνης για τη διάνοιξη του τάφου¹³³. Δεξιά και αριστερά από την είσοδο, κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής πλευράς βρέθηκαν ανά μία

ταφή, με τα κρανία των σκελετών στο βάθος του τάφου. Ο πρώτος σκελετός (δεξιά) βρέθηκε σε άριστη διατήρηση, τοποθετημένος μέσα σε ελαφρό κοίλωμα του δαπέδου, που το πλάτος του όριζε η οδόντωση της νοτιοδυτικής γωνίας, στη στάση του «υπτίως οκλάζοντος», με το κρανίο στραμμένο προς τα δεξιά του. Ο δεύτερος σκελετός, που είχε την ίδια στάση, βρέθηκε διαταραγμένος, ενώ λείψανα τρίτου σκελετού βρέθηκαν παραμερισμένα αριστερά από την είσοδο του θαλάμου. Τα κτερίσματα (Πί ν. 243 δ) περιλαμβάνουν:

1. Άωτο σφαιρικό πεπλατυσμένο σταμνίσκο, ύψ. 0,10 μ., με διαμ. κοιλίας 0,114 και χείλους 0,054 μ., με διακόσμηση οριζόντιων ταινιών άνισου πάχους και γραμμών από βαθύ ερυθρό χρώμα¹³⁴.

2. Κωνικό άωτο άβαφο κύπελλο, ύψ. 0,063, διαμ. χείλους 0,145 μ.¹³⁵.

3. Μικρή άβαφη οينوχόη από γκρίζο πηλό με τριφυλλόσχημο ελλειψοειδές στόμιο, σφαιρικό σώμα και μικρή επίπεδη βάση, ύψ. 0,065 μ.¹³⁶

Ο τάφος από τα κτερίσματα χρονολογείται στη μετάβαση από την περίοδο ΥΕ ΙΙΒ στην ΥΕ ΙΙΓ.

Καστέλλες

Βρίσκεται ανάμεσα στην πόλη και την τοποθεσία Ψαλίδι σε απόσταση περίπου 1 χλμ. από τη θάλασσα¹³⁷.

Νότια από το φυσικά οχυρωμένο ύψωμα που μνημονεύεται από τον Ιακ. Ζαρράφτη και 90 μ. περίπου βορειοδυτικά από τη θέση όπου βρίσκεται *in situ* επεξεργασμένη πέτρα από πορφυρίτη με αυλακώσεις¹³⁸ αποκαλύφθηκε συστάδα από τρεις κιβωτιόσχημους τάφους κατά τη διάρκεια εργασιών των ΤΕΧ. Ο Ζαρράφτης είχε επισημάνει στην περιοχή διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, βωμούς και νομίσματα. Η περιοχή είναι γεμάτη από επιφανειακά όστρακα, που δείχνουν συνεχή κατοίκηση του χώρου από τα κλασικά — ανάμεσα στα όστρακα βρέθηκε ένα ερυθρόμορφο — έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια. Οι τάφοι, βρέθηκαν διαταραγμένοι και το μεσαίο τμήμα τους είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Είναι ορθογώνιοι, χτισμένοι από ορθογώνιες πωροπλίνθους, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Έχουν μήκος 1,90-1,95. πλάτος 0,43-0,56

131. Πρβλ. Β.Μ.С Caria, πίν. XXXI: 16.

132. Πρβλ. Γ. Ιακωβίδη, Περαιτή, Α, σ. 19, τάφος Σ1.

133. Πρβλ. ό.π., Β, σ. 15-16.

134. Πρβλ. ό.π., σ. 191, αριθ. 493.

135. Πρβλ. Annuario XLIII-XLIV (1965-1966), σ. 171, εικ. 175, τάφος 35.

136. Ιακωβίδη, ό.π., σ. 239.

137. Βλ. αδημοσίευτο αρχαιολογικό χάρτη του L. Laurenzi στο Αρχείο της Εφορείας αριθ. 4. (Castello).

138. Βλ. Ζαρράφτη, Κώια 1, Κως 1921, σ. 94. Τέτοιου είδους λίθοι, που έχουν σχέση με την αγροτική δραστηριότητα στην ύπαιθρο, υπάρχουν διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία της Ρόδου και άλλων νησιών βλ. σ. 447 Δαματριά Ρόδου.

και ύψος 0,50-0,82 μ. Βρέθηκαν δύο μικρές όλπες και ένα δίωτο κυάθιο, που ανήκαν στα κτερίσματα των τάφων.

Σε απόσταση 54,50 μ. ΒΑ. από τους παραπάνω τάφους αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος, λαξευμένος στο φυσικό κιτρινωπό ασπρόπηλο της παρειάς του υψώματος (Πί ν. 244 α). Ο δρόμος του τάφου, έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., σώζεται σε μεγ. μήκος 0,70 και έχει πλάτος 1,20 μ. Η είσοδος του, ύψ. 0,85 και πλ. 0,55 (στο κάτω μέρος)-0,45 (πάνω μέρος), ήταν φραγμένη με ξερολιθιά, πάχ. 0,90 μ. Βαθύ χροανοειδές στόμιο, μήκ. 0,78, πλ. 0,55 (εξωτ.)-0,82 (εσωτ.), ύψ. 0,92 μ., με επίπεδη οροφή, οδηγεί στον ελλειψοειδή θάλαμο, που έχει καμαρωτή οροφή. Η κατάληξη του δρόμου και του στομίου στο δεξιό (βόρειο) άκρο του θαλάμου, δίνει ασύμμετρη διάταξη στο σύνολο. Διαστ. του θαλάμου: μεγ. μήκ. 1,80, πλ. 1, ύψ. 0,96 μ. Στα τοιχώματα διακρίνονται έντονα ίχνη της λάξευσης με σκαπάνη, που έχουν πλάτος 0,055-0,06 μ.¹³⁹. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν τα παραμερισμένα οστά δύο σκελετών και τα κτερίσματα των ταφών (Πί ν. 244 β):

1. Κύλικα με διακόσμηση σχηματοποιημένου χταποδιού στις δύο όψεις, ύψ. 0,164 μ.¹⁴⁰

2. Σκύφος με διακόσμηση τριγλύφων και μετωπών, ύψ. 0,112 μ.¹⁴¹

3. Κάτω τμήμα μικρού κλειστού αγγείου με δακτυλιόσχημη βάση και διακόσμηση λεπτών ταινιών στο σώμα, σωζ. ύψ. 0,037 μ.

Τα δύο πρώτα αγγεία παραδόθηκαν από τους άνδρες των ΤΕΧ που μπήκαν πρώτοι στον τάφο.

Ο τάφος χρονολογείται από τα κτερίσματα στην περίοδο ΥΕ ΙΙΙΒ.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου

Τον Ιούλιο του 1978 έγινε διαπλάτυνση της οδού, που οδηγεί από τις Μενετές στην Αρκάσα Καρπάθου (συστηματική δημοσίευση του ευρήματος βλ. Ο. Ζαχαριάδου, ΑΔ 33 (1978): Μελέτες, σ. 249-295). Στη νότια πλευρά της οδού στη θέση Βωνιές υπάρχει χαμηλός λόφος με σύσταση αργιλώδη. Με την αφαίρεση του χώματος ο μηχανικός εκσκαφέας έκοψε τμήμα πήλινης λάρνακας και διασκόρπισε όστρακα διαφόρων αγγείων της μυκηναϊκής περιόδου. Πολλά από τα όστρακα αυτά μεταφέρθηκαν από τον ιερέα της Αρκάσας και φυλάχθηκαν στο γραφείο της κοινότητας του χωριού.

Επειδή υπήρχαν πληροφορίες ότι τμήμα από την πήλινη λάρνακα δεν είχε αφαιρεθεί, άρχισε τον Ιούλιο του 1979 ανασκαφική έρευνα. Σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια βρέθηκε η πήλινη λάρνακα στη θέση της, σωζ. μήκ. 1,05 και πλ. 0,42-0,55 μ. Μέσα σ' αυτήν υπήρχε σκελετός πολύ φθαρμένος. Στο νότιο άκρο της βρέθηκαν λίγα οστά του κρανίου. Από όστρακα συμπληρώθηκε ένα μόνωτο κύπελλο με προχοή, που φέρει κουκίδες στο περιχειλίωμα. Στο βόρειο άκρο της λάρνακας θραύσματα από κρατήρα μινωϊκού τύπου. Φαίνεται ότι τα κτερίσματα είχαν αποθεθεί στα πόδια του νεκρού και αρκετά από τα αγγεία, που καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα και θραύσματά τους μεταφέρθηκαν στην Αρκάσα, βρίσκονταν μέσα στη λάρνακα.

Ο τάφος ήταν θαλαμοειδής με κυκλική κάτοψη, λαξευμένος μέσα στο μαλακό αργιλόχωμα, αλλά η οροφή του είχε καταρρεύσει ήδη από την αρχαιότητα με αποτέλεσμα να σπάσουν πολλά αγγεία. Η λάρνακα φαίνεται ότι ήταν η τελευταία ταφή του θαλαμοειδούς τάφου, γιατί βρίσκεται στο κέντρο του και είχε καθήσει επάνω σε άλλα αγγεία. Αρκετές ταφές αντιπροσωπεύουν πολλά καμένα οστά που ήταν παραμερισμένα στα ανατολικά και δυτικά.

Ανατολικά της λάρνακας βρέθηκε ακέραιο κρανίο σε καλή κατάσταση. Τα περισσότερα αγγεία βρίσκονταν δυτικά της λάρνακας στο δάπεδο του τάφου (Πί ν. 244 γ). Λιγότερα αγγεία υπήρχαν στη νότια και ανατολική πλευρά. Πέντε αγγεία βρέθηκαν ακέραια και πολλά άλλα συγκολλήθηκαν. Συνολικά υπάρχουν σαράντα πέντε αγγεία και πολλά θραύσματα. Τα σχήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ψευδόστομοι αμφορείς απιόσχημοι¹⁴² με στενή και ψηλή βάση, σφαιρικοί ή χαμηλοί χωρίς βάση¹⁴³ βρέθηκαν αρκετοί. Πολλά είναι τα μόνωτα κύπελλα¹⁴⁴, άβαφα κυρίως, συνήθως φέρουν μικρή προχοή¹⁴⁵. Ακέραια βρέθηκε πρόχους με στρογγυλό σώμα και στενή δακτυλιόσχημη βάση (Πί ν. 245 α) με σειρά από σπείρες¹⁴⁶ στον ώμο και δύο μικρά προχοΐδια, το ένα με διακόσμηση από επάλληλες γωνίες και το άλλο με κυματοειδείς γραμμές¹⁴⁷. Ασυνήθιστα σχήματα αποτελούν δίωτο καλαθόσχη-

142. Furumark, Mycenaean pottery, σ. 165 εικ. 3 ΥΕ ΙΙΙΑ1.

143. Ό.π., σ. 178, ΥΕ ΙΙΙΑ2:1.

144. Παρόμοια αγγεία στον τάφο των Πηγαδιών Καρπάθου, βλ. ΑΔ 17 (1961): Μελέται, σ. 60 αριθ. 72, Πίν. 24 ζ.

145. Προχοές που γίνονται με μικρή γωνιώδη προεξοχή των χειλιών του αγγείου, βλ. ό.π., σ. 55, Πίν. 23η, 23β. Παρόμοια διαμόρφωση σε σκύφους από το Παλιόκαστρο (BSA 9 (1902-03), σ. 315, εικ. 14), που ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙΑ2.

146. Furumark, ό.π., σ. 49, εικ. 62: 10, 13 ΥΕ ΙΙΙΑ1-2.

147. Ο τύπος της διακόσμησης ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ2:1 (Furumark, ό.π., 112).

139. Πρβλ. παραπάνω μυκηναϊκό τάφο Μεσαριάς.

140. Πρβλ. *Annuario L-LI* (1972-73), σ. 286, εικ. 251.

141. Πρβλ. ΑΔ 20 (1965): Μελέται, σ. 139, Σχέδ. 1:9.

μο κύπελλο (Π ίν. 245 β) με διακόσμηση σχηματοποιημένου άνθους¹⁴⁸, αλάβαστρο κλειστό στο επάνω μέρος και τρία μικρά προχοΐδια μελαμβαφή με τριφυλλόσχημο χείλος. Δύο τριποδικά¹⁴⁹ αγγεία, ένας ηθμός και ένα διάτρητο στην κοιλιά, καθώς και ένα άλλο ελλιπές, ανήκουν στα χρηστικά σκεύη του τάφου.

Υπάρχουν επίσης δίωτα και άωτα κύπελλα που διατηρούνται ελλιπή. Μία άβαφη και μία διακοσμημένη κύλικα¹⁵⁰ (Π ίν. 245 γ). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις μεγάλοι βαθείς κρατήρες, από τους οποίους ο ένας σώθηκε ακέραιος (Π ίν. 245 δ) και φέρει διακόσμηση από σπείρες και τόξα¹⁵¹, που κάμπτονται σε τρεις σειρές. Από θραύσματα συγκολλήθηκε μεγάλος πιθαμοφόρας, ύψ. 0,64 μ., που φαίνεται ότι βρισκόταν στην είσοδο του τάφου. Φέρει διακόσμηση από άνθη και φολίδες.

Από τα σχήματα και τη διακόσμηση των αγγείων φαίνεται ότι ο τάφος ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (1425-13ου αι. π.Χ.). Πολλά αγγεία ανήκουν στο ύστερο τμήμα της ΥΕ ΙΙΑ2:1 και μερικά αγγεία είναι σίγουρα ΥΕ ΙΙΑ1. Φαίνεται ότι μεσολαβεί κάποιο χρονικό διάστημα μεταξύ των διαφόρων τάφων. Οι κρατήρες μινωϊκού τύπου ΥΕ ΙΙΑ1 ανήκουν στις παραμερισμένες ταφές, ενώ η λάρνακα με τα αγγεία που βρέθηκαν σ' αυτήν τοποθετείται στο τέλος της περιόδου και ίσως στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ.

Τα μινωϊκά στοιχεία του τάφου είναι η λάρνακα, τα σχήματα αγγείων της ΥΕ ΙΙΑ1, όπως οι κρατήρες, ο πιθαμοφόρας κ.ά. και το αμαυρό επίχρισμα πολλών αγγείων¹⁵². Την ΥΕ ΙΙΑ2 χαρακτηρίζει μεγάλη ομοιογένεια κεραμικής (ΥΕ ΙΙΑ2 κοινή), γι' αυτό δεν είναι δυνατό να διακριθούν τύποι καθαρά μινωϊκοί ή μυκηναϊκοί. Από τα μέχρι τώρα ΥΕ ευρήματα της Καρπάθου φαίνεται ότι το νησί λόγω της θέσης του παίρνει στοιχεία από την Κρήτη, τη Ρόδο και την Ανατολή, χωρίς όμως να αποκλείεται η δημιουργία ιδιόμορφης μυκηναϊκής τεχνολογίας, που κατά τον Χαριτωνίδη (ΑΔ 17 (1961): Μελέται, σ.

32-76) χαρακτηρίζεται κυρίως από την αφομοίωση μινωϊκών στοιχείων.

Τήλος

Λακκιά

Κατά τη διάνοιξη αυλακίου με μηχανικό εκσκαφέα βρέθηκαν λίθοι από κτίρια σε μήκος 80 μ. περίπου. Επακολούθησε ανασκαφική έρευνα σ' ένα σημείο 70 μ. περίπου ΝΔ. της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και ανοίχτηκε τομή 3 × 2 μ. Σε βάθος 0,60 μ. αποκαλύφθηκε, σε μήκος 3 μ., τοίχος, διεύθυνσης Α.-Δ., και πάχ. 0,60-0,70 μ. Σε βάθος 0,65 μ. υπήρχε στρώμα καταστροφής με κεραμίδες, λίθους και όστρακα, πάχ. 0,18 μ. Βαθύτερα βρέθηκε το δάπεδο του κτιρίου από πατημένο χώμα. Η κεραμική αποτελείται από άβαφα κυρίως όστρακα που προέρχονται από λεκανοειδή, χυτροειδή και οξυπύθμενους αμφορείς. Εκεί που τελειώνει το θεμέλιο του τοίχου βρέθηκαν μελαμβαφή όστρακα του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Ο τοίχος έχει απλή κατασκευή και φαίνεται ότι ανήκει σε μεγάλο κτίριο, πιθανώς ελληνιστικής περιόδου.

Σε απόσταση 50 μ. περίπου ανατολικά της προηγούμενης ανασκαφής, σε άλλο σημείο του αυλακίου, όπου είχε φανεί οπή, έγινε ανασκαφική τομή 2,60 × 2,30 μ. και αποκαλύφθηκε κυκλικό όρυγμα.

Παρόμοιες κατασκευές υπάρχουν πολλές στην Τήλο, στη θέση Κάμπος και Λιβάδι και χρησιμοποιούνταν ως τάφοι στην ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο. Λαξεύονται μέσα στο μαλακό πόρο και έχουν τη μορφή των θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων.

Το άνοιγμα του ορύγματος συνεχιζόταν και προς Ν., αλλά εκεί δεν προχώρησε η ανασκαφή, γιατί είχαν τοποθετηθεί σωλήνες. Αποδείχτηκε ότι ο τάφος είχε παραβιαστεί και ήταν γεμάτος από επιχώσεις, μέσα στις οποίες βρέθηκαν όστρακα από μεγάλα οικιακά σκεύη, θραύσματα γυάλινων αγγείων, ελληνιστικά μελαμβαφή και τρία υστερορωμαϊκά λυχνάρια¹⁵³. Το δάπεδο του τάφου βρέθηκε σε βάθος 2,80 μ. Στη βόρεια πλευρά οστά ανθρώπινα, που ανήκαν σε περισσότερους από έναν σκελετούς, ανακατεμένα με λίθους και όστρακα. Δίπλα στα οστά ένα λυχνάρι¹⁵⁴ με ανάγλυφο σταυρό και ρόδακες και ένα άλλο με διακόσμηση από ανάγλυφα άνθη καθώς και τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Σε κάτωψη ο τάφος έχει

148. ΑΔ, ό.π., Πίν. 30β.

149. Furumark, ό.π., σ. 315, 316.

150. Στυλιστικά ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ2:1. Ίδια διακόσμηση από running spirals βλ. ΑΔ, ό.π., Πίν. 21.

151. Παρόμοιο κόσμημα σε κρατήρα από τα Πηγάδια Καρπάθου (ό.π., Πίν. 13 γ). Πρόκειται για σπάνιο μοτίβο που χαρακτηρίζεται ανατολικό (ΑJA 51 (1947), σ. 99 κ.ε., πίν. XXV) και συναντιέται σε αγγεία της Ιαλυσού). Το σχήμα των αγγείων αυτών είναι σπάνιο και υπάρχει στην Κρήτη και στην Ανατολή (Furumark, ό.π., σ. 53. ΑΔ, ό.π., αριθ. 1 Πίν. 12β, 13α. Palaikastro Excavations 1902-1906, σ. 106, εικ. 90. J. Evans, Palace of Minos IV, 1935, σ. 310. H.B. Walters, British Museum, Catalogue of Vases, I, II, Λονδίνο 1912, C 340, εικ. 111, 372. Schaeffer, Ugaritica II, Παρίσι 1949, εικ. 54: 17, 19.

152. Βλ. ΑΔ, ό.π., σ. 75. Χαρακτηριστικό της υστερομινωϊκής ΙΙΙ κεραμικής.

153. Agora VII, πίν. 44, αριθ. 2807 (5ος-6ος αι. μ.Χ.).

154. Agora VII, πίν. 39, αριθ. 2425 (5ος-6ος αι. μ.Χ.) Corinth IV, II, πίν. XXI, 1463.

σχήμα κυκλικό και στο δάπεδό του υπήρχαν λαξεύματα, που δεν περιείχαν τίποτα.

Σε μικρή απόσταση από τον τάφο μέσα στα χώματα του αυλακιού βρέθηκε τμήμα ερυθρόβαφης κεραμίδας με αποτύπωμα σφραγίδας και επιγραφή *ΤΥΜΝΙΑ*. Τα γράμματα μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Γαρίπα

Με τη διάνοιξη αγροτικής οδού αποκαλύφθηκαν όστρακα αλλά και ακέραια άβαφα αγγεία. Πρόκειται για μία σχεδόν επίπεδη έκταση στα νότια του Μεγάλου Χωριού και δίπλα στην οδό που οδηγεί στην παραλία. Δυτικά της οδού το έδαφος υψώνεται και σχηματίζει χαμηλή έξαρση, που καταλήγει στους πρόποδες του βουνού. Ανοίχτηκε τομή, διαστ. $1,70 \times 1,80$ μ., που έφθασε σε βάθος $1,10$ μ., μέχρι το επίπεδο της οδού. Στην επίχωση βρέθηκαν ολόκληρα και θραυσμένα κωνικά κύπελλα, πολλά από τα οποία ήταν το ένα μέσα στο άλλο. Στα δυτικά η τομή συνάντησε το φυσικό ψαμμιτικό πέτρωμα.

Τα κύπελλα είναι διάφορου μεγέθους, άβαφα από ακάθαρτο πηλό. Από το σχήμα τους, την τεχνική και τα όστρακα άλλων χοντροειδών αγγείων που βρέθηκαν μαζί μ' αυτά επιβεβαιώνεται ότι πρόκειται για κεραμική των πρώιμων ΥΕ χρόνων. Παρόμοια κύπελλα σε μεγάλες ποσότητες έχουν βρεθεί στα Τριάντα της Ρόδου και στην Κω και δείχνουν μινωική επίδραση. Πρόκειται για άβαφα οικιακά σκεύη, που συνήθως βρίσκονται σε πρώιμα υστερομινωικά στρώματα¹⁵⁵.

Η παρουσία τους στην Τήλο δείχνει ότι στην ύστερη εποχή του χαλκού υπάρχει μινωική διείσδυση στο νησί, όπως έχει φανεί μέχρι σήμερα στην Κάρπαθο, Ρόδο και Κω¹⁵⁶.

Πολλά όστρακα από άβαφα και μονόχρωμα οικιακά σκεύη της ίδιας εποχής βρέθηκαν σε κτήματα προς Α. της τομής. Φαίνεται ότι πρόκειται για οικισμό, στο δυτικό άκρο του οποίου βρίσκεται η τομή που ανοίχθηκε.

ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ

Λέρος

Αγία Μαρίνα (Αρχαία Λέρος)

Κατά τη διάνοιξη δημοτικού αποχετευτικού σκάμματος κατά μήκος περίπου της νότιας και ανατολικής παραλίας του κόλπου, αρχίζοντας από την

αποθήκη του εμπόρου Νικολ. Μαλλιά και τη γωνία των οικοπέδων Μαράτου και καταλήγοντας στο μώλο και το φάρο που είναι κοντά στα ερείπια του μικρού φρουρίου στη θέση Μπούρτζι (Μπρούζι), επισημάνθηκαν πολλά λείψανα κτισμάτων και συγκεντρώθηκαν αρχαία όστρακα και μικροαντικείμενα. Το μήκος του σκάμματος που ελέγχθηκε ήταν ± 290 , το πλάτος $0,50-0,70$ και το βάθος $1,15-1,85$ μ. (στο τελευταίο τμήμα του σκάμματος, όπου βρέθηκε νερό, το βάθος ήταν λιγότερο). Στο πρώτο τμήμα του σκάμματος (έως το φρεάτιο αριθ. 4) επισημάνθηκαν σε βάθη από $\pm 0,12$ έως 1 μ. διάφορα λείψανα της ύστερης αρχαιότητας (τοιχών από μικρούς λίθους και ασβεστοκονίαμα). Στη συνέχειά του το σκάμμα πέρασε πολύ κοντά και ενμέρει έκοψε τα λείψανα υστερορωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών κτισμάτων που περιγράφει ήδη ο Benson¹⁵⁷. Σε μεγαλύτερο βάθος από τα ύστερα αυτά κτίσματα το σκάμμα αποκάλυψε σε απόσταση $0,85$ μ. από το φρεάτιο 4 τη γωνία δύο τοίχων καλής κατασκευής. Ο τοίχος 9 παρακολούθηθηκε σε αρκετό μήκος, που επέτρεπε να μελετηθεί η τοιχοδομία του. Η ανωδομή του αποτελείται από δύο δόμους με κανονικές λιθοπλίνθους, ύψ. $0,38-0,50$, μήκ. $0,47-0,93$, πλ. $0,23-0,26$ μ.

Ψηλότερα από τους δύο κανονικούς δόμους παρατηρήθηκαν ίχνη από ένα ή δύο ανώτερους δόμους, που αποτελούνται από μικρούς πλακοειδείς λίθους, ύψ. $0,10$ και μήκ. $0,19-0,50$ μ. Χαμηλότερα από τους δύο κανονικούς δόμους σώζεται η θεμελίωση του τοίχου από μικρότερους και λιγότερο κανονικούς λίθους. Το παλιότερο αυτό κτίσμα έχει καλυφθεί ή παραβιαστεί σε αρκετά σημεία του από τους τοίχους των ύστερων κτισμάτων, τα οποία παρακολούθηθηκαν σε απόσταση έως ± 20 μ. μετά τον τοίχο 8. Σε απόσταση 10 μ. από τον τοίχο 10 καθαρίστηκε το τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που μνημονεύει ο Benson¹⁵⁸ και που έχει συνολικό μήκος $3,90$ μ. (Πί ν. 246 α). Αποτελείται από τετράπλευρες λευκές ψηφίδες, ενώ σε απόσταση $0,70$ μ. και παράλληλα προς τον κύριο τοίχο του χώρου που περικλείει το ψηφιδωτό, διαπιστώθηκαν ίχνη από ταινία, πλ. $0,05$ μ., που αποτελείται από ψηφίδες χρώματος καστανού.

Στην ίδια περιοχή επισημάνθηκαν μέσα στο σκάμμα σποραδικά ίχνη από ταφές και καύσεις, ορισμένα από τα οποία ανήκουν χρονολογικά σε μια φάση ενδιάμεση μεταξύ του αρχαίου και των ύστερων κτισμάτων. Το σκάμμα στη συνέχειά του δεν παρουσίασε αρχαία ίχνη, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι στα θεμέλια του παλιού ιταλικού κτιρίου, που ανήκει σήμερα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, ανα-

155. Τα κωνικά άβαφα κύπελλα εμφανίζονται από τη MM III-YM I-II (Hesperia 1972, σ. 394, αριθ. 3, εικ. 13). Υπάρχουν πάντοτε στους YM οικισμούς.

156. Annuario L-LI (1972-73), σ. 282, εικ. 245, 246. Βρίσκονται στα βαθύτερα μινωικά στρώματα της Κω.

157. J. Benson, Ancient Leros (Durham, N. Carolina 1963), σ. 9-10.

158. Ό.π., σ. 10, πίν. 7a.

φέρεται ανεύρεση αρχαίων τάφων¹⁵⁹. Από τα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν, από την περιοχή του παλιού κτίσματος, σημαντικός αριθμός από θραύσματα πήλινων ειδωλίων και δύο πήλινες προτομές, ύψ. 0,10 και 0,107 μ., με παράσταση γενειοφόρου Διονύσου που έχει το μέτωπο κοσμημένο με ταινία και φύλλα κισσού. Οι προτομές σώζουν ίχνη λευκού, ερυθρού και πράσινου χρώματος (Πί ν. 246 β).

Αμοργός

Έκθεση για την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Αμοργό το 1979 (Λεύκες-Αγ. Ειρήνη) βλ. Δωδώνη, τόμ. Θ' (1980), σ. 175-194, πίν. 1-27.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ι. Παπαχριστοδούλου, εκτός από τις τακτικές επισκέψεις του στην Κω για αυτοψίες και παρακολούθηση των ανασκαφών και άλλων εργασιών της Εφορείας, επισκέφθηκε τα νησιά Λέρο, Νίσυρο και Αμοργό (η τελευταία έχει αποσπαστεί πρόσφατα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και έχει υπαχθεί στην Αρχαιολογική Υπηρεσία Δωδεκανήσου).

Στη Λέρο περιηγήθηκε την Αγία Μαρίνα και το Κάστρο (ακρόπολη), όπου η αρχαία πρωτεύουσα του νησιού¹⁶⁰, το Παρθένι, στην περιοχή του οποίου υπάρχουν αρχαίος πύργος, ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής και προϊστορικός οικισμός¹⁶¹ η μελλοντική κατασκευή αεροδρομίου επιβάλλει στην Υπηρεσία να περιφρουρήσει και να εξευρευνήσει στο προσεχές μέλλον ανασκαφικά την περιοχή και τον Ξερόκαμπο, όπου τα γνωστά λείψανα αρχαίου οχυρού¹⁶² (Πί ν. 247 α). Η διάνοιξη ενός σκάμματος κατά μήκος της παραλίας στην Αγία Μαρίνα, έδωσε την ευκαιρία να επισημανθούν και να περισυλλεγούν διάφορα ακίνητα και κινητά αρχαία (βλ. σ. 661). Στην Αμοργό επισκέφθηκε τις αρχαιολογικές συλλογές Χώρας και Καταπόλων, την ανασκαφή της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ευαγγ. Μαραγκού στη θέση Αγία Ειρήνη (Λεύκες) Μινώας (βλ. πιο πάνω) και τις αρχαίες πόλεις και άλλες θέσεις του νησιού (Μινώα, Κάτω Μεριά (θέσεις Κολοφάνα, Ξενοτάφια, Νέα Αρκεσίνη, όπου στη θέση Αγία Τριάδα βρίσκεται ο γνωστός αρχαίος πύργος¹⁶³ (Πί ν. 247 γ), Καστρί (αρχαία Αρκεσίνη)

(Πί ν. 247 δ) και Αιγιάλη στο βόρειο τμήμα του νησιού).

Ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αδ. Σάμψων, περιηγήθηκε και επισήμανε προϊστορικές θέσεις στη Ρόδο.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ρόδος

Το 1979 επισημάνθηκαν στα Δωδεκάνησα και ιδιαίτερα στη Ρόδο πολλές προϊστορικές θέσεις, που χρονολογούνται στη νεολιθική ή πρωτοχαλκή περίοδο. Οι περισσότερες βρίσκονται στα παράλια των νησιών σε χαμηλούς λόφους ή ακρωτήρια. Δυστυχώς λίγες από τις θέσεις μπορούν να χαρακτηριστούν ως οικισμοί. Η διάβρωση του εδάφους είναι πιθανώς η αιτία για την απογύμνωση από επιχώσεις πολλών προϊστορικών θέσεων. Τα επιφανειακά ευρήματα είναι αρκετά και πολύ ενδιαφέροντα και πρόκειται να αποτελέσουν θέμα μελέτης του υπογράφοντος.

Η έρευνα στράφηκε επίσης και στην εξερεύνηση των σπηλαίων της Ρόδου, τα οποία σχεδόν όλα απέδωσαν άφθονα και χαρακτηριστικά ευρήματα της νεολιθικής και πρωτοχαλκής περιόδου. Αδιατάραχτα στρώματα νεολιθικής κατοίκησης ήρθαν στο φως σε δοκιμαστικές ανασκαφές που έγιναν στα σπήλαια Κούμελο Αρχαγγέλου και Άγιος Γεώργιος Καλυθιών. Φαίνεται ότι μελλοντικά η προϊστορική έρευνα πρέπει να στραφεί στη συστηματική ανασκαφή των σπηλαίων της Ρόδου και των νησιών, τα οποία αποδεικνύεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί ως κατοικίες προϊστορικών ανθρώπων.

ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μέσα στα πλαίσια της συντήρησης των μνημείων και αρχαιολογικών χώρων είναι και οι ετήσιοι καθαρισμοί από τα άγρια χόρτα και τη βλάστηση, που έγιναν και εφέτος σε μεγάλη κλίμακα μέσα στην πόλη της Ρόδου, στην ύπαιθρο του νησιού, στην Κω και στα περισσότερα νησιά που υπάγονται στην αρμοδιότητα της Εφορείας.

Ρόδος

Ολοκληρώθηκε η μελέτη των αρχιτεκτόνων Β. Τυρέλλη και Ν. Βαρούδη, που έγινε κάτω από την επίβλεψη του καθηγητή του ΕΜΠ Χ. Μπούρα σχετικά με την αποκατάσταση του ναού της Αθηνάς και της ελληνιστικής στοάς στην ακρόπολη της Λίνδου, που έχουν υποστεί σημαντικές φθορές κατά την τεσσαρακονταετία που έχει διαρρεύσει από την πραγματοποίησή της. Η μελέτη θα υποβληθεί για έγκριση στο ΚΑΣ, για να μπορέσουν στη συνέχεια

159. Ό.π., σ. 9.

160. Ό.π., σ. 10.

161. Ό.π., σ. 16 κ.ε. BSA 65 (1970), σ. 52. Στην περιοχή τοποθετείται και το ιερό της Παρθένου.

162. Benson, ό.π., σ. 27 κ.ε. BSA, ό.π., σ. 54.

163. Hesperia 25 (1956), σ. 144, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

να αρχίσουν οι εργασίες αποκατάστασης. Συνεχίστηκε η διαμόρφωση του υστεροελληνιστικού ταφικού μνημείου που έχει διατηρηθεί κάτω από την οικοδομή Μιχ. Γιαλλούση στην προέκταση οδού Άννας Μαρίας, στη νοτιοανατολική νεκρόπολη της Ρόδου (Πίνακ. 247 β). Προοπτική της διαμόρφωσης, που γίνεται κάτω από την επίβλεψη των αρχιτεκτόνων και του πολιτικού μηχανικού της Υπηρεσίας, είναι να συνδυάσει τις ανάγκες λειτουργίας και εξωραϊσμού της σύγχρονης πολυκατοικίας με τη διατήρηση, ανάδειξη και μελλοντική επίσκεψη του αρχαίου μνημείου. Συνεχίστηκε επίσης η κατασκευή τοίχου αντιστήριξης για την προστασία της οικοδομής Αθανάσιου Αλιφερόπουλου, κάτω από την οποία βρίσκεται τμήμα του αρχαίου προτειχίσματος, ανάμεσα σ' αυτήν και το τμήμα του αρχαίου τείχους που έχει ανασκαφεί στα οικόπεδα Βογιατζή, Χαστά, Παπαγιαννάκη κοντά στη συμβολή της προέκτασης της οδού Άννας Μαρίας και Γρηγορίου Ε'. Στη μερίδα 973 της αρχαίας ακρόπολης Ρόδου (Μόντε Σμιθ), στη συμβολή των οδών Θ. Σοφούλη και Διαγοριδών (αρχ. οδών Ρ 27 και Ρ 15), που ανήκει στο Δημόσιο, γίνονται, μέσα στα πλαίσια του γενικότερου προγράμματος για τη διαμόρφωση και ανάδειξη της αρχαίας ζώνης, εργασίες

που περιλαμβάνουν ισοπέδωση του χώρου, κατασκευή χαμηλών περιμετρικών και αναλημματικών τοίχων και προσβάσεων, με μελλοντικό πρόγραμμα να δενδροφυτευτεί μερικά και να γίνει επισκέψιμος στο κοινό. Στο οικόπεδο Αθανασίου Χατζηγιώργη, στη νοτιοδυτική νεκρόπολη (κοντά στο παλιό κέντρο διασκέδασης Μπελ Πάσσο) γίνεται διαμόρφωση μικρού αρχαίου ταφικού μνημείου, που ερευνήθηκε το 1976 και διατηρήθηκε στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι δύο βασικοί στόχοι του τομέα συντήρησης και διαμόρφωσης μνημείων και χώρων στην πόλη της Ρόδου είναι: α) η διατήρηση και ανάδειξη των αρχαίων που έχουν ανασκαφεί από την Εφορεία και έχουν κριθεί διατηρητέα και β) η διασφάλιση και ανάδειξη των αρχαιολογικών ζωνών.

Κως

Έγιναν μικροεργασίες συντήρησης στο ρωμαϊκό ωδείο, τις βεσπασιανές και τους αρχαιολογικούς χώρους (επισκευή των στεγαστρων των αρχαίων μωσαϊκών δαπέδων) καθώς επίσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο και τους ξενώνες της Υπηρεσίας.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Τη διεύθυνση της Εφορείας είχε ο υπογραφόμενος από το Νοέμβριο περίπου του 1978. Αυτή η έκθεση γράφτηκε σε συνεργασία με τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ιωάννη Βολανάκη και περιγράφει το έργο που έγινε μέσα στο 1979 για τη συντήρηση, αποκάλυψη και ανάδειξη των μεσαιωνικών μνημείων της Δωδεκανήσου.

Η επιτυχία του έργου της Εφορείας οφείλεται στο μεγαλύτερο της μέρος στην ολόψυχη συμπαράσταση και την εργατικότητα των συνεργατών μου: Μ. Μιχαηλίδου, έκτακτης αρχαιολόγου, των διοικητικών υπαλλήλων, Ν. Δοξόπουλου, Μαρ. Δοξοπούλου, Μανώλη Διάκου, Καλ. Φαρμακίδου, Μαρ. Μουστάκα, Μ. Σταυριανάκη και Άν. Καμπάνη, των συντηρητών τοιχογραφιών, Γιάννη Βασιλώττου, Ν. Βασιλώττου, Αντ. Βασιλώττου και Ευθ. Βασιλώττου, των συντηρητών ψηφιδωτών Θ. Κανέλλη, Φ. Κανέλλη και Χρ. Κυπριώτη, των τεχνιτών και εργατών της αναστήλωσης, που δούλεψαν στη Ρόδο και τα λοιπά νησιά της Δωδεκανήσου: Γεώργ. Καστρουνή, Χρυσόστ. Μαγουλᾶ, Μιχ. Ρούσσου, Κυρ. Μπονιάτη, Δημ. Αναστασάκη, Σταμ. Μαρασιώτη, Ιω. Μπίλλη, Στ. Καβαλιέρου, Αντ. Γιάννια, Ηλ. Τριανταφύλλου, Νικ. Μουλιάτη, Σ. Πελαρδῆ, Ελ. Κατσουλιέρη, Στ. Σκουλλή, Ιω. Σουσαφείρη, Τσ. Τσαμπίκου, Παν. Παπαπαναγιώτη, Αριστ. Ταρασλιά, Εμμ. Μαλωνά, Νικ. Αντωναράκη, Δημ. Γιαννά, Ελ. Κωστάκη, Νικ. Πολεμικού, Στέφ. Λουκά, Ιω. Κουφού, Παρ. Γραμματικού, Γεώργ. Σαλακενού, Ηλία Μαγκαφά, Κωνστ. Αγγιού, Σ. Κουσουρνά, Ελ. Καρέττα, Χασάν Σελαβτζή, Αγαπ. Αγαπητού, Μιχ. Καρπαθάκη, Ανδρ. Μοσκιού, Νικ. Βογιατζή, Παν. Καλλιγά, Μαν. Παπαβεργή, Νούφρη Αντωνιάδη, Γεώργ. Ψαρρού, Παρ. Παρασκευά, Αριστ. Ταραξιά, Φίλ. Παραφέντη, Τσ. Λάμπη, Γεώργ. Μανωλάκη, Στ. Χουίρη, Γεώργ. Γιαννεσκή, Βασ. Λούπη, Ευάγγ. Αθανασά, Ιω. Γαλανού, Απ. Παπαϊωάννου, Παντ. Μακρή, Πέτρ. Λεβεντέρη, Νικ. Κουρδουμπή, Δημ. Κρητικού, Μιχ. Καρπαθάκη, Αχ. Μωραΐτη, Νικ. Μαγιάφη, Σταύρ. Αμύγδαλου, Αναστ. Αχλαδιώτη, Θεοδ. Αχλαδιώτη, Παντ. Μισομικέ και Γεώργ. Μωραΐτη και του επιστάτη αναστήλωσης Λεωνίδα Μπάρκα, της ζωγράφου-συντηρήτριας, Μ. Μερεμέτη, του αρχιτέκτονα Ν. Πέππα, του πολιτικού μηχανικού Β. Παπαδημητρίου, των σχεδιαστών Μ. Σάνδαλου, Γεωργ. Θωμαδάκη-Γκικοπούλου, Γεωργ. Κούρτη-Καπνά και Μ. Σαρίκου.

Εκτός από τα έργα που περιγράφονται παρακάτω, το προσωπικό της Εφορείας μοχθεί μέρα και νύχτα για την προστασία τεσσάρων από τους σπουδαιότε-

ρους παραδοσιακούς οικισμούς της Ελλάδας: της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, της Λίνδου, του οικισμού της Σύμης και της Χώρας της Πάτμου. Αυτή την άχαρη, αλλά τόσο σημαντική δουλειά δε μπορώ δυστυχώς να την περιγράψω.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ρόδος

Τείχος μεσαιωνικής πόλης

Σε πολλά σημεία του προτειχίσματος της πύλης του Αγίου Παύλου οι επάλξεις και το στηθαίο είχαν διαβρωθεί από τη βροχή και τη θάλασσα (Πί ν. 248 α-β). Αλλού στερεώθηκαν οι παρόλθιοι και αλλού αντικαταστάθηκαν. Διάβρωση επίσης είχε πάθει η βάση του τείχους στη θέση της Γλώσσας της Ιταλίας (Ακτή Σαχτούρη) κοντά στο λιμάνι, όπου η Παναγία της Νίκης. Έγινε και εδώ στερέωση.

Καστελλανία

Το κτίριο χτίστηκε στα χρόνια του μεγάλου Μαγίστρου Emery d'Amboise (1503-1512) και στέγαζε ίσως το εμποροδικείο (Basilica Mercatorum) την εποχή της ιπποτοκρατίας. Η Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία¹ του έδωσε την αρχική του μορφή και το στερέωσε. Εφέτος έγινε συντήρηση των ξύλινων κουφωμάτων και αρμολόγημα του ανατολικού τοίχου της μεγάλης εξωτερικής σκάλας.

Άγιος Αθανάσιος²

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, στην ομώνυμη μεσαιωνική πύλη. Αντικαταστάθηκε το μεγάλο πώρινο υπέρθυρο, που είχε σπάσει περίπου στη μέση και έγινε αρμολόγημα στην πρόσοψη. Επίσης συντήρηση έγινε στην καμάρα και στους τοίχους του διαβατικού κάτω από τον πύργο του Αγίου Αθανασίου της ομώνυμης πύλης.

Αγία Παρασκευή³

Εκκλησία χτισμένη σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο τον 15ο αι. Βρίσκεται στην οδό Ιπποδάμου της μεσαιωνικής πόλης. Κόπηκαν οι θάμνοι, που ήταν φυτρωμένοι στη στέγη του, και φράχθηκαν οι ρωμές στον τρούλο για να πάψει η διάβρωση. Συνάμα άρχισε η αποτύπωση για να προχωρήσουμε στη συνέχεια σε μελέτη στερέωσης του μνημείου.

Άγιος Γεώργιος⁴

Τετράκογχη εκκλησία με τρούλο, στη μεσαιω-

1. Clara Rhodos, ό.π., σ. 151-153.

2. A. Gabriel, ό.π., σ. 199-200.

3. Ό.π., σ. 191-192.

4. Ό.π., σ. 202-207. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 99.

νική πόλη, κοντά στην ομώνυμη πύλη, που πήρε την τωρινή της μορφή στο 15ο αι. Στα χρόνια της ιπποτοκρατίας ήταν το Καθολικό μοναστηριού. Σώζονται ακόμα στη δυτική και βόρεια πλευρά της αυλής τα κελιά. Παλιότερα στερεώθηκε το Καθολικό και κεραμώθηκε η στέγη του.

Φέτος άρχισε η αποχωμάτωση της αυλής για να διοχετευτούν τα βρόχινα νερά έξω από το χώρο του μοναστηριού.

Αγία Τριάδα⁵ (Ντολαπλί)

Εκκλησία σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Βρίσκεται στην πλατεία Λεωνίδου Ροδίου της μεσαιωνικής πόλης. Τη σημερινή της μορφή την πήρε στο 1500 περίπου. Εξαιτίας των πολλών περιπετειών του μνημείου ο ζωγραφικός διάκοσμος του έχει πάθει μεγάλες ζημιές. Σώζονται μερικές τοιχογραφίες στο Ιερό Βήμα (το όραμα του Ιεζεκιήλ, Ιεράρχες, το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, κ.τ.λ.) και στη δυτική κεραία του σταυρού (σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη (Γένεση), θαύματα του Χριστού και τμήμα από τη Δευτέρα Παρουσία).

Πρόθεση της Εφορείας είναι να ανοίξει αυτό το μνημείο για να το επισκέπτεται το κοινό. Γι' αυτό το λόγο η εκκλησία ηλεκτροφωτίστηκε, συντηρήθηκε το δάπεδο, επισκευάστηκαν τα κουφώματα ή τοποθετήθηκαν νέα και αρμολογήθηκαν σε ορισμένα σημεία οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων.

Αγία Αικατερίνη (Ύλη Μιχράμπ)

Τρίκλιτη εκκλησία καλυμμένη με καμάρες. Βρίσκεται 40 μ. περίπου ανατολικότερα της προηγούμενης. Το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών που στολίζουν το εσωτερικό του ναού χρονολογούνται στο 14ο αι. και λίγες στο 15ο αι⁶. Το κτίσμα και οι τοιχογραφίες έχουν συντηρηθεί παλιότερα. Εφέτος ηλεκτροφωτίστηκε.

Διαβατικό στην οδό Ιπποτών

Αρμολογήθηκε το εξωτερικό δωμάτιο, που βρίσκεται πάνω σε μια καμάρα και συνδέει το κατάλυμα της Γλώσσας της Ισπανίας με το κατάλυμα της Γλώσσας της Προβηγκίας στην οδό Ιπποτών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Από τις μικρογραφίες του Caoursin είναι γνωστό ότι αυτό το διαβατικό υπήρχε τουλάχιστο στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι.

Νοσοκομείο Ιπποτών (Μουσείο)

Έγινε συντήρηση της ξύλινης οροφής των αιθου-

σών στο ανάγειο. Μερικά από τα ξύλινα δοκάρια και τα μεσοδόκια σώζονται από την εποχή της ιπποτοκρατίας. Διατηρούνται ακόμα σε μερικά απ' αυτά ίχνη από διακοσμητικά θέματα και οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων Fluvian, de Lastic και d'Aubusson.

ΚΡΑΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΡΟΔΟΥ

Η Εφορεία έχοντας την ευθύνη της συντήρησης των ακινήτων του Τ.Α.Π.Α. στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, επισκεύασε και στερέωσε τα παρακάτω κτίρια:

1. Τιμοκρέοντος 35Μ. 2. Αντιφάνους 14. 3. Τληπολέμου 13. 4. Ταυρίσκου 8. 5. Κισθινίου 18. 6. Κισθινίου 11. 7. Δωσιάδου 18. 8. Περικλέους 68. 9. Γαβαλά 8. 10. Ευριπίδου 8. 11. Θησέως 23. 12. Ομήρου 26. 13. Δυό σπίτια στην οδό Ιπποτών.

Οικία Villiers⁷

Το κτίριο βρίσκεται στην οδό Ιπποτών μεταξύ του καταλύματος της Γλώσσας της Ιταλίας και του καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. Είναι άγνωστη η χρήση του στην ιπποτοκρατία, αλλά ίσως ήταν τμήμα του καταλύματος της Γλώσσας της Γαλλίας. Τη μορφή που έχει τώρα το κτίριο την πήρε στο τέλος του 15ου αι. και στην πρώτη εικοσαετία του 16ου αι. Γι' αυτή τη χρονολόγηση συνηγορούν το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson, η χαραγμένη χρονολογία 1505 και το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Ph. de Villiers de l'Isle Adam. Η λειτουργία του οικοδομήματος φαίνεται ότι αλλοιώθηκε αρκετά στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ιδιαίτερα στον όροφο και είναι δύσκολη η αποκατάσταση της αρχικής του μορφής.

Το κτίριο αποφασίστηκε να επισκευαστεί για να στεγάσει τα γραφεία των τριών Εφορειών (ΚΒ' Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 4η Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και 3η Νεοτέρων Μνημείων), γιατί δεν επαρκούν πια οι χώροι, όπου στεγαζόταν η παλιά ενιαία Εφορεία. Εφέτος στο ισόγειο έγιναν αποχωματώσεις ορισμένων χώρων, που από την εποχή της τουρκοκρατίας ήταν επιχωματωμένοι και στερεώθηκαν οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι.

Λίνδος

Ακρόπολη

Στην αρχαία ακρόπολη, όπου και το μεσαιωνικό κάστρο, στερώθηκε τμήμα της ετοιμόρροπης εξωτερικής βορειοδυτικής οχύρωσης. Επίσης στερεώ-

5. Α. Gabriel, ό.π., σ. 194. ABME, ό.π., εικ. 80.

6. ABME, ό.π., σ. 142-156.

7. Α. Gabriel, ό.π., σ. 79-81.

θηκε η καμάρα του διαβατικού που βρίσκεται κάτω από το ιπποτικό διοικητήριο.

Άγιος Δημήτριος

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, που βρίσκεται 100 μ. περίπου βόρεια από την ακρόπολη. Εσωτερικά σώζονται λείψανα τοιχογραφιών του 14ου και 18ου αι. Η νότια εσωτερική πλευρά της εκκλησίας ήταν επιχρωματωμένη μέχρι τη στέγη και η υγρασία που έμπαινε κατέστρεφε τις τοιχογραφίες και απειλούσε τη στατική του μνημείου. Αποχρωμάτωθηκε λοιπόν μέχρι πλ. 1,50-2 μ. η νότια πλευρά και αρμολογήθηκε η εξωτερική επιφάνεια του τοίχου. Επίσης διαμορφώθηκε ο δρομίσκος προσπέλασης της εκκλησίας και λιθοστρώθηκε.

Στο χώρο όπου έγινε η αποχρωμάτωση βρέθηκαν και ανασκάφηκαν επτά μεταβυζαντινοί ακτίριστοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ.

Άγιος Θωμάς

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, που βρίσκεται σε απόσταση 3-4 χλμ. ΝΑ. του χωριού. Οι λαϊκότερες τοιχογραφίες του, που χρονολογούνται στο β' μισό του 14ου αι., ήταν σε κακή κατάσταση και η καταστροφή τους συνεχιζόταν εξαιτίας της εισροής από τη στέγη των νερών της βροχής. Καθαρίστηκε και αρμολογήθηκε η εξωτερική επιφάνεια της καμάρας του και καλύφθηκε με κεραμίδια.

Μεσαναγρός

Κοίμηση της Παναγίας

Εκτός από την ανασκαφή γύρω από το μνημείο και τη συντήρηση των τοιχογραφιών, που για αυτά γίνεται λόγος αλλού, στερεώθηκε και συντηρήθηκε το κτίσμα. Η μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία, είχε πάθει σοβαρές ζημιές: ο βόρειος και νότιος τοίχος στο ανατολικότερο τους σημείο είχε αποκλίνει έντονα από την κατακόρυφη. Η στέγη, που ήταν καλυμμένη με μεγάλες κεραμίδες και με σκούρου χρώματος πέτρινες πλάκες, είχε σε πολλά σημεία ρωγμές και τη διαπενούσαν τα νερά της βροχής. Οι ενισχυτικές ζώνες, που μετά την οικοδόμηση της εκκλησίας κατασκευάστηκαν, είχαν κι αυτές διαρραγεί. Απ' όλες τις πλευρές η εκκλησία ήταν επιχρωματωμένη μέχρι το ύψος 1-1,50 μ. Γενικά το κτίριο ήταν σε τέτοιο βαθμό ετοιμόρροπο ώστε, από μια δεκαετία οι χωρικοί δεν τολμούσαν να μπουν μέσα.

Τη μελέτη στερέωσης του μνημείου εκπόνησαν ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Αθ. Πέππας και ο πολιτικός μηχανικός Βασ. Παπαδημητρίου. Έγινε αποχρωμάτωση γύρω και αφαιρέθηκαν τα νεότερα εξωτερικά επιχρίσματα. Καθαρίστηκε η στέγη από τα σπασμένα κεραμίδια, τις πλάκες και όλο το αποσπασμένο υλικό και αφού αρμολογήθηκε εξωτερικά η καμάρα, έγινε η συρραφή των ρωγμών και καλύ-

φθηκε με οπλισμένη τσιμεντένια πλάκα και κεραμίδια (Πίνακ. 248 γ-249 β). Επίσης τοποθετήθηκε σιδερένιος ελκυστήρας με κατεύθυνση Β-Ν. στο Ιερό Βήμα, για να συγκρατεί τα σημεία των τοίχων, που έχουν αποκλίνει από την κάθετο, και τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα κουφώματα.

Σύμη

Αρχοντικό Χατζηγαπητού

Είναι από τα ελάχιστα κτίρια, που διατηρούν ακόμα τη μορφή των αρχοντικών σπιτιών του 17ου-18ου αι. στη Σύμη. Πριν αρκετά χρόνια το κτίριο στερεώθηκε και πρόκειται να στεγάσει τη λαϊκή συλλογή του νησιού. Στερεώθηκαν μερικά προσκτίσματά του.

Σπίτι Χάσκα

Τυπικό λαϊκό σπίτι στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου. Αποτελείται από ένα μεγάλο δωμάτιο, τη «σάλα», όπου η «μουσάντρα», τα ντουλάπια, κ.τ.λ., την κουζίνα και μια μικρή αυλή. Όλα τα ξύλινα μέρη του σπιτιού είναι σκαλισμένα και χρωματισμένα. Το σπίτι αυτό, που η Υπηρεσία πρόκειται να το απαλλοτριώσει, κινδύνευε να καταστραφεί. Έγινε συντήρηση των στεγών και στερέωση των τοίχων.

Καστελλόριζο

Κονάκι

Τμήμα της μεσαιωνικής οχύρωσης, που στα χρόνια της τουρκοκρατίας και ιταλοκρατίας αλλοιώθηκε αρκετά. Στερεώθηκε ο όροφος και άρχισε ο καθαρισμός από τα επιχρίσματα των εξωτερικών επιφανειών του τείχους.

Νίσυρος

Κάστρο Παναγίας της Σηλιανής⁸

Τη σημερινή του μορφή το κάστρο την έχει πάρει στα χρόνια της ιπποτοκρατίας. Μέσα σ' αυτό βρίσκεται και το μοναστήρι της Παναγίας της Σηλιανής, το σπουδαιότερο προσκύνημα της Νισύρου. Το κάστρο είναι θεμελιωμένο σε μαλακό βράχο, που συνεχώς φθείρεται και υποχωρεί. Η μελέτη του προβλήματος ζητήθηκε από την Υπηρεσία Αναστήλωσης. Εφέτος η Εφορεία στερέωσε τμήμα του νοτιοανατολικού αναλημματικού τοίχου που το 1970 περίπου έπεσε και καταπλάκωσε, ευτυχώς χωρίς θύματα, ένα σπίτι.

8. Annuario II (1915), σ. 212-214.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ρόδος

Άγιος Γεώργιος Μαρτισών

Είναι ένα μικρό μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, που βρίσκεται 1 χλμ. περίπου έξω από το χωριό Μαρτισά. Από τους βομβαρδισμούς του τελευταίου πολέμου καταστράφηκε η καμαρωτή στέγη, που ξαναχτίστηκε πάλι από τους χωρικούς με τον ίδιο τρόπο.

Στους τοίχους σώθηκαν τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 15ου αι. Συντήρηση για πρώτη φορά έγινε το 1972⁹. Εφέτος τελείωσε ο καθαρισμός και σοβατίστηκαν τμήματα των τοίχων, όπου δεν υπάρχει πια ζωγραφική.

Κοίμηση Θεοτόκου Λίνδου

Σ' αυτή την εκκλησία, που είναι διακοσμημένη με τοιχογραφίες που έγιναν το 1779 από το ζωγράφο Γρηγόριο τον από Σύμης¹⁰ στερεώθηκαν τμήματα της ζωγραφικής.

Αγία Τριάδα¹¹ (Παρεκκλήσι της Γλώσσας της Γαλλίας στη μεσαιωνική πόλη)

Μονόχωρη εκκλησία με τρούλο στην οδό Ιπποτών. Η Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία την είχε στερεώσει και είχε συντηρήσει τα λείψανα τοιχογραφιών που βρέθηκαν στην κόγχη του Ιερού¹². Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζεται τμήμα της δυτικότροπης Αγίας Τριάδας¹³, όπου ο Πατέρας-Θεός κρατεί το σταυρωμένο Χριστό μπροστά του. Το θέμα τούτο, τόσο αγαπητό στη δυτική εικονογραφία, εμφανίζεται στο τέλος του 15ου και στην αρχή του 16ου αι. στη Ρόδο¹⁴ και είναι γνωστό και από δυό άλλες εκκλησίες, την Υπαπαντή και τον Άγιο Αβακούμ στο χωριό Παραδείσι.

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας στερέωσε τμήματά του, που είχαν αποκολληθεί από τον τοίχο.

Κοίμηση της Παναγίας Ασκληπείου¹⁵

Δε φαίνεται να είναι παλιότερη του 14ου αι. και έχει το σχήμα του ελεύθερου σταυρού. Την εποχή της τουρκοκρατίας, δεξιά και αριστερά από το δυ-

τικό σκέλος του σταυρού, χτίστηκαν δυο προσκίσματα, σκεπασμένα με νευρωτά σταυροθόλια και το εσωτερικό διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες του β΄ μισού του 17ου αι. (Πί ν. 250 α-β). Επίσης διακρίνεται στο δυτικό σκέλος της εκκλησίας ένα πρώτο στρώμα τοιχογραφιών, που χρονολογείται στο 14ο αι. Στο αρχαιότερο αυτό στρώμα που είχε αποκολληθεί από τους τοίχους έγινε στερέωση.

Παναγία η Καρυωνίτισσα

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, έξω από το χωριό Απόλλωνα. Λείψανα τοιχογραφιών σώζονται στην αψίδα του Ιερού και στους πλάγιους τοίχους. Στο βόρειο τοίχο ζωγραφισμένη στα 1756 η ένθρονη Βρεφοκρατούσα Παναγία περιβάλλεται από τους Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Σε μια τυφλή αψίδα στο νότιο τοίχο παριστάνεται το εν Χώναις θαύμα, που το ζωγράφισαν, σύμφωνα με μια επιγραφή, στα 1674.

Έγινε στερέωση της ζωγραφικής που είχε αποσπαστεί από τον τοίχο και μηχανικός καθαρισμός, όπου υπήρχαν ασβεστάματα.

Άγιος Γεώργιος Απολλώνων

Βρίσκεται έξω από το χωριό. Μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, με λίγα λείψανα τοιχογραφιών στο εσωτερικό. Ό,τι σώζεται καλύτερα είναι η παράσταση του Αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου στην τυφλή αψίδα του νότιου τοίχου, του 18ου αι. Στερεώθηκαν τα αποκολλημένα από τον τοίχο τμήματα της ζωγραφικής και έγινε μηχανικός καθαρισμός από τα ασβεστάματα.

Κοίμηση της Παναγίας Μεσαναγρού

Η εκκλησία είναι γνωστή από το 1948, όταν ο Α. Ορλάνδος¹⁶ εντόπισε τα λείψανα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπου επάνω είναι χτισμένη η εκκλησία της Κοίμησης. Εφέτος, εκτός από την κτιριακή συντήρηση και την ανασκαφή γύρω από την εκκλησία για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω, στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν με μηχανικό τρόπο λείψανα τοιχογραφιών στο εσωτερικό της. Από το ζωγραφικό διάκοσμο σώζονται μόνο στην αψίδα του Ιερού: τμήμα από τη Δέηση, το αριστερό τμήμα της Μετάδοσης και Μετάληψης των Αποστόλων, το κάτω μέρος από τα σώματα των Συλλειτουργούντων Ιεραρχών και ο Μελισμός στη μέση. Στη νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας διακρίνεται τμήμα από τη Φυγή στην Αίγυπτο και ένα τμήμα από το μαρτύριο των Αγίων Σαράντα (Πί ν. 251 α). Όλες οι παραπάνω τοιχογραφίες φαίνεται ότι έχουν γίνει

9. AAA VI (1973), σ. 275-276, εικ. 9.

10. ABME ό.π., σ. 200-212.

11. A. Gabriel, La cité de Rhodes, 2 Παρίσι 1923, σ. 174-176.

12. Clara Rhodos I (1928), σ. 149, εικ. 120-121.

13. E. Male, L'art religieux du XIIe s. en France, Παρίσι 1966 (7η έκδ.), σ. 182 κ.ε.

14. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Θ', σ. 300.

15. ABME, ό.π., εικ. 79.

16. Ό.π., σ. 36-40.

στο τέλος του 15ου αι. ή στην αρχή του 16ου. Στο τμήμα της καμάρας πάνω από το Ιερό σώθηκε το μεγαλύτερο μέρος από την παράσταση της Ανάληψης του Χριστού. Τοιχογραφία ποιοτικά πολύ καλή, που έχει γίνει στο τέλος του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι.

Κως

Άγιος Γεώργιος Ασφενδιού

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, 1 χλμ. ΝΑ. του χωριού Ασφενδιού. Στο νότιο τοίχο μέσα σε δύο τυφλές αψίδες είναι ζωγραφισμένες, στη μια οι ολόσωμοι Άγιος Γεώργιος και Άγιος Παντελεήμονας και στην άλλη η Παναγία όρθια βρεφοκρατούσα. Αριστερά της ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και δεξιά της ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Πί ν. 251 β). Η παρουσία της τελευταίας μορφής δίνει κάποια ένδειξη της ακτινοβολίας στο Ασφενδιού του μοναστηριού του Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου. Στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας διακρίνεται η Δέηση. Ο 15ος αι. είναι η πιθανή εποχή κατασκευής τους.

Έγινε και εδώ μηχανικός καθαρισμός και στερέωση των τοιχογραφιών.

Άγιος Γιάννης στα Εφτά Βήματα

Μεγάλο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο¹⁷, που στα βυζαντινά χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως εκκλησία. Πριν αρχίσει η συντήρηση του κτιρίου, που το διαπερνούν τα νερά της βροχής από τη στέγη και η υγρασία του εδάφους, έγινε έρευνα στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων. Στο Ιερό, κάτω από νεότερους σοβάδες, εμφανίστηκαν τοιχογραφίες, που με πρώτη ματιά φαίνεται να χρονολογούνται στο τέλος του 13ου ή στην αρχή του 14ου αι.

Σύμη

Τοιχογραφίες Αρχοντικού Χατζηγαληπού

Έγινε στερέωση των τοιχογραφιών που στόλιζαν το μουσαφίρ ονά. ¹⁷

Λέρος

Έγινε στερέωση και καθαρισμός στις παρακάτω εικόνες, που φυλάγονται στο μητροπολιτικό μέγαρο της Λέρου: 1. Ο Χριστός Ελκόμενος (Πί ν. 252 α). 2. Η Δέηση 18ου αι. 3. Η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη, 14ου αι. (Πί ν. 252 β). 4. Επιτάφιος Θρήνος. Ρωσικής τεχνοτροπίας. 5. Ιωάννης ο Θεολόγος. Ρωσικής τεχνοτροπίας. 6. Παντοκράτορας. Ρωσικής

τεχνοτροπίας. 7. Άγιος Γεώργιος. Ρωσικής τεχνοτροπίας. 8. Αγία Αικατερίνη (;). Ρωσικής τεχνοτροπίας. 9. Άγιος Νικόλαος. Τέλος 18ου-αρχή 19ου αι. 10. Βαϊφόρος. 18ου αι. 11. Οδηγήτρια. 18ου αι.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Ρόδος

Μεγάλη βασιλική Ρόδου (οδός Παύλου Μελά και Χειμάρρας)

Έγινε η αποκόλληση του μεγαλύτερου τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα (60 τ.μ.) για να συντηρηθεί στο εργαστήριο και να ξανατοποθετηθεί στη θέση του (Πί ν. 253 α).

Στη νοτιοδυτική πλευρά του εγκάρσιου κλίτους, όπου είχαν αποκαλυφθεί δύο αλληπάλλληλα στρώματα ψηφιδωτών δαπέδων, αποκολλήθηκε το δεύτερο στρώμα (40 τ.μ.) και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο. Το ίδιο έγινε και μ' ένα κομμάτι ψηφιδωτού δαπέδου, που είχε βρεθεί σε πρόσκτισμα της βασιλικής νότια του νάρθηκα.

Όλα τα παραπάνω ψηφιδωτά κοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα (πλοχμούς, τεμνόμενους κύκλους, κόμβους του Σολομώντα, κ.τ.λ.), εκτός απ' αυτό του εγκάρσιου κλίτους που έχει εδώ και κει πτηνά, τετράποδα ζώα και φρούτα.

Μουσείο Ρόδου

Από την εποχή της ιταλοκρατίας, όταν ανασκάφηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική του Πρεσβυτέρου Ευχαρίστου¹⁸ στην Αρκάσα Καρπάθου, μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε στην κεντρική αυλή του Μουσείου Ρόδου το ψηφιδωτό δάπεδο του Ιερού Βήματος. Από το πέρασμα του χρόνου είχε πάθει αρκετές ζημιές. Έτσι αποκολλήθηκε, συντηρήθηκε και τοποθετήθηκε στην ίδια θέση.

Επίσης έγινε καθαρισμός από τις λειχήνες και τη σκόνη σε δύο άλλα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα, που βρίσκονται και αυτά στο Μουσείο Ρόδου και προέρχονται από τη βασιλική της Αγίας Αναστασίας Αρκάσας¹⁹.

Μεσαναγρός

Βασιλική της Κοίμησης της Παναγίας

Έγινε αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων (109 τ.μ.) της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που αποκαλύφθηκε γύρω από τη μονόχωρη βυζαντινή εκκλησία. Το δάπεδο είχε πάθει μεγάλες ζημιές από

18. Clara Rhodos 6/7 (1932/3), σ. 564-568, εικ. 13-22. Στ. Πελεκανίδη-Π. Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 53-55, εικ. 13-14.

19. G. Jacopi, Edifici bizantini di Scarpanto, Ρόδος 1925. Στ. Πελεκανίδη-Π. Ατζακά, ό.π., σ. 55-61, εικ. 15-21.

17. A. Orlandos, Actes du Ve Congrès International d'archéologie chrétienne (1954), Βατικανό-Παρίσι 1957, σ. 199 κ.ε., εικ. 1.

τις ταφές που γίνονταν στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια. Άρχισε ο καθαρισμός των ψηφιδωτών και η προετοιμασία για την επανατοποθέτησή τους.

Θεολόγος

Κοντά στο ιερό του Ερεθυμνίου Απόλλωνα ήρθαν στο φως μερικά κομμάτια από παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό. Προσωρινά καλύφθηκε για να προστατευθεί, μέχρι να γίνει η συντήρησή του.

Κως

Έγινε μικρή συντήρηση σε τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων των γνωστών παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο, Καπαμά και Αγίου Παύλου.

Πυλί

Βρέθηκε τυχαία παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο (Πί ν. 253 β), ενώ άνοιξαν θεμέλια για οικοδόμηση σπιτιού, αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε για συντήρηση στο Μουσείο της Κω.

Κάρπαθος

Συντηρήθηκε και προφυλάχθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που παλιότερα είχε αποκολληθεί από τη βασιλική της Αγίας Αναστασίας Αρκάσας.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΩΝ

Εφέτος συνεχίστηκε και τελείωσε η συντήρηση των 20 χειρογράφων κωδικών της εκκλησίας της Παναγίας της Λίνδου²⁰ και του μοναδικού στο είδος του περγαμηνού εντύπου ειληταρίου, που περιέχει τη λειτουργία του Χρυσοστόμου. Τα χειρόγραφα και το ειλητάριο είχαν πάθει ζημιές από την υγρασία, την κακή διαφύλαξη και τους ποντικούς. Σε πολλά απ' αυτά είχαν πέσει πάνω τους κεριά και λάδια και άλλα ήταν διαλυμένα. Η Μ. Μερεμέτη, ζωγράφος-συντηρήτρια χαρτιού, κατάφερε με πολύ κόπο και φιλοτιμία και χωρίς να διαθέτει σύγχρονα τεχνικά μέσα, ορισμένα απ' αυτά να τα αποκαταστήσει και σε άλλα να σταματήσει την καταστροφή.

Συντήρηση επίσης έγινε σε μια δεκάδα χαλκογραφιών του Piranes και Rossini, που ανήκουν στην Εφορεία. Οι χαλκογραφίες είχαν μερικές φθορές από το χρόνο, όπως σκωροφαγώματα, μικρά σχισίματα, λεκέδες, κ.τ.λ.

Στο ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου φυλάγονται αρκετές εκατοντάδες πολύτιμα ιστορικά έγγραφα από την εποχή της τουρκοκρατίας. Συντηρήθηκαν

περίπου 85 από το αρχείο της δημογεροντίας της Σύμης (φιρμάνια της τουρκικής διοίκησης, δικαιοπρακτικά έγγραφα κ.τ.λ.) και της Ρόδου.

Η. ΚΟΛΛΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ρόδος

Άγιος Γεώργιος στο Μάσσαρι

Δεξιά της παλιάς αμαξιτής οδού Ρόδου-Λίνδου, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό και στη θέση Λώρυμα, βρίσκεται το ναύδριο του Αγίου Γεωργίου. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, εξωτ. διαστ. 6,30 × 4,45 μ., με χτιστή ημικυκλική καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πάνω από την οποία υπάρχει κουφιστικό τόξο. Η ανατολική πλευρά τελειώνει σε μια ημικυκλική αψίδα, χορδής 2,70 και βέλους 0,95 μ. Το δάπεδο καλύπτεται με χοχλάκι. Η Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε τμήμα κυλινδρικού, αρράβδωτου, μαρμάρινου κίονα και σε κορμό περιρραντηρίου με ραβδώσεις. Η πλάκα της Αγίας Τράπεζας είναι μαρμάρινη σκαφωτή, διαστ. 0,72 × 0,68 και πάχ. 0,14 μ., και ίσως πρόκειται για την αρχική Αγία Τράπεζα. Εξωτερικά και στη νοτιοανατολική γωνία, είναι εντοιχισμένος μαρμάρινος, διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου, διαστ. 0,94 × 0,21 μ., από παλιότερο ναό.

Στο εσωτερικό ο ναός κοσμεύεται με τοιχογραφίες, του 14ου αι. Είχαν επιχρισθεί και καθαρίστηκαν παλιότερα από συνεργείο της Εφορείας μας. Στις επιφάνειες της καμάρας εικονίζονται σκηνές του Δωδεκαόρτου, στο νότιο τμήμα: α) η Γέννηση του Χριστού, β) η Υπαπαντή, γ) η Βάπτιση, στο βόρειο τμήμα: δ) η Βαϊοφόρος, ε) η Σταύρωση του Χριστού και στ) η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας είναι η Ανάληψη. Παρατηρείται σύντμηση στο εικονογραφικό πρόγραμμα, προφανώς από έλλειψη χώρου²¹. Στο κλειδί της καμάρας της εικονίζονται επτά άγιοι σε στηθάρια. Στο νότιο τοίχο διατηρούνται η παράσταση του Αγίου Γεωργίου έφιππου, και τεσσάρων αγίων σε στηθάρια. Στο βόρειο τοίχο: στην επάνω ζώνη από Δ. προς Α. εικονίζονται οι άγιοι: α) Ιωάννης ο Δαμασκηνός, β) Ονούφριος, γ) Σάββας, δ) αδιάγνωστος άγιος, ε) Εφραίμ ο Σύρος, στ-ζ) αδιάγνωστοι άγιοι, η-ι) ιεράρχες με κλειστά ευαγγέλια· στην

21. Η αυτή εικονογραφική διάταξη απαντά και στο ναό του Αγίου Νικολάου Μαρτισών Ρόδου, οι τοιχογραφίες του οποίου έγιναν το έτος 1434-5, με τη διαφορά ότι στη θέση όπου εικονίζεται η Βάπτιση στον Άγιο Γεώργιο, στον Άγιο Νικόλαο είναι η Μεταμόρφωση του Χριστού.

20. Ελληνικά 24 (1971), σ. 33-51.

κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): τρεις ολόσωμοι άγιοι και η Δέηση. Στο δυτικό τοίχο: επάνω από την είσοδο παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, στο νότιο τμήμα καταστραμμένη. Βόρεια από την είσοδο ολόσωμοι οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση. Οι λοιπές παραστάσεις στο Ιερό Βήμα έχουν καταστραφεί.

Άγιος Θωμάς στο Μεσαναγρό

Νοτιοανατολικά του χωριού και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου απ' αυτό, αριστερά του δρόμου προς τη Ρόδο, βρίσκεται το ναύδριο του Αγίου Θωμά, μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με χτιστή ημικυλινδρική στέγη και κεραμίδια. Στο μέσο περίπου της βόρειας και νότιας πλευράς του ναού ανοίγονται τυφλά αφιδώματα, τα οποία εξέχουν, ώστε η κάτοψη του ναού να εμφανίζει σχήμα σταυροειδές. Η ανατολική πλευρά τελειώνει σε ημικυκλική αφίδα. Στο μέσο της δυτικής πλευράς βρίσκεται η είσοδος. Το σημερινό επίπεδο του δαπέδου βρίσκεται σε βάθος 0,50 μ. κάτω από τη στάθμη του εδάφους. Ο ναός χτίστηκε στη θέση αρχαιότερου ναού, από τον οποίο διατηρούνται λείψανα της αφίδας. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμεύει μαρμάρινο παλαιοχριστιανικό, ιωνικό κιονόκρανο, με συμφυές επίθημα. Στη μία πλευρά του κιονοκράνου υπάρχει ανάγλυφος, ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες. Ο ναός έχει χτιστεί από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά δεν έχει επιχριστεί. Στο εσωτερικό φέρει ασβεστοκονίαμα, που καλύπτεται με τοιχογραφίες του 14ου αι.

Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του Ιερού παριστάνεται ο Χριστός Παντοκράτωρ με τους Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Κάτω εικονίζονται: οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Βασίλειος, εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας, με πολυσταύρια φελόνια και ανεπτυγμένα ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητάρια. Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου εικονίζεται το Άγιο Μανδήλιο. Στο νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος είναι ο Διάκονος Στέφανος. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας του ναού η Ανάληψη του Χριστού. Στον κυρίως ναό: στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο. Στο νότιο τμήμα της (από Α. προς Δ.): α) ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, β) η Γέννηση του Χριστού και γ) η Υπαπαντή, στο βόρειο τμήμα (από Δ. προς Α.): δ) η Βάπτισμα, ε) η Σταύρωση και στ) η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη. Και εδώ παρατηρείται στην καμάρα σύμπτυξη του εικονογραφικού προγράμματος, που οφείλεται στην έλλειψη χώρου. Στο νότιο τοίχο (από Α. προς Δ.) σώζονται: α) κεφαλή αδιάγνωστου αγίου, β) αρχάγγελος σε μετωπική στάση με αυτοκρατορική στολή και λώρο, γ) στρατιωτικός άγιος, ολόσωμος, πιθανώς ο Άγιος Γεώργιος. Στο βόρειο τοίχο (από Δ. προς Α.): δ) στρατιωτικός άγιος, ολό-

σωμος, πιθανώς ο Άγιος Δημήτριος, ε) ο Άγιος Θεόδωρος, στ) στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος η Ψηλάφιση του Θωμά, ζ) Στο εσωράχιο του τόξου του αφιδώματος τέσσερις αδιάγνωστοι άγιοι. Τέλος στο δυτικό τοίχο, επάνω από την είσοδο εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου. Οι τοιχογραφίες έχουν υποστεί φθορές από τα νερά της βροχής και καλύπτονται με άλατα.

Άγιοι Θεόδωροι στην Αρνίθα

Νοτιοδυτικά της Απολακκιάς, σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από αυτήν και στην περιφέρεια της Αρνίθας, στην περιοχή Κατακαλών²², μέσα σε δασώδη περιοχή, βρίσκεται το ναύδριο των Αγίων Θεοδώρων. Ο ναός έχει χτιστεί στη θέση παλιότερου ναού, λείψανα του οποίου διατηρούνται και σήμερα Α. του σωζόμενου ναού. Από τον πρώτο ναό προέρχονται κίονες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που βρίσκονται στο γύρω χώρο, δηλαδή: α) τέσσερα τμήματα κυλινδρικών, αρράβδωτων κίωνων, από ασβεστόλιθο, β) απότμημα θωρακίου με γλυφές, χρώματος ερυθρού, προέρχεται από άμβωνα, γ) μαρμάρινο κιονόκρανο, προερχόμενο πιθανώς από τους κιονίσκους του παλιού τέμπλου, εντοιχισμένο, δ) μαρμάρινο επίθημα εντοιχισμένο.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες: Ιερό Βήμα. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του Ιερού εικονίζεται η Δέηση (τρίμορφο) και στο κάτω μέρος έξι ιεράρχες συλλειτουργούντες, από αριστερά: α-β) αδιάγνωστοι, γ) ο Άγιος Βασίλειος, δ) ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ε) ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και στ) ο Άγιος Κύριλλος. Στη μέση ο Μελισμός. Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου εικονίζονται: α) ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, β) η Θυσία του Αβραάμ, γ) ο Διάκονος Λαυρέντιος και δ) ο Διάκονος Στέφανος (;). Στο βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος και πάνω από την Πρόθεση είναι η Άκρα Ταπείνωση, στο νότιο τοίχο παριστάνονται δύο ιεράρχες. Στο ανατολικό άκρο της καμάρας παριστάνεται η Ανάληψη (στο μέσο του βόρειου ημιχορίου των Αποστόλων η Θεοτόκος). Στον κυρίως ναό στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο από τις οποίες οι περισσότερες έχουν καταστραφεί. Στο νότιο τμήμα της διατηρείται η Γέννηση και στο βόρειο η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη. Στο κλειδί της καμάρας προφήτες, με ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητάρια. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου διατηρούνται παραστάσεις διάφορων αγίων. Στο δυτικό τοίχο δε σώθηκαν λεί-

22. Το τοπωνύμιο είναι βυζαντινό. Πρβλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικό της Ρόδου, Ρόδος 1951, σ. 184.

ψανα τοιχογραφιών. Οι τοιχογραφίες είναι παλιές και φαίνεται να προέρχονται από το 13ο και 14ο αι.

Κάλυμνος

Άγιοι Απόστολοι στο Άργος

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό, δεξιά της οδού Χώρα- Άργος, βρίσκεται μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου, στο οποίο υπάρχουν τρεις ναοί, δηλαδή: των Αγίων Αποστόλων, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων είναι χτισμένος από αργολιθοδομή, στον τύπο του σταυροειδούς, εγγεγραμμένου, τρουλωτού ναού²³. Ο τρούλος είναι χαμηλός, τυφλός και στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς σε σχήμα T. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με χτιστές ημικυλινδρικές καμάρες και τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα με σταυροθόλια. Δυτικά του υπάρχει διώροφος νάρθηκας ορθογώνιας κάτοψης, ο οποίος καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα. Στη νοτιοανατολική γωνία του ναού βρίσκεται προσκολλημένο μονόχωρο ναύδριο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Στο εσωτερικό του ναού των Αγίων Αποστόλων διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Στη νότια πλευρά του νοτιοανατολικού πεσσού διακρίνεται η Θεοτόκος και στη βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου του ναού ο Απόστολος Πέτρος.

Παναγία η Κυρά στο Άργος

Νότια του ναού των Αγίων Αποστόλων και σε απόσταση 5 μ. περίπου από αυτόν βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Κυράς (Κοίμηση Θεοτόκου). Πρόκειται για μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με χτιστή ημικυλινδρική καμάρα, με ορθογώνιο νάρθηκα. Υπάρχουν τοιχογραφίες, που ενμέρει έχουν επιχρισθεί. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας, εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Στον κυρίως ναό, στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο, δηλαδή: α) ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, β) η Γέννηση του Χριστού, γ) η Υπαπαντή, δ) η Σταύρωση και ε) η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη. Στο νότιο τοίχο παριστάνεται (από Α. προς Δ.): α) προφήτης, β) τα δώρα των Θεοπατόρων, γ) ο Ασπασμός Ιωακείμ και Άννης, δ) η Σύλληψη της Θεοτόκου και ε) ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, στο βόρειο τοίχο στην επάνω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) το Γενέσιο της Θεοτόκου και β) τα Εισόδια στην κάτω ζώνη: γ) ο Άγιος Γεώργιος ο Πετρομύοτης, δ) η Θεοτόκος

Οδηγήτρια και ε)η Κοίμηση της Θεοτόκου. Οι τοιχογραφίες είναι μέτριας τέχνης του 16ου-17ου αι.

Νίσυρος

Σταυρός

Στο ύπαιθρο της Νισύρου απαντούν συχνά σωροί ερειπίων, τα οποία ανήκουν σε παλιά οικοδομήματα, συχνά σε παλαιοχριστιανικούς ή βυζαντινούς ναούς. Πολλές φορές νεότερα ναύδρια έχουν ανεγερθεί στη θέση παλιών ναών, από τους οποίους διατηρούνται λείψανα τοίχων και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Στην περιοχή Σταυρός της περιφέρειας Μανδρακίου, βρίσκονται σε αγρούς ερείπια οικοδομημάτων, τα οποία ανήκουν σε χριστιανικούς ναούς, τουλάχιστον δύο διαφορετικών εποχών. Στη θέση αυτή χτίστηκε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική, το περίγραμμα της κάτοψης της οποίας διατηρείται ευκρινώς κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Το μεσαίο κλίτος της βασιλικής τελείωνε σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α. Διατηρούνται τρεις κυλινδρικοί, αρράβδωτοι, μαρμάρινοι κίονες, μία μαρμάρινη λεκάνη αγιασμού, κ.ά. Μετά την ερείπωση της βασιλικής χτίστηκε στο χώρο του μεσαίου κλίτους άλλος ναός, εσωτ. διαστ. 17,10 × 4,10 μ., χωρίς την αψίδα και το νάρθηκα με χτιστή ημικυλινδρική καμάρα. Στο εσωτερικό του διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Εξάλλου, στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής κατασκευάστηκε μικρότερος ναός, που καλύφθηκε με ημικυλινδρική καμάρα, χτισμένη με λαξεμένους πωρολίθους. Η ανατολική πλευρά του τελειώνει σε ημικυκλική αψίδα.

Ναός Τιμίου Σταυρού

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ναό, στο ύπαιθρο της Νισύρου, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Το συνολικό εσωτερικό μήκος του ναού είναι 4,99 και το πλάτος 3,45 μ. Στο μέσο της ανατολικής κεραίας ανοίγεται ημικυκλική αψίδα χορδής 1,15 μ. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Στο κέντρο του οικοδομήματος επικάθεται χτιστός ημισφαιρικός τρούλος. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Στο ναό διατηρούνται διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από παλιότερους ναούς, δηλαδή: α) βάση περιρραντηρίου, η οποία χρησιμεύει ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας, β) μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα, σε δεύτερη χρήση, που χρησιμεύει ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας, γ) τμήμα κορμού μαρμάρινου, αρράβδωτου κίονα, δ) απότμημα παλαιοχριστιανικού πεσσίσκου τετράγωνης διατομής με συμφή μηλοειδή απόφυση, ε) τμήμα μαρμάρινου κοσμητή, με διακοσμητικό θέμα, σε πρόστυπο ανάγλυφο, προερχόμενο από το 12ο-13ο αι., στ) μαρμάρινη βάση κίονα.

23. Ο τύπος αυτός είναι σπάνιος στη Δωδεκάνησο. Απαντά: α) στο Καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου, β) στον Άγιο Ιωάννη στο Λακκί Λέρου (').

Κως

Βασιλική Αγίας Βαρβάρας στην Καρδάμαινα

Βόρεια του οικισμού βρίσκεται το νεότερο ναύδριο της Αγίας Βαρβάρας. Βορειοανατολικά αυτού και σε απόσταση 300 μ. περίπου, δίπλα ακριβώς από τη θάλασσα, βρίσκονται τα λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Διακρίνεται μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α. Το δάπεδο καλύπτεται με πολύχρωμα ψηφιδωτά, τα οποία κοσμούνται με διάφορα γεωμετρικά σχήματα. Οι ψηφίδες αποτελούνται από μάρμαρο, χρώματος λευκού και μελανού, ή από κεραμίδι.

Νότια της βασιλικής ανοίχτηκε τον Απρίλιο του 1979 από το στρατό κατά μήκος της παραλίας αυλάκι, μήκ. 20,50 και βάθ. 1,50 μ., οπότε αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομημάτων, αποτελούμενα από τοίχους, πάχ. 0,80 μ., που είχαν ψηφιδωτά δάπεδα. Τα ψηφιδωτά βρέθηκαν σε βάθος 0,50-0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Επίσης αποκαλύφθηκαν δύο μαρμάρινα κατώφλια, το ένα, μήκ. 2,60 και διατομής $0,50 \times 0,40$ μ., και το άλλο, μήκ. 2 μ. και διατομής $0,40 \times 0,40$ μ. Όπως φαίνεται, από τα λείψανα αυτά πρόκειται για μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα. Τόσο η βασιλική, όσο και τα γύρω προσκτίσματα είχαν ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Κάρπαθος

Βρυκούς

Στη βορειοδυτική γωνία της νήσου, επάνω σε ορεινή χερσόνησο και σε μικρό υψόμετρο από τη θάλασσα, σε φυσική οχυρή τοποθεσία, υπάρχουν τα ερείπια της αρχαίας πόλης Βρυκούντος²⁴. Διακρίνονται λείψανα του αρχαίου τείχους, χτισμένου κατά το ισοδομικό σύστημα, πολλοί λαξευτοί τάφοι στους βράχους, στην περιοχή έξω από το τείχος, συχνά με μνημειώδη πρόσοψη και πλήθος ερειπίων αρχαίων οικοδομημάτων. Μεταξύ των ερειπίων διακρίνονται τα λείψανα τριών παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Δύο από αυτές βρίσκονται στο χώρο, που περιβάλλεται από το τείχος και μία έξω από αυτό.

Βασιλική Α

Διατηρείται η μεγάλη αψίδα του Ιερού Βήματος, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη (χορδής 4 και βέλους 2,30 μ.), σε ύψος 1,40 μ. από το έδαφος.

Διατηρείται το εξωτερικό περίγραμμα της κάτοψης της βασιλικής. Πρόκειται καθαρά για τρί-

κλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, εσωτ. διαστ. $14,60 \times 11$ μ., χωρίς το νάρθηκα και την αψίδα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπήρχε ορθογώνιος νάρθηκας, διαστ. $11 \times 3,50$ μ., ενώ στη βόρεια πλευρά φαίνεται να ήταν προσκολλημένα διάφορα προσκτίσματα. Στο χώρο της βασιλικής διατηρούνται σωροί λίθων από την τοιχοποιία του οικοδομήματος, καθώς και διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Βασιλική Β

Νότια του ναυδρίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου υπάρχουν τα λείψανα χριστιανικού ναού. Διακρίνεται καθαρά η αψίδα του Ιερού, χορδής 3,70 και βέλους 1,80 μ., εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά πεντάπλευρη. Οι τοίχοι της διατηρούνται σε ύψος 1,40 μ. Πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική. Σώζονται λείψανα από την τοιχοποιία, χωρίς να είναι δυνατό να οριστεί ευκρινώς το περίγραμμα των τοίχων του ναού. Φαίνεται ότι ήταν τρίκλιτη· διατηρούνται λείψανα του ανατολικού τμήματος των στυλοβατών, καθώς και τμήμα του ανατολικού τείχους του νότιου κλίτους. Στο χώρο του μνημείου είναι διασκορπισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Νοτιοανατολικά υπάρχουν δύο μεγάρνα, μαρμάρινα, ιωνικά, παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα, με συμφυές επίθημα, τα οποία φαίνεται να προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής.

Βασιλική Γ

Έξω από το τείχος και στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, δίπλα ακριβώς από τη θάλασσα, βρίσκονται τα λείψανα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, το βόρειο τμήμα της οποίας έχει παρασυρθεί από τα κύματα της θάλασσας. Διατηρείται μεγάλη αψίδα προς Α., εσωτερικά ημικυκλική, διαμ. 3,45 και βέλους 1,50 μ. και εξωτερικά ημιαγωνική. Το πάχος των τοίχων της αψίδας είναι 0,70-1,10 μ. Το νότιο κλίτος βρίσκεται κάτω από επίχωση, η οποία δημιουργήθηκε εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Η βασιλική φαίνεται να είχε εσωτερικό μήκος $\pm 14,60$ και πλάτος ± 10 μ. Κατά την ανέγερσή της είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ορθογώνιοι δόμοι, που προέρχονταν από αρχαιότερα οικοδομήματα.

Άγιος Αντώνιος στις Μενετές

Βόρεια του οικισμού και κάτω ακριβώς από το ύψωμα που δεσπόζει της περιοχής, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Αντωνίου²⁵, που χρησίμευε καλύτερα ως κοιμητηριακός ναός. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με χτιστή ημικυλινδρική

24. Κάρπαθος, Επετ. Πολ. Σχ. Θεσ. Ζ' (1978), σ. 223 κ.ε.

25. Ό.π., σ. 458-59, εικ. 186 (κάτοψη-τομή-όψη).

καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται η ημικυκλική αψίδα. Στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς η είσοδος. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Το νεότερο στρώμα προέρχεται από τη μεταβυζαντινή εποχή (17ος-18ος αι.).

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται ο Πατοκράτορας. Στο ανατολικό μέτωπο, επάνω ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, κάτω οι ιεράρχες Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Άγιος Βασίλειος, με ενεπίγραφα, λειτουργικά ειλητήρια. Στο βόρειο τοίχο, του Ιερού: επάνω σκηνή από το βίο του Αγίου Αντωνίου και κάτω το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, στο νότιο τοίχο: επάνω σκηνή από το βίο του Αγίου Αντωνίου και κάτω ο Άγιος Στέφανος και ο Άγιος Λαυρέντιος. Στον κυρίως ναό στο νότιο τοίχο: επάνω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) σκηνή από το βίο του Αγίου Αντωνίου-πειρασμοί του αγίου, β) σκηνή από το βίο του ίδιου αγίου, γ) λείψανα σκηνών· κάτω ζώνη: ε) ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ως ένσαρκος Άγγελος, στ) ο Άγιος Ιωάσαφ, ζ) ο Άγιος Θεοδόσιος, η-ι) κεφάλια αδιάγνωστων αγίων. Στο βόρειο τοίχο: επάνω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) σκηνή από το βίο του Αγίου Αντωνίου, β) ομοίως (καταστραμμένη)· κάτω ζώνη: γ) ο Άγιος Ευθύμιος και δ) ο Άγιος Αθανάσιος. Στο κάτω τμήμα του τοίχου υπάρχει ποδέα με σχηματοποιημένα κοσμήματα. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην εκκλησία δεν απαντούν συνθέσεις από το θεματολόγιο του Δωδεκαόρτου, αλλά στη θέση τους έχουμε σκηνές από το βίο του πάτρωνα του ναού Αγίου Αντωνίου.

I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ρόδος (Πόλη)

Παλιοχριστιανική βασιλική οδού Χειμάρρας²⁶

Από το 1967, όπως είναι γνωστό, σκάβεται στην πόλη της Ρόδου μεταξύ των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας μεγάλη παλιοχριστιανική βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Μετά από διακοπή της ανασκαφής, για πέντε χρόνια περίπου, ξανάρχισε η έρευνα εφέτος. Σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους είχε αποκαλυφθεί όλος ο ναός με το νάρθηκα, τμήμα του αιθρίου του, προσκτίσματα Β. και Ν. και στο νοτιοδυτικό άκρο το βαπτιστήριο με μια μεγάλη σταυρική κολυμβήθρα. Το 1979 η ανασκαφή εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου Β. Χατζηανδρέου, στο νότιο σκέλος του εγκάρσιου κλίτους και στο χώρο του βαπτιστηρίου (οικόπεδο Αναστασιάδη).

Νοτιοανατολικός τομέας ανασκαφής. Η σύληση του οικοδομικού υλικού στα μεσαιωνικά χρόνια και η γεωργική καλλιέργεια του χώρου την εποχή της τουρκοκρατίας έχουν καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τα προσκτίσματα της βασιλικής, που ήταν χτισμένα εδώ. Βρέθηκε μόνο ένα πλακόστρωτο, διαστ. 7,20 × 5,20 μ., στο δυτικότερο τμήμα, που αποτελείται από μαρμάρινο υλικό σε δεύτερη και τρίτη χρήση. Μερικές από τις πλάκες είναι ενεπίγραφες. Ίσως ήταν τμήμα του δαπέδου κάποιου αυλής.

Νότιο σκέλος εγκάρσιου κλίτους. Μετά την αποκόλληση του νεότερου δεύτερου ψηφιδωτού δαπέδου, έγινε έρευνα σε βάθος και αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 28, που είχε κατεύθυνση από Β. σε Ν. Πάνω στα όρια αυτής της οδού πατούσαν οι δυο πεσσοστοιχίες που με κατεύθυνση Β.-Ν. χώριζαν το μεγάλο εγκάρσιο κλίτος σε άλλα τρία.

Βαπτιστήριο: Δυστυχώς τα αποτελέσματα της έρευνας σ' αυτό το χώρο ήταν απογοητευτικά. Το οικοδομικό υλικό είχε συληθεί μέχρι το βάθος της κοίτης των θεμελίων και επειδή υπήρχαν αλληπάλληλες οικοδομικές περιόδους είναι δύσκολο να καθοριστούν με ακρίβεια τα όρια του βαπτιστηρίου (Πί ν. 254 α).

Οικόπεδο Γ. Κούρου

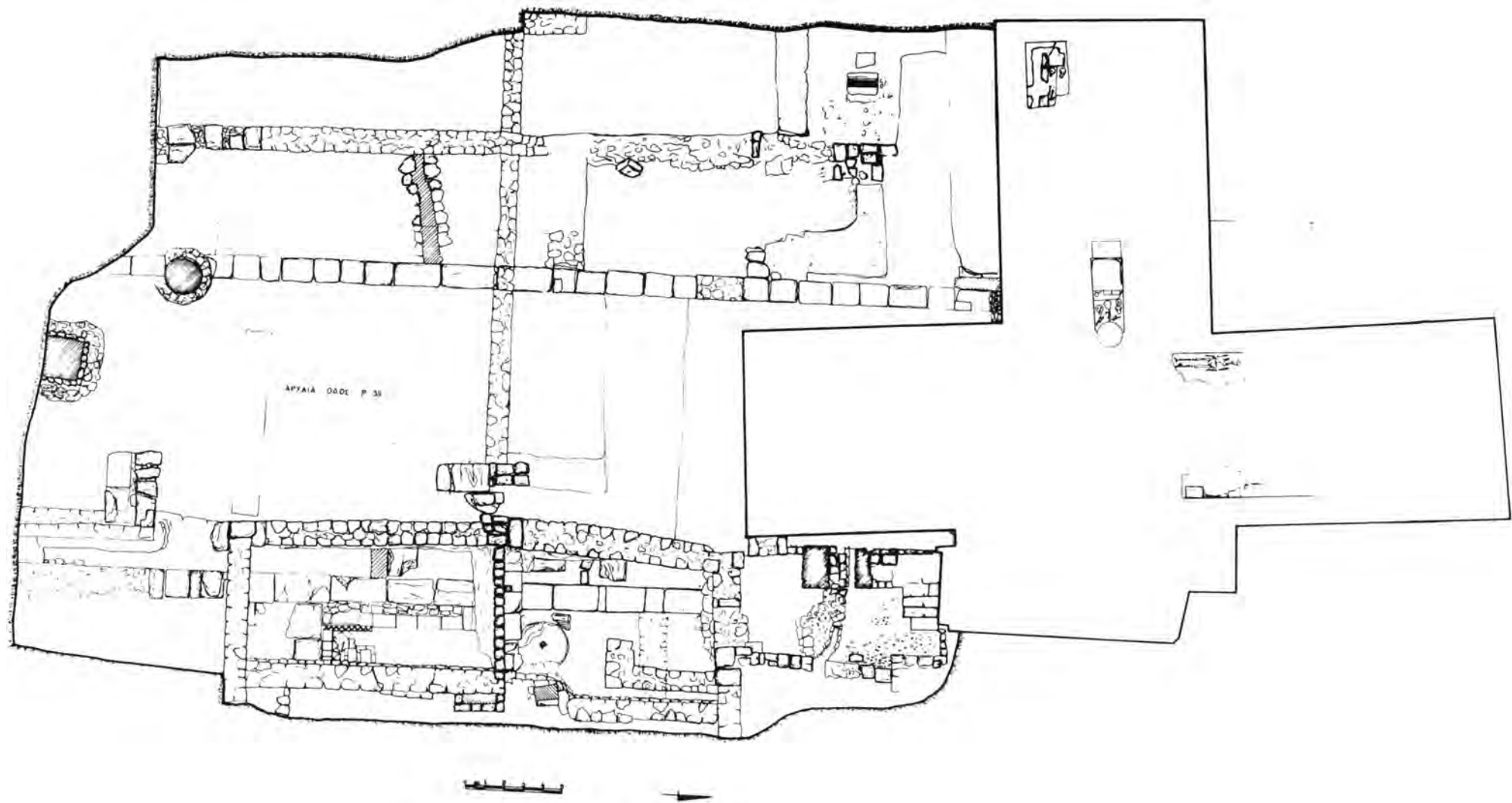
Βρίσκεται κι αυτό στη διασταύρωση των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας 20 μ. περίπου ΒΔ. της μεγάλης παλιοχριστιανικής βασιλικής. Ελπίζαμε ότι η ανασκαφή θα έφερνε στο φως τη συνέχεια των βορειοδυτικών προσκτισμάτων της βασιλικής, που παλιότερα είχαμε εντοπίσει να προχωρούν κάτω από την οδό Π. Μελά, όπως και τη συνέχεια του αιθρίου. Δυστυχώς το σπίτι που είχε χτιστεί στη θέση αυτή στα χρόνια της ιταλοκρατίας είχε καταστρέψει ό, τι κτίσμα προϋπήρχε, αφήνοντας μόνο ελάχιστα και ασαφή ίχνη, που μερικά ίσως ανήκουν στην παλιοχριστιανική περίοδο. Κάτω απ' αυτά εμφανίστηκαν λείψανα ρωμαϊκών και ελληνιστικών κτισμάτων.

Αγία Τριάδα (Ντολαπλί) στη μεσαιωνική πόλη

Η νότια πλευρά της εκκλησίας ήταν επιχωματωμένη ως 1-1,50 μ. και έτσι ήταν φυσικό τα νερά της βροχής να μπαίνουν μέσα καταστρέφοντας τις τοιχογραφίες, απειλώντας και τη στατικότητα του κτιρίου. Η αρχική αποχωμάτωση στη συνέχεια μεταβλήθηκε σε συστηματική ανασκαφή, όταν εμφανίστηκαν λείψανα κτισμάτων και ταφές.

Σε απόσταση 5 μ. περίπου νότια της εκκλησίας βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. ± 11 και πλάχ. 0,50 μ., που όριζε από τα νότια μια αυλή και που στα χρόνια της ιπποτοκρατίας ήταν φαίνεται ένα μικρό νεκροταφείο. Βρέθηκαν έξι απλοί τάφοι. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος μέσα σε ένα σκάμμα, ανάσκελα, με τα χέρια σταυρωμένα πάνω στο

26. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 442-443· ΑΑΑ Ι (1968), σ. 262· ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 464-467· 26 (1971): Χρονικά, σ. 552-555.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Αγία Τριάδα (Ντολαπλί). Κάτοψη της ανασκαφής.

στήθος και με το κεφάλι τοποθετημένο δυτικά. Όλοι οι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Σε δυο απ' αυτούς βρέθηκαν γύρω από το σκελετό μερικά σιδερένια καρφιά του ξύλινου φέρετρου. Τρεις ακόμα τάφοι ερευνήθηκαν στο εσωτερικό της εκκλησίας κάτω από το πλακόστρωτο (Σ χ έ δ. 1). Οι δυο νεκροί που ήταν θαμμένοι στο δυτικό σκέλος της σταυρικής εκκλησίας, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με το κεφάλι δυτικά και ο τρίτος, που βρέθηκε στο βόρειο σκέλος της εκκλησίας, είχε κατεύθυνση Β.-Ν. με το κεφάλι στο βορρά. Και στους τρεις τάφους εκτός από έναν ακέραιο σκελετό βρέθηκαν ακόμα δυο-τρία κρανία και κόκαλα ανακατεμένα, δείγμα παλιότερων ταφών. Δυο νομίσματα του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503) και τέσσερα ακόμα του μεγάλου μαγίστρου Phillippe de Villiers de l'Isle Adam (1521-1522), που βρέθηκαν μέσα στους τάφους, τους χρονολογούν στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αι.

Στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής και ΝΑ. της Αγίας Τριάδας αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι, ισόγεια δωμάτια χωρίς ενδιαφέρον, που χρονολογούνται στο τέλος της φραγκοκρατίας.

Σε μικρό βάθος από το σημερινό επίπεδο του γύρω χώρου, 0,60-0,50 μ. βρέθηκε τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 33 (Σ χ έ δ. 1), που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και προχωρώντας προς Β. περνά κάτω από τις δύο πλάγιες κεραίες και το Ιερό της εκκλησίας και παίρνει την κατεύθυνση της μεσαιωνικής οδού Δημοσθένους. Το πλάτος της είναι ± 7,50 μ. Αποκαλύφθηκε μέχρι μήκος ± 17 μ. Το οδόστρωμα αποτελείται από πατημένο χώμα και λατύπη. Έγιναν δυο τομές κατά πλάτος της αρχαίας οδού και διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε αποχετευτικός αγωγός. Στα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά χρόνια η αρχαία οδός καταπατήθηκε από κτίσματα. Επίσης λείψανα παλαιοχριστιανικών κτισμάτων εντοπίστηκαν στην ανατολική παρυφή της ανασκαφής, τα οποία όμως προχωρούν κάτω από τη σημερινή οδό και έτσι δεν ολοκληρώθηκε η έρευνά τους.

Στην ανασκαφή μέσα και έξω από την εκκλησία βρέθηκαν είκοσι εννέα νομίσματα: επτά παλαιοχριστιανικά, τρία μεσοβυζαντινά, δύο της δυναστείας των Γαβαλάδων (1204-1250) και δεκαεφτά της εποχής της ιπποτοκρατίας.

Η στρωματογραφική έρευνα είχε σε γενικές γραμμές το παρακάτω αποτέλεσμα: ο χώρος φαίνεται ότι κατοικήθηκε συνεχώς μέχρι το τέλος της παλαιοχριστιανικής εποχής· στα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά χρόνια το ρυμοτομικό σχέδιο αλλοιώθηκε, συμπέρασμα εξάλλου που έχει βγει και από την έρευνα και σε άλλες θέσεις της Ρόδου· στα μεσοβυζαντινά χρόνια είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτός ο χώρος δεν κατοικείται· τα λίγα και σποραδικά μεσοβυζαντινά όστρακα και νομίσματα, όπως και η έλλειψη λειψάνων κτισμάτων αυτής της

εποχής συνηγορούν γι' αυτή την υπόθεση. Η έρευνα επίσης, που έγινε στο εσωτερικό της εκκλησίας αν και δεν ήταν εξαντλητική, έπεισε για την υπαρξή της πριν από την ιπποτοκρατία.

ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑΣ

Ρόδος (Ύπαιθρος)

Κοίμηση Θεοτόκου στο Μεσαναγρό

Με αφορμή τη στερέωση του ετοιμόρροπου ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου²⁷, που βρίσκεται στον οικισμό του Μεσαναγρού, έγινε ανασκαφική έρευνα, η οποία απέβλεπε στην απομάκρυνση της επίχωσης, που είχε συσσωρευθεί γύρω από το οικοδόμημα και τη διευκρίνιση της μορφής των παλιότερων φάσεων του μνημείου.

Ήταν ορατή μεγάλη αψίδα Ιερού Βήματος παλαιοχριστιανικού ναού, λείψανα τοίχων, μια σταυροειδής μαρμάρινη κολυμβήθρα²⁸ και πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία είτε είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό κατά την ανέγερση του ναού της Παναγίας, είτε ήταν μέσα και έξω από αυτόν.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο βασιλικών (βασιλική Α και βασιλική Β)²⁹. Στα ερείπιά τους χτίστηκε ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου που διατηρείται μέχρι σήμερα. Ειδικότερα η βασιλική Α ιδρύθηκε τον 5ο αι. και καταστράφηκε στα μέσα του 6ου αι., πιθανότατα από τους σεισμούς που έπληξαν τα Δωδεκάνησα κατά το έτος 553-554 μ.Χ.³⁰. Περί τα τέλη του 6ου αι. χτίστηκε στην ίδια θέση η βασιλική Β, η οποία ερειπώθηκε αργότερα και στα ερείπιά της οικοδομήθηκε το 13ο αι. ο ναός της Παναγίας.

Η έρευνα αποκάλυψε μεταξύ άλλων πολυάριθμα κινητά ευρήματα, από τα οποία σπουδαιότερα είναι τα εξής:

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. 1. Τμήμα διαχωριστικού πεσσίσκου τετράγωνης διατομής, διαστ. 0,20 × 0,18, ύψ. 0,31 μ., με ανάγλυφο κυμάτιο. Στη μια πλευρά υπάρχει αύλακα, διαστ. 0,08 × 0,31 μ., για τη στερέωση διαχωριστικού θωρακίου. 2. Τμήμα κυλινδρικού, αρράβδωτου κιονίσκου με συμφυή βάση, διαμ. 0,175, ύψ. 0,44, ύψ. βάσ. 0,145 μ. Προέρχεται πιθανώς από τους κιονίσκους του κιβωρίου της

27. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 36-40.

28. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήναι 1976, σ. 129-130.

29. ΑΑΑ XIII (1981), σ. 210-234.

30. Ι. Βολανάκης, ό.π., σ. 116.

Αγίας Τράπεζας. 3. Απόστημα Τράπεζας, διαμ. 0,25 × 0,24 και πάχ. 0,04 μ., με χείλος, πλ. 0,07 και πάχ. 0,07 μ. 4. Απόστημα Τράπεζας, διαστ. 0,35 × 0,17 και πάχ. 0,04 μ., με χείλος. 5. Κιονόκρανο μικρών διαστάσεων με φύλλα ακάνθου, διαμ. βάσ. 0,17, ύψ. 0,27 μ., πλευράς άβακα 0,24 μ., το οποίο προέρχεται πιθανώς από τους κίονες του κιβωρίου της Αγίας Τράπεζας. 6. Τμήμα διαχωριστικού θωρακίου τέμπλου, διαστ. 0,18 × 0,20 × 0,08 μ. 7. Τμήμα διαχωριστικού θωρακίου τέμπλου, διαστ. 0,45 × 0,36 × 0,05 μ. 8. Τμήμα κορμού κυλινδρικού, αρράβδωτου κίονα, διαμ. 0,26, ύψ. 0,72 μ., στη ράχη του οποίου υπάρχει σταυρός, με πλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, που στηρίζεται σε σφαίρα.

Κεραμική. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου του Ιερού Βήματος και σε βάθος 0,10 μ. περίπου εντοπίστηκε η ύπαρξη αποθέτη³¹, μέσα στον οποίο βρέθηκαν μεταξύ άλλων και τα εξής πήλινα αντικείμενα:

1. Λοπάδα (Α.Κ. 245). Εσωτερικά και εξωτερικά εφιάλωση κίτρινου χρώματος. Στο κέντρο σχηματίζεται κυκλικό κόσμημα με διάκοσμο σε σχήμα πυροστροβίλου. Κατά μήκος του χείλους δυο παράλληλες μεταξύ τους γραμμές, ύψ. 0,107, διαμ. χείλους 0,185, πάχ. χείλους 0,05 μ.

2. Λοπάδα (Α.Κ. 244). Διατηρείται το κύριο σώμα της. Εσωτερικά και εξωτερικά φέρει εφιάλωση πράσινου χρώματος, ενώ στο κέντρο υπάρχει κύκλος, μέσα στον οποίο εγγράφεται πυροστρόβιλος. Στο χείλος υπάρχουν δύο παράλληλες γραμμές, σως. ύψ. 0,095, διαμ. χείλους 0,20, πάχ. χείλους 0,04 μ.

3. Λοπάδα (Α.Κ. 246). Από το χείλος του αγγείου λείπει ένα τμήμα (Π ί ν. 254 β). Εσωτερικά και εξωτερικά φέρει εφιάλωση φαιού χρώματος, ύψ. 0,107, διαμ. χείλους 0,175, πάχ. χείλους 0,04 μ.

4. Πινάκιο (Α.Κ. 247). Εσωτερικά και εξωτερικά φέρει εφιάλωση φαιού χρώματος. Στο κέντρο σχηματίζεται πεντάφυλλος ρόδακας. Στο περίγραμμα του χείλους υπάρχει διάκοσμος από σχηματοποιημένα φύλλα, χρώματος καστανού και κίτρινου.

Μετάλλια. 1. Σταυρός ευλογίας (ΠΒΕ 7816). Στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής Α και σε βάθος 0,65 μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε σταυρός από χαλκό· οι κεραιές του είναι πλατυσμένες στα άκρα και απολήγουν σε σταγόνες³². Πρόκειται προφανώς για σταυρό ευλογίας.

2. Περιάπτο από σάρδιο (ΠΒΕ 7818). Πρισματικό περιάπτο κόσμημα από ημιπολύτιμο λίθο (σάρδιο) και με ασημένιο δέσιμο. Πρόκειται για γυναικείο

κόσμημα, το οποίο ήταν αναρτημένο με αλυσίδα ή μάντα³³.

3. Δυο αργυρά περιάπτα (ΠΒΕ 7819). Στη νότια πλευρά του τάφου 4 και σε απόσταση 0,30 μ. από τη νότια εσωτερική παρειά του, βρέθηκαν δυο κυκλικού σχήματος, διαμ. 0,03 μ., αργυρά περιάπτα, τα οποία φέρουν στο επάνω άκρο οπή, διαστ. 0,01 × 0,002 μ., που χρησίμευε για την ανάρτησή τους από τον τράχηλο. Αποτελούνται από χαλκό λεπτού πάχους, που έχει επαργυρωθεί.

Στο κάθε ένα εικονίζεται σε ημιανάγλυφο γυναικεία μορφή σε προτομή, κατά κρόταφο που κοιτάζει δεξιά (Π ί ν. 254 γ) και φέρει ένδυμα, που αφήνει το επάνω μέρος του σώματος ακάλυπτο. Η μορφή περιβάλλεται από βλαστούς και φύλλα. Το έργο μιμείται αρχαία πρότυπα και προέρχεται πιθανώς από τα ελληνιστικά χρόνια.

4. Περιάπτο από χαλκό (ΠΒΕ 7824). Σε απόσταση 5,30 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του ναού της Κοίμησης αποκαλύφθηκε ο τάφος 6, στον οποίο υπήρχε ένας σκελετός, πολλά κοσμήματα και τουρκικό νόμισμα. Πρόκειται προφανώς για γυναικεία ταφή των χρόνων της τουρκοκρατίας (1523). Μεταξύ άλλων βρέθηκε και ένα χάλκινο κυκλικού σχήματος περιάπτο, διαμ. 0,04 μ., που φέρει στις πλευρές διάκοσμο, που αποτελείται από οκτάκτινο αστέρα, μέσα σε κύκλο (Π ί ν. 254 δ), ακολουθεί δακτύλιος από πέντε μηνίσκους και άλλος δακτύλιος από σχηματοποιημένο βλαστό με πριονωτά φύλλα και μικρά άνθη.

5. Χάλκινο δαχτυλίδι (ΠΒΕ 7820). Μέσα στον τάφο 10 βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι, διαμ. 0,02 μ., επάργυρο. Στη σφενδόνη του υπάρχει καρδιάσχημο έλασμα με εγχάρακτο διάκοσμο.

6. Χάλκινο δαχτυλίδι (ΠΒΕ 7821). Στη βορειοανατολική γωνία του ναού και σε απόσταση 1,50 μ. από αυτόν αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος (τάφος 11), όπου βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι, διαμ. 0,02 μ., με οκταγωνικό σφράγισμα και επιγραφή, στην οποία υπάρχει η χρονολογία: 1840.

7. Δαχτυλίδι από μόλυβδο (ΠΒΕ 7822). Σε απόσταση 1,40 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του ναού της Παναγίας αποκαλύφθηκε ο τάφος 2, μέσα στον οποίο βρέθηκε δαχτυλίδι από κράμα μολύβδου με κυκλική σφενδόνη, διαμ. 0,013 μ., και ημιπολύτιμο λίθο κίτρινου χρώματος.

8. Χάλκινο δαχτυλίδι (ΠΒΕ 7823). Στη βορειοδυτική γωνία του ναού της Παναγίας και σε απόσταση 0,76 μ. από αυτήν, αποκαλύφθηκε ο τάφος 39. Στο εσωτερικό του βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι επαργυ-

31. ΑΑΑ, ό.π., σ. 223.

32. Ό.π., σ. 218, 222, εικ. 10.

33. Ό.π., σ. 225, εικ. 13.

ρωμένο (Πί ν. 254 ε). Η σφενδόνη φέρει στην εξωτερική επιφάνεια διάκοσμο από τεμνόμενες εγχάρακτες γραμμές. Αντί για ημιπολύτιμο ή πολύτιμο λίθο φέρει ελλειψοειδούς σχήματος σφράγισμα, διαμ. 0,012-0,014 μ., και την επιγραφή: Γ Ε Ρ

Δημοτικός Ξενώνας στο Μανδράκι

Ανατολικά του χωριού, αριστερά της οδού προς Πάλους και δίπλα ακριβώς από τη θάλασσα βρίσκεται ο Δημοτικός Ξενώνας, ο οποίος χτίστηκε το 1969-1974. Επειδή επρόκειτο να επεκταθεί προς Α. έγινε ανασκαφική έρευνα το Μάρτιο του 1979. Πριν από την έρευνα διακρίνονταν τα λείψανα μεγάλης ημικυκλικής αφίδας του Ιερού Βήματος χριστιανικού ναού, καθώς και ικανός αριθμός από πήλινα όστρακα.

Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν λείψανα των τοίχων του ναού, τα οποία επιτρέπουν την αποκατάσταση της κάτοψής του. Πρόκειται πιθανώς για τρίκλιτη βασιλική, εσωτ. διαστ. 11,10 × 11 μ., χωρίς την αφίδα και το νάρθηκα. Οι τοίχοι, πάχ. 0,75 μ., ήταν χτισμένοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Το μεγαλύτερο μέρος τους ήταν καταστραμμένο³⁴. Διατηρήθηκαν μόνον ελάχιστα λείψανα, κυρίως από την υποθεμελίωση. Η βασιλική θα καλυπτόταν με ξύλινη στέγη και κεραμίδια, όπως φαίνεται από το πάχος των τοίχων και από τα άφθονα τεμάχια κεραμιδιών που βρέθηκαν. Στο μέσο της ανατολικής πλευράς υπήρχε μεγάλη ημικυκλική αφίδα, χορδής 4 και βέλους 2,30 μ. Διατηρείται τμήμα του τοίχου της, ενώ η δυτική και νότια απόληξή της είναι καταστραμμένη. Ο τοίχος της αφίδας, πάχ. 0,75 μ., έχει χτιστεί από καλώς επεξεργασμένους πωρόλιθους σε οριζόντιες στρώσεις, σχεδόν κατά το ισοδομικό σύστημα και διατηρείται σε ύψος 1,70 από τη βάση του θεμελίου. Οι πωρόλιθοι με διαστάσεις 0,40 × 0,34 × 0,22 μ. συνδέονται με ασβεστοκονίαμα, μεταξύ τους έχουν τοποθετηθεί μικροί λίθοι. Στο δυτικό μέρος του ναού υπήρχε νάρθηκας, διαστ. 11 × 2 μ., που θα καλυπτόταν επίσης με ξύλινη στέγη και κεραμίδια.

Στη νότια πλευρά της αφίδας του Ιερού Βήματος αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος, ο κύριος άξονας του οποίου έβαινε από Δ. προς Α. Το δυτικό μισό του ήταν καταστραμμένο. Η νότια πλευρά του ήταν χτισμένη από αργολιθοδομή, ενώ ως βόρεια πλευρά χρησίμευε ο τοίχος της αφίδας της βασιλικής. Το δάπεδο του τάφου βρισκόταν σε ύψος 0,40 μ. από τη στάθμη του δαπέδου του Ιερού Βήματος και καλυ-

πτόταν με πήλινες πλάκες, πάχ. 0,02 μ. Ο τάφος είχε μήκος 2,20 μ. περίπου, πλ. 0,45 και βάθος 0,56 μ. Καλυπτόταν με πλάκες από εγχάρσιο σχιστόλιθο. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν λείψανα του σκελετού χωρίς κτερίσματα.

Κατά τη διάρκεια έρευνας βρέθηκαν λίγα μόνο αρχιτεκτονικά μέλη, επειδή τα περισσότερα είχαν καταστραφεί κατά την ισοπέδωση του εδάφους από εκσκαφέα: α) απότμημα θωρακίου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,26 × 0,26 μ. και πάχ. 0,055 μ., β) απότμημα θωρακίου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,10 × 0,09 και πάχ. 0,055 μ., που ανήκε πιθανώς στο ίδιο θωράκιο με το προηγούμενο, γ) απότμημα θωρακίου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,19 × 0,20 και πάχ. 0,05 μ., δ) απότμημα θωρακίου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,17 × 0,08 και πάχ. 0,04 μ., ε) απότμημα πλάκας τράπεζας από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,28 × 0,25 και πάχ. 0,025-0,04 μ., στην εξωτερική πλευρά της υπάρχει χείλος, πλ. 0,055 μ., στ) μαρμάρινο κιονόκρανο με φύλλα ακάνθου, προερχόμενο πιθανώς από το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας (Πί ν. 255 ε), διαμ. βάσης. 0,25-0,28, διαμ. επάνω πλευράς 0,34 × 0,34, ύψ. 0,28 μ., στη μέση της βάσης του κιονοκράνου υπάρχει τόρμος, διαμ. 0,03 μ. και βάθ. επίσης 0,03 μ. για τη στερέωσή του με τον κορμό του κίονα, ζ) κορινθιακό κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο, με φύλλα ακάνθου σε δύο σειρές, από τις οποίες κάθε μία έχει οχτώ φύλλα, διαμ. βάσης 0,29, συνολ. ύψ. 0,38 μ., στο μέσο της βάσης του κιονοκράνου υπάρχει τόρμος τετράγωνης διατομής, πλευράς 0,035 μ., η) βωμός κυλινδρικού σχήματος από λευκό μάρμαρο (Πί ν. 255 β), διαμ. βάσης 0,38, διαμ. επάνω επιφάνειας 0,35, συνολ. ύψ. 0,515 μ., τόσο η βάση, όσο και η επάνω πλευρά κοσμούνται με κοιλόκυρτο κυμάτιο, στη ράχη του βωμού υπάρχει μεγαλογράμματη επτάστιχη επιγραφή (ύψος γραμμάτων 0,02-0,035 μ.), με γωνιάδη γραφή, που προέρχεται από τους ελληνιστικούς χρόνους, η επιγραφή έχει υποστεί φθορές από κτυπήματα:AC/.....OYC /ETOC/.....E...../ ΧΑΙΡΕ / ΚΥΡΙΑ ΧΡΗΣΤΕ / ΧΑΙΡΕ/

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ρόδος

Οδός Χειμάρρας

Στο τέρμα της οδού και σε ακίνητο ιδιοκτησίας Ευαγγ. Γερονικόλα-Δουλιγάρου, υπάρχει παλαιοχριστιανικό κτίσμα σχήματος σταυροειδούς (Πί ν. 255 γ), το οποίο αποκαλύφθηκε ύστερα από δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα το 1960³⁵. Η βόρεια

34. Πριν από την ανασκαφική έρευνα είχε γίνει διαμόρφωση του χώρου με μηχανικό εκσκαφέα, οπότε και καταστράφηκαν πολλά τμήματα των τοίχων της βασιλικής.

35. ΠΑΕ 1960, σ. 281-282, πίν. 228 β και 230. Πρβλ. Στ. Πελεκά-

πλευρά του κτίσματος λήγει σε αψίδα (χορδής 4,65 και βέλους 2,98 μ.). Η κυρία είσοδος βρισκόταν στη μέση της νότιας πλευράς, πλ. 1,75 μ. Στη μέση της ανατολικής πλευράς υπήρχε δεύτερη είσοδος.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού και την αφαίρεση των μάζων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου έξω από το χώρο του αψιδωτού κτίσματος και στην ανατολική και δυτική πλευρά του. Ειδικότερα, στην ανατολική πλευρά βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, σε βάθος 0,20 μ. χαμηλότερα του ψηφιδωτού του αψιδωτού κτίσματος. Στη δυτική πλευρά αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, 0,40 μ. περίπου ψηλότερα από το δάπεδο του αψιδωτού κτίσματος. Έχει μήκος 3,20 μ. και συνεχίζεται προς ΒΔ. και Ν.

Ανατολικά του κτίσματος αποκαλύφθηκαν πέντε μεγάλοι σιροί, σχήματος πίθου, οι οποίοι ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή (Π ή ν. 255 δ). Στο εσωτερικό φέρουν επίχρισμα από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Οι σιροί αυτοί έχουν χτιστεί επάνω σε ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικό δάπεδο και έχουν τοποθετηθεί στις δύο πλευρές της βορειοδυτικής γωνίας ορθογώνιου διαμερίσματος, το οποίο φαίνεται ότι χρησίμευε ως αποθήκη.

Κινητά ευρήματα. Κατά τον καθαρισμό του χώρου εσωτερικά και εξωτερικά του κτίσματος βρέθηκαν:

Ευρήματα: 1. Μέλος αγαλματιδίου από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, μεγ. σωζ. ύψ. 0,12 και πλ. 0,05 μ. Πρόκειται πιθανώς για μηρό αγάλματος μικρών διαστάσεων. 2. Τμήμα μαρμάρινου ιγδίου, διαστ. 0,19 × 0,13 και πάχ. 0,06 μ. 3. Απότμημα γείσου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,10 × 0,06 μ. 4. Απότμημα μαρμάρινου γείσου, διαστ. 0,07 × 0,06 μ. 5. Τμήμα παλαιοχριστιανικής τράπεζας από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,105 × 0,06 και πάχ. 0,015-0,025 μ. (με χείλος). 6. Τμήμα μαρμάρινου ιγδίου, διαστ. 0,20 × 0,18 και πάχ. 0,07 μ. 7. Τμήμα μαρμάρινης παλαιοχριστιανικής τράπεζας, διαστ. 0,24 × 0,20 και πάχ. 0,05 μ. 8. Τμήμα πλάκας από ερυθρόλευκο μάρμαρο, διαστ. 0,20 × 0,15 και πάχ. 0,025 μ., προερχόμενο από ορθομαρμάρωση. 9. Τεμάχιο γκριζωπού μαρμάρου οκταγωνικού σχήματος, πλευράς 0,04 μ., προερχόμενο από μαρμαροθέτημα. 10. Λύχνος, χωρίς λαβή και με δύο μύξες, στις οποίες διατηρούνται ίχνη αιθάλης, πηλός χρώματος ερυθρού. 11. Λαβή πήλινου αμφορέα με ενεπίγραφο σφράγισμα. Η επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΕΠΙ ΑΡΑΓΟΝΥ / ΜΟΥ..... / ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ

Αναφέρεται το όνομα του ιερέα του Απόλλωνος Αργαγονύμου και το όνομα του μηνός Αγριανίου. 12. Υφαντικό βάρος, σχήματος πυραμίδας, με τετράγωνη βάση (πλευράς 0,03 και ύψ. 0,05 μ.). 13. Πινάκιο πήλινο, από το οποίο διατηρείται η βάση και μικρό τμήμα του κυρίως σώματος, διαστ. 0,085 × 0,03 μ. Εφυσωμένο και διακοσμημένο με έκτυπη παράσταση λιονταριού ισχυρώς σχηματοποιημένου. Διατηρείται ένα από τα πίσω πόδια και τμήμα της ουράς του. 14. Απότμημα μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού επιθήματος, κοσμημένο με σταυρό που περιβάλλεται από κύκλο. Άλλος μικρότερος κύκλος σχηματίζεται ανάμεσα σε καρδιάσχημα φύλλα κισσού (Π ή ν. 255 α). 15. Τμήμα κονιάματος, πάχ. 0,01 μ., το οποίο φέρει ίχνη γραπτού διακόσμου. 16. Τμήμα μαρμάρινου διαχωριστικού κιονίσκου με συμφυές επίθημα, διαστ. 0,44 × 0,18 × 0,14 μ. 17. Τεμάχιο ατρακίου λίθου από θεσσαλικό μάρμαρο, πάχ. 0,025 μ., που προέρχεται από ορθομαρμάρωση. 18. Απότμημα διάτρητου παλαιοχριστιανικού θωρακίου από λευκό μάρμαρο, διαστ. 0,13 × 0,05 μ.

Μεσαιωνικό Φρούριο

Έγινε καθαρισμός των τειχών, του περιδρόμου, της τάφρου και των πύργων του μεσαιωνικού φρουρίου.

Οικόπεδο Χατζηανδρέου

Καθαρίστηκε ο χώρος της ανασκαφής της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του οικοπέδου Χατζηανδρέου, στη συμβολή των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας.

Κολύμπια

Κόπηκαν οι θάμνοι και η άγρια βλάστηση από το χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και έξω από το μνημείο.

Αρνίθα

Αγία Ειρήνη

Κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου και τις αρχές Οκτωβρίου έγιναν εργασίες εκθάμνωσης και καθαρισμού του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος, που βρίσκεται στη θέση Αγία Ειρήνη³⁶. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από την Αρχαιολογική Εταιρεία και έγιναν με την επίβλεψη της Εφορείας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών κόπηκαν άγρια δέντρα και θάμνοι και καθαρίστηκε ο χώρος από τη βλάστηση. Το κτίσμα αποτελείται από μια μεγάλων διαστάσεων βασιλική (βασιλική Α) και μια μικρότερων διαστά-

νίδη, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1974, τ.1, σ. 91-92.

36. ABME. ό.π., σ. 32-35.

σεων (βασιλική Β). Γύρω από τη βασιλική Α υπάρχουν διάφορα προσκτίσματα.

Η βασιλική Α ήταν τρίκλιτη και καλυπτόταν με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Το κύριο σώμα της έχει εσωτερικό πλάτος 17,80 μ., ενώ το εσωτερικό μήκος υπολογίζεται σε 22-25 μ. χωρίς την αψίδα και το νάρθηκα. Το συνολικό μήκος της βασιλικής, είναι περί τα 40 μ. Το μεσαίο κλίτος τελειώνει σε αψίδα προς Α., εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά πεντάπλευρη.

ΒΑ. της βασιλικής βρίσκεται τετράκογχο πρόσκτισμα, το οποίο ερμηνεύεται ως μαρτύριο. Το δάπεδό του καλύπτεται με πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Στη νοτιοανατολική γωνία της βασιλικής είναι προσκολλημένο αψιδωτό κτίσμα, διαστ. 10,60 × 7,60 μ., το οποίο ερμηνεύεται ως διακονικό.

Νότια της βασιλικής Α βρίσκεται το βαπτιστήριο, ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 13,50 × 5,45 μ., η ανατολική πλευρά του οποίου καταλήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη. Μέσα υπήρχε σταυροειδής κολυμβήθρα³⁷, η οποία μεταφέρθηκε από τους Ιταλούς στη Ρόδο και τοποθετήθηκε στην πλατεία Αργυροκάστρου.

ΝΔ. της βασιλικής Α και σε απόσταση 20 μ. περίπου βρίσκεται η βασιλική Β. Είναι τρίκλιτη, ξυλόστεγη, εξωτ. διαστ. 18 × 12,80 μ., με το νάρθηκα και την αψίδα. Το μεσαίο κλίτος τελειώνει σε ημικυκλική αψίδα προς Α. καθώς και το βόρειο κλίτος. Το νότιο κλίτος δε φέρει αψίδα στην ανατολική πλευρά του.

Άγιος Γεώργιος Βάρδας

Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του χώρου γύρω από το βυζαντινό ναό³⁸. Κόπηκαν τα άγρια δέντρα τα οποία ήταν κοντά στο ναό και οι θάμνοι, απομακρύνθηκαν τα μπάζα, στερεώθηκε ο αναλημματικός τοίχος της αυλής, για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου, στο εσωτερικό του οποίου υπάρχουν τοιχογραφίες του έτους 1289/1290³⁹.

Σύμη

Αρχαιολογική Συλλογή

Έγινε αποχωμάτωση στο κτίσμα, όπου πρόκειται να στεγαστεί η αρχαιολογική συλλογή, στο χωριό της Σύμης (Αρχοντικό Χατζηαγαπητού) και άρχισαν οι οικοδομικές αναστηλωτικές εργασίες.

Κάστρο Χωριού Σύμης

Καθαρίστηκε ο χώρος μέσα και γύρω από το κά-

στρο, καθώς και ο χώρος του βυζαντινού οικισμού. Αφαιρέθηκαν τα ξύλινα υποστυλώματα (σκαλωσιές) από το τείχος και διαμορφώθηκε ο γύρω χώρος.

Νημπορείο

Έγινε καθαρισμός της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπου σώζεται το ψηφιδωτό με την παράσταση του Καμηλιέρη⁴⁰, καθώς και του χώρου των «Δώδεκα Σπηλαίων».

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Καθαρίστηκε ο χώρος του παλιού νεκροταφείου.

Οικία Μαλαζού-Χάσκα

Έγινε καθαρισμός του χώρου και άρχισαν οι αναστηλωτικές εργασίες.

Κως

Ιπποτικό Φρούριο (πόλη Κω)

Καθαρίστηκε ο εσωτερικός χώρος του μεσαιωνικού φρουρίου.

Βασιλική Αγίου Γαβριήλ στο Ψαλίδι

Κόπηκε η άγρια βλάστηση από το χώρο της βασιλικής και απομακρύνθηκαν τα απορρίματα και τα μπάζα.

Βασιλική Σκανδαρίου στη Λάμψη

Έγινε καθαρισμός της βασιλικής από τα μπάζα και την άγρια βλάστηση και διαμόρφωση του χώρου, για την ανάδειξη του μνημείου.

Λέρος

Μεσαιωνικό Φρούριο στο Παντέλι

Έγινε καθαρισμός του χώρου του μεσαιωνικού φρουρίου.

Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι

Κόπηκε η άγρια βλάστηση και καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος της βασιλικής.

Παλαιοχριστιανική βασιλική στον Ξερόκαμπο

Καθαρίστηκε ο χώρος μέσα και γύρω από το μνημείο.

Νίσυρος

Ιπποτικό Φρούριο στο Μανδράκι

Καθαρίστηκε ολόκληρος ο χώρος που περιλαμβάνεται μέσα στο Ιπποτικό Φρούριο και γύρω από την Παναγία Σπηλιανή.

37. Βολανάκης, ό.π., σ. 126-127.

38. ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 114-142.

39. Ό.π., σ. 116-117.

40. Πεπραγμένα του Θ' διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1952, Αθήναι 1955, τ.Α., σ. 241-242.

Παλιόκαστρο

Έγινε καθαρισμός του χώρου μέσα και έξω από το Παλιόκαστρο και ειδικότερα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής που βρίσκεται μέσα στο Κάστρο.

Άγιος Ιωάννης στη θέση Κώνστα

Καθαρίστηκε ο ερειπωμένος ναός.

Άγιος Κωνσταντίνος και Πανορμίτης

Έγινε καθαρισμός του μνημείου και του έξω χώρου.

Άη Γιάννης

Καθαρίστηκε ο υπόγειος ναός και ο τάφος που βρίσκεται σ' αυτόν.

Παναγία Θερμιανή

Κόπηκε η άγρια βλάστηση γύρω από το μνημείο.

Βασιλική Αγίου Φωκά στους Πάλλους

Κόπηκαν τά άγρια δέντρα που ήταν μέσα και έξω από τη βασιλική και καθαρίστηκαν περιμετρικά οι τοίχοι του μνημείου.

Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής Αρμάς

Έγινε καθαρισμός ολόκληρου του μοναστηριακού συγκροτήματος. Το Καθολικό αποτελείται από μονόχωρο ναύδριο, εξωτ. διαστ. 6,17 × 4,62 μ. Η ανατολική πλευρά τελειώνει σε αψίδα εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη. Ο ναός σώζει μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του 18ου αι. Στη νότια πλευρά του συγκροτήματος σε ανώφλιο θύρας υπάρχει η χρονολογία 1647, που αναφέρεται πιθανώς σε ανακαίνιση της πτέρυγας αυτής.

Άγιος Γρηγόριος

Πρόκειται για ναό χτισμένο στη θέση παλιότερου

οικοδομήματος. Υπάρχει μεγάλος αριθμός από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη στο χώρο. Διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών στους τοίχους του ερειπωμένου ναυδρίου. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του χώρου.

Κουκουμάς

Έγινε καθαρισμός του δικόγχου⁴¹, υπόγειου, ναού.

Καστελλόριζο**Παλιόκαστρο**

Έγινε καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος περιλαμβάνεται μέσα στο τείχος του Παλιόκαστρου, καθώς και των ναυδρίων που βρίσκονται εκεί.

Άγιος Παντελεήμονας

Καθαρίστηκε το μνημείο και έγινε διάνοιξη του δρόμου από το ναό μέχρι τον Άγιο Ιωάννη και το Παλιόκαστρο.

Άγιος Ιωάννης

Έγινε καθαρισμός του χώρου και διάνοιξη του δρόμου προς τον Άγιο Γεώργιο.

Άγιος Γεώργιος

Έγινε καθαρισμός του μνημείου και του τάφου, ο οποίος βρίσκεται στο χώρο αυτό.

Κάστρο περιοχής Μύλου

Έγινε διαμόρφωση και καθαρισμός του χώρου.

Κονάκι

Καθαρίστηκε ο χώρος μέσα και έξω από το μεσαιωνικό φρούριο.

I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

41. Πρβλ. Γ. Δημητροκάλλη, Οι δικόγχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήναι 1976, σ. 70.

ΠΙΝΑΚΕΣ

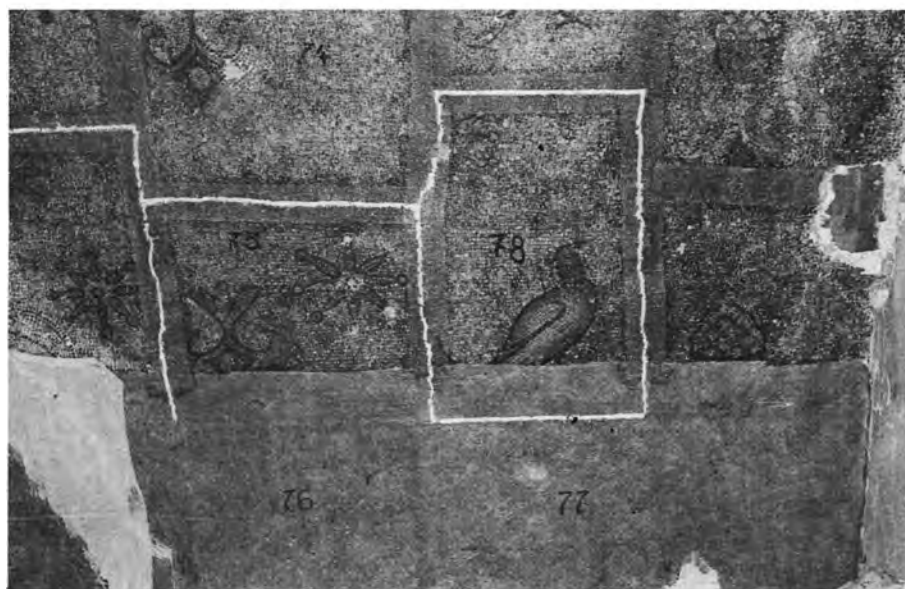
Θεσσαλονίκη: α) Ανατολικό Ρωμαϊκό Νεκροταφείο. Περιοχή Πανεπιστημίου-Διεθνούς Εκθέσεως. Θραύσμα ελληνιστικού ανάγλυφου, β) Οδός Μακένζυ Κιγκ 12. Τμήμα του συγκροτήματος ρωμαϊκών θερμών, γ) Οδός Καλλιθέας 11-Φαναρίου 1. Καμαροσκεπάστος τάφος.

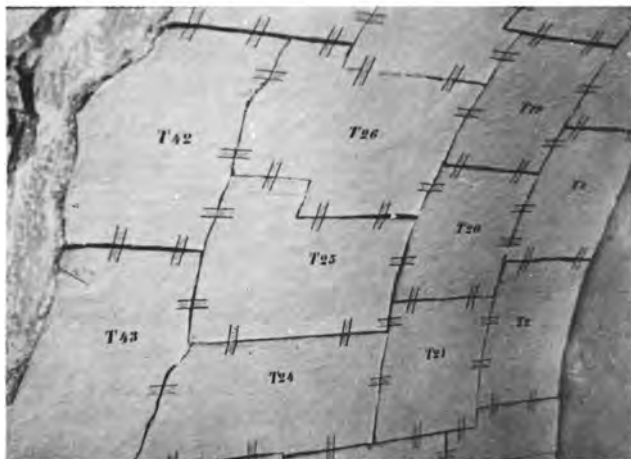
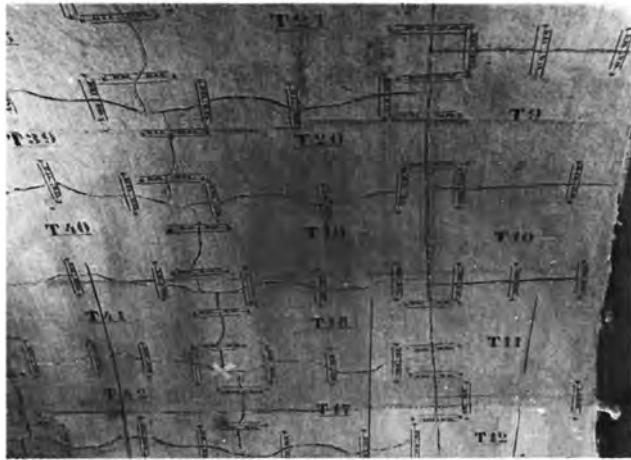
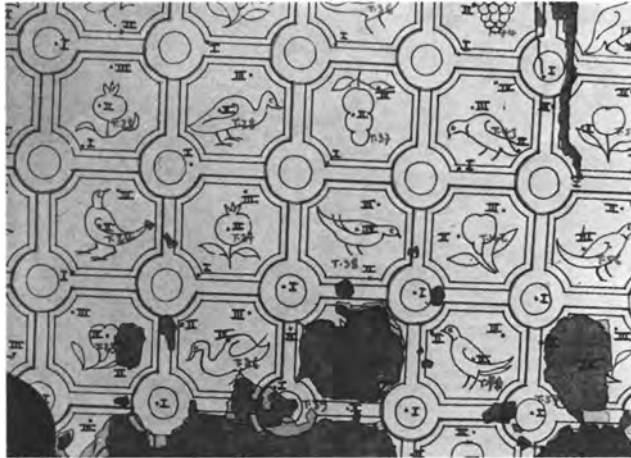
α) Θεσσαλονίκη. Οδός Μελενίκου 11. Βυζαντινό τείχος. Επιτύμβια πλάκα, β) Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίου Δημητρίου. Εντειχισμένος επιτύμβιος βωμός στο ανατολικό τείχος, γ) Άγιος Αντώνιος. Αγρός Χ. Κόπανου. Κιβωτιόσχημος τάφος.

α-β) Άφυτος. Μελανόμορφα αγγεία, γ) Φιλλυριά. Ελληνιστικός τάφος, δ) Ν. Σάντα. Επιτύμβιο ανάγλυφο.

Θεσσαλονίκη: α) Αγία Σοφία. Νότιο υπερώο, β) Ροτόντα. Προετοιμασία αποκόλλησης ψηφιδωτού.

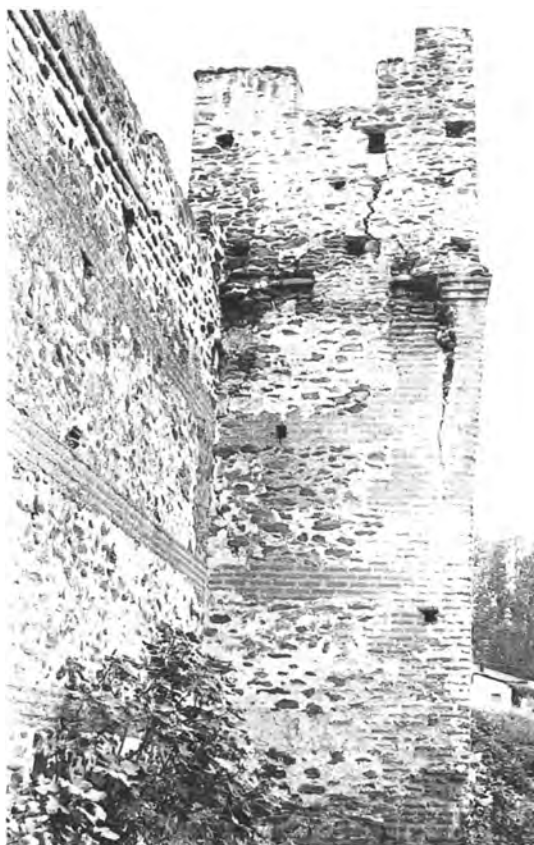
Θεσσαλονίκη. Ροτόντα: α) Σχεδίαση ψηφιδωτού για την προετοιμασία αποκόλλησης, β-γ) Αναγραφή μετρήσεων για την ακριβή επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών.

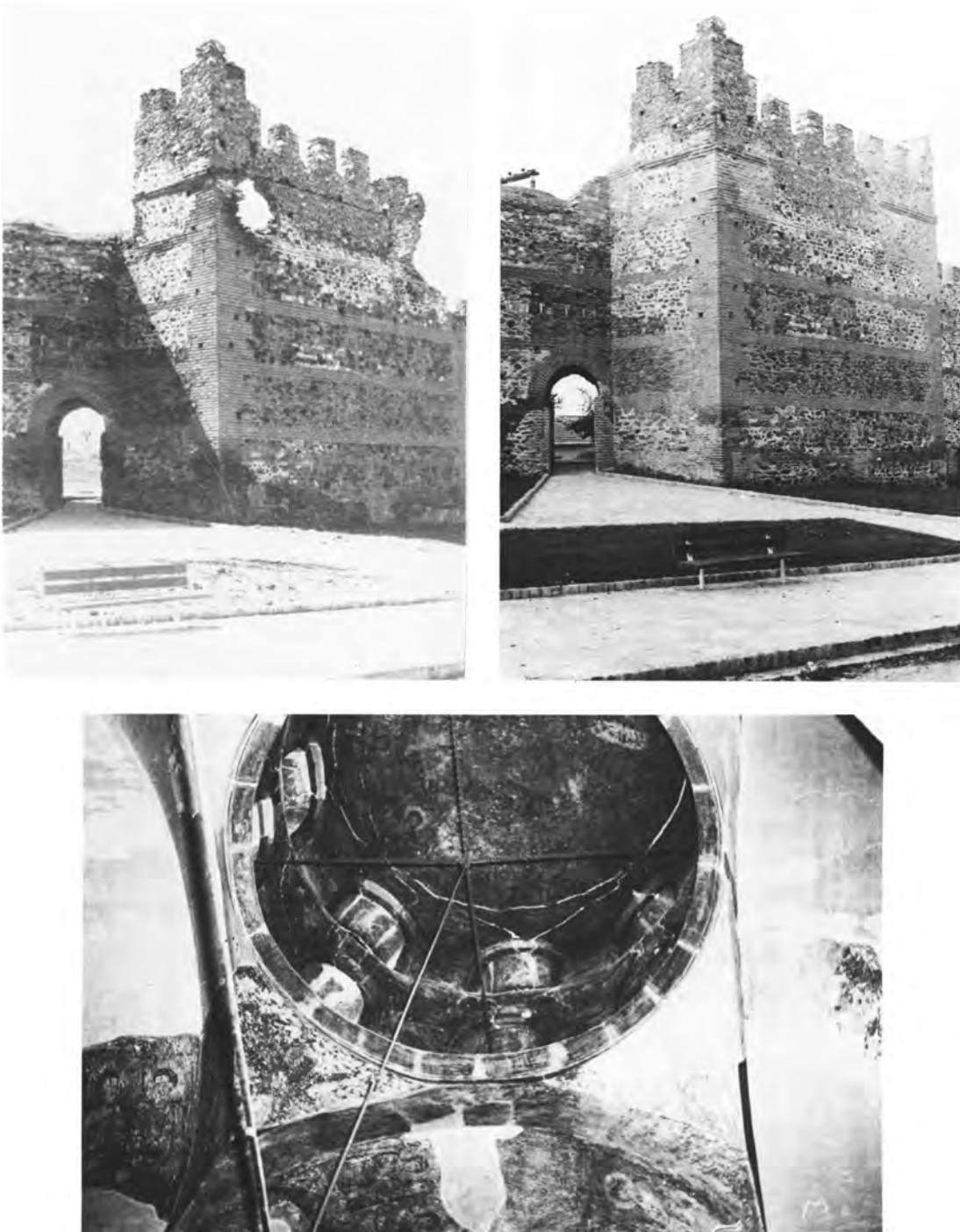
Θεσσαλονίκη. Μεταμόρφωση του Σωτήρος: α) Καθαίρεση κονιαμάτων στο Ιερό, β) Τοιχογραφία στον τρούλο του ναού.

Θεσσαλονίκη: α) Αχειροποίητος. Άποψη της ανασκαφής βόρεια από το ναό, β-γ) Νέα Παναγιά.
Λεπτομέρειες από το γ' και β' στρώμα των τοιχογραφιών.

Τείχη Θεσσαλονίκης: α-β) Ο πύργος 33 πριν και μετά τις εργασίες, γ-δ) Ο πύργος 30 κατά και μετά τις εργασίες.

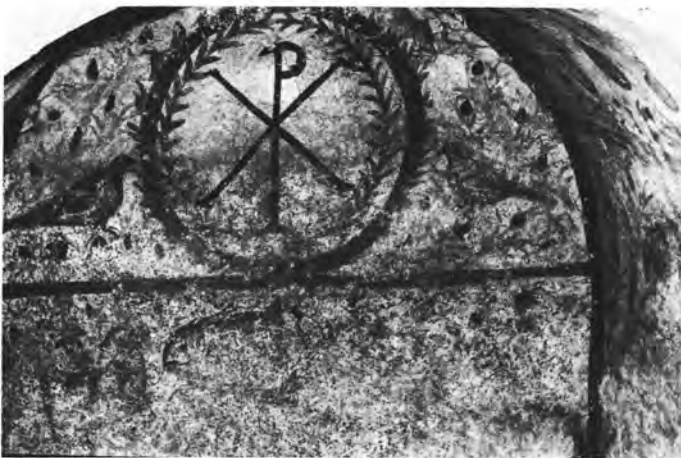
Τείχη Θεσσαλονίκης: α-β) Ο πύργος 29 πριν και μετά τις εργασίες, γ) Παναγία Χαλκέων. Ρηγμάτωση τρούλου του ναού.

Νομός Πιερίας. Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς: α-β) Η ανατολική και η δυτική όψη του ναού πριν από τις εργασίες.

Νομός Πιερίας. Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς: α-β) Το εσωτερικό του ναού πριν από τις εργασίες.

α-β) Νομός Πιερίας. Άγιος Δημήτριος Μαλαθριάς. Ο ναός μετά την αναστήλωση, γ) Θεσσαλονίκη. Οδός Αμπελώνων 115. Παλαιοχριστιανικός τάφος.

Πέλλα. Ανατολικό νεκροταφείο: α) Κιβωτιόσχημοι λαξευτοί τάφοι, β-ζ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Πέλλα. Τομέας IV, τετράγωνο 2: α) Μαρμαροθέτημα (βόρεια του χώρου 2), β-στ) Ευρήματα από την ανασκαφή, ζ) Κονίαμα κίονα στη νοτιοανατολική γωνία του στυλοβάτη της αυλής.

Εμπόριο Πτολεμαΐδας: α-ε) Κτερίσματα από τους τάφους.

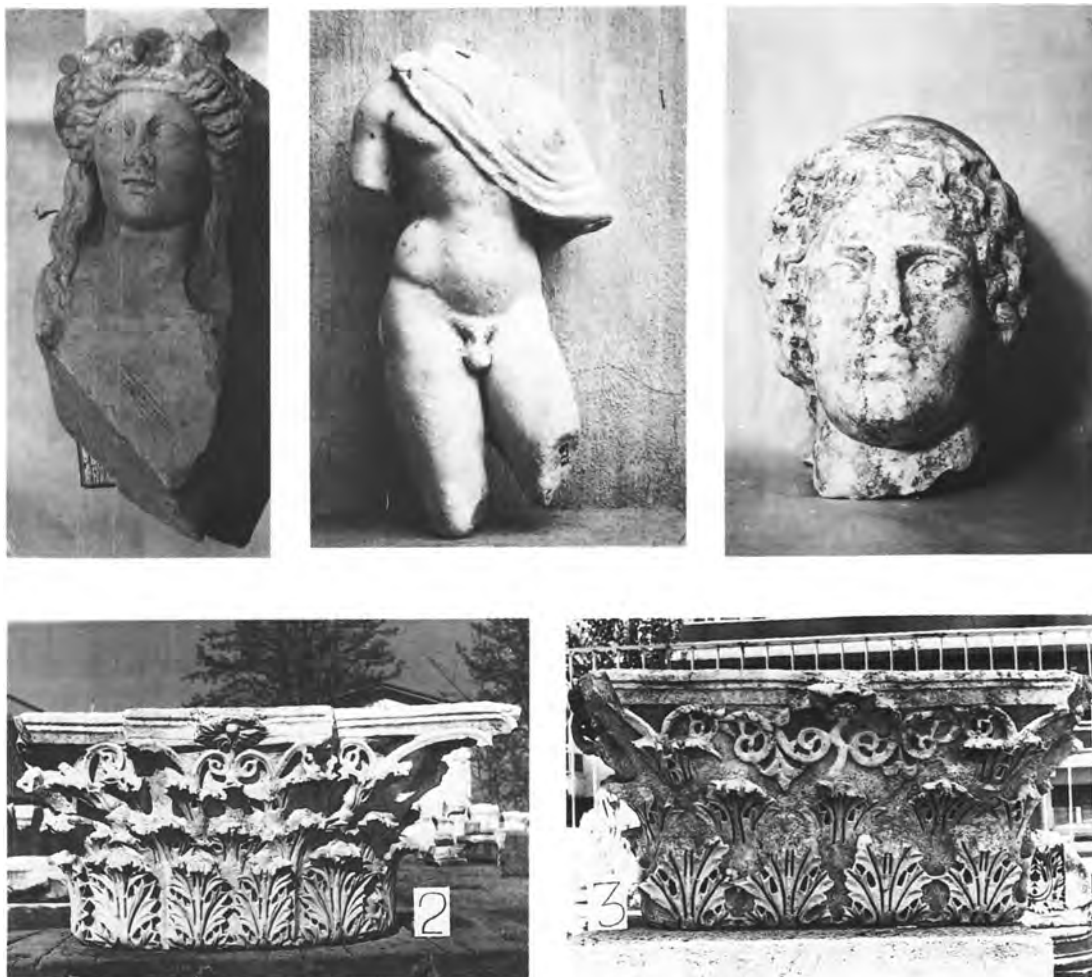
Βέροια. Οδός Μαρ. Καρακωστή και Εδέσσης (Ο.Τ. 219): α) Χτιστός οχετός, β-γ) Λείψανα ψηφιδω-
τών δαπέδων.

Βέροια: α-β) Οδός Σοφίας (Ο.Τ. 365). Οι τάφοι Β και Δ, αντίστοιχα, γ-δ) Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Καππουνίου (Ο.Τ. 221). Άποψη της ανασκαφής και λεπτομέρειά της.

Βέροια: α-β) Οδός Κομνηνών (Ο.Τ. 505). Πήλινα λυχνάρια και επιτύμβια στήλη (αριθ. ευρ. 689),
γ) Οδός Βερόης (Ο.Τ. 104). Μελαμβαφές αγγείο, δ) Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 220). Πώρινο διάζωμα
(αριθ. ευρ. 688).

α) Κοίτη Αλιάκμονα. Τμήμα τραπεζοφόρου (αριθ. ευρ. 673), β) Βέροια. Γέφυρα σιδηροδρομικής γραμμής προς Λαζοχώρι. Κορμός αγαλαματίου (αριθ. ευρ. 677), γ) Λιανοβρόχι Ημαθίας. Κεφαλή Διοσκούρου (αριθ. ευρ. 690), δ-ε) Βέροια. Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 211). Αρχιτεκτονικά μέλη (αριθ. ευρ. 680 και 683, αντίστοιχα).

Βέροια. Ναός Παναγούδας; α) Ο ναός από ΒΔ. πριν από τις εργασίες, β-γ) Η νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα και το Ιερό μετά τις εργασίες, δ-ε) Αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση.

Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας: α-γ) Ο ναός μετά τις εργασίες και ο νότιος τοίχος του πριν και μετά τις εργασίες.

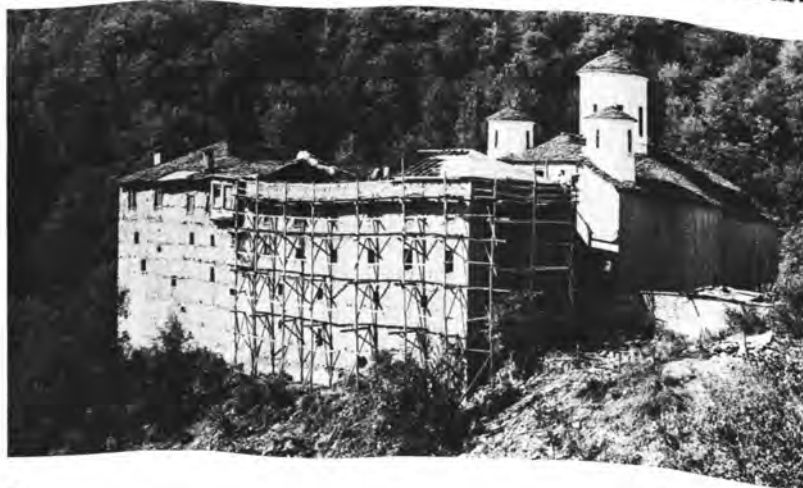
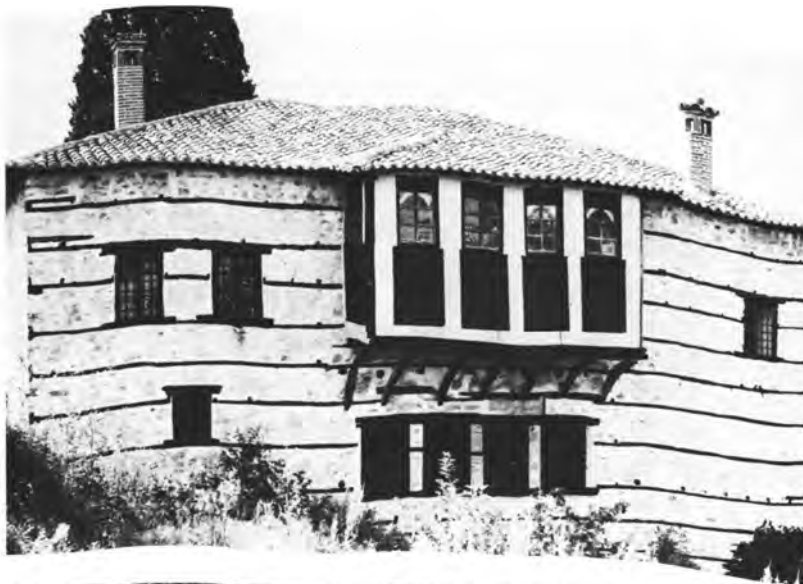
Βέροια. Ναός Ευαγγελιστρίας: α) Η Βαϊοφόρος (β' στρώμα), β-γ) Εφυαλωμένο σκεύος-αγγείο.

Παλατίτσια. Ναός Αγίου Δημητρίου: α-β) Τοιχογραφίες της βόρειας τοξοστοιχίας μετά τη συντήρηση.

Καστοριά: α) Μονή Μαυριώτισσας. Η στέγη του νάρθηκα μετά τις εργασίες, β) Ναός Αγίων Αναργύρων. Ο ναός από ΝΑ. μετά τις εργασίες, γ) Σιάτιστα. Το αρχοντικό Μανούση από Β. κατά τη διάρκεια των εργασιών.

α) Σιάτιστα. Το αρχοντικό Μανούση από Β. μετά τις εργασίες, β-γ) Βυθός Κοζάνης. Μονή Αγίας Τριάδας. Η νότια πτέρυγα των κελιών κατά τη διάρκεια των εργασιών και λεπτομέρειά τους (από την εσωτερική αυλή) μετά τις εργασίες.

Χρυσή Αλμωπίας: α-γ) Το κάστρο από ΝΑ. και λεπτομέρειές του.

Βεργίνα. Παλαοχριστιανική Βασιλική: α-δ) Αρχιτεκτονικά μέλη.

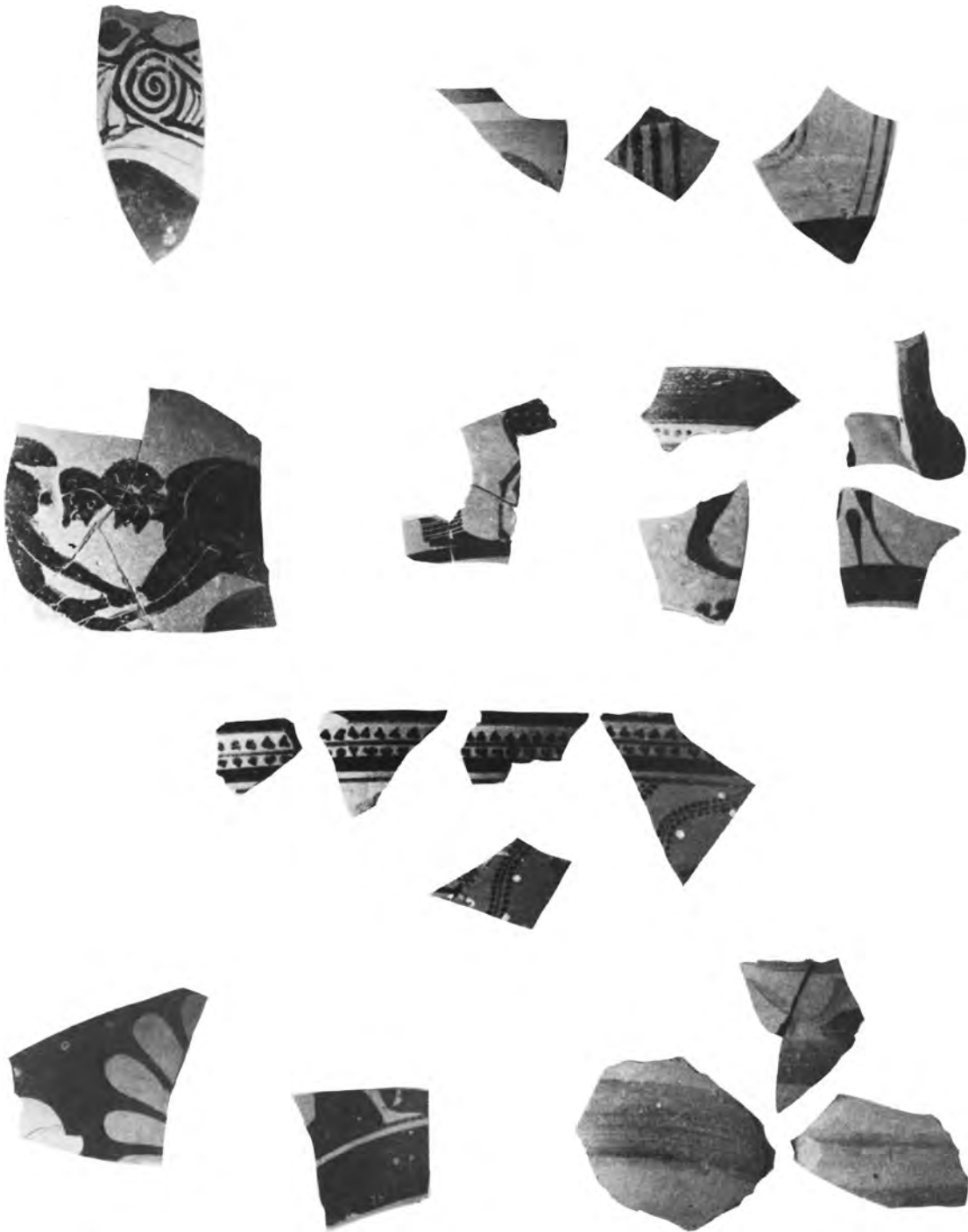
Θάσος. Οικία Νικολέρη: α) Αποθήκη αμφορέων και κατώφλι του κτιρίου του 4ου αι. π.Χ., β-δ) Ένας από τους αμφορείς και σφραγίσματα από τις λαβές τους.

Θάσος: α) Οικόπεδο Νικολέρη. Άποψη της ανασκαφής από Β., β) Οικόπεδο Βογιατζή. Ρωμαϊκό κτίριο, γ) Οικόπεδο Κατσαμάκη. Ρωμαϊκή οικία. Η εσωτερική αυλή.

Θάσος: α) Οικόπεδο Γεωργαλή. Άποψη της ανασκαφής, β) Οικόπεδο Γκατζώλη. Εσωτερική πα-
ρειά του νότιου τείχους (ανατολικά του πύργου IV), γ-δ) Μουσείο Φιλίππων. Οι επιτύμβιες στήλες
αριθ. ευρ. 1349 και Λ 1405, αντίστοιχα.

Ορφάνι Καβάλας. Θέση Κανόνι: α-η) Κεραμική από την αρχαία πόλη.

Δράμα. Βιομηχανική ζώνη: α) Τύμβος Α΄. Πίθος 1, β) Τύμβος Β΄. Πίθος 3, γ-δ) Τύμβος Γ΄. Άποψη των δακτυλίων του τύμβου και λεπτομέρειά τους.

Αμφίπολις: α-β) Αγαλαματίδιο Αρτέμιδος και θραύσμα επιτύμβιου αναγλύφου.

α) Μικρό Δουκάτο. Σύνθετο κιονόκρανο, β) Θάμνα. Πολύμυξο λυχνάρι, γ) Φανάρι. Ομοίωμα φαλλού, δ-ε) Αρχαία Μεσημβρία. Θραύσμα επιτύμβιας στήλης και σφηκωτήρας μαλλιών, στ) Άβδηρα. Πήλινη λάρνακα.

Σέρρες, Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Η Σταύρωση.

Σέρρες. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου: α-β) Παράσταση αγίου και της Παναγίας (Πλατυτέρας).

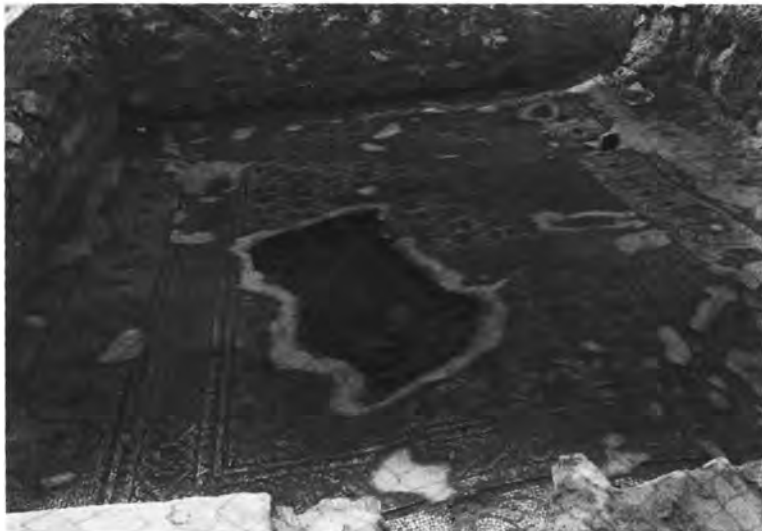
Σέρρες. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Τοιχογραφία από το Παρεκκλήσι Συνάξεως των Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

Σέρρες, Μονή Τιμίου Προδρόμου. Τοιχογραφία από το παρεκκλήσι Συνάξεως των Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

α) Δράμα. Οδός Αγίας Βαρβάρας. Βυζαντινός λουτρόνας, β-γ) Καβάλα. Η Δημοτική Καπναποθήκη πριν από τις εργασίες και λεπτομέρεια του διακόσμου της κατά τη διάρκεια των εργασιών.

α-β) Φίλιπποι. Οκτάγωνο. Μαρμαροθέτημα του νάρθηκα και τα λείψανα του προπύλου του παλιότερου ναού, γ-δ) Θάσος. Λιμένας. Ρωμαϊκό ψηφιδωτό πριν και μετά τις εργασίες.

Τσουκαλαριό Θάσου: α) Άποψη της ανασκαφής, β-γ) Βυζαντινοί τάφοι και ψευδοτάφοι.

α) Ξάνθη. Οχυρωματικός περίβολος, β-γ) Γρατινή. Οικόπεδο Δούκα. Τοιχογραφία από το βυζαντινό παρεκκλήσιο και μερική άποψη αυτού.

α-γ, ε) Γρατινή. Οικόπεδο Δούκα. Ευρήματα από την ανασκαφή, δ) Διδυμότειχο. Γωνία οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού. Άποψη της ανασκαφής.

Βασιλική Μουσείου Φιλίππων. Νότιο περύγιο εγκάρσιου κλίτους: α-β) Ο δυτικός στυλοβάτης και ο ανατολικός τοίχος, αντίστοιχα.

Βασιλική Μουσείου Φιλίππων. Νότιο περύγιο εγκάρσιου κλίτους: α) «Αποθέτης», β) Η ανατολική είσοδος, γ) Στρώμα καταστροφής.

Σάμος. Αρχαϊκοί τάφοι Γλυφάδας: α-β) Πώρινες σαρκοφάγοι.

Σάμος. Αρχαϊκοί τάφοι Γλυφάδας: α-στ) Κτερίσματα από τους τάφους.

Σάμος: α) Οικόπεδο Πολυξ. Κανακάκη. Μερική άποψη του δωματίου με την ορθομαρμάρωση και την πλακόστρωση του δαπέδου, β-δ) Τρία Δόντια. Απόψεις της βασιλικής και αρχιτεκτονικά μέλη του ναού.

Λέσβος. Μόλυβος: α-β) Η οικία Γιαννακού, πριν και μετά την αντικατάσταση των φουρουσιών, γ-δ) Η τουρκική κρήνη, πριν και μετά τις εργασίες.

Λέσβος: α) Μυτιλήνη. Το παλιό λιμεναρχείο κατά την έναρξη των εργασιών, β-γ) Βατούσα. Αρχοντικό Γ. Γώγου. Η κύρια όψη του αρχοντικού πριν από τις εργασίες και η πίσω όψη του μετά τις εργασίες.

Χίος: α) Βερβεράτο. Ναός Αγίου Γεωργίου στο Φλαμούνι. Τμήμα από την ολόσωμη παράσταση του Αγίου Γεωργίου, β) Νένητα. Ναός Παναγίας Κυρά-Βελίδαινας. Ο Δίκαιος Ληστής στο δυτικό τοίχο.

Χίος. Σιδερούντα. Ναός του Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά. Λεπτομέρεια της Δρακοντοκτονίας στο βόρειο τοίχο.

Χίος: α) Βολισσός. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Βασιλικά, από Α., β) Μεστά. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη από ΒΔ.

α-β) Μουσείο Μυκόνου. Νέα έκθεση ευρημάτων από τη Ρήνεια.

α-β) Μουσείο Μυκόνου. Επιτύμβιες στήλες από τη Ρήνεια και ο πίθος με τις σκηνές άλωσης της Τροίας, γ) Μουσείο Κέας. Προσωρινή έκθεση ευρημάτων από την Αγία Ειρήνη.

Ικαρία: α-β) Μερική άποψη του ρωμαϊκού οιδείου Οινόης πριν και μετά τις εργασίες.

Νάξος: α) Μονή του Χρυσοστόμου κοντά στη Χώρα. Ο πύργος, β-γ) Ναός Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί. Η δυτική πλευρά και η άποψη του ναού από Β. μετά τις εργασίες, δ) Ναός Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό. Άποψη του ναού από ΝΑ. πριν τις εργασίες.

Σίφνος. Οικία Θ. Κατσουλάκη στο Κάστρο: α-β) Το οικόσημο του 1551 και το οικόσημο και η επιγραφή του 1783, γ-δ) Η βόρεια πλευρά της οικίας πριν και κατά τις εργασίες.

Νάξος. Άγιος Σπυρίδων και Θεοσκέπαστη στο Χαλκί: α-β) Ο Άγιος Βλάσιος και ο Άγιος Χρυσόστομος μετά τη συντήρηση.

Νάξος. Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη κοντά στο Χαλκί: (α-β) Η αψίδα του Ιερού πριν και μετά την αποκάλυψη των τοιχογραφιών.

Νάξος. Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη κοντά στο Χαλκί: α) Ο Άγιος Γεώργιος στη διάρκεια του καθαρισμού, β) Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων μετά τον καθαρισμό.

Νάξος. Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη: α-β) Ιεράρχης στη διάρκεια του καθαρισμού και μετά την αποκάλυψη (λεπτομέρειες).

Νάξος: α) Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασπορίτη. Άγγελος από τη Σύναξη των Ασωμάτων στη διάρκεια των εργασιών, β) Ναός Αγίου Στεφάνου στον Κάτω Μαραθό. Ο Παντοκράτορας στην αψίδα του Ιερού.

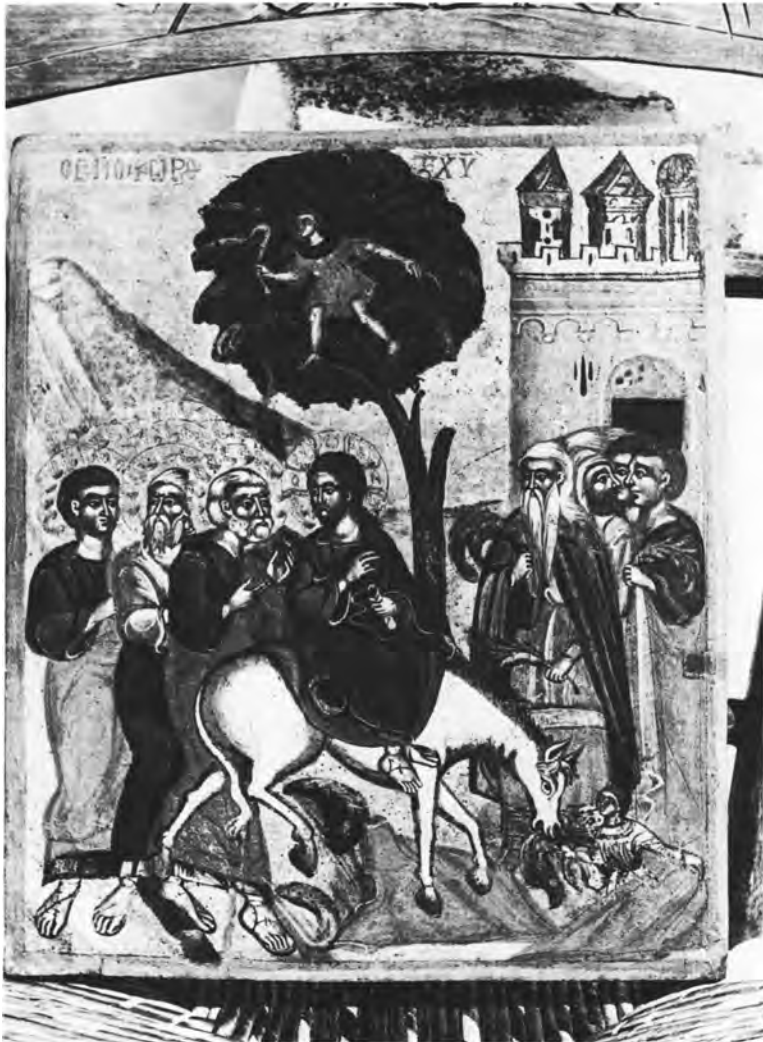
α-γ) Νάξος. Ο ναός της Μοναστηριώτισσας στις Εγκαρές. Άποψη του ναού από ΝΑ. και ΒΔ. και τοιχογραφία του Αγίου Ρωμανού πριν από την αποτοίχιση, δ) Άνδρος. Ναός Ταξιάρχη στη Μεσαριά. Λεπτομέρεια της Δευτέρας Παρουσίας.

Άνδρος. Ναός Παλατιανής στη Χώρα. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, κεντρικό μέρος, μετά τις εργασίες.

Άνδρος. Ναός Παλατιανής στη Χώρα: α-β) Οι θύρες της Πρόθεσης και του Διακονικού, μετά τις εργασίες.

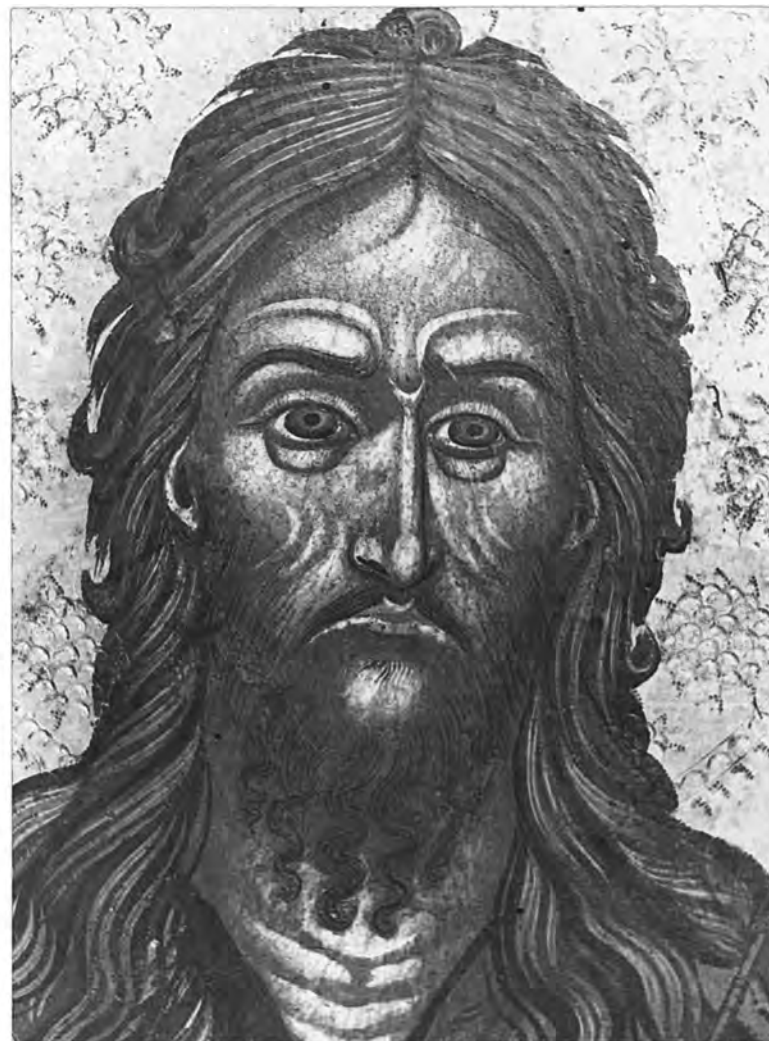
Άνδρος. Ναός Παλατιανής στη Χώρα: α-β) Η Βαΐοφόρος και η Ανάληψη από το τέμπλο μετά τη συντήρηση.

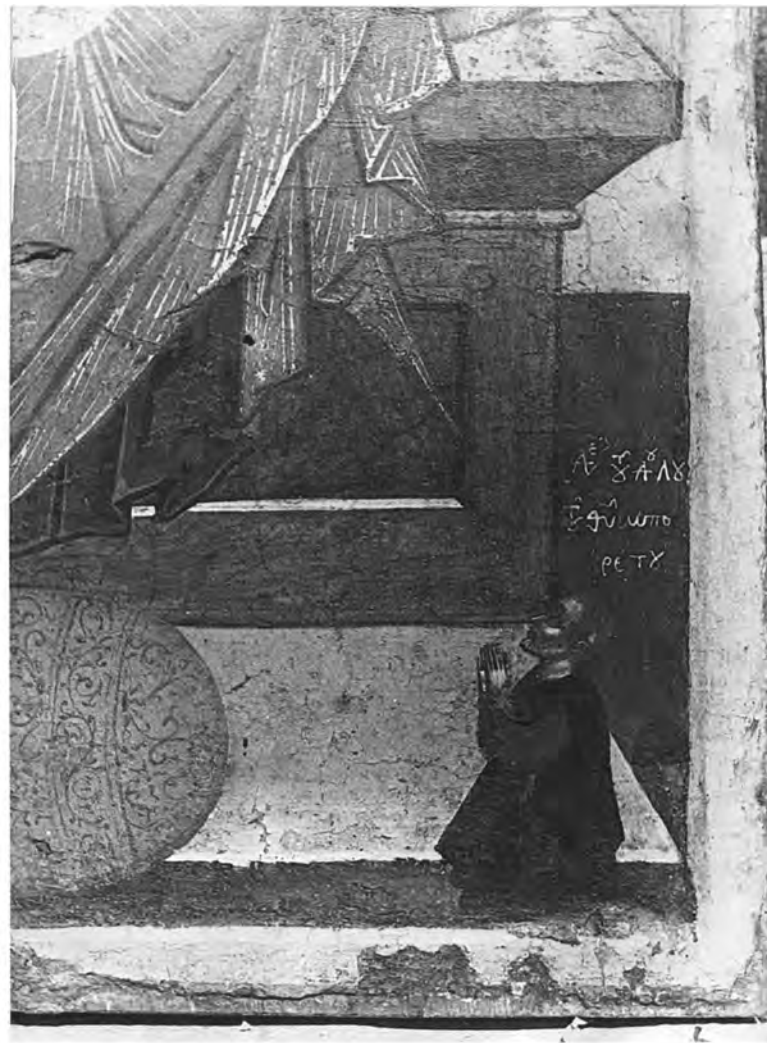
Ἄνδρος. Ναός Παλατιανῆς στη Χώρα: α) Η Κοίμηση της Παναγίας ἀπὸ τὸ τέμπλο μετὰ τὴ συντήρηση, β-γ) Οἱ θύρες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ μετὰ τὴ συντήρηση (λεπτομέρειες).

Άνδρος. Ναός Παλατιανής στη Χώρα: α-β) Εικόνες του Προδρόμου μετά τη συντήρηση.

Άνδρος. Ναός Θεοσκέπαστης στη Χώρα: α-β) Εικόνα της Οδηγήτριας κατά τις εργασίες και εικόνα του Προδρόμου μετά τη συντήρηση (λεπτομέρεια).

Άνδρος. Ναός Θεοσκεπάστης στη Χώρα: α-β) Εικόνα του Ένθρονου Χριστού μετά τη συντήρηση και λεπτομέρειά της.

Ανδρος. Ναός Αγίου Νικολάου στο Παραπόρτι της Χώρας; α-β) Εικόνα του Αγίου Νικολάου μετά τη συντήρηση και λεπτομέρειά της.

Ίος. Χώρα. Κάστρο. Γενική άποψη από Ν.

Ίος, Χώρα: α) Ναός Ταξιάρχη ή Θεοσκεπάστης. Εικόνα της «Κυρίας Θεοσκεπάστης», β-δ) Ναός Αγίου Νικολάου «του Λαζάρου». Εικόνες της Θεοτόκου Παντάνασσας, του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως και του Αγίου Νικολάου, αντίστοιχα.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ίος. Χώρα: α) Ναός Παναγίας Φανερωμένης. Λαϊκό ανάγλυφο, β) Ναΐσκος των Εισοδίων της Θεοτόκου. Εικόνα της Θεοτόκου Χοζοβιώτισσας, γ) Ο ναός της Παναγίας «της Καθολικής» από Ν., δ) Ο ναός της Αγίας Ειρήνης στο Γυαλό, από ΝΑ., ε) Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Γυαλό, από ΒΔ.

Νομός Ηρακλείου. Λασιαία: α-γ) Δυτικό Νεκροταφείο. Θέση Ι. Αναμοχλευμένοι τάφοι και πόρινα μέλη καταστραμμένου ταφικού μνημείου.

Νομός Ηρακλείου. Σάπατα Κουσέ: α-β) Ο θολωτός τάφος από Α. και ευρήματα από την ανασκαφή.

Νομός Ηρακλείου. Σώματα Κουσέ: α-ε) Ευρήματα από το θολωτό τάφο.

Καλυβιανή Φαιστού. Πρωτογεωμετρικός τάφος. Αγγεία in situ.

Καλυβιανή Φαιστού: α-στ) Κτερίσματα από τον πρωτογεωμετρικό τάφο.

Knossos. a) Part of a circular building (LM IIIA), b-c) LM IB pottery, d) The room beside the paved corridor or staircase.

Kommos: a) View of the site, b-c) MM store-room and various rhyta within it.

Kommos. Classical-Hellenistic sanctuary: a) View of the site, b) Detail of the hearth between column bases, c) Small table of offerings (possibly a Minoan lamp reused).

Kommos: a-b) Early shrine temple. Western column base of the temple resting on an earlier hearth and detail of the hearth, c) The large minoan building of the seaside.

α) Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. ΠΜ εστία και ΜΜ οικοδομικά λείψανα, β-δ) Νεροκούρου Χανίων. Τα πιθάρια 1,2,3,4 και αποθηκευτικός χώρος.

Νεροκούρου Χανίων: α-ζ) Άποψη της ανασκαφής και ευρήματα από αυτήν.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Καλογριδάκη: α) Ο τάφος 1, β-γ) Ο τάφος 3, δ-ε) Ο τάφος 4.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., β-γ) Η δεξιαμενή από Β. και πιθάρι στο χώρο 5.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Πατεράκη: α-β) Γενική άποψη των ψηφιδωτών από Ν. και λεπτομέρειά τους.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Πατεράκη: α-γ) Λεπτομέρειες του Πί ν. 203 α.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Πατεράκη: α-γ) Λεπτομέρειες του Πί ν. 203 α, δ) Τάφος 4 (η αυλή και ο κλίβανος).

Χανιά. Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου: α-γ) Ο χώρος Γ κατά τη διάρκεια των εργασιών και μετά από αυτές, δ) Ο χώρος Δ κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Χανιά, Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου: α-β) Ο χώρος Δ κατά τη διάρκεια των εργασιών και γενική άποψη μετά τις εργασίες, γ) Ο χώρος Θ κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Χανιά. Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου: α) Ο χώρος Θ. Γενική άποψη μετά τις εργασίες, β-δ) Ο χώρος Ι στη διάρκεια των εργασιών.

Χανιά. Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου: α) Ο χώρος Ι μετά τις εργασίες, β-δ) Ο χώρος Κ στη διάρκεια και μετά τις εργασίες.

Χανιά: α-δ) Η στοά στα βόρεια της εκκλησίας Αγίου Φραγκίσκου πριν και μετά τις εργασίες.

Χανιά: α) Η στοά στα βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου μετά τις εργασίες, β-γ) Εκκλησία Αγίου Φραγκίσκου. Η είσοδος στο προαύλιο κατά και μετά τις εργασίες.

Νομός Ρεθύμνης. Αποδούλου. α-γ) Οι θολωτοί τάφοι 1,2 και 3, αντίστοιχα.

Νομός Ρεθύμνης. Αποδούλου: α-ζ) Κτερίσματα από τους τάφους 1 και 3, και πήλινες λάρνακες από τον τάφο 3.

α) Ο πίθος ΜΑΝ 6888 από το Ανάκτορο Ζάκρου, β-γ) Οι προτομές ΜΑΝ 875 και 891 από τον αποθέτη της Ολούντος.

α-β) Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. Η είσοδος του σπηλαίου και άποψη του εσωτερικού του, γ) Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. Φαλλόσχημο (;) «είδωλο», δ) Μάλια. Οικόπεδο Ιω. Βλαστού. Θαλαμοειδής τάφος. Αγγεία in situ.

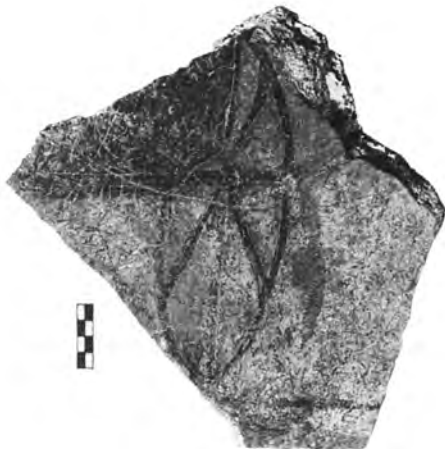
α, γ) Ιεράπετρα. Οικόπεδο Εμμ. Φωτιάδη. Θραύσματα βάσης μαρμαρινού αγαλματιδίου, β, δ, στ) Άμπελος Ξεροκάμπου. Σύστημα αλυκών, ε) Σέλλες Λούμα. Ο ταφικός πίθος ΜΑΝ 7454.

α-β) Κουφονήσι Σητείας. Η νότια πλευρά του ναϊκού κτίσματος από ΝΔ. και δύο κομμάτια κολοσσικού αγάλματος *in situ*, γ) Πετράς Σητείας. Χρυσό ενώτιο, δ) Μακρυγιαλός Σητείας. Οικόπεδο Εμμ. Χαλκιάδακη και Εμμ. Μαυράκη. Μαρμαρίνο αγαλματίδιο.

α) Κως. Λιμένας. Συντήρηση ψηφιδωτών, β-γ) Ρόδος. Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου. Οικόπεδο Εμμ. Παλαιωάννου-Σταυριά. Η ανασκαφή από Β. και Ν.

Ρόδος. Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αλεξ. Διάκου. Οικόπεδο Εμμ. Παπαϊωάννου-Σταυριά: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Ρόδος: α) Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδο Παρ. Χατζηδημητρίου). Άποψη δεξαμενής από Β.,
β) Οδός Κέννεντυ 36. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Ρόδος: α-β) Οδός Κέννεντυ (οικόπεδο Αρ. Βουδούρη-Γιαννακόπουλου). Ο καμπύλος τοίχος από ΒΑ. του ύστερου μνημειακού κτίσματος και τμήμα του ανατολικού ορίου της Ρ 26α από Δ., γ) Οδός Κέννεντυ 39. Άποψη αγωγού της οδού Ρ 10 από Δ.

Ρόδος: α-β) Οδός Κέννεντυ και Χειμάρρας. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ. και πλαστικό αγγείο με μορφή σειληνού, γ) Οδός Χειμάρρας και Μεσολογγίου. Άποψη ανατολικού τμήματος της ανασκαφής από Β.

Ρόδος: α) Οδός Αγίου Ιωάννη. Ο κεντρικός αγωγός της αρχαίας οδού P 14 από ΒΔ., β) Οδός Θεμ. Σοφούλη 93. Άποψη της ανασκαφής από Δ., γ) Οδός Αγίας Λαύρας. Αψιδωτή κατασκευή, δ) Οδός Αγίων Αναργύρων 70. Τμήμα της αρχαίας οδού P 39 από Δ.

Ρόδος: α) Οδός Κ. Παλαιολόγου και Λεμεσού. Χτιστοί χώροι από ΒΔ., στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, β) Οδός Κ. Παλαιολόγου 9. Μαρμάρινη επίστεψη μνημείου.

Ρόδος. Περιοχή οδών Μ. Κωνσταντίνου-Αλεξίας-Στ. Καζούλη και Γαριβάλδη: α) Άποψη του προτειχίσματος από ΝΑ., β-γ) Ο μεγάλος ορθογώνιος χώρος και λεπτομέρειά του, δ) Άποψη της ανασκαφής από Δ.

Ρόδος: α) Οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου. Άποψη της ανασκαφής από Δ., β-ε) Οδός Πατρ. Αθηναγόρα και Κοδριγκτώνος. Γραπτά κονιάματα, άποψη της ανασκαφής από Ν. και κεφαλή πήλινου ειδωλίου.

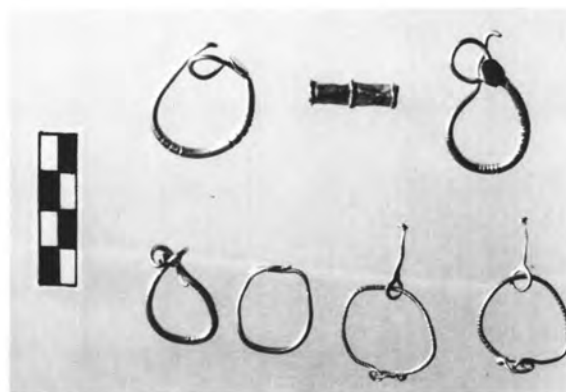
Ρόδος. Οδός Καναδά και Ερνέστου Μπέβιν: α) Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Η αρχαία οδός Ρ 35α από Ν., και αμφορείς in situ κατά μήκος αυτής, γ-δ) Μελανόμορφα όστρακα αμφορέων.

Ρόδος: α-β) Στρατόπεδο Ιου ΤΕΧ. Ο τάφος Ι από Ν. και ευρήματα από την ανασκαφή.

Ρόδος. Οικόπεδο Γ. Ρίκα: α) Άποψη του δυτικού τομέα από Ν., β) Ορθογώνιος χτιστός χώρος από Ν., γ) Τμήμα του λαξευτού χώρου Δ από ΒΔ.

Ρόδος, Οικόπεδο Γ. Ρίκα: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Ρόδος. α) Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Η Ανοικοδόμησις». Οικόπεδο Μιχ. Καραγιάννη (Ο.Τ. 265). Τμήμα επιτύμβιας στήλης, β-ε) Οικόπεδο Ν. Κολάη. Άποψη της ανασκαφής από Δ. και κτερίσματα από τους τάφους.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Νουρεδίν (Κούκουρα) (Ο.Τ. 304). Άποψη της ανασκαφής από Α., β-δ) Οικόπεδο Ευαγγ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρίκα. Η ανασκαφή από Α. και Δ. και ενεπίγραφο όστρακο, αντίστοιχα.

Ρόδος: α-β) Οικόπεδο Ευαγγ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρίκα. Ο αγωγός, το άνοιγμα 3 και το όρυγμα από Β. και ο χώρος με τους βωμούς από Δ., γ) Αγία Τριάδα-Ανάληψη. Οικόπεδα Π. Κρητικού-Γ. Κουκουβάη-Π. Γιαννούρη και Σ. Τσούκου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ρόδος Αγία Τριάδα-Ανάληψη. Οικόπεδο Π. Κρητικού-Γ. Κουκουβάη, Π. Γιαννούρη και Σ. Τσούκου: α-ε) Κτερίσματα από τάφους και επιτύμβια στήλη.

Ρόδος, Αγία Τριάδα-Ανάληψη: α) Οικόπεδο Νικ. Λαδόπουλου. Ο χώρος με τις οστεοθήκες από Β., β) Οικόπεδο Αικ. Σπανού. Αγγεία από τους τάφους, γ-δ) Έργα ΟΤΕ βόρεια από το οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου. Ο νοτιότερος χτιστός τάφος από Β. και πήλινα προσωπεία από παιδικό τάφο.

Ρόδος. Αγία Τριάδα-Ανάληψη: α) Οικόπεδο Π. Παλαιολόγου. Αγγείο μελαμβαφές, β) Οικόπεδο Χρ. Μορφωπού. Βαλσαμάριο από τον τάφο 1, γ) Οικόπεδο Νικ. Ζαράνη. Αγγεία από την ανασκαφή.

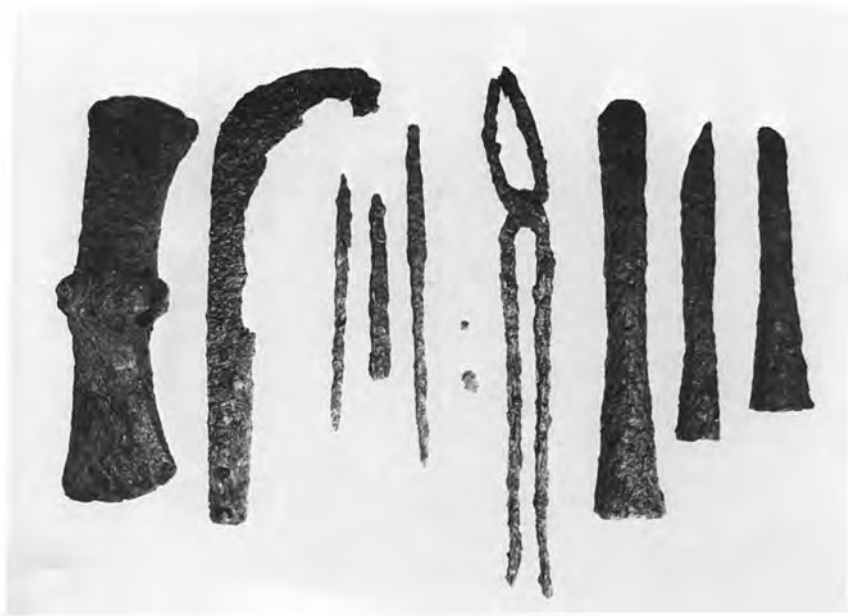
Ρόδος, Οικόπεδο Κωνστ. Σταματιάδη: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Ρόδος: α) Ρόδος Περιοχή ανατολικά Ροδινιού. Οικόπεδο Κ. Σαρρή. Βωμός και βάση στήλης, β) Θεολόγος (Θολός). Κτήμα Σωτ. Πότσου. Ενεπίγραφη βάση, γ) Λαματριά. Σταυρός. Επιτύμβιος βωμός σε β' χρήση, δ) Ιξιά. Οικόπεδα Ι. Φτακλάκη και Ν. Μυλωνά. Ο τοίχος α από Β.

Άγιος Γεώργιος Καλυθιών: α-γ) Γραπτή νεολιθική κεραμική, οστέινα και λίθινα εργαλεία, αντίστοιχα.

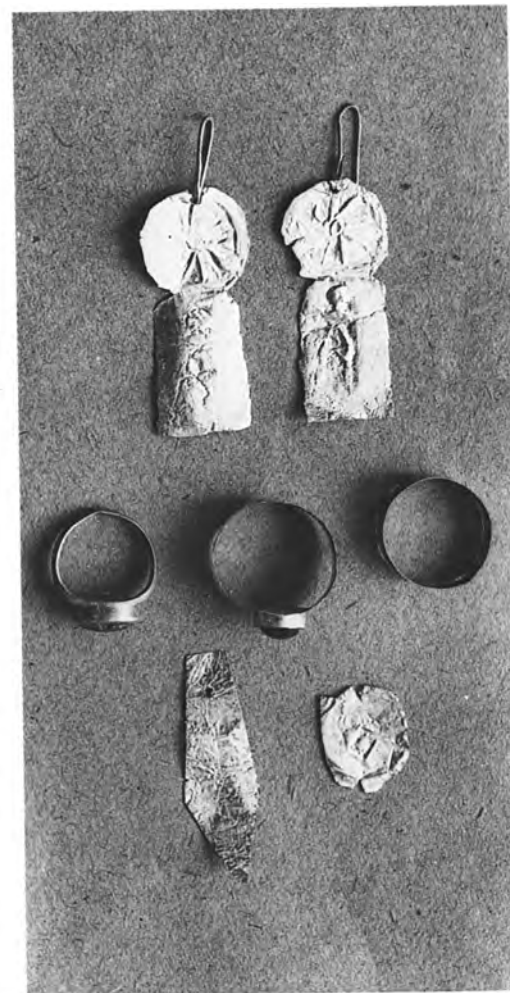
α-β) Ρόδος. Λάερμα. Ευρήματα από την ανασκαφή, γ) Κως. Ακτή Κουντουριώτη και Π. Τσαλδάρη Ι. Άποψη της ανασκαφής από Δ., δ) Κως. Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Βεροιοπούλου.
Λείψανα ορθογώνιου κτίσματος από Ν.

Κως: α-γ) Οδός Βεροιοπούλου 40. Άποψη της ανασκαφής από Β., η βάση ναόσχημου κτίσματος ή βωμός από Α. και κεφαλή μυθικού ζώου, δ) Οδός Μ. Αλεξάνδρου 30 Β. Ο στυλοβάτης της βόρειας κιονοστοιχίας, ε) Οδός Ελ. Βενιζέλου και Λόρδου Βύρωνος. Άποψη της ανασκαφής από Β., στ) Οδός Κοραή (Ο.Τ. 43). Αποχετευτικός αγωγός.

Κως. Οδός Ελ. Βενιζέλου 30: α) Λείψανα των δύο φάσεων του ΥΕ οικισμού από ΒΑ., β-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Κως. Μεσαριά. Κτήμα Ηλία Μάμμη: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

α-β) Κως. Καστέλλες. Είσοδος μυκηναϊκού τάφου και αγγεία από αυτόν, γ) Αρκάσα Καρπάθου. Θαλαμοειδής τάφος. Κτερίσματα in situ.

Αρκάσα Καρπάθου: α-δ) Κτερίσματα από το θαλαμοειδή τάφο.

Αγία Μαρίνα Λέρου: α) Λείψανα ύστερων κτισμάτων με τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, β) Προτομή Διονύσου.

α) Ξερόκαμπος Λέρου. Λείψανα αρχαίου οχυρού, β) Ρόδος. Οικόπεδο Μιχ. Γιαλλούση. Διαμόρφωση αρχαίου ταφικού μνημείου, γ) Αμοργός. Αγία Τριάδα. Αρχαίος πύργος, δ) Αμοργός. Τμήμα του τείχους της αρχαίας Αρκεσίνης.

Ρόδος: α-β) Μεσαιωνικό Τείχος. Η πύλη του Αγίου Παύλου, πριν και μετά τη συντήρηση, γ) Κοίμηση Παναγίας Μεσαναγρού. Η ασίδα του Ιερού Βήματος μετά τη συντήρηση.

α-β) Ρόδος (ύπαιθρος). Κοίμηση της Παναγίας στο Μεσαναγρό. Ο ναός πριν και μετά τη συντήρηση.

Ρόδος, Κοίμηση της Παναγίας Ασκληπειού: α-β) Τοιχογραφίες του β' μισού του 17ου αι.

α) Ρόδος. Κοίμηση της Παναγίας Μεσαναγρού. Λεπτομέρεια από την παράσταση των Αγίων Σαράντα, β) Κως. Τοιχογραφία από τον Άγιο Γεώργιο Ασφενδιού.

Λέρος. Μητροπολιτικό μέγαρο: α-β) Οι εικόνες του Χριστού Ελκόμενου και της Καθόδου του Χριστού στον Άδη.

α) Ρόδος. Μεγάλη Βασιλική. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα, β) Κως. Παλαιο-χριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο στο Πυλί.

α) Ρόδος (πόλη). Μεγάλη Παλαιοχριστιανική Βασιλική. Το βαπτιστήριο, β-ε) Ρόδος (ύπαιθρος). Μεσσαγρός. Κοίμηση Θεοτόκου. Ευρήματα από την ανασκαφή.

α, γ-δ) Ρόδος Πόλη. Οδός Χειμάρρας. Παλαιοχριστιανικό κτίσμα. Απότμημα επιθήματος, μωσαϊκό δάπεδο και σιροί, β, ε) Ρόδος. Μανδράκι. Ξενώνας. Αρχιτεκτονικά μέλη.

